

**ПОЛІТИЧНА ДУМКА
XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТЬ:
МЕТОДОЛОГІЧНИЙ І ДОКТРИНАЛЬНИЙ
ПІДХОДИ**

Підручник

У 2-х томах

ТОМ 1. МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

За загальною редакцією доктора політичних наук Хоми Н. М.

Львів

Видавництво «Новий світ-2000»

УДК 32 “19/20” (075.8)
ББК Ф1(0) 6я73-1
П 504

Рекомендовано до друку Вченими радами:

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (протокол № 5 від 31.05.2016 р.);
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 14 від 13.05.2016 р.);
Київського національного університету будівництва і архітектури (протокол № 44 від 27.05.2016 р.);
Національного університету «Острозька академія» (протокол № 14 від 30.06.2016 р.);
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (протокол № 1 від 29.08.2016 р.);
Львівського національного університету імені Івана Франка, філософського факультету (протокол № 200/7 від 03.10.2016 р.);
Класичного приватного університету (м. Запоріжжя) (протокол № 3 від 26.10.2016 р.);
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 3 від 27.10.2016 р.).

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Токовенко О. С. – доктор філософських наук, професор, декан факультету суспільних наук і міжнародних відносин Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
Цвиг В. Ф. – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Шайгородський Ю. Ж. – доктор політичних наук, заслужений працівник освіти України, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

П 504 Політична думка XX – початку XXI століть: методологічний і доктринальний підходи : підручник : у 2-х т. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко та ін.]. – Львів : «Новий Світ-2000», 2016. – Т. 1. – 516 с.

У підручнику проаналізовано генезу розвитку світової політичної думки у XX – на початку XXI століття. Представлено основні напрямки вивчення політичної проблематики за методологічним (том 1) і доктринальним (том 2) підходами до аналізу.

Для студентів-політологів, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів, політичних діячів, а також для усіх, хто цікавиться політикою та політичною наукою, історією її еволюції.

ISBN 978-966-97585-8-3

УДК 32 “19/20” (075.8)
ББК Ф1(0) 6я73-1

© Авторський колектив, 2016
© За заг. ред. Н. М. Хоми, 2016
© «Новий світ-2000», 2016

ПЕРЕДМОВА

Історія політичної думки є фундаментальною історико-теоретичною дисципліною в процесі підготовки майбутніх політологів. У вітчизняному сегменті навчальної літератури уже є вагомі напрацювання з нормативного курсу «Історія політичної думки» для студентів-політологів.

Найскладнішою частиною курсу «Історія політичної думки» є новітній період – ХХ – початок ХХІ століття. У цей час зростає роль політики загалом, і відповідно це зумовило формування новітніх методологічних підходів, видозміну попередніх теоретико-методологічних засад аналізу політики, виникнення новітніх політичних доктрин тощо. Велике різнобарв'я політичних ідей потребує систематизації, аналізу для уможливлення представлення студентству у межах вивчення курсу «Історія політичної думки» усієї палітри тогочасних політичних ідей.

Підручник є продовженням розпочатої серії навчальної літератури з історії політичної думки. Зокрема, у 2014 році вийшло друком енциклопедичне видання¹, яке охопило 616 гасел-персоналій. На початку 2016 року побачив світ підручник «Історія політичної думки»², який комплексно охопив усю еволюцію політичної думки – від зародження до сьогодення. Власне останнє видання стало поштовхом до підготовки цієї книги, адже теми, присвячені саме новітньому періоду еволюції політичної думки, виявилися найскладнішими, потребували розширення, деталізації, охоплення полем аналізу нових персоналій, методологічних підходів.

Підручник має особливості структури. Матеріал структурований у два томи, у яких історія політичної думки ХХ – початку ХХІ століть розкрита під певним кутом зору: *том 1* «Методологічний підхід», *том 2* «Доктринальний підхід».

У *першому* томі підручника ми звертаємося до вивчення методологічних підходів до аналізу політичного (вивчаються політичні ідеї представників неоінституціоналізму, системного та постсистемного підходів, символічного інтераціоналізму, соціального конструктивізму, постмодернізму, семіотики та ін.). У порівнянні з попереднім комплексним підручником, на сторінках цього видання представлений аналіз багатьох нових методологічних підходів: структуралістського та постструктуралістського, аксіологічного, герменевтичного, психоаналітичного, а також теорія ігор, мережевий і компаративний аналіз та ін.

У *другому* томі підручника історія політичної думки представлена через виклад доктринальних підходів, сформульованих у творчому доробку її представників (неолібералізм, неоконсерватизм, соціал-демократія, екологізм, комунізм, неомарксизм та ін.). У порівнянні з попереднім підручником, на сторінках цього видання представлений аналіз багатьох нових доктринальних підходів: неоанархізму, утилітаризму, лібертаризму, комунітаризму, солідаризму, глобалізму, анти- та альтерглобалізму, реалізму і неореалізму та ін.

¹ Історія політичної думки : навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с.

² Історія політичної думки : підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [І. В. Алексеєнко, Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна]. – Л. : Новий Світ-2000, 2016. – 1000 с.

Підручник за такою методикою викладу є безумовною новацією у викладі навчальної дисципліни «Історії політичної думки» для студентів-політологів.

Авторами рукопису є викладачі-політологи з низки вузів України (Львівського національного університету ім. І. Франка, Національного університету «Острозька академія», Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Київського національного університету будівництва і архітектури, Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, Чорноморського національного університету імені Петра Могили (Миколаїв) та ін.). Попри чисельний склад авторського колективу (чотири десятки докторів і кандидатів політичних і суміжних наук), усі теми підручника витримані в єдиній стилістиці та логіці викладу матеріалу, що було складним завданням із огляду на авторський почерк кожного дослідника.

Підручник відповідає вимогам, що встановлені до такого типу навчальної літератури для студентів вищих навчальних закладів України. Поданий матеріал викладений достатньо доступно для студентів; він є об'єктивним, науковим, логічно послідовним. Запропонований авторським колективом тематичний виклад покликаний навчити читача не лише засвоїти матеріал, але й опрацювати практикум, самоперевірити засвоєння матеріалу за контрольними завданнями. Кожна тема завершується об'ємним переліком джерел (як першоджерел, так і наукових праць із теми); особливий акцент авторським колективом зроблено на презентацію саме україномовних перекладів і концептуальних розробок вітчизняних учених, аби показати генезу вітчизняної політичної науки. Водночас, інформаційні прогалини заповнені іншомовними джерелами, до яких скеровують студентів автори тем.

Особливістю підручника є стиль викладу матеріалу: нелегкий для засвоєння теоретико-методологічний аналіз поглядів представників історії політичної думки автори наповнюють цитатами, крилатими висловлюваннями, ілюстративним матеріалом. Це допомагає у сприйнятті матеріалу, акцентує увагу студента до найважливішого у кожній темі.

Зичимо кожному читачеві допитливості у пізнанні глибини мудрості, закладеної в історії політичної думки, поглиблювати свої пошуки, відкривати нові її сторінки. Сподіваємося, названа тріада видань (енциклопедичний словник і два підручники) стане добрим помічником громаді студентів-політологів у вивченні об'ємної та багатогранної історії політичної думки.

*Науковий редактор видання
доктор політичних наук **Н. М. Хома**,
Львівський національний університет імені Івана Франка*

Авторський колектив (том 1)

Тема 1. Політичні ідеї представників неоінституціоналізму – д-р політ. н., проф. *Пережуда Є. В.* (Київський національний університет будівництва і архітектури, кафедра політичних наук)

Тема 2. Політичні ідеї представників системного підходу – д-р політ. н., проф. *Семигіна Т. В.* (Академія праці, соціальних відносин і туризму, кафедра соціальної роботи і практичної психології)

Тема 3. Політичні ідеї представників символічного інтеракціонізму – д-р політ. н., проф. *Гулай В. В.*, канд. іст. н., доц. *Малик І. Р.* (Національний університет «Львівська політехніка», кафедра міжнародної інформації)

Тема 4. Політичні ідеї представників постсистемних підходів до аналізу макрополітики – д-р політ. н., проф. *Кривошеїн В. В.* (Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, кафедра соціології)

Тема 5. Постмодерні підходи до аналізу політики – д-р політ. н., проф. *Горбатенко В. П.* (Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, відділ правових проблем політології), канд. політ. н., доц. *Гарбадин А. С.* (Львівський національний університет імені Івана Франка, кафедра теорії та історії політичної науки)

Тема 6. Структуралістський і постструктуралістський підходи до аналізу політики – д-р філос. н., проф. *Кущепал С. В.* (Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кафедра гуманітарних та соціально-економічних навчальних дисциплін)

Тема 7. Аксіологічний підхід до аналізу політики – канд. юрид. н., доц., докторант *Дьоміна О. С.* (Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, кафедра політичних наук)

Тема 8. Методологія встановлення порядку денного та її застосування у політичній науці – д-р політ. н., проф. *Кривошеїн В. В.* (Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, кафедра соціології)

Тема 9. Психоаналітичний підхід до аналізу політики – канд. політ. н., доц. *Гарбадин А. С.* (Львівський національний університет імені Івана Франка, кафедра теорії та історії політичної науки)

Тема 10. Семіотична парадигма сучасних політологічних досліджень – канд. юрид. н., доц. *Павлишин О. В.* (Національна академія внутрішніх справ, кафедра філософії права та юридичної логіки)

Тема 11. Аналіз політики представниками неомарксизму – канд. політ. н. *Соловйова А. С.* (Чорноморський національний університет імені Петра Могили, кафедра політичних наук)

Тема 12. Політичні ідеї постмарксистів – д-р філос. н., проф. *Зінченко В. В.* (Інститут вищої освіти Національної академії педагогічних наук України)

Тема 13. Еволюція парадигми соціального конструктивізму як постнекласичної теорії пізнання – канд. політ. н., доц., докторант *Угрин Л. Я.* (Львівський національний університет імені Івана Франка, кафедра теорії та історії політичної науки)

Тема 14. Політичні ідеї представників теорії суспільного вибору – канд. політ. н. *Лушагіна Т. В.* (Чорноморський національний університет імені Петра Могили, кафедра політичних наук)

Тема 15. Теорія ігор як методологія аналізу політичної взаємодії – канд. н. з держ. упр., доц. *Лебедюк В. М.* (Національний університет «Острозька Академія», кафедра політології)

Тема 16. Компаративний метод у політичній науці: аналіз підходів представників – канд. соціол. н., доц. *Демичева А. В.* (Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, кафедра соціології)

Тема 17. Політична герменевтика: аналіз підходів представників – канд. політ. н., доц. *Тишкун Ю. Я.* (Національний університет «Львівська політехніка», Інститут гуманітарних та соціальних наук, кафедра політології та міжнародних відносин)

Тема 18. Політичні ідеї представників мережевого аналізу – канд. політ. н., доц. *Макух О. Є.* (Національний університет «Львівська політехніка», Інститут гуманітарних та соціальних наук, кафедра соціології та соціальної роботи)

Тема 19. Політичні аспекти ідей представників синергетики – д-р політ. н., проф. *Новакова О. В.* (Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, кафедра політичних наук)

ЗМІСТ

Тема 1. Політичні ідеї представників неінституціоналізму	14
1.1. Неінституціоналізм як теоретичний підхід до вивчення політики	14
1.2. Історичний інституціоналізм (Ч. Тілли, Т. Скокпол).....	18
1.3. Неінституціоналізм раціонального вибору (К. Шепсл, Е. Остром, Б. Вейнгаст та ін.)	21
1.4. Нормативний (Дж. Марч, Й. Олсен), соціологічний (У. Скотт, Дж. Мейер, П. ДіМаджіо, У. Пауел) та інші напрями неінституціоналізму	23
1.5. Теорія інституційних матриць С. Кірдіної	26
1.6. Концепції інституційної динаміки (Д. Норт, С. Гантінгтон, Р. Скаанінг, В. Меркель) і моделі інституційних змін.....	30
Тема 2. Політичні ідеї представників системного підходу	37
2.1. Уявлення про систему та системність. Можливості застосування системних підходів у політичній науці	37
2.2. Предтечі системних підходів до вивчення політики. Формування загальної теорії систем	41
2.3. Теоретичні моделі політичної системи Т. Парсонса та Д. Істона.....	43
2.4. Г. Алмонд і його теорія політичної системи	47
2.5. Інформаційно-кібернетична модель К. Дойча	50
2.6. Н. Луман: соціальні та самореферентні системи.....	52
2.7. Класифікації політичних системи Ж. Блонделя та Е. Хейвуда як зв'язок між системним і компаративістськими підходами	56
Тема 3. Політичні ідеї представників символічного інтеракціонізму	62
3.1. Дослідницька методика символічного інтеракціонізму як теоретико- методологічного напрямку дослідження політичної сфери	62
3.2. Суспільство, соціальні групи й індивіди крізь призму «органічного» підходу Ч. Х. Кулі та аналізу соціальних ситуацій У. Томаса.....	64
3.3. Теорія символічної інтеракції Дж. Г. Міда як підстава для розвитку ідеології неолібералізму	67
3.4. Концептуалізація символічного інтеракціонізму в роботах Г. Блумера.....	71
3.5. Візії групової дії та соціального контролю Т. Шибутані	72
3.6. Соціальна взаємодія в дослідженнях Г. П. Беккера.....	74
3.7. Розвиток ідей символічного інтеракціонізму представниками Айовської школи (М. Кун, Т. МакПартленд)	75
3.8. Специфіка відображення соціальної інтеракції представниками соціодраматургійного підходу (Е. Гофман, К. Д. Бурк, В. У. Тернер, Г. Дж. Мак-Колл).....	76
Тема 4. Політичні ідеї представників постсистемних підходів до аналізу макрополітики	84
4.1. Загальна характеристика постсистемних теорій макрополітики	84
4.2. Девелопменталістський підхід до аналізу макрополітики	86

4.2.1. Політичні підходи представників економічної девелопменталістської традиції (В. У. Ростоу).....	86
4.2.2. Концептуальні підходи представників політичної девелопменталістської традиції (Д. Е. Аптер, А. Г. Франк)	87
4.3. Теорія суспільства ризику (У. Бек, Е. Гіденс).....	90
4.4. Теорія макдональдизованого суспільства (Дж. Рітцер)	93
4.5. Теорія багатоскладного суспільства (А. Лейпхарт).....	95
4.6. Теорія глобального суспільства (Х. Булл)	97
4.7. Школа світ-системного аналізу (І. Валерстайн)	101
Тема 5. Постмодерні підходи до аналізу політики	106
5.1. Ідеологічний відкат історії: від модерну до постмодерну	106
5.2. Постмодернізація: заперечення універсальних моделей суспільно-політичних перетворень	110
5.3. Постмодерна дослідницька стратегія: політологічний вимір.....	112
5.4. Людина і політика епохи постмодерну у дослідницьких підходах Р. Інлегарта, М. Кастельса та А. Етціоні	114
5.5. Ж.-Ф. Ліотар про критику метанаративів.....	117
5.6. Концепція деконструкції Ж. Дерріди.....	120
5.7. Ж. Бодрійяр про симулятивний характер політики	122
5.8. Політичний потенціал номадологічного та шизоаналітичного проєктів Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі	124
Тема 6. Структуралістський і постструктуралістський підходи до аналізу політики	130
6.1. Методологія структуралізму та можливості її застосування до аналізу політичної реальності.....	130
6.2. Ф. де Сосюр – предтеча структуралізму: внесок у формування структуралістської методології.....	133
6.3. Методологія постструктуралізму: онтологізація текстуальності політичного дискурсу	135
6.4. «Тель Кель» – демістифікація ідеології західного суспільства другої половини ХХ ст.	137
6.5. Р. Барт – теоретик французького постструктуралізму.....	139
6.6. Краєтологічна концепція М. Фуко	142
6.7. Революційний лінгвопсихоаналіз Ю. Крістевої, його місце у політологічному дискурсі другої половини ХХ ст.	146
6.8. Значення структуралістсько-постструктуралістської методології аналізу політики для подальшого розвитку політичної науки.....	148
Тема 7. Аксиологічний підхід до аналізу політики	151
7.1. Філософські витоки аксіологічного підходу до аналізу політики.....	152
7.2. Еволюція аксіологічного підходу в історії політичної думки:	155
7.2.1. Аксиологічні підходи до осмислення політики у працях старосхідних і античних мислителів (Конфуцій, Платон, Арістотель, Полібій та ін.).....	155

7.2.2. Ціннісний догматизм доби Середньовіччя (Августин «Блаженний» Аврелій).....	157
7.2.3. Трансформація системи цінностей епохи Відродження (Н. Мак'явеллі)	159
7.2.4. Аксиологічні підходи до осмислення державного буття у Новий час (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Г. Гегель)	160
7.3. Формування аксиологічної теорії XIX – першої половини XX ст.:	163
7.3.1. Аксиологічні підходи мислителів другої половини XIX – початку XX ст. (М. Вебер, О. Шпенглер)	163
7.3.2. Ціннісна парадигма як характеристика творчої спадщини мислителів 40–60-х рр. XX ст. (П. Сорокін, А. Дж. Тойнбі, Т. Парсонс).....	164
7.4. Аксиологічний підхід у політичній думці другої половини XX – початку XXI ст. (Д. Белл, С. Гантінгтон, Ф. Фукуяма, М. Кастельс, Е. Тоффлер).....	165
7.4.1. Ціннісні орієнтації постіндустріального, інформаційного суспільства в інтерпретації Д. Белла	165
7.4.2. Ціннісна концепція С. Гантінгтона кризь призму цивілізаційного розколу.....	171
7.4.3. Аксиологічний підхід Ф. Фукуями до «кінця історії»	173
7.4.4. Аксиологічні засади моделі інформаційного та інформаціонального суспільства М. Кастельса.....	176
7.4.5. Футурологічний прогноз зміни аксіосфери Е. Тоффлера	180
7.5. Місце та роль аксиологічного підходу в сучасній методології політичної науки.....	184
Тема 8. Методологія встановлення порядку денного та її застосування у політичній науці	191
8.1. Загальна характеристика теорії встановлення порядку денного та її методологічне значення	191
8.2. Визначення суспільних проблем і роль мас-медіа у їх конструюванні (М. Е. Мак-Комбс, Д. Л. Шоу).....	193
8.3. Стадійний підхід до дослідження встановлення політичного порядку денного (Е. Е. Шатшнайдер, Р. В. Кобб, Ч. Д. Ельдер)	196
8.4. Цикли уваги до проблеми (Е. Даунс, Т. О'Ріордан, Б. І. Петерс, Б. В. Гогвуд)	200
8.5. Модель політико-управлінських потоків і встановлення порядку денного (Дж. В. Кінгдон, Дж. В. Діарінг, Е. М. Роджерс).....	204
8.6. Теорія акцентованої рівноваги (Ф. Р. Баумгартнер, Б. Д. Джонс)	207
Тема 9. Психоаналітичний підхід до аналізу політики	214
9.1. Психоаналітичний підхід до аналізу політики З. Фрейда:.....	214
9.1.1. З. Фрейд – основоположник психоаналізу	215
9.1.2. З. Фрейд про ірраціональну природу політики. Постфрейдівський психоаналіз	218
9.2. Концепція «колективного несвідомого» К. Г. Юнга.....	220

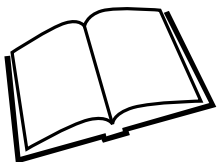
9.3. А. Адлер про гіперкомпенсацію у політиці.....	222
9.4. Психоаналітичний підхід до політики Г. Лассуела.....	224
9.5. Функціонально-психологічна теорія «політичної підтримки» (Д. Істон, Дж. Денніс).....	228
9.6. Основні положення гуманістичної психології щодо політики. Е. Фромм про «втечу від свободи»	230
9.7. Когнітивізм у політичній психології. Теорія когнітивного дисонансу.....	233
9.8. Психоаналіз Ж. Лакана: специфіка політологічної експлікації.....	235
9.9. Критика «постідеологічності» суспільства С. Жижеком.....	237
Тема 10. Семіотична парадигма сучасних політологічних досліджень.....	242
10.1 Семіотична методологія та можливості її застосування в політичній науці	242
10.2. Формування семіотико-політичних ідей (стойки, св. Августин, Р. Бекон, У. Оккам, схоласти, Дж. Локк, В. фон Гумбольдт)	245
10.3. Становлення семіотики як галузі знань і методологічної парадигми політичних досліджень (Ч. С. Пірс, Ф. де Сосюр, Ч. В. Морріс).....	249
10.4. Уявлення про знаковість на межі ХІХ–ХХ ст. та їх значення для розвитку семіотики політики (О. Потебня, М. Крушевський, П. Сорокін, Г. Шпет).....	251
10.5. Витоки та специфіка творчості представників тартусько-московської семіотичної школи (М. Бахтін, Ю. Лотман, О. П'ятигорський).....	255
10.6. Семіотико-політичні ідеї у творчості мислителів ХХ ст.(У. Уорнер, Р. Барт, М. Фуко, Ж. Бодрійяр, Ф.-Ж. Салазар, Ж. Дерріда).....	257
10.7. Сучасна семіотика політики на пострадянському просторі: основні категорії та напрями досліджень	260
Тема 11. Аналіз політики представниками неомарксизму	265
11.1. Методологія неомарксизму та можливості її застосування в політичній науці	265
11.2. Предтечі методологічного напрямку неомарксизму та їхній внесок у його формування (А. Грамші, Д. Лукач, К. Корш).....	267
11.3. Неомарксизм Франкфуртської школи:	271
11.3.1. Концепція «тотального заперечення» М. Горкгаймера.....	272
11.3.2. Дослідження авторитарної особи Т. Адорно.....	273
11.3.3. «Одновимірна людина» Г. Маркузе	274
11.4.Радикальний гуманізм Е. Фромма.....	276
11.5. Фрейд-марксизм В. Райха	279
11.6. Екзистенціалістський марксизм (Ж.-П. Сартр, К. Касторіадіс, К. Лефор)	280
11.7. «Філософія надії» Е. Блоха	283
11.8. Структуралістський марксизм Л. Альтюссера	285
11.9. Неомарксистські ідеї А. Н. Чомскі.....	287
11.10. Комунікативна раціональність Ю. Габермаса.....	289

11.11. Значення неомарксистського підходу до аналізу політики для подальшого розвитку політичної науки.....	291
Тема 12. Політичні ідеї постмарксистів.....	296
12.1. Постмарксист: світоглядні взаємозв'язки та ідейна спадковість	296
12.2. Соціально-політичні та соціально-економічні ідеї представників постмарксисту	299
12.3. Постструктуралістський напрям постмарксисту (Е. Лакло і Ш. Муфф)	300
12.4. Соціально-психоаналітичний постмарксист (А. Бадью, С. Жижек та ін.)	302
12.5. «Антитрудовий» постмарксист (Р. Курц та об'єднання «Криза»)	305
12.6. Лібертарний комунітарний постмарксист (лібертарний комунітаризм).....	307
12.7. Деліберативний постмарксист	312
12.8. Субсидіарний постмарксист.....	314
12.9. Глобалістика постмарксисту	317
12.10. Значення ідей постмарксисту для сучасної політичної думки	322
Тема 13. Еволюція парадигми соціального конструктивізму як постнекласичної теорії пізнання.....	326
13.1. Філософські витоки конструктивістської парадигми.....	326
13.2. Сучасний етап розвитку конструктивізму (Е. фон Глазерсфельд, П. Ватцлавік, Ж. Піаже, Дж. Келлі та ін.). Основні ідеї та течії	330
13.3. Еволюція методологічних принципів соціального конструктивізму.....	334
13.3.1. Теорія соціального конструювання реальності П. Бергена і Т. Лукмана	334
13.3.2. Структуралістський конструктивізм П. Бурд'є.....	339
13.3.3. Системний (операціональний) конструктивізм Н. Лумана	342
13.4. Соціальний конструкціонізм та його версії (К. Джерджен, Р. Харре, Б. Девіс, Ж. Шоттер, Дж. Кітсьюз, П. Ібарра, В. Кронен та ін.)	345
13.5. Конструктивістські дослідження науки та техніки (М. Малкей, Д. Блур, Б. Барнс, Б. Латур, С. Вулгар, К. Кнорр-Цетіна та ін.).....	351
13.6. Наукові рефлексії соціального конструктивізму в політичній науці	359
13.7. Конструктивістські інтерпретації безпеки: теорія сек'юритизації (Б. Бузан, О. Вевер, Я. де Вільде, Д. Біго та ін.)	363
Тема 14. Політичні ідеї представників теорії суспільного вибору.....	372
14.1. Суспільний вибір: методологічні особливості формування	372
14.2. Передумови оформлення та генеза теорії суспільного вибору:	375
14.2.1. «Суспільний вибір та індивідуальні цінності» за К. Ерроу.....	376
14.2.2. Теорема серединного виборця Д. Блека	378
14.2.3. Концепції суспільного вибору Дж. Б'юкенена та Г. Таллока	380
14.3. Теорема медіанного виборця за Е. Даунсом, Т. Ромером і Г. Розенталем.....	382
14.4. Роль коаліцій та особливості формування груп інтересів у працях В. Райкера та М. Олсона	385

14.5. Сучасні дослідження теорії суспільного вибору:	389
14.5.1. Д. Мюллер і перспектива розвитку теорії суспільного вибору	389
14.5.2. Трансформаційні процеси в арені колективних дій у працях Е. Остром	391
14.5.3. Теорія суспільного вибору як науковий експеримент	3943
Тема 15. Теорія ігор як методологія аналізу політичної взаємодії.....	398
15.1. Теорія ігор та можливості її застосування в політичній науці	398
15.2. Дж. Нейман, О. Моргенштерн: передумови оформлення та генеза теорії ігор	401
15.3. Некооперативна рівновага або рівновага за Дж. Нешем	404
15.4. Стратегія конфлікту Т. Шеллінга	407
15.5. Нескінченно повторювальні ігри Р. Умана	409
15.6. Кооперативна теорія ігор Л. Шеплі та практичне її застосування Е. Ротом	411
15.7. Рівновага в підіграх Р. Зелтена	415
15.8. Ігри в умовах неповної інформації Дж. Харсані	417
Тема 16. Компаративний метод у політичній науці: аналіз підходів представників	423
16.1. Сутнісні характеристики компаративно-політологічного підходу	423
16.2. Становлення порівняльно-політологічного напрямку (кін. ХІХ – 20-ті рр. ХХ ст.): Е. Фрімен, Дж. Брайс	425
16.3. Порівняльний метод у політичних дослідженнях довоєнного періоду (30–40-і рр. ХХ ст.): К. Шмітт, Г. Дж. Ласкі, А. Зігфрід, Г. Файнер, К. Й. Фрідріх	427
16.4. Р. Макрідіс та Еванстонський семінар (50-ті рр. ХХ ст.): оновлення підходу	431
16.5. Г. Екстайн і Т. Гур: теоретичне поглиблення напрямку та власна версія теорії конгруентності	433
16.6. Компаративно-політологічні дослідження в Європі 60–70-х рр. ХХ ст. С. Роккан	436
16.7. Експансія компаративного підходу в політології (70–80-ті рр. ХХ ст.): Г. Алмонд, С. Верба, С. Гантінгтон, Б. Андерсон	438
16.8. Сучасні компаративно-політологічні дослідження (90-ті рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.): Дж. Сарторі, А. Лійпгарт, П. Шаран	444
Тема 17. Політична герменевтика: аналіз підходів представників	451
17.1. Герменевтична методологія та можливості її застосування у політичній науці	451
17.1.1. Загальна характеристика герменевтики як методології	451
17.1.2. Можливості застосування герменевтичної методології у політичній науці	456
17.2. Предтечі політичної герменевтики	462
17.3. Психологічна герменевтика В. Дільтея	464

17.4. Онтологічна герменевтика М. Гайдеггера	466
17.5. Історична герменевтика Г.-Г. Гадамера.....	469
17.6. Політична герменевтика П. Рікера	471
17.7. Сучасні тенденції розвитку політичної герменевтики	473
Тема 18. Політичні ідеї представників мережевого аналізу.....	478
18.1. Методологія мережевого аналізу та концепт «політичної мережі» як моделі представництва та реалізації інтересів суб'єктів політичного процесу	478
18.2. Етапи становлення методології мережевого аналізу:.....	484
18.2.1. Фундатори мережевого аналізу (1930-50-і рр. ХХ ст.).....	484
18.2.2. Еволюція мережевого аналізу у 60-80-х рр. ХХ ст.	486
18.2.3. Мережевий аналіз у політичній науці на сучасному етапі розвитку (від 90-х рр. ХХ ст.).....	488
18.3. Інтегративні методики: мережевий інституціоналізм, мережевий менеджмент, мережева комунікативістика:	492
18.3.1. Мережевий інституціоналізм (К. Ансель, С. Роккан)	492
18.3.2. Мережевий менеджмент (Г. Гекло, К. Генф, Л. О'Тул, Д. Ноук та ін.).....	493
18.3.3. Мережева комунікативістика.....	494
18.4. Переваги та недоліки використання мережевого аналізу у політичній науці	495
18.5. Сфери застосування мережевого аналізу у політичній науці	496
Тема 19. Політичні аспекти ідей представників синергетики	502
19.1. Методологічний потенціал синергетики у політичній науці	502
19.2. Тектологія О. Богданова (Малиновського).....	504
19.3. Теорія відкритих органічних систем Л. фон Берталанфі як підгрунтя сучасної соціальної синергетики.....	506
19.4. Некласична кібернетика Н. Вінера як крок до синергетичного розуміння самоорганізації.....	508
19.5. Теорія дисипативних структур І. Пригожина як напрям міждисциплінарного синергетичного підходу	509
19.6. Самоорганізація системи у вченні Г. Хакена	511

ТЕМА 1

ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ПРЕДСТАВНИКІВ НЕОІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

1.1. Неоінституціоналізм як теоретичний підхід до вивчення політики

1.2. Історичний інституціоналізм (Ч. Тіллі, Т. Скокпол)

1.3. Неоінституціоналізм раціонального вибору (К. Шепсл, Е. Остром, Б. Вейн-гаст та ін.)

1.4. Нормативний (Дж. Марч, Й. Олсен), соціологічний (У. Скотт, Дж. Мейєр, П. ДіМаджіо, У. Пауел) та інші напрями неоінституціоналізму

1.5. Теорія інституційних матриць С. Кірдіної

1.6. Концепції інституційної динаміки (Д. Норт, С. Гантінгтон, Р. Скаанінг, В. Меркель) і моделі інституційних змін

1.1. Неоінституціоналізм як теоретичний підхід до вивчення політики

Неоінституціоналізм – це підхід до вивчення політики, за яким соціальні та політичні інститути відіграють визначальну роль у політичному процесі. Його становлення припало на 70–80-ті роки ХХ століття, яким були властиві посилення державного втручання в економіку, централізація фінансового капіталу, диверсифікація соціальної структури. Біхевіоралізм із його емпіричністю, неувагою до теоретичних засад, ігноруванням ролі політичних цінностей вже не відповідав потребам політичної науки.

Маніфестом неоінституціоналізму вважають статтю Дж. Марча та Й. Олсена «Новий інституціоналізм: організаційні чинники у політичному житті» (1984), яка визначила постулати нового підходу:

- політичні інститути та держава є повноправними творцями політики, люди, які обіймають посади у них, мають власні інтереси;
- інститути здійснюють визначальний вплив на політичну поведінку, встановлюючи рамки індивідуального вибору через формування та вираження переваг;

Тема 1. Політичні ідеї представників неінституціоналізму

- усвідомлення громадянами політичних цілей хоча б частково визначається інституційним контекстом.

Водночас неінституціоналізм не протиставлявся біхевіоралізму. За свідченням Дж. Марча та Й. Олсена, він є інтеграцією положень «старого» інституціоналізму та біхевіоралізму, «поведінці та інституції надає однакової важливості». Неінституціоналізм відрізняється від «старого інституціоналізму», що домінував на зламі XIX–XX століть.

По-перше, неінституціоналісти вважають джерелом відтворення інститутів не лише і не стільки правові норми, скільки їх легітимність. Тому важливим елементом об'єкта дослідження в неінституціоналізмі є суспільні цінності, символи. *По-друге*, неінституціоналісти зосереджуються на вивченні не лише державних органів та актів законодавства, а й усіх соціальних інститутів, які формують політичну поведінку. *По-третє*, неінституціоналізм вважає учасниками політичного процесу індивідів і групи, які діють у межах інститутів. Держава постає у неінституціоналістів не як моноліт, а як сукупність індивідів і їх груп, які мають власні інтереси. Те саме стосується й інших колективних політичних акторів.

У межах неінституційного підходу еволюціонував понятійний апарат науки. Саму політику неінституціоналісти розглядають як сферу владної взаємодії індивідів і груп, метою якої є розподіл благ і ресурсів. Політичну владу вони визначають як похідну від людських взаємодій. Тому вони відкидають трансцендентні теорії влади.

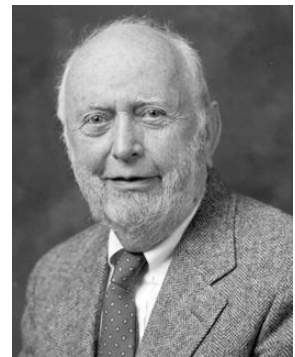
Центральним у неінституціоналізмі є поняття (політичного) інституту (інституції). Погляди на нього знаходяться у широкому діапазоні. Одним із класичних вважають визначення *Дагласа Сесіла Норта*, американського економіста, лауреата Нобелівської премії з економіки (1993). Його погляди викладені у працях «Інституційні зміни та американський економічний підйом» (1971, у співавторстві із Л. Девісом), «Підйом західного світу» (1973, у співавторстві із Р. Томасом), «Інститути, інституційні зміни та функціонування економіки» (1990), «Розуміння процесу економічної зміни» (2005).

У праці «Інституції, інституційні зміни та функціонування економіки» він визначає інституції як правила гри у суспільстві, як створені людиною обмежувальні рамки, які організують взаємини між людьми. У складі інституцій Норт виокремлює: неформальні обмеження (традиції, звичаї, табу); формальні правила (конституції, закони, судові прецеденти, адміністративні акти); механізми примусу, які забезпечують дотримання правил (суди, поліція тощо).

Теорія Норта пододала обмеження інституційного підходу. Він розрізняє правила гри (інституції) й організації, а також інституції декларовані (інституціалізовані правила) і інституції реалізовані, підкреслюючи функціональний, а не формальний аспект інституцій.

Сучасний інституціональний аналіз вивчає радше реальну поведінку, ніж лише формальні, структурні аспекти інститутів.

*Б. Г. Пітерс,
«Політичні інститути: вчора
та сьогодні»*

Даглас Сесіл Норт
(нар. 1920)

Функціями інституцій, за Норттом, є: координація соціальних взаємодій, узгодження індивідуальних і корпоративних інтересів, що неможливо без загальноприйнятих норм, угод і когерентних їм владних структур; зменшення непевності усіх аспектів суспільного життя, зокрема політичних процесів, завдяки структуруванню умов економічної діяльності та політичної взаємодії; сприяння ефективнішому використанню ресурсів завдяки формуванню прогнозованого суспільного середовища та впорядкування розподілу інформації. Відтак інституції сприяють зниженню транзакційних витрат в процесі взаємодії акторів. Але, звертаючи свій погляд на політичну сферу суспільного життя, Норт попереджає, що, хоча неможливість вступати в зобов'язуючі інституційні відносини є причиною не лише економічної стагнації, а й політичних криз, на політичних ринках домінують високі транзакційні витрати, відтак вони мало схожі на ідеальні економічні ринки неокласичної теорії інститутів.

Отже, ще однією особливістю неоінституціоналізму є визнання неформальних інституцій. Останні К. Шепсл визначає як соціальні практики та ритуали, які ґрунтуються на підпорядкуванні культурним цінностям і нормам. Ураховуючи поширений погляд на те, що пострадянській політиці властиве домінування неформальних інституцій (клановості, непотизму) над формальними, зауважимо, що неформальні інституції неоінституціоналізм розглядає не як відступ від норм, а як закономірність. Власне легітимність інститутів визначається тим, наскільки вони відповідають домінуючим традиціям, звичаям.

Формула Норта не вичерпує усіх проблем ідентифікації інститутів. Створені норми можуть не діяти. Адже інституції, з одного боку, є об'єктивною реальністю, з іншого – ідеальними утвореннями у формі вірувань, переконань, тобто мають когнітивний аспект. Навіть коли йдеться про формальні правила. Деякі вчені вважають, що інститут (інституція) – це норма, яка реалізована у практиці, стала стабільною, міцною та типовою.

Ще одна проблема стосується співвідношення понять «інститут» та «інституція», а також «інститут» та «організація». Її дослідженню присвятила увагу низка вчених. Так, М. Кармазіна, спираючись на ідеї Норта, стверджує, що інституція – це джерело інституціонування, символічні, звичаєві, семіотичні значення та практики, відтворення яких здійснюється за допомогою інститутів. Це, однак, не означає, що інститут та інституція співвідносяться як формальні та неформальні явища. Інститути теж постають у правовому та звичаєвому вимірах. Якщо звичаєвий вимір не отримує закріплення у праві, постають «тіньові» інститути, в яких інституції можуть матеріалізовуватись так само. Але у цьому аналізі певною мірою втрачається межа між «інституцією» та «політичною культурою» та між «інститутом» та «організацією».

Інший підхід демонструє С. Патрушев. Використовуючи різні тлумачення інституту – як політичних настанов (комплекс формальних і неформальних принципів, норм, правил), полі-

Специфіка неоінституціоналізму полягає у тому, що політичні інститути розглядають із точки зору взаємозв'язку формальних і неформальних правил, які формують складні відносини, типи взаємодій і саму кооперативну діяльність.

*С. Патрушев,
«Інституціоналізм у політичній науці: Етапи, течії, ідеї, проблеми»*

Тема 1. Політичні ідеї представників неоінституціоналізму

тичних утворень, організацій та як стійкого типу політичної поведінки, він вважає, що в усіх випадках йдеться про одне явище. Якщо його розглядати з точки зору діючих правил, воно є політичним інститутом, а у взаємодії з іншими постає як організація.

У цілому усталений погляд на співвідношення інституту та інституції відсутній. Якщо Норт чітко їх розрізняє, то низка політологів вживає поняття інституту в широкому значенні, яке включає й інституцію. Адже так само, як організації є оречевленим втіленням інститутів, інституції також мають об'єктивовану форму – системи традицій, звичаєвого права, етичних кодексів. Ураховуючи розбіжності в поглядах, поширену термінологічну практику вітчизняної науки, надалі переважно вживатиметься термін «інститут».

Звернемо увагу на нюанси підходів до питання про обмеження дій індивідів. Якщо Норт тлумачить інституції як обмежувачі, то деякі дослідники (наприклад, А. Вільдавські) вважають, що інститут, навпаки, надає можливості дій – легітимізує їх, забезпечує ресурсами.

Функціями політичних інститутів є задоволення потреб індивідів, регулювання дій політичних акторів, змістовне наповнення уявлень про справедливість, формування порядку та передбачуваності, забезпечення контролю, інтеграції суспільства. Г. О'Доннелл до їх функцій відносить формування розподілу результатів, способів представництва, розширення часових горизонтів агентів тощо.

До термінологічного апарату неоінституціоналізму С. Патрушев відносить поняття «інституційне середовище» (сукупність правил, норм і санкцій, які утворюють рамки взаємодії між людьми, роблять ситуацію менш невизначеною), «інституційна угода» (утворення, яке конституюється на основі договору між індивідами внаслідок додаткових обмежень), «інституційна практика» (реалізація угод в інституційному середовищі).

Нового змісту в неоінституціоналізмі набуває поняття «політичний режим», яке виводиться за межі механізмів впливу державних установ на суспільство. М. Хагоп'ян визначає його як інституційну структуру, яка характеризує політичну систему країни та діяльність якої ширша, ніж діяльність уряду й офіційних осіб інститутів державної влади.

Різні тлумачення є й у підходах до поняття «неоінституційна політика». Враховуючи відмінності неоінституціоналізму від «старого інституціоналізму» та поділяючи політичні інститути на *інститути влади* та *інститути участі*, Л. Бунецький вважає, що така політика базується на активності соціальних рухів та організацій, сприяє новим формам демократичної культури. Натомість Г. О'Доннелл, оцінюючи як одну з ключових представницьку функцію інститутів, вважає, що в рамках інститутів уповноважені на прийняття рішень мають обмежені можливості обробки інформації та віддають перевагу у взаємодіях невеликому колу агентів, відтак інститути представництва ефективно працюють із інтенсивністю інтересів, але на шкоду демократичності.

1.2. Історичний інституціоналізм (Ч. Тіллі, Т. Скокпол)

Історичний інституціоналізм – напрям неоінституціоналізму, який базується на тому, що історичність є ключовою ознакою інститутів. Теоретики цього напрямку (С. Стейнмо, Ф. Лонгстрет, К. Телен, П. Холл, Ч. Тіллі, Т. Скокпол) визначають інститути як формальні та неформальні процедури, шаблони, норми, угоди, які глибоко укорінені в організаційній структурі політичної системи.

Головним постулатом цього напрямку є теза про залежність суспільного розвитку від початкового інституційного вибору. Останній політичні актори здійснюють у «критичні моменти», коли існують альтернативи суспільного розвитку. Цей вибір може бути нормативного або структурного характеру та здійснює глибокий вплив на подальші рішення. Відтак формується певна траєкторія розвитку – «стежка залежності». Останнє поняття було впроваджене Д. Нортом. У праці «Розуміння процесу економічних змін» (2005) Норт пропонує різні рівні розуміння «стежки залежності»: як звернення людей до минулого під час принципового вибору; як зацікавленість організацій в існуванні інститутів, відтак наданні останнім ресурсів для підтримки; як систему вірувань і переконань, що забезпечують безперервність соціального розвитку. Саме як чинник останнього Норт оцінює «стежку залежності». Ця теза була досліджена на прикладі держави загального добробуту у Європі (Д. Ашфорд), політики у сфері зайнятості США та Великій Британії (Д. Кінг) та ін.

Постулат щодо «стежки залежності» не означає, що історичний інституціоналізм декларує запрограмованість політичних дій. Адже в «критичні моменти» може відбуватися перепрограмування інституційної структури. Саме на такі моменти спрямована значною мірою дослідницька увага адептів історичного інституціоналізму. Тому поширеним об'єктом досліджень у межах цього напрямку є революційні процеси.

Погляди американського дослідника *Чарльза Тіллі* викладені у таких його основних працях: «Від мобілізації до революції» (1978), «Примус, капітал і європейські держави, 990-1992» (1992), «Тривка нерівність» (1998), «Динаміка незгоди» (2001, у співавторстві з Д. МакАдамом і С. Тарроу), «Незгода і демократія в Європі» (2004), «Режими і репертуари» (2006).

У працях «Революції та колективне насилля» (1975), «Від мобілізації до революції» (1978) Тіллі сформулював теорію *ресурсної мобілізації*. Хоча під впливом марксизму він розглядає державу як арену конфліктів соціальних сил, на відміну від нього, вважає її інструментом груп участі, які не пов'язані з інтересами населення. У своїй теорії він використав політичну та мобілізаційну моделі. Перша модель (*політична*) включала: уряд, який контролює засоби примусу; претендентів на владу; групи, які висувають вимоги уряду. Коли групи вирішують діяти спільно проти уряду, вони утворюють коаліцію. Одноосібна поведінка претендента визначається другою, *мобілізаційною*, моделлю, що включає: внутрішньогрупові інтереси; особливості внутрішньої організації; рівень мобілізації; рівень владних повноважень; обмеження; можливості.

Структурні соціальні зміни (індустріалізація, урбанізація) у теорії Тіллі мають непрямий вплив на виникнення революції, формуючи коло потенційних претенден-

тів на владу. Натомість до революційної ситуації, або ситуації «множинного суверенітету», призводять міжгрупові суперечності. Отже, умовами революції є: поява претендентів або їх коаліції, які висувають вимоги контролю над урядом; солідаризація з ними значної частини населення; формування альтернативної коаліції; небажання уряду пригнічувати її.

Вищесказане не означає, що Тіллі ігнорував проблему політичної активності населення, яка, на його думку, стимулює політичну систему до змін, які політичні еліти не планували. У енциклопедичній статті, присвяченій ідеям Тіллі, вітчизняний політолог І. Гомза зауважує, що той поділяв активність населення на «конвенційну політику» (вибори, голосування, підданство) та *політику незгоди* (маніфестація, протест, блокада, збройне повстання, революція, демократизація). ... Режим може приписувати, толерувати або забороняти певну поведінку. Це закладає структуру політичних можливостей. Одним із досягнень Тіллі стало формулювання теорії репертуарів – повторюваного набору вчинків та їхніх обґрунтувань, до яких вдаються соціальні актори. Тіллі показав, що в різних країнах зі схожими структурами політичних можливостей репертуари політики незгоди та форми соціальних перетворень мають подібні траєкторії».

Ще однією дослідницею революцій була американська дослідниця *Теда Скокпол*. Її основні праці: «Держави та соціальні революції: порівняльний аналіз Франції, Росії та Китаю» (1979), «Соціальні революції у сучасному світі» (1994), «Демократія, революція та історія» (1999). Водночас її підставові погляди містяться у праці «Повернення держави: стратегії аналізу у поточних дослідженнях» (1985). Хоча теоретичними джерелами її аналізу революцій були, зокрема, марксизм та теорія політичного конфлікту, вона наголошує на недостатності теорій соціального детермінізму при вивченні держави, відкидає ідею Тіллі про державу лише як арену боротьби соціальних сил. Скокпол наголошує на тому, що, хоча суспільство й впливає на державу, остання має автономні можливості для формування соціально-політичних процесів. Тому її концепцію називають *концепцією автономії держави*. Ця автономія є наслідком присвоєння ресурсів, вилучених у населення для створення та підтримки адміністративних, військових і репресивних інститутів. При цьому держава використовує у власних інтересах й ресурси домінуючого класу.

До принципів вивчення революцій Скокпол відносить: структуралістський підхід; врахування міжнародного контексту; визнання держави бюрократичною та репресивною організацією, здатною відділятися від соціально-економічних інтересів. Революцію вона визначає як стрімкі корінні трансформації державних і кла-

Чарльз Тіллі
(1929–2008)

Теда Скокпол
(нар. 1947)

сових структур, які лише супроводжуються та частково підтримуються класовими повстаннями знизу. Скокпол виокремлює таких акторів революційних трансформацій: держава, її інститути та адміністративно-бюрократичний апарат; старі та нові еліти; домінуючі класи; депривовані (пригнічені) класи.

Хоча об'єктом ранніх праць Скокпол були революції в аграрних країнах із бюрократичними режимами, деякі їх положення цікаві в контексті революційних подій в Україні останніх років. До цих положень слід віднести:

- структурний характер конфлікту впливає з протистояння соціальних груп між собою, але більшою мірою – між ними та державою. Групові конфлікти у революційній боротьбі здебільшого формуються інтересами груп щодо форм державних структур;
- революції є наслідком міждержавних зіткнень і неспроможності правлячого режиму впоратись із зовнішніми загрозами. Головним класовим конфліктом є зіткнення між державою, яка в умовах протидії іншим країнам змушена мобілізувати ресурси, та великими власниками, інтересів яких торкалися ці дії держави;
- політичні кризи, з яких починалися революції, були виразом суперечностей у структурі держав. Політичні групи, які брали участь у революціях, боролися за оволодіння державними структурами. Від виникнення політичної кризи реалізовувалася потенційна автономія держави. Навіть після того, як державі відмовляли у легітимності соціальні групи, її репресивні органи продовжували працювати, спираючись на вилучені у населення ресурси;
- революції не мали спрямованого характеру. Їх учасниками ставали групи з різними статусом та ідеями. Логіка конфліктів не контролювалася певним класом чи групою. Революції призводили до результатів, які не були повністю передбачуваними та бажаними;
- наслідком революцій було посилення ролі держави, становлення централізованих бюрократичних режимів. Зміни у класовій структурі як одна з ознак революції пов'язана зі змінами в структурі та функціях держави.

Наслідком соціальних змін, які відбувались у революційних формах, був високий ступінь централізації влади у державі.

Т. Скокпол, «Держава та революція: старі режими та революційні кризи у Франції, Росії та Китаю»

У пізніших працях Скокпол досліджувала революції в інших країнах, зокрема й сучасні (Іран, Куба, Нікарагуа, Португалія та ін.). Вона виокремила моделі революції у країнах «другого» та «третього світу», країнах із неопатримоніальними режимами та прямим колоніальним правлінням, а також із бюрократично-авторитарними режимами та непрямим колоніальним правлінням. Революціям в останніх властиві, зокрема, сильні цивільна адміністрація та армія, певна політична відкритість, можливість військового реформізму, значна зовнішня підтримка, менша вірогідність дезінтеграції держави.

В останні роки стає відчутною потреба у формуванні нових досліджень революцій. На думку Дж. Голдстоуна, дослідники мають приділити увагу умовам існування

політичних режимів упродовж тривалого часу, питанням ідентичності й ідеологій, лідерства тощо.

1.3. Неоінституціоналізм раціонального вибору (К. Шепсл, Е. Остром, Б. Вейнгаст та ін.)

Неоінституціоналізм раціонального вибору – напрям неоінституціоналізму, який постав на ґрунті застосування при вивченні політики економічної теорії раціонального вибору, яку розробляли у 1960-70-х роках. Її прихильники (Дж. Б'юкенен, Е. Даунс, М. Олсон, Г. Саймон) вбачали політичних акторів не у групах, а індивідах, пояснювали їх політичну поведінку прагненням максимізації вигоди, а їх інтереси – наслідком позаполітичних чинників, зокрема економіки. Політику вони вважали обміном діяльностями індивідів. Це не означало, що раціоналісти ігнорували спільні інтереси в політиці, але їх вони тлумачили як наслідок взаємодії індивідуальних інтересів, які утворюють рівновагу (еквілібріум). Методи теорії раціонального вибору використовували при дослідженні механізмів голосування, утворення політичних коаліцій тощо.

Інституційний порядок – це екілібріум раціональних переваг та стратегій акторів унаслідок їх взаємодії.

К. Шепсл, «Інституційний екілібріум й екілібріум інституцій»

Розвиток науки призвів до розуміння обмеженості економічних методів при вивченні політики. Ще у праці «Модель людини» (1957) Г. Саймон висунув концепцію «обмеженої раціональності» та модель «адміністративної людини», за якою управлінець прагне знайти не оптимальне, а задовільне рішення, а на його рішення впливають переконання, традиції.

Перешкодами прийняттю раціональних рішень у політиці є:

- *обмеження в інформації*. Для обрання раціональної альтернативи політики мусять знати усі ціннісні пріоритети суспільства, наявні альтернативи та їх наслідки, підрахувати співвідношення вигод і витрат для кожної з них. У реальності дотриматись цього неможливо;
- *звички індивідів здійснювати нераціональні дії*, наприклад, дотримуватися традицій, які суперечать економічній вигоді індивіда;
- *залежність процесів прийняття політичних рішень та досягнення політичної рівноваги від механізмів взаємодії акторів*. Це має наслідком зростання транзакційних витрат, які ускладнюють прийняття раціональних рішень.

Наслідком обмежень у застосуванні теорії економічного вибору при дослідженні політики стала інтеграція теорії раціонального вибору та інституціонального підходу, а також становлення неоінституціоналізму раціонального вибору. Його прихильники вказують, що індивіди створюють інститути для того, щоб компенсувати обмеження для прийняття рішень. Наприклад, політичний актор не має достатньо інформації, щоб нав'язати контрагенту вигідне йому рішення. Але інституційні норми дають йому розуміння, чим керуватиметься контрагент. Функціями інститутів стають

інформаційне забезпечення індивідів, стабілізація очікувань щодо дій контрагентів, а, отже, зменшення транзакційних витрат тощо.

Відтак, на відміну від інших напрямів, у неоінституціоналізмі раціонального вибору інститути оцінюються як інструменти досягнення цілей політичних акторів, які й визначають «правила гри». Отже, це конструкції, створені людською свідомістю, зокрема, для обмеження контрагентів. У процесі діяльності актори не стільки пристосовуються до них, скільки намагаються змінити їх згідно зі своїми інтересами. Прихильниками такого підходу є К. Шепсл, Дж. Найт та ін.

Не слід розглядати раціоналізм у вузьких рамках вимірювання вигоди в доларах і центах, коли соціальні цінності жертвуються на догоду доларовим накопиченням. Раціоналізм передбачає врахування всіх соціальних, політичних і економічних цінностей, пожертвуваних або здобутих завдяки певній державній політиці.

*Т. Р. Дай,
«Основи державної політики»*

Вивчаючи взаємодію інститутів та акторів, Е. Остром та М. Полскі виділяють рівні функціонування інститутів: *операційний* (відомчі рішення), *колективного вибору* (законодавчі акти), *конституційний* (вищі норми). Причинами неефективності інститутів є невизначеність, суперечність коротко- та довготермінових вигод. Суперечність між раціональністю та ефективністю розв'язується через конституційний вибір. Оскільки будь-яке рішення може бути переможене іншим, важливу увагу приділяють механізмам стабільності. В інтересах акторів

зміни конституційного вибору не повинні бути частими.

Інтеграція положень теорії раціонального вибору з інституціоналістськими положеннями не призводить до втрати раціоналістами своєї ідентичності, оскільки вони, за твердженням Б. Г. Пітерса, зберігають ключову тезу теорії раціонального вибору, за якою цілі політичних акторів незалежні від членства в інститутах.

Але інституціоналістські положення змушують окремих раціоналістів видозмінювати погляди. Хоча еквілібріум інтересів вони й надалі виводять із взаємодії індивідів, те, що цю взаємодію обмежують інститути, призводить до того, що рівновага генерується інститутами. Фактично механізми агрегування інтересів переформатують інтереси, змушують індивідів перерозподіляти переваги, сприяють розробленню нових ідей. Відтак у неоінституціоналізмі раціонального вибору формується й інший спосіб визначення інституцій – не як інструментів акторів, а як зовнішніх обмежувачів. Колективна користь інститутів для акторів полягає у: а) оптимальному розподілі ресурсів і зниженні транзакційних витрат; б) формуванні колективної дії у формі боротьби за владу між акторами, які мають моделі уявлень про публічне благо; в) примушенні до дотримання норм і накладенні санкцій за їх порушення; г) формуванні певного політичного режиму.

Те, що інститути можуть змінити переваги індивіда, не суперечить принципам раціонального вибору, оскільки означатиме, що новий порядок вигідніший для нього. А. Хіршман виокремлює три стратегії інституційної поведінки індивіда: «лояльність» (підпорядкування правилам); «вихід» (втеча від відносин); «голос» (спроба поліпшити відносини). Е. Остром і С. Кроуфорд запропонували модель, яка дає змогу прораховувати вірогідність підпорядкування раціонального актора існуючим неформальним нормам.

Раціональною вважається така політична стратегія, за якої і кінцева мета ніколи не випускається з уваги, і водночас постійно досягаються проміжні результати, які ведуть до мети.

Ю. Левенець, «Політична наука: параметри раціоналізму»

У неоінституціоналізмі раціонального вибору виокремлюють різні моделі. Однією з найбільш поширених є модель «принципал – агент». Вона передбачає, що принципал делегує агенту відповідальність для виконання завдань, але агент переслідує власні інтереси. Тому завданням принципала є контролювати агента. Ця модель використовується при аналізі відносин між державою та громадянином, у розробці моделей політичних режимів.

Громадянин є принципалом, дає доручення державі, але з іншого боку – підпорядковується їй. Це зумовлює виокремлення двох моделей держави – ліберально-демократичної (контрактної) та авторитарно-експлуататорської. Мета першої – такий розподіл прав власності, який максимізує суспільний дохід. Для захисту колективних інтересів актори створюють інститути – когнітивно-ідеологічні; ті, які регулюють прийняття рішень (законодавча, виконавча, судова влада, інститути примусу); ті, які регулюють боротьбу за владу (інститути виборів, призначень тощо). В авторитарно-експлуататорській державі група, яка контролює держапарат, використовує право держави на насилля для максимізації своїх доходів шляхом експлуатації підвладних груп. Формально інститути, які формують такий режим, ті самі, що й за контрактної моделі, але їх мета інша. Наприклад, мета когнітивно-ідеологічних інститутів – формування світоглядних моделей в цілях контролю над ініціативами індивідів. Мета другої групи інститутів – примусова легітимізація правителів тощо. Інститут виборів є інструментом маніпулювання та нагляду.

1.4. Нормативний (Дж. Марч, Й. Олсен), соціологічний (У. Скотт, Дж. Мейєр, П. ДіМаджіо, У. Пауел) та інші напрями неоінституціоналізму

Представниками *нормативного* неоінституціоналізму є насамперед «батьки» неоінституціоналізму Дж. Марч та Й. Олсен. Прихильники цього підходу переконані, що не позаінституційні чинники, а самі інститути визначають інтереси, цілі й дії індивідів. Політичний актор, який ідентифікує себе з інститутом, зобов'язаний діяти за правилами. Відтак інститути характеризує насамперед нормативна складова. У праці «Знову відкриваючи інститути. Організаційний базис політики» (1989) Марч та Олсен визначають інститути як системи взаємопов'язаних формальних і неформальних правил гри, які утворюють складні організаційні відносини, форми взаємодій та саму кооперативну діяльність людей, підтримують стабільність, відтворюють порядок у суспільстві.

Звертаючи увагу на відмінність поведінки в межах політичних інститутів від економіки, Марч та Олсен формують методологічні вимоги до аналізу такої поведінки. Щоб визначити дії актора, слід аналізувати не його інтереси, а місце в структурі інституту.

Ще одна ознака напряду пов'язана з тим, що нормативна структура інституту базується на цінностях. Інститути є носіями ідентичностей, легітимізують акторів,

впроваджують зв'язки між громадянами, попри те, що їх розділяє. Тому нормативісти приділяють першочергову увагу не формальним правилам, а соціокультурним символам і цінностям.

Наступною рисою нормативного напрямку є прихильність його представників до «товстої» версії неонституціоналізму: інститути розглядаються як сукупність не лише правил, а й організованих практик, укорінених у структурах значень і ресурсів.

Те, що функціонування політичних інститутів впливає на політичні, економічні та ін. умови, формує й дослідницькі стратегії. В центрі уваги нормативістів є проблема: які інститути та як впливають на соціальні спільності? Інститути стають змінними разом із іншими чинниками політичних дій.

За теоретичними засадами до нормативного близький *соціологічний* неонституціоналізм. Його представники (У. Скотт, Дж. Мейєр, П. ДіМаджіо, У. Пауел) визначають інститут як модель поведінки, пристосовану для створення та розподілу цінностей. Зокрема, У. Скотт виокремлює такі компоненти інституційного середовища: інституційні логіки (системи вірувань і базових переконань, які формують мотивацію та спрямовують поведінку учасників); інституційні актори (індивіди, організації, асоціації); системи управління.

У соціологічному неонституціоналізмі долається протиставлення інституту та культури. Елементи культури є складовими інститутів, а останні – посередниками між індивідом, з одного боку, іншими індивідами та суспільством – з іншого. З ідей цього напрямку впливає важливе положення про те, що один інститут у різних культурних контекстах матиме різний смисл. Це дає змогу відійти від проблеми ефективності інститутів, які стають не інструментами акторів, а засобом об'єктивації соціокультурних цінностей.

Внесок соціологічного неонституціоналізму в політичну науку полягає у дослідженні впливу інститутів не лише на політичну поведінку, а й політичну ідентичність індивідів, опосередкуванні соціетальним середовищем інституційного впливу на державну політику. Ще одна його роль полягає у тому, що, на відміну від історичного інституціоналізму як макро- та неонституціоналізму раціонального вибору, як мікрополітичного підходу, він зосереджує увагу й на мезорівні політики. В рамках цього напрямку отримали розвиток організаційні концепції.

У праці представників соціологічного неонституціоналізму Дж. Мейєра та Б. Рюена «Інституціоналізовані організації: формальна структура як міф та ритуал» (1977) виокремлено такі положення:

- організації є породженням суспільства, а відтак вони є не лише реальними, а й міфічними, наслідком загальних уявлень про «правильне»;
- організації відтворюються через традиційні дії, відтак вони є не зведенням формальних правил, а набором колективних ритуалів та цінностей;
- організаційна структура породжується легітимністю;
- організаційна структура та правила можуть бути відділені один від іншого, адже організаційну структуру приймають, щоб відповідати навколишньому середовищу.

Мейєр робить висновок щодо організаційного ізоморфізму, тобто соціальної по-

дібності інституційних форм. Йому належить й ідея розрізнення конкурентного та інституційного механізмів ізоморфізму.

Ідеї Мейєра були розвинуті у концепції «інституційного ізоморфізму» у праці П. ДіМаджіо та У. Пауела у праці «Новий погляд на «сталений панцир»: інституційний ізо-

Пол ДіМаджіо
(нар. 1951)

морфізм і колективна раціональність в організаційних полях» (1983). Автори вводять поняття організаційного поля, тобто організаційної структури інституту. Це не просто сукупність організацій. Організації усвідомлюють приналежність до спільного простору, розділяють спільні смисли діяльності. Організаційне поле є об'єктом дій влади.

За висновками П. ДіМаджіо та У. Пауела, структурні зміни в організаціях все менш є наслідком конкурентних чинників і потреби в ефективності. Устрій організацій із інституційної точки зору розглядається ними не як раціональний процес, а як наслідок зовнішнього та внутрішнього тиску. ДіМаджіо та Пауел виокремлюють три механізми ізоморфних

змін: *примусовий* (правове забезпечення та державне регулювання); *наслідувальний* (запозичення позитивного досвіду інших організацій); *нормативний* (вплив професійних асоціацій на зміни в організаційних структурах).

У кожному з наступних видань праці «Інституційна теорія у політичній науці. «Новий інституціоналізм»» Г. Пітерс розширює коло напрямів неоінституціоналізму. Крім проаналізованих вище (історичний, раціонального вибору, нормативний і соціологічний), він виокремлює *міжнародний* (використовує теорію міжнародних режимів для пояснення наслідків міжнародної політики), *медіаторний* (політичні інститути (групи інтересів, партії, політичні мережі) аналізуються як посередники між державою та суспільством), *соціальний*, *емпіричний* неоінституціоналізм. Останній найближчий до «старого інституціоналізму». В його межах досліджують вплив формальних структур політичної системи на політичний вибір. До цього напрямку відносять дослідників партійних систем М. Дюверже, форм державного правління Дж. Сарторі.

Деякі дослідники (О. Педерсен, В. Шмідт та ін.) виокремлюють у неоінституціоналізмі й інші напрями, зокрема *конструктивістський*, *дискурсивний*, *мережевий* тощо. Є проблема щодо доцільності виокремлення останнього, адже дослідники мереж, наприклад, Л. Лясота, часто протиставляють свої концепції інституціоналізму. Відмінність мережевого як окремого підходу полягає у погляді на соціальні та політичні мережі як первинне щодо інститутів явище. Проте у суспільстві з розвинутими комунікаційними системами соціальні мережі теж перетворюються на інститут зі своїми нормами, символічними системами, центрами впливу. Неоінституціоналізм – зручний

Примусовий ізоморфізм є наслідком формального та неформального тиску на організації з боку тих, від кого вони залежать, а також культурних очікувань у суспільстві. Цей тиск сприймають як грубу силу, переконання або пропозицію вступити у змову.

*П. ДіМаджіо, У. Пауел,
«Новий погляд на «сталений панцир»: інституційний ізоморфізм та колективна раціональність в організаційних полях»*

інструмент аналізу мереж, оскільки він розглядає інститути як сукупність (мережу) індивідів і груп зі своїми інтересами. Зокрема, Й. Блом-Хансен визначає мережу як набір неформальних правил, які регулюють взаємодію між їх учасниками, між ними та державою. Свідченням впливу мереж на політику є революції в Україні, Ірані, арабських країнах.

Передумовою формування мереж є розвиток соціального капіталу. Його теоретиками є П. Бурд'є, Дж. Коулман, Р. Патнам, Ф. Фукуяма. За Коулманом, соціальний капітал – це потенціал взаємної довіри і взаємодопомоги, що цілераціонально формується в міжособистісних відносинах. Бурд'є робить акцент на тому, що через соціальні зв'язки індивіди отримують доступ до корисних ресурсів. Коулман підкреслює роль інформаційних каналів у формуванні та підтримці соціального капіталу, а також тісний взаємозв'язок соціального капіталу та капіталу людського, наголошуючи на ролі освіти і виховання у формуванні соціального капіталу. Фукуяма особливу роль відводить довірі як фундаментальній складовій соціального капіталу, фактично зрівнює соціальний капітал та довіру. Фукуяма та Патнам акцентують увагу на ціннісно-нормативному та комунікативному аспектах соціального капіталу, який включає цінності і норми, завдяки яким стають можливими колективні дії у групах людей. Зауважимо, що дослідники (П. Бурд'є, М. Олсон, А. Портес та ін.) звертають увагу на можливі негативні наслідки функціонування соціального капіталу. Високий соціальний капітал може, *по-перше*, сприяти закритості групи, обмежувати входження до неї нових членів, а відтак нового інтелектуального капіталу, *по-друге*, обмежувати свободу членів групи, нав'язуючи норми та зразки поведінки, *по-третє*, обмежувати ініціативу членів групи, які отримують дивіденди від використання групових ресурсів й без суттєвого внеску зі свого боку, *по-четверте*, наслідком попередніх трьох чинників можуть бути уповільнення розвитку групи, а також внутрішньогрупові конфлікти.

1.5. Теорія інституційних матриць С. Кірдіної

Оригінальною складовою неоінституціоналізму є теорія інституційних матриць російської дослідниці С. Кірдіної. Вона називає свою теорію *макросоціологічною*, але її положення дають змогу розглядати її як складову політичної думки.

Основні праці Кірдіної: «Інституційні матриці та розвиток Росії. Введення в X-Y-теорію» (2000, 2001, 2014), «X- та Y-економіки: інституційний аналіз» (2004), «Номо institutius в теорії інституційних матриць» (2005), «Два механізми самоорганізації економіки: модельна та емпірична верифікація (наукова доповідь)» (2010), «Громадянське суспільство»: відхід від ідеологеми» (2012), «До переосмислення принципу методологічного індивідуалізму» (2013), «Міждисциплінарні дослідження в економіці та соціології: проблеми методології» (2014).

Вихідний пункт пошуків Кірдіної – проблема, чому в Росії неефективними є реформи, які реалізують успішні моделі західних країн.

Вона критикує принцип «методологічного індивідуалізму», модель раціонального (обмежено раціонального) агента та можливість досягнення ринкової рівноваги, зростання граничних витрат із зростанням виробництва. Цей принцип пов'язаний із

«законом спадної віддачі», але ще у XIX столітті у науці проаналізували ефект «зростаючої віддачі», коли граничні витрати зменшуються із зростанням виробництва.

Світлана Кірдіна
(нар. 1955)

Тому Кірдіна пропонує переключити увагу з аналізу поведінки індивідів на аналіз інститутів, звертає увагу на розмивання дисциплінарних обмежень при вивченні інститутів, рух від дослідження їх феноменів до пошуку сутностей. Свій підхід вона називає «методологічним інституціоналізмом», що полягає у дослідженні соціальної системи з точки зору формальних і неформальних правил, які підтримують її цілісність та розвиток.

Кірдіна аналізує соціальну систему як єдність економіки, політики та ідеології. На відміну від Маркса, вона розглядає їх як рівнозначні сторони цілісності, а на відміну від багатьох «системників», поряд з економікою та політикою виокремлює не культуру, а ідеологію, в якій вбачає інституційний каркас культури.

Наступною рисою її теорії є концепт базових інститутів. Це історично стійкі основи соціальної практики, які забезпечують відтворення соціуму. Вони постають історично внаслідок пристосування до зовнішніх умов, а із часом закріплюються у праві або неформально – як звичаї, традиції. Існують вони в історично змінних формах.

Термін «інституційна матриця» Кірдіна «запозичила» у Полан'ї та Норта. Це стійка, така, що історично склалася, система базових інститутів, які регулюють основні суспільні підсистеми. Але, на відміну від Норта, який вважав, що кожне суспільство має унікальну матрицю, Кірдіна виокремлює дві моделі матриць – Х-матрицю та Y-матрицю.

Х-матриці властиві інститути редистрибутивної економіки (верховної умовної власності, редистрибуції, службової праці, кооперації, Х-ефективності, тобто зниження витрат неринковими методами). Центр опосередковує рух цінностей, прав із їх виробництва та використання. Верховна умовна власність існує в формах княжої, казенної, федеральної. Але вона властива й окремій фірмі, де її уособлює керівництво.

У політичній сфері Х-матрицю утворюють інститути унітарного устрою – вертикаль влади на чолі з центром, принципи призначення, однастайність при прийнятті найважливіших рішень (собори, з'їзди, множинність узгоджувальних процедур), інститут зворотнього зв'язку у вигляді скарг, петицій. Завдяки останнім здійснюються інституційні зміни. Як й інші базові інститути, цей теж має історичні форми. Так, розпад адміністративної системи прийняття скарг компенсувало створення організацій «знизу» – міжрегіональних асоціацій економічної взаємодії, земляцтв тощо.

Щодо ідеологічних інститутів, то їх складають інститути комунітарної ідеології, якій властиве домінування колективних цінностей, а саме інститути колективізму, егалітаризму, порядку, холистичні уявлення про світ тощо.

Натомість Y-матриці властиві інститути: ринкової економіки (обмін, приватна власність, прибуток як мета, конкуренція, наймана праця); федеративного устрою, незалежно від наявності в назві держави слова «федерація» (розбудова управлін-

ня «знизу догори», самоврядування, вибори, принцип більшості при прийнятті рішень, партії як головний політичний механізм, судова система як механізм вирішення конфліктів); індивідуалістської (субсидіарної) ідеології, примат особистості (індивідуалізм, соціальна стратифікація, свобода, грошово-орієнтована трудова мотивація тощо).

Тип суспільства залежить від того, базові інститути якої матриці домінують. Це залежить від матеріально-технологічного середовища, яке складають інфраструктура та пріоритетні галузі. Кірдіна виокремлює комунальне та некомунальне середовище. Комунальність означає, що відокремлення частин середовища загрожує розпадом системи, а тому воно є неподільним об'єктом. Тому потрібні координовані зусилля членів суспільства та централізоване управління. Некомунальність означає можливість самостійного функціонування елементів матеріальної інфраструктури. Якщо раніше в Росії комунальність уособлювали система річкових шляхів та землеробство, то нині – система залізничних колій, трубопроводи, єдина енергосистема тощо.

До країн із домінуванням Х-матриці Кірдіна відносить країни колишнього СРСР, Китай, Індію, Бразилію, Японію, з домінуванням Y-матриці – 12 західноєвропейських країн (Австрія, Бельгія, Велика Британія, Данія, Італія, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Фінляндія, Франція, Швейцарія, Швеція), США, Канаду, Австралію та Нову Зеландію. Вивчаючи їх частку у світовому ВВП, Кірдіна доходить висновку, що відбувається циклічна зміна співвідношення держав з Х- та Y-матрицями. До 1870 р. лідерство належало країнам з домінуванням Х-матриці, відтоді першість перейшла до країн із Y-матрицею. Від 2008 р. на передові рубежі знову почали виходити країни з Х-матрицями.

Домінування інститутів певної матриці не означає, що у суспільстві відсутні інститути протилежної матриці. Так, у часи криз країни з домінуванням Y-матриці можуть вводити держрегулювання. Але такі інститути є для суспільств не базовими, а комплементарними. Їх частка за стабільних умов становить 30–35 %. Якщо вона істотно менше, то тотальне домінування базових інститутів призводить до криз або застою.

Попри свою тезу про те, що принцип холізму адекватний при аналізі морфостазису, Кірдіна використовує свою теорію для аналізу транзитивних суспільств як альтернативу теоріям модернізації. Трансформація є пошуком нового балансу базових і комплементарних інститутів. Але, якщо перші розвиваються спонтанно, то другі вимагають цілеспрямованих зусиль. Якщо ці зусилля враховують характер вихідної матриці, то розвиток країни пришвидшується, якщо ні – неминучі революції.

Кірдіна звертає увагу, що термін «революція» спочатку означав «повернення». Пізніше йому надали зміст радикальної зміни. Кірдіна прагне повернутися до автентичного змісту. Вона вбачає у революції реакцію суспільства на спроби порушити домінування базових інститутів. Відтак революція є поверненням громадських структур до вихідної матриці.

Теорія інституційних матриць має потенціал при аналізі регіональної політики. У праці «Політичні інститути регіональної взаємодії: межі трансформації» Кірдіна залежно від їх функцій визначає інститути регіонального управління у Х- та

Y-матрицях. Функції територіальної організації відповідають інститути адміністративно-територіального поділу (унітарність; ієрархія статусів регіонів і поселень) та федеративно-територіального устрою (під федеративністю Кірдіна не лише розуміє форму державного устрою, а розвиває більш глибинний підхід – як до самоврядування, як антитезу моноцентризму); функції устрою управління – ієрархічна вертикаль на чолі з центром (X) та самоврядування і субсидіарність (Y); функції заміщення управлінських позицій – призначення та вибори; функції порядку формування рішень – спільне зібрання та однаковість (як форма відповідальності територіальних спільнот перед верховним рівнем; нині у Росії проявляється у федеративному договорі) для X, багатопартійність і демократична більшість – для Y; функції зворотнього зв'язку – звернення за інстанціями та судові позови. Навіть якщо в країнах з X-матрицею регіональних керівників обирають, усе одно зберігається механізм впливу вищих органів на склад нижчих ланок управління.

У праці «Громадянське суспільство»: відхід від ідеологеми» Кірдіна звертає увагу, що спочатку Т. Гоббс та Дж. Локк протиставляли громадянське суспільство «природному» стану та ідентифікували його з державою. Потім на Заході під цим поняттям стали розуміти «сукупність відносин незалежно від влади». Тобто воно увібрало базові західні цінності. Тому використання його поза контекстом Y-матриці недоцільне. Для Росії Кірдіна пропонує замінити його на термін «громадянська участь», який зберігає принцип самоорганізації для досягнення спільного блага, підкреслює роль громадянських ініціатив як фази формування інститутів. Оскільки у Росії функцією громадянського суспільства є легітимація держави, контроль за прийняттям та реалізацією державних рішень має здійснюватись шляхом залучення громадськості до правотворчого та правозастосовного процесу. Тобто «громадянське суспільство по-російськи» – це співучасник держуправління, сприяння не груповим, а загальним інтересам.

Щодо операційності теорії Кірдіної, то у праці «Теорія інституційних матриць (приклад російського інституціоналізму)» вона сама визначила її обмеження. Її важко застосовувати щодо невеликих країн, які знаходяться на межі груп держав із різним типом інституційних матриць і в різні періоди тяжіють до різних їх типів (прикладом є Україна), щодо історично нетривалих процесів, щодо пояснення механізмів руху коридорами, які визначені інституційними матрицями. Також теорію «звинувачують» у дублюванні «культурної опозиції Захід – Схід». Підстави для цього дала сама Кірдіна, яка у першому виданні своєї книги 2000 р. назвала X-матрицю східною матрицею, а Y-матрицю – західною. Надалі вона виправилась. На її думку, зміст базових інститутів не змінюється залежно від дій носіїв культурних традицій. Але сама можливість такої кореляції виникає через спрощення спектру моделей інституційних

Якщо діяльність соціальних суб'єктів у суспільстві – стихійно чи свідомо – враховує характер його вихідної інституційної матриці, то розвиток країни пришвидшується. Якщо ж соціум намагається організувати власне суспільне життя, що не співставне з природою властивої суспільству інституційної матриці – неминучі соціальні потрясіння, нестабільність, відставання від більш розвинених держав.

С. Кірдіна, «Інституційні матриці та розвиток Росії. Введення в X-Y-теорію»

матриць, що, крім того, створює ризик звинувачення теорії у політизованості. Та й фактографічна база деяких її положень вузька.

Але самі ідеї щодо базових політичних інститутів, історично змінних їх форм, взаємодії між базовими та комплементарними інститутами, цілеспрямованості та закономірностей імплантації останніх тощо є плідними щодо аналізу трансформацій і можуть призвести до створення нових моделей інституційних матриць.

1.6. Концепції інституційної динаміки (Д. Норт, С. Гантінгтон, Р. Скаанінг, В. Меркель та ін.) і моделі інституційних змін

Деякі вчені вважають неоінституціоналізм неспроможним вивчати суспільний розвиток. Зокрема, М. Джорджес пише, що, залучивши до пояснення динаміки інститутів такі змінні як «критичні моменти», «стежка залежності», роль ідей, неоінституціоналізм вийшов за свої межі, а умови, за яких змінні здійснюють вплив, залишилися недослідженими.

Ця критика не зовсім коректна. Неоінституціоналісти теж досліджують суспільні трансформації, але роблять це по-іншому, ніж детерміністські теорії:

- *по-перше*, як пишуть Дж. Марч та Й. Олсен, інститути підтримуються зсередини, затверджуються ззовні та кодуються у правилах та практиках, тому вони не можуть бути змінені довільно;
- *по-друге*, оскільки неоінституціоналізм визнає неформальні інститути, пояснення суспільного розвитку ідеями не є виходом за його межі;
- *по-третє*, відмова розробити концепцію, яка базується на єдиному чинникові розвитку, пояснюється тим, що його визначають багато чинників. Нарешті, критики не враховують, що неоінституціоналізм є підходом, що об'єднує різні напрями.

У неоінституціоналізмі склалась значна кількість концепцій, які пояснюють джерела та процеси суспільного розвитку. Насамперед йдеться, звичайно, про зміни самих інститутів. Вище розглядалися концепції революційного розвитку. Ще однією спробою обґрунтувати інституційний розвиток є *концепція інституційної еволюції* уже згадуваного нами у викладі теми американського економіста, лауреата Нобелівської премії з економіки Д. Норта. Починаючи з 1960-х років, він аналізує економічний розвиток США, доводить, що важливими чинниками економічного зростання є не стільки технологічні, а організаційні, позаяк зумовлюють зміни інституцій, які в подальшому істотно впливають на розвиток економіки. Розвиваючи дослідження економічної історії (кліометрію), щоб пояснити причину багатства одних і бідності інших країн, Норт дійшов висновку, що інституціональне пояснення в історичному аналізі є важливою умовою їх обґрунтованості. Відмінності у розвитку економіки зумовлені національними, культурними, історичними традиціями, тобто відмінностями в інституціях. Історичні системи, за Нортом, склалися в процесі довгої еволюції, вивчення якої є предметом історичного дослідження економіки. Тому економічна історія, на

переконання Норта, повинна спиратися на еволюцію інституційної структури, від її розуміння залежить і правильна інтерпретація подій минулого й аналіз причин сучасного економічного становища тих чи інших країн.

Норт концентрується на фундаментальних проблемах зв'язку економічних змін, технологічного розвитку та інституційних умов. Його концепція інституційної еволюції претендує на пояснення загальних закономірностей розвитку людського суспільства, зокрема й політичних процесів.

Рушії новацій Норт вбачає у змінах співвідношення цін та ідеологічних перевагах. Довгострокові зміни є наслідком накопичення короткострокових рішень організацій та їх керівників. Концепція Норта виходить із проблеми ефективності інститутів. «Оптимістична» модель, за якою неефективні інститути витісняються ефективними, що забезпечують економію транзакційних витрат, як визнає Норт, відповідає історії розвитку лише західних країн (й то певною мірою). Впровадження ефективніших «правил гри» стримується, якщо це потребуватиме значних вкладень. Тому держава та впливові групи можуть бути зацікавлені у збереженні неефективних інститутів, якщо ті максимізують різницю між доходами та витратами казни. Внаслідок цього у суспільстві складається суміш із ефективних та неефективних інститутів, які й визначають траєкторію його розвитку.

Аналізуючи концепції суспільного розвитку у неоінституціоналізмі, Г. Пітерс виокремлює два типи інституційних змін. *Перший* – це структурні зміни. Їх теоретиком є *Семюель Гантінгтон*, серед праць якого «Політичний порядок у суспільствах, що змінюються» (1968), «Третя хвиля: демократизація наприкінці двадцятого століття» (1991). Він визначає політичну інституціоналізацію як створення, зміцнення, стабілізацію та укорінення політичних інститутів. Внесок Гантінгтона у концепцію інституціоналізації полягає у:

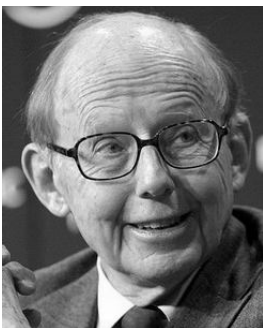
- визнанні, що інституціоналізація може бути більшою або меншою;
- виокремленні стадій трансформації політичних інститутів (руйнування існуючих інститутів, мобілізація нових груп, створення нових інститутів);
- формулюванні критеріїв інституціоналізації – адаптивність; диференційованість; автономність; когерентність, або згуртованість (здатність приймати координовані рішення).

К. Гьотц та Г. Пітерс пропонують доповнити цей перелік конгруентністю (співвідношення між відносинами всередині інституту та соціальними відносинами, між цінностями еліт та мас) та ексклюзивністю.

Другий тип інституційних змін утворюють зміни цінностей і структур.

Оптимістична модель інституційної еволюції більш-менш відповідає історії розвитку лише однієї, відносно невеликої частини людства – західної цивілізації.

*Д. Норт,
«Інституції, інституційна зміна
та функціонування економіки»*

Семюель Гантінгтон
(1927–2008)

Ці типи змін не протистоять один одному. Структурна інституціоналізація та ціннісні зміни пов'язані. Гантінгтон визначає метою інституціоналізації набуття організаціями та процедурами цінностей. Враховуючи це, більш операційним є перелік стадій інституційної зміни Р. Скаанінга, яка складається з *транзиту*, *інсталяції* та *операціоналізації*. На першій стадії норма, яка регламентувала суспільний розвиток у попередній період, стає неефективною та відкидається суспільством. На стадії інсталяції відбувається розробка нової норми. Сутність останньої стадії – сприйняття нової норми суспільством. На цій стадії відбувається консолідація суспільства навколо цієї норми, але не виключено, що суспільство не сприйме її, наслідком чого будуть криза та нова інституційна зміна. Скаанінг не виключає й сценарію, коли певний час норма існуватиме попри її несприйняття суспільством. Але це означатиме відкладення або поступового її сприйняття та консолідації, або кризи та нового транзиту.

Логічно, що у неоінституціоналізмі концепції інституційної динаміки виникли навколо проблеми нерівномірного розвитку формальних та неформальних інститутів. Як стверджує Норт, формальні правила змінюють свідомо та дискретно, на відміну від неформальних. Поштовх до становлення таких концепцій дали особливості пострадянського розвитку.

Х.-Й. Лаут виокремив неформальні інститути, які перешкоджають демократичному розвитку – кумівство, непотизм, клієнтелістські партії, мафія, автократичні кліки.

У статті «Формальні та неформальні інститути в дефектних демократіях» (2002) В. Меркель та А. Круасан доходять висновку, що у ліберальних демократіях неформальні інститути підтримують формальні, натомість у «дефектних» неформальні практики недемократичні та підривають демократично легітимовані інститути. Причини цих практик – спадок авторитарного режиму, економічна та політична невизначеність. Проникнення неформальних практик до формальних інститутів переміщує процес прийняття рішень із бюрократичних інстанцій до неформальних переговорів. Тривале співіснування суперечливих неформальних практик і формальних інститутів неможливе, адже стабільність політичної системи залежить від конфігурацій акторів, а вони піддаються частим змінам. Вакуум, що утворюється внаслідок слабкості партійної системи, організованих груп інтересів, заповнюється виконавчою владою.

Проте це один зі сценаріїв взаємодії формальних і неформальних інститутів, які суперечать між собою. Зокрема, Норт стверджує, що неформальні правила не змінюються, коли змінюються формальні правила, за умов суспільної стабільності. Натомість при нестабільній ситуації динаміка є іншою. В такі періоди формальні правила впливають на неформальні.

С. Пезович у статті «Ефекти взаємодії формальних та неформальних інституцій при соціальній стабільності та економічному розвитку» (1999) виокремлює такі варіанти співвідношення між формальними та неформальними інститутами: а) формальні інститути домінують над неформальними, але не змінюють їх; б) формальні

Вольфганг Меркель
(нар. 1952)

конфліктують із неформальними; в) формальні та неформальні правила співпрацюють.

Кореляцію напрямів неоінституціоналізму та моделей інституційних змін здійснила вітчизняна дослідниця О. Рибій. Вона виокремлює моделі залежно від чинників змін (зовнішні/внутрішні) та їх характеру (поступовість/дискретність). Модель непередбачуваної зміни, яка є поступовою та наслідком дії зовнішніх чинників (змін у середовищі), властива соціологічному неоінституціоналізму. Нормативному відповідає модель органічної зміни, яка є теж поступовою та ґрунтується

на внутрішніх чинниках. Адже існуючі інститути зацікавлені у посиленні влади та постійно модернізують організаційну структуру. Модель руйнівної зміни – миттєвої та зумовленої деструктивними зовнішніми змінами – відстоюють історичні інституціоналісти. Неоінституціоналізму раціонального вибору властива модель запланованої зміни – дискретної та зумовленої прагненням акторів посилити контроль над інституційним середовищем; вона вимагає сильного політичного гравця. Задум скорелювати моделі змін з напрямками неоінституціоналізму цікавий, але, як будь-яка ідеальна типізація, він не враховує складності, в даному випадку цих напрямів, того, що будь-які зовнішні чинники діють через внутрішні, на що вказують у синергетиці.

К. Телен виокремлює чотири типи інституційного розвитку: введення нових структур на додаток до існуючих (інституційне нашарування); перепрофілювання існуючих структур (інституційна конверсія); зміна ролі інституту внаслідок змін у оточуючому середовищі (інституційний дрейф); витіснення інституту конкурентами (інституційне заміщення).

П. Панов називає два типи формалізації інститутів – імпорт та легалізація неформальних інституцій. Джерелами імпорту є ідеї, минуле країни або інші країни. Ефективність трансплантації інститутів залежить від того, наскільки вони знижують транзакційні витрати. Чинниками успіху/неуспіху є діяльність акторів, характеристики інституційного середовища, а також які саме інститути імпортуються – складнощі зростають разом із зростанням рівня імпортованих інститутів.

□□□ □□□ □□□ □□□ □□□

Підсумовуючи, зауважимо, що неоінституціоналізм не є монолітною політичною теорією. Це підхід до аналізу політики, який включає низку напрямів, що можуть як корелювати між собою, так і суперечити один одному. Поява цих напрямів дала змогу пояснити низку нових явищ у політичному житті, таких як централізацію державного управління та водночас диверсифікацію спектру політичних акторів, звуження демократичної альтернативи правління еліт тощо.

Плюралістичність неоінституціоналізму дала змогу інтегрувати широку палітру поглядів. Цим пояснюється поширення цього підходу, зокрема й в Україні. Про це свідчать дослідження багатьох вчених. Теоретичні аспекти цього підходу та його на-

Щоб обійти, порушити або пристосувати формальні приписи, актори вимушені їх засвоювати. Відбувається підміна «гри за правилами» на «гру з правилами», а самі актори потрапляють у пастку: запозичені, копіювані інститути залишаються функціонально необхідними і при цьому приречені на слабкість та неефективність.

О. Хлопін,

«Деформалізація правил: причина або наслідок інституційних пасток»

прямів розробляли Ю. Левенець, М. Кармазіна, Л. Шкляр, О. Рибій, М. Чабанна та інші вчені.

Проте сьогодні концепції, розроблені в рамках неоінституціоналізму, мають низку слабких місць, які перешкоджають аналізу політики. До них належать пріоритетна

Інституційна теорія знаходиться на ранній стадії свого розвитку – в періоді юнацтва.

*У. Р. Скотт,
«Підлітковий вік інституційної теорії»*

увага до політичної стабільності та обмежені можливості дослідження суспільного розвитку, складність застосування кількісних методів при вивченні нееконімічних чинників розвитку, відсутність обґрунтованих концепцій розвитку неформальних інститутів, хоча їх визнання є однією з головних характеристик цього підходу. Ці недоліки призвели, зокрема, до

провалу концепцій демократичного транзиту на пострадянському просторі.

Оптимізму додає те, що, за словами У. Р. Скотта, інституційна теорія знаходиться на ранній стадії свого розвитку. Враховуючи, що неоінституціоналізм є гнучким підходом, він зберігає потенціал розвитку та пояснення явищ, які нині ще не підкорились йому.

Питання для самоконтролю

1. Якими є суспільні передумови появи неоінституціоналізму?
2. Охарактеризуйте теоретичні джерела неоінституціонального підходу до аналізу політики?
3. У чому полягають відмінності неоінституціоналізму від «старого» інституціоналізму?
4. Охарактеризуйте характерні риси неоінституціоналізму як підходу до аналізу політики.
5. Як у неоінституціоналізмі визначають поняття «політичний інститут»?
6. Що означає поняття «інституційне середовище»?
7. Розкрийте смисл понять «стежка залежності» та «критичні моменти».
8. У чому полягає концепція автономії держави Т. Скокпол?
9. Охарактеризуйте складові революційної ситуації за Т. Скокпол.
10. Що означає поняття «еквілібріум індивідуальних політичних інтересів»?
11. Розкрийте сутність політичної моделі «принципал – агент».
12. У чому полягають відмінності між інституціоналізмом раціонального вибору та нормативним неоінституціоналізмом у тлумаченні джерел формування цілей та інтересів політичних акторів?
13. Поясніть поняття інституційного ізоморфізму.
14. Розкрийте механізми інституційного ізоморфізму згідно з концепцією П. Ді-Маджіо та У. Пауела.
15. Як між собою співвідносяться неоінституціоналізм та мережевий підхід до аналізу політики?
16. Розкрийте суть концепції інституційної еволюції Д. Норта?
17. Що означає поняття «інституціоналізація»?

18. Які типи інституційних змін виокремлюють у неінституціоналізмі? Як вони співвідносяться між собою?
19. Що означає поняття базових інститутів у теорії С. Кірдіної?
20. Охарактеризуйте складові Х- та Y-моделей інституційних матриць за теорією С. Кірдіної.
21. Якими базовими інститутами визначається економічний, політичний та ідеологічний розвиток України?
22. Проаналізуйте можливості застосування теорії інституційних матриць при аналізі політичних процесів в Україні.

Література

Андрусів В. В. Інституційна зміна і симулятивні інститути / В. В. Андрусів // Нова парадигма. – 2007. – Вип. 71. – С. 121–134.

Бергер П. Л. Що таке інституція? Випадок мови [Електронний ресурс] / П. Л. Бергер, Б. Бергер // Ї: Незалежний культурологічний часопис. – 2004. – № 35. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n35texts/berger.htm>

Бунецький Л. Л. Аспекти інституціоналізму в сучасній політичній науці: аналіз феномену «політичний інститут» / Л. Л. Бунецький // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. – Сер. : «Філософія. Політологія». – 2009. – Вип. 91/93. – С. 60–63.

Вейнгаєст Б. Политические институты с позиций концепции рационального выбора // Политическая наука: новые направления / ред. Р. Гудин. – М. : Вече, 1999. – С. 181–204.

Гомза І. Тіллі Чарльз // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ–2000, 2014. – С. 633–634.

Грязнова О. С. Теда Скокпол: феномен революції в структуралістській перспективі / О. С. Грязнова // Человек. Сообщество. Управление. – 2007. – № 4. – С. 21–38.

ДиМаджио П. Дж. Новый взгляд на «железную клетку»: институциональный изоморфизм и коллективная рациональность в организационных полях / П. Дж. ДиМаджио, У. В. Пауэлл // Экономическая социология. – 2010. – Т. 11. – № 1. – С. 35–54.

Зазнаев О. И. Вторая молодость «долгожителя»: концепт «политический институт» в современной науке / О. И. Зазнаев // Проблемы политической науки. – Казань : Центр инновационных технологий, 2005. – С. 3–29.

Институциональная политология: Современный институционализм и политическая трансформация России / Под ред. С. В. Патрушева. – М. : ИСПРАН, 2006. – 600 с.

Кармазіна М. «Інститут» та «інституція»: проблема розрізнення понять / М. Кармазіна, О. Шурбована // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4. – С. 10–19.

Касториадис К. Воображаемое установление общества / К. Касториадис [пер. с фр. Г. Волковой, С. Офертаса]. – М. : Гнозис; Логос, 2003. – 480 с.

Кірдіна С. Г. Институциональные матрицы и развитие России. Введение в Х-У-теорию / С. Г. Кірдіна. – Изд. 3-е. – М., СПб. : Нестор-История, 2014. – 468 с.

Кірдіна С. Г. К переосмыслению принципа методологического индивидуализма / С. Г. Кірдіна. – М. : Ин-т экономики РАН, 2013. – 54 с.

Кірдіна С. Г. Homo institutus в теории институциональных матриц / С. Г. Кірдіна // Homo institutus – человек институциональный / Под ред. д-ра экон. наук О. В. Иншакова. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2005. – С. 259–282.

Кирдина С. Г. Междисциплинарные исследования в экономике и социологии: проблемы методологии / С. Г. Кирдина // *Общественные науки и современность*. – 2014. – № 5. – С. 60–75.

Кирдина С. Г. «Гражданское общество»: уход от идеологеми / С. Г. Кирдина // *СОЦИС*. – 2012. – № 2. – С. 63–73.

Левенець Ю. А. Політична наука: параметри раціоналізму / Ю. А. Левенець // *Наук. записки ІПіЕПД ім. І. Ф. Кураса*. – 2006. – Вип. 30. – Кн. 1. – С. 6–10.

Меркель В. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях / В. Меркель, А. Круасан // *Полис*. – 2002. – № 1. – С. 6–17; № 2. – С. 20–30.

Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт. – К. : Основи, 2000. – 198 с.

Остром Е. Керування спільним. Еволюція інституцій колективної дії / Е. Остром. – К. : Наш час, 2012. – 398 с.

Патнем Р. Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р. Патнем, Р. Леонарді, Р. Нанетті. – К. : Основи, 2001. – 302 с.

Патрушев С. В. Институционализм в политической науке: Этапы, течения, идеи, проблемы / С. В. Патрушев // *Политическая наука*. – 2001. – № 2. – С. 146–186.

Перегуда Є. Неоінституціоналізм / Є. Перегуда // *Політологія : навч. енцикл. словник-довідник* / [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.] ; за наук. ред. Н. М. Хоми. – 2-е вид. – Л. : Новий Світ-2000, 2015. – С. 426–427.

Питерс Б. Г. Политические институты : вчера и сегодня / Б. Г. Питерс // *Политическая наука : новые направления* / [пер. с англ.]. – М. : Вече, 1999. – С. 218–261.

Політико-правові інститути сучасності : Структура, функції, ефективність : монографія / [за заг. ред. М. І. Панова, Л. М. Герасіної]. – К. : Концерн «Видавн. Дім «Ін Юре», 2005. – 384 с.

Простова О. Остром Еліонор / О. Простова // *Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник* / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 505–506.

Рєбкало В. А. Політичні інститути в процесі реформування системи влади / В. А. Рєбкало, Л. Є. Шкляр. – К. : Вид-во НАДУ; Міленіум, 2003. – 172 с.

Рибій О. В. Основні фактори інституціонального розвитку та моделі процесів інституціональної зміни / О. В. Рибій // *Наук. записки НАУКМА*. – 2010. – Т. 108. Політ. науки. – С. 7–11.

Рудниченко Е. Н. Описание взаимодействия государственных институтов и хозяйствующих субъектов на основе изоморфизма [Электронный ресурс] / Е. Н. Рудниченко // *Экономика и социум*. – 2013. – Вып. 3 (8). – Режим доступа : http://www.iupr.ru/domains_data/files/zurnal_osnovnoy_3_8_2013/Rudnichenko%20statyaZAMENA.pdf

Скочпол Т. Государства и социальные революции / Т. Скочпол // *Социология политики : классические и современные теории : Учеб. пособие*. – М. : Новый учебник, 2004. – С. 103–108.

Стойко О. М. Структурні теорії інституційних змін / О. М. Стойко // *Держава і право*. – 2009. – Вип. 46. – С. 578–581.

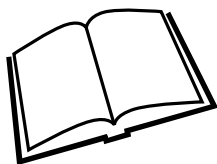
Тарасевич В. М. До еволюції інституційної теорії: класичний, новий і неоінституціоналізм / В. М. Тарасевич // *Фінанси України*. – 2012. – № 8. – С. 52–56.

Телен К. Исторический институционализм в сравнительной политологии / К. Телен // *Ойкумена*. – 2006. – Вып. 4. – С. 77–118.

Угрин Л. Норт Даглас / Л. Угрин // *Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник* / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 486–487.

Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.

ТЕМА 2

ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ПРЕДСТАВНИКІВ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ

2.1. Уявлення про систему та системність. Можливості застосування системних підходів у політичній науці

2.2. Предтечі системних підходів до вивчення політики. Формування загальної теорії систем

2.3. Теоретичні моделі політичної системи Т. Парсонса та Д. Істона

2.4. Г. Алмонд і його теорія політичної системи

2.5. Інформаційно-кібернетична модель К. Дойча

2.6. Н. Луман: соціальні та самореферентні системи

2.7. Класифікації політичних системи Ж. Блонделя та Е. Хейвуда як зв'язок між системним і компаративістськими підходами

2.1. Уявлення про систему та системність. Можливості застосування системних підходів у політичній науці

Сучасна наука виходить із того, що *система* (дав.-гр. *σύστημα* – ціле, складене з частин, об'єднання) є сукупністю елементів (предметів, явищ, поглядів, принципів), між якими існують зв'язок і взаємодія. Елементом системи називають її частину, яка виконує специфічну функцію і є неподільною з погляду завдання, що розв'язується. Внутрішня структура елементів не є предметом системного аналізу. Важливі лише властивості елемента, які визначаються його взаємодією з іншими елементами системи та справляють вплив на поведінку системи. Слід зауважити, що поділ системи на елементи та саме поняття елемента є певною мірою відносними й умовними.

Між елементами довільної системи та між різними системами існують зв'язки, за допомогою яких вони взаємодіють між собою. Ці зв'язки можуть виражатися в обміні речовиною, енергією чи інформацією. Система може мати зовнішні та внутрішні зв'язки. Зв'язки можуть бути також як прямими, так і зворотними.

Системи мають зовсім нові якості, які відсутні у її елементів. Ці якості виникають саме завдяки наявності зв'язків між елементами. Саме за допомогою зв'язків

здійснюється перенесення властивостей кожного елемента системи до інших елементів. Відтак особливістю будь-якої системи є її *несумативність*, тобто нетотожність системи як цілого сумі її частин, компонентів. Вона завжди є чимось більшим. Компоненти системи, відрізняючись один від одного, не є цілком інтегрованими. Тому системі доводиться постійно справлятися з цими відмінностями, які часто спричинюють у ній *напруженість* (надмірна руйнівна збудженість, скрутне становище), *конфлікти* (зіткнення протилежних елементів).

До особливого класу систем, у яких поєднуються матеріальні та ідеальні елементи, належить *соціальна система* – цілісне утворення, основними елементами якого є індивіди, групи, спільноти, соціальні інститути, їх зв'язки, взаємодії, взаємовідносини, а також соціальні норми, цінності тощо. Залежно від взаємозв'язків із зовнішнім середовищем соціальні системи поділяють на *відкриті* системи (активно взаємодіють із іншими системами) і *закриті* (не мають змоги для взаємодії з іншими). Якщо межі системи стають відкритими, то це означає, що система з часом зазнає руйнації.

Функціонування соціальних систем потребує забезпечення відповідною енергією, якою можуть бути інформація, знання, ресурси, навички. Відсутність цієї енергії породжує явище *ентропії соціальних систем* – виснаження, розпад, руйнування. Важливою характеристикою соціальних систем є *цілеспрямованість діяльності* – спрямування енергії для оптимального функціонування, досягнення мети діяльності. Особливістю соціальної системи є її *гомеостаз* – стан внутрішньої динамічної рівноваги системи, який забезпечується регулярним відновленням основних її структур, речовинно-енергетичного складу, а також постійною функціональною саморегуляцією в усіх її ланках. Він є свідченням здатності системи підтримувати свою фундаментальну природу, тобто рухатися до мети, навіть якщо якісь її елементи змінюються. При цьому системам притаманні *еквіфінальність* (можливість досягнення результату різними способами) та *мультифінальність* (ймовірність отримання за одних і тих самих умов різних результатів, оскільки елементи системи взаємодіють по-різному). Водночас *реверберація*, «ефект доміно» – процес системних змін – призводить до того, що трансформація в одній із підсистем може викликати ланцюг змін в інших підсистемах. При цьому системам властива *диференціація* – засоби, за допомогою яких системи зберігають свою «ідентичність» завдяки регулюванню й функціонуванню своїх меж.

Таким чином, у сучасній теорії систем істотними характеристиками (ознаками) системи є: цілісність складу, інтегративні властивості, структура, характер взаємодії зі середовищем.

У політології використання системного підходу відзначилося появою теорії політичних систем, важливий внесок у формування якої зробили Д. Істон та Г. Алмонд. Подальшого розвитку теорія політичних систем знайшла у роботах К. Дойча (кібернетичний підхід), Н. Лумана (функціонально-структурний підхід) та ін.

У сучасній науці *політична система* розглядається як штучно створений теоретичний, міркувальний конструкт, інструмент, що дає змогу виявляти й описувати системні властивості різноманітних політичних явищ. Ця категорія не відбиває саму політичну реальність, а слугує засобом системного аналізу політики. Її застосу-

ють для будь-якого відносно цілісного політичного утворення: партії, держави тощо. Кожне з таких утворень – це специфічна політична система.

У деяких джерелах тлумачить політичну систему суспільства досить інструментально – як складну сукупність інституціональних структур держави та суспільства, форм взаємодії між ними, що спрямовані на здійснення політичної влади, управління, керівництва, регулювання суспільно-політичних процесів. У таких визначеннях віддзеркалені уявлення про механізм організації та здійснення політичної влади.

Слід відзначити, що той, хто починає освоювати ідеї системних підходів, відразу зіштовхується з проблемою невизначеності в поняттях. Досить часто в літературі використовують такі поняття, як «теорія систем», «системний підхід», «системний аналіз», «принцип системності» тощо. При цьому їх не завжди розрізняють і часто вживають як синоніми.

Найбільш загальним поняттям, що позначає всі можливі прояви систем, є «системність». Причому цей термін має подвійну суть. Перша з них складає ототожнення системності з об'єктивною, незалежною від людини властивістю дійсності. Таке розуміння робить її онтологічною, об'єктивно-діалектичною властивістю всього сущого. З іншого боку, під системністю маються на увазі накопичені людьми уявлення про саму властивість, тобто вона є гносеологічним явищем, деяким знанням про системи різної природи.

Тобто системність як загальна властивість світу виявляється не тільки в системності матеріального світу, а й у системності пізнавальної та практичної діяльності. Системність пізнавальної діяльності полягає в тому, що наші знання структуровані, є ієрархічною системою взаємопов'язаних моделей світу. Це дає змогу вивчати політичні явища, інститути та процеси у структурованому вигляді, а також ієрархічні, лінійні зв'язки, цілеспрямованість і стійкість системи тощо.

Системність – досить складне і різноманітне явище, що виявляється в трьох аспектах (див. рис. 1). Кожен із цих аспектів є важливим для методології вивчення політики.

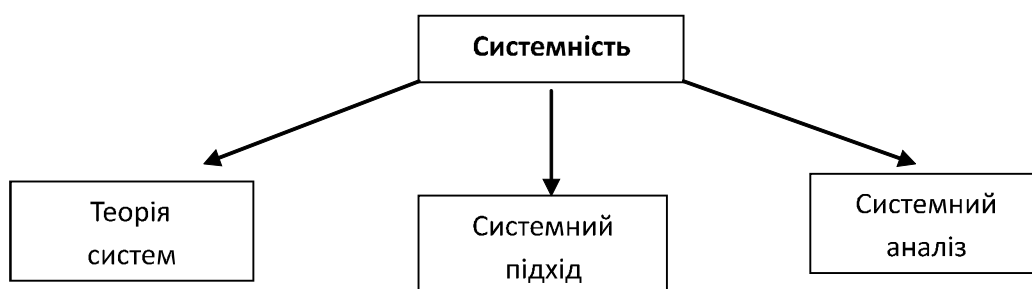

Рис. 1. Структура системності та її складові

Отже, сучасна теорія систем – це область наукового знання про навколишній світ як сукупність систем (у тому числі політичних систем) різної складності й різного рівня, які взаємодіють між собою. Теорія систем є загальнотеоретичним підходом, заснованим на методах діалектики, використанні знань філософії, прикладної мате-

матики, теорій пізнання та інших наукових дисциплін. Вона вивчає закономірності функціонування, взаємодії та розвитку великих систем, виконує пояснювальну та узагальнювальну функції.

Так, застосування загальної теорії систем дає підстави визначити наступні ключові ознаки політичної системи:

- взаємозв'язок групи елементів, що утворюють систему;
- утворення ними певної цілісності та наявність інтегративних якостей, властивостей;
- суперечливий характер внутрішньої взаємодії між елементами системи;
- спроможність вступати у відносини з іншими системами;
- діалектичний зв'язок між прагненням до самозбереження, стабільністю системи та її динамізмом.

На основі теорії систем сформувався *системний підхід* – напрям вивчення світу, в основі якого є розгляд об'єктів як системи, орієнтація на розкриття цілісності об'єкта, виявлення різноманітності зв'язків у ньому і приведення їх до єдиної теоретичної картини. Йому притаманна світоглядна та орієнтаційна функції.

Системний підхід орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єкта й тих механізмів, які її забезпечують, на виявлення багатоманітних типів зв'язків складного об'єкта і зведення їх у єдину теоретичну конструкцію. Водночас системний метод аналізу політики, політичної системи вимагає ретельного вивчення її складових, структури та функціонування. Це досягається зверненням до структурно-функціонального методу, який є однією з найважливіших форм застосування системного підходу в дослідженні політичних явищ і процесів. Його можна визначити як дослідницький прийом, який полягає у розчленуванні складного об'єкта на складові, вивченні зв'язків між ними й визначенні місця і ролі всіх складових у функціонуванні об'єкта як цілого, за умови збереження ним своєї цілісності у взаємодії зі зовнішнім середовищем. Застосування структурно-функціонального методу в дослідженні політичної системи суспільства передбачає виокремлення елементів її структури, основними з яких є політичні інститути, з'ясування особливостей їхнього функціонування та зв'язку між ними.

У сучасній політичній науці використовують *системний аналіз*, який об'єднує методи вивчення систем різної складності й призначення, розробляє ці методи, узагальнює їх, пропонує практичні рекомендації для їх використання. Системний аналіз застосовують для підготовки й обґрунтування шляхів вирішення складних проблем політичного, соціального, військового, економічного та технічного характеру. Системність тут має методологічне значення.

Системний аналіз починається з *першого етапу* – підготовки, що включає формулювання проблем та їх експертні оцінки, визначення цілей і завдань, збір та аналіз первинних даних засобами статистичних, соціологічних та інших методів збору інформації (метод побудови графів, спостереження, опитування, SWOT-аналіз, контент-аналіз, фокус-групи, експертні оцінки). При цьому зауважується, що необхідна для політичного аналізу інформація має включати кількісні та якісні показ-

ники соціально-політичного розвитку. *Другий етап* системного аналізу включає моделювання політичних систем та є основною його аналітичною процедурою. Технології моделювання політичних явищ і процесів дозволяють перейти до завершального етапу системного аналізу, який включає комплексний аналіз усіх зібраних даних, а також формулювання висновків і варіантів рішення політичних проблем.

Головний дослідницький принцип системних досліджень – розглядати об’єкти, явища, процеси об’єктивного світу як системи, тобто як сукупність взаємопов’язаних компонентів, що творять певну цілісність.

2.2. Предтечі системних підходів до вивчення політики. Формування загальної теорії систем

XX століття стало часом створення системного світогляду та системного методу одержання знань. У політичній науці до теорії систем, системного підходу та системного аналізу зверталось чимало вчених у різних країнах. Проте саме поняття «система» використовували задовго до цього. Так, вважається, що поняття «система» було запроваджене Арістотелем. Він відзначав, що сума частин характеризується тим, що становище цих частин в системі не утворює відмінностей. Але там, де виникають такі відмінності, має місце ціле.

Сприйнятті від античності принципи системності, системні погляди надалі були сформульовані Р. Декартом та Дж. Локком, розвинуті в концепціях М. Каузанського, Б. Спінози, Е. Б. де Кондильяка. Системність як стиль мислення знайшла виразне відображення в теорії пізнання І. Канта, а потім – у філософії Г. В. Ф. Гегеля. Так, французький філософ XVIII ст. де Кондильяк розглядав систему як певний порядок розташування різних частин мистецтва або науки. Творець німецької класичної філософії Кант уважав систему єдністю різноманітних знань, об’єднаних однією ідеєю. Гегель, розвиваючи теорію діалектики, виходив із того, що реальність має системний характер. Застосування системного світогляду сприяло видатним науковим відкриттям (Ч. Дарвін, Д. Менделєєв та ін.).

Олександр Богданов
(1873–1928)

Системні принципи використовувались для аналізу реальності задовго до становлення теорії систем. Так, «батько соціології» О. Конт наголошував на подібності суспільства до біологічного організму, а у працях Г. Спенсера значна частина присвячена пошуку місця загальних структурних закономірностей у неорганічній, біологічній і соціальній еволюціях.

Одну з перших спроб наукового обґрунтування системного пізнання світу зробив російський учений *Олександр Богданов*. У тритомній праці «Тектологія. Загальна організаційна наука», виданій у 1913–1922 роках, Богданов заклав основи нової «тектологічної (універсальної системно-організаційної)» загальнонаукової концепції, яка випередила багато положень сучасного системного

підходу, кібернетики, синергетики та геоекології. За Богдановим, будь-яка система характеризується відносинами як «усередині неї – між усіма її частинами», так і з «її середовищем, тобто усіма зовнішніми системами». Урівноваженою або «системою рівноваги» науковець уважав ту з них, «яка зберігає свою будову в даному середовищі». Взаємодія з останнім здійснюється у формі «рухомого рівноваги обміну речовиною та енергією між неживим або живим комплексом і його середовищем». На думку В. Юшманова, Богданов відзначився обґрунтуванням принципів розвитку виробництва та економіки, викладом власних ідей соціалізму, що базувались не на марксистській концепції класової боротьби, а на підтриманні урівноваженого стану в системі «природа – суспільство».

Основоположником загальної теорії систем вважається *Карл Людвіг фон Берталанфі* (він підписував свої праці Людвіг фон Берталанфі), австрійський учений, який із 1948 р. постійно жив у Канаді та США. Основні праці: «Сучасні теорії розвитку» (1933), «Проблеми життя» (1952), «Роботи, люди та розум» (1967), «Організмична психологія та системна теорія» (1968), «Загальна теорія систем» (1968).

Берталанфі спочатку досліджував біологічні об'єкти як організовані динамічні системи та сприяв формуванню системних концепцій у біології. Він на біологічному матеріалі доводив, що всі організми – це системи, утворені з підсистем, і водночас складові надсистеми. Берталанфі доводив, що сукупність зв'язків між елементами системи утворюють її внутрішню форму, якісні їх характеристики, тобто зміст системи, у той час як зміни в одній частині системи породжують зміни в інших її складових.

Берталанфі вважають засновником міждисциплінарної школи знань, відомої як *загальна теорія систем*. Вона ставить своїм завданням формулювання та розробку принципів, які можна застосувати до всіх систем, не лише біологічних. У своїй теорії науковець використав низку наріжних формальних категорій, що відображають системні властивості:

- *цілісність* (зміна будь-якого елемента помітно впливає на всі інші елементи системи і приводить до зміни всієї системи і, навпаки, зміна одного елемента залежить від усіх інших елементів системи);
- *сумативність* (зміна будь-якого елемента залежить тільки від нього самого і зміни всієї системи є сумою змін не залежних один від одного її елементів, взаємодія в такому випадку дорівнює нулю);
- *механізація* (процес переходу системи із стану цілісності до стану сумативності, при цьому коефіцієнти взаємодії кожного окремого елемента системи зменшуються і при $t \rightarrow \infty$ наближається до нуля);

Закономірності діяльності тієї чи іншої системи не можуть зводитися лише до закономірностей, властивих для підсистем, що входять до неї.

Л. Берталанфі, «Загальна теорія систем»

**Людвіг фон
Берталанфі**
(1901–1972)

- *централізація* (процес збільшення коефіцієнтів взаємодії певної сукупності або окремого елемента, унаслідок чого незначні зміни цієї сукупності зумовлюють істотні зміни всієї системи);
- *ієрархія системи* (окремі елементи даної системи одночасно є відносно самостійними системами нижчого порядку, тобто ця система нижчого порядку розглядається як елемент системи більш високого порядку);
- *ізоморфізм* (наявність спільних ознак і властивостей у систем різної природи, різної якості).

За Берталанфі, загальна теорія систем є виразом суттєвих змін у понятійній картині світу, які відбулися у ХХ столітті. При цьому він посилається на У. Уівера, який розмежовував три етапи розвитку предметів наукового аналізу: перший – організована простота (світ класичної механіки), другий – неорганізована складність (світ класичної статичної фізики), третій – організована складність. Поняття організованої складності, організації як предмета дослідження зумовило необхідність постановки нової концепції: 1) формулювання загальних принципів і законів розвитку систем незалежно від їх специфічного виду, природи складових частин (елементів) і відносин між ними; 2) виявлення через аналіз біологічних, соціальних та інших об'єктів, як систем, точних законів особливого типу в нефізичних областях пізнання; 3) створення основи для синтезу результатів сучасних наукових знань шляхом виявлення ізоморфізму (уподібнення за формою) законів, що належать до різних сфер реальності та наукового пізнання.

Внесок Берталанфі у науку виходить за межі біології, і охоплює собою сфери кібернетики, освіти, історії, філософії, психіатрії, соціології тощо. З 1950-х років і аж до своєї смерті Берталанфі займався застосуванням теорії відкритих систем і загальної теорії систем до суспільних наук, унаслідок чого виник так званий *системний погляд* на людей.

Концепції та принципи загальної теорії систем розвивались упродовж усього ХХ століття. Вагомий внесок у її становлення зробили вчені, які розвивали наукові знання у галузі математики, управління (К. Боулінг, Н. Вінер, Р. Жерар, М. Месарович, А. Хол та ін.). Вони зосереджувались на логіко-концептуальному та математичному апараті системних досліджень. З'явилася окрема наука – кібернетика, основним завданням якої є розроблення принципів керування складними динамічними системами природного та штучного походження.

2.3. Моделі політичної системи Т. Парсонса та Д. Істона

Системний аналіз проник у політичну науку завдяки теорії соціальної системи американського соціолога *Талкота Парсонса*, який у 1950–60-х роках запозичив ідею системи з біологічної теорії. У праці «Соціальна система» (1951) дослідник розглядав суспільство як систему, що складається з окремих, інтегрованих елементів. Такими елементами у структурі кожного суспільства були: 1) суспільні цілі; 2) норми; 3) цінності; 4) ролі.

На думку Парсонса, суспільство складається з інститутів, кожен із яких виступає підсистемою великої суспільної системи. Кожній суспільній системі (підсистемі)

властиві чотири основні функції, що забезпечують збереження й виживання будь-якої системи:

- *адаптація*, тобто специфічний різновид взаємодії соціальних суб'єктів із середовищем, у результаті і в процесі якої відбувається пристосування її вимог до навколишнього середовища;
- *досягнення цілей* (забезпечує політична підсистема, політика);
- *інтеграція*, тобто досягнення стану зв'язаності окремих диференційованих елементів, наявність упорядкованості, безконфліктності відносин між соціальними суб'єктами-індивідами, соціальними спільнотами, організаціями тощо (забезпечують правові інститути, владні структури, норми права, звичаї);
- *підтримання системи* (забезпечується віруваннями, мораллю, органами соціалізації – сім'я, школа, мистецтво тощо).

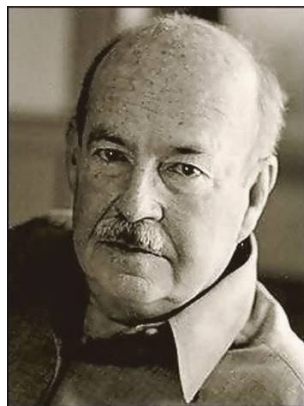
Виконання цих функцій вважається запорукою упорядкованості, сталої рівноваги й стабільності соціальної системи.

В основі методологічного підходу Парсонса – аналіз відносно стійких елементів системи, під якими він розуміє складові системи та її «тривалі зв'язки», а передовсім – функції, тобто завдання та результати діяльності систем. Системну теорію Парсонса називають *загальною теорією*, оскільки вона дозволяє уявити як систему багато різних суспільно-політичних явищ, зокрема політику, економіку, політичні партії та навіть окремих індивідів. Соціальні системи, на думку Парсонса, складаються саме із взаємодії між факторами, а соціальні підсистеми виступають особливими ціннісно-нормативними комплексами, що регулюють поведінку індивідів, і як стійкі конфігурації, що утворюють статусно-рольову структуру суспільства.

Зауважимо, що у процесі свого становлення як науковця-теоретика Парсонс дійшов до теорії систем, попередньо розробивши *теорію дії*: його праця «Структура соціальної дії», що побачила світ у 1937 р., тобто за 14 років до «Соціальної системи», визнана Міжнародною соціологічною асоціацією однією з найважливіших соціологічних праць ХХ століття – вона зайняла дев'яте місце у рейтингу найвпливовіших книг.

На основі ідей Парсона у 1950-ті роки у межах політичної думки почали розробляти теоретичні моделі політичних систем. Займались цим, зокрема, американо-канадський науковець *Д. Істон* (системна модель), американський науковець *Г. Алмонд* (структурна-функціональна модель), німецько-американський науковець *К. Дойч* (інформаційно-кібернетична модель). Ці вчені заклали основи різного тлумачення політичної системи й дали поштовх до розвитку теорії політичної системи суспільства в цілому. Розглянемо детальніше доробок кожного із авторів.

Девід Істон у працях «Політична система» (1953), «Концептуальна структура для політичного аналізу» (1965), «Системний аналіз політичного життя» (1965) доводить

Талкот Парсонс
(1902–1979)

Девід Істон
(1917–2014)

можливість і необхідність існування загальної теорії в політології як теорії політичної системи, розробляє концептуальну структуру цієї теорії, визначає її основні поняття та пропонує методи і способи практичної реалізації теоретичних положень.

Для теоретичного аналізу політичного життя за вихідну модель учений використав ідеї Берталанфі про те, що біологічні системи, взаємодіючи між собою та з довкіллям, зберігаються як стабільні системи. Політична система, як стверджував Істон, подібна до біологічних систем й існує в навколишньому середовищі, яке утворюють інші суспільні системи – економічна, соціальна, духовно-ідеологічна тощо. Проте політична система якісно відрізняється від інших суспільних систем. Головним показником

відмінності науковець називав наявність певних меж між нею та її оточенням.

Призначення науки про політику – за Істоном – полягає у вивченні обмінів між системою та її оточенням, а також стабілізуючих, так і дестабілізуючих чинників самого існування та функціонування політичної системи. Основною одиницею аналізу політичної системи у зв'язку з цим Істон визначив взаємодію, при цьому політична взаємодія, за твердженням ученого, характеризується тим, що вона спрямована передовсім на авторитарний (примусовий) розподіл цінностей у суспільстві. Ключове призначення політичної системи, за Істоном, полягає у здійсненні функції розподілу цінностей і примушенні більшості членів суспільства погодитися на нього на тривалий час. Невиконання системою цієї функції призводить до зростання напруження в системі та навіть до її руйнування.

Істон також використовує кібернетичний принцип виміру показників функціонування на «вході» та «виході» із системи, яка зазнає впливу середовища й сама активно впливає на нього. Власне його модель часто представляють у вигляді схеми (див. рис. 2).

У моделі політичної системи, запропонованій Істоном, розрізняють такі елементи:

1) «*вхід*» (англ. input), тобто вимоги та потреби у розв'язанні ситуації, виражені думки щодо необхідності політичного втручання і розв'язання певної проблеми (це можуть бути потреби у послугах, товарах чи суспільних благах, вимоги щодо регулювання поведінки або участі у політичному процесі), передумови (політичні, економічні, соціальні, культурні тощо), підтримка, що може бути як активною, так і пасивною (наприклад, сплата податків, участь у процесах політичної системи через голосування, виконання ухвалених рішень тощо);

2) власне *процеси взаємодії* між різними елементами політичної системи, що можуть бути матеріальними та інформаційними, такі процеси не завжди публічні та прозорі, часто набувають ознаки мережовості, множинності зв'язків (інколи цю частину моделі називають «чорною скринькою», особливо коли йдеться про ухвалення урядових рішень);

3) «*вихід*» (англ. output) у вигляді рішень і дій, які можуть стосуватися діяльності

та поведінки, унормування і правового регулювання, розміщення суспільних ресурсів, використання певних символів тощо.

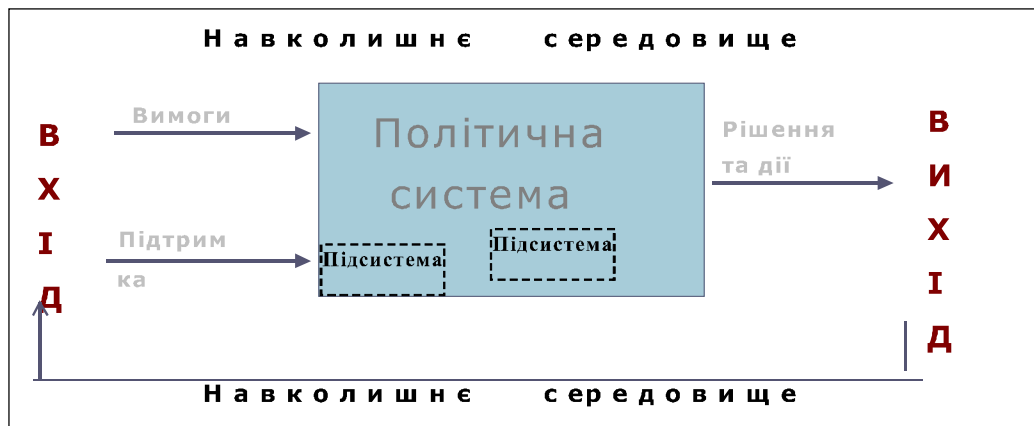

Рис. 2. Модель політичної системи (за Д. Істоном)

Істон поділяє можливі вимоги, що ставляться перед політичною системою, на *розподільчі* (питання організації та оплати праці, проблеми охорони здоров'я, освіти та соціального забезпечення), *регулятивні* (громадська безпека, боротьба зі злочинністю, контроль за виробництвом і розподілом) і *комунікативні* (володіння інформацією, реалізація політичних прав і свобод та ін.). Різні політичні системи по-різному ставляться уже до самої природи вимог і підтримки як умов функціонування політичної системи. Тоталітарні режими схильні придушувати вихідні імпульси, свідомо маніпулюючи ними. Але ефективність дій залишається обов'язковою умовою існування і збереження такої системи; досягається вона, як правило, політикою максимально рівного розподілу благ і послуг, що спроможна забезпечити хоча й невисокий рівень добробуту, але стабільну підтримку населення.

Істон виділяє три складові підтримуючого ставлення та дій. *По-перше*, це політична спільнота, що ґрунтується на концепції політичної єдності та залученні громадян до політики. *По-друге*, Істон веде мову про режим, як формальні механізми виконавчої та законодавчої влади. *Третя* складова підтримки – це влада, де суб'єкти політики на владних позиціях ухвалюють рішення, що виконуються іншими, ці суб'єкти відіграють приписані їм ролі і мусять дотримуватись меж, визначених політичною культурою певного суспільства.

За Істоном, політична система – це засоби, за допомогою яких вимоги за підтримки суб'єктів і об'єктів політики перетворюються в реальні дії. При цьому політична система забезпечує мобілізацію суспільних ресурсів на досягнення цілей і координацію зусиль членів суспільства у вирішенні політичних, економічних, соціальних і культурних проблем. Механізм функціонування політичної системи містить у собі й елементи зворотного зв'язку, через які продукти виходу системи впливають на наступні вимоги й підтримку. *Зворотний зв'язок* є ключовим механізмом усунення напруження в суспільстві, але здійснити це можна лише за наявності у влади здатності

реагувати на імпульси, що надходять до системи. Дослідник звертає увагу на наявність «петлі зворотного зв'язку», коли результати та наслідки політики постають як частина загального оточення політики, визначаючи її наступні етапи.

Згідно із концепціями Істона нормальне функціонування системи, яка формує власні механізми адаптації та модернізації з притаманними їм специфічними способами й засобами трансформації вимог і підтримки, зумовлює те, що політична система перетворюється на саморегулюючий механізм і це забезпечує її самозбереження. Проте зовнішні впливи, людський чинник та інші чинники можуть розладнувати систему, спричиняти її невірноваженість і навіть руйнування. Це означає, що політичну систему доцільно розуміти як динамічну систему, що постійно змінюється.

Коли ми говоримо про політичну систему як діючу, то треба пам'ятати, що її не слід представляти як щось монолітне. Для того, аби забезпечити можливість колективної дії, в ній існують ті, хто виступає від імені або в ім'я системи. Ми можемо визначити їх як владу. Якщо необхідно здійснити дії щодо задоволення деяких вимог або створити умови для такого задоволення, інформація про результативність «виходів» повинна досягати хоча б цієї влади. При відсутності інформаційного зворотного зв'язку стосовно процесів, які відбуваються в системі, влада діятиме наосліп.

Д. Істон, «Категорії системного аналізу політики»

2.4. Г. Алмонд і його теорія політичної системи

Дещо відмінних від окреслених у попередньому підрозділі поглядів на політичну систему дотримувався американський науковець *Габріель Алмонд*. У своїх численних працях, написаних упродовж 1950–90-х років, він послідовно розглядає питання функціонування політичної системи.

Найбільше визнання Алмонду принесли його роботи з теорії політичних систем і політичної культури: «Порівняльна політика: концепція розвитку» (1966), «Політична теорія і політична наука» (1966). У них він розглядав політику як цілісну систему зі складною структурою, кожний елемент якої має певне призначення і здійснює специфічні функції, спрямовані на задоволення потреб системи. Ця система виконує функції інтеграції і пристосування за допомогою застосування або загрози застосування більш чи менш законного фізичного примусу. Ці функції політична система здійснює як усередині кожного конкретного суспільства, так і за його межами у відносинах із іншими суспільствами. Відтак Алмонд розглядає політичну систему як узаконену силу, яка підтримує порядок і здійснює перетворення в суспільстві, що забезпечують його згуртованість і цілісність.

За Алмондом політична система, як і будь-яка інша система, виконує два базових набори функцій – входу та виходу:

Габріель Алмонд
(1911–2002)

- *функції входу*: 1) політична соціалізація й залучення до участі в політичному житті; 2) артикуляція інтересів, тобто формування вимог, які відповідають реальним або уявним інтересам; 3) агрегування, тобто поєднання інтересів; 4) політична комунікація. Дві функції входу – політична соціалізація та політична комунікація – передбачають наявність сфери політичної діяльності;
- *функції виходу*: 1) розробка норм (органи законодавчої влади); 2) застосування норм (органи виконавчої влади); 3) контроль за їх дотриманням (судові органи).

Функції входу у моделі політичної системи Алмонда здійснюють недержавні формування (політичні партії, групи тиску, ЗМІ), а функції виходу – державні органи. Науковець розрізняє різні форми політичної поведінки – державну й недержавну. Для їх аналізу він запропонував використовувати два рівні вивчення політичної системи – *інституціональний* (інститути та їх функції, норми, механізми дії держави) та *орієнтаційний* (виражає особливі форми ставлення людей до різноманітних політичних об'єктів).

Важливе місце у теорії політичної системи Алмонда посідають питання адаптації системи до змін навколишнього соціального середовища з метою збереження стабільності. Науковець виокремив три аналітичних рівні (або блоки), пов'язуючи групи функцій (або різні функції) макросистеми з діяльністю окремих інститутів, груп і навіть індивідів, включених у системну організацію як її елементів. Схематично це представлено на *рис. 3*.

Перший блок, так званий «рівень процесу» або *функції процесу* (англ. process functions), пов'язаний зі «входом», тобто з впливом середовища на політичну систему. Це проявляється у здійсненні політичними інститутами тих чи інших функцій, причому у динамічному, процесуальному розрізі. На цьому ж рівні у Алмонда відбувається по суті і «конверсія» інтересів індивідів і груп у відповідні рішення та дії державних органів.

У другому блоці, «рівні системи» або *функції системи* (англ. system functions), відбувається адаптація суспільства до політичної системи, від якої залежать перспективи її стабільного відтворення або навпаки радикальної зміни. *По-перше*, це функція соціалізації індивідів до стандартів і цінностей політичної системи, пов'язана зі соціальними інститутами церкви, сім'ї та школи. *По-друге*, це функція рекрутування прихильників або супротивників системи, активних і пасивних громадян, включаючи тих, хто потім професійно займатиметься політичною діяльністю. І нарешті, *по-третє*, це функція політичної комунікації, яка забезпечується завдяки інформаційній, пропагандистській та маніпулятивній роботі ЗМІ та інших організацій. У перехідний період колишня політична система слабшає насамперед через дисфункцію старих інститутів, що не забезпечують адекватну соціалізацію, рекрутування та ефективну пропаганду.

І в завершальному третьому блоці, «рівні управління» або *функції управління* (англ. policy functions), вирішуються вже останні в даному циклі завдання, пов'язані з управлінням колективними ресурсами суспільства: 1) їх «добуванням» (або освоєнням), як це відбувається зі збором податків у країні; 2) їх структурним регулюванням (перекиданням із одних соціальних сфер і галузей економіки в інші), і нарешті, 3) їх розподілом (роздачею соціальних допомог і пенсій, організацією економічних заходів і т. д.).

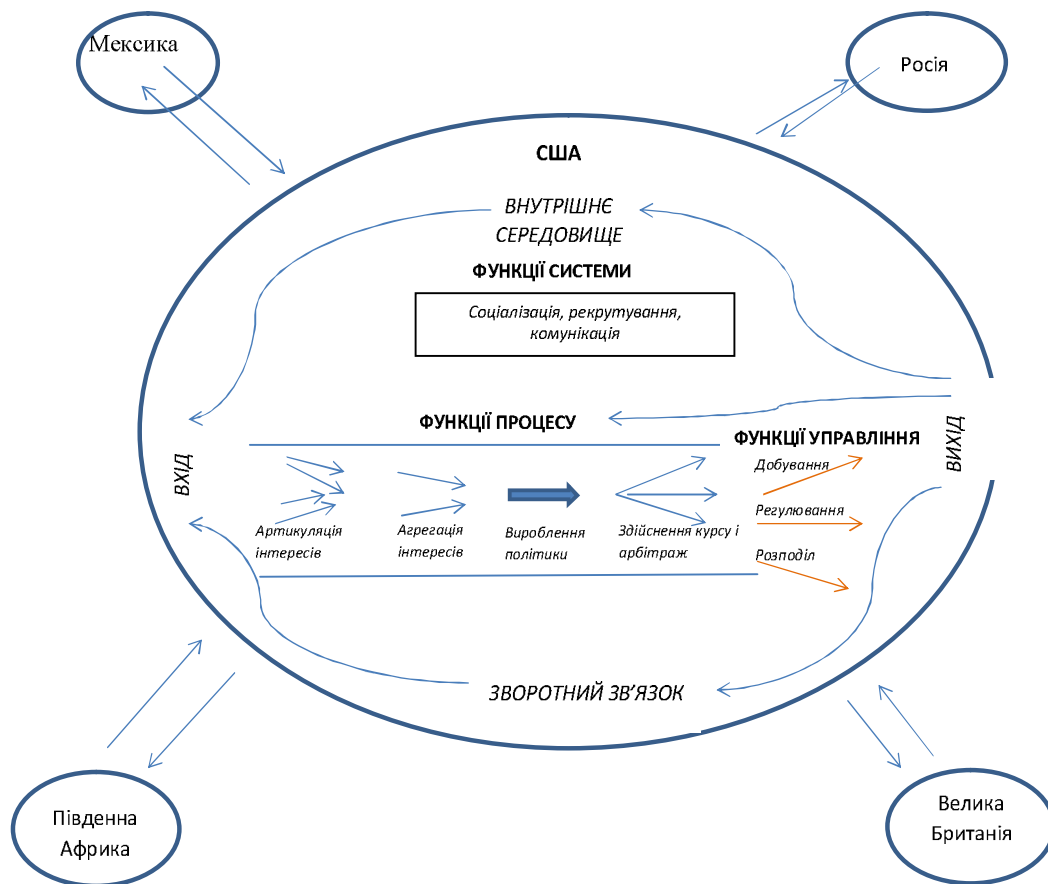

Рис. 3. Модель політичної системи (за Г. Алмондом)

Далі, через зворотний зв'язок «цикл» замикається, як і в моделі Істона, оскільки результати діяльності «блоку управління», регулювання суспільних ресурсів повинні якимось чином змінити соціальне середовище, що в підсумку посилить чи послабить стійкість політичної системи. Але якщо Істон розглядав політичну систему суспільства як систему «взаємодій структурних елементів, за допомогою яких у суспільстві авторитарно розподіляються цінності», то Алмонд витлумачує її як систему ролей або взаємодій структурних елементів, які виникають на вході та виході політичної системи й асоціюються «із застосуванням або загрозою застосування фізичного примусу».

Алмонд також увійшов до історії політичної науки як автор однієї з перших класифікацій політичних систем. В основу своєї типології він заклав характер цінностей і виділив чотири різновиди політичної системи:

- *англо-американська політична система* з гомогенною культурою, за якої більшість громадян поділяють спільні базові цінності і норми; громадяни і політичні еліти толерантні одні до одних. Багатоманітність соціальних інтересів представлена в політичній системі незалежними політичними партіями, групами інтересів і ЗМІ. Політичні системи цього типу стабільні, ефективні, здатні

- до саморегулювання. Англо-американський тип політичної системи склався у Великій Британії, США, Канаді, Австралії та ін.;
- *континентально-європейська політична система*, яка характеризується співіснуванням і взаємодією в політичній культурі елементів старих та нових культур, традицій. Це зумовлює політичну нестабільність у суспільстві й може призводити до суттєвих змін політичної системи). Притаманна ФРН, Італії, Франції (з другої половини ХХ століття);
 - *доіндустріальна та частково індустріальна система*, яка передбачає поєднання різних політичних культур і відсутність виразного розподілу владних повноважень; цей тип склався у багатьох країнах Азії, Африки, Латинської Америки;
 - *тоталітарна система* з гомогенною політичною культурою, що визначається відсутністю плюралізму та можливості реалізації власного інтересу. Цей тип існував у фашистській Італії, нацистській Німеччині, СРСР.

Кульмінацією структурно-функціонального погляду на політичні системи в 1960-х роках стала типологія, розроблена Алмондом у співавторстві з Б. Пауеллом і репрезентована у праці «Порівняльна політика: девелопменталістський підхід» (1966). Цю типологію інколи називають «*матриця Алмонда–Пауелла*». Її вирізняє одночасне використання кількох перемінних, більш подрібнене групування та спроба внести до неї елемент еволюції політичних систем. Як основний критерій класифікації науковці використовують ступінь структурної диференціації та культурної секуляризації, і на цій основі виокремлюють *примітивні, традиційні та сучасні* системи. У примітивній системі переважає «парафіяльна культура», спостерігається мінімум структурної диференціації. Традиційні системи характеризуються слабкою диференціацією політичних структур і «культурою підпорядкування». Підкоряючись владі, людина очікує від неї благ, гарантій. Сучасні системи є ще більш диференційованими в структурному плані, в них функціонує культура участі, коли людина орієнтована на активну участь у політиці. Такі системи можуть бути демократичними, в яких домінують автономні підсистеми і «культура участі», і авторитарними, в яких мають місце управління підсистемами і «культура підпорядкування участі». В свою чергу авторитарні системи можуть бути *радикально-тоталітарними, консервативно-тоталітарними, консервативно-авторитарними й авторитарно-модернізованими*.

Для подальшої деталізації типології автори розчленували політичні системи на групи вже всередині кожного з цих трьох типів, використовуючи ще одну перемінну, а саме рівень внутрішньосистемної автономії. Концептуально внутрішньосистемна автономія означає міру, якою структури політичної участі та контролю (політичні партії, групи інтересів, ЗМІ) розвинені (ступінь організаційного розвитку) і плюралістично диференційовані (ступінь організаційної незалежності).

2.5. Інформаційно-кібернетична модель К. Дойча

Ще одним фундатором теорії політичної системи вважають колишнього президента Міжнародної та Американської асоціації політичних наук *Карла Вольфганга*

Дойча, котрий у 1950–70-х роках розробляв так звану «інформаційно-кібернетичну модель».

У своїй головній праці «Нерви управління: моделі політичної комунікації та контролю» (1963) Дойч визначає політичну систему як мережу комунікацій та інформаційних потоків. На думку Дойча, уряд (як суб'єкт державного управління) мобілізує політичну систему шляхом регулювання інформаційних потоків і комунікативних взаємодій між системою та середовищем, а також окремими блоками всередині самої системи. При цьому науковець виділяє *різні типи комунікацій у політичній системі*:

1) особисті, неформальні комунікації (англ. face-to-face), як, наприклад, персональний контакт кандидата в депутати з виборцем у невимушеній обстановці;

2) комунікації через організації, коли контакт із урядом здійснюється за допомогою партій, груп тиску та ін.;

3) комунікації через друковані та електронні ЗМІ, роль яких у постіндустріальному суспільстві постійно зростає.

Дойч запропонував досить складну модель функціонування політичної системи як *сукупності інформаційних потоків*, побудовану на принципі зворотного зв'язку. У цій системі, на думку науковця, наявні чотири блоки, пов'язані з різними фазами проходження інформаційно-комунікативних потоків: 1) отримання та відбір інформації; 2) обробка й оцінка інформації; 3) прийняття рішень; 4) здійснення рішень із зворотним зв'язком.

Політична система приймає інформацію через так звані «рецептори» (зовнішньо-політичні та внутрішньополітичні), до яких належать інформаційні служби (урядові і приватні), центри вивчення громадської думки (урядові приймальні, агентурна мережа і под.). Тут відбувається відбір, систематизація та первинний аналіз даних, що надійшли.

На наступному етапі нова інформація обробляється в межах блоку «пам'яті та цінностей», де вона, з одного боку, порівнюється з уже наявною, старою інформацією, а з іншого, проходить оцінювання крізь призму цінностей, норм і стереотипів. Після отримання підсумкової оцінки ступеня відповідності політичної ситуації своїм пріоритетам і цілям, уряд (як центр прийняття рішень) ухвалює певні рішення з регулювання поточного стану системи. І нарешті, так звані «ефектори» (виконавчі органи та ін.) на останній фазі реалізують рішення, а потім їх результати слугують новою інформацією через «зворотний зв'язок» для «рецепторів», і це виводить систему на новий цикл функціонування.

На *рис. 4* представлений спрощений варіант моделі Дойча, який містить лише ключові елементи.

Карл Дойч
(1912–1992)

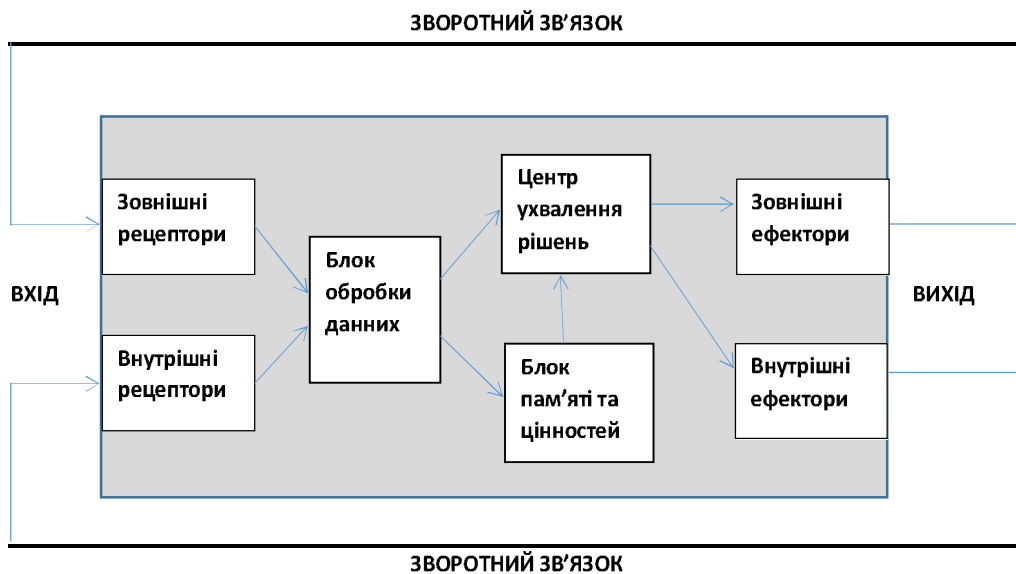
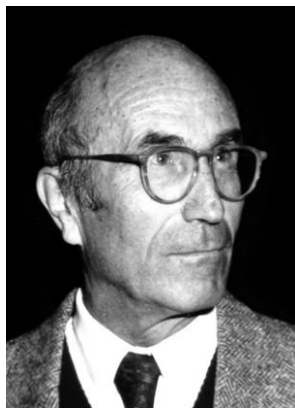

Рис. 4. Модель політичної системи (за К. Дойчем)

2.6. Н. Луман: соціальні та самореферентні системи

Нові ідеї в розвиток системних підходів привніс німецький суспільствознавець Ніклас Луман. Основна праця вченого, в якій викладені його теорія самореферентної системи та загальна теорія суспільства, – «Соціальні системи: нарис загальної теорії» (1984). Низка праць Лумана присвячена дослідженню як суспільства в цілому, так і його окремих функціональних систем. Насамперед відзначимо двотомник «Структура суспільства і семантика» (1981–1982). Луман вважають тим мислителем, який чи не найсильніше вплинув на сучасне розуміння взаємозв'язку суспільства, політики, культури та мас-медіа.

Ніклас Луман
(1927–1998)

У своїх працях Луман розглядає соціальну реальність через такі концепції (поняття), як «система» та «оточення». Під системою Луман розуміє кожен виразно означений елемент, який існує завдяки підтриманню певної дистанції між собою та навколишнім світом. Якщо така дистанція зникає, то зникає й сама система, оскільки це система сама по собі, а не її панівні цінності, підтримує цю відмінність. Відтак система є формою розрізнення, тобто має дві сторони: систему (як внутрішню сторону) та довколишнє середовище, довкілля (як зовнішню).

Лише обидві сторони виробляють розрізнення, форму та власне поняття системи. При цьому система, за твердженням Лумана, також прагне до спрощення довкілля, аніж до визнання складнощів сучасного світу.

Луман у ранніх творах називав свій підхід *функціонально-структурним*. Справді, внесок Лумана у розвиток теорії систем полягає, зокрема, у доведенні функціональної відмінності (*диференціації*). На думку науковця, процеси диференціації у системі зумовлюють виникнення нових підсистем (субсистем). Ці процеси стосуються не сімейних систем, як у старому суспільстві (сегментована диференціація) чи ієрархічних відносин (вертикальна диференціація). Вони стосуються функцій у горизонтальному організованому модерному суспільстві. До найважливіших систем науковець відносить економіку, політику, правову систему, освіту, сім'ю, мистецтво, науку, релігію, мас-медіа, медицину тощо. Ці системи відрізняються одна від одної, вони не можуть виконувати функції іншої системи, навіть за умови взаємозалежності певних систем.

За Луманом, суспільство, як і світ в цілому, не має ані центру, ані єдиної основи. Науковець доводить, що через функціональні диференціації суспільства втрачають культурний та інституційний центр. Натомість різні системи живуть «окремим життям», у горизонтальних відносинах. Вони є поліконтекстуальними, коли відсутня одна-єдина можливість розвитку.

Системи, за уявленням Лумана, є інституційного децентралізованими, і тому не можуть консервувати чи скоординувати свої спільні дії. Кожній системі, зокрема й політичній системі, притаманна певна цілісність, холізм (англ. *whole* – цілий), при цьому кожна система обов'язково реагуватиме на зовнішні та внутрішні виклики у свій власний, унікальний спосіб. За Луманом, це стимулює системи бути гнучкими, невтомними у розв'язанні проблем, що відповідає вимогам сучасних суспільств.

На думку Лумана, невід'ємною властивістю системи є її оперативна закритість: елементи (операції) системи відсилають до інших її елементів (операцій). Відповідність операцій самототожності системи означає *самостереження системи* (спостереження другого порядку).

Центральним у теорії Лумана є питання про те, як підтримувати соціальний порядок та скоординувати дії. Науковець інтерпретує автономію як щось негативне, хаос, який можна приборкати завдяки інтерналізації, засвоєнню певних кодів. Його теорія описує соціальний порядок як процес адаптації, який дає змогу усунути хаос із щоденного життя.

У Лумана в основі спрощень світу лежать три системи: соціальні, психічні й органічні. Оскільки всі системи за своєю засадничою структурою є однакові, то вони здатні упорядковувати світ як структурно єдиний, придатний для типового опанування людиною. Соціальна система для Лумана – це сукупність спрощувальних функцій, що визначають наслідки подій, вирази соціальних дій і перебіг соціальних взаємодій. Соціальні системи мають за функцію «утворювати, переробляти та редукувати складність та робити світ придатним до потреб людини хоча б за мінімальним порядком, аби людина могла в ньому орієнтуватися та діяти планомірно» (праця «Введення в системну теорію»).

Соціальні системи, як вважає Луман, різноманітні, проте з їх сукупності можна виділити три основні типи:

1) *системи взаємодії*, які виникають і функціонують у тих випадках, коли індивіди сприймають один одного, а також сприймають взаємне сприйняття. Особиста присутність є тут принципом формування кордонів таких систем. Прикладами можуть слугувати сімейна вечера (на відміну від самої сім'ї), гра в покер, масова демонстрація, поїздка на таксі тощо;

2) *соціетальні системи (системи суспільства)*, які є всеохопними, незалежними й «авторитарними». Як приклад такої системи можна навести світову спільноту, що є не лише сукупністю особистісних і міжособистісних взаємодій, а й системою вищого порядку. Їй притаманні регулятивні принципи, які є автономними щодо принципів формування кордонів і самоселекції (самовідбору), властивих системам безпосередньої взаємодії;

3) *організації*, які посідають проміжне місце між системами взаємодії та системами суспільства, формуються на основі членства в них із певними умовами (відбору, селекції) та мають межі. Організації сприяють тривалій стабілізації певних способів поведінки. Завдяки цьому стає можливим досягнення загальної рівноваги між системою та вимогами до індивідуальної поведінки, що сприяє незалежності організації від спонтанних особистих мотивів, цінностей, нормативного консенсусу.

Як вважає Луман, національна держава – це система, підтримувана законами та ролями. Луман називає це *системою суспільства*, яка включає два інших різновиди систем: систему взаємодії (наприклад, родина) та систему організацій (формальні організації із формальними правилами щодо включення та виключення). Проте всі ці соціальні системи ґрунтуються на комунікації, яка відбувається між людьми.

Нові відкриття в науці (зокрема, досягнення в біології та нейрофізіології, еволюція інформаційних систем) спонукали Лумана до введення в науковий обіг поняття «*аутопоезис*»¹ (дав.-гр. *αὐτός* – сам, *ποίησις* – творення; самостворююся, самовідтворююся) чи самореференції. Під цим словом мається на увазі ситуація, за якої система в процесі обробки складності доквітля утворює та зберігає власну автономію. Пояснюючи це поняття, Луман писав: «Поняття «аутопоезис» спочатку вживалося в біології та спиралося на емпіричну основу біохімії, тобто стосовно клітин, потім – щодо нейрофізіологічної системи, компонентів клітини або мозку, які самі виробляють компоненти цієї цілісності. Хімічні умови життя постійно оновлюються в самій клітці, а не вносяться ззовні. Електричні сигнали мозку створюються самим мозком, а не вносяться з навколишнього середовища через органи зору чи слуху. Зовнішні контакти перебувають на іншому рівні реальності. Така була біологічна концепція. Я лише вважаю, що те ж саме можна сказати і про комунікації, тобто що комунікація завжди передбачає, що була попередня комунікація і що завжди можлива подальша комунікація, інакше кажучи, комунікативна система сама відтворює себе за допомогою слів, мови, постійної активності, постійної комунікації» (праця «Аутопоезис соціальних систем»).

Люди, що не здатні підтримувати комунікацію за мінімальними правилами, встановленими в момент виокремлення підсистеми, виводяться з комунікації. Так соці-

¹ В україномовній літературі також уживають «аутопоезіс», «аутопойезис», «аутопойесис».

альна система через дотримання правил комунікації зумовлює соціальну інклюзію (залучення) та ексклюзію (вилучення, виключення).

Аутопоетичні (*самореферентні*) системи самостійно виробляють свої власні складові, наповнюють їх власними «смыслами» (сенсами, змістом), хоча й не можна стверджувати, що вони є абсолютно незалежними від зовнішнього середовища.

Аутопоетична система існує на трьох рівнях: на рівні коду, структури та процесу.

У термінології Лумана, *код* – це схема простого розрізнення між двома альтернативами. Завдяки кодовому розрізненню відбувається закриття системи в цілісність. Для стабілізації соціальних систем їх підсистеми повинні виробити *бінарні коди*, наприклад, виплачувати/не виплачувати, правовий/неправовий, допомагати/ не допомагати, навчати/не навчати, де перша альтернатива у кодах має вищу цінність, аніж друга. Ці коди спрощують визначення ролей та очікувань від ситуації. Вони ж часто перебувають у центрі політичних рішень із певних питань, наприклад, щодо встановлення грошової соціальної допомоги певним групам населення тощо.

Натомість *структури* – це умови, за яких відбувається рішення про відокремлення, тобто віднесення даних до довкілля чи внутрішніх змістів. На цьому рівні структурами можуть бути очікування, цінності, норми та ролі. На їхній основі структура проявляється ще й як програма, тобто як можливість приймати до уваги зовнішні дані, яким можна приписувати ті чи інші оцінки чи значення.

Нарешті, *процес* – це перебіг взаємодії в межах системи, а також між системою і довкіллям. Разом три рівні забезпечують функціональну адекватність і самореферентність соціальної системи.

Розрізнення системи та навколишнього світу є фундаментальним принципом функціонування аутопоетичних систем: система творить себе у відповідності до притаманих їй внутрішніх кодів, котрі виділяють її із навколишнього світу як щось окреме. При цьому структурування соціальних систем відбувається на основі очікувань, які упорядковують процес розпаду систем. Аутопоетичний характер системи також означає, що вона може бути змінена тільки зі середини, що трапляється тільки тоді, коли відмінності із навколишнім середовищем втрачають сенс.

Отже, теорія систем Лумана зосереджена на наявних системах та інституційному порядку, який виникає та підтримується завдяки комунікації, зведений до бінарних кодів. Для розвитку політичної науки важливі ідеї Лумана, зокрема, щодо концепції самореферентної системи, аутопоетичної системи. Так, застосування концепції аутопоезису до вивчення політичних систем дає змогу виявити, наприклад, чому перехідні суспільства не можуть поступально рухатися до встановлення сталого демократичного режиму.

Лише за допомогою поняття комунікації соціальну систему можна розуміти як аутопоетичну систему, яка складається з елементів, а саме: з комунікацій, які виробляють і відтворюють себе за допомогою мережі саме цих елементів, за допомогою мережі комунікацій.

Н. Луман, «Соціальні системи: нарис загальної теорії»

2.7. Класифікації політичних системи Ж. Блонделя та Е. Хейвуда як зв'язок між системним і компаративістськими підходами

У 1990-х роках багато положень теорії систем, що претендували на універсальність, перетворились на аналітичні інструменти або стали слугували для побудови типологій політичних систем (основу для цього заклав власне Г. Алмонд, який розробив першу типологію політичних систем, про яку йшлося при викладі пит. 2 цього розділу), характеристики міжнародних або світових систем тощо. У цього науковця теорія систем і системні підходи знайшли своє застосування переважно у сфері порівняльної політології.

Жан Блондель
(нар. 1929)

Так, у 1990-х роках французький політолог, фахівець у сфері порівняльних підходів *Жан Блондель*, який справив помітний вплив на розвиток європейської політичної науки, запропонував тривимірну типологію політичних систем. В основу класифікації учений заклав такі параметри: 1) участь у прийнятті рішень (масова чи одноосібна), 2) засоби досягнення цілей (ліберальні чи авторитарні) і 3) загальні цілі здійснення політики (радикальні чи консервативні).

Розвиваючи далі свою типологію, Блондель розробив три критерії: 1) політична конкуренція (відкрита чи закрита, залежно від легальних можливостей функціонування опозиції та способів боротьби за владу); 2) структура еліти (монолітна чи диференційована); 3) політична участь населення (залежно від форм політичної участі). Виходячи із співвідношення цих змінних, дослідник виділяє шість типів політичних систем: традиційна, егалітарно-авторитарна, авторитарно-бюрократична, авторитарно-неегалітарна, конкуруюча олігархія, ліберальна демократія (*табл. 1*).

Розвиваючи далі свою типологію, Блондель розробив три критерії: 1) політична конкуренція (відкрита чи закрита, залежно від легальних можливостей функціонування опозиції та способів боротьби за владу); 2) структура еліти (монолітна чи диференційована); 3) політична участь населення (залежно від форм політичної участі). Виходячи із співвідношення цих змінних, дослідник виділяє шість типів політичних систем: традиційна, егалітарно-авторитарна, авторитарно-бюрократична, авторитарно-неегалітарна, конкуруюча олігархія, ліберальна демократія (*табл. 1*).

Табл. 1. Типологія політичних систем Ж. Блонделя

<i>Режими (системи)</i>	<i>Закриті з монолітною елітою</i>	<i>Закриті з диференційованою елітою</i>	<i>Відкриті</i>
Включаючі (інклюзивні)	Традиційна	Авторитарно-бюрократична	Конкуруюча олігархія
Виключаючі (ексклюзивні)	Егалітарно-авторитарна	Авторитарно-неегалітарна	Ліберальна демократія

Традиційно-неегалітарні (консервативні) режими, характеризуються пануванням традиційних монархій, за яких лише у небагатьох є можливість для участі у політичному житті. Саудівська Аравія демонструє приклад таких зникаючих режимів. Наприклад, політика охорони здоров'я ґрунтується на приватній моделі, а еліта країни – в разі потреби – отримує медичні послуги за кордоном.

Егалітарно-авторитарні режими характеризуються правлінням закритих груп еліти, авторитарною бюрократією та регульованою державою політичною участю населення (наприклад, громадяни не можуть здійснювати громадський, соціальний контроль), пріоритетом рівності соціальних благ і зневагою до ліберальних засобів їх досягнення. За такого режиму звичайними є тісні зв'язки між єдиною політичною партією та державним управлінням. Прикладом є політичні режими СРСР, Китаю, В'єтнаму, Анголи, Мозамбіку, Куби у 1970-х роках, хоча питання щодо рівності громадян за цих режимів суперечливе.

Популістські режими склались у політичних системах, що переживають період становлення в країнах, які розвиваються, з авторитарно-бюрократичними засобами управління. Такі режими спираються на єдину чи домінуючу політичні партії, є переважно націоналістично-патріотичними, лідерство у цих партіях/країнах персоналізоване (так званий «вождизм»). Політична участь населення регулюється, оскільки дозволена діяльність тільки тих політичних партій та масових рухів, які перебувають під контролем держави та підтримують популістські ідеї. Чимало постколоніальних країн Африки та Південної Америки розпочинали з популістських систем.

Авторитарно-неегалітарні режими, зазвичай, виникали як альтернатива популістським і ліберально-демократичним режимам. Вони асоціюються з правлінням військових і репресіями. У середині 1980-х чимало режимів у екваторіальній Африці були військовими й значна частина з них – із авторитарним одноосібним лідером.

Політичні системи, які *управляються конкуруючими олігархічними групами*, як правило, відзначаються нерівномірним розподілом соціальних і економічних благ, демагогічним популізмом. Багато прикладів таких режимів можна знайти в Азії.

За *ліберально-демократичних режимів* уряди функціонують як стабільні політичні інститути, політична участь населення забезпечується низкою механізмів: виборами, політичними партіями, групами інтересів, «вільними» мас-медіа. Ці політичні режими сформувались у країнах Північної Америки, Західної Європи, а також в Індії та Ізраїлі. Вони, як правило, помірковано егалітарні (за винятком США).

У світлі політичних змін 80–90-х років ХХ століття класифікація політичних систем Блонделя дещо втратила сенс. У 2000-х роках до цієї теми звернувся британський політолог *Ендрю Хейвуд* (у його доробку такі праці, як «Політика» (1997), «Ключові концепції політики» (2000), «Глобальна політика» (2011) та ін.).

Хейвуд розробив типологію, в основу якої покладено конституційно-інституційний, структурно-функціональний та економіко-ідеологічний критерії. Науковець виділив п'ять типів політичних систем: західні поліархії, нові демократії, східноазійські режими, ісламістські режими, військові режими, які демонструють різні ціннісні орієнтації.

Західні поліархії – політичні режими, в яких спостерігається високий рівень толерантності до опозиції, достатній рівень публічної відповідальності влади, яка обирається на регулярній, чесній і конкурентній основі. Ці режими збігаються з ліберально-демократичними режимами класифікації Ж. Блонделя. Зміна назви зумовлена тим, що в багатьох країнах, на думку Хейвуда, політична практика відрізняється від ідеалу демократії, і краще її визначити як владу багатьох.

Ці політичні режими сформувались у країнах Північної Америки, Західної Європи, а також в Індії та Ізраїлі. Вони, як правило, помірковано егалітарні (за винятком США). Політиці більшості розвинутих країн притаманний утилітарний підхід, орієнтація на оцінки експертів щодо максимально можливого зиску для суспільства, і водночас принцип егалітаризму – через забезпечення доступності базових послуг для населення.

Нові демократії, за Хейвудом, – режими, в яких не завершено процеси демократичної консолідації. Хвиля демократизації розпочалась у середині 1970-х років зі зміною авторитарних режимів у Греції, Португалії та Іспанії. У цих країнах втілено ринкові реформи та запроваджено багатопартійну систему. Відмінність цих режимів від західної поліархії полягає в обмеженій демократичності режимів, які зберігають елементи авторитарності та низький рівень участі громадян у політичному житті.

Ендрю Хейвуд
(нар. 1952)

Східноазійські режими ґрунтуються на конфуціанстві – вченні, яке спирається на ідею, що засобом підтримання порядку в суспільстві слугує не закон, а дотримання традицій та моральних основ, що закріплюють образ ідеальної поведінки. Конфуцій розглядав сім'ю як модель держави, а правитель наділявся якостями батька. Тому ці режими поліархічні, проте, на відміну від західних поліархій, характеризуються домінуванням економічних, а не політичних цілей, широкою підтримкою «сильного» уряду, повагою до лідерів, наголосом на громаду (домінування комунітаристських ціннісних орієнтацій).

До східноазійських режимів із певними застереженнями належать і деякі південноазійські країни, що сповідують не конфуціанство, а інші релігії, проте в них також сильні родинні традиції (Індія та ін.).

Ісламістські режими – це ті, в яких політичні інститути та процеси будуються на цінностях ісламу. Ці режими можуть бути фундаменталістські чи плюралістичні за своїм спрямуванням. Сформувались у країнах Північної Африки, Близького Сходу, деяких азійських країнах.

Військові (мілітаристські) режими тримаються на владі військових і систематичних репресіях. Виділяють кілька різновидів таких режимів: військово-диктаторський, військово-демократичний, режим військового державного перевороту, авторитарний преторіанізм тощо. Військові можуть управляти державою як прямо, беручи на себе функції уряду, так і опосередковано, контролюючи цивільний уряд. Ці режими, зазвичай, авторитарно-неегалітарні за своєю суттю.

Отже, між різними типологіями політичних систем, виокремлених Ж. Блонделем та Е. Хейвудом, наявні суттєві відмінності, зокрема, щодо ступеня політичної участі населення та іншими елементами систем.

□□□ □□□ □□□ □□□ □□□

Сучасні системні погляди складаються із різних теорій, парадигми та підходів, як-от загальної теорії систем (Л. фон Берталанфі, 1968), структурно-функціональної теорії систем (Т. Парсонс, 1951), функціонально-структурної теорії систем (Н. Луман, 1970), а також специфічних концепцій політичної системи, які у різний час мали певний вплив на методологію вивчення політики.

Величезну роль у становленні і популяризації системного підходу відіграв Л. Берталанфі, заклав основні методологічні принципи загальної теорії систем і системних підходів до вивчення суспільних явищ.

Наступний розвиток системних знань у політичній науці призвів до того появи кількох варіантів системних поглядів на політику. Д. Істон, Г. Алмонд, К. Дойч та інші учені запропонували низку моделей політичної системи, її типології, функцій. Цим самим вони поглибили теоретичне обґрунтування політики, заклали підвалини для опису та аналізу політичних процесів, розуміння сталості та змінності систем. Прихильники системних поглядів намагались охарактеризувати та дослідити те, як ухвалюються політичні рішення, яким чином будуються політичні системи, яким чином можна аналізувати систему міжнародних відносин тощо.

Хоча в політичній науці немає універсального визначення політичної системи, все ж проглядається дещо загальне для всіх тлумачень: політична система асоціюється із застосуванням узаконеного владного примусу в суспільстві. Цим визначаються її структура, загальний механізм її функціонування, її функції і, зрештою, класифікація політичних систем.

Класифікації, запропоновані Г. Алмондом, Ж. Блонделем і Т. Хейвудом, – найвідоміші з тих типологій політичних систем, які створювалися політологами наприкінці ХХ – початку ХХІ століть. Використання порівняльних процедур, визначених цими вченими, – з урахуванням системних підходів – стали невід’ємною частиною політичної науки. Вони дають змогу вивчати видозміни політичних систем, їх адаптації до політичних ситуацій у тій чи іншій країні.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте системний підхід до вивчення політичного життя і етапи розвитку наукових уявлень про політичну систему суспільства.
2. Яке практичне значення для політичної науки має системний аналіз? Яким чином можна його здійснювати?
3. Що, на думку різних прихильників системних підходів, забезпечує функціонування систем?
4. Яке значення для політичної науки мають такі концепції загальної теорії систем, як цілепокладання та гомеостаз?
5. Як у політичних науках використовують надбання загальної теорії систем Л. фон Берталанфі та Т. Парсонса?
6. У чому, на Вашу думку, полягають переваги та обмеження моделі політичної системи, запропонованої Д. Істоном? Обґрунтуйте свою думку прикладами політики у різних сферах.

7. Поміркуйте, наскільки адекватно моделі Д. Істона, Г. Алмонда та К. Дойча віддзеркалюють: 1) розподіл влади у суспільстві; 2) нейтральність держави; 3) можливість того, що держава діятиме у власних інтересах. Напишіть (сформулюйте) кілька речень, аби висловити критику кожної моделі із цих позицій.
8. Поясніть особливості структурно-функціонального підходу до вивчення політики.
9. Які різновиди функцій політичної системи викоремлюють різні політологи?
10. У чому полягає відмінність у поглядах на систему Т. Парсонса та Н. Лумана?
11. Як можна використати ідею бінарних кодів Лумана для пояснення політичних рішень і самовідтворення політичної системи?
12. Які критерії класифікації політичних систем використовували Г. Алмонд, Ж. Блондель, Е. Хейвуд?
13. Проаналізуйте класифікацію політичних систем Е. Хейвуда. Обґрунтуйте свою думку прикладами політики у різних сферах.
14. Чому, на Вашу думку, системні підходи втратили популярність у політичній науці?

Література

Алмонд Г. Политическая наука: история дисциплины / Г. Алмонд // Полис. – 1997. – № 6. – С. 175–183.

Афонін Е. Парсонс Толкотт / Е. Афонін, Т. Новаченко // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ–2000, 2014. – 766 с. – С. 522–523.

Гавриленко І. Політична система суспільства // Політологічні читання. – 1993. – № 1. – С. 6–9.

Лендъел М. Істон Девід / М. Лендъел // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ–2000, 2014. – 766 с. – С. 266–267.

Луман Н. Введение в системную теорию / Н. Луман; [пер. с нем. К. Тимофеева]. – М. : Логос, 2007. – 360 с.

Луман Н. Реальність мас-медіа / Н. Луман; [пер. с нем. В. Климченко]. – К. : АУП, ЦВП, 2010. – 157 с.

Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / Н. Луман; [пер. с нем. И. Д. Газиева]. – СПб. : Наука, 2007. – 648 с.

Маруховська-Картунова О. Дойч Карл Вольфганг / О. Маруховська-Картунова // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ–2000, 2014. – 766 с. – С. 216–217.

Мінаков М. Соціальна система, комунікація і масмедіа: творення суспільної реальності / М. Мінаков [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/850>.

Неліпа Д. Системний аналіз в політології : теорія, методологія, практика / Д. Неліпа. – К. : Центр учб. літ-ри, 2011. – 312 с.

Тема 2. Політичні ідеї представників системного підходу

Парсонс Т. Соціальна структура і особистість / Т. Парсонс. – К. : Дух і літера, 2011. – 337 с.

Старіш О. Алмонд Габріель Абрахам / О. Старіш // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідни. / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ–2000, 2014. – 766 с. – С. 18.

Хорішко Л. Блондель Жан / Л. Хорішко // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ–2000, 2014. – 766 с. – С. 82–83.

Чуп С. В. Специфіка застосування системного підходу до вивчення проблеми політичної кризи / С. В. Чуп // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – Сер. : «Філософія. Політологія». – 2006. – Вип. 76–79. – С. 116–121.

Юськів Б. Бергаланфі Карл Людвиг фон / Б. Юськів // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ–2000, 2014. – 766 с. – С. 74–75.

Юськів Б. Богданов (Малиновський) Олександр / Б. Юськів // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ–2000, 2014. – 766 с. – С. 85–86.

Юшманов В. В. Теория равновесия Богданова и Бухарина, системный подход и теория самоорганизации систем / В. В. Юшманов // Восток. – 2005. – № 100. – [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.situation.ru/app/j_art_1053.htm

Blondel J. Comparative Government: Introduction / Blondel J. – 2d ed. – London: Longman, 1995. – 418 p.

Almond G. Comparative Politics Today: A World View / Ed. by G. Almond, G. Powell, R. J. Dalton, K. Strøm. – 9 ed. – USA: Pearson, 2007. – 800 p.

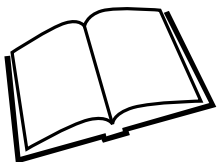
Deutsch K. The Nerves of Government: Models of Political Communication and Control / K. Deutsch. – New York: Free Press of Glencoe, 1963. – 316 p.

Easton D. A Framework for Political Analysis / E. David. – Englewood Cliffs : Prentice-Hall, 1960. – 158 p.

Heywood A. Politics / A. Heywood. – 4th ed. – Houndmills: Palgrave MacMillan, 2013. – 520 p.

Luhmann N. Essays on self-reference / N. Luhmann. – New York: Columbia University Press, 1990. – 245 p.

ТЕМА 3

ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ПРЕДСТАВНИКІВ СИМВОЛІЧНОГО ІНТЕРАКЦІОНІЗМУ

3.1. Дослідницька методика символічного інтеракціонізму як теоретико-методологічного напрямку дослідження політичної сфери

3.2. Суспільство, соціальні групи й індивіди крізь призму «органічного» підходу Ч. Х. Кулі та аналізу соціальних ситуацій В. А. Томаса

3.3. Теорія символічної інтеракції Дж. Г. Міда як підстава для розвитку ідеології неолібералізму

3.4. Концептуалізація символічного інтеракціонізму в роботах Г. Блумера

3.5. Візії групової дії та соціального контролю Т. Шибутані

3.6. Соціальна взаємодія в дослідженнях Г. П. Беккера

3.7. Розвиток ідей символічного інтеракціонізму представниками Айовської школи (М. Кун, Т. МакПартленд)

3.8. Специфіка відображення соціальної інтеракції представниками соціодрама-тургійного підходу (Е. Гофман, К. Д. Бурк, В. У. Тернер, Г. Дж. Мак-Колл)

3.1. Дослідницька методика символічного інтеракціонізму як теоретико-методологічного напрямку дослідження політичної сфери

Символічний інтеракціонізм – теоретико-методологічний напрям у сучасній соціогуманітаристиці, що зосереджується на аналізі соціальних взаємодій переважно в їх символічному змісті. Останнім зумовлена посилена увага, що приділяється представниками символічного інтеракціонізму аналізу мови – головному символічному «медіуму» взаємодії.

Початки інтеракціонізму заклали праці американських соціологів Ч. Х. Кулі і Дж. Г. Міда. Концептуальні засади цього напрямку сформулював соціолог Чиказької школи Г. Блумер, вказуючи, що саме під час взаємодії (інтеракції) між людьми вони дізнаються значення тих чи інших ідей, предметів, вчинків, які у процесі взаємодії певним чином змінюються, модифікуються. Кульмінація наукового успіху символічного

Тема 3. Політичні ідеї представників символічного інтеракціонізму

інтеракціонізму припадає на 70–80-ті роки ХХ століття. У деяких своїх варіантах символічний інтеракціонізм зближується з концепціями феноменологічної соціології, зокрема етнометодології.

Сучасний символічний інтеракціонізм виявляє тенденцію до аналізу суспільства як утворення, яке виникає на основі нескінченних трансакцій соціальних діячів.

Головною особливістю символічного інтеракціонізму є аналіз соціальної взаємодії на ґрунті символічного змісту, що вкладають у свої конкретні дії люди. У межах цієї теорії важливим є значення символів як необхідних засобів соціальної взаємодії. Причому велика увага приділяється головному символічному засобу взаємодії – мові. Соціальний символ, що має риси знакової структури, є необхідним елементом виконання соціальної ролі, без якої взаємодія неможлива. За соціальним символом приховане зіставлення індивідом своїх дій із соціальними нормами та зразками поведінки. Пізнавши соціальні символи як знаки взаємодії, можна визначити її особливості.

Символічний інтеракціонізм ґрунтується на переконанні, що природа людини й упорядкованість суспільного життя є продуктом соціальної комунікації, повсякденної взаємодії людей, постійного взаємного пристосування. Соціальна взаємодія (інтеракція) при цьому розглядається як така, що відбувається не безпосередньо (за схемою «стимул – реакція»), а опосередковується символічними засобами, яким кожен учасник взаємодії надає відповідного значення. Символічними посередниками взаємодії здебільшого є слова, але виконувати цю функцію можуть будь-які предмети або дії (наприклад, вираз обличчя, жест тощо).

Зміст або значення, які надаються символам у процесі взаємодії, залежить від попереднього досвіду індивіда, а оскільки цей досвід у кожного індивідуальний, то й взаємодія стає важливою лише за умови узгодженого розуміння учасниками спілкування значень і символів. Найпростішим прикладом може бути мовне спілкування: на очікувану реакцію можна сподіватися лише, якщо співрозмовники надають своїм словам одне й те саме значення. Мови (усні, писемні, графічні тощо) є надзвичайно складними системами символічних засобів людської комунікації. Крім мов, люди створили ще безліч інших символічних систем, без використання яких не можна уявити собі суспільне життя, оскільки вони організують досвід людей, допомагають координувати спільні дії, підтримують згуртованість суспільства.

Безперервний комунікаційний процес, під час якого індивіди та групи взаємними пристосуваннями включаються в узгоджені дії, і є реальним суспільним буттям людини. Саме взаємозалежність людей і необхідність діяти спільно спонукають їх до постійної комунікації зі своїм безпосереднім оточенням (групою), і лише завдяки такому спілкуванню з часом викристалізуються певні шаблони групової поведінки, структурні особливості групи, інші соціальні ролі. Отже, як стверджують прихильники символічного інтеракціонізму, міжособистісна комунікація й є тією справжньою (первинною й єдиною) соціальною реальністю, з дослідження якої слід розпочати вивчення більш складних суспільних утворень.

Становлення символічного інтеракціонізму відбувалося у межах двох наукових шкіл:

- *Чиказької* (Г. Блумер, А. Сторосс, Т. Шибутані та ін.); для неї характерний інтерес до процесуальних аспектів взаємодії;

- *Айовської* (М. Кун, Т. МакПартленд та ін.); акцент робиться на вивченні соціальних результатів взаємодії – стабільних соціальних структур.

Репрезентанти *символічного інтераціоналізму*, яких умовно можна назвати символами (Ч. Х. Кулі, Дж. Г. Мід, Г. Блумер, Т. Шибутані та ін.), акцентують на символічних знаряддях передачі досвіду, знань, умінь і бажань. Вони розглядають символ як знак, який реалізує в суспільній комунікації подвійне завдання:

- 1) виступає знаряддям передачі смислу;
- 2) є знаряддям самоорганізації людей у деякий спільний і регламентовано впорядкований соціальний порядок завдяки спільно використовуваним знакам – символам, а також більш-менш однакового смислу, який їм приписується.

Прихильники *ж рольового інтераціоналізму* (Е. Гофман, К. Д. Бурк, В. У. Тернер, Г. Дж. Мак-Колл, Г. П. Беккер та ін.) основним комунікативно дієвим знаряддям визначають роль. Остання інтерпретується як деяка модель бажаної чи необхідної поведінки, яку суспільне оточення приписує конкретному суб'єкту дії, аби схематизувати, тобто окреслити формальний контур бажаної чи необхідної поведінки. Завдяки останній стихійна людська активність набуває визначених і суспільно продуктивних форм. Проте за такого підходу можливості суб'єктів соціальної взаємодії суттєво звужуються жорсткими рамками колективних очікувань і приписів.

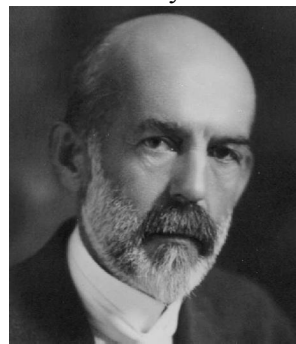
3.2. Суспільство, соціальні групи й індивіди крізь призму «органічного» підходу Ч. Х. Кулі та аналізу соціальних ситуацій В. А. Томаса

Підґрунтя для появи концепції символічного інтераціоналізму було закладене у працях Ч. Х. Кулі та В. А. Томаса.

Чарлз Хортон Кулі – американський філософ, соціолог, психолог, автор теорії «дзеркального Я», один із засновників теорії малих груп. Основні праці: «Людська природа і соціальний порядок» (1902), «Соціальні організації» (1909), «Соціальний процес» (1918), «Соціологічна теорія та соціальне дослідження» (1930).

Свій підхід Кулі назвав «органічним», але не в розумінні біологічного органіцизму, а тому, що він виходить із визнання першопочаткової єдності особистості та суспільства. «Особистість» і «суспільство» – не дві різні сутності, а різні аспекти вивчення живого процесу людської взаємодії, яку можна розглядати або з боку особистості, її самосвідомості, динаміки соціального Я, або з боку суспільних інститутів і фіксованих типів спілкування.

Кулі розкриває націленість суто соціальної дії людини на сприйняття та оцінку суспільного оточення через метаформу «дзеркального» відображення, де людина пізнає ціну своїм діям і ставлення до себе інших людей через їх реакції на її власні дії. У цих реакціях, стверджує Кулі, опредметнюється соціальний смисл людських дій, завдяки сприйняттю яких людина чи інший соціальний суб'єкт

Чарлз Хортон Кулі
(1864–1929)

Тема 3. Політичні ідеї представників символічного інтеракціонізму

може сприйняти, оцінити та зрозуміти саму себе, використовуючи це як принцип організації власних подальших дій.

Отже, процес «входження» індивіда на «соціальний макрорівень» Кулі детально розкриває в концепції «дзеркального Я», яка ґрунтується на трьох постулатах: 1) у процесі взаємодії люди здатні уявляти, як вони уявляються іншим узагальненим; 2) люди здатні усвідомлювати характер реакцій у відповідь узагальнених інших; 3) люди розвивають самоусвідомлення, почуття гордості чи пригнічення залежно від того, якими вони бачаться уявлення інших узагальнених.

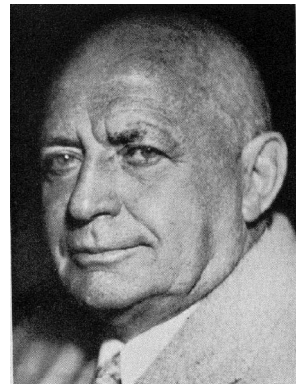
Кулі виходив із того, що самосвідомість і ціннісні орієнтації індивіда ніби дзеркально відображають реакції на них оточуючих людей, головним чином тієї ж соціальної групи. Взаємовідносини між індивідами є причиною формування певних асоціацій людей, які Кулі назвав «первинними групами», наприклад, кооперацію й асоціацію індивідів, які безпосередньо взаємодіють одні з одними, обличчям до обличчя. Це невелике коло людей, які підтримують стійкі тісні стосунки, що, як правило, вирізняються інтуїтивністю, взаємною симпатією та розумінням.

Об'єкт аналізу, що встановлює соціальні факти – це досвід первинної групи, що синтезує у собі індивідуальну та загальну свідомість. Первинну групу та суспільство пов'язує ідеал «морального співтовариства» – домінуючі соціальні уявлення відносно найзагальніших питань змін і розвитку. Цей ідеал вимагає розширення демократії, комунікації, гуманізації та соціальних реформ еволюційного характеру.

Основа соціальної організації та соціального контролю за Кулі – це «соціальні почуття». Потенційно розумна природа індивідуального «Я» набуває соціальної якості лише в комунікації. Засвоєні індивідом уявлення про своє «Я», що виникають у свідомості «інших», Кулі називав «уявленнями уявлень». Вони визнаються як соціальний факт та є основним предметом аналізу. «Соціальне» на макрорівні виступає як індивідуальний психологічний досвід, а на мікрорівні – як посередник, який координує функціонування частин цілісного розумного організму – «людського життя». Його функціонування в комунікації підкреслює його соціальний характер. «Людське життя» постійно змінюється, а описати його можна лише описуючи окремі соціальні факти. Зокрема, ще у 1894 р. Кулі першим увів до наукового вжитку термін «*комунікація*», яку визначає як механізм існування та розвитку людських відносин. Саме через комунікативні процеси, інтеракцію, людина поступово вводиться в різні системи суспільних відносин і соціальних зв'язків. Отже, Кулі поєднує індивіда, групу та суспільство в єдину цілісну систему – психологічний організм.

Теоретичні напрацювання Кулі застосовуються у роботі зарубіжними та вітчизняними політологами теорії політичної комунікації та її використання в практичній політичній діяльності на різних рівнях взаємодії.

Аналіз соціальних ситуацій покладено у основу дослідницьких пошуків американського соціолога та соціального психолога *Вільяма Айзека Томаса*. Основні праці: «Інстинкт

Вільям Айзек Томас
(1863–1947)

гри» (1901), «Область соціальної психології» (1905), «Про суспільну організацію та соціальну особистість» (1966).

Основним предметом його дослідження є поняття соціальної ситуації, що включає три взаємопов'язаних елементи:

- 1) об'єктивні умови (соціальні норми та цінності);
- 2) установки індивіда та групи;
- 3) визначення ситуації діючою особою.

Так, досліджуючи поведінкові моделі, він доходить висновку про інтенціональність людей до певної поведінки, що визначається персональними уявленнями та ціннісними орієнтаціями. За Томасом, знаючи ці внутрішні моделі персональних оцінок (на основі уявлень і орієнтацій), можна прогнозувати поведінку людей у певних ситуаціях, що перегукується з концепціями прагматизму, особливо в його інструменталістській версії. Томас відомий також доведенням т. зв. «теореми Томаса», за якою визначення (номінування) ситуації реальною робить її такою. Ця теорема заклала основи переходу до мікрорівня у дослідженнях поведінки, за що активно критикується представниками класичного біхевіоризму та постбіхевіоризму.

У написаній спільно з польсько-американським дослідником *Ф. В. Знанецьким* роботі «Польський селянин у Європі та Америці» (1918–1920) основна увага зосереджена Томасом на аналізі установок індивіда та групи. Коли певні ситуації індивіда не співпадають із груповими цінностями, виникають конфлікти та соціальна дезінтеграція.

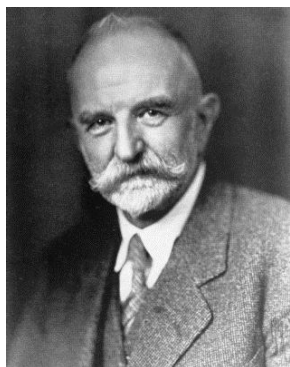
У цьому контексті соціальний контроль розглядається дослідниками як одна з технік регулювання суспільних відносин, а тому вона повинна отримати свою науково обґрунтовану методологію, тобто стати раціональною. Така вимога раціонального контролю породжена зростанням швидкості соціальної еволюції.

На думку Томаса та Знанецького, старі форми контролю базувались на допустимості сутнісної стабільності усієї соціальної конструкції і діяли в тій мірі, в якій ця стабільність була реальною. Йдеться про те, що стабільна соціальна організація інертна, зміни в ній не можуть виникати спонтанно, випадково та негайно набувати масового характеру. Натомість стабільна соціальна організація володіє достатніми ресурсами (в першу чергу – часом), щоб розвиватись виключно емпіричним шляхом – шляхом незліченних спроб і помилок.

Груповий контроль, як і групова ізоляція, руйнуються. На заміну «напівусвідомленої рутини» має прийти усвідомлена техніка, яка є суспільною необхідністю, хоча розвиток такої техніки має бути поступовим. Найдавнішою, але найбільш стійкою формою соціальної техніки, є припис і заборона, тобто протиставлення кризі довільного акту волі, через припис небажаних і появу бажаних явищ та використання довільного фізичного впливу для реалізації приписів.

Автори не акцентують увагу, які саме групи і яким саме чином здійснюють соціальний контроль, проте вони чітко дотримуються мезорівня контролю, вважаючи, що власне на цьому рівні відбувається соціальна регуляція.

3.3. Теорія символічної інтеракції Дж. Г. Міда як підстава для розвитку ідеології неолібералізму

Вільям Айзек Томас
(1863–1947)

Джордж Герберт Мід – американський філософ, соціолог і соціальний психолог. Основні праці: «Свідомість, самість і суспільство» (1931), «Розум, Я і суспільство» (1934), «Філософія вчинку» (1938). Ці праці записали на основі лекцій та опублікували учні Міда після його смерті.

Концептуальний підхід Міда спирається на три основні твердження:

- групове життя є сутнісною умовою виникнення свідомості – людських істот, які володіють особистісним «Я»;
- світ у цілому є соціальним продуктом, що «конструюється» у сукупності процесів взаємодії як актів комунікації;
- соціальний світ є інтерсуб'єктивним феноменом: він постійно виникає в процесі міжіндивідуальних взаємодій як взаємного пристосування своєї поведінки до поведінки інших.

Таким чином, для символічного інтеракціонізму характерне процесуальне бачення соціального світу: він є безупинним процесом на основі розуміння суб'єктивних станів цих інших.

Услід за Кулі, Мід тлумачить «Я» як «Я-дзеркало», тобто рефлекс образів поведінки інших людей. За роллю, яка визначається іншими, в яку індивід себе вкладає як актор, виявляються форми поведінки й установки, характерні для соціальної групи. Ось чому основи соціальної еволюції є основами розвитку систем символізації та комунікації. Свідомість особистості знаходить цілковитий вияв усередині символічної системи установок соціальної групи як цілого.

Мід сформулював принципи, за якими нормативні установки є центром людської особистості. За Мідом, у процесі створення «Я» існують два ступені. На *першому* ступені «Я» складається з організації конкретних установок інших індивідів відносно нього й один одного в конкретних соціальних діях, у яких вони разом беруть участь. На *другому* «Я» виступає не тільки організацією цих окремих установок узагальненої або соціальної групи як цілого. Ці установки охоплюють усе: від окремих нормативів щодо конкретних дій у конкретних типах ситуацій до основної орієнтації, що визначає суспільний характер особистості. Вони виступають принципами даної особи і загальноновизнаними цілісними орієнтаціями членів колективу стосовно світу, самих себе та їхньої спільної справи.

Як прихильник біхевіоризму, Мід розглядав взаємодію людей крізь призму стимулів, породжених символами, і відповідних на них реакцій. Але для Міда стимул – це лише можливість дії, а не автоматична бездумна відповідь. У першому випадку він принципово розрізняє дію (акт одного індивіда) та соціальну дію (включає двох чи більше людей із урахуванням їх ментальності). У другому випадку, в силу соціальної взаємодії, що виникає, індивід може діяти по-різному. Символами можуть виступати

жести, які за своїм характером можуть бути незначущими або ж значущими. Соціальне життя може продовжуватись, якщо значення символів значним чином сприймається і поділяється членами суспільства. Символи забезпечують лише засоби інтеракції. Щоб взаємодія продовжувалась, кожний залучений у неї, може ще інтерпретувати значення та наміри інших. Це здійснюється за допомогою процесу, який Мід визначив як *прийняття ролі*. Тотожність значень у досвіді того, хто діє, і того, хто сприймає дію, передбачає можливість «прийняття ролі Іншого». У випадку складніших взаємодій за участі багатьох індивідів враховується й узагальнюється думка групи щодо спільного об'єкта взаємодії, тобто приймається роль «узагальненого Іншого». Стадія прийняття ролі Іншого, узагальнення Іншого – стадії перетворення фізіологічного організму в рефлексивне соціальне «Я». Походження «Я» є цілком соціальним, головна його характеристика – здатність ставати об'єктом для самого себе, що відрізняє його від неживих предметів і живих організмів без душі. Багатство та своє-

Процесом, із якого виникає Я, є соціальний процес, який передбачає взаємодію індивідів у групі.

Дж. Г. Мід, «Розум, Я і суспільство»

рідність закладених у тому чи іншому індивідуальному «Я»-реакцій, способів дії, символічних змістів залежить від різноманіття та широти систем взаємодії, в яких «Я» є учасником. Структура завершеного «Я» відображає єдність і структуру соціального процесу. У той же час соціальний індивід (соціальне «Я») є джерелом руху та

розвитку суспільства.

Взаємодію соціальних суб'єктів Мід назвав «розмовою жестів». Соціальний характер жестів, за концепцією Міда, відбивається в понятті «узагальнений Інший». Соціальні суб'єкти у взаємозв'язку діють не стільки безпосередньо, скільки через «узагальненого Іншого». «Узагальнений Інший» – це своєрідна конструкція, в якій втілено ті чи інші функції, соціальні ролі, дію яких індивід відчуває на собі та так «приміряє», як йому діяти у певній ситуації. Сприймаючи та інтерпретуючи жести, людина реалізує здатність «приймати роль Іншого», перейматися проблемами та цілями того, з ким вона взаємодіє. Отже, суспільство конструюється особистостями (індивідами) в процесі міжособистісної взаємодії, тобто комунікації, основною умовою якої є тотожність значень, які забезпечує мова. Символічна взаємодія є вищою і тільки людині властивою формою зв'язку, що формується в процесі еволюції тваринного світу. Людська мова – це система знаків-символів. Зі встановленням тотожності їх значень розпочинається соціальна комунікація між її учасниками. Позаяк першою умовою комунікації стає, таким чином, мова, тобто знаки (символи), їх значення та інтерпретації стають вихідною умовою суб'єктивних дій, інтеракцій.

Для основоположника символічного інтеракціонізму Міда базовою властивістю особистості була *самість*, яка формується, закріплюється або перевизначається людиною під час соціальної взаємодії. У структурі ідентичності, як і в структурі самості, можна виділити індивідуальний (*I*) і соціальний (*Me*) рівні. Соціальна ідентичність постає як результат ідентифікації індивіда з очікуваннями та нормами його соціального середовища, а особистісна ідентичність (самоідентичність) є сукупністю характеристик, які повідомляють індивіду про його унікальність. Крім того, Мід був переконаний, що загальний механізм самості перебуває у площині рефлексивності

чи здатності несвідомо ставити себе на місце інших, що дає можливість аналізувати себе з чужої позиції.

У процесі рольових ігор відбувається розотожнення в людині її індивідуальності з виконуваною роллю: індивід навчається виконувати ті ролі так, начебто їх виконання в жоден спосіб не залежало від позиції особистого прийняття чи неприйняття. Тобто, можна стверджувати, що на стадії рольових ігор відбувається автоматизація вже інтеріоризованих індивідуальних ігор, розігрування останніх відбувається вже без участі свідомості, або, принаймні без фокусування уваги на окремих елементах гри.

Скажімо в Україні, де в процесі політичної соціалізації засвоюється подвійна мораль щодо ставлення до політичних інституцій (вони, мовляв, існують самі по собі, а суспільство і особисті інтереси – самі по собі, і кожен використовує свої стандарти оцінки їх діяльності, не забуваючи водночас про особисті інтереси), відповідні колективні ігри не можуть не нагадувати театралізацію із наперед визначеним кінцем. За повного усвідомлення абсурдності ситуації маса продовжує грати у ці ігри, здобуваючи негативний досвід відкритої артикуляції опозиційної щодо політичної влади думки.

У книзі «Розум, самість і суспільство» Мід розвинув свої ідеї про соціальний контроль. Соціальний контроль, діючи як самокритика, зі середини впливає на індивідуальну поведінку, забезпечуючи інтеграцію індивіда і його дій відповідно до організованого соціального процесу буття і поведінки, в якій він бере участь. Соціальний контроль над індивідуальною поведінкою здійснюється за допомогою соціальних інститутів і на основі такої самокритики. Тобто, по суті, самокритика є соціальною критикою, а поведінка контролюється соціально. Отже, соціальний контроль далекий від тенденції щодо руйнування індивіда чи до знищення його свідомої індивідуальності, насправді, ж навпаки, є творчим і нерозривно пов'язаним із цією індивідуальністю.

Виховання – це процес «інтернаціоналізації» акторів колективних звичаїв співтовариства (інституту). Цей процес має велике значення, оскільки, за Мідом, допоки люди не можуть реагувати на самих себе так само, як це робить суспільство, вони не мають самості і не можуть бути справжніми членами суспільства. Тому люди повинні засвоїти колективні установки суспільства.

Концепція Міда базується на поясненні важливих механізмів взаємодії будь-якого соціального суб'єкта з його суспільним оточенням, у який спосіб він прагне й наскільки йому вдається у формах соціальної взаємодії виразити себе, свою самість, донести її до інших суб'єктів соціальної взаємодії. Наскільки інші здатні, можуть, хочуть і прагнуть сприйняти, оцінити та погодитись із тими «презентаціями себе», які здійснює певний соціальний суб'єкт у відносинах із іншими.

На загальному рівні Мід використовує термін «суспільство» для позначення поточного соціального процесу, що передусє як розуму, так і самості. З врахуванням важливості суспільства у формуванні розуму і самості воно, безсумнівно, має для Міда першорядне значення. На іншому рівні суспільство для Міда – це організована реакція індивіда у формі *Me*. Мід також розглядає еволюцію суспільства. У той са-

мий час він порівняно небагато може сказати про суспільство, незважаючи на його центральне становище у теоретичній системі вченого. Найістотніший внесок Міда полягає в його міркуванні про розум і самість. На конкретнішому соціальному рівні Мід висуває багато положень про соціальні інститути. Він широко визначає інститут як колективний відгук чи життєві звичаї суспільства.

Також Мід розробив *концепцію соціального прогресу* як руху без наперед визначених цілей, певного напрямку, ідеалів та орієнтирів. «Ми не знаємо, куди йдемо, але ми – в дорозі», пише він. Прогрес – «зростаюче усвідомлення того, що людина відповідальна за організацію та впорядкування власних структур». На думку Міда, суспільство прогресує, «досягаючи дедалі вищого ступеня функціональної поведінкової диференціації між індивідами, які його становлять, і спеціалізації функціональної поведінки».

Наполягаючи на прагматичному характері дій, що є в основі американської цивілізації, Мід акцентує лише на його технологічній операційній стороні, підпорядкованій «робочій» меті. Концепція Міда апелює до управлінського класу та його соціальної функції – контролю та управління. В менеджерській формі правління Мід вбачає широкі можливості для розвитку американського суспільства. Головними його перевагами є імперсональність, раціональність і формалізованість, що нібито забезпечує найкращий інтегруючий ефект у суспільстві.

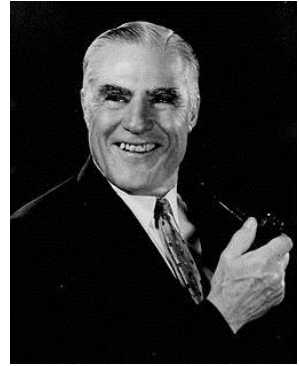
Для Міда також важливими є відмінності між організаціями, що базуються на особистісних відносинах, і організаціями, що базуються на «раціональній основі». Якщо люди збираються разом, організують ділову корпорацію, шукають компетентного менеджера, обговорюють можливих кандидатів щодо їх інтелекту, підготовки та досвіду і, нарешті, вибирають його для того, щоб здійснити технічний контроль, у той час як члени корпорації директорів визначають політику в цілому у такій ситуації особистісні відносини є несуттєвими для організації суспільства.

Погляди Міда є виразно показовими для періоду переходу американського суспільства від епохи класичного лібералізму (вираженого в економіці у принципі вільного підприємництва (фр. *laissez faire*) та теорії вільного ринку, в ідеології – у концепції «крайнього» чи «жорсткого» індивідуалізму) до епохи ліберального реформізму, основними принципами якої стали: ідеал соціальних реформ; акцент на інструментальному характері правових, політичних, економічних і релігійних інститутів; орієнтація на ідею прогресу як основу для універсального релятивізму; визначення зростаючої регулюючої та контролюючої ролі держави щодо особистості, обмеження індивідуальної свободи соціальним регулюванням особистості.

Отже, ідеологія неолібералізму, що широко використовує релятивістські, інструменталістські та соціоцентричні установки, знайшла в концепції Міда один із варіантів теоретичного обґрунтування переходу від ідеї автономії особи неконтрольованої одиниці до ідеї органічної інтеграції людини в суспільство, від ідеї «крайнього», «помірного» індивіда, до концепції «колективного» суб'єкта, зокрема, політики.

3.4. Концептуалізація символічного інтеракціонізму в роботах Г. Блумера

Герберт Блумер – американський соціолог і соціальний психолог. Саме він увів у науковий обіг термін «символічний інтеракціонізм», ініціював дослідження з методології цієї парадигми. Він системно вивчав колективну поведінку неструктурованих і слабоструктурованих соціальних груп. Основні праці: «Колективна поведінка» (1951), «Символічна інтеракція: парадигма і метод» (1969), «Індустріалізація як агент соціальної зміни» (опублікована посмертно, 1990).

Герберт Блумер
(1900–1986)

Відповідно до концепції соціального інтеракціонізму у викладі Блумера, люди діють щодо об'єктів, орієнтуючись передовсім на значення, які вони надають цим об'єктам, а не на їх субстанційну природу. Ці значення формуються і переформовуються в процесі соціальної взаємодії. Соціальна реальність є далека від того, щоб її можна було назвати стабільною. Вона рухома та конвенційна, є продуктом взаємоузгодження значень між тісно взаємопов'язаними сукупностями діючих осіб-акторів. Ці люди включені у нескінченний потік інтерпретацій, оцінок, визначень і перевизначень ситуацій, так, що лише чіткі індуктивні процедури можуть допомогти пояснити поведінку.

Блумер вважає, що особистість перебуває в процесі перманентного змінювання, суть якого становить неповторна та безперервна взаємодія між імпульсивним і рефлексивним Я, а також тлумачення та оцінювання ситуації та поведінки інших людей. На його думку, наявність імпульсивного Я передбачає активне протистояння навколишньому світу та вимагає впливу на нього, а не просто реагування, змушує особистість не лише усвідомлювати свої вчинки, а й конструювати власну поведінку.

Слідом за Мідом, Блумер виділяє два рівні взаємодії: *символічний* (властивий лише людині) та *несимволічний* (властивий усьому живому).

За Блумером, символічний інтеракціонізм ґрунтується на трьох базових постулатах:

- 1) люди швидше діють на основі значень, яких вони надають предметам і подіям, ніж просто реагують на зовнішні стимули, як соціальні сили, чи внутрішні стимули – потреби організму;
- 2) значення є не стільки фіксованими, наперед сформульованими, скільки у певний спосіб створюються, модифікуються, розвиваються в інтеракційних ситуаціях;
- 3) значення є результатом інтерпретацій, які були здійснені в інтеракційних контекстах.

Засобами знакової діяльності Блумер задає дистанцію, тобто структурує зовнішній світ. Розвиваючи та змінюючи значення, на думку Блумера, ми тим самим змінюємо світ. Позаяк соціальне життя є у підсумку продуктом інтерпретацій, оцінок і визначень, що продукуються індивідами, які координують свою поведінку, її дослідження повинно бути зорієнтоване на осмислення символічних процесів діючих

суб'єктів і структур, що підтримують ці дії. Будь-яка дія є «діалогом», який людина веде сама зі собою чи іншими людьми. Саме тому Блumer розглядає проблеми формування колективної («узагальненої») дії та одним із перших вводить у науковий обіг поняття «масове суспільство». Суспільство у нього розглядається процесуально через ситуації, в яких зустрічаються конструктивно діючі у взаємодії індивіди, які постійно рефлексують і «дефінують»; тобто породжуються дефініції як ідентифікації світу, що наперед задають способи звернення предметами (об'єктами).

Переважає більшість випадків колективної поведінки людей пояснюється спільними експектаціями та розумінням.

Г. Блumer, «Колективна поведінка»

Особливий науковий інтерес для Блумера становить дослідження колективної поведінки. На його думку, суспільство ґрунтується на постійній активності соціальних суб'єктів та їх спільних дій, що виявляються в різних формах колективної поведінки, таких як натовпи, панічні настрої, манії, стихійні масові рухи, масова поведінка, суспільна думка, пропаганда, мода, захоплення, соціальні рухи, революції, реформи. Колективна поведінка не зводиться до простої суми індивідуальних дій. Вона набуває якісно нового значення завдяки кількісній сукупності окремих дій індивідів. Спонтанна колективна поведінка, як правило, виникає в умовах порушення усталених звичаїв, звичних значущих символів, що регулюють усталені постійно триваючі соціальні активності. Тоді, на думку Блумера, виникає особлива форма соціальної взаємодії – кільцева реакція.

Збудження одного індивіда передається іншому, набуваючи кільцевої форми, при цьому вони мають тенденцію інтенсифікуватися; у такий спосіб виникає соціальний неспокій. Це явище зустрічається у трудових конфліктах, політичних протестах; може бути обмежено невеликою групою людей, але може й охоплювати величезні регіони. Основними рисами соціального неспокою є:

- 1) люди відчують сильний покликання до дії, але не мають чітких цілей, що призводять до неупорядкованої поведінки;
- 2) виникають страхи, підвищена агресивність, що призводить до неупорядкованої поведінки;
- 3) спостерігається роздратування та підвищена схильність до навіювання, їх поведінка позбавляється, зазвичай, послідовності та стійкості; це сприяє відзивам на різні нові символи та значення, стимули й ідеї.

Соціальна інфекція належить до порівняно швидкого, несвідомого та нерационального розповсюдження якихось настроїв, поривів чи форм поведінки.

Г. Блumer, «Колективна поведінка»

Блumer розглядає такі нові форми групової й інституційної поведінки як діючий натовп, експресивний натовп, маса та громадськість. Так, його розуміння маси як елемента спонтанно посталої колективного угруповання сприяло концептуалізації масової комунікації, дослідженню масової аудиторії.

3.5. Візії групової дії та соціального контролю Т. Шибутані

Томатсу Шибутані – американський соціолог і соціальний психолог. Основна праця – «Соціальна психологія» (1969).

Тема 3. Політичні ідеї представників символічного інтеракціонізму

Розкриття соціальної взаємодії Шибутані починається через поняття «група». Соціальна група за Шибутані може розглядатися як така, що складається із людей, які діють спільно як єдине ціле. У роботі з динамічною концепцією групи індивіди розглядаються не стільки як члени тієї чи іншої групи, скільки як активні учасники будь-якої дії.

Групову дію Шибутані розглядає як те, що створюється зусиллями людей, кожна з яких керується власними, незалежними від інших мотивами та які разом просуваються до певної спільної мети. Для спільних дій характерними є дві істотні особливості: поділ праці та гнучка координація. Поділ праці – це розподіл різних завдань. У всіх групових діях різні учасники виконують різні функції, але їх дії інтегруються у колективному шаблоні. Люди, які включені в спільні дії – це не просто маріонетки, які механічно виконують свої функції; спільний напрямок координованої дії складається із послідовної низки взаємних поступок учасників.

На думку Шибутані, кожна людина здатна формувати Я-образ, уявляючи, як вона виглядає в очах інших людей, але нарівні з цим кожна людина має стійке й унікальне самовідношення – Я-концепцію. У ній поєднуються очікувані реакції інших і те, що людина означає для себе. Найважливішою особливістю особистості є самоконтроль. Це по суті контроль соціальний, тому що людина, яка розглядає себе з погляду своєї групи, прагне підтримати самоповагу. Вона орієнтована на певну систему цінностей-значень, особливо для неї важливих. Те, що людина дотримується однієї й тієї ж системи цінностей, додає її поведінці, при всій можливій її варіабельності, видимої сталості¹. Коли учасники об'єднаної дії виявляються включеними в стійку асоціацію, формуються організовані групи. Одного разу сформувавшись, такі групи мають тенденцію до самовідтворення.

Оскільки люди, які перебувають у стійких асоціаціях, багато що роблять разом, різні норми, зазвичай, виступають у взаємозв'язку, утворюючи систему. Коли група дотримується постійного контакту з іншими групами, розвивається система заходів, що забезпечує покращення чи збереження позицій у відносинах із сторонніми. Система таких конвенційних уявлень у цілому може розглядатися як соціальна структура групи.

Позаяк усі конвенційні норми порушуються, передбачається примус, особливо коли мова йде про ті норми, які вважаються важливими для виживання групи. Норми примусу до дотримання інших норм – це соціальні санкції, які можуть бути позитивними чи негативними.

Вивчення соціального контролю, переконує Шибутані, значиме, бо людська поведінка організовується у відповідь на експектації (очікування), які приписуються іншим людям. Контроль не обов'язково включає насилля, оскільки люди беруть участь у групах, на їх дії накладаються різноманітні обмеження.

Томатсу Шибутані
(1920–2004)

¹ Поведінку Шибутані розглядає як спробу людини затвердити свою єдність і цілісність у досягненні цілей.

Із позицій інтеракціонізму, усе, що люди роблять і говорять, досліджується не як щось ізольоване, а як частина великої системи дій. Результат комунікації – це не просто встановлення установок чи поведінка слухача під впливом зовнішніх стимулів, але й досягнення певного ступеня згоди. Згода є встановленням спільної картини світу в тих, хто об'єднані в спільні дії; це безперервний процес, який складається із послідовних взаємодій. Згода встановлюється шляхом взаємного прийняття ролей. Оскільки ефективність комунікації залежить від здатності учасників приймати роль одне одного, то доцільно говорити про ту чи іншу ступінь згоди.

Шибутані висловлював думку щодо необхідності розмежування соціальної адаптації особистості та соціальної групи зі загальною адаптацією до типових проблемних ситуацій. Також він розділяв поняття «адаптація» (англ. adaptation) і «присосування» (англ. adjustment), стверджуючи, що кожна особистість характеризується комбінацією прийомів, які допомагають їй подолати труднощі адаптаційного періоду і які можуть розглядатися як форми адаптації. На відміну від поняття «присосування», яке характеризує процес присосування індивіда до специфічних ситуацій, адаптація належить до стабільніших рішень – добре організованих способів упоратися з типовими проблемами, до прийомів, які кристалізуються за допомогою поступових присосувальних дій.

У концепції Шибутані чітко розмежовується сутність процесу адаптації та процесу присосування, які відображають їх різні властивості. Він виокремив також кілька адаптаційних форм, які означив різними поняттями, зокрема такими, як «ситуативна адаптація» і «загальна адаптація». Остання є результатом низки послідовних ситуаційних адаптацій до змінених умов соціального середовища.

Останні теоретичні напрацювання Шибутані можуть бути використані для аналізу інституційно-процедурних і політико-культурних механізмів адаптації й присосування до політичних реалій після перемоги Революції Гідності, анексії Російською Федерацією Автономної Республіки Крим й м. Севастополь та неоголошеної збройної агресії на підтримку квазідержавних терористичних утворень «Донецька народна республіка» та «Луганська народна республіка».

3.6. Соціальна взаємодія в дослідженнях Г. П. Беккера

Говард Пол Беккер – американський дослідник соціальних процесів. Основні праці: «Грамматика мотивів» (1945), «Риторика мотивів» (1950), «Мова як символічна дія» (1966).

Основний акцент у своїх роботах Беккер робив на системне спостереження за соціальним процесом як щоденним практичним втіленням соціальних структур. Він виділив поняття *соціації* – взаємної активної соціальної взаємодії, що поєднує три системи діяльності: особистість, соціальні відносини та культуру. Формами взаємодії, за Беккером, є конфлікт, змагання, співробітництво.

Особливу увагу Беккер надавав символічній стороні соціальної взаємодії. В центр уваги дослідник ставить вивчення нормативних цінностей як власне людського елементу соціальної дії. Соціальна дія здійснюється через соціальні ситуації, розуміння яких, за Беккером, вимагає виділення чотирьох «аналітичних елементів»: соціально-

Тема 3. Політичні ідеї представників символічного інтеракціонізму

Говард Пол Беккер
(1899–1960)

го об'єкта, соціального методу, соціального інструменту та соціальної реакції.

Слідом за М. Вебером, Беккер виділяє чотири типи ситуацій соціальної дії:

- 1) доцільна раціональність (не обмежує вибір засобів для досягнення мети);
- 2) санкціонована раціональність (характер цілей визначає засіб);
- 3) традиційна нераціональність (коли засоби є цілями);
- 4) афективна нераціональність (коли відмінності між засобами і цілями втрачаються).

Конструйовані типи Беккера відрізняються від ідеальних типів Вебера: їх потрібно знайти в дійсності, а їхні взаємозв'язки не повинні суперечити даним емпіричних досліджень і відповідній йому теорії. Беккер розділяв суспільства на два типи: *священні* та *світські* (сакральні – секулярні). Проте він зазначав, що «священність» включає до себе значно більше, ніж специфічно релігійне, тобто святе. Під «священним суспільством» він розумів такий тип соціальних зв'язків, які сформувалися під значним впливом релігійних норм, правил і приписів, які покладено в основу суспільних традицій і звичаїв. Такі традиції та звичаї сприяють становленню індивідуального світогляду представників соціуму. У свою чергу, світське суспільство – це такий тип суспільства, в якому домінує «природне право», тобто така система соціальних взаємозв'язків, що сформувалася на основі звичаїв і традицій, які лише частково увібрали в себе релігійні норми.

3.7. Розвиток ідей символічного інтеракціонізму представниками Айовської школи (М. Кун, Т. МакПартленд)

Айовську школу у дослідження символічного інтеракціонізму пов'язують із іменами *Менфорда Куна* та *Томаса МакПартленда*.

Професор університету штату Айова М. Кун прагнув сформувати інтеракціоністські традиції емпіричним шляхом, при цьому модернізуючи та змінюючи деякі положення концепції Дж. Г. Міда. Кун відомий як автор теорії самооцінки особистості (англ. *self theory*), в якій модифікація концепції Міда виявляється особливо виразно.

За Куном, якщо ми знаємо референтну групу індивіда, то можемо передбачити його поведінку. Кун та його прихильники розглядають особистість як структуру соціальних установок, що сформувалися на основі інтернаціоналізованих ролей і надають їм вирішального значення в детермінації поведінки особистості.

Ідеї Міда щодо соціально-психологічної значущості вербалізованих компонентів «Я», а також суб'єктивний смисл і форми їх актуалізації в поведінці й комунікації як

Менфорд Кун
(1911–1963)

універсальної моделі всякої поведінки призвели до розробки тесту установок особистості на себе: «Хто я?» (або тест «20 висловлювань»), запропонованого М. Куном і Т. МакПартлендом. Дана методика ґрунтується на техніці, що використовує нестандартизований опис із наступним контент-аналізом. Теоретичною основою методики виступає концепція соціальних ролей і рольової поведінки, в межах яких наперед визначається самосприйняття людини як носія цих ролей. Цей факт знаходить свій вираз у самописах тих, кого досліджують. Водночас особистості властиво рефлексувати і свої психологічні характеристики, своє місце не тільки в соціальному світі, але й в світі загалом. Тому методика охоплює не тільки рольові аспекти, але й усі сфери уявлень людини про свою особистість і її ядро – «Я». Найчастіше для аналізу відповідей тих, кого досліджують застосовуються наступні категорії груп: групи належності, тип спорідненості, основні заняття, риси характеру, інтерперсональний стиль, прагнення тощо.

Кун розглядає Я-концепцію як основу для організації особистості, її інтеграції в процесах соціальної взаємодії. Він виділяє п'ять функцій даного утворення в регулюванні поведінки: 1) виявлення власної ідентичності; 2) визначення інтересів, симпатій та антипатій; 3) окреслення своїх цілей і траєкторії просування до успіху; 4) створення системи співставлення, в центрі якої знаходиться сам індивід в оточенні об'єктів; 5) самооцінювання.

Центральним в Я-концепції індивіда є його ідентичність, тобто генералізована позиція у суспільстві, що походить із його статусів в групах, членом яких він і яка наперед визначається цими статусами, і соціальних категорій, які група членства примушує його приписувати самому собі (стать, вік, раса і т. д.).

Дослідники Айовської школи зосередилися здебільшого на виявленні та аналізі стабільних, стійких символічних структур і практик, відійшовши таким чином від мікрорівня і поступово перейшовши на позитивістські позиції.

3.8. Специфіка відображення соціальної інтеракції представниками соціодраматургійного підходу (Е. Гофман, К. Д. Бурк, В. У. Тернер, Г. Дж. Мак-Колл)

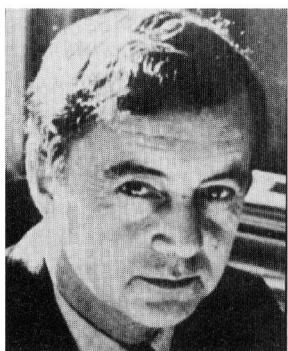
Ервінг Гофман – канадський дослідник, представник «другого покоління» Чиказької соціологічної школи. Основні праці: «Уявлення себе в повсякденному житті» (1959), «Зіткнення» (1961), «Ритуал взаємодії» (1972).

Окреме місце серед рольових теорій зазвичай відводять *соціальній драматургії* Гофмана, яка за своєю суттю є теорією символічних форм рольової поведінки. Гофман, опираючись на традицію сприйняття соціального життя як театру і захоплюючись ідеями нідерландського історика Й. Гейзинга, доводить метаформу «життя – це гра» своїм аналізом цього життєвого принципу. Як і у Гейзинга, в основі його концепції лежить ідея гри як незаперечної умови існування людей, необхідного способу соціального життя.

Знакове спорядження повсякденної взаємодії у концепції Гофмана вирішує завдання аналізу гофманівського бачення природи соціального буття речей. «Спорядження»

Тема 3. Політичні ідеї представників символічного інтеракціонізму

як складова категорії вказує, *по-перше*, на інструментальний контекст розгляду об'єкта дослідження; соціальні актори використовують його для досягнення певної мети. *По-друге*, на те, що цей феномен є складовою матеріально-речового середовища, на від-

Ервінг Гофман
(1922–1982)

міну від таких неречових засобів самопрезентації, як мова, жестикуляція, міміка та ін., які є природним знаковим «вираженням». «Знакове», як складова досліджуваної категорії, вказує на її семіотичну природу, тобто на те, що ці речі є засобом репрезентації соціокультурних смислів. Поняття «повсякденна взаємодія» також звужує значення категорії, численні споріднені феномени (наприклад, знакове спорядження релігійної містерії або карнавалу).

На відміну від авторів рольових теорій, Гофман відверто користується театральною термінологією і, ототожнюючи реальних членів суспільства з акторами, докладно досліджує технологію їхніх повсякденних рольових дій. Абстрагуючись від цілісності особистісних характеристик, він розглядає особистість суто як носія найрізноманітніших ролей, що задають ззовні і не пов'язані ні між собою, ні зі змістом діяльності, яку здійснює особистість, ні з об'єктивними соціально-історичними умовами.

Гофман обстоює тезу, за якою людина в процесі соціальної взаємодії здатна не лише дивитися на себе очима партнерів, а й коригувати власну поведінку відповідно до її очікувань, аби створити про себе найбільш сприятливе враження та домогтися найбільшої вигоди від самої участі у взаємодії. Учений вводить поняття «*фасад*» (англ. front) виконання ролі, під яким розуміє стандартні виражальні засоби, зумисне чи мимоволі використовувані виконавцем певної ролі.

При цьому «соціальна драматургія» Гофмана вельми суттєвого значення надає, так би мовити, місцю рольової взаємодії, виокремлюючи «авансцену», де безпосередньо здійснюється ця взаємодія, і «лаштунки», де відбувається діяльність, що має стосунок до виконання ролі, але залишається невідомою партнерові. Увесь цей специфічний понятійний апарат слугує Гофманові для майстерного опису тонкощів успішної поведінки індивіда під час виконання найрізноманітніших ролей як міжособистісного, так і широкого соціального діапазону. Однак успішне виконання ролі тлумачиться суто в аспекті отримання її виконавцем особистої вигоди – незалежно від того, якими є результати його діяльності для суспільства чи бодай окремої соціальної групи.

Гофман, зокрема, вирізняє три можливі ролі, що їх може виконувати людина у будь-якому комунікативному акті: керівника, автора чи аніматора. Попри те, що висновки Гофмана стосуються передусім міжособистісної інтеракції, вони цілком можуть застосовуватися й до контексту політичної комунікації. Керівник – це особа, вагомість і позиція якої у комунікації з проблеми, яка обговорюється, визначена її статусом (на її думку неодмінно зважають). Автор (або створювач інших офіційних текстів) – це особа, яка визначає змістовний аспект комунікації. Аніматор – це особа, котра фізично виконує комунікативний акт.

Таким чином, предметом соціальної драматургії, за Гофманом, є методи, за допомогою яких індивід у звичайній ситуації представляє себе і свою діяльність для інших; техніки, керує враженнями інших про себе; засоби, якими він може скористатися під час свого спектаклю перед оточенням.

Коли людина опиняється серед незнайомих, останні звичайно прагнуть віднайти адекватну інформацію про неї або використовують наявну, оскільки ці дані допоможуть їм визначити ситуацію, знати наперед, чого від цієї людини можна очікувати. Інформація про установки індивіда, його соціальний статус, професію, походження, настрої, уявлення про себе слугують оточенню за керівництвом до дії. Джерелом такої інформації є поведінка індивіда, його зовнішній вигляд, соціальне оточення, офіційні документи і те, що він розповідає про себе. За допомогою цих сигнальних засобів (знаконосіїв), що повідомляють інформацію про індивіда, спостерігачі уявляють, яким є індивід і як треба поводитися, щоб викликати у нього бажану реакцію.

Водночас індивід також збирає інформацію про своїх партнерів і прагне керувати їхніми враженнями про себе. Отже, відбувається взаємообмін інформацією шляхом маніпулювання низкою сигнальних засобів (одяг, манери, словесні заяви), які всі учасники взаємодії, звичайно, уміють імітувати, а також взаємоспрямоване «вироблення вражень». Так, соціальне життя у драматургійному аналізі Гофмана постає нескінченною «інформаційною грою». Усі соціальні актори намагаються стати її досвідченими гравцями (акторами), щоб уміти майстерно подавати себе, досягти мети й одночасно правильно відгадувати справжню сутність і наміри соціального партнера.

Гофман, як й інші представники символічного інтеракціонізму, вбачав причини соціальної взаємодії в особистості, і зміг оригінально обґрунтувати термін «самість». Він був першим, хто у цій традиції замінив самість на ідентичність. Ідентичність (як і самість) не є притаманною людині від народження, а набувається у процесі соціальної взаємодії за допомогою соціалізації. Вона є усвідомленням особистістю власної тотожності з іншими та своєї особистості, складається з індивідуалізуючого та соціального елементів, які полягають у забезпеченні цілісності життя, зокрема політичного. Людина покликана сформувати унікальну та визнану значущою іншими індивідуальність людини.

Отже, центральним поняттям вчення Гофмана є концепт «Я-сам як маска», «Я-сам як представлений образ ролі», де межі того, *Що* та *Кого* можна представляти, обумовлюються «сценою» та «реквізитом». Результат такої постановки залежить від двох чинників: характеру її творців («режисера», «сценариста», «сценарію» тощо) та підтримки (чи непідтримки) дійства публікою. Причому ключове місце у «драмі» Гофмана відведено саме аудиторії, оскільки без неї не відбудеться жодна вистава. Важливо, що у розумінні дослідника актор соціальної драми може виступати як разом із іншими акторами, так і соло. В останньому випадку він стає публікою для самого себе, і тоді «Я» вже розмовляє зі собою (self) або із узагальненим іншим. Таким чином, Гофман представляє символічну взаємодію як форму гри, яка будується на багатьох структурних пластах, що і визначають власне її образи, стилістику та драматургію.

Тема 3. Політичні ідеї представників символічного інтеракціонізму

Кеннет Дува Бурк – американський письменник, журналіст, теоретик комунікації. Основні праці: «Контраргумент» (1931), «Фрейд та аналіз поезії» (1939), «Філософія літературної форми: дослідження символічної дії» (1941), «Символіка мотивів» (1963) та ін.

Пояснення авторської концепції символічної дії Бурк починає із відмінностей між «дією» та «чистим рухом». «Дія» в його трактуванні є своєрідною поведінкою на протигагу екстрасимволічним і несимволічним діям природи. Тому дія в розумінні Бурка завжди є символічною дією.

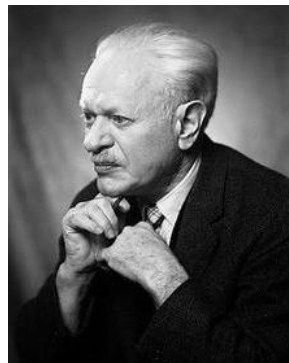
Символ, за визначенням Бурка, це «словесна паралель взірців досвіду». У його розумінні, символ володіє значними комунікативними можливостями, що часто виявляються на підсвідомому чи навіть несвідомому рівні. Не викликає сумніву те, що в цьому випадку Бурк орієнтується на З. Фрейда, пов'язуючи так свою символічну методологію з психоаналітичною. Поєднуючи художній символ із емоційними проявами письменника та читача, Бурк вважає за можливе поділяти символи на: «гумористичні», «сатиричні», «трагічні» та «комічні».

Символічні дії Бурк розглядає як дії «драматизовані» та описує їх у термінах «драматичної пентагми»: акт, сцена, діяч, засіб дії, мета. Теоретичні межі, запропоновані Бурком, роблять можливим розгляд широкого кола дій у супроводі широкого спектру мотивацій. Різні елементи чи комбінації елементів у його «пентагмі» є силами, що формулюють дії та мотиви, пов'язані з ними.

Одним із найвідоміших представників символічної антропології є англо-американський учений *Віктор Уїттер Тернер*, увага якого зосереджена на символічних системах, що об'єднують людські спільноти в різного роду більш чи менш стійкі форми. Основні праці: «Ритуальний процес: структура і антиструктура» (1969), «Драми, сфери і метафори: символічна дія в людському суспільстві» (1974).

Символи та системи символів, символічна класифікація для Тернера не є статичними: вони включені в дію (звичай, ритуал, церемоніал, соціальний конфлікт, соціальні рухи) і в цьому розумінні повинні бути зрозумілими в їх реальній роботі, у «виконанні», в конкретності та динаміці, як «ритуальний процес» (назва однієї з основних праць Тернера). Звідси інтерес ученого до феномену гри, драматичної процесуальності, сучасних театралізованих експериментів (гепенінг, перфоманс та ін.).

На думку Тернера, ритуал можна розглядати як мову, елементарними структурними компонентами якої є символи, стверджуючи, що групи символів можуть бути вибудовані так, щоб скласти повідомлення, в якому певні символи функціонують аналогічно частинам мови і в якій можуть іс-

Кеннет Дува Бурк
(1897–1993)

Віктор Уїттер Тернер
(1920–1983)

нувати умовні правила поєднання. Він докладно досліджує склад цієї мови і вводить первинну класифікацію як самих символів, так і способів визначення їх значення.

Тернер поділяє символи на *домінантні* та *інструментальні*. Домінантними він називає символи, які мають певне універсальне для даної групи ритуалів значення, що безпосередньо не залежать від ритуального контексту. Ці символи присутні у великій кількості ритуалів даної культури і є ніби центрами, що структурують ритуальні дії. Інструментальні ж символи не мають наперед відомого значення, вони визначаються ритуальним контекстом усієї дії.

За концепцією іншого представника соціодраматургічної школи *Герберта Джона Мак-Колла*, людина є істотою, яка паралельно існує в двох різних світах – природно-біологічному і символічному. З одного боку вона живе у світі ідей, але, з іншого, постійно має справу з речами, створеними передусім фізичною силою, аніж свідомістю, швидше шляхом раціонального вибору, аніж за допомогою ідеальних понять. І, як наслідок, людина маніпулює речами, які лише частково розуміє, а її власний розум мало зрозумілий навіть їй самій. Звідси, будучи «інтроспективною твариною», що існує в соціальному середовищі, індивід змушений обмежувати не тільки свої власні дії, але й вчинки інших. Через нечіткий зміст ідей він стає «риторичним», тобто має схильність переконувати як самого себе, так і інших у тому, що він сам конструює ситуацію. Внаслідок цього реальність для людини стає чимось сумнівним, компромісним, узаконеним .

□□□ □□□ □□□ □□□ □□□

Взаємодія є однією з фундаментальних підстав соціальних процесів, завдяки якій отримують подальший розвиток як безпосередні, так і опосередковані відносини систем, зокрема політичних. Соціальна взаємодія є інтерсуб'єктивним процесом, що актуалізує та реалізує спільну взаємоспрямовану діяльність індивідуальних, групових і колективних соціальних суб'єктів, забезпечуючи динаміку суспільного розвитку. Саме діяльнісний, діалогічний, інтерсуб'єктивний характер виділяє соціальну взаємодію з-поміж інших соціальних відносин. Взаємодія детермінується взаємозв'язком свідомостей індивідів, які розуміють і адекватно інтерпретують дії один одного.

Символічний інтеракціонізм як загальнотеоретичний метод розкриває зміст і інтенсивність можливостей взаємодії, позаяк це умова становлення та трансформації соціальних інститутів. Ця інтеракція (взаємодія) залежить від розуміння смислових значень зовнішніх стимулів (слів, предметів, логічних конструкцій). Нерідко в політичному житті конфлікти виникають на ґрунті не тільки зіткнення інтересів, але й несприйняття сучасних політичних викликів. Із позицій цього методу можна простежити як міжособові контакти впливають на формування політичних інститутів. Неусвідомлення сутності та вагомості суспільної взаємодії призводить до негативних соціальних наслідків. Сьогодні в Україні політичні діячі ще не звикли мислити ринковими категоріями взаємодії, що є однією з причин сповільненого процесу утворення, зокрема, сучасних партій. Отже, розуміння взаємодії залежить від ментальності її суб'єктів, а остання – від теоретичних знань і досвіду, набутого в якісно новій ситуації.

Питання для самоконтролю

1. Вкажіть на головну особливість символічного інтеракціонізму як теоретико-методологічного напрямку дослідження політичної сфери суспільства ХХ – початку ХХІ ст.
2. Хто першим увів у науковий обіг поняття «символічний інтеракціонізм»?
3. Які компоненти у структурі особистості виділяють представники символічного інтеракціонізму?
4. Які наукові школи виділяють у символічному інтеракціонізмі? Назвіть їхніх найвідоміших представників та вкажіть відмінності між підходами шкіл.
5. Розкрийте концепцію «дзеркального Я» Ч. Х. Кулі.
6. Як Ч. Х. Кулі визначає комунікацію?
7. Розкрийте ідеї Дж. Міда щодо соціально-психологічної значущості вербалізованих компонентів «Я».
8. Що Дж. Г. Мід розуміє під «розмовою жестів»?
9. Назвіть характерні ознаки феномену соціального прогресу в інтерпретації Дж. Г. Міда.
10. Які соціальні функції, на думку Дж. Г. Міда, виконує управлінський клас?
11. Охарактеризуйте феномен «соціального неспокою» в концепції Г. Блумера.
12. Які рівні соціальної взаємодії виділяє Г. Блумер?
13. Хто увів у науковий обіг поняття «соціація»? Що вона включає?
14. Які типи ситуацій соціальної дії виділяє Г. П. Беккер?
15. Що є предметом соціальної драматургії за Е. Гофманом?
16. Чим постає соціальне життя у соціодраматургійному аналізі Е. Гофмана?
17. У яких термінах описує символічні дії К. Д. Бурк?
18. Чим характеризується групова дія за Т. Шибутані?
19. Хто з представників Айовської школи розглядає особистість як структуру соціальних установок?
20. У чому суть методики визначення установок особистості на себе, запропонованої М. Куном і Т. МакПартлендом? Які аспекти охоплює ця методика? За якими категоріями груп здійснюється аналіз?
21. Розкрийте концепцію соціальних ролей і рольової поведінки, яка є теоретичною основою методики М. Куна і Т. МакПартленда.
22. Як тлумачить М. Кун авторську Я-концепцію? Назвіть п'ять її функцій у регулюванні соціальної поведінки.
23. Чим зумовлений науковий інтерес В. У. Тернера до феномену гри, драматичної процесуальності та сучасних театральних експериментів?
24. Що В. У. Тернер розглядає як мову, елементарними структурними компонентами якої виступають символи?
25. Проаналізуйте класифікацію символів за В. У. Тернером. Які символи він називає домінантними, а які – інструментальними?

26. Розкрийте дуалістичність існування індивіда (природно-біологічну та символічну) за Г. Дж. Мак-Коллом.
27. Розкрийте поняття, запропоновані Г. Дж. Мак-Коллом: «інтроспективна тварина», «риторичний» індивід.

Література

Американская социологическая мысль : тексты / под ред. В. И. Добренькова. – М. : МГУ, 1994. – 496 с.

Беккер Г. Современная социологическая теория в ее преемственности и изменении / Г. Беккер ; [пер. с англ. А. Босков]. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1961. – 882 с.

Блумер Г. Общество как символическая интеракция // Современная зарубежная социальная психология. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 173–179.

Горностай П. Основні тенденції функціонування особистості у ракурсі рольової теорії / П. Горностай // Наук. студії з соц. та політ. психології. – 2002. – № 9. – Вип. 6. – С. 44–57.

Гулай В. Блумер Герберт / В. Гулай // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 766 с. – С. 83–84.

Гулай В. Інтеракціонізм / В. Гулай // Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник / за наук. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 799 с. – С. 263–264.

Гулай В. Кулі Чарльз Хортон / В. Гулай // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 766 с. – 355–356.

Ільтьо Г. Ф. Детермінантні основи формування символічно-знакових структур політики / Г. Ф. Ільтьо // Вісн. Нац. техн. ун-ту України «Київ. політехн. ін-т». – Сер. : «Політологія. Соціологія. Право». – 2013. – № 1. – С.40–47.

Ільтьо Г. Ф. Механізми кодифікації процесу символізації політичної дійсності / Г. Ф. Ільтьо // Вест. СевГТУ. – Сер. : «Політологія». – 2007. – Вип. 84. – С.73–77.

Ільтьо Г. Ф. Символізація політичної дійсності як чинник утворення реальності символічного «Я-політичного» / Г. Ф. Ільтьо // Актуальні проблеми політики. – 2013. – Вип. 50. – С. 261–268.

Джонсон Алан Г. Тлумачний словник з соціології ; [пер. з англ.; за наук. ред. В. Ісаїва, А. Хорунжого]. – Видавн. центр Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2003. – 480 с.

Зарубежная социология XX века : Хрестоматия. Тексты / Отв. ред. В. Г. Городяненко. – Днепрпетровск : Изд-во ДНУ, 2001. – 336 с.

Історіографічні та методологічні координати теорій соціальної психології / [М. М. Слюсаревський, В. В. Жовтянська, М. М. Скорик, Н. В. Хазратова та ін.]; за наук. ред. М. М. Слюсаревського; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 360 с.

Кавалеров А. І. Соціальна адаптація: феномен і прояви / А. І. Кавалеров, А. М. Бондаренко. – О. : Астропринт, 2005. – 112 с.

Ковалевський В. О. Інформаційна взаємодія у політико-владному полі великого міста / В. О. Ковалевський. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 221 с.

Коваль С. В. Типізація взаємодії, як основа громадянського суспільства / С. В. Коваль // Актуальні проблеми політики. – 2012. – Вип. 47. – С. 130–135.

Тема 3. Політичні ідеї представників символічного інтеракціонізму

Корж К. М. Концептуалізація соціального контролю як технологічного засобу стримування соціальних відхилень в соціологічних теоріях кінця XIX – початку XX століття / К. М. Корж // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : зб. наук. праць. – 2011. – 251 с. – С. 32–41.

Кравченко А. И. Социология. Хрестоматия для вузов. – М. : Академ. проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2002. – 736 с.

Кримець Л. В. Соціальна взаємодія у постіндустріальному суспільстві: автореф. дис... канд. філос. н.; / Л. В. Кримець; ДЗ «Південноукраїнський нац. пед. ун-т імені К. Д. Ушинського». – О., 2011. – 17 с.

Контексты современности: хрестоматия; 2-е изд., перераб. и доп. / сост. и ред. С. А. Ерофеев. – Казань : Изд-во Казан, ун-та, 2001. – 188 с.

Мамонтова Е. В. Соціотворчий потенціал символу: політико-управлінський аспект / Е. В. Мамонтова // Панорама політологічних студій : наук. вісн. РДГУ. – 2012. – Вип. 9. – С. 7–13.

Мід Дж. Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста / Дж. Г. Мід; [пер. з англ. Т. Корпало]. – К. : Укр. Центр духовної культури, 2000. – 416 с.

Огаренко Т. О. Феноменологічна концепція символу та символічної взаємодії / Т. О. Огаренко // Соціальні технології. – 2006. – Вип. 32. – С. 338–342.

Романенко Ю. В. Смыслопродукования у социальных системах / Ю. В. Романенко. – К. : ТОВ «ЦГІ «Е та Е»», 2005. – 276 с.

Романець В. А. Історія психології XX століття : навч. посіб. / В. А. Романець, І. П. Маноха. – К. : Либідь, 1998. – 992 с.

Самчук В. А. Інтерактивна теорія самості у філософії Джорджа Міда / В. А. Самчук // Наук. записки НаУКМА. – Сер. : «Філософія та релігієзнавство». – 2013. – Т. 141. – С. 65–70.

Скідін Л. О. Інтеракціоналістська концепція соціальної дії: суб'єкти у пошуках «самості» / Л. О. Скідін // Нова парадигма. – 2009. – Вип. 89. – С. 181–196.

Скідін Л. О. Символічно-інтеракціоністська рефлексія соціальної системи як різновиду ігрової взаємодії: автореф. дис. канд. соціол. н. / Л. О. Скідін; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2010. – 16 с.

Соболь Т. В. Феномен самоідентичності в філософії символічного інтеракціонізму: автореф. дис... канд. філос. н. / Т. В. Соболь; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – 16 с.

Соціологія: навч. посіб. / за ред. С. О. Макеєва. – 3-тє вид., стер. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2005. – 455 с.

Соціологія: терміни, поняття, персоналії : навч. словник-довідник / Укладачі : В. М. Піча, Ю. В. Піча, Н. М. Хома та ін.; за заг. ред. В. М. Пічі. – 2-е вид., стереотип. – Л. : Новий Світ-2000, 2004. – 480 с.

Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід / За ред. В. В. Танчер, В. П. Степаненка. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2004. – 244 с.

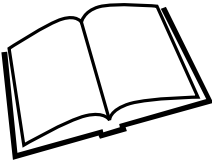
Теоретическая социология: Антология: В 2 ч. ; сост. и общ. ред. С. П. Баньковской. – М. : Книжный дом «Университет», 2002. – Ч. 2. – 424 с.

Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани ; [пер. с англ. В. Б. Ольшанского]. – Ростов н/Д. : Феникс, 1999. – 544 с.

Яблонська Т. М. Ідентичність як предмет психологічного аналізу / Т. М. Яблонська // Наук. записки Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – 2010. – Вип. 38. – С. 378–387.

Яковлев Д. В. Політична взаємодія як комунікативний процес: медіатизація, демократизація, раціоналізація / Д. В. Яковлев. – О. : Астропринт, 2009. – 288 с.

ТЕМА 4

ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ПРЕДСТАВНИКІВ ПОСТСИСТЕМНИХ ПІДХОДІВ ДО АНАЛІЗУ МАКРОПОЛІТИКИ

- 4.1. Загальна характеристика постсистемних теорій макрополітики
- 4.2. Девелопменталістський підхід до аналізу макрополітики
 - 4.2.1. Політичні підходи представників економічної девелопменталістської традиції (В. У. Росту)
 - 4.2.2. Концептуальні підходи представників політичної девелопменталістської традиції (Д. Е. Антер, А. Г. Франк)
- 4.3. Теорія суспільства ризику (У. Бек, Е. Гіденс)
- 4.4. Теорія макдональдизованого суспільства (Дж. Рітцер)
- 4.5. Теорія багатоскладного суспільства (А. Лейпхарт)
- 4.6. Теорія глобального суспільства (Х. Булл)
- 4.7. Школа світ-системного аналізу (І. Валерстайн)

4.1. Загальна характеристика постсистемних теорій макрополітики

Системний підхід до аналізу політики, утвердившись наприкінці 1950 – початку 1960-х років як провідна дослідницька парадигма, в останній чверті ХХ століття зазнав суттєвої критики і втратив панівні позиції у політологічній методології, проте і сьогодні зберігає свою значимість, особливо при порівняльних дослідженнях. Наприкінці 1980 – початку 1990-х років для опису макрополітичних процесів формуються міждисциплінарні теорії, які або використовували системну методологію як окремий технологічний прийом разом із іншими, або пропонували альтернативні ідеї пояснення упорядковуючого принципу. Наприклад, у руслі досліджень процесів модернізації для розкриття властивостей емерджентності (англ. *emergence* – виникнення, поява нового; тут – емерджентність (або «системний ефект»)) характеризує наявність у будь-якої системи особливих властивостей, які не притаманні її окремим підсистемам чи блокам) сформувалися теорії, що описують макрополітичні процеси в умовах не стабільних, а перехідних суспільств.

Для представників цього підходу, який часто називають *девелопменталізмом* (англ. *development* – розвиток), важливим є виявлення залежності політики (наприклад, від соціально-економічного розвитку), її структурної диференціації (яка забезпечує автономність політичної системи як складової суспільної макросистеми), а також здатностей системи, що забезпечують готовність політичної влади до *оновлення* (тобто до набуття певного ступеня адаптації держави до викликів часу), *мобілізації* (тобто до залучення владою людських і матеріальних ресурсів для вирішення важливих завдань), *самозбереження* (тобто недопущення до влади радикальних опозиціонерів) і прагнення до *рівності* політичних акторів. Як дослідницький підхід девелопменталізм, який утвердився у 1950–70-х роках, розглядається в двох значеннях:

1. уявлення про розвиток як про неперервний прогресивний рух до дедалі довшіших форм;

2. концепція модернізації, що обґрунтовує перетворення традиційно слабо розвинених країн у розвинені капіталістичні країни.

До постсистемних підходів до аналізу політики також можна віднести, зокрема:

- *теорію суспільства ризику* У. Бека, який визначає сучасне суспільство як суспільство ризику – у ньому притаманна попереднім формам суспільства «позитивна» логіка суспільного виробництва, де панує культ накопичення і багатства, поступилася місцем «негативній» логіці виробництва й поширення ризиків, які виникають у процесі науково-технічного прогресу;
- *теорію структурації* Е. Гіденса, яка полягає в ототожненні соціальної «структурації» з політичною інституціоналізацією, оскільки форми соціальної практики, які, акліматизуючись у соціальному просторі, утворюють суспільну макроструктуру, проявляються в безперервному потоці дій і взаємодій індивідів, що упорядковуються за допомогою модальностей, норм і ресурсів;
- *теорію макдональдизованого суспільства* Дж. Рітцера, яка намагається пояснити процес тотальної раціоналізації сучасного суспільства, яке характеризується такими властивостями, як ефективність, передбачуваність, калькульованість і квантифікація, контроль шляхом заміщення людини нелюдськими системами;
- *теорію багатоскладного суспільства* А. Лейпхарта, яка характеризує суспільство, у якому наявні два і більше сегментних макроутворень. Для них притаманні політичні суперечності, які в основному збігаються з лініями соціального чи етнічного поділу суспільства, його «внутрішніми кордонами», та проявляють себе у такий спосіб, що їх специфічні інтереси здатні концентруватись і конкурувати із загальносуспільними;
- *теорію глобального суспільства* Х. Булла; воно (суспільство) базується на транснаціональних суспільних зв'язках, глобальній економіці, глобальній етиці, світовому праві та системі глобального управління;
- *теорію світ-систем* І. Валерстайна, у якій історію людства розглядається як історія світ-систем, тобто систем, які самі є світом. Ключевим єднаючим принципом таких систем є наявність між суспільствами, включених у таку сукуп-

ність, економічно значущих потоків «масових товарів» (у різні часи такими «товарами» ставали пшениця, руда, бавовна, волокна коноплі, знаряддя праці, предмети масового споживання та ін.).

Усі ці теоретичні побудови поєднує критичне ставлення до класичної теорії політичної системи і водночас релевантне ставлення до макроструктур політичної життєдіяльності, у них відображуються ті зміни, ускладнення в організації влади, що відбуваються в сучасних суспільствах, вони розширюють можливості більш точного опису різноманітних джерел і механізмів формування політичних порядків.

4.2. Девелопменталістський підхід до аналізу макрополітики

Девелопменталізм як дослідницький підхід репрезентований двома традиціями – економічною та політичною.

4.2.1. Політичні підходи представників економічної девелопменталістської традиції (В. У. Ростоу)

Економічна девелопменталістська традиція (яку іноді називають економікою розвитку) зародилася ще наприкінці XVI – початку XVII століття, але у своєму сучасному вигляді почала активно формуватися в 1950–60-х роках у працях економістів С. Кузнеця, А. Льюїса, Г. Мюрдаля, В. Ростоу та А. Хіршмана. Приділяючи увагу в основному країнам, що знаходяться на периферії капіталізму – азійським, африканським і латиноамериканським, – ці економісти та їх послідовники не тільки вдосконалили ранні девелопменталістські економічні теорії, але і привнесли дуже багато нових теоретичних інновацій.

Вагомий внесок у розвиток економічної девелопменталістської традиції зробив американський економіст *Волт Уїтмен Ростоу*. Основні праці: «Стадії економічного зростання: некомуністичний маніфест» (1960), «Політика і стадії економічного зростання» (1971), «Історія, політика та економіка» (1989).

У своїх міркуваннях американський економіст виходив із таких передумов, що сформувалися в епоху деколонізації 1950–60-х років:

- західні країни є найбільш розвиненими, а решта країн (здебільшого – колишні колонії) знаходяться на ранніх стадіях розвитку, але в майбутньому можуть досягти рівня Західного світу;
- кожна країна повинна послідовно пройти всі стадії розвитку;
- країни «третього світу» потребують керуючого впливу і допомоги з боку більш розвинених країн.

Волт Уїтмен Ростоу
(1916–2003)

Економічну політику в підсумку визначає рівень технологічного розвитку суспільства та соціальна і політична структура, яка відповідає даній стадії зростання.

В. У. Ростоу, «Стадії економічного зростання»

Модель економічного зростання Ростоу передбачає, що кожне суспільство в своєму розвитку проходить такі стадії: 1. традиційне суспільство; 2. створення передумов для зсуву; 3. зрушення; 4. рух до зрілості; 5. епоха високого масового споживання. Дослідник розглядає розвиток провідних секторів економіки як «скелетну структуру» стадій економічного зростання. На його думку, первинним сектором є сільське господарство, вторинним –

промисловість, третинним – послуги.

У роботах 1970-х років Ростоу виступає з концепцією нової, шостої «стадії зростання» – стадії «пошуку якості життя», у якій провідним сектором економіки стає сфера послуг.

4.2.2. Концептуальні підходи представників політичної девелопменталістської традиції (Д. Е. Аптер, А. Г. Франк)

Політична девелопменталістська традиція починає формуватися в 1950–60-х роках у зв'язку з осмисленням процесів модернізації країн, що утворилися на місці колишніх колоній. Тут важливим було відшукати способи поєднати процес деколонізації та демократизації цих держав і одночасно спрямувати націоналізм, що виникав на цих територіях, у конструктивне русло. У рамках політичної девелопменталістської традиції сформувався дві протилежні концепції вирішення цієї проблеми – теорія модернізації, яка походить від ідей М. Вебера, та теорія залежності або обумовленості, яка походить від ідей К. Маркса.

За *теорією модернізації*, представниками якої є Г. Алмонд, Д. Е. Аптер, М. Вайнер, С. Гантінгтон, Л. Пай, Т. Парсонс, Е. Шиллс та ін., постколоніальні держави мають формуватися як позитивні девелопменталістські держави з розвиненими демократичними механізмами управління (за зразком західних демократій). Ринок і демократія мали б тим самим конституювати збалансований характер руху держав цим шляхом. Представниками цього напрямку стратегія незалежності будувалася за формулою «деколонізація + зростання + демократизація».

Девід Ернест Аптер
(1924–2010)

Вагомий внесок у розвиток теорії модернізації зробив американський політолог *Девід Ернест Аптер*. Основні праці: «Політика модернізації» (1965), «Політичний дискурс в Республіці Мао» (1994), «Компаративна політика» (1996), «Легітимізації насильства» (1997).

У своїй компаративній теорії, заснованій на системному підході, Аптер особливу увагу приділяє осмисленню загальних чинників утворення нової системної якості, до яких відносяться:

1. характеристики субстрату розвитку та внутрішні пе-

редумови, приховані в існуючій організації системи (структурний аспект);

2. спадкоємність організації як чинник історичного становлення системи;
 3. принципи функціональної організації системи (функціональний аспект).
- Розглянемо кожен із трьох визначених чинників.

На думку Аптера, *характеристики субстрату розвитку* спрямовані на визначення зовнішніх взаємозв'язків субструктур системи (до яких відносяться теоретичні та методологічні засади, дослідницькі проблеми) і можливостей існуючої організації. У методологічному плані дослідження організації субстрату розвитку сприяє більш глибокому поясненню виникнення нової системної якості. Способами впливу структури на процес становлення нової системної якості Аптер вважає: 1) перекомбінування наявних елементів субструктур системи; 2) включення нових елементів до структури системи, які повинні сприяти утворенню нових субструктур і відповідно нових функцій системи, проте нові властивості системи, що виникли внаслідок цих змін, здебільшого пов'язані із зміною взаємозв'язків елементів структури, характеру взаємодії субструктур.

Підхід Аптера дає розуміння нового рівня організації системи, що ґрунтується на нових взаємозв'язках, у рамках яких елементи структури та взаємозв'язки рівня, що існував до появи нових властивостей, набувають нової інтерпретації.

Спадкоємність структурної організації забезпечує перехід від одного конкретно-історичного рівня до іншого так, щоб новоутворення кожного наступного рівня не замінювали чи руйнували властивості, що домінували на попередньому рівні розвитку, а зберігали чи перетворювали їх. Проте набуттю нової якості відносин на кожному, вищому рівні організації системи має передувати достатньо глибокі зміни старих елементів, властивостей і відносин, вони повинні підпорядковуватися новим взаємозв'язкам і властивостям. У рамках такої спадкоємності забезпечується перехід до нової якості або нового рівня розвитку із одночасним збереженням і суттєвим перетворенням того, що було досягнуто на попередньому рівні розвитку системи.

Зміна принципів функціональної організації системи передбачає, що процес становлення та зміни функцій системи призводить не лише до зміни якості функціонування системи, але і до утворення нових структур системи.

У цілому дослідницька стратегія Аптера заснована на розкритті функціональних способів виникнення нових структур у системі компаративного знання. Таким способом виникнення нового постає зміна функцій субструктур і системи в цілому, які викликані зміною конкретно-історичних умов, у яких відбувається розвиток системи.

Згідно з *теорією залежності (обумовленості)*, представниками якої є економісти П. Бейрон і А. Г. Франк, історики П. Андерсон і Е. Гобсбаум, політологи Г. Кітчінг, К. Лейс, Б. Андерсон та ін., післявоєнна фаза розвитку насправді має неоімперіалістичну, гегемоністичну природу, оскільки тут політичний контроль підмінений економічним. Тобто для представників теорії залежності легітимною була стратегія гегемонії та панування.

Функціональність є найбільш істотною стороною організації системи, оскільки функція організовує систему, а становлення функції є головним у збереженні системного цілого.

Д. Е. Аптер, «Компаративна політика»

Представники теорії залежності ґрунтувалися

на постулатах «альтернативної» політекономії, яка запропонувала побудувати соціалізм «зверху» через державотворення, минаючи етап буржуазної демократії. Про це вперше йшлося у книзі П. Бейрона «Політична економія зростання» (1962).

Вагомий внесок у розвиток теорії залежності зробив німецький соціолог *Андре Гундер Франк*. Основні праці: «Розвиток недорозвинення» (1966), «Капіталізм та відсталість у Латинській Америці» (1967), «Латинська Америка: відсталість або революція» (1969), «Світове накопичення. 1492–1789» (1978), «Криза світової економіки» (1980), «Криза у третьому світі» (1981), «Критика та антикритика. Есе про залежність й реформізм» (1984), «Новий Схід. Глобальна економіка у добу Азії» (1998) та ін.

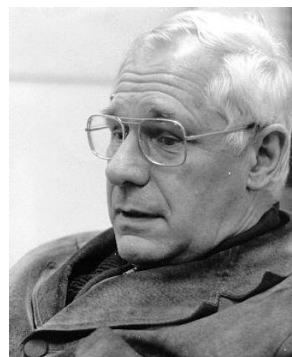
Франк критикує лінійно-стадіальні концепції модернізації, зокрема, теорію стадій економічного зростання В. У. Ростоу. На його думку, виділені Ростоу стадії абсолютно не узгоджуються ані з минулою, ані з сучасною реальністю недорозвинених країн. Ростоу ототожнює традиційне та недорозвинене суспільство, розглядаючи недорозвиненість як первісну стадію, з якої починається розвиток. Відповідно розвинені країни у минулому теж були недорозвиненими. На думку Франка, сьогодні у світі не можна знайти жодного суспільства, яке можна було б віднести до традиційних. Сучасні недорозвинені суспільства не є традиційними, так само як вони не є і перехідними – другої стадії розвитку суспільств (за Ростоу).

Економічна і політична експансія Європи XV ст. призвела до інкорпорації недорозвинених країн у єдиний потік світової історії, який одночасно породив сьогоднішню розвиненість одних країн і недорозвиненість інших.

А. Г. Франк, «Світове накопичення»

Недорозвиненіми, вони були в минулому лише нерозвиненими. Недорозвиненість не є ані первісним, ані традиційним станом. Ані минуле, ані теперішнє недорозвинених країн у жодному важливому відношенні не нагадує минуле розвинених країн. Тобто розвиненість розвинених країн невід’ємна від недорозвиненості недорозвинених країн. У ході цих міркувань учений доходить висновку, що нині розвинені країни всіляко експлуатували нині недорозвинені країни. Недорозвинені країни зіграли ключову роль у фінансуванні капіталізації нині розвинених країн. Саме в цьому полягає основна причина розвитку перших і недорозвинення других.

Основною відмінністю цих двох напрямків політичного девелопменталізму є різні теоретико-методологічні засади. Якщо представники

Андре Гундер Франк
(1929–2005)

на думку Франка, недорозвиненість є наслідком експлуатації недорозвинених країн розвиненими країнами. Тому останні ніколи не були недорозвиненими, вони були в минулому лише нерозвиненими. Недорозвиненість не є ані первісним, ані традиційним станом. Ані минуле, ані теперішнє недорозвинених країн у жодному важливому відношенні не нагадує минуле розвинених країн. Тобто розвиненість розвинених країн невід’ємна від недорозвиненості недорозвинених країн. У ході цих міркувань учений доходить висновку, що нині розвинені країни всіляко експлуатували нині недорозвинені країни. Недорозвинені країни зіграли ключову роль у фінансуванні капіталізації нині розвинених країн. Саме в цьому полягає основна причина розвитку перших і недорозвинення других.

Для того, щоб якась недорозвинена країна пройшла стадії зростання нині розвинених країн, вона повинна знайти народи, які можна експлуатувати та довести до недорозвиненості, як це робили в минулому всі нині розвинені країни.

А. Г. Франк, «Світове накопичення»

теорії модернізації методологічно спиралися на теорію рівноваги, яка орієнтувала дослідників на розробку всіх питань у контексті ліберального капіталізму як основи демократії, роблячи при цьому акцент на вивченні процесу створення інститутів демократії в контексті економічного зростання, то прихильники теорії обумовленості як методологію використовували постулати теорії конфлікту, яка орієнтувалася на ідеях соціалізму як основи демократії, роблячи при цьому акцент на протиріччях зростання при капіталізмі.

Проте спільним для обох теорій є їх редуccionізм, прагнення звести політику до простого відображення соціально-економічних процесів, зменшення ролі держави у їх регулюванні. Тобто політика тлумачиться ними як відображення соціально-економічних процесів.

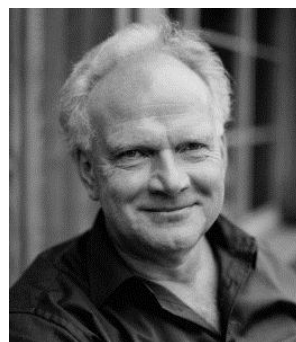
4.3. Теорія суспільства ризику (У. Бек, Е. Гіденс)

Теорія «суспільства ризику» концентрує свою увагу на макросоціальних змінах, породжених виробництвом ризиків при переході до високої модернізації. Представники цього напрямку підкреслюють часовий характер ризику, він проникає в усі сфери життя.

Одним із фундаторів теорії суспільства ризику є *Ульріх Бек*, який обґрунтовує процес переходу до ери ризику як об'єктивної необхідності. Основні праці: «Суспільство ризику. На шляху до другого модерну» (1992), «Що таке глобалізація» (1997), «Влада та її опоненти в епоху глобалізму» (2005), «Космополітичний світогляд» (2006) та ін.

Теорія «суспільства ризику» Бека ґрунтується на трьох основних положеннях. *По-перше*, проведена ревізія основної нормативної моделі суспільства. Якщо нормативним ідеалом минулих епох була рівність, то нормативним ідеалом суспільства ризику є безпека. Соціальний проект суспільства набуває чітко негативного та захисного характеру:

не досягнення «гарного», як раніше, а запобігання «найгіршому». Тобто система цінностей «нерівноправного суспільства» заміщується системою цінностей «небезпечного суспільства», а орієнтація на задоволення нових потреб – орієнтацією на їхнє самообмеження. *По-друге*, у суспільстві ризику виникають нові соціальні сили, солідарність яких ґрунтується на спільності «жертв ризиків», занепокоєності та страху. *По-третє*, суспільство ризику є політично нестабільним. Постійне напруження і страх небезпек розгойдують політичний маятник від загальної апатії й цинізму до непередбачених політичних дій. Недовіра до існуючих політичних інститутів й організацій зростає. Нестабільність і недовіра

Ульріх Бек
(1944–2015)

У. Бек, «Суспільство ризику. На шляху до другого модерну»

періодично викликають у суспільстві пошук точки опори – т. зв. «твердої руки».

У. Бек стверджує, що найважливішою властивістю сучасної епохи стає невизначеність, яка породжується зростаючою взаємопроникністю сучасних суспільств. Епоха територіальних кордонів й інших розмежувань змінилася епохою мереж і потоків (ресурсних, інформаційних й інших). Соціальні, ресурсні й інші мережі мають яскраво виражене ядро, але надзвичайно розмиту периферію. Соціальні події, особливо катастрофи, мають фіксовану дату початку, але ланцюг їхніх наслідків губиться в часі. Те ж можна сказати й про витрати на боротьбу з ними й іншими небезпеками.

Суспільство ризику – це фактично нова парадигма суспільного розвитку, суть якої полягає в тому, що панівна в індустріальному суспільстві «позитивна» логіка суспільного виробництва, основна мета якого є накопичення і розподіл багатства, дедалі все більше перекривається (витискується) «негативною» логікою виробництва й поширення ризиків. У такому суспільстві концентрація ризиків призводить до так званого «ефекту бумеранга» ризику, тобто до універсалізації та глобалізації ризиків, які руйнують класові і національні кордони. «Ефект бумеранга» породжує зворотний зв'язок, і споживання ризику є одночасно та початком його виробництва. У розвинених країнах сучасного світу суспільне виробництво багатств постійно супроводжується суспільним виробництвом ризиків. Відповідно проблеми та конфлікти розподілу багатств у відсталіх країнах ускладнюються проблемами й конфліктами, що породжені виробництвом, визначенням і розподілом ризиків, які виникають у процесі науково-технічної діяльності.

Політика в старому розумінні, політика суверенних держав застаріла, що потребує зміну політики, зміну правил політики, зміну політичних правил політикою.

У. Бек, «Суспільство ризику. На шляху до другого модерну»

Соціально усвідомлений ризик політично вибухонебезпечний: те, що дотепер розглядалося як неполітичне, стає політичним.

У. Бек, «Суспільство ризику. На шляху до другого модерну»

Питання про те, хто буде інтерпретувати, що є ризиками, а що – ні, вирішується владою. Тобто ризику «політично рефлексивні», вони викликають до життя нові політичні сили (наприклад, соціальні рухи) і впливають на існуючі соціальні інститути суспільства. Самі по собі соціальні рухи є субполітичними та потребують обмеження з боку держави, оскільки вони мають потенціал загрози та екстремізму. Проте Бек доволі скептично ставиться до того, що в майбутньому транснаціональні політичні рухи зможуть домовитися про те, щоб правила їхньої гри регулювала супервлада.

Інший представник теорії «суспільства ризику» *Ентоні Гіденс* вважає «високу» сучасність добою універсалізації, глобалізації та інституціоналізації ризику. Процес глобалізації сприяє тому, що суспільства перетворюються у відкриті системи, що мають нелінійну динаміку, суть якої проявляється у переривчастості соціального розвитку, виникненні унікальних соціальних інститутів. Основні праці: «Сучасна критика історичного матеріалізму: влада, власність і держава (1981), «Конституція суспільства: Нарис теорії структуризації» (1984), «Нація-держава і насильство» (1985).

Для Гіденса, суспільство ризику характеризується рухом від ризику, що є результатом дії традиції і природи (наприклад, землетруси, повені), тобто «зовнішніх до лю-

Ентоні Гіденс
(нар. 1938)

дини ризиків», до тих ризиків, які створює саме зіткнення людського знання про світ з реальними процесами, тобто йдеться вже про «наведені ризики». Аналізуючи механіку породження ризиків, він підкреслює, що на сучасному етапі демократизації світ «структурується» головним чином ризиками, породженими людиною. Це пояснюється бажанням людини співвіднести своє особисте буття з процесом модернізації.

З метою розв'язання даної проблеми Гіденс пропонує поняття «*середовище ризику*», визначивши найважливіші компоненти цього середовища:

- загрози та небезпеки, породжені суспільством;
- загроза насилля над людиною в результаті індустріалізації війн;
- загроза усвідомлення недоцільності людського існування.

Гіденс розуміє розвиток суспільства ризику з погляду наявності двох процесів: структуризації, яку він розглядає як відтворення суб'єктами норм і правил політичної взаємодії в чітко обмежених просторово-часових рамках, та інституціалізації, під якою він розумів формування, розвиток і закріплення сучасних політичних інститутів і практик. При цьому ці інститути і практики повинні найбільшою мірою забезпечувати адекватне реагування і пристосування політичної системи до умов сучасності. Таким чином, у соціальному просторі суб'єкти та системні вимоги (норми) взаємно конструюють будівлю влади, відтворюючи та оновлюючи політичний порядок у суспільстві.

На думку Гіденса, якщо форми практики, які структурно впорядковані за допомогою норм і ресурсів, акліматизувалися в соціальному просторі й існують десятиліттями, навіть століттями, то їх можна розглядати як політичні інститути. Останні є втіленням певних «віртуальних» структур, пов'язаних нормами і ресурсами, які проявляються в сукупній діяльності та в постійних інтеракціях автономних індивідів.

Гіденс виділяє два типи ресурсів: 1) «*аллокативні*», обумовлені механізмами економіки, матеріальними засобами і предметами, освоєнням людиною природного середовища; 2) «*авторитарні*», пов'язані з політикою і домінуванням одних людей над іншими. Таким чином, соціальна «структуризація» та політична інституціоналізація, що утворюють суспільну макроструктуру, проявляються в безперервному потоці дій і взаємодій індивідів, що упорядковуються за допомогою модальностей, норм і ресурсів.

Реально «системи» існують тільки в процесі «структуризації», коли за допомогою використання суб'єктом правил і ресурсів відбувається відтворення політичної дії в чітко визначених просторово-часових межах. У такий спосіб політична «система» і «структура», з одного боку, та індивіди і групи, що діють у політиці, з іншого боку, взаємно конструюють один одного під час соціальної практики.

Е. Гіденс, «Конституція суспільства: Нарис теорії структуризації»

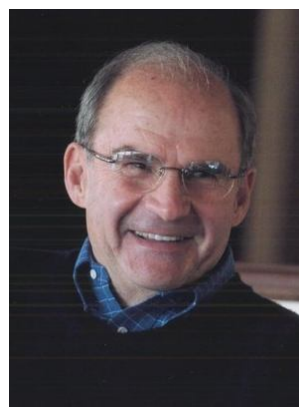
4.4. Теорія макдональдизованого суспільства (Дж. Рітцер)

Свою версію постсистемної концепції суспільства представив *Джордж Рітцер*, фокус уваги якого становить питання про те, як сучасні засоби і механізми споживання змінюють соціальне життя сучасної людини. Основні праці: «Макдональдизація суспільства» (1993), «Вираз Америки: критика глобального суспільства кредитних карток» (1995), «Чарівність розчарованого світу: Революція в засобах споживання» (1998) та ін.

Теорія макдональдизованого суспільства є сучасною проекцією ідей М. Вебера про суспільство як нерозривну мережу раціоналізованих структур, з яких не можна вирватися, а кожний аспект людської дії є предметом розрахунку, вимірювання та контролю. Ще на початку ХХ століття Вебер передбачив таке суспільство, люди в якому замкнені в раціональних структурах, де можна пересуватися тільки від однієї раціональної системи до іншої – від раціоналізованих освітніх установ до раціоналізованих робочих місць, від раціоналізованих сфер дозвілля до раціоналізованих будинків. Проблема сучасності розглядається Рітцером в трьох її основних аспектах: макдональдизація суспільства; розвиток нових засобів споживання; зв'язок між макдональдизацією і глобалізацією. Макдональдизація суспільства розглядається вченим як процес перетворення тих функціональних принципів, на яких ґрунтується ресторанний бізнес мережі «Макдональдс», у базисні принципи організації сучасного соціального (в т.ч. і політичного) життя, що сприяють його подальшій раціоналізації. Споживання розуміється Рітцером як системний чинник сучасного суспільства, що обумовлює його найбільш негативні якості. З цими темами безпосередньо пов'язана проблема глобалізації суспільств і культур, яка веде до втрати різноманітності соціального життя, де дедалі більше домінують централізовано створювані та контрольовані форми.

Саме через концепт «макдональдизація суспільства» Рітцер намагається пояснити процес тотальної раціоналізації сучасного суспільства, яке характеризується такими властивостями: 1) ефективність; 2) передбачуваність; 3) калькульованість і квантифікація; 4) контроль шляхом заміщення людини нелюдськими системами (наприклад, машинами і комп'ютерами). Ефективність пов'язана з різким прискоренням ритму життя, орієнтованого на мінімізацію часу. Ефективність проявляється як виробництво «точно в строк», прискорене обслуговування, впорядковані операції, жорсткий розклад. Передбачуваність розглядається з точки зору споживача, яке приносить йому спокій, впевненість у повсякденному житті. Люди бажать знати, що чекає на них у будь-якому місці і в будь-який

Дж. Рітцер, «Макдональдизація суспільства»

Джордж Рітцер
(нар. 1940)

час. Калькульованість і квантифікація полегшують оцінку ефективності, оскільки вважається, що саме ті операції, які можна виконати за найменший час, є найбільш ефективними. У свідомості сучасного суспільства закладено уявлення «більше – це краще». У добу масового споживання всюди можна почути безліч пропозицій типу «купи й отримай знижку на наступну покупку», «купи два за ціною одного» та ін. Контроль досягається за рахунок заміни пов'язаних із людиною технологій уніфікованими технологіями, що не вимагають участі людей. Ці технології крок за кроком зводять людську поведінку до послідовних автоматизованих операцій. Від людей вимагається точне виконання інструкцій, приписів.

Дж. Рітцер виділяє переваги і недоліки макдональдизованого суспільства. До переваг макдональдизованого суспільства він відносить такі: збільшення доступності широкого асортименту товарів і послуг для різних верств населення; зниження залежності доступності товарів і послуг від часу та географічного положення, що обумовлено поширенням практики покупок за посередництвом телефону чи мережі Інтернет; люди можуть отримувати бажане швидше, дешевше і у більш зручний спосіб; покращилася якість багатьох товарів і послуг, а також ареал їх поширення; звичне середовище споживання, що формується раціональними системами, створює у людей, що живуть у мінливому світі, почуття безпеки і комфорту.

Недолки макдональдизованого суспільства Рітцером пов'язані з феноменом «іраціональності раціональності». Справа в тому, що послідовне дотримання функціональних засад макдональдизації неминуче призводить до зворотніх результатів. А саме: неефективність, непередбачуваність, непрораховуваність, втрата контролю, де-

У сфері політики можна знайти безліч показових прикладів перебільшеної уваги до прораховуваності, скажімо, зростаючої важливості голосування в політичних кампаніях. Посадові особи і претенденти на посади, одержимі своїм місцем в ієрархії, яка виникає через голосування, часто перебудовують свою позицію або свої дії, прагнучи досягти того, що, за словами дослідників громадської думки, підвищить (або принаймні не знизить) їх рейтинг. Те, як займана позиція з деяких питань може вплинути на рейтинг, стає більш важливим, ніж те, у що насправді вірить політик.

Дж. Рітцер, «Макдональдизація суспільства»

Раціональні системи неминуче породжують ірраціональність. Зворотній бік макдональдизації слід систематично розглядати саме з точки зору ірраціональності раціонального; парадоксальним чином ірраціональність можна вважати п'ятим чинником макдональдизації.

Дж. Рітцер, «Макдональдизація суспільства»

гуманізація людської праці.

Принципи макдональдизованого суспільства поширюються і на політичну сферу, яка, по суті, трансформується у політичний ринок як систему виробництва та розподілу політичних товарів і послуг (ідей, програм, стилю управління, іміджу лідера), яка має ефективно забезпечити узгодження значної кількості конкуруючих між собою продавців (партій, політиків, бюрократії) та покупців (виборців, громадян). На цьому політичному просторі відбувається обмін голосів виборців на передвиборчі обіцянки кандидатів, лояльності та підтримки громадян – на проєктовані політиками та управлінцями

рішення. Політичний процес обумовлений сукупністю технічних засобів, які мають на меті забезпечити більш тісний зв'язок кандидата зі своїм потенційним електоратом, познайомити кандидата з максимально великою кількістю виборців і з кожним виборцем окремо, підкреслити відмінність між ним та його конкурентами і, використовуючи мінімум засобів, отримати у ході кампанії оптимальну (якомога більшу) кількість голосів виборців, необхідну для перемоги. Ефективність політики забезпечується активним використанням Інтернету під час політичної діяльності, готові аудіовізуальні продукти (іміджі), що заміщують реального політика та ін. Індикаторами прораховуваності політики є поширення різних рейтингів, прогнозів щодо шансів на перемогу тощо. Передбачуваність проявляється в тому, що політиків часто обмежують протоколи, написані їхніми радниками, помічниками, спічрайтерами та ін. Сьогодні політика продається і рекламується і як всі макдональдизовані системи вона використовує технології, що допомагають контролювати їх виборців. Політики з'являються перед виборцями у суворо контрольованому форматі. Всі ці приклади підтверджують справедливості висновків Дж. Рітцера про особливості політичної діяльності як макдональдизованої системи.

4.5. Теорія багатоскладного суспільства (А. Лейпхарт)

Важливе місце у постсистемних концептуалізаціях посідає *теорія багатоскладного суспільства*. Уперше поняття «багатоскладне суспільство» (англ. plural society) запропоновано ще наприкінці 1940-х років британським антропологом Дж. С. Ферніваллом для позначення суспільної неоднорідності. На його думку, багатоскладність передбачає наявність в одному суспільстві двох і більше сегментних макроутворень. Сегментарність у політичному сенсі означає, що політичні суперечності в основному збігаються з лініями соціального чи етнічного поділу суспільства, його «внутрішніми кордонами». Сегменти проявляють себе у такий спосіб, що їх специфічні інтереси здатні концентруватись і конкурувати із загальносуспільними.

Арендт Лейпхарт
(нар. 1936)

На думку інших дослідників, у багатоскладному суспільстві сегментарні відмінності можуть мати релігійну, ідеологічну, мовну, регіональну, культурну, расову чи етнічну природу. Так, на думку Г. Екштейна, політичні партії, групи інтересів, засоби комунікації, школи, добровільні об'єднання мають тенденцію до організації по лініях, що повторюють існуючі всередині суспільства кордонів. К. Дж. Гірц до сегментарних відмінностей відносить орієнтації, що мають підґрунтям мову, релігію (а також ідеологію), звичаї, місцевості, расу або кровні зв'язки.

Концептуально багатоскладне суспільство обґрунтовано американським політологом *Арендтом Лейпхартом*. Основні праці: «Травма деколонізації: Голландія і Західна Нова Гвінея» (1966), «Політика примирення. Плюралізм і демо-

кратія в Нідерландах» (1968), «Демократія в багатоскладних суспільствах» (1977), «Демократії: типи мажоритарного та консенсусного правління у 21-й країні» (1984).

Лейпхарт доводить, що в багатоскладних суспільствах, у яких спільно проживають представники різних етнічних груп, змагальна демократія приносить більше шкоди, ніж користі. Для таких суспільств найбільш ефективною є *консоціативна* (або консенсусна) *демократія*, яка дозволяє досягти та підтримувати стабільне демократичне правління в умовах багатоскладного суспільства, оскільки відцентрові тенденції, властиві такому типу суспільства, врівноважуються установками на взаємодію та відповідною поведінкою лідерів різних сегментів суспільства.

Характерними елементами консоціативної демократії є:

- здійснення влади великою коаліцією політичних лідерів усіх значних сегментів багатоскладного суспільства; вона може виступати в кількох різних формах, наприклад, як кабінет великої коаліції в парламентській системі, як «велика» рада чи комітет із широким обсягом дорадчих функцій, або велика коаліція за участю президента і вищих посадових осіб у президентській системі;
- взаємне вето, що виступає як додаткова гарантія життєво важливих інтересів меншості;
- пропорційність як головний принцип політичного представництва, розподілу посад у державному апараті та коштів державного бюджету;
- високий рівень автономності кожного сегменту в управлінні своїми внутрішніми справами.

Консоціативна демократія в багатоскладних суспільствах – особлива форма улаштування, що передбачає таку організаційну взаємодію всіх основних «одиниць» (етнічних, релігійних чи культурних спільнот, які складають політію), при якому жодна з них не виявляється надовго в стані, котрий може бути розцінений як ізоляція.

А. Лейпхарт, «Демократія в багатоскладних суспільствах»

У багатоскладному суспільстві сегмент відіграє роль посередника між індивідом, з одного боку, і суспільством, державою – з іншого; він значною мірою вирівнює відмінності між індивідами й уніфікує суспільство. У цьому значенні консоціативна модель близька до типу суспільства, який В. Корнхаузер визначив як «суспільство общинного типу» (англ. communal society), у якому субнаціональні спільноти є «всеосяжними» в тому значенні, що вони «визначають усі аспекти життя своїх членів». Однорідність суспільства також може певною мірою сприяти придушенню індивідуальної свободи.

Групи населення, що виокремлюються на основі вищевказаних відмінностей, мають назву «*сегменти багатоскладного суспільства*». Ступінь багатоскладності суспільства визначається значенням *індексу роздрібності (F)*, запропонованого Д. Реєм і М. Тейлором. Роздрібність (позначається індексом F) – це імовірність того, що два випадково обраних членів певного суспільства виявляться такими, що належать до різних сегментів. Індекс *F* може приймати значення від 0 до 1, де 0 – означає абсолютно однорідне суспільство, а 1 – абсолютно неоднорідне суспільство. В першому випадку імовірність приналежності будь-кого з членів суспільства до якогось іншого сегменту виключається. У другому теоретично припустимому випадку кількість

сегментів дорівнює кількості громадян. Значення індексу F має певні закономірні тенденції: воно зростає при більшій збалансованості обсягів сегментів, але убуває із зменшенням їх кількості. При вимірюванні роздрібності загальна імовірність вибору двох представників одного сегменту дорівнює сумі імовірностей подібної події для кожного окремого сегмента M, N, O і т.д. У свою чергу для кожного такого сегмента імовірність становить m^2, n^2, o^2 і т.д., де m, n, o – питома вага представників сегментів M, N, O в межах всього населення. Приймаючи 1 за показник найбільшої роздрібності, отримуємо значення $F: F = 1 - \sum i(i^2)$, де: F – індекс роздрібності, а i послідовно приймає значення m, n, o і т.д.

Потенціал конфліктності, який закладено в розколі суспільства, залежить значною мірою від того, наскільки інтенсивність поділу пом'якшується загальними, *надсегментними орієнтаціями*. Сили, що роз'єднують і об'єднують, тобто розкол і надсегментні орієнтації, можуть співіснувати одночасно, і тоді потенціал конфліктності, який корениться в поділі суспільства, буде залежати від суми цих двох сил. Надсегментні орієнтації здатні стимулювати об'єднання суспільства в цілому або окремих сегментів. Те, як лінії поділу поєднуються з надсегментними орієнтаціями, визначає кількість і характер сегментів у багатоскладному суспільстві.

Надсегментні орієнтації набувають ще більшу значимість, якщо вони сприяють об'єднанню суспільства в цілому і тим самим знижують інтенсивність усіх протиріч одночасно. Потенціально подібну роль здатен відіграти націоналізм. Однак при цьому важливо не лише те, наскільки націоналізм сильний, але і те, в якій мірі він дійсно об'єднує, а не роз'єднує людей, вимагаючи від них відданості «нації», що не тотожне вірності інтересам держави.

4.6. Теорія глобального суспільства (Х. Булл)

Ще одну версію постсистемного підходу до аналізу політики викладено в теорії глобального суспільства. Ключовим тут виступає поняття глобального суспільства, яке відображує формування у процесі глобалізації нового типу суспільства – воно базується на транснаціональних суспільних зв'язках, глобальній економіці, глобальній етиці, світовому праві та системі глобального управління.

Фундатором цього напряму є *Хедлі Булл*, фокус уваги досліджень якого становить ідея утворення суспільства нового типу, у якому центральна роль належить державам, котрі прикладають свідомі й історично тривалі зусилля щодо регулювання міжнародної діяльності. Легітимність у цьому суспільстві означає факт визнання державами наявності й дії міжнародних норм, що справляють важливий вплив на їх поведінку. Основні праці: «Контроль за гонкою озброєнь: контроль над озброєнням і роззброєнням у ракетну еру» (1965), «Стратегічні дослідження і його критики» (1967), «Анархічне суспільство: дослідження проблеми порядку у світовій політиці» (1977), «Інтервенція в світовій політиці» (1984) та ін.

Хедлі Булл
(1932–1985)

Дослідник розглядав держави як агентів, що соціалізуються під впливом інших держав. Вони поєднуються в найбільш всеосяжну форму суспільства – глобальну мережу взаємно визнаних неформальних традицій і формальних правил (дипломатичний протокол, посольства, багатосторонні договори, міжнародне право). Саме ці традиції й закони, що обмежують суверенітет держав, британський учений називав міжнародним (глобальним) суспільством.

Х. Булл, «Анархічне суспільство: дослідження проблеми порядку у світовій політиці»

Його думку, анархічність міжнародних відносин не варто зводити до «механічного» і досить обмеженого розуміння «природного стану». У сучасній міжнародній системі представлені всі елементи: боротьба за владу між державами (війни та конфлікти), що проходить по інших розмежувальних лініях, ніж міждержавні; транснаціональна солідарність; елементи співробітництва й відносин між державами, що регулюються правилами й нормами. Домінування того чи іншого елемента залежить від конкретних обставин часу й місця.

Учений визначає специфіку міжнародних відносин як «анархічне суспільство». У цьому розумінні він розмежовує поняття міжнародної системи та міжнародного суспільства. Система держав (або міжнародна система) формується, коли дві держави й більше мають достатні контакти між собою, щоб функціонувати як частина цілого. Співтовариство держав (міжнародне суспільство) з'являється тоді, коли група держав (уже утворюючи систему) усвідомлює деякі спільні інтереси й цілі, формує суспільство в сенсі усвідомлення зв'язаності один з одним спільним набором правил і наявності спільних інститутів.

Зокрема, поява міжнародного суспільства держав у Європі проявилася у виникненні нової для того часу концепції міжнародного права, а також транскордонній і кроскордонній солідарності як у рамках суспільних груп, так і між державами. Для формування таких транснаціональних ідентичностей необхідно кілька умов:

- спільна характеристика, що може стати основою для транснаціональної спільної групи (наприклад, етнічність, релігія, форма держави, політична або економічна система, рівень розвитку);
- виняткове ставлення до інших держав (або суспільних груп), що є важливим для групової згуртованості, й підкреслення розбіжностей між тими, хто поділяє спільні характеристики, і тими, хто їх не поділяє;
- високий рівень позитивної взаємозалежності, тобто взаємозалежність має бути взаємовигідною, інакше вона може призводити до конфлікту.

Ці чинники є матеріальними передумовами для формування спільної ідентичності. Однак самі по собі вони її не формують, необхідно створити відповідну політичну свідомість. У рамках міжнародного (міждержавного) суспільства визрівають передумови для більш складного й багатовимірного процесу – формування світово-

го суспільства. У його межах домінуючу роль починають відігравати не держави, а недержавні актори – транснаціональні суб'єкти й індивіди, що не тільки поділяють спільні цінності й норми, а й у перспективі набувають щось на кшталт «глобальної соціетальної ідентичності».

Булл висуває два головних припущення:

1) міжнародне суспільство, що поділяє спільні цінності й норми держав, – факт міжнародних відносин; зразком такого міжнародного суспільства є трансатлантичне співтовариство західних держав; цінності й норми, що циркулюють у міжнародному суспільстві, охоплюють дедалі ширше коло держав, набуваючи (у тому числі завдяки глобалізації) загальнопланетарного значення;

2) міжнародне суспільство перебуває в процесі переходу від суспільства держав до співтовариства індивідів і транснаціональних акторів.

Державоцентрична концепція міжнародного суспільства Булла протистоїть ідеї глобального громадянського суспільства, яка знаходить свої коріння в концепціях світового громадянства, міжнародного співтовариства, світового суспільства. Під впливом глобалізації масштаби громадянського суспільства стають глобальними. На рівні світу постає громадянське суспільство з транснаціональних співтовариств, транснаціональних неурядових організацій, колективних глобальних рухів, мережних груп інтересів, міжнародних наукових і професійних асоціацій, через які індивіди досягають соціальних і політичних домовленостей на рівні всього світу. Ці значущі глобальні актори взаємодіють із державними й міжнародними організаціями, можуть відігравати значущу роль у формуванні майбутнього світового суспільства й бути атрибутом демократичного глобального управління, створюючи інтернаціональний публічний простір зі спільними цінностями та відчуття спільності людства.

Громадянське глобальне суспільство будується за принципом мережі, яка є антиподом ієрархії, у рамках якої взаємодіють традиційні державні та міжнародні актори. Сили громадянського глобального суспільства розбудовують горизонталь, що самоорганізовується, на противагу упорядкованій вертикалі. Мережева форма організації дає їй можливість швидко адаптуватися до зміни зовнішніх умов, тому мережа значно прискорює будь-який розвиток. Саме мережі розбудовують нову соціальну морфологію суспільства, а поширення «мережевої» логіки істотною мірою впливає на перебіг та результати процесів, пов'язаних із виробництвом, повсякденним життям, культурою та владою. Належність або неналежність до тієї чи іншої мережі поряд із динамікою одних мереж відносно інших виступає як найважливіше джерело влади та змін. Але з цим пов'язано й те, що суспільство мережевих структур має особливу ознаку – домінування соціальної морфології над соціальними діями.

Домінуючі функції організовуються в мерені структури у просторі потоків, що єднає їх по всьому світу і водночас розділяє другорядні функції та самих людей в іншому просторі, який складається із локалізацій, що є дедалі більш відірвані одна від одної. Соціальні побудови нових форм простору і часу ведуть до розвитку метамережі, яка відключає другорядні функції, підкоряє соціальні групи та призводить до знецінення цілих територій. У цьому процесі утворюється дистанція між метамережею та більшістю окремих індивідів, видів діяльності й локалізацій по всьому світу. Ані

люди, ані види діяльності, ані окремі локалізації не зникають – зникає їх структурне значення, яке переходить до незнайомої раніше логіки метанережі, де формуються цінності, створюються культурні коди та кодекси, ухвалюються владні рішення. Суспільство мерених структур, що виступає як новий соціальний порядок, більшість людей уявляє як метасоціальне безладдя, як автоматизовану, довільну послідовність подій, що додержується непідконтрольної логіки ринку, технологій, геополітичних чинників або біологічних детермінант.

Влада громадянського глобального суспільства має неявний характер. Вона полягає, наприклад, у тому, що воно може дискутувати, вносити пропозиції, експериментувати, викривати або бути прикладом. Ця влада не передбачає ухвалення рішень. Її легітимність формується у сфері суспільних дебатів і потребує постійного відновлення й поживлення.

Громадянське глобальне суспільство водночас є результатом процесу глобалізації та підживлює цей процес. Із одного боку, глобалізація створює основу глобального громадянського суспільства, сконцентровану в Північно-Західній Європі, особливо в Скандинавії, країнах Бенілюксу (Бельгія – Нідерланди – Люксембург), Австрії, Швейцарії й Великій Британії, Північній, Центральній і Латинській Америці, Австралії. Разом із тим, глобальне громадянське суспільство є реакцією на глобалізацію, особливо на наслідки експансії глобального капіталізму в його неоліберальній моделі.

Усі актори громадянського глобального суспільства свідомо самоорганізуються й проводять свою транскордонну діяльність поза урядовими структурами з мінімумом насильства й максимальною повагою до принципу цивілізованого розподілу ресурсів між різними життєвими стилями. Разом із тим, громадянське глобальне суспільство обмежене в просторі, оскільки є регіони (більшість країн Африки, Афганістан, М'янма та ін.), де громадянського суспільства немає або воно тільки починає розвиватися.

Сьогодні громадянське глобальне суспільство розглядається як обмежник держави в її повноваженнях і альтернативний виконавець частини її функцій. Становлення глобального суспільства було наслідком переважно двох причин:

- характер глобальних проблем (наприклад, охорона довкілля) зумовлює появу суспільних акторів, що вимагають міжнародного колективного управління цими проблемами й не тільки силами національних урядів;

- зростання необхідності створення міжнародних систем прийняття рішень, пов'язаних із глобальними проблемами, що створює для національних суспільств перспективу втрати контролю над внутрішньодержавними політичними процесами.

Через саму глобальну природу багатьох проблем держави вирішують їх на міжнародній арені, а не шляхом прийняття внутрішньополітичних рішень. Інтернаціоналізація проблем, які були до того внутрішньополітичними, підриває здатність національного громадянського суспільства до політичної участі. Перенесення процесу прийняття деяких політичних рішень із внутрішньополітичної сфери на міжнародний рівень робить держави більш автономними від своїх суспільств, оскільки переговори відбуваються на міжнародному рівні, а внутрішньополітичні актори можуть впливати на цей процес набагато менше, ніж на прийняття внутрішньополітичних рі-

шень. Подібні переговори дають державам можливість проводити спільну політику, яка не завжди схвалюється суспільством. Вихід із ситуації – участь громадянського суспільства будь-якої держави безпосередньо в міжнародному політичному процесі, реалізація ним «світової громадянської політики». Проте деякі держави вважають, що пряма участь представників громадянського суспільства в процесі прийняття рішень може завдати шкоди міжурядовому процесу.

4.7. Школа світ-системного аналізу (І. Валерстайн)

Альтернативою традиційному системному підходу також є теорія світ-системи, фундатором якого вважається *Іммануїл Моріс Валерстайн*, який розглядає історію людства як історію світ-систем. Основні праці: «Сучасна світ-система» (1974), «Капіталістична світ-економіка» (1979), «Політика світ-економіки: держави, рухи і цивілізації» (1984), «Після лібералізму» (1995), «Занепад американської могутності. США в хаотичному світі» (2003), «Європейський універсализм: риторика влади» (2006) та ін.

За концепцією Валерстайна, світ-системи поділяються на три типи: 1) «міні-системи»; 2) «світ-економіки»; 3) «світ-імперії». Міні-системи були характерні для первісних суспільств, заснованих на привласнювальному господарстві. Для аграрних (і особливо для складних і надскладних аграрно-ремісничих) суспільств характерні два інших види світ-систем: світи-економіки й світи-імперії.

Світ-економіки аграрних суспільств є політично децентралізованими системами суспільств, які можуть збігатися із цивілізаціями, але можуть охоплювати й більше ніж одну цивілізацію або, навпаки, тільки частину території однієї цивілізації. Системи суспільств у рамках світ-економіки об'єднані реальними економічними зв'язками. Критерієм реальності економічних зв'язків між різними частинами світ-системи, за Валерстайном, є наявність між ними економічно значущих потоків «масових товарів» (пшениці, руди, бавовни, знарядь праці, предметів масового споживання та ін.). Якщо продуктообмін між двома регіонами обмежується тільки торгівлею предметами розкоші, то, за Валерстайном, немає підстав говорити про їх належність до однієї світ-системи взагалі й світ-економіки зокрема. Якщо світ-економіка політично централізована у рамках єдиної імперії, то йдеться уже не про світ-економіку, а про світ-імперію.

У цілому світ-економіки характеризується більшим соціально-економічним динамізмом, але майже всі докапіталістичні світ-економіки рано чи пізно трансформувалися в світ-імперії

Іммануїл Моріс Валерстайн
(нар. 1930)

Історичні системи, як і будь-які інші, мають обмежений термін життя. У них є початок і тривалий період розвитку, але в підсумку, у міру того, як вони дедалі більше відхиляються від рівноваги й досягають точки біфуркації, настає кінець.

І. М. Валерстайн, «Сучасна світ-система»

(світ-імперії також нерідко занепадали, їм на зміну могли приходити світ-економіки, але це було лише початком нового циклу, що завершувався створенням чергової світ-імперії на місці чергової світ-економіки).

Подібне чергування спостерігалось аж до XVI століття, коли західноєвропейська світ-економіка заблокувала своє перетворення на єдину світ-імперію, що намічалось, і зазнала капіталістичної трансформації, яка привела до появи світ-економіки нового, капіталістичного типу. Ця нова світ-система здійснила стрімку експансію й після

Експансія капіталістичного світ-господарства не зупиняється. І це – загальновизнаний факт... До того ж демократизація світу – а вона дійсно є – означає, що ця експансія залишається надзвичайно популярною на більшій частині планети. Можливо, сьогодні вона навіть популярніша, ніж будь-коли. Шириться коло людей, що вимагають дотримання своїх прав, і одним із основних проголошується право на шматок загального пирога.

І. М. Валерстайн, «Капіталістична світ-економіка»

деякої фази відносної стабілізації до XIX століття реально охопила весь світ.

Основними характеристиками «світової європейської економіки» стають не воєнно-політичний примус, а господарські та культурні взаємозв'язки, які сприяли інтеграції національних держав, союзів міст тощо у рамках світової системи. У такій спосіб європейська «світ-економіка» зміцнилася як «капіталістична світ-економіка». Сучасна світ-система (тобто система, яка сама є світом) – це капіталістична світ-економіка, що охоплює весь світ та не має жодних зовнішніх щодо нього історичних систем. Капіталістична світ-економіка – це система постійного, безперервного накопичення капіталу, об'єктивна тенденція його розвитку – товаризація всього світу, об'єкт якої – насамперед робоча сила та земля; паралельно розвиваються процеси комерціалізації та механізації. У більшості регіонів світу експансія означала воєнні захоплення, економічну експлуатацію та несправедливість, яка проявляється в широких масштабах.

Капіталістична світ-економіка, незважаючи на ієрархічну побудову, не ліквідувала політичного плюралізму та національних державних кордонів через значну маневреність економіки, яка дає змогу зберігати функціональну відособленість політичної та господарської сфер.

На думку Валерстайна, альтернативою капіталістичній світ-економіці є соціалістичний лад, який покликаний стати третьою формою «світ-системи», яка певною мірою нагадує «світ-імперії» та в рамках якої під проводом «усесвітнього соціалістичного уряду» буде досягнуто вищу продуктивність праці та здійснено перерозподіл у глобальному масштабі.

□□□ □□□ □□□ □□□ □□□

Отже, постсистемні теорії політики виявилися більш продуктивними за класичні системні теорії для опису макрополітичних процесів у руслі досліджень процесів модернізації, оскільки в сучасних умовах формальні і неформальні норми та правила політичної гри, взаємодіючи і доповнюючи один одного, створюють складні, багато-

рівневі відносини, які організовують і стабілізують політичні порядки в суспільстві. Представники постсистемного підходу у своєму аналізі політики виходять із того, що як структури, так і правила поведінки здатні нав'язувати політичним процесам власну логіку розвитку, яка може бути скерована різноманітними чинниками неполітичного характеру: від калькуляції прагматичної раціональності до слідування історично сформованим традиціям. Такий підхід дозволяє по-новому подивитися на пояснення упорядковуючого принципу, особливо в умовах перехідних, транзитивних суспільств.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає суть постсистемних теорій політики?
2. Чим обумовлено виникнення економічної девелопменталістської традиції?
3. Чи можна застосувати модель стадій економічного зростання В. У. Ростоу для дослідження сучасної ситуації в Україні? Обґрунтуйте свою відповідь.
4. Порівняйте методологічні засади теорій модернізації та теорій залежності (обумовленості).
5. Перелічіть і охарактеризуйте загальні чинники утворення нової системної якості за підходом Д. Е. Аптера.
6. Порівняйте девелопменталістські концепції А. Г. Франка і В. У. Ростоу.
7. Поясніть, як Ви розумієте висловлювання А. Г. Франка про те, що розвиненість розвинених країни невід'ємна від недорозвиненості недорозвинених країн?
8. Поясніть, як розуміють зростання та розвиток представники економічного і політичного девелопменталізму.
9. Охарактеризуйте сучасне суспільство з позицій теорій суспільства ризику.
10. Поясніть, у чому полягає «ефект бумеранга» ризику в сучасному суспільстві.
11. Чому У. Бек називає ризики «політично рефлексивними»?
12. Порівняйте вихідні положення теорії суспільства ризику У. Бека і Е. Гіденса.
13. Охарактеризуйте структуру та інституціоналізацію як процеси розвитку політичної системи в концепції Е. Гіденса.
14. Поясніть макдональдизацію як процес тотальної раціоналізації сучасного суспільства (за Дж. Рітцером).
15. Покажіть, як принципи макдональдизованого суспільства працюють у політичній сфері.
16. Визначте, чому для багатоскладних суспільств найбільш ефективною є консоціативна демократія.
17. Покажіть, яку роль у багатоскладних суспільствах відіграють надсегментні орієнтації.
18. Розкрийте, які неформальні традиції та формальні правила становлять основу міжнародного (глобального) суспільства (за Х. Буллом).
19. Порівняйте вихідні принципи концепції міжнародного (глобального) суспільства Х. Булла та концепції глобального громадянського суспільства.

20. Охарактеризуйте капіталістичну світ-економіку (за І. М. Валерстайном) як сучасну світ-систему.
21. Визначте, яка форма світ-системи (за І. М. Валерстайном) може становити альтернативу капіталістичній світ-економіці.

Література

Аптер Д. Сравнительная политология: вчера и сегодня / Д. Аптер ; [пер. с англ. под науч. ред. проф. Е. Б. Шестопаля] // Политическая наука: новые направления / под ред. Р. Гудина, Х.-Д. Клингеманна. – М. : Вече, 1999. – С. 361–386.

Бек У. Власть и её оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономия / У. Бек ; [пер. с нем. А. Григорьева и В. Седельника]. – М. : Прогресс-Традиция, Территория будущего, 2007. – 464 с.

Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек ; [пер. с нем. В. Седельника, Н. Фёдоровой]. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.

Бек У. Что такое глобализация? / У. Бек ; [пер. с нем. А. Григорьева, В. Седельника] ; общ. ред. и предисл. А. Филиппова. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.

Булл Х. Теория международных отношений: пример классического подхода // Теория международных отношений : хрестоматия / сост., науч. ред. и коммент. П. А. Цыганкова. – М. : Гардарики, 2002. – С. 187–199.

Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валлерстайн ; [пер. с англ. П. М. Кудюкина; под общ. ред. Б. Ю. Кагарлицкого]. – СПб. : Университетская книга, 2001. – 416 с.

Валлерстайн И. Исторический капитализм. Капиталистическая цивилизация / И. Валлерстайн ; [пер. с англ. К. Фурсова]. – М. : Товарищество науч. изданий КМК, 2008. – 176 с.

Валлерстайн И. После либерализма / И. Валлерстайн ; [пер. с англ. М. М. Гурвица, П. М. Кудюкина, П. В. Феденко; под ред. Б. Ю. Кагарлицкого]. – М. : Эдиториал УРСС, 2003. – 296 с.

Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность / Э. Гидденс ; [пер. с англ. С. П. Баньковской] // Альманах THESIS. – 1994. – Вып. 5. Риск. Неопределенность. Случайность. – С. 107–134.

Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации / Э. Гидденс ; [пер. с англ. И. Тюрина]. – М. : Академ. Проект, 2005. – 528 с.

Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Е. Гіденс; [пер. с англ. Н. Полішук]. – К. : Альтерпрес, 2004. – 100 с.

Кривошеїн В. В. Постсистемні підходи до аналізу політики / В. В. Кривошеїн // Історія політичної думки: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [І. В. Алексеєнко, Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2016. – 1000 с. – С. 614–631.

Кукарцев О. Франк Андре Гундер / О. Кукарцев // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 660–662.

Кутуєв П. Валерстайн Імануїл Моріс / П. Кутуєв // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 107–109.

Кутуєв П. Мировая система как предмет социологического анализа: новая исследовательская программа Андре Гундера Франка / П. Кутуєв // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2007. – № 2. – С. 17–35.

Тема 4. Політичні ідеї представників постсистемних підходів до аналізу макрополітики

Лебедюк В. Лейпхарт Арндт / В. Лебедюк // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 371–372.

Лейпхарт А. Демократія в багатокласових суспільствах: порівняльне дослідження / А. Лейпхарт; [пер. з англ. під ред. А. М. Салміна, Г. В. Каменської]. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 287 с.

Ліпгарт А. Мажоритарна та консенсусна моделі демократії / А. Ліпгарт; [пер. з англ. Ю. Мельника, П. Тарашука та ін.] // Демократія: антологія / упор. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 774–802.

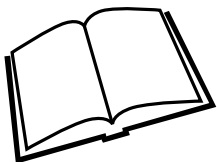
Ритцер Дж. Макдональдизація суспільства 5 / Дж. Ритцер; [пер. з англ. А. Лазарева]. – М. : Праксис, 2011. – 592 с.

Романюк А. Гіденс Ентоні / А. Романюк // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 187–188.

Суший О. Бек Ульріх / О. Суший // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 55–57.

Шипунов Г. Теорія «залежності» (теорія «залежного розвитку») / Г. Шипунов // Політологія: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 659–660.

ТЕМА 5

ПОСТМОДЕРНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ ПОЛІТИКИ

- 5.1. Ідеологічний відкат історії: від модерну до постмодерну*
- 5.2. Постмодернізація: заперечення універсальних моделей суспільно-політичних перетворень*
- 5.3. Постмодерна дослідницька стратегія: політологічний вимір*
- 5.4. Людина і політика епохи постмодерну у дослідницьких підходах Р. Інглегарта, М. Кастельса та А. Етціоні*
- 5.5. Ж.-Ф. Ліотар про критику метанаративів*
- 5.6. Концепція деконструкції Ж. Дерріди*
- 5.7. Ж. Бодрійяр про симулятивний характер політики*
- 5.8. Політичний потенціал номадологічного та шизоаналітичного проектів Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі*

5.1. Ідеологічний відкат історії: від модерну до постмодерну

На зламі ХХ – ХХІ століть політика значно більшою мірою, ніж у попередні часи, потрапляє в залежність від магнетизму культури, в межах якої зіштовхнулись корінні властивості модерну та постмодерну. Протистояння характерних для їхнього розвитку субстанцій, зокрема, включає: з одного боку – атеїзм, економічну домінанту, масовізацію, пріоритет матеріального; з іншого – релігійність, міжгалузевий інституціональний синтез, пріоритет особистості й постматеріального в суспільному розвитку. Відмова від цінностей модерну з'являється, на думку німецького філософа М. Гайдегера, не від бажання сліпої руйнації та не від суєтного прагнення до оновлення, а від необхідності надати світові такого смислу, який не принижує його до ролі прохідного двору в певну потойбічність.

Поняття «постмодерн» (або «постмодернізм»), що позначає сучасний цивілізаційний злам, не стільки стає новою історичною епохою, скільки часом інтенсивного прояву суспільних і природних проблем нової якості. У епоху постмодерну колаж-

ність, фрагментарність свідомості та культури, гра смислами, образами стає нормою. Причому все це уживається поруч, не зливаючись, однак, у єдине ціле, залишаючись самостійними фрагментами.

Стосовно феномена постмодерну упродовж кількох останніх десятиліть у світі ведуться дискусії. Вперше назване поняття було вжито в книзі Р. Панвіца «Криза європейської культури» (1917), у якій мова йшла про нову людину, покликану подолати занепад. Хоча цей образ і перегукується з поширеним сьогодні поняттям «постмодерна людина», російський філософ А. Гулига висловив думку, що це був лише парафраз ніцшеанської ідеї «надлюдини», а німецький дослідник постмодернізму В. Вельш вважає його тогочасне вживання «передчасним» із огляду на відсутність адекватного даному мислимому феномену соціального вияву.

Наближеного до сучасного розуміння зазначений термін набув у підході А. Тойнбі, який 1946 року визначає постмодернізм як якісно новий етап у розвитку західноєвропейської культури. Започаткований наприкінці XIX століття, цей етап ознаменувався, на думку вченого, переходом від політики, що спирається на мислення в категоріях національних держав, до політики, що враховує глобальний характер міжнародних відносин. Дещо пізніше, в 60-х роках, коли висловлена Тойнбі думка матеріалізувалась у суспільно-політичній реальності й коли виникли нові явища, які раніше передбачити було просто неможливо, поняття «постмодерн» набуло в дослідженнях американських дослідників значення більш-менш адекватного новітньому усвідомленню характеристик соціально-культурної реальності. З того часу з'явилась значна література з проблем постмодернізму, а разом з нею і стійкі підходи щодо розуміння цього явища.

Виходячи з досвіду осмислення постмодерну в новітній літературі, можна запропонувати його узагальнене визначення. Під постмодерном сьогодні розуміють:

1) нову тенденцію в культурному самоусвідомленні розвинених західних суспільств, яку сучасний французький філософ Ж.-Ф. Ліотар у праці «Стан постмодерну» (1979) характеризує як «недовір'я стосовно метаоповідей», вихід із обігу «метанаративного механізму легітимації» попередньої епохи, котрий тримався на звернених у майбутнє «великих завданнях» людства – ідеях прогресу, послідовного розвитку свободи, емансипації особистості, великої мети та великого героя, універсальності знань, індустріально-технічного розвитку, звільнення людства від тягара повсякденної праці;

2) глобальний стан цивілізації останніх кількох десятиліть, в умовах якого не тільки зникає визначеність, а й, на думку американського вченого П. Кеннеді, яку він висловив у праці «Вступаючи у XXI століття» (1993), з'являється «безкінечна кількість невизначеностей», які дають розуміння, що «ми маємо справу не з “новим світовим порядком”, а з неспокійною, надломленою планетою»;

3) новий напрям у соціальній теорії, який ставить за мету пояснити вищезазначені явища та процеси, стимулює розробку багатомірних уявлень про пріоритети, цілі й завдання людства, ініціює виникнення поліваріантних способів, засобів, стратегій їх здійснення (Ж. Дерріда, М. Фуко, Ж. Бодрійяр, Ж. Дельоз, П.-Ф. Гваттарі, З. Бауман, У. Еко, І. Гассан та ін.).

Осмислення поняття «постмодерн» перебуває у стані постійного розвитку. Концепцій, які намагаються його пояснити, на сьогодні в розвинених країнах Заходу існує майже стільки, скільки там є університетів і професорів-гуманітаріїв. Повна історія цього поняття викладена у праці американського вченого Ч. Дженкса «Сімдесят «пост»» (1996). Хоча, за визначенням іншого американського вченого – І. Гассана, дату народження постмодернізму визначити неможливо, оскільки це явище водночас діахронічне, історичне й теоретичне, хронологічне й феноменологічне. Відповідно, теоретик вважає, що вказане поняття слід фіксувати через ціннісні детермінанти, до яких він відносить: невизначеність, неясність, що проглядаються у постмодерністських витворах мистецтва і філософських концепціях; недовіру до тотальності та схильність до парадоксів, акцентування на соціальних «розламах»; заперечення авторитетів, сильних лідерів, авторитетних держав; домінування іронії, яка виявляється у грі, алегоріях у політиці, літературі, мистецтві; змішування звичних жанрів, творчих стилів, методів.

У кожній епохи є свій постмодернізм.

У. Еко

Постмодерністський час поліхронічний; це комбінація різноманітних часових схем: лінійної, міфологічної або циклічної, зворотньої, коливальної, спіральної, пунктирної, трансцендентної або сакральної тощо. На думку італійського вченого У. Еко, постмодернізм – не фіксоване хронологічно явище, а певний духовний стан, властивий представникам різних епох. Однак, за словами українського вченого Д. Затонського, «попередні „постмодернізми” ще жодного разу не відвойовували собі тієї рідкісної глобальності, яка відрізняє сьогоднішній, – можна б сказати, „істинний” постмодернізм, і, значить, не володіли його ледве не „хімічною” чистотою». Відвертаючись від пафосу модернізму, людина в умовах постмодернізму потрапляє до лап апатії, послаблення волі. Апатія кілька разів вела цивілізацію до загибелі, сьогодні ж вона загрожує смертю. У зв'язку з цим останнім часом зростає тенденція розглядати постмодернізм не як суцільний відрив від модернізму, але як діалог з ним. Модерністське і постмодерністське, вважає Д. Затонський – «це в принципі системи антагоністичні і водночас взаємодіючі, навіть певною мірою взаємозалежні». Жодну з них не можна визнати кращою, досконалішою, оскільки обидві вони недосконалі з причини всезагальної недосконалості як самого буття, так і наших про нього уявлень. Отже, сенс постмодернізму (за Д. Затонським) полягає в забезпеченні «ідеологічного відкату історії»: «саме постмодерністський „стан передишки”, треба думати, десятки, а, може бути, й сотні раз уберігав і буде, сподіваюсь, ще вберігати людство від самознищення, яке неодмінно вже б здійснилося, якби люди завжди перебували у стані засліпленої модерністської активності».

У сучасних умовах постмодерністської реальності стає практично неможливим для втілення прагнення представників влади створити цілісну уніфіковану систему управління суспільними процесами, поскільки влада поступово втрачає попередню соціокультурну базу – людей, готових іти на будь-які жертви заради втілення волі, що виходить з єдиного центру. В епоху постмодернізму неможливими стають стандартизація, масовізація суспільства. Суспільство нової доби стає поліваріантним, у ньому панують не догми, а дискурс, на зміну очікуванню й надії людини поступово приходять прагматичний розрахунок і віра.

Вважати постмодерністську реальність по відношенню до модерністської більш прогресивною, однозначно позитивною було б великою помилкою. Вона просто інша. Основні характеристики постмодернізму: відкритість, фрагментарність, виволонення, плюралізм, руйнування зцентрованої структури, еkleктичність, іронія, пародія, саморефлексійність, кітч, гра. З постмодернізмом також асоціюються невідзначеність, відсутність канонів, карнавалізація, перформанс, взаємодія. Всі ці риси треба розглядати у комплексі та у певному історичному контексті. При цьому треба брати до уваги, що американський постмодернізм певною мірою відрізняється від французького, німецького чи японського. Разом із позитивними ознаками зазначеним явищам притаманні й негативні, що, в основному, пов'язано з відставанням значної частини суспільства від заданої цією епохою динаміки. Постмодерністська суспільно-політична реальність разом із негативними відторгує й такі, притаманні попереднім часам, феномени як усталена ціннісна орієнтація (політичного лідера, еліти, влади), прагнення досягти кінцевої мети політики.

У постмодернізмі заперечується можливість існування єдиного для всіх учасників політичного процесу образу реальності, який можна точно вивчити і пояснити. Навколишній світ створюється віруваннями та поведінкою людей. У міру поширення ідей люди починають вірити в них і діяти відповідно до них. Будучи закріпленими у визначених правилах, нормах, інститутах і механізмах соціального контролю, ці ідеї тим самим створюють окрему політичну реальність.

Політичній діяльності постмодерністського типу властиві фрагментарність, гра в гуманізм, активність чи лояльність. За цих умов політика перетворюється у різновид підприємництва, де провокуються події, конфлікти, створюються штучні іміджі лідерів, набуває самодостатнього характеру політична реклама. Розглядаючи постмодерн із різних ракурсів, варто зазначити, що чим далі світ буде рухатися до постмодерну, тим більш необхідним для виживання людства буде подолання антагонізму між полярними, але однаково необхідними тенденціями соціального розвитку – між лібералізмом і соціалізмом, Заходом і Незаходом, традицією і сучасністю, соціальним прогресом і збереженням культури.

Постмодерн пронизує усі ланки суспільного життя. У політиці він виявляється в деінституціоналізації масового руху протесту, у спонтанних політичних акціях, які залишаються поза межами контролю скільки-небудь сталої організації; у значній перевазі емоційного, ірраціонального над раціональним; у постійному порушенні стабільності, однотайності. Щодо такого стану сучасна французька дослідниця Е. Рудинеско зазначає: «Як не побачити в цій курйозній психологізації людського існування, що охопила все суспільство та сприяє його все більшій деполітизації, вельми прихований прояв того, що Мішель Фуко та Жиль Дельоз назвали «маленьким звичайним фашизмом», який став близьким, бажаним, потрібним, стерпним, тож його вітають навіть ті, хто є то його протагоністами, то його жертвами? Маленький фашизм, який, звісно, не має нічого спільного з визначними фашистськими системами, оскільки він проникає всередину кожного індивіда без його відома, ніколи не конфліктує зі святими принципами прав людини, гуманізму та демократії». Внаслідок такого негативного впливу постмодерну на політичну сферу, на соціально-гуманітарні науки

покладається важливе завдання – вироблення спеціальних інтегрованих теорій, здатних зафіксувати перехідні моменти в розвитку суспільства та їх можливі наслідки для політичного життя країни.

Не дивлячись на негативні тенденції, постмодерністська свідомість водночас орієнтована на постійне оновлення, пошуки особистісної свободи. Консенсус для неї можливий лише як тимчасовий, локальний стан. Вона веде постійну війну з ідеологічними амбіціями тотальності в ім'я гри відмінностей, яка ніколи не завершується. В. Вельш зазначає, що постмодерн починається там, де закінчується ціле, тотальне. А тому всюди, де спостерігаються спроби ретоталізації, постмодерн – в опозиції. Розуміння постмодерну виходить з плюралістичного бачення світу. Він не лише антитоталітарний за своєю суттю, а й позитивно налаштований до історії та звернений у майбутнє. В історії становлення духу він шукає джерело свого ставлення до дійсності. В майбутньому – альтернативні детермінанти людського співжиття і розвитку особистості.

В умовах постмодерну заперечується ідеологія та практика володарювання, домінування, насилля, війни на користь цінностей плюралізму, рівноправного діалогу, дискурсу, миру й згоди. Постмодернізм розлучається з усіма формами монізму, уніфікації та тоталізації, з обов'язковими утопіями та іншими прихованими формами деспотизму – і переходить до ідеї множинності й різноманітності, до конкуренції парадигм, співіснування різнорідних елементів.

Загалом ХХ століття можна вважати епохою поступового розпаду модерно-ідеологічного осмислення соціально-політичної дійсності. Несвідоме та підсвідоме, сновидіння, воля, інтуїція заперечують логіку ідеально змодельованої реальності, пізнавальні можливості людини. Результати розумної діяльності людини постійно зводяться до самозаперечення, домінування стихійних сил над розумом творця. Відчуження людини від виробництва, відрив її від коріння, абсурдність перемоги революцій, самознищення людства у світових війнах – ось далеко не повний перелік «здобутків» епохи модерну напередодні її занепаду. Постмодерн – це своєрідний вихід людської культури за рамки історичного детермінізму. Він утверджує погляд на історію не зсередини, а збоку, що дозволяє йому експериментувати, поступово втягувати окремі фрагменти в силове поле власного впливу. Вся історія в умовах постмодерну стає сучасною.

5.2. Постмодернізація: заперечення універсальних моделей суспільно-політичних перетворень

Поняття «*постмодернізація*» застосовується з кінця 60-х років до характеристики новацій у соціально-політичній сфері, основою яких постає «ситуація постмодерну». За цієї ситуації, з одного боку, виникають умови, в яких предмет повстає проти людського впливу, відповідаючи на нього протидією, а порядок речей прагне «помститися» за спроби його перетворення, прирікаючи таким чином на поразку будь-які глобальні модернізаторські проекти. І, з іншого боку, теорія постмодернізації постає логічним продовженням класичної концепції модернізації в умовах технологічної ре-

волюції і переходу до технотронного (інформаційного) суспільства на Заході.

Постмодерн під впливом деколонізації трансформувався у «геополітичну постмодерність» (термін запроваджений І. Гассаном), що включає боротьбу локалізму й глобалізму, центру та периферії, меншостей й більшостей; конфлікти між маргіналіями, меншинами, фрагментами. У цьому зв'язку І. Гассан зазначає: «Від того, як ми вирішимо, узгодимо чи просто відреагуємо на ці конфлікти залежить майбутнє Києва, Інсбрука, Милуокі. Але зробити це можна лише за умови духовної переорієнтації».

Спираючись на досягнення сучасної політичної теорії, можна припустити, що за умов зміни епох, ціннісної основи цивілізаційного розвитку об'єктивні підстави має поєднання процесу модернізації суспільства з процесом постмодернізації. Заслуга постмодерністів полягає в тому, що вони зафіксували у політиці підвищення ролі людини і розвиток принципу суб'єктності, що означає стійку орієнтацію на поглиблення демократичних начал державного устрою.

Перш ніж розглянути ознаки спонтанного чи запропонувати елементи цілеспрямованого переходу до постмодернізації, необхідно виявити основні характеристики власне наукової категорії «постмодернізація», яка поступово викристалізовується із сукупності різноманітних ідей дискурсивного осмислення «постмодерну» і характеризує процесуальну сторону розвитку постмодерного суспільства.

«Постмодернізація» у політологічному плані може бути визначена як сучасна, більш досконала форма модернізації, що передбачає перехід від традиційного чи сучасного суспільства до постсучасного – здатного забезпечити собі стабільність, життєздатність і розвиток на основі багатоаспектних підходів з максимальним використанням властивостей окремих індивідуумів, інституційно-інформаційного та соціального потенціалу, оптимального поєднання традиційних і сучасних цінностей, збереження особливостей і неповторності буття певного соціуму.

Відмінність постмодернізації від модернізації полягає в переорієнтації її завдань із огляду на зміну суспільно-політичної ситуації в сучасному світі. Потребу в такій переорієнтації зумовлюють наступні чинники: зростання ролі симуляцій дійсності у засобах масової інформації, дематеріалізація науки і техніки; загострення екологічної проблеми і виникнення кризи ідеології економічного зростання, ідеї прогресу, утопічних сподівань на необмежене панування людини над природою; домінування тотального плюралізму, утвердження нігілізму й міфологізації дійсності в суспільно-політичній практиці; поява пост-утопічної антипрогресивної свідомості, здатної впливати на відновлення історичної природи людини й суспільства у своїх правах; зміщення акценту з економічних досягнень як найвищого пріоритету в бік утвердження якості життя, розвитку можливостей індивідуального самоствердження людини; пониження ступеня довіри суспільства до ієрархічних інститутів, бюрократизації й централізації; падіння значимості політичної, економічної влади й наукового авторитету; виникнення груп населення (переважно молоді) з новими формами поведінки, які означають відхилення від усталених традиційних норм; відхід значної частини населення від інструментальної раціональності і зростання прихильності до вищих цілей, духовних запитів; синтез наукових і релігійних знань у їхньому праг-

ненні зберегти почуття єдності, порядку і гармонії людського буття; пошук нетрадиційних шляхів осмислення ролі економічних явищ у житті суспільства; тлумачення суспільного виробництва не лише як виробництва матеріальних благ, а й як комплексу можливостей самореалізації індивіда, що передбачає включення в рамки цього процесу фактично усіх сторін людського життя.

Таким чином, постмодернізація в теоретичному і практично-політичному сенсі тяжіє до культурно-духовного синтезу, який передбачає універсалізм іншого порядку, порівняно з попереднім, часів становлення модернізаційної теорії. Разом із епохою модерну закінчується епоха «економічної людини», поставленої в цілковиту залежність від ринкової стихії. Звідси деякі дослідники, зокрема В. Іноземцев, визначають постмодерн як постекономічне суспільство. З цим можна погодитись лише в тому сенсі, що економіка перестає бути вираженням стихійної залежності суб'єктивного від об'єктивного. Звичайно, така залежність залишається, однак вона починає тяжіти до механізмів розвитку на принципах самоорганізації, спонтанної динаміки. Новий універсалізм ґрунтується на прагненні до глибокого взаємопорозуміння сторін, пошуках нових суспільних цінностей, умінні досягати компромісу з принципових політичних питань та ін.

Представники постмодернізаційних теорій поступово визнають те, що для соціального розвитку сучасного світу будь-яка прямилинійність прозахідного спрямування є не просто неприйнятною, а навіть стає небезпечною. Сучасне суспільство, трансформуючись, поступово перестає бути антиподом суспільства традиційного типу, намагається віднайти можливості для співіснування з останнім. Із цим відходить у минуле стереотип: бути сучасним – значить бути Заходом. Сьогодні немає доказів існування єдиної універсальної моделі людської цивілізації, втілення якої прагнули б усі країни, рухаючись до сучасного світу. Що ж стосується стійкості зазначеного стереотипу на пострадянському соціально-політичному просторі, то він, швидше за все, тимчасово спровокований несподівано-масштабною вестернізацією, ейфорія щодо позитивних наслідків якої поступово минає.

5.3. Постмодерна дослідницька стратегія: політологічний вимір

На сьогодні в політологічному дискурсі надалі не втрачає актуальності проблема співвідношення «об'єктивного», сциєнтистського, позитивістськи означеного підходу до пояснення політичної науки з постмодерним, «авторським» підходом до її інтерпретації. Проблемність застосування постмодернізму як теоретико-методологічної засади в дослідженнях політичної теорії полягає в неоднозначності трактування сутності постмодернізму та відсутності синхронності й узгодженості його категорійного апарату.

Серед найяскравіших представників постмодернізму – Ж. Дерріда, Ж. Бодрійяр, Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі, Ю. Крістева, Ж.-Ф. Ліюгар та ін.

Теоретичним підґрунтям постмодернізму вважають постструктуралізм, оскільки постмодернізм із другої половини 80-х років став осмислюватись як явище, тотожне

постструктуралізму, аж до того, що в новітніх дослідженнях М. Сарупа, С. Сулеймана, В. Вельша та багатьох інших постструктуралізм і постмодернізм характеризуються практично як синонімічні поняття.

Поступовий розвиток постмодернізму передбачав розширення сфери власного застосування та аналізу. Виникнувши як поняття, що характеризує рефлексію, здебільшого, у царині культури, розвиток цього напрямку охопив основні сфери людського існування та самовияву, як-от політика. Якщо постструктуралізм був досить вузькою літературною практикою, то вже постмодернізм задекларовано як більш широкий підхід до пояснення дійсності.

Постмодернізм успадкував від постструктуралізму наступні властивості:

- критика класичної логоцентристської наукової позиції, імпліцитної розумінню «нааявності», через категорії лінійного детермінізму;
- пошук нових трактувань свободи – маргінальних, розташованих за межами структури, де немає тотального контролю з боку влади;
- текстологічний характер реальності як аксіоматична установка заради подолання авторитету суб'єкта, будь-яких можливостей центрування та перспектив «*cogito*».

Зупинимося на двох моментах:

1) не можна говорити про цілісність і виразність постмодернізму в політичній теорії – це радше еkleктичний діалог. Просвітницькі ідеали властиві політичній науці як такій, саме тому постмодерністи й не могли виявити свої концептуальні напрацювання, спираючись лише на її досвід;

2) важливим аспектом постмодерного теоретизування була чітка практична позиція, як правило, стосовно прав людини, її становища в сучасному суспільстві. Стилістика постмодернізму нерозривно пов'язана з політикою.

У контексті означення постмодернізму Ж.-Ф. Ліотар зосереджує свою увагу на трьох аспектах.

По-перше, науковець наголошує на розумінні постмодернізму, яке випливає з його протиставлення модерну, що в принципі не може бути повним, оскільки сьогодні ми починаємо підозрювати, що подібний «розрив» пропонує не долання минулого, а радше його занепад чи наповнення, інакше кажучи – повторення. Практика такого розуміння продиктована традиційністю еволюційного мислення.

По-друге, проблема розуміння постмодернізму зумовлена підривом вартості самої ідеї прогресу – тенденції ускладнення людського існування «знімають» традиційні форми орієнтирів і самовизначення. Питання ідентифікації та чітких меж людського існування втратили пріоритетність: набагато важливішою стає проблематика чужинства як нашарування можливостей відмінності, несхожості, інакшості.

По-третє, важливим аспектом є визначення інтерпретації форм мислення, наприклад, політики. В такому контексті приставка «*пост*» у слові «постмодерн» позначає не рух, типу *come back*, *flash back*, *feed back*, тобто рух повторення, але деякий «ана-процес» – процес аналізу, анамнезу, аналогії й анаморфозу, який переробляє дещо «першозабуте». Такий реверс до першооснов крізь ідилію тотально лінійного розгортання розвитку і є постмодерном.

Отже, постмодернізм поєднує різноманітні концепти, спільним для яких є підхід до осмислення дійсності, що не передбачає матричного центрування, а навпаки – програмує ідейний релятивізм.

Можна визначити кілька ключових *характеристик*, властивих постмодернізмові.

Важливою методологічною ознакою постмодерністської парадигми є *неодетермінізм*, що заснований на розумінні засад нелінійності, відсутності простежуваної зовнішньої причини та чітко продиктованої каузальності, які, зокрема, визначають розвиток соціально-політичних феноменів. Фактично відбувається відмова від наявності в досліджувальній сфері іманентної логіки розвитку, що послідовно розгортає власну самостійність лінійним шляхом.

Наступною характеристикою, тісно пов'язаною з попередньою, є специфічне розуміння теорії – на протигагу пошукам глибини (особливого всепояснювального сенсу, який вважається метафізикою в принципі) декларуються *пошуки означень* «на поверхні»: у межах тріщин, зламів, вигинів, вихилів теорії як такої, взятої не у формі автономно-ізолюваного поля, а як складного еклектичного явища, межева напруга якого стає пріоритетом для постмодерного дослідження.

Ще однією важливою ознакою є *поетичність мислення* – це своєрідна форма інтерпретації змісту, специфіка якої полягає у завжди наявному моменті недомовленості, незавершеності та метафоричності водночас, що передбачає «радикальну відмову від жорстокого раціоналізму».

Невід'ємним аспектом є *плюралізм* на протигагу універсалізму. Усякий прояв останнього у межах постмодернізму трактують як вияв метафізичного імперіалізму.

Окремо слід окреслити *питання історизму*, розгляд історичного кризь призму дискретності, тому замість поступальної еволюції розглядають радше системну хаотичність, непрогнозованість і часто випадковість такого розвитку.

Текстологічний характер пояснення дійсності полягає в тому, що метафора тексту, як висхідна умова схоплення людського буття, перетворює політичне в глобальний інтертекст із численними посиланнями на інші сфери людського буття та осмисленням людини в нерозривності з такими текстологічними практиками, що фактично унеможливує її автономний розгляд, а екстраполює дослідницьку увагу на комплекс чинників, що переплітаються між собою (від ціннісних пріоритетів до характеру політичного режиму).

5.4. Людина і політика епохи постмодерну у дослідницьких підходах Р. Інґлегарта, М. Кастельса та А. Етціоні

Одним із домінуючих в умовах постмодерного суспільства можна вважати процес індивідуалізації, в центрі якого перебуває людина як основний об'єкт і суб'єкт модернізаційного процесу в його сучасному розумінні. Невизначеність як ознака постмодерну тісно пов'язана з домінуванням цього процесу. Людина постмодерну отримала щасливу можливість відчутти вільний політ у позбавленому часових і територіальних меж безмежному просторі культури. Разом із тим у контексті постсучасності індивідуалізація постає не як результат виділення й удосконалення відносно

самостійного суб'єкта історичного розвитку, а швидше як процес формування «безмежної» особистості, пошуку нею шляхів порятунку від самої себе та втілення власного «Я» як сатисфакції за гіпертрофовані зразки соціального буття.

Філософсько-політологічне розуміння проблеми особистості в постсучасному суспільстві достатньо глибоко розкрито у працях Р. Інглегарта, М. Кастельса й А. Етціоні.

**Рональд Франклін
Інглегарт**
(нар. 1934)

Американський дослідник *Рональд Франклін Інглегарт* наводить приклади зміни цінностей в епоху постмодерну. Він, зокрема, зазначає, що у політичній сфері падає повага до влади, посилюється акцент на участі і самовираженні людини. Раніше мобілізацію мас здійснювали дисципліновані політичні партії, якими керували еліти, участь у політиці обмежувалася голосуванням, вище цього рівня масова участь рідко піднімалася. В суспільстві постмодерну акцент зміщується з голосування на все більш активні форми масової участі. У цьому вони вбачають не самозахист, а особисту цінність. Нарешті, політику постмодерну відрізняє переорієнтація від політичного конфлікту на класовій основі до проблем культури

та якості життя.

Пояснюючи особливості культурного зсуву у зрілому індустріальному суспільстві, Інглегарт пише: «Змінилося все: стимули, які спонукають людину до праці, протиріччя, що стають причинами політичних конфліктів, релігійні переконання людей, їхнє ставлення до розлучень, абортів, гомосексуалізму, значення, яке людина надає створенню сім'ї та народженню дітей». У відповідності з цим міняються базові цінності суспільного розвитку. Їх носіями виступають покоління людей, формування яких розпочалося у 70-х роках й одержало в західній науці назву «міжгенераційного процесу зміни цінностей».

Що ж змінюється в суспільстві і чого хочуть від життя нові покоління людей? Спробуємо вичленити головні акценти у творах вищеназваних західних дослідників.

У людей західних країн із високим матеріальним достатком поступово відбувається зміна орієнтації від опікування матеріальним добробутом і фізичною безпекою у бік піклування про якість життя. На зміну матеріальним цінностям поступово приходять постматеріальні. Постматеріалізм як тип ціннісної орієнтації має більше шансів порівняно з матеріалізмом у питанні впливу на суспільно-політичну ситуацію початку XXI століття, оскільки його носії відзначаються вищим рівнем освіти і доходів, політичної активності, цілеспрямованості. Характерними особливостями цінностей, на які орієнтуються постматеріалісти, є: відмова від ставлення до економічного успіху як основної мети людської діяльності; прагнення до створення середовища однодумців із орієнтацією на цікаву, осмислену працю, духовно-моральне єднання; зосередження енергії на забезпечення соціального статусу і покращення якості життя; заміна релігійних та інших традиційних орієнтацій нерелігійними, пов'язаними зі свободою індивідуального самовираження; відкритість і готовність до сприйняття соціально-політичних та культурних змін.

Акцентуючи увагу на зазначених постматеріальних цінностях як явищі, іманентно властивому західному світові, Інглеарт визнає наявність і перспективи розвитку подібних цінностей в інших культурах, зокрема у східноєвропейських і пострадянських країнах. Наявність подібних цінностей у цих регіонах пов'язується з вищим рівнем відчуття безпеки у покоління, що вирости після Другої світової війни та наявністю систем соціального забезпечення і соціального захисту, які певною мірою компенсували порівняно низький рівень життя населення.

Дослідник постіндустріального суспільства *Мануель Кастельс* вважає, що важливою особливістю нинішнього розвитку західного суспільства є поява груп індивідів, які характеризуються «самобутністю, спрямованою в майбутнє». До основних різновидів такої самобутності відносяться: активізація територіальних громад із появою структур, здатних швидше адаптуватися до глобальних процесів сучасного світу (поява вільних економічних зон, повернення на історичну сцену міста-держави і под.); розвиток фемінізму, гендерних ідей як прагнення до усунення поділу соціальних інститутів за ознакою статі; розгортання та політизація екологічного руху, прагнення екологів до інтеграції людства й природи, до контролю за використанням простору в інтересах людей і природи.

Утвердження постматеріального начала в структурі сучасної цивілізації є, насамперед, проблемою морально-духовного порядку, бо за відсутності високого духовного горизонту особистості суспільство втрачає значиму соціальну перспективу. Першочерговість ролі особистісних якостей у розумінні духовності XXI століття, на думку українського філософа С. Кримського, визначається вимогою утвердження так званої монадної особистості, здатної репрезентувати свою націю, свою культуру, свою епоху і тим самим маніфестувати індивідуальну іпостась універсального досвіду. Подібні яскраві індивіди існували й раніше, як вожді, пророки, мудреці, та скоріше це були лише вияви унікальності. Носії індивідуальної самобутності створюють досить своєрідне суспільство, яке Кастельс називає

«суспільством мережевих структур», здатним продукувати дві самобутності – суспільного опору та зверненості в майбутнє, які можуть виникнути «у таких просторах, на основі таких умов і таких процесів, які характерні для кожного конкретного інституційного і культурного контексту».

Американський дослідник *Амітаї Етціоні* в книзі «Активне суспільство. Теорія соціальних і політичних процесів» (1968) зазначав, що постмодерністська епоха приносить із собою альтернативний вибір: або стрімкий і нестримний розвиток технологій, які спираються головним чином на критерії їх ефективності й на цінності панування-підкорення, або ж вибір нових ціннісних орієнтирів, які відкривають перспективу «ак-

Мануель Кастельс
(нар. 1942)

Амітаї Етціоні
(нар. 1929)

тивного суспільства». У західному суспільстві на особистісному рівні все помітнішою є орієнтація на забезпечення соціального порядку та справедливого існування через спроби синтезу елементів традиції і сучасності, пошук балансу між універсальним характером прав людини і спільним благом. Етціоні стосовно цього пропонує так зване «нове золоте правило», покликане максимально скоротити розрив між поведінкою людини, що їй диктує її «Я», і добродесною поведінкою суспільного характеру. Зазначене правило вчений виразив у формулі: «поважай і підтримуй моральний порядок у суспільстві, якщо хочеш, щоб суспільство поважало і підтримувало твою незалежність».

Акцентацію на правах людини, якою так захоплювалась і захоплюється досі ліберальна демократія, у постсучасному суспільстві має змінити ідея справедливого суспільства, якому притаманна рівновага між соціальним порядком і автономією особистості. Для забезпечення такої рівноваги на певний час допускається підвищена вимога до громадян з тим, щоб вони, поступившись індивідуальними інтересами, спрямували свою енергію на досягнення певних спільних для всіх цілей. На підтвердження свого підходу Етціоні наводить приклади пред'явлення зазначеної вимоги до громадян і поступок із їхнього боку: здобуття батьківщини євреями в часи становлення Ізраїлю як самостійної держави і прагнення до формування сучасної економіки в Китаї в умовах збереження соціалізму; консолідація культурно-релігійного характеру в Ірані. Виходячи з цих прикладів та з досвіду функціонування постсучасного суспільства, американський учений формулює основоположні принципи своєї комунітарної парадигми.

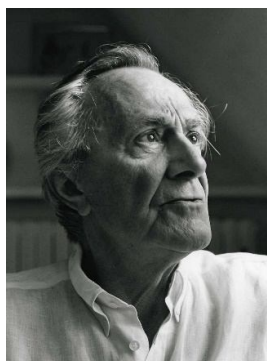
Етціоні аргументує, що незалежність особистості не повинна бути безмежною, а має вписуватись у контекст суспільних цінностей. Натомість ситуація, що реально складається в умовах постмодерну, тяжіє до підміни реальної взаємодії людини й суспільства різними симуляціями, ігровими елементами. Останнє в контексті оцінки постмодерної ситуації заслуговує на особливу увагу.

«Гра – серйозне» – одвічне дербі в діяльності та поведінці людини. Потяг до гри очевидно не можна вважати однозначно негативним явищем. Це скоріше – повернення людини до себе справжньої. Здатність до гри – прояв божественного в людині. Гра як домінанта постає за такої організації розвитку, коли з'являються нереалізовані тенденції. Вона поступово втягує у своє силове поле гравців. В постмодерній політиці однією з домінуючих є саме гральна функція. Гравці ж є заручниками, провідниками цієї функції. Ця думка відображена у працях мислителів-постмодерністів, на ідеях котрих ми зупинимося далі – Ж.-Ф. Ліотара, Ж. Дерріди, Ж. Бодрійяра, Ж. Дельоза та П.-Ф. Гваттарі.

5.5. Ж.-Ф. Ліотар про критику метанаративів

Серед усього спектру авторських підходів, яких об'єднують під знаком постмодернізму, методологічно виділяється підхід Ж.-Ф. Ліотара.

Жан-Франсуа Ліотар – французький філософ, естетик-постфрейдист. Він один із перших розглянув проблему кореляції культури постмодернізму й постнекласичної

**Жан-Франсуа
Ліотар**
(1924–1998)

науки. Основні праці: «Феноменологія» (1954), «Відхилення, виходячи із Маркса та Фрейда» (1968), «Лібідінальна економія» (1974), «Ситуація постмодерну» (1979).

Його праці окреслюють перспективи подальших постмодерних досліджень політичних систем та їх сутності, домінантів, способів структурування та деструкції. *Метанаративи* – це великі оповідання, що претендують на універсальність, домінування в культурі та легітимацію політичних, наукових, філософських й інших систем у соціумі.

Діалог щодо легітимності цілісності тривав задовго до його дескрипції в постмодернізмі, що відтворює позиція У. Еко. Однак у Ліотара розлучення з цілісністю має принциповий характер, через який його часто пов'язують із постмарксізмом.

Момент сумніву в цілісності, яку сприймають як велику втрату – це, поза сумнівом, момент модерний. Постмодерн ґрунтується на множинності як необхідній умові і фіксує, як факт, партикуляризм цілісності або плюралізм цілісностей.

Кожна теоретична точка відліку є відносною, бо розміщена у відповідній площині під певним кутом зору. Дискусії про готику, ренесанс, бароко пов'язані з тими історико-культурними перспективами, які формували естетичне сприйняття. Множинність перспектив бачення дозволяє змістити акценти з «втрати» готичного стилю в бік розширення діапазону стильової гами.

Цілісність може мати віртуальну, дифузну форму, крізь яку проглядаються множинні констеляції, не обов'язково пов'язані між собою. Множинність методологічно є сприятливою для самопізнання метанаративів, вияву їх специфічності, глибинних детермінант. Цілісність схильна до тотального бачення світу, однак множинність є його особливістю. Відповідно, мова йде не про руйнування цілісності, її «смерть від симптомів множинності», як це часто артикулюється у нападах на постмодерн, а про її локалізацію та перспективи, для пізнання чого множинність слугує методологічним принципом.

Політичні імплікації постмодерну висвітлюють зв'язки з теорією демократії. Розвінчання тоталітарних режимів ХХ століття призвело до появи інших *тотальних ідеологій*, механізмів легітимації влади та універсалізації партикулярного політичного порядку. Саме ці моменти охоплює постмодернізм у численних формах локалізації домагань абсолютистського характеру.

Принцип дії модерністських метанаративів ХХ століття Ліотар розкриває в праці «Лібідінальна економія», яка, як і написана перед нею «Відхилення, виходячи із Маркса та Фрейда», є сучасною теоретичною кореляцією провідних методологічних шкіл ХХ століття, а саме фрейдизму та марксізму.

У даному політичному полі революційні цінності набувають значення релігійних шляхом декларації порятунку усіх людей через помсту винним. Крах революційного методу розв'язання політичних суперечностей, за Ліотаром, призводить до розвін-

чання революційних цінностей, а разом із ними й цінностей клерикальних, які забезпечували місіонерську роль інтелектуала в масах.

У методологічному плані Ліотар наголошує на необхідності подолання дихотомії теоретичного та наративного дискурсів, перший із яких поєднує всезагальні знання, а другий – унікальні. Таке протиставлення Ліотар вважає позірним, оскільки в кожній теорії відкрито або приховано присутній наратив, який вже щось пояснює нам або про нас.

Теоретичні метанаративи не піддаються регресу до окремого факту чи події, вони слугують накопиченню словесних форм і скеровані на нескінченну розповідь про себе. Відповідно, метанаративи завжди передбачають взаємодію з реципієнтом, завдання якого не замикається на сприйнятті, а розширюється до передачі або творчої трансформації. Для власного розгортання метанаративи потребують історичного часу, логосу, поміщеного в тривалість часового континууму та, внаслідок цього, конкретного політичного ладу. Така позиція чітко простежувана в гуманітарній науці, зокрема політичній, коли через призму метанаративів, зумовлених домінуючою ідеологією, виростають цілі наукові «школи», а також обґрунтовуються методологічні «традиції», які втрачають всяку логіку зі зміною домінуючої ідеології, та метанаративів відповідно.

У «Постмодерних умовах: звіті про знання» Ліотар, за допомогою методології мовних ігор, виявляє *залежність наукового знання від політичної системи*, в межах якої дане знання продукується. Доповідь маніфестує, що однією з ключових функцій метанаративів є легітимація знання в науковій системі. Метанаративи підміняють собою істину та слугують на новій позиції методологічним критерієм структурування знання. Постмодерн для Ліотара становить прогрес науки, який виявляється в *критичному сумніві у метанаративах*.

Знання і влада є двома сторонами одного питання: хто вирішує, що є знанням, і хто знає, що потрібно вирішувати?

Ж.-Ф. Ліотар, «Ситуація постмодерну»

Ретроспектива методологічних шкіл ХХ століття в «Постмодерних умовах: звіті про знання» схематично окреслена через два провідні напрямки, а саме: 1) трактування суспільства як функціональної цілісності, яке розкривали представники школи Т. Парсонса; 2) трактування суспільства як антагонізму суперечностей, яке широко репрезентоване в марксизмі та його новітніх варіативних напрямках.

Аналізуючи висновки Ліотара щодо альтернатив модерну, усвідомлюємо, що знання про системи політики завжди перебувають у залежності від загального методологічного контексту, в якому вони описані. Відповідно, генеза знання про системи політики, крім історико-теоретичної осі, містить також детермінанту методологічної осі, вибір якої зумовлює контекст і перспективи дослідження.

Однак, розвінчання метанаративів для Ліотара позбавлене трагізму та пов'язаного з ним відчуття невідоротної втрати, оскільки даний процес розгортається, насамперед, у теоретико-методологічному сенсі та скерований на залучення до смислових зв'язків дискурсу людини, без вікової, расової чи гендерної домінант. Розвінчання істинності метанаративів виступає інтелектуальною практикою в теоретико-мето-

дологічному дискурсі, що покликана якнайширше залучити людину до творення простору власної свободи. Відповідно, варто підкреслити значний внесок Лютара в переосмисленні ролі та значення, сутності методології гуманітарних наук, зокрема політичної.

5.6. Концепція деконструкції Ж. Дерріда

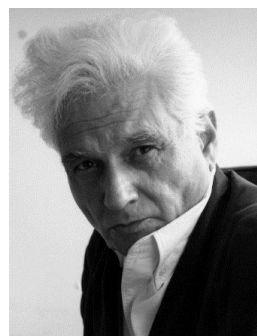
Жак Дерріда – французький філософ, постмодерніст, деконструктивіст. Основні праці: «Голос та феномен» (1967), «Письмо та відмінність» (1967), «Про граматику» (1967), «Розрізнення» (1972), «Межі філософії» (1972), «Позиції» (1972), «Поштова картка: Від Сократа до Фрейда і далі» (1980), «Привиди Маркса» (1993), «Хора» (1993), «Місцеперебування: Моріс Бланшо» (1998).

Дерріда зробив спробу розвинути та переглянути наявні в філософії рефлексії, принципи подолання традиційних цінностей та переосмислення встановлених стереотипів мислення. Його політична концепція визначається плюральністю, яка протистоїть монізму модерної філософії, множинністю, завдяки чому легітимується існування різноманітних концептуальних підходів до тлумачення політики та політичного життя.

Отже, будь-які політичні дослідження зосереджені навколо проблеми вибору певної стратегії, оскільки не існує трансцендентної істини, яка би перебувала за межами сфери письма, яка би виявилася спроможною деяким теологічним способом керувати всією тотальністю цієї сфери.

Найбільшого розголосу серед концептів, розроблених Деррідою, в межах наукового дискурсу здобуло поняття «*деконструкції*», згідно з яким відкидається тоталітарна сутність раціоналізму в політичних практиках; політичний і політологічний дискурс виводяться за традиційні межі, акцентується увага на табуйованих раніше темах і проблемах. Сутність деконструкції як методу дослідження соціальних і політичних феноменів, які мають текстуальну форму, полягає у відшукуванні в останніх глибинних суперечностей, а також таких прихованих сенсів, які породжуються залишками дискурсивних практик минулого у вигляді певних мовних кліше, котрі, у свою чергу, під впливом мовної практики наявної епохи підлягають перетворенню, незалежно від позиції автора тексту. Внаслідок цього в тексті виникають т. зв. «лакуни» та невизначеності, виявити та проаналізувати які робить спробу Дерріда.

Деконструкція постулює принципову неможливість змістовної експлікації буття: тематика суб'єктивуючої інтеріоризації не випадково є для неї домінуючою. Критика засадничих концептів «присутності», «дійсності», «тотожності», «істини» обумовлюється переконанням, що статус раціонального в культурі підтримується постійними зусиллями витіснення з його сфери елементів, що суперечать його ж логіці. Ця репресивна інтенція, що лежить в основі західноєвропейської культури, позначається

Жак Дерріда
(1930–2004)

Деконструювати опозицію – означає спочатку в певний момент перевернути ієрархію.

Ж. Дерріда, «Позиції»

Деррідою як *логоцентризм*. Логоцентризм оголошується атрибутивною ознакою метафізичного мислення, метою якого є прагнення до систематизації явищ, які утворюють бінарні пари відповідно до центру (першоначала). Такі бінарні опозиції характеризуються домінуванням одного члена над іншим (чоловіче/жіноче, елітарне/масове, оригінал/копія, присутність/відсутність тощо). Деконструкція змінює співвідношення в бінарних парах, позаяк відсутність Центру позбавляє сенсу розподіл на домінанту та маргінес.

Для Дерріди політичний зміст помітно або приховано знаходиться всюди, знаки набувають політичного характеру в міру того, як вони входять у сферу масових процесів шляхом мови та мовлення. Намагаючись вирвати мову з полону метафізики та логоцентризму, Дерріда всебічно розглядає поняття «означуване», «позначуване», «знак» як єдність цих двох складових.

Дерріда проголошує пріоритет знаку над позначуваною ним річчю або явищем, стверджує, що сама можливість поняття «знак» у функції вказування на певний реальний предмет передбачає заміщення цього предмета знаком і залежить від часу «схоплення» свідомістю цього предмета або уявлення про нього. Те, що карбується знаком, ніколи в ньому не присутнє, отже, слово та смисл, слово та думка ніколи не можуть бути одним і тим самим.

Сучасний світ – це «світ упорядкованого хаосу», де порушено цілісний традиційний тип суспільного розвитку, а відповідно і модерна ідеологічна система, що визначається великими наративами; координація політичних зусиль стає проблематичною, якщо не неможливою, внаслідок зростання локального чинника та дисперсії.

Деконструкція, в розумінні Деріди, не є якимось методом і не може ним стати; будь-яке її визначення не є вірним, бо гальмує її власну безперервність. Також її не можна розглядати як критику в будь-якому з її значень, бо вона сама підлягає реконструкції. Практика реконструкції носить позаметодологічний характер і не пропонує обмеженого набору строгих правил .

У такому контексті необхідно розглянути поняття *онто-тео-телео-фалло-фонологоцентризму*, започатковане Деррідою, що передбачає такі моменти:

1) *презумпція мозаїчності та семіотичної вторинності* будь-яких теоретичних конструкцій, що можуть будуватись лише через усвідомлення дискретності та неоднозначності змісту різних явищ;

2) *презумпція відмови від зовнішньої каузальності* та переорієнтація на бачення предметності у вимірі самоорганізації;

3) *відмова від телеологічного тлумачення* семантичних властивостей політичного;

4) *презумпція відмови від бінарних опозицій* типу «об'єкт-суб'єкт», «чоловіче-жіноче», «філософське-політичне»;

5) *презумпція акценту не на голосі*, який утілює іманентний до тексту зміст, а на самому тексті як нестабільному середовищі генерації змісту, що може розумітись і через ототожнення тексту та політичного як певного середовища із власними сукупностями певних зв'язків;

6) *презумпція відмови від наявності іманентного змісту політичного*, певної од-

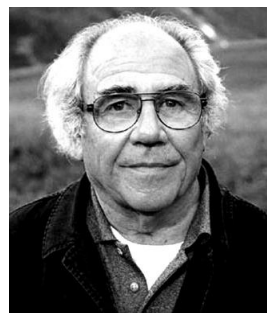
нозначної логіки, яка могла би бути експлікована при схематичному аналізі когнітивної діяльності суб'єкта.

Загалом, деконструкція надає можливість прирівняти в правах соціальну більшість і будь-яку меншість, це позбавляє можливості використовувати в політичному дискурсі поняття норми як інструменту дискримінації.

Таким чином, внесок Дерріди в політичну науку полягає в тому, що, завдяки використанню методу реконструкції, він руйнує традиційні відмінності в бінарних опозиціях, породжені пануванням логоцентризму в політологічному дискурсі, прирівнює в правах центр та маргінес, обґрунтовує існування різноманітних концептуальних підходів до тлумачення політики та політичного життя, формулює способи супротиву диктату владних дискурсів.

5.7. Ж. Бодрійяр про симулятивний характер політики

Жан Бодрійяр – французький філософ-постмодерніст, соціолог, культуролог, письменник і публіцист. Основні праці: «Система речей» (1968), «Суспільство споживання» (1970), «Критика політичної економії знаку» (1972), «Символічний обмін та смерть» (1976), «Про спокусу» (1979), «Симулякри та симуляція» (1981), «Америка» (1986), «Прозорість зла» (1990), «Неможливий обмін» (1999), «Паролі. Від фрагмента до фрагменту» (2005).

Жан Бодрійяр
(1929–2007)

Розглядаючи природу політики, Бодрійяр зазначає, що справжня природа політичного характерно говорить про себе вустами Н. Мак'явеллі в період Відродження: звільнена від релігійних і міфологічних упереджень як «чиста гра знаків, яка не обтяжує себе ніякою історичною чи соціальною «істиною», але, навпаки, грає на її відсутності.

Простір політичного, отже, визначений передусім формою знакової подачі сенсу, різноманітних кодів його поєднання, що формують собою стратегію, а не ідеологію. Тут ще рано говорити про домінантність ідейну. Остання коливається, вона релевантно залежна від віртуозності висловлення, а не від абстрактних і наперед завершених «істин».

Відповідно цинізм та імморалізм мак'явеллівської політики пов'язані не з нерозбірливістю у виборі засобів, на чому наголошує досить груба її інтерпретація: їх потрібно шукати у вільному відношенні із цілями. Цинізм та імморалізм знаходять своє підґрунтя саме у вільному співвідношенні із історичною, психологічною, соціальною «істинами». Таким чином, Бодрійяр вважає, що чистий прояв політики в такому цинічно-імморальному вияві найбільш їй властивий і може бути зіставлений радше з поняттям здорового глузду як підґрунтя для такої стратегічної гри, але аж ніяк не з розумом.

Уже починаючи від XVIII століття, спрямованість політичного різко змінюється в бік *соціального*, що стає змістовним виявом політики. Політичне тепер – це уявлення,

над грою владарюють механізми репрезентації, а політична сцена відтепер відсилає до фундаментального означуваного: народу, волі населення тощо. Цього разу на неї виходять не чисті знаки, але сенси: від політичної дії вимагається, щоб вона якомога краще зображувала реальність, яка стоїть за нею, щоб вона була прозора, моральна та відповідала соціальному ідеалові правильної репрезентації.

Сьогодні вся побутова, політична, соціальна, історична, економічна і т.п. реальність спершу включає в себе симулятивний аспект гіперреалізму: ми всюди вже живемо в «естетичній» галюцинації реальності.

Ж. Бодрійяр

«Кінець політики», на думку Бодрійяра, визначає поява марксизму: починається ера повної гегемонії соціального та економічного, і політичному залишається лиш бути дзеркалом – відображенням соціального в царинах законодавства, інституційності та виконавчої влади. Зростання впливу соціального зумовлює втрату впливу політичного. Соціалістична думка, на противагу ліберальній (для останньої характерна своєрідна «ностальгія» за «чистою» політикою), ґрунтується на тих ідеалах, у межах яких поступове зникнення політики є невідворотним. Таким чином, енергія політичного спрямована проти нього ж самого: його специфіки у чистому вигляді більше не існує.

Кінцева втрата стратегічного наповнення політики настала в умовах сучасної неоконфігуративності. Остання передбачає все ту ж самозростаючу знаковість, але знаки тепер не означають: насправді, в реальній соціальній субстанції їм більше ніщо не «відповідає».

У розумінні Бодрійяра, цей єдиний актуальний референт – *мовчазна більшість* – є досить умовним, оскільки він не може уособлювати жодної репрезентації: маси не є референтом з тієї причини, що вже не належать порядку уявлення. Політичний референт отримав заміну в вигляді референдуму – питання передбачають відповіді. Отже, політичне на сучасному етапі цілковито узалежнене від механізмів симуляції. Відповідно логіка формування політичного цілком узалежнюється від феномену мовчазної більшості. Найпершим її парадоксом є те, що вона виступає водночас і об'єктом (виявляючись на перетині всіх хвиль інформаційного впливу), і суб'єктом симуляції, здатним на гіперсимуляцію, видозмінюючи всі симулятивні системи. Зворотним парадоксом маси є те, що вона не є ні суб'єктом, ані об'єктом, оскільки, з одного боку, вона не слугує носієм автономної свідомості, а з іншого – вона не піддається описові через систему відносин, структур, які би можна було охопити через які-небудь визначені індикатори.

У аналізі політики науковець йде ще далі, зазначаючи, що політичне перетворилося у своєрідний спектакль, розіграний в умовах повсякденного життя перед спраглим до видовищ громадянином, – передвиборче дійство та телеігри – це в свідомості людей упродовж тривалого відрізка часу одне й те ж.

Загалом, надаючи характеристику сучасному станові речей, Бодрійяр говорить про «стан після оргії», оскільки оргія – це кожен вибуховий момент у сучасному світі, це момент звільнення в будь-якій сфері. Однак усі містерії оргії вже пережито: ані виробництво, ані ідеологія чи щось інше вже не здатне повністю захопити людину, в політичній сфері зокрема. Залишається лише невичерпна можливість до симуляції: ми живемо в постійному відтворенні ідеалів, фантазій, образів, мріянь, які вже при-

сутні поруч із нами, які нам, у власній фатальній непричетності, потрібно відроджувати знову та знову.

Сценарій бінарного тлумачення дійсності в послідовності спроб і помилок стає цілковито домінантним за таких умов. Оцей *безреферентний референдум* передбачає те, що слід вважати істинним. Це не вибір, це ультиматум, а за таких умов свою специфіку втрачає сфера політики. Цю фазу політичного гіперреалізму характеризує закономірне поєднання двопартійної системи та соціологічних опитувань, котрі становлять собою дзеркало еквівалентного чергування, що відбувається в політичній грі. Пріоритетом за таких умов є не продукування думки, а її репродукція.

За Бодійяром, політика втратила канали означення, такі як економіка чи соціальна сфера, та водночас вона дотична до усіх цих сфер, тобто фактично відтворює логіку функціонування цінностей, утворюючись на межі поєднань цих сфер. Ззовні це може нагадувати винятково стратегічну гру, яка визначала відносну самостійність політики в мак'явеллівському форматі, проте це не так. Немає жодного стратегічного простору – є ті прогалини, у яких виникає політика. Це вже не стратегія, а радше коливання, детермінованість яких вельми умовна. Адже коли все стає політичним, саме політичне втрачає свою логіку, будучи всім і нічим конкретним водночас: коли політичне усе – ніщо більше не політичне; саме це слово втрачає сенс.

Розрізнення за замовчуванням включаються у відмінність, потрапляючи таким чином у систему координат визнання-дискримінації, включення-виключення, знімаючи питання чужинця, – такий от абсурд нашого альтруїстичного «розуміння», який можна зіставити лише з глибокою зневагою, що криється у ньому.

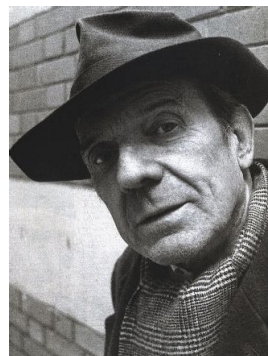
Підсумовуючи, варто зазначити, що культурологічні розвідки Бодрійяра, які обумовили евристичний потенціал розгляду політики через призму категорії симуляції, а також переосмислення сутності іншого, надають змогу критично переоцінити теоретизування та обґрунтування демократії, свободи та специфіки політики як явища та сфери самореалізації.

5.8. Політичний потенціал номадологічного та шизоаналітичного проектів Ж. Дельоза та П.-Ф. Гваттарі

Жіль Дельоз і П'єр-Фелікс Гваттарі – французькі філософи, представники постструктуралізму та постмодернізму, політичні активісти. Основні праці: «Капіталізм і шизофренія» (т. 1 «Анти-Едип», 1972; т. 2 «Тисячі плато», 1980), «Що таке філософія» (1990).

Дельоз і Гваттарі вводять поняття доіндивідуальних «номадичних сингулярностей», які покликані замінити як класичні теорії суб'єкта, так і структуралістські теорії, пов'язані з аналізом того, що означається.

Дельоз і Гваттарі вважають, що мислителі, які представляють «номадичне мислення», протистоять «державній філософії», що об'єднує репрезентаційні теорії західної метафізики.

Жан Бодрійяр
(1929–2007)

На їхню думку, останні служать легітимації влади, офіційним інститутам. Номадичне мислення, з їхньої точки зору, протистоїть ослімому або седентарному розподілу атрибутів.

Також Дельоз і Гваттарі акцентують увагу на різниці між «відмінністю», як такою, і «просто концептуальною відмінністю». Остання суть розходження в рамках тотожності. Поняття відмінності ж має дозволити мислити не тільки відмінність у тотожності, але також і відмінність між тотожністю та не-тотожністю. Критика протиставляється в даному випадку діалектиці як формі зняття заперечення в тотожність. Справжнє мислення завжди містить у собі відмінність.

Ми повинні не судити інші існування, а відчувати, підходять вони нам чи не підходять, тобто приносять вони в нас якісь сили або ж відкидають нас до бід війни, упокореного сновідіння, твердості організації.

Ж. Дельоз

Відповідно й цінності не можуть бути об'єктивно загальними, бо цінність-у-собі настільки ж суперечлива, наскільки і значення-у-собі: цінність всього значущого співвідносна з оцінкою. Також цінності не можуть бути суб'єктивно загальними, бо суб'єктивність, як така, виключає який-небудь консенсус між окремими свідомостями. Як наслідок, у фундаментальному дослідженні «Анти-Едіп» Дельоз

і Гваттарі розробили оригінальну концепцію «шизоаналізу», яка стала теоретичним підґрунтям для масованої соціально-політичної критики.

Дельоз і Гваттарі розподілили всі поняття політики і культури між двома полюсами – *шизофренією* та *параноєю*, які уособлюють два способи мислення, що протистоять одне одному. При цьому перший розглядається як однозначно позитивний, а другий, відповідно, репрезентує всі негативні форми культури.

У концепції «шизоаналізу» розуміння сутності сучасної людини, на думку авторів, неможливе без процесів машинізації, якими просякнуте капіталістичне суспільство. Панування техніки, як найвищий прояв влади при капіталізмі, позначається не лише на «машинному» продукуванні потреб і бажань, але й конститує людську особистість у такому аспекті, що вона сама постає як «машина бажання». Соціальні індивіди втратили автономію, яка надавала їм можливість впливу на процеси та умови розвитку суспільства.

Поняття «машин бажання» та виробництва протиставляються теоріям суб'єкта і репрезентації як відтворення. За Дельозом і Гваттарі, в сучасній культурі та, відповідно, політиці, вільні потоки одиниць, вироблені «машинами бажання», постійно виявляються структурованими та обмеженими в рамках поля суб'єкта. Завдання шизоаналізу полягає в «детериторіалізації» потоків сингулярностей і звільнення їх з-під влади «державного мислення» метафізики суб'єкта.

«Державна філософія» заснована на поняттях параної, ідентичності, подібності, істини, справедливості та заперечення, які дозволяють ієрархічно структурувати внутрішні області репрезентаційного мислення. Завдання подібного мислення – встановити подібність, симетрію.

Репрезентативній моделі державної філософії Дельоз і Гваттарі протиставляють *номадичне мислення*, яке засноване на шизофренії, розходженні, а не ідентичності. «Номадичне мислення» прагне зберегти відмінність і різноманітність понять там, де

П'єр-Фелікс Гваттарі
(1930–1992)

«державне мислення» вибудовує ієрархію та зводить усе до єдиного центру-суб'єкта.

Шизоаналіз спрямований на вивільнення потоків бажання з суб'єкта, цілісність якого забезпечується наявністю тіла, що володіє органами. Для цього Дельоз і Гваттарі пропонують поняття «тіла без органів», яке демонструє ідеал гладкого простору думки. Тут знову ж використовується протиставлення шизофренічного і параноїдального: «машини бажання», які виробляють бажання на мікрорівні у вигляді молекулярних мікро-

множин, протистоять великим соціальним агрегатам або молярним структурам на макрорівні, що прагнуть придушити сингулярності, спрямувати їх певними каналами й інтегрувати в єдності. Основним завданням шизоаналізу є звільнення потоків бажання з-під влади параноїдального структурування.

Учені виділяють три історичні типи соціально-політичних машин:

1) *глибинна територіальна машина* (дикунство), яка кодує потоки; базується на архаїчній цілісності виробництва і землі як життєдайних начал, виражається у деспотії;

2) *трансцендентна імперська машина* (варварство), яка перекодує потоки попередньої системи та її апарату; на цьому етапі жорстокість змінюється на усвідомлений системний терор;

3) *сучасна іманентна машина* (цивілізація), яка зайнята розкодуванням потоків у просторі капіталу; вона робить абстрактне конкретним, натуралізує штучне; сучасна іманентна машина прагне відродити деспотію за допомогою сучасних можливостей. У цьому сенсі сучасна держава замінила соціальне поневолення машинною контрольованістю.

Отже, капітал конститує всіх людей як суб'єктів, але одні з них – «капіталісти» – виступають суб'єктами висловлювання, які формують приватну суб'єктивність капіталу, тоді як інші – «пролетарі» – є суб'єктами висловлюваного, які підконтрольні технічним машинам. Сучасне здійснення влади більше вкладається в поняття «репресія» чи «ідеологія», воно передбачає процеси нормалізації, модуляції, моделювання та інформації, які стосуються насамперед мови, сприйняття, бажання тощо.

Саме ця сукупність включає в себе одразу і підлеглість, і поневолення, взяті у своїх крайнощах, як дві одночасні частини, що постійно посилюють і підживлюють одна одну. Позаяк природа влади є параноїчною, тому вона гостро реагує на будь-які прояви унікальності й особливості, що не вписуються в конкретну систему владних відносин і можуть виступати прообразом звільнення з-під впливу цієї системи. Відтак, істинно вільним індивідом є шизофренік – деконструйований суб'єкт, який породжує сам себе як людину, позбавлену відповідальності, яка говорить від свого імені та є самотньою.

Дельоз і Гваттарі залишили для сучасної людини нелегкий вибір – цей вибір пролягає між орієнтацією на параноїчний status quo і пошуком шизофренічного імпульсу, який би розламав структуру капіталістичного споживання і призвів до звільнення людського бажання. Такий, майже революційний, інтелектуальний вибір і зумовив

популярність дослідників серед революційної молоді, а також обумовив інтерес до їх досліджень політологів та політичної науки.

□□□ □□□ □□□ □□□ □□□

Постмодернізм як явище, подія, зумовлений загальносуспільним розвитком; він не міг не зачіпати політику та політичну науку загалом. Постмодернізм – це специфіка світоглядного, аксіологічно-гносеологічного охоплення світу, що ґрунтується на таких принципах, як неодетермінізм, поетичність мислення, плюралізм, текстологізм у означенні дійсності. Водночас незаперечною залишається різноманітність дослідницьких концептів постмодерного статусу, яким непритаманна наявність методологічної однорідності та схожості. Це радше спільна дослідницька стратегія, яка передбачає різноманітність у тактичних підходах до пояснення багатьох феноменів та явищ, зокрема політики.

Постмодерні маніфестації, витворені ключовими представниками одного напрямку, завжди носили подвійний вплив на сферу наших зацікавлень. *По-перше*, у формі чітко вираженої власної політичної позиції та погляду на практичний вимір політики, зумовлений як особистим досвідом, так і концептуальними напрацюваннями. *По-друге*, саме ці концептуальні напрацювання здійснили значний вплив на розвиток методології політичної науки, внесення новітніх практик до аналізу політики, а також і суттєвим чином вплинули на переосмислення методології загалом, оскільки остання до постмодерного втручання носила сциєнтичний характер, сповідуючи приналежність до позитивістського наукового проекту.

Відповідно, розгляд постмодерних наукових підходів має значну актуальність як для розуміння політики, так і для розкриття нових методологічних стратегій щодо її розуміння. Складність і різноманітність цих підходів об'єднуються при цьому єдиною тактикою, а саме пошуком перевідкриття політики стосовно вияву новітніх форм свободи, котрі б унеможливили повторення трагічного досвіду людства, коли ця свобода ховалась за ликом «єдності». Розрізнення й утвердження людської нетиповості – це, мабуть, ключовий маніфест постмодернізму, сутність якого має бути прописаною у справжній, а відповідно, досі не виведеній до кінця, політиці.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте особливості переходу від епохи модерну до постмодерну. Якими є причини цього переходу?
2. Назвіть основні ознаки «ситуації постмодерну».
3. Якою є роль гри в політичній діяльності часів постмодерну?
4. Поясніть зміну людського світогляду в епоху постмодерну.
5. Співставте визначальні напрями модернізації та постмодернізації.
6. У чому полягають позитивні й негативні наслідки постмодерної реальності?
7. Які ключові характеристики притаманні постмодернізму як напряму гуманітарних досліджень?

8. Кого відносять до основних представників постмодернізму? Авторами яких концепцій вони є?
9. У чому суть концепту метанаративу?
10. Яким чином метанаративи виявляють себе у політиці?
11. Як Ж. Дерріда обґрунтовує концепцію реконструкції?
12. Через які поняття логоцентризм виявляється у політичному дискурсі?
13. Як можна пояснити мікрофізичний статус влади? Як взаємодіють влада та знання?
14. У чому полягає природа влади сьогоdnішнього зразка?
15. Що таке симулякр? Які політичні симулякри можна визначити?
16. Яким чином Ж. Бодрійяр пояснює симулятивність сучасної політики?
17. Які основні завдання проекту шизоаналізу Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі?
18. Які основні загрози для сучасного суспільства несе «машинний» характер продукування бажань?

Література

Бауман З. Спор о постмодернизме / З. Бауман // Социологический журнал. – 1994. – № 4. – С. 69–80.

Бодрійяр Ж. Божиста лівиця / Ж. Бодрійяр. – Л. : Кальварія, 2007. – 128 с.

Бодрійяр Ж. Фатальні стратегії / Ж. Бодрійяр. – Л. : Кальварія, 2010. – 192 с.

Бодрійяр Ж. Символічний обмін і смерть / Ж. Бодрійяр ; [пер. з фр. Л. Кононовича]. – Л. : Кальварія, 2004. – 376 с.

Бодрійяр Ж. Симулякр і симуляція / Ж. Бодрійяр. – К. : Основи, 2003. – 232 с.

Вегеш І. Дельоз Жіль / І. Вегеш // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ–2000, 2014. – 765 с. – С. 201–202.

Вейз Д. Э. Времена постмодерна / Д. Э. Вейз. – Минск, 2002. – 240 с.

Висоцький О. Фуко Мішель Поль / О. Висоцький // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ–2000, 2014. – 765 с. – С. 668–669.

Гарбадин А. Гваттарі П'єр-Фелікс / А. Гарбадин // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ–2000, 2014. – 765 с. – С. 149–150.

Гарбадин А. Жіль Дельоз про чужинця як форму означення можливого світу у межах політичного дискурсу / А. Гарбадин // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Science. – 2013. – № 1(2). – Issue 12. – p. 190–194.

Гарбадин А. Особливості політичного дискурсу, його обмежувальних механізмів щодо відтворення феномену чужинця у Мішеля Фуко / А. Гарбадин // Вісн. Львів. ун-ту. – Сер. «Філосо. науки». – 2013. – Вип. 16. – С. 203–210.

Гарбадин А. Позаметодологічний концепт постструктуралістського дослідження: політологічний контекст / А. Гарбадин // Вісн. Львів. ун-ту. – Сер. : «Філосо.-політоло. студії». – 2012. – Вип. 2. – С. 145–154.

Гарбадин А. Поняття епістемі Мішеля Фуко та владні механізми її вияву у політичній науці / А. Гарбадин // Соціогуманітарні проблеми людини. – 2012. – Вип. 6. – С. 185–192.

Гарбадин А. Постмодерні підходи до аналізу політики / А. Гарбадин // У кн. : Історія політичної думки: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [І. В. Алексеєнко, Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна та ін.]. – Л. : Новий Світ–2000, 2016. – 1000 с. – С. 491–511.

Гарбадин А. Специфіка методологічного застосування постмодернізму у межах політичної науки / А. Гарбадин // Вісн. СевНТУ. – Сер. «Політологія». – 2011. – Вип. 123. – С. 45–49.

Гарбадин А. Стратегії функціонування влади у розумінні М. Фуко / А. Гарбадин // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – Сер. : «Питання політології». – 2011. – № 949. – С. 21–28.

Гарбадин А. Феномен чужинця у структурах постмодерного розуміння політичного дискурсу Жака Дерріда / А. Гарбадин // Панорама політологічних студій : наук. вісн. РДГУ. – 2013. – Вип. 11. – С. 14–22.

Горбатенко В. Ab ovo: Друге народження ідеї модернізації або синтагма постмодернізації / В. Горбатенко // Людина і політика. – 1999. – № 1. – С. 29–33.

Горбатенко В. Людина і суспільство в ситуації постмодерну: філософсько-політичні детермінанти / В. Горбатенко // Соціогуманітарні проблеми людини. – 2010. – № 5. – С. 151–166.

Горбатенко В. Політичне прогнозування: Теорія, методологія, практика / В. Горбатенко. – К. : Генеза, 2006. – 400 с.

Горбатенко В. Постмодерн і трансформація ціннісної основи людського буття / В. Горбатенко // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1 (10). – С. 3–13.

Горбатенко В. «Сидить старий, схиливши сиві скроні...»: Про кольорові скельця постмодерного буття / В. Горбатенко // Генеза. – 2006. – № 1. – С. 112–119.

Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть / В. Горбатенко. – К. : Видавн. центр «Академія», 1999. – 240 с.

Делёз Ж. Анти-Едип: Капіталізм і шизофренія / Ж. Делёз, Ф. Гваттари ; [пер. с фр. и послесл. Д. Кралечкина; науч. ред. В. Кузнецов]. – Екатеринбург : У-Фактория, 2007. – 672 с.

Делёз Ж. Что такое философия? / Ж. Делёз, Ф. Гваттари ; [пер. с фр. и послесл. С. Н. Зенкина]. – М. : Ин-т эксперимент. социологии ; СПб : Алетейя, 1998. – 288 с.

Зінченко Н. О. Теорія симулякра Ж. Бодрійяра: історико-філософський аспект: автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 / Н. О. Зінченко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2011. – 18 с.

Инглхарт Р. Постмодерн: Меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // Политические исследования. – 1997. – № 4. – С. 6–23.

Иноземцев В. Л. Расколота цивилизация: научное издание / Иноземцев В.Л. – М.: «Academia» – «Наука», 1999. – 724 с.

Куцепал С. Дерріда Жак / С. Куцепал // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ–2000, 2014. – 765 с. – С. 204–206.

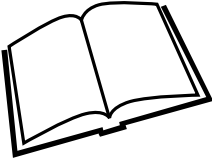
Леш С. Соціологія постмодернізму / С. Леш; [пер. з англ. Ю. Олійника]. – Л. : Кальварія, 2003. – 344 с.

Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Ж.-Ф. Лиотар ; [пер. с фр. Н. А. Шматко]. – М. : Ин-т эксперимент. социологии ; СПб. : Алетейя, 1998. – 160 с.

Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – 640 с.

Пост-Модернизм : энциклопедия. – Минск : Книжный Дом, 2001. – 1038 с.

ТЕМА 6

СТРУКТУРАЛІСТСЬКИЙ І ПОСТСТРУКТУРАЛІСТСЬКИЙ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ ПОЛІТИКИ

6.1. Методологія структуралізму та можливості її застосування до аналізу політичної реальності

6.2. Ф. де Сосюр – предтеча структуралізму: внесок у формування структуралістської методології

6.3. Методологія постструктуралізму: онтологізація текстуальності політичного дискурсу

6.4. «Тель Кель» – демістифікація ідеології західного суспільства другої половини ХХ ст.

6.5. Р. Барт – теоретик французького постструктуралізму

6.6. Кратологічна концепція М. Фуко

6.7. Революційний лінгвопсихоаналіз Ю. Крістевої, його місце у політологічному дискурсі другої половини ХХ ст.

6.8. Значення структуралістсько-постструктуралістської методології аналізу політики для подальшого розвитку політичної науки

6.1. Методологія структуралізму та можливості її застосування до аналізу політичної реальності

Структуралізм у жодному разі не можна називати думкою, яка пригнічує суб'єкт; це думка, яка його розкришує, подрібнює і систематично розподіляє; думка, яка його розсіює і перекидає з місця на місце, це такий собі суб'єкт, що постійно кочує, зроблений із індивідуальностей, але імперсональних, або з особливостей, але доіндивідуальних.

Ж. Дельоз

Терміном «структуралізм» зазвичай позначають комплекс гуманітарних досліджень, спрямованих на вивчення інваріантних відношень у розвитку різноманітних систем; також це міждисциплінарний інтелектуальний рух (50–70-ті рр. ХХ ст.); загальнонауковий засіб дослідження у гуманітаристиці.

Виникнення й оформлення структуралізму пов'язують із 1928 роком, коли відбувся Перший Міжнародний конгрес лінгвістів

Тема 6. Структуралістський і постструктуралістський підходи до аналізу політики

і доповідачі (Р. Якобсон, М. Трубецької, С. Карцевський) використовували термін «структура» для позначення сукупності відношень у мові як системі, посилаючись на тезу Ф. де Сосюра, що у мові все спирається на відношення, сутність яких у відмінностях і протиставленнях.

Важливим у генезі структуралізму є 1958 рік, коли була видрукувана книга К. Леві-Строса «Структурна антропологія». Завдяки їй структурний метод почав використовуватися не лише лінгвістикою, а й іншими науками. Проаналізувавши етнографічну науку, Леві-Строс виділив нову галузь пізнання – етнологію, предметом якої є системи відношень, отримані шляхом порівняння етнографічного матеріалу.

Леві-Строс зазначав, що характеристика різноманітних форм суспільного життя як системи відношень надала змогу аналізувати суспільства залежно від відмінних ознак, властивих системам відношень, які їх визначають, та досліджувати відношення, які перебувають поза емпіричними фактами. Засобом виявлення відношень оголошується мова, яка здійснює функції об'єкта пізнання, схеми можливостей пізнання і засобу пізнання. Мова (дискурс) отримує у Леві-Строса статус всезагального моду-су пізнання.

Значний внесок у формування структуралістської (а потім і постструктуралістської методології) здійснив Ж. Лакан. Створивши теорію структурного психоаналізу, згідно з якою мова вже не є предметом дослідження, а перетворюється на методологію дослідницької діяльності, оскільки, на думку Лакана, природа мови не в найменуванні речей чи в передачі інформації, а у визначенні бажання під наглядом Іншого (суспільства, культури, традиції).

Мета структуралізму – виявлення логіки генези та функціонування складних об'єктів духовної культури. Структуралізм надає першорядної ваги артикульованим сукупностям, які орієнтовані на систему та синхронію. Представники структуралізму – К. Леві-Строс, Р. Барт, Ю. Крістева, Ж. Лакан і М. Фуко, вчення котрих поставили як реакція на методологічне відставання гуманітарних наук задля їх модернізації шляхом переведення з емпірико-описового на теоретичний рівень.

Структуралізм як конкретно-науковий метод поділяється на «жорсткий» (сциєнтистський) і «м'який». Методологія першого базується на ідеях Ф. де Сосюра, Р. Якобсона та Л. Єльмслева, – це прагнення віднайти іманентні абстрактні єдності (мови, коди тощо), які виступають основою емпіричного буття культурних об'єктів, а потім формалізувати їх за допомогою структурно-семіотичних методів. До представників відносять К. Леві-Строса, А.-Ж. Греймаса, Ж.-К. Коке, М. Арріве, Ф. Рантьє, К. Бремона, Р. Барта. Помірний (м'який) структуралізм (Ж. Женетт, Ц. Тодоров, Н. Рюве, А. Міттеран, П. Гіро, Ж. Коен) характеризується тим, що поряд із лінгвосеміотичними методами використовувалися досягнення інших наук.

Згідно зі структуралізмом, у суспільстві і в політиці існують стійкі соціальні та політичні структури (інститути, норми, групи, спільності, статуси, ролі тощо), які виконують свої постійні функції. Ці структури мають стійкий характер, що дозволяє виділяти їх із політичної реальності і вивчати кожен окремо. Під структурою уявлялась теоретична модель, що функціонує несвідомо і не може бути емпірично сприйнята. Структура детермінує форму будь-якого об'єкта як систему, що складається з відношень між її елементами.

Основні принципи структурної методології сформулював Леві-Строс:

- при вивченні явищ культури головна увага має приділятися не елементам, а структурам;
- досліджувати культурні феномени потрібно синхронно (одночасно), а не діахронно (послідовно);
- пріоритет у дослідженні надається структурам, а не суб'єктам.

Структуралізм постає дієвою методологією політичного дослідження при аналізі класів та еліт, революційного і реформаторського способу трансформації суспільства та його політичної сфери, визначенні сутності і функцій ідеології, розгляді стабільності та інтеграційних процесів соціуму, забезпечує можливість розкриття сенсу позаінституційних особливостей політичної сфери. Структуралізм у політичній науці використовується для розкриття сутності політичних режимів, а використання засадничих принципів марксизму та психоаналізу уможлиблює дослідження соціальних основ політики з класових, національних та етнічних позицій.

Здійснення структуралізмом макроаналізу соціальної та політичної сфер життєдіяльності соціуму мало наслідком тезу про те, що політика – це певна підсистема соціальної системи, покликана визначати стратегічні цілі суспільства та мобілізувати соціальні ресурси для досягнення зазначених цілей. На підставі цього визначаються

Завдання структуралізму полягає в ідентифікації й аналізі не конкретних уявлень і практик, а цілих соціальних структур, представлених метафоричними і метонімічними відношеннями між соціальними явищами.

К. Харт, «Постмодернізм»

основні функції політичної системи – легітимація влади, мобілізація суспільних ресурсів, політична соціалізація та політична комунікація.

Важлива методологічна настанова структуралізму – аналіз будь-яких культурних і соціальних феноменів (у тому числі й політичних) крізь призму мови. Лінгвістична спрямованість зовсім не випадкова, адже діяльність кожного

члена соціуму певною мірою зводиться до вироблення дискурсивних практик, які він застосовує, щоб бути зрозумілим у колі своєї діяльності. Стикаючись із Іншим (оточенням, світом), людина інстинктивно відчуває небезпеку непорозуміння і як наслідок – бездіяльності, тому вона докладає безліч зусиль, щоб бути зрозумілою, досягнути порозуміння. Таке залежне становище індивіда робить його багатомовним і багатослівним – через мову, слово він намагається утвердити себе, підкорюючи життя шляхом говоріння.

Представники структуралізму звертаються до поняття *мовного знака*, маючи на меті віднайдення таких рис мови, які урівнюють її з іншими видами знакових систем, проблема природи мовного знака трансформується в проблему знакового характеру мови. Перевагою такого підходу є те, що мовний знак вже не вважається власне мовним явищем, яке знаходиться у складних відношеннях із психічними та логічними категоріями, а є умовною матеріальною формою для позначення певного внутрішнього змісту. Наслідком стає зведення всієї культури до системи знаків та їхньої інтерпретації за допомогою лінгвістичних моделей, а також редукування людського буття до серії мовних проявів, тобто до відмови від суб'єкта.

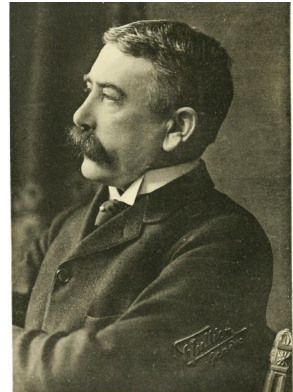
Із позицій структуралізму мова є проектом тоталітарної структури, пронизаної владою на кожному рівні. Жорстке правило, зрідка винятки, котрі самі є правилом, – це

Тема 6. Структуралістський і постструктуралістський підходи до аналізу політики

сприяє «ув'язненню» суб'єктів мови, які рухаються накресленими шляхами. Структурованість (фонетична, морфемна, дериваційна, семантична, синтаксична, стилістична) пронизує собою все. Кожний член суспільства, що розпочинає дискурс, розподілений між певними системами знаків, які рухають ним, починаючи від артикуляції органів мовлення аж до вибору тієї чи іншої фонем.

6.2. Ф. де Сосюр – предтеча структуралізму: його внесок у формування структуралістської методології

Фердінан де Сосюр – швейцарський лінгвіст, засновник структуралізму. У працях «Мемуар про першопочаткову систему голосних в індоєвропейських мовах» (1878) і «Курс загальної лінгвістики» (опублікована посмертно його учнями Ш. Баллі та А. Сеше, 1916) репрезентує вчення про системність мови, розрізняє мову та мовлення, наголошує на необхідності тлумачення мови як знакової системи, закладає підвалини нових галузей наукового знання – семіотики та структурної лінгвістики, яка стала основою структуралізму.

Фердінан де Сосюр
(1857–1913)

Сосюр відстоює тезу про те, що мова є соціальним продуктом, результатом соціального зв'язку між індивідами, він наголошує, що існування мови стає можливим завдяки наявності того, хто говорить, тому втрачає сенс теза про самостійне буття мови як певної сутності. Звичний образ людини сформований мовою, оскільки саме у мові людина поєднує певний предмет із відповідним йому знаком, тобто відбувається класифікація та інтерпретація предметів об'єктивного світу.

Оскільки мова розглядається як система знаків, то для встановлення значення того чи іншого знака необхідно дослідити відношення між знаками в системі, бо саме вони, а не загальні уявлення про світ надають значення знакам, завдяки структурі мови вибудовується увесь соціальний світ. Тому, окрім мови, Сосюр виділяє й інші знакові системи, закликає вивчати життя знаків усередині суспільства та наполягає на необхідності аналізу мови у вимірі теперішнього часу (синхронія) на відміну від пануючої на той час парадигми дослідження мови в історичному аспекті (діахронія). Синхронія характеризує будову мови, звуки, слова, граматику, правила тощо, що існують у певному місці у певний час, діахронія позначає еволюцію мови, зміну останньої у часі. Оскільки і владу, і політику, і право можна також розглядати як певну знакову систему, важливим видається вивчення синхронічного аспекту й цих феноменів. Перебіг часу неминуче призводить до руйнування старих системних зв'язків, тому неможливо уявити існування якогось метафізичного, застиглого соціального феномену. Важливо вивчати будь-який соціальний феномен у певний визначений часовий проміжок, а якщо виникає необхідність його дослідження у діахронічному аспекті, то потрібно враховувати синхронічні дані. Ця настанова швейцарського лінгвіста надзвичайно актуальна при дослідженні різноманітних політичних феноменів, де діалек-

тично мають поєднуватися як історична ретроспектива, так і адекватна професійна оцінка синхронічного стану. Зіставлення будь-яких соціальних феноменів (у Сосюра йдеться про мови, проте це можна розповсюдити на всю сферу життєдіяльності суспільства) стає можливим лише на основі ретельного попереднього синхронічного аналізу кожного з них.

Уся політична сфера суспільства визначається, формується та існує за посередництва мови. У цьому аспекті видається методологічно важливим розмежування мови (фр. *la langue*) та мовлення (фр. *la parole*), яке запровадив Сосюр. За його концепцією, мова – це система норм (умовних засобів), спільний для всіх мовців набір засобів, а мовлення – форма існування зазначеної системи, конкретні висловлювання носіїв мови. Елементи мови розуміються як одиниці, що володіють не лише своїм значенням (фр. *le sens*), але й своєю значимістю (фр. *le valeur*), котра визначається місцем у системі відношень елементів мови. Мовний акт має три складники – фізичний, фізіологічний і психічний, кожен із яких відіграє певну роль при формуванні уявлень про об'єктивну дійсність.

Дихотомія мови та мовлення надає можливість відділити соціальне від індивідуального, суттєве від вторинного. Мова постає продуктом, що пасивно реєструється

Мова постає важливою частиною духовного багажу нації, вона допомагає охарактеризувати певну епоху, певне суспільство.

Ф. де Сосюр, «Курс загальної лінгвістики»

індивідом, а не функцію мовця, являє собою індивідуальний акт волі та розуміння, у якому Сосюр виділяє два аспекти: 1) комбінації, за допомогою яких промовець використовує мовний код для репрезентації власної думки; 2) психофізичний механізм для об'єктивації цих комбінацій.

Сосюр є автором теорії знака, за якою мовний знак є єдністю двох елементів – позначуваного (поняття) та позначуючого (акустичний образ), зв'язок між якими довільний. Превага такого підходу в тому, що акцентується увага на поєднанні сенсу та акустичного образу, що надає змогу відійти від індивідуального акту мови, який постає при цьому лише як зародок мовної діяльності, і визначити мову як соціальне явище.

Оскільки мова – знакова система, то важливим є поняття значення – те, чим є позначуване для позначуючого. У системі мови існують два типи відношень – *синтагматичні* (відношення між мовними одиницями у певний проміжок часу) й *асоціативні* (відношення, які існують поза мовним процесом).

Мова, на відміну від інших соціальних установ, не підкоряється спрямовуючій діяльності розуму, тому що вона зі самого початку не є результатом очевидної гармонії між поняттям і засобом його вираження.

Ф. де Сосюр, «Курс загальної лінгвістики»

Досліджуючи історичність мови, Сосюр робить висновок, що мова не є суворо визначеною й обмеженою у часі сутністю, вона варіюється у часі та водночас – у просторі. Мова може померти внаслідок зовнішнього насильства та знищення народу, котрий говорив цією мовою, внаслідок нав'язування мови іншого, сильнішого племені або народу. Лише примус або вища сила зовнішнього характеру здатні знищити мову.

Тема 6. Структуралістський і постструктуралістський підходи до аналізу політики

Підсумовуючи виклад ідей Сосюра, варто зазначити важливість їх саме для політологічного дискурсу, адже мова – одна з найважливіших знакових систем, на що вказують такі особливості мови, які підкреслюють її відмінність від інших соціальних установ:

- жодна з цих установ не розповсюджується на всіх індивідів у будь-який момент часу і жодне інше соціальне явище не пов'язане з усіма індивідами таким чином, що кожен бере у ньому участь і може здійснювати вплив на нього;
- те, що більшість соціальних установ у певний період часу можуть бути замінені, виправлені, перетворені за бажанням індивіда, у мові неможливе;
- обидві сторони мовного знака можуть змінюватися незалежно одна від одної, характер зв'язку між позначуваним та позначаючим є довільним (що є неможливим стосовно інших соціальних явищ).

Для формування методології структуралізму найбільш важливими є такі ідеї Сосюра:

- теоретичне розмежування мови та мовлення: мова – це система знаків, а слово – елемент цієї структури;
- компонентами мовленнєвої діяльності є саме мова (структура, абстрактна система зв'язків) і мовлення (матеріальна послідовність сигналів);
- розмежування сфер синхронії та діахронії;
- мова є системою, заснованою на протиставленні конкретних одиниць, завдяки чому встановлюються відношення тотожності та відмінності;
- мова як система, підкорена чітким правилам, створена без участі окремого індивіда й отримана ним уже як даність, постає формалізуючим началом, активним носієм форми, що впорядковує мовні прояви суб'єктів мовного спілкування;
- існування, структуру та властивості будь-кого елемента можна зрозуміти і вивчити лише усвідомлюючи його зв'язок із іншими елементами, сам факт існування будь-якого елемента або предмета, а також його властивості залежать від існування та властивостей інших елементів (предметів).

6.3. Методологія постструктуралізму: онтологізація текстуальності політичного дискурсу

Виникнення постструктуралізму обумовлене соціально-політичною ситуацією, яка панувала в Західній Європі та США, починаючи з кінця 60-х і охоплюючи 70-ті роки ХХ століття. Особливо варто виділити масові протести молоді у Франції (1968 р.), внаслідок чого повсякденне життя наповнилося політичним змістом, усі соціальні сфери розглядалися крізь призму політики. Постструктуралізм – своєрідна реакція на розвиток західного суспільства як цілісної системи неперервних, прогресуючих формацій, розуму. Реальність революційних подій актуалізувала проблему анонімних механізмів влади, яка була скрізь, тому індивідуальний суб'єкт екзистенціально зривається місцем структуралістському суб'єкту (точці перетину мовних практик). Постструктуралізм відразу маніфестував свої філософські позиції, прагну-

Починаючи з 1968 року усе наповнилося політичним змістом – і повсякденне життя, і безумство, і мова, і засоби масової інформації, і бажання отримують політичний характер у міру того, як вони входять у сферу визволення і колективних, масових процесів.

Ж. Бодрійяр

теорії було пов'язане з кризою структуралізму та активною критикою феноменологічних і формалістичних концепцій у західному інтелектуальному загалі. Критика структуралізму здійснювалася у чотирьох напрямках – структурність, знаковість, комунікативність і цілісність суб'єкта.

Спершу постструктуралізм сприймався як суто французький феномен, але до початку 80-х років минулого століття отримав статус загальносвітового; з'явилися американська й англійська форми постструктуралізму.

Постструктуралізм декларував необхідність «децентрації» структури, доводячи, що кожна структура має свій зворотний бік (виворіт) – неструктурні сили та елементи. Структури визнаються принципово відкритими та незавершеними, позбавленими сакрального центру, а бінарні опозиції більше не визнаються основою відношень між елементами системи. Вводиться поняття «після-структури» та «до-структури»,

Знання нашого часу намагається знайти структуру – деякий темний, цупкий виворіт видимого.

М. Фуко, «Археологія знання»

куди індивід може вислизнути із структури, що не задовольняє або пригнічує його. Це був своєрідний інтелектуальний протест проти принципу влади, втіленої в самій ідеї структурної упорядкованості світу, репресивної влади центру. Найбільш послідовно критика структури проявлялася у деконструктивізмі (французькому та американському), а також у теорії «текстуальної продуктивності» Ю. Крістевої й «текстовому аналізі» Р. Барта.

Постструктуралісти заперечують основоположну догму модерної філософії про буття як присутність, підривають уявлення про референції, означуване не існує, воно завжди лише ілюзія, а аналіз мови їм потрібен для того, щоб відкинути єдність мовної семіотичної практики, перетворивши її в невпорядкований набір «дискурсів».

Спільною рисою структуралізму і постструктуралізму є критика автора-суб'єкта, його свідомості, яка й породжує літературний твір, проте ця критика переслідує різні цілі. Структура в дискурсі структуралізму – це самодостатнє ціле, що не має потреби ні в адресаті, ні в комунікативній ситуації, а сам автор – лише простий виконавець структурних приписів. Натомість, із точки зору постструктуралізму, структура – це прояв логоцентризму, а авторське «Я» – тиран, який за допомогою твору (тексту) здійснює терор монологічної істини.

Постструктуралізм актуалізує фрагментарність, будь-яке цілісне утворення в соціальній та політичній сфері оголошується штучно створеним феноменом, складові якого пов'язуються за посередництва соціального (політичного) дискурсу як результат інтерпретацій, тих, хто намагається пояснити ці утворення.

Тема 6. Структуралістський і постструктуралістський підходи до аналізу політики

Постструктуралізм виступає проти колективної (групової) участі в реальних соціальних подіях, поділяючи мотиви анархізму та індивідуалізму, оголошує необхідність пошуку нових трактувань свободи – «маргінальних, розташованих за межами структури», де відсутній тотальний контроль із боку влади, тому приділяє велику увагу так званим «жертвам системи», тим, хто силою обставин потрапляє на маргінес суспільного буття – ув'язнені, безумці, бунтарі, соціально пригнічені або соціально затавровані особистості та групи. Так постструктуралізм чинить опір системі.

Політика тлумачиться постструктуралізмом як особливий культурний спосіб вироблення та розповсюдження знань, як певний дискурс, тобто порядок організації та системи мови і відповідних дій. Мова – це інструмент соціальної комунікації, яким вдало маніпулює пануюча ідеологія для виправдання опозиції «панування – підкорення». Та форма дискурсу, яка домінує у певній культурі, безпосередньо пов'язана з діючою владою, поширюється завдяки та в інтересах влади, є основою влади. Дискурси містять у собі знання, яке іманентно володіє владою, тому мають існувати певні правила, імперативи, що знаходяться у висловлюваннях і визначають, хто і як може ці висловлювання створювати. Той, хто має владу над висловлюваннями, може визначити інші суб'єкти та об'єкти у своїх власних поняттях, тому світ складається із множини владних відносин, здатних породжувати конфлікти, світ – множина різноманітних конфліктів щодо влади.

Постструктуралізм не прагне до повного відкидання сталих ідей, а намагається знайти прийнятну основу для можливості альтернативного проблемно-концептуального пошуку, відкриває можливі перспективи у вивченні сучасних суспільно-політичних диспозитивів. Пояснення буття людини та соціуму за допомогою метафори тексту дозволяє сприймати політичне у контексті інших сфер людського буття, більш повно розкривати його специфіку.

Цінність постструктуралістської методології для аналізу політики визначається тим, що влада тлумачиться постструктуралізмом як система сутнісних відносин, як феномен, що відчуває безпосередній вплив не лише з боку політико-правової сфери, а й реагує на сфери виробництва, власності, моралі, культури тощо. Вперше в інтелектуальних пошуках Заходу виокремлюється та досліджується проблематика політичного дискурсу, розкриваються можливості вербальних і невербальних засобів політичної комунікації у формуванні політичної реальності. Політика тлумачиться як особлива сфера дискурсивності, завдяки якій соціум виробляє і змінює правила своєї організації та самоорганізації; як знакова система, тому інформація про об'єктивну дійсність подається за допомогою знаків, які мають вирішальне значення на відміну від реально існуючих, доступних безпосередньому спостереженню та експериментальному доведенню явищ.

6.4. «Тель Кель» – демістифікація ідеології західного суспільства другої половини ХХ ст.

Журнал «Тель Кель» видавався у 1960–1982 роках у Франції. Авторами журналу «Тель Кель» («Tel Quel») були Р. Барт, Ж. Батай, М. Бланшо, Ж.-П. Фай, М. Фуко, Ю. Крістева, Б.-А. Леві, М. Плейне, Ф. Соллерс, Ц. Тодоров, Ж. Женетт та ін.

Телькелівці орієнтувалися на досягнення тогочасних гуманітарних наук, особливо структурної лінгвістики та семіотики, які допомагали розкрити структурні елементи культури, здійснити демістифікацію ідеологічних засад буржуазного суспільства. Характерно, що майже всі телькелівці пройшли еволюцію від структуралізму до постструктуралізму, а однією з перших це зробила саме Ю. Крістева.

Автори журналу прагнули створити методологію дослідження будь-якого тексту (проза, поезія, критика), наголошуючи на значущості соціальної детермінації та соціальної ролі літератури. Основними принципами, на яких базувалася діяльність журналу, були: «політична семіологія» Р. Барта, активне залучення проблематики «великої політики», визнання домінування літературної практики над будь-якою рефлексією з приводу літератури. Для телькелівців будь-яка політика утворюється на основі мовної політики.

Автори журналу критикували сучасну їм буржуазну дійсність, яка мала би бути радикально змінена. Спочатку телькелівці були прихильниками авангарду, захоплювалися авангардистською практикою «нового роману» (А. Роб-Грійс, М. Б'ютор), тому *перший* етап діяльності групи «Тель Кель» (1960–1963) – естетичний, позначений прагненням підкреслити специфіку літератури та активність мови, світ сприймався таким, яким він є. Проте телькелівці досить швидко визнали, що французький авангард не критикує самої сутності буржуазних відносин, визнає існуючі культурні цінності, не здатний на політичну критику буржуазної ідеології. Вони оголошують тотальний бунт проти ідеологічних штампів у політиці, соціальному житті, закликають змінити не лише філософсько-естетичну парадигму, а й звичні стереотипи свідомості, які руйнівні впливають на суспільство та людину.

Другий період (1963–1966) – формалістичний. У 1964 р. група «Тель Кель» відмовляється від авангарду і переходить на позиції лівого радикалізму, використовуючи сцієнтистську методологію структуралізму, завдяки якій намагаються показати, як «зроблена» культура. Таким чином, на думку телькелівців, стане можливою демістифікація ідеологічних основ буржуазного світу. Проте структуралістська методологія не давала відповіді на запитання, як саме породжується ідеологія, тому представники групи «Тель Кель» почали активно використовувати марксистські постулати, завдяки яким можна розкрити соціально-економічні засади ідеології.

У 1967 р. журнал «Тель Кель» (випуск 29) оголосив початок постструктуралістського (*третього*) періоду діяльності (тривав до 1971 р.). Центральною ідеєю групи «Тель Кель» була ідея «революційного письма», за якою революція починається з того моменту, коли з пролетаріатом починають говорити на незвичній для нього мові, коли мова замінюється письмом. Чим більш не зрозумілим є текст, тим більше він є революційним. Синонімом буржуазності для телькелівців став роман, тому якщо піддати сумніву мову роману, то під сумнів підпадає й буржуазна ідеологія, адже капіталістичний устрій базується на приматі слова над письмом. Текст перетворюється у надмову без промовця, що призводить до знищення атрибутів ідеологічного маніпулювання – антропоцентризму та суб'єктивізму. Відбувається революційна перестройка свідомості й естетичних норм.

У 1968 р. виходить друком збірка «Теорія ансамблю», де було задекларовано нову програму діяльності групи «Тель Кель» – концентрація уваги на мові, яка розуміла-

Тема 6. Структуралістський і постструктуралістський підходи до аналізу політики

ся вихідною точкою мислення про суб'єкт і політику, створення нового розуміння письма та тексту – не як репрезентації, а як виробництва. Тепер телькелівці прагнули створити загальну теорію знакових систем, формалізувати семіотичні системи з погляду комунікації, тобто віднайти зону виробництва сенсу у площині комунікації, здійснити політизацію письма (останнє під впливом маоїзму, яким захоплювалися інтелектуали Франції того часу).

У 1971 р. розпочинається *четвертий* (тривав до кінця 70-х рр.) – політичний період діяльності групи «Тель Кель», пов'язаний із розповсюдженням ідей китайської культурної революції, яка сприймалася як спроба переписати історію як незавершений відкритий текст, у сферу літератури, яка оголошується революційною практикою і діяльністю якої спрямована проти масової свідомості, проти ідеологічних інститутів.

Від кінця 70-х років до 1982 року тривав *п'ятий*, останній, період діяльності групи «Тель Кель». Він був присвячений аналізу проблем світового політичного процесу, що виражалася у підзаголовку журналу «Література – Філософія – Мистецтво – Наука – Політика». Опісля журнал змінив назву на «L'infini» й існує дотепер, проте вже позбавлений будь-якої політичної спрямованості.

6.5. Р. Барт – теоретик французького постструктуралізму

Ролан Барт – французький філософ, літературний критик і теоретик. У його творчості виділяють два етапи: ранній (структуралістський) та пізній (постструктуралістський).

Структуралістський період творчості Барта визначається захопленням ідеями марксизму та екзистенціалізму (Ж.-П. Сартр), а також значним впливом концепцій К. Леві-Строса, Е. Бенвеніста, Ф. де Сосюра, Р. Якобсона, А.-Ж. Греймаса та ін.

Основні праці: «Нульовий ступінь письма» (1953), «Міфології» (1956), «Основи семіології» (1965), «Система моди» (1967), «Задоволення від тексту» (1973) та ін.

Особливе значення у творчості Барта має твір «S/Z» (1970), де він здійснює перехід від структуралізму до постструктуралізму, відмовляється від структурної моделі мови і звертається до практики тексту, доводить, що Твір та Текст потребують якісно різних методик дослідження, наслідком чого стає створення методу текстового аналізу. Сутність методу в заміні поняття «структура» поняттям «структурація», у відмові від тлумачення твору як певного цілого зі стійкою незмінною структурою й акцентуванні на рухливості та мінливості тексту як процесу «структурації».

Барт трансформує класичний метод структурного аналізу на основі принципового розмежування *денотації* та *конотації*. Під денотативним значенням слова розуміється не сам предмет (конкретна одиничність), а типові уявлення про нього, клас

Ролан Барт
(1915–1980)

об'єктів, що володіють зазначеними номінативними властивостями. Конотативним значенням слова вважається будь-яка додаткова відносно денотативної смислова інформація. Денотативні значення завжди подаються в явній формі, експліцитно, а конотативні – імпліцитно, закодовано.

За допомогою текстового аналізу дослідник прагне віднайти та класифікувати не всі смисли тексту (це неможливо тому, що текст відкритий у нескінченність), а лише ті форми та коди, через які відбувається виникнення смислів тексту, тобто простежити шляхи смислоутворення.

За Бартом, реальне явище і термін, який його репрезентує, не можуть бути тождесними, оскільки вони лише «еквіваленти» одне одного, тому політика, політичний дискурс має справу не зі самим явищем, а із «знаком», що є наслідком конвенційної кореляції, асоціації об'єкта і слова, яке його позначає, єдності позначуваного та позначуючого. Наслідком такого підходу стає положення про те, що політика насправді має справу не з реально існуючими соціально-політичними явищами, а з образами

Говорити чи тим більше міркувати нітрохи не означає вступати в комунікативний акт (як це часто доводиться чути); це означає підпорядковувати собі слухача: вся мова цілком є загальнообов'язковою формою примусу

Р. Барт, «Міфології»

(знаками) суспільства і політики, їх репрезентаціями у мові, тобто дискурсом.

Барт значну увагу приділяє ідеології, головне завдання якої, на його думку, полягає в тому, щоб утвердити в свідомості людини морально і владно затверджені мотиви її поведінки. Ідеологія витлумачує дійсність із метою виправдання тих або інших групових інтересів.

У багатьох своїх роботах Барт аналізує ідеологію і на основі цього аналізу виділяє такі аспекти:

- принципова неповнота ідеології, оскільки вона відображає інтереси окремої групи і не може дати цілісний образ світу;
- ідеологія «грішить» претензією на універсальність, бо намагається дати глобальний аналіз і глобальну оцінку подій та явищ дійсності;
- ідеологія агресивна, оскільки відносини, що пов'язують між собою різні ідеологічні схеми, – це відносини сили;
- ідеологія має примусовий характер, вона завжди намагається підкорити свідомість окремого індивіда інтересам групи або класу;
- ідеологія має «натуралізуючу» функцію – будь-яка ідеологія сприймає себе як явище «природи», як те, що «само собою розуміється»;
- б) стереотипність – кожна ідеологія має набір певних кліше, певних топосів;

7) ідеологія намагається створити сталий, раз і назавжди заданий образ світу, і для створення такого образу виробляються спеціальні норми, правила та схеми, під які підганяється життя суспільства.

Розглянемо розуміння Бартом проблеми влади в текстуальному просторі культури. Відомо, що культура – це своєрідний субстрат, який наповнює собою суспільство. Будь-яка сфера культури має свої організаційні правила, свої специфічні норми, впорядковуючи коди та субкоди. Соціалізація людини – це процес засвоєння норм і правил у різних сферах культури, вона завжди має насильницький характер, оскільки

Тема 6. Структуралістський і постструктуралістський підходи до аналізу політики

якщо особа відмовляється дотримуватись певних правил, культурних норм і звичаїв, то її очікує витіснення на маргінеси суспільства або певне покарання.

Кожна культурна форма, пропонуючи нам готові моделі поведінки, жадає підпорядкувати людину, здійснити над нею владу. Звідси запитання – *що ж є джерелом влади?* На думку Барта, влада – це дискурсивний (мовний) феномен, і саме тому вона просочується всюди, ніби вода. Влада не є суто політичним феноменом, вона є множинною, існує багато влад. Влада таїться в кожній формі культури: її втіленням є не тільки держава, класи й групи, а й мода, видовища, ігри, спорт, засоби мас-медіа, сімейні стосунки та ін.

«Ім'я мені – Легіон», – могла б сказати про себе влада.

Р. Барт

Влада, вважає Барт, є вічною і незнищеною, «вигнана, виставлена за двері, вона з'явиться до вас через вікно». Причиною живучості влади є мова – саме в ній від самого початку коріниться влада, бо мова – це завжди

засіб класифікації, а будь-яка класифікація є способом пригнічення. Йдеться про те, що мова, як правило, змушує нас висловлюватись у певних формах, а не як завгодно, вона пропонує нам визначені моделі, тому «свобода можлива лише поза мовою».

Ідеологія ґрунтується на стереотипах, тому вона легко проникає й локалізується у мовній формі, яка є ієрархічною, є завершеним цілим, бо будь-якому завершеному висловлюванню загрожує небезпека ідеологічності. Отже, мовна форма має стереотипну будову, а тому ідеологія легко в ній «оселяється».

Одна з головних тем, яку досліджував Барт, – це політичний міф. На його думку, сучасне суспільство захоплене владою міфів, а повсякденне життя індивідів «просякнуте» міфологізмами. Політичні міфи є наслідком того, що історія перетворюється на ідеологію завдяки функціонуванню знака. «І в минулому, і в наш час міфологія може знайти свою осно-

Міф має імперативний, заохочувальний характер: він виникає в абсолютно визначених умовах, звертається безпосередньо до мене, я відчуваю на собі силу його інтенції, він нав'язує мені свою агресивну двозначність.

Р. Барт, «Міфологія»

ву лише в історії, тому що міф – це слово, обране історією; він не може виникнути із «природи» речей», – писав Барт. Оскільки знаку, слову та дискурсу підвладні всі прояви суспільного та індивідуального буття, то міф має всеохоплюючу властивість, від нього не можна схватися, він домінує у соціально-політичному просторі сучасності, є складником усіх культурних і соціально-політичних феноменів. Будь-яку річ можна виокремити з її замкненого існування і перетворити на слово, яке буде сприйматися суспільством, оскільки не існує такого закону, котрий би забороняв говорити про ті або інші речі. Міф – маркер якісної характеристики сучасного буржуазного суспільства, а міфологізація – атрибутивна ознака будь-якого соціуму.

Досліджуючи співвідношення міфу та революції, Барт робить висновок про те, що вони взаємовиключають одне одного, адже революційне слово повністю політичне (революція створює новий світ, і її мова повністю включена у цей творчий акт), тоді як міфічне слово у вихідному пункті є політичним висловлюванням, а в кінцевому – натуралізоване. Революція відкрито маніфестує себе як революцію, тому унеможливорює створення міфів.

Міф – це деполітизоване слово, а політика має розумітися як сукупність людських зв'язків, що утворюють реальну соціальну структуру, здатну творити світ.

Р. Барт, «Міфології»

Барт уводить поняття «лівий міф», який, на його думку, виражає інтереси «пригнобленого класу», тому є надзвичайно бідним (мова представників пригнобленої спільноти досить примітивна), штучним і невиразним, позбавленим «внутрішнього природного імпульсу». Як писав Барт, «мова пригноблених завжди бідна, монотонна і пов'язана з їхньою безпосередньою життєдіяльністю, міра їх потреб і є мірою їхньої мови. Мова пригноблених реальна, вона майже нездатна брехати, адже неправда – це багатство, яким можна скористатися, коли є запас істин, форм». Основна сфера функціонування «лівого» міфу – це політика, у сфері повсякденного життя його функціонування суттєво обмежене. «Ліві» міфи існують у тих випадках, коли ліві сили втрачають свою революційність, коли революція перестає бути революцією і стає «лівизною», тобто починає маскувати себе, відмовляється від первинної руйнівної ідеї.

На протигагу «лівому» міфу, існує «правий» буржуазний міф, який охоплює усі сфери суспільного життя: правосуддя, мораль, естетику, дипломатію, побут, літературу тощо. Експансія «правих» міфів пропорційна прагненню буржуазії приховати свою сутність, зберегти незмінним існуючий світ.

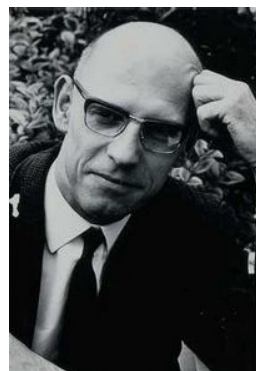
6.6. Кратологічна концепція М. Фуко

Мішель Фуко – відомий французький філософ і політичний мислитель другої половини ХХ століття, твори якого вплинули на розвиток соціальної та політичної думки сучасності. Основні праці: «Народження клініки» (1963), «Слова та речі. Археологія гуманітарних наук» (1966), «Археологія знання» (1969), «Наглядати та карати» (1975) та ін.

На думку Фуко, структуралізм покликаний зняти класичне Декартове протиставлення суб'єкта і об'єкта, створити простір дискурсивної практики, де немає мислимого в універсальній формі суб'єкта людини. У праці «Слова і речі. Археологія гуманітарних наук» Фуко стверджує, що людина – це винахід недавній, вона може досить скоро зникнути, як зникає обличчя, накреслене на прибережному піску.

Кратологічна концепція Фуко представлена у його роботі «Наглядати та карати», де мислитель звертається до проблем влади, оскільки саме вона розподіляє індивідів на категорії, вивчає їх згідно зі своїми власними потребами та уявленнями і в результаті або ототожнює їх із собою, або нав'язує їм свої закони, власну істину.

Поняття «влада» – не просто історичне, як завжди вважалося, а конкретно-історичне. Кожне суспільство, що знаходиться на певному історично окресленому та індивідуалізованому етапі свого розвитку, виробляє специфічні, притаманні тільки

Мішель Фуко
(1927–1984)

Тема 6. Структуралістський і постструктуралістський підходи до аналізу політики

йому механізми та форми влади. Влада перетворює індивідів на підлеглих, які повинні підкорятись встановленому закону та визнавати нав'язану їм істину. Все це пояснює, чому таке велике значення приписується *суб'єкту влади*.

Фуко не відкидав соціально-політичні погляди на владу К. Маркса, З. Фрейда, М. Вебера, а лише вказував на їх історико-теоретичну вичерпаність, застарілість. Так само, як кожне суспільство має свої механізми влади та підтримки чинного режиму, так само воно володіє власними механізмами соціальної істини, або соціально-політичної істини, тобто власними способами соціального управління та контролю за допомогою певного способу поділу існуючих цінностей на «істину» та «неправду».

Фуко слідом за Ф. Ніцше виступає як філософ «реальної історії» (нім. *wirkliche Historie*), котра подається в термінах конфлікту та влади або сили (англ. *power*). Поняття «суб'єкт», на думку Фуко, має два значення: 1) особа, що підкорена іншій через контроль і залежність; 2) особа, зв'язана зі своєю власною тотожністю через самосвідомість або знання про себе. Але в обох випадках це поняття нагадує про таку форму влади, яка уярмлює і робить підлеглим.

Фуко також належить поняття «політична технологія влади». Щоб зрозуміти зміст цього поняття, потрібно звернутися до тієї ролі, яку у владних відносинах виконує тіло. Владні відносини можуть зробити з тілом усе, що завгодно, досить пригадати лише століття тортур та катувань, котрі були нормою у відносинах «суверен – підлеглий». Владні відносини можуть чинити на тіло прямий вплив, таврувати та муштрувати його, завдавати йому мук і страждань, примушувати до тяжкої виснажливої роботи, вимагати від нього свідчень покорі. Політична технологія влади полягає у розмитому інструментуванні, оскільки її не можна локалізувати ані в державному апараті, ані в будь-якому типі інституції. Як стверджує Фуко, певною мірою йдеться про мікрофізику влади, до якої вдаються апарати та інституції, але царина її чинності міститься десь між їхнім величним функціонуванням і самим людським тілом із притаманними йому матеріальністю та силами. При такому розумінні влада є певною стратегією, бо вона радше діє, ніж володіє, є наслідком сукупності стратегічних позицій панівного класу, що визначає та утворює становище підлеглих.

Влада завжди мала у своєму арсеналі засоби завдання страждань, починаючи від інквізиційних процесів, коли покарання мало видовищний характер. Пізніше, коли *Людське тіло потрапляє до машинерії влади, що розриває його, розчленовує і складає по-новому. Народжується «політична анатомія», що її з не меншим успіхом можна назвати «механікою влади»: вона визначає способи впливу на тіла інших людей, щоб вони не тільки робили те, чого від них вимагають, а щоб і діяли так, як хоче влада, з тими методами, швидкістю й ефективністю, які їм визначають. Отже, дисципліна формує підлегли, треновані тіла – тіла «покірливі».*

М. Фуко, «Наглядати і карати»

чим іншим як доказом милості Господа до злочинця, що не дав йому змоги зневіритись. У цьому полягає двозначність страждань. Від допиту з катуванням і до самого моменту страти тіло знову і знову виявляє правду про скоєний злочин.

Жорстокість злочину – це зухвальство виклику, кинутого владі, воно породжує відповідь влади, що має за мету перевершити жорстокість, відреагувати на неї з такою силою, що зітре та знищить її. Просто в каральних ритуалах виявляється дія певного механізму влади – влади, яка не тільки приховує, що діє безпосередньо на тіло, а й міцніє та підноситься через свої матеріальні вияви, яка утверджується як влада озброєна, причому її порядкодайні функції ще не цілком відокремились від функцій воєнних; влади, що поціновує закони та обов'язки як особисті зв'язки, розрив яких – образа, що вимагає помсти; влади, для якої непослух уже ворожий вчинок, початок бунту, що загалом не дуже й відрізняється від громадянської війни; влади, якій треба не пояснювати, чому вона застосовує свої закони, а показувати, хто її вороги і яка несамовітна сила їм загрожує; влади, що за браком неперервного нагляду намагається підтримувати свій вплив пишнотою поодиноких виявів; влади, що піддається пишноті ритуального відтворення своєї реальної надмогутності, зазначає Фуко.

Найвідоміше визначення влади стверджує, що влада – це панування одного над іншим або іншими, це підкреслює ще одну функцію влади, пов'язану з забезпеченням дисципліни та наглядом за членами суспільства. Як уже зазначалося, влада безпосередньо спрямована на тіло, котре виступає об'єктом та мішенню влади, бо їй властиві методи, що дають змогу педантично контролювати операції тіла, забезпечувати постійне приневолювання його сил і надають йому таку властивість як покірність-корисність.

Завдяки дисципліні формуються чотири властивості індивіда: він камерний (унаслідок дії просторового розподілу), органічний (через кодування діяльності), генетичний (через нагромадження часу), комбінаторний (через поєднання сил). Серед багатьох інших дисципліна особливо послуговується двома методами – методом ієрархії (наглядає) та методом санкції (нормалізує). Дисципліна, таким чином, становить новий різновид влади, що зважає на індивідуальні відмінності кожної людини.

Розуміння влади у Фуко має одним із своїх витоків концепцію паноптичності, що має за основу закритий, поділений, зусібч спостережуваний простір, де за кожним індивідом закріплено визначене місце, контролюються будь-які рухи, реєструються усі події, центр пов'язаний із периферією, а влада виявляється неподільною відповідно до цілісної ієрархічної структури, а тому основними атрибутами влади є піднаглядність і карність. Паноптикон, писав Фуко, – це архітектурна споруда, в якій на периферії кільцева споруда, в центрі вежа; вежа має великі вікна, які виходять на внутрішню поверхню кільця, периферійна споруда поділена на комірчини, кожна з них пронизує всю товщу споруди і має два вікна: одне звернене до середини й відповідає вікнам вежі, друге виходить назовні й освітлює всю комірчину. Тож тоді досить посадити в центральній вежі наглядача, а в кожній комірчині замкнути божевільного, хворого, в'язня, робітника чи школяра. Оскільки наглядач сидітиме у вежі проти світла, то зможе добре й виразно бачити маленькі силуети ув'язнених у периферійних комірчинах. Влада пронизує собою соціальне тіло, утворюючи безкінечну необмежену

Тема 6. Структуралістський і постструктуралістський підходи до аналізу політики

площину ієрархії підвладності, оскільки влада є видимою, але в той самий час недосяжною для перевірки, бо ув'язнені не можуть бачити наглядача і не повинні знати, чи справді за ними наглядають, але вони мають бути впевнені, що за ними завжди можуть наглядати. У цій площині, подібно до атомів Демокріта, рухаються анонімні індивідууми, утворюючи соціум тією мірою, якою вони можуть контролювати один одного, впливаючи на долі та вчинки інших, в'язень завжди виступає як об'єкт інформації, але він ніколи не стане суб'єктом спілкування. Отже, паноптика – чудесна машина, котра фабрикує з найрізноманітніших бажань однорідні наслідки влади.

Підозра – ось ідеальний стан влади, бо вона розокремлює індивідів, утворює паноптичну спільноту, де будь-яка зміна поведінки індивідуума, хай навіть зовсім незначна, миттєво фіксується, кваліфікується наглядачем і має наслідком неминуче покарання. Демократичність – це найбільш підозріла ознака, що насторожує і примушує триматись у рамках власного тіла, і влада, таким чином, – це безперервний зовнішній примус утримування в кордонах, вона не допускає розростання, виходу за межі свого тіла; примусова статичність – це змога контролю й уникнення небезпеки для самої влади, адже боротьба з владою – це ніщо інше, як прагнення влади заради владарювання.

Паноптикон автоматизує та дезіндивідуалізує владу, функціонує як своєрідна «лабораторія влади», бо завдяки своїм спостережним механізмам він збільшує дієвість і спроможність проникання у людську поведінку, і там, де просунеться влада, зростає пізнання в усіх сферах, де влада виявляє свою дію, з'являються нові об'єкти, які ще треба пізнати.

Паноптичний устрій програмує засади функціонування суспільства, наскрізь пронизаного та нашпигованого дисциплінарними механізмами, являє собою функціональний пристрій, який має удосконалити здійснення влади, зробити його швидким та ефективним.

Отже, тюремний апарат базується на трьох основних принципах: політико-моральний принцип індивідуальної ізоляції та ієрархії, економічний принцип сили, вжитої на примусову працю, та техніко-медичний принцип одужання і нормалізації.

Одним із основних моментів у концепції влади Фуко є утвердження необхідності критики «логіки влади та владарювання». Влада у потрактуванні Фуко має такі ознаки: дисперсність, дискретність, суперечливість, всюдисущність та обов'язковість прояву, завдяки цим ознакам влада постає як активно діюча надособиста сила. Специфіка розуміння влади полягає в тому, що вона проявляється як «влада наукових дискурсів над свідомістю людини», оскільки знання, що отримується наукою, само по собі відносне, отже (з точки зору «всезагальної істини») воно нібито є сумнівне, і це знання нав'язується людині у вигляді «беззаперечного авторитету», що примушує людину мислити готовими, заданими поняттями та схемами.

Розглядаючи генеалогію влади, Фуко пише, що влада всюдисуща; але зовсім не тому, що вона наділена привілеєм усе згруповувати під свою нездолану єдність, а тому, що вона відтворюється кожної миті, в кожній точці чи, точніше, в кожному відношенні, від однієї точки до іншої. Владу можна виявити скрізь, і не тому, що вона все поглинає, а тому, що вона виходить звідусіль. І «ця» влада в усіх своїх постійних,

повторюваних, інертних, самовідтворюваних характеристиках є не чим іншим, як наслідком сукупності, що проступає крізь усі ці рухливі взаємодії, зчепленням, яке утворюється з них усіх і, в свою чергу, намагається зафіксувати їх. Треба, безперечно, бути номіналістом: влада – це не інституція і не структура, це не така собі сила, якою обдаровані певні особи; це лише назва, яку ми даємо складній стратегічній ситуації в тому чи іншому суспільстві.

Влада, на думку Фуко, не є ні субстанцією, ні сутністю, котрі визначають зовнішню силу, влада – це складна мережа та дуже рухлива стратегія. Це – діяльність, певна сукупність відносин, нестабільних і неозначених дій, результат структурних відносин.

6.7. Революційний лінгвопсихоаналіз Ю. Крістевої, його місце у політологічному дискурсі другої половини ХХ ст.

Юлія Крістева
(нар. 1941)

Юлія Крістева – французький філософ і семіолог болгарського походження, дослідниця в галузі лінгвістики, літератури, культури, активна суспільна діячка, феміністка, публіцист, прихильниця марксизму. Основні праці: «Семіотика» (1969), «Революція поетичної мови» (1974), «Полілог» (1977), «Влада жаху» (1980), «Історія кохання» (1983), «Спочатку була любов: Психоаналіз та віра» (1985), «Чорне сонце, депресія та меланхолія» (1987), «Самі собі чужі» (1988) та ін.

У межах здійснення телькелівської програми створення загальної теорії знакових систем Крістева формулює свої основні категорії – «інтертекстуальність», «практика, що позначає» (позначання), «гено-текст», «фено-текст» (гено-текст є основою, яка знаходиться на передмовному рівні; поверх нього розміщено те, що ми називаємо фено-текстом. Фено-текст – це структура, що підкоряється правилам комунікації, вона передбачає суб'єкта акту висловлювання та адресата цього акту. Гено-текст – це процес, що проходить крізь зони відносних та тимчасових обмежень; він полягає у проходженні, яке не блокується двома полюсами однозначної інформації між двома цілісними суб'єктами). Крістева використовує методологію структуралізму, урівнює свідомість із мовою, а оскільки результатом організації будь-якого мовного висловлювання є текст, то і свідомість тлумачиться як текст.

Ще одним важливим моментом було звернення Крістевої до царини пристрастей і бажань, які були відкинуті на маргінес теоретизування силою політичного дискурсу, створює власний варіант психоаналізу – «фемінізоване лаканство». Вона приймає лаканівське ототожнення структури несвідомого зі структурою мови, що дає змогу відновити історичну та соціальну реальність суб'єкта шляхом аналізу мови несвідомого. Лаканівська методологія використовується Крістевою і при аналізі поняття

Тема 6. Структуралістський і постструктуралістський підходи до аналізу політики

«суб'єкт», який оголошується внутрішньо суперечливим явищем, що знаходиться у стані постійної напруги, на межі розпаду та психічної деформації, і який намагається відновити свою цілісність за допомогою символічної функції уявлення, яка сама є фікцією.

Велику увагу Крістева приділяє аналізу можливостей і меж семіотики, використовуючи семіотичний інструментарій для дослідження різноманітних соціальних практик. Дослідниця аргументує тезу про те, що семіотика постійно працює у сфері мови, тому не лише визначає та координує функціонування будь-яких позначаючих практик (до яких відносяться і політичні, і ідеологічні, і соціальні), але й сама теж постає як позначаюча практика, оскільки постійно осягає відношення між об'єктом, що досліджується в рамках певного дискурсу, та мовою, яка його описує. Це надає підстави Крістевій оголосити семіологію «саморефлексивною наукою», яка претендує на статус «науки про ідеологію».

Робота Крістевій «Революція поетичної мови» присвячена дослідженню соціальної реальності на основі мови підсвідомості, тому авторка активно використовує не лише лінгвістичні методи, але й напрацювання психоаналізу, марксистські постулати та ідеї феміністського дискурсу. Крістева пропонує нове тлумачення суб'єкта, вбачає в ньому синтез свідомого та несвідомого, визнає суб'єкт соціально та політично заангажованим.

У 1982 р. Крістева видає друком одну з найвідоміших своїх політичних праць – «Сили жаху: Есе про відразу», де намагається розкрити «зворотний бік» таких соціальних феноменів як культура, релігія, ідеологія, політика, Всебічному аналізу піддається поняття «відразливе», яке набуває статусу універсального принципу, оголошується висхідною точкою людського, таким, що передує будь-якому досвіду людського буття в світі. Реакції жаху та відразу передують будь-якій раціоналізації, оскільки виникають раніше, ніж людина спроможна їх усвідомити. Відразливе «аб'єкт» не є ні суб'єктом, ні об'єктом, воно радикально невизначене та гетерогенне, тому жахає людину, актуалізує необхідність створення своєрідного захисного бар'єру, яким стає поле символічного, що гарантує суб'єкту безпеку, створює можливості для розрізнення предметів та явищ. Проте, на думку Крістевій, межі безпеки нестійкі, завжди існує загроза хаосу, захистити людину від занурення у глибини хаосу та ірраціональності, вберегти ідентичність від смертельної небезпеки має саме відразу.

Визнати сьогодні місце жінки в суспільстві в цілому, а не лише в одичних випадках означало б зміну нашого почуття сакрального. І якби нам це вдалося, то можна було б вважали, що здійснилася нова культурна революція. Але, без сумніву, для цього знадобляться віки.

Ю. Крістева

Народи Європи, ніби пацієнти психоаналітика, кидаються між національною депресією та маніакальними спалахами націоналізму. Щоб стати ближчими, нам потрібно стати чужаками для своїх національних спільнот. Нація може стати чимось більшим, частиною Європи як єдиного проекту, якщо зможе усвідомити себе як федерацію поважаючих одна одну чужостей.

Ю. Крістева

Крістева переконана, що категорії суб'єктивного та соціального безпосередньо пов'язані між собою, оскільки є символічними системами, тому будь-яка соціальна символічна

система відображається у відповідній суб'єктивно-соціальной системі, завдяки чому утворюють відповідні типи соціуму, культури, політики. Символічне постає гарантом соціальной ієрархії. Відразливе не є якістю певного об'єкту, це його виняткове положення відносно певної межі, визначеної структурою соціуму або суб'єкта, це – зворотна сторона релігії, моралі та ідеології.

Сучасний глобалізований світ загрожує людству насильницькою універсалізацією, тому закономірним є прагнення індивідів відстоювати свою ідентичність (я – француз, я – єврей, я – християнин, я – жінка тощо), створюються замкнені ідентичності, проте для європейців стає все більш очевидним той факт, що будь-яку ідентичність можна поставити під питання. Тому європейці мають усвідомити необхідність поглянути на себе «зі сторони», здійснити «метафізичний демонтаж», саме це, на думку Крістевої, є основою свободи, оскільки «ми вільні настільки, наскільки свобода дозволяє нам не бути ув'язненими в сутностях, котрі знаходяться у стані війни з іншими сутностями».

Місце Крістевої у політичному дискурсі сучасності значною мірою визначається її відданістю фемінізму, утвердженням тези про те, що феміністських рух пов'язаний із ідеєю революції, головною силою якої мають бути не буржуазія, не пролетаріат, не третій світ, а саме жінки. В одному зі своїх інтерв'ю Крістева стверджує, що сьогодні можливе створення принципово нової політичної свідомості, яка визнає той факт, що жінки здатні оволодіти інструментами рівності, влади та централізму. Але жінки будуть це робити інакше, ніж чоловіки, оскільки інакше сприймають все, що стосується закону, влади та заборони.

Я вважаю, що політичні революції сьогодні мають свої межі. Вони обмежені технікою, новим світовим порядком, необхідністю забезпечення певних прав, що саме по собі є швидше юридичний акт, ніж бунт.

Ю. Крістева

6.8. Значення структуралістсько-постструктуралістської методології аналізу політики для подальшого розвитку політичної науки

У сучасному світі влада безпосередньо пов'язана зі соціальними феноменами, вона прагне віднайти засоби адаптації до складної соціально-економічної динаміки, врахувати нові ціннісні орієнтації та інтереси різноманітних соціальних груп, віднайти найбільш ефективні способи взаємодії політичних інститутів і громадянського суспільства, завдяки чому забезпечити власну легітимність. Усе це актуалізує необхідність модернізації теоретичного обґрунтування природи влади загалом і політичної, зокрема, що й здійснюють представники структуралізму та постструктуралізму, які обґрунтували нові підходи до сфери політико-владних відносин (політична семіологія Р. Барта, паноптична концепція влади М. Фуко, революційний лінгвопсихоаналіз Ю. Крістевої), спільною рисою усіх цих концепцій є акцент на комунікативному аспекті політико-владних відносин.

Отже, ми бачимо, що влада, її генеалогія, сутність та прояви – це одна з вічних тем політологічного дискурсу, оскільки саме існування людства базується на підкоренні

Тема 6. Структуралістський і постструктуралістський підходи до аналізу політики

одного індивідуума іншому, і які б форми не приймало це підкорення, мета завжди одна й та ж сама – «наглядати і карати». З самого початку історії людства влада відіграє подвійну роль, оскільки для керуючих перетворюється на засіб ствердження чи збагачення, а для підлеглих (керованих) існує і як механізм їхнього захисту та управління суспільством, і як стороння людині, жорстока відносно неї сила.

Зазначена подвійність влади культивує у останньої протилежні здібності: 1) мімікрування відповідно до потреб і бажань критичної більшості населення; 2) спроможність миттєво перетворитися на тоталітаризм.

Структурна та постструктурна методологія надала змогу раціонального осмислення сфери політики, зробила можливим і доцільним раціональне осмислення політичних феноменів.

Питання для самоконтролю

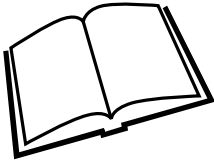
1. Чим обумовлено особливу увагу постструктуралістів до питань мови та мовної практики?
2. Поясніть, як Ви розумієте міркування Ф. де Сосюра, що «мова існує у спільноті, є сукупністю відбитків, що є у кожного в голові, мова – це те, що має кожен, одночасно спільне для всіх, і таке, що не залежить від волі промовця». Як ця теза може бути використана для аналізу політичної реальності?
3. Розкрийте сутність «паноптичної» концепції влади М. Фуко?
4. Поясніть, як Ви розумієте тезу Ю. Крістєвої про те, що феміністських рух пов'язаний із ідеєю революції, головною силою якої мають бути не буржуазія, не пролетаріат, не третій світ, а саме жінки?
5. У чому сутність поняття «лівий міф» Р. Барта?
6. У чому, на думку Р. Барта, полягає головне завдання ідеології?
7. Чим можна пояснити значний вплив структуралізму та постструктуралізму на реальні політичні практики в 60-х рр. ХХ ст.?
8. Поміркуйте, як впливають нові ціннісні орієнтації та інтереси різноманітних соціальних груп на владу та владні відносини в суспільстві?
9. Визначте роль постструктуралістського підходу в сучасній політичній науці.
10. Наведіть приклади найбільш поширених політичних міфів у сучасному суспільстві.
11. У чому проявляється подвійність влади?
12. Поміркуйте, чому для європейців стає все більш очевидним той факт, що будь-яку ідентичність можна поставити під питання.
13. Яким чином Ю. Крістєва використовує лаканівську методологію для аналізу політичної реальності?
14. Назвіть ознаки влади у потрактуванні М. Фуко.
15. Назвіть центральну ідею групи «Tel Quel».
16. Поясніть тезу Р. Барта: політичні міфи є наслідком того, що історія перетворюється на ідеологію завдяки функціонуванню знака.

Література

- Барт Р.* Мифологии. – М. : Академ. проект, 2008. – 381 с.
- Барт Р.* Структурализм как деятельность / Р. Барт // Нулевая степень письма. – М.: Прогресс, 2008. – С. 227–236.
- Висоцький О.* Фуко Мішель Поль / О. Висоцький // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 668–669.
- Висоцький О. Ю.* Міф як інструмент легітимаційної політики // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. – Сер. «Філософія. Соціологія. Політологія». – Вип. 13. – 2006. – С. 241–249.
- Гарбадин А.* Крістева Юлія / А. Гарбадин // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 343.
- Гарбадин А.* Позаметодологічний концепт постструктуралістського дослідження: політологічний контекст / А. Гарбадин // Вісн. Львів. нац. ун-ту. – Сер. : «Філософ.-політолог. студії». – 2012. – Вип. 2. – С. 145–154.
- Гарбадин А.* Поняття епістемі Мішеля Фуко та владні механізми її вияву у політичній науці / А. Гарбадин // Соціогуманітарні проблеми людини : зб. наук. праць. – 2012. – Вип. 6. – С. 185–192.
- Гарбадин А. С.* Постмодерні підходи до аналізу політики / А. С. Гарбадин // Історія політичної думки: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [І. В. Алексеєнко, Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2016. – 1000 с. – С. 491–512.
- Історія політичної думки:* навч. енцикл. словн.-довідн. / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с.
- Кеніг П.* Структуралізм / П. Кеніг // Енциклопедія постмодернізму / за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора; [пер. з англ. В. Шовкун; наук. ред. пер. О. Шевченко]. – К. : Основи, 2003. – С. 406.
- Крістева Ю.* Полілог / Ю. Крістева. – К. : Юніверс, 2004. – 480 с.
- Крістева Ю.* Самі собі чужі / Ю. Крістева. – К. : Основи, 2004. – 262 с.
- Куцепал С. В.* Французька філософія другої половини ХХ століття. Дискурс із префіксом «пост» / С. В. Куцепал. – К. : Вид-во ПАРАПАН, 2004. – 324 с.
- Повторєва С. М.* Структурний підхід – структуралізм – постструктуралізм (еволюція методології та її поширення у гуманітарних студіях) / С. М. Повторєва – Л. : Вид-во нац. ун-ту «Львів. політехніка», 2010. – 336 с.
- Рюс Ж.* Поступ сучасних ідей: Панорама новітньої науки / Ж. Рюс. – К. : Основи, 1998. – 669 с.
- Сосюр Ф. де.* Курс загальної лінгвістики / Ф. де Сосюр; [пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко]. – К. : Основи, 1998. – 324 с.
- Фуко М.* Археологія знання / М. Фуко. – К. : Основи, 2003. – 326 с.
- Фуко М.* Наглядати й карати / М. Фуко. – К. : Основи, 1998. – 392 с.
- Фуко М.* Правила промови / М. Фуко. – К. : Основи, 1994. – 24 с.
- Фуко М.* Що таке автор? / М. Фуко // Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки / за ред. М. Зубрицької. – Л. : Літопис, 1996. – С. 442–456.

ТЕМА 7

АКСІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ ПОЛІТИКИ

7.1. Філософські витоки аксіологічного підходу до аналізу політики

7.2. Еволюція аксіологічного підходу в історії політичної думки:

7.2.1. Аксіологічні підходи до осмислення політики у працях старосхідних і античних мислителів (Конфуцій, Платон, Арістотель, Полібій та ін.)

7.2.2. Ціннісний догматизм доби Середньовіччя (Августин «Блаженний» Аврелій)

7.2.3. Трансформація системи цінностей епохи Відродження (Н. Мак'явеллі)

7.2.4. Аксіологічні підходи до осмислення державного буття у Новий час (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Г. Гегель)

7.3. Формування аксіологічної теорії XIX – першої половини XX ст.:

7.3.1. Аксіологічні підходи мислителів другої половини XIX – початку XX ст. (М. Вебер, О. Шпенглер)

7.3.2. Ціннісна парадигма як характеристика творчої спадщини мислителів 40–60-х рр. XX ст. (П. Сорокін, А. Дж. Тойнбі, Т. Парсонс)

7.4. Аксіологічний підхід у політичній думці другої половини XX – початку XXI ст. (Д. Белл, С. Гантінгтон, Ф. Фукуяма, М. Кастельс, Е. Тоффлер):

7.4.1. Ціннісні орієнтації постіндустріального, інформаційного суспільства в інтерпретації Д. Белла

7.4.2. Ціннісна концепція С. Гантінгтона крізь призму цивілізаційного розколу

7.4.3. Аксіологічний підхід Ф. Фукуяма до «кінця історії»

7.4.4. Аксіологічні засади моделі інформаційного та інформаціонального суспільства М. Кастельса

7.4.5. Футурологічний прогноз зміни аксіосфери Е. Тоффлера

7.5. Місце та роль аксіологічного підходу в сучасній методології політичної науки

7.1. Філософські витоки аксіологічного підходу до аналізу політики

Аксіологічне знання, як особлива сфера наукового пошуку, спрямоване на дослідження цінностей різних типів, орієнтує на аналіз ціннісних основ суспільного життя. Термін «аксіологія» (дав.-грец. ἀξία – цінність, λόγος – слово, учення) був запроваджений до наукового вжитку в 1902 р. французьким філософом П. Лапі. Поняття відтоді активно використовують у суспільствознавстві. Доволі поширеним є тлумачення аксіології як учення про природу цінностей, їхнє місце в реальності та структурі ціннісного світу, тобто про зв'язок різноманітних цінностей, їх відношення із соціальними і культурними факторами та структурою особистості.

Аксіологія як самостійна галузь дослідження виникає із поняття «буття», що роздвоюється на *реальність* і *цінність* як об'єкти різноманітних людських бажань і прагнень. Головне завдання аксіології – показати місце цінностей у загальній структурі буття та її відношення до «фактів» реальності. Проблема цінностей у широкому значенні виникає й зростає у періоди знецінення певної культурної традиції, у часи дискредитації ідеологічних засад суспільства.

Система цінностей є тим чинником, який уможлиблює характеризувати рівень розвитку (історичний, цивілізаційний, культурний, соціальний, політичний тощо) суспільства загалом, потенційні можливості його прогресу, стан сформованості суспільно-політичних ідеалів. *Політична аксіологія* є особливою сферою наукового пошуку, основна мета якої – з'ясувати зміст політичних цінностей, визначити їх ієрархічну структуру, роль у сучасній політичній практиці.

Новітні суспільствознавчі наукові розвідки, у яких використовується аксіологічний підхід, демонструють різні спектри аналізу ціннісних ієрархій людини та суспільства. «Ціннісна проблематика є об'єднуючою для представників усієї системи соціально-гуманітарного знання. Інтерес до аксіологічних феноменів зумовлюється важливим місцем останніх у соціокультурних процесах, передусім, у забезпеченні духовної репродукції, розвитку людини та суспільства» (Ю. Борисова).

Із часу виникнення аксіології сформувалося кілька дослідницьких напрямів щодо розуміння феномену цінності: 1) натуралістичний психологізм; 2) аксіологічний трансценденталізм; 3) персоналістичний онтологізм; 4) соціологічна концепція цінностей; 5) культурно-історичний релятивізм. Проаналізуємо їх.

1. *Натуралістичний психологізм* (Р. Б. Перрі, Дж. Д'юї). Як відомо, ще софісти проголосили людину, що розглядається на рівні психічних інтересів, мірилом усіх речей – корисності, справедливості та ін. Кожен предмет, що задовольняє якусь потребу людини, є цінністю. Цінності розумілися як об'єктивні чинники реальності, які залежать від біологічних, а також психологічних потреб людей:

- американський філософ-неореаліст *Р. Б. Перрі* відзначає, що «будь-який об'єкт інтересу є ціннісним фактом. Цінність визначається інтересом, який детермінований очікуванням результату. Сам же інтерес – «об'єднуюче поняття», що означає інстинкт, спонуку, відчуття, емоції. «Мої інтереси – це я сам у якнайглибшому сенсі». Поділ цінностей на Істину, Красу та Добро Перрі вважає тра-

диційною аксіологічною класифікацією, але пропонує і свою класифікацію. За нею цінності розділені на «функції інтересу» та «інституційні форми» (наприклад – пізнавальні, моральні, економічні, політичні, етичні, релігійні). Цінність як потреба, цінність як інтерес, цінність як вибір і установка – це натуралістичний психологізм, названий Перрі «біоцентричним»;

- американський філософ, психолог і педагог, представник філософії прагматизму та засновник функціональної психології *Дж. Д'юї* запропонував інший варіант цієї концепції цінностей. Він робить значний крок уперед у розумінні цінності порівняно з іншими «натуралістами». Для нього цінність – не просто об'єкт інтересу, але і результат діяльності людини, його досвіду. На відміну від Перрі, Д'юї підкреслює соціальний характер інтересів людини, включених у досвід, який створює цінність, і акт оцінки передбачає діяльність інтелекту, не є чисто ірраціональним. «Цінність народжується в ситуації і не може існувати як властивість предметів або явищ незалежно від тієї діяльності людей, до якої залучені ці предмети». Ціннісний підхід передбачає дослідження всіх складених компонентів ситуації: умов виникнення інтересу, об'єкта його спрямованості, вірогідності прояву бажаного результату.

2. *Аксиологічний трансценденталізм* розроблений Баденською школою неокантіанства. Він ґрунтується на кантівському розмежуванні наявного буття (суцього) і належного (того, що має бути). Представлений німецькими філософами В. Віндельбаном і Г. Ріккертом:

- за *В. Віндельбаном*, увесь реальний світ поділяється на *буття* (дійсність) і *цінності*, що знаходяться поза і над буттям, будучи для суб'єкта лише об'єктивною, обов'язковою значущістю та належним. До цінностей відносяться добро, істина, краса, які мають самодостатнє значення, і є метою самі по собі, не можуть бути засобом для якихось інших цілей. Цінність – це не реальність, а ідеал, носієм якого є трансцендентальний суб'єкт;
- *Г. Ріккерт* розробив учення про цінності як основу теорії істинного знання і моральної дії. Відрізнити культурні процеси від природних наука може лише використовуючи принцип цінності: в усіх явищах культури ми завжди знаходимо втілення певної визнаної людиною цінності, заради якої ці явища створені; і навпаки, все, що виникло та виросло саме собою, може розглядатися поза будь-якими відношеннями до цінності. На відміну від І. Канта (визначав цінності як феномени моралі), його послідовники розповсюдили поняття цінності на всю сферу культури, науки, мистецтва. За Ріккертом, «те, що не можна віднести до цінностей, не має абсолютно ніякого сенсу».

3. *Персоналістичний онтологізм* (М. Шелер, Н. Гартман) остаточно абсолютизував поняття «цінності»:

- німецький філософ, засновник філософської антропології *М. Шелер*, вважає, що цінність, будучи об'єктивною, по суті, виявляє себе лише у формі емоційного споглядання і не може бути виражена у формах логічного мислення. Пізнання цінностей засноване на відчутті любові або ненависті. Цінності тим вищі,

чим тривалішим і вищим є задоволення, яке ми від них отримуємо. У цьому сенсі найменш тривалішими є цінності, пов'язані із задоволенням плотських бажань і з матеріальними благами. Вищі цінності – це цінності «прекрасного» та «пізнавальні» цінності. Вищою цінністю є цінність «святого», ідея Бога, а любов до Бога розглядається як вища форма любові. Отже, Шелер віддавав перевагу вітальним цінностям порівняно з цінностями корисного, говорив про реальність існування ціннісного світу лише у поєднанні з Богом;

- німецький філософ, засновник критичної (нової) онтології *Н. Гартман* намагався відокремити ціннісні системи від релігійних передумов. На його думку, цінності не піддаються раціональному пізнанню, відкриваються лише в особливих ціннісних почуттях (любов і ненависть), що змушують людину інтуїтивно віддавати перевагу тому або іншому способу поведінки. Основну увагу дослідник приділив проблемі співвідношення ідеальних цінностей як орієнтирів людської діяльності та реально здійсненої цінності.

4. *Соціологічна концепція цінностей* (М. Вебер, Е. Дюркгейм, Ф. Знанецький, Т. Парсонс, У. Томас та ін.):

- американський соціолог *У. Томас* і польський соціальний філософ *Ф. Знанецький* витлумачували цінності як предмет, що має істотний зміст і значення для членів певної соціальної групи. Науковці визначали цінності як «правила поведінки», що детермінують збереження, регуляцію та поширення відповідних типів дій серед членів соціальної групи;
- німецький соціолог *М. Вебер* уважав поняття «цінності» засадничим. У своїй теорії соціальної дії він підходить до тлумачення цінностей виключно в неокантіанському сенсі, виключаючи позитивістське отождолення цінностей із благами. Вважав, що людська поведінка стає дією лише, якщо індивід або індивіди пов'язують із нею певний суб'єктивний сенс. Будь-який акт соціальної дії стає осмисленим лише в співвідношенні з цінностями, відповідно до яких корегується поведінка людей, їх індивідуальні цілі. Він визначив головною рисою цінності історичність, вважаючи, що цінності є вираженням загальних установок свого часу. Вебер уперше визначає вплив цінностей на характер культури суспільства, порівнюючи їх із стрілочником, який вказує дорогу розвитку інтересів;
- соціолог, засновник французької соціологічної школи *Е. Дюркгейм* розумів мораль як практичну, дійсну, реальну силу; все, що не має серйозної етичної підстави, має неміцний, тимчасовий характер. У зв'язку з цим Дюркгейм вважав, що політичні революції – це криваві дійства, що театралізуються, які мало що змінюють у соціальній системі. Для того, щоб політичні перетворення дійсно викликали соціальні зміни, вони повинні виразити та торкнутися глибинних етичних цінностей, устремлень суспільства, які, за Дюркгеймом, є реальністю, що формує і створює індивіда, є джерелом вищих цінностей;
- з погляду американського соціолога, соціального філософа і теоретика, одного із фундаторів структурного функціоналізму *Т. Парсонса* цінності (уявлення про

бажане) – один із найважливіших регуляторів людської дії та чинників цілісності, стабільності, нормального функціонування систем суспільства. «Для соціальної системи ці цінності виконують ту ж функцію, що і цінності, які сприяють інтеграції особи – для окремої особи».

5. *Культурно-історичний релятивізм* (В. Дільтей, А. Дж. Тойнбі, О. Шпенглер та ін.). За цим підходом культура визначається як «світ втілених цінностей», бо цінності визначаються зі середини, з глибини індивідуального та соціального життя. Культура зберігає єдність нації, держави, суспільства, бо вона визначається мірою здійснення цінностей і реалізації ціннісних стосунків у всіх сферах людської життєдіяльності. Тому культура кожного народу первинна щодо її економіки, політики, права та моралі:

- німецький філософ, історик культури, один із провідних теоретиків філософії життя і герменевтики *В. Дільтей* із позицій аксіологічного плюралізму доводив

Життя людини і цілих цивілізацій у «часі-цінностях» – це постійна націленість на самовдосконалення, самообґрунтування, самоствердження, що і стає сенсом життя взагалі.

А. Дж. Тойнбі, «Дослідження історії»

можливість множинності рівноправних ціннісних систем, що ідентифікуються за допомогою історичного методу. Це означало неспроможність програми аксіологічного абстрагування від культурно-історичного контексту та суб'єктивно-довільного увічнення якоїсь однієї «справжньої» системи цінностей;

– англійський дослідник *А. Дж. Тойнбі* зауважив і проілюстрував неможливість існування універсальних константних цінностей світової цивілізації: «Цінність, подібно часу, відносна».

Таким чином, *політична аксіологія* як науковий напрям розвивається в контексті найбільш відомих сучасних концептуальних напрямів і шкіл. Вона характеризується методологічною різноманітністю поглядів учених, що досліджують проблеми, пов'язані з аналізом ціннісного виміру політичного життя.

7.2. Еволюція аксіологічного підходу в історії політичної думки

7.2.1. Аксиологічні підходи до осмислення політики у працях старосхідних і античних мислителів (Конфуцій, Платон, Арістотель, Полібій та ін.)

У старосхідних ученнях ми не знайдемо системних, послідовних ціннісних теорій, що становили би окрему галузь знань. Водночас, аксіологічна думка тут відзначається розвитком філософських учень, покликаних розвивати, удосконалювати буття особистості та суспільства. Старосхідним філософським настановам характерна висока аксіологічність політико-філософських учень загалом.

У Стародавньому Китаї цінність життя є одночасно й цінністю природного, стихійного існування світу та людини. Відтак спокій не може бути ідеальним станом існування особистості та соціуму. Світогляді цінності розкриває *конфуціанська*

аксіологія, у якій першоосновою існування особистості визначено моральні цінності. Останні покликані допомогти людині в пошуках гармонії з усім соціальним організмом. Найкращим же способом існування особистості у китайській філософії вважалася добродетельність – важлива етична категорія й аксіологічний параметр. Зрештою ієрархізована цілісність усіх індивідуальних добродетельностей складала ідеальну форму соціально-етичного порядку. Центральну, осьову, двоєдину ціннісну роль у аксіології конфуціанства відігравали «благочестивість» і «гуманність» як головні прояви соціального порядку на індивідуальному рівні.

Високий аксіологічний сенс закладений у філософії та міфології античної Греції. У працях античних мислителів *Платона*, *Арістотеля*, *Полібія* та ін., ціннісна проблематика виявляється в ідеї блага та справедливості у державі як вищій чесноті та вищому ступені в ієрархії буття. Ціннісними уявленнями про світ пройнята «космологічна філософія» *Піфагора* та *Геракліта*.

Засновник етики *Сократ*, передусім, звертає увагу на благо, добродетельність і красу як сутності, що незалежно від учинків чи речей, позначають основоположні життєві цінності, є основою моральної поведінки. Мислитель означував благо («агатом») через відповідність його поставленій людиною меті. Запровадження Сократом принципу доцільності, загального для блага та краси, виводить його з оціночних понять («добре», «прекрасне») у ранг ідеальних цінностей.

Філософія від Сократа була «антропологічною». Тут значно меншою мірою розглядалися питання про принципи та критерії ціннісного ставлення до світу, різні види оціночних понять, їх координації та субординації. При цьому центральною залишалася проблема місця людини у навколишньому світі. Давньогрецькі мислителі зосереджувалися на поняттях, які б позначали якість, принципи, поведінку людини, сутнісне наповнення стосунків між людьми. Відтак з'явилися і перші аксіологічні класифікації, типології таких якостей, їх зв'язків і стосунків. Приміром, Сократ, вказував на зв'язок прекрасного з корисним, тобто – з розумною доцільністю.

Проблема сутності краси розвивається *Платоном*, який до того ж не відокремлював сутностей «прекрасного» від «доброго», «благого», «достеменного». І Сократ, і Платон ототожнювали «благо» зі знаннями, які вважали особливою чеснотою. Водночас, етичне вчення Платона – це не тільки ті моральні принципи (про які розмірковував Сократ), що у свої найвищій сутності відображаються у знаннях та розумі, але і багато інших чеснот, що відображаються в душі людини. Чотири визначальні, за Платоном, чесноти – мудрість, мужність, самовладання, справедливість – детально не прописані, але вважалися вирішальними для духовного й етичного стану людини, її щастя.

Арістотель із особливою увагою віднісся до осмислення поняття «благого» та «прекрасного»: «Благо є досконала мета, досконала ж мета сама по собі є щастям. Але щастя складається з багатьох видів блага»; «прекрасне – те, що будучи благом, приємне тому, що воно благо». Мислитель здійснив розділення понять «благо» та «прекрасне». Він детально класифікував блага й уперше оперує такими узагальненими поняттями як «цінність», «коштовне», «ціноване». Серед благ, на його думку,

одні відносяться до цінованих, інші – до хвалених речей, треті – до можливостей. «Цінованим» він називає благо божественне, найкраще (душу, розум). Чеснота теж цінність, адже завдяки їй людина стає гідною. Окреслював філософ і такі складні конструкти як «блага – можливості», в яких убачав силу, владу, багатство, красу.

Демокрит започаткував традицію натуралістичного (лат. *natura* – природа) світобачення, коли Природа визнавалася законом усьому, походженням, підставою, критерієм будь-яких цінностей. Тут добро, краса, справедливість розглядалися як прояви природного порядку речей. У тому вигляді «як є» природа вимагає жити, творити, діяти належно. Водночас про веління природи людині, суспільству довідатися складно. Утім Демокрит переконував, що у людини є своєрідний путівник, який дозволяє відрізнити добро від зла, гідне та гоже від недозволеного, прекрасне від потворного. Ці специфічні здатності людини прирікають її на постійні випробовування насолод і страждань. Відтак усе, що приносить насолоду визначено благом, натомість у стражданні вбачалося зло. Демокрит стверджував: «Відмовляйся від всякого задоволення, яке не корисне». Насолода або щастя є «справжньою», якщо приносить чесноти. Із таких позицій цінність і об'єктивна (за законами природи), і суб'єктивна (як власне «природне» прагнення людини до насолоди). Поняття ж добра, справедливості, прекрасного ототожнюються з цінністю взагалі. Цінність – це піднесене, етичне, прекрасне. Людина повинна в усіх своїх прагненнях і оцінках слідувати вимогам ества: такий підсумок і специфіка натуралістичної концепції цінностей.

Загалом проблема цінностей у античних мислителів розглядалася залежно від системи властивого їм світобачення. Так, окремі з них (Геракліт, Сократ, Демокрит) наполягали на переважній об'єктивності цінностей, інші (софісти, Піррон та ін.) – на повній суб'єктивності, відносності оціночних думок. Добро, справедливість, краса розглядаються древніми греками як прояви природного порядку речей. Цінність, відтак, обумовлена «облаштуванням» самого Всесвіту.

7.2.2. Ціннісний догматизм доби Середньовіччя (Августин «Блаженний» Аврелій)

Відмінний зміст і спрямованість у визначенні цінностей представлений у творчих і наукових пошуках доби Середньовіччя, коли у Європі й пов'язаних із нею регіонах, поширюється християнство. На Близькому Сході вже за кілька століть виникає іслам, що суттєво увиразнює та поглиблює шкали оціночних суджень. Буддизм із Індії поступово охоплює держави Центральної Азії та Далекого Сходу, також коректуючи світорозуміння та ціннісні орієнтири.

Новий Завіт, на противагу Старому, заклав нові парадигми цінностей. Тут розкривається «закон» як вища цінність старозавітної релігійної етики загалом. Вищими цінностями визнавалися «Бог», «віра», «святість», «святиня». Системними, визначальними названо цінності, які по-суті зміщуються в єдину сферу суспільного життя – релігійну. Раніше описана ціннісна система «істина – добро – краса» також синтезована в універсальному Богові.

Система цінностей Середньовіччя винесена за межі прагматизму, буденності. Це ідеальна схема, куди людина мусить скеровувати свою віру, прагнення, досяжні лише шляхом Бога. Середньовіччя опиралося на абсолют віри, тотальність ірраціонального. Водночас тогочасна теологічна думка християнства так і не створила теорію цінностей, запропонувавши (як і античні мислителі) лише фрагментарні, препаровані, несистемні думки про різні види цінностей. Цілісне ж уявлення про природу цінностей як таких, а також про визначальну цінність, що може множити себе в конкретних модифікаціях, не було представлено. Середньовічним теологам була відома лише одна реальна цінність – Бог; натомість цінності моральні, естетичні, політичні, правові, владні і навіть сама істина – це лише еманція Бога, його духовної енергії. З позицій християнської філософії розроблялася концепція Бога як вищого блага й абсолютної цінності, загострювалася дилема між релігією та наукою, формувалася по суті антисциєнтистська (антинаукова) позиція.

У середньовічній філософії запропоновано певні варіанти класифікації цінностей і антицінностей як ієрархії символів, що презентує всі земні та небесні явища. На початку Середньовіччя ієрархію цінностей розробив Августин Аврелій, а наприкінці – Данте, який у «Божественній комедії» (1321) запропонував філософсько-художню систему людських гріхів і чеснот.

У цьому контексті цікавими є думки *Августина* про сутність держави. Порівняння між «Царством земним» і «Царством Божим» дозволило мислителю описати вади та недоліки тогочасного суспільства та сучасної йому держави. З позицій Августина, усі люди є громадянами «Царства земного», тобто втілення усього людського, зокрема сконцентрованої ворожнечі й егоїзму. Це світ управління та підпорядкування, що відображають панування людини над людиною. Однак, серед громадян «Царства земного» є ще громадяни «Царства Небесного», які лише формально належать до першого, але живуть за законами Бога, а не за людськими: «...ми знаємо, що існує деякий град Божий, громадянами якого ми всі прагнемо бути внаслідок тієї любові, яку вдихнув у нас Засновник його. Громадяни земного граду віддають перевагу своїм богам замість Засновника Граду Святого, не відаючи, що Він є Бог богів, – не брехливих, тобто нечестивих і гордих... створюють для себе певним способом приватні самодержавства і від зваблених підданих вимагають божественних почестей».

У цій світоглядній конструкції держава постає оцінювальною сутністю, наводяться приклади різного значення та ролі її в ціннісній ієрархії людини: «де живуть за людиною, є град земний. Людська громада, яка живе за Богом, – «Град Божий». У першому випадку держава постає як самоціль, найвище благо, сутність якого – в абсолютній прив'язаності до матеріального світу. В другому випадку – це лише одна із можливих вад земного існування людини, яка може допомогти людині в її сходженні до Господа. Попри нелюбов до Граду земного, Августин визнавав за існуючими політичними спільнотами певну користь: задоволення в їхніх рамках деяких економічних потреб людей, підтримання певного загального порядку тощо.

Аксіологія доби Середньовіччя розчиняється в теології. Поширена думка, що будь-яка влада походить від Бога, лише підтверджує цей факт. Між народом і владою

поступово встановлювалися причинно-наслідкові зв'язки, що обмірковувалися винятково через ціннісні орієнтири підлеглих. Жадоба влади такою ж мірою оволодіває правителями, як і підвладний їм народ. Цінності в політиці відображають цінності, які існують на рівні окремих індивідів. Таким чином, цінності соціального, політичного, економічного сенсу не здатні продукувати земний ідеал, але постають лише як такі, що є життєво важливими для цих окремих сфер буття і для самої людини. Особливим вважалося й місце людини в системі таких цінностей, адже не вона їх прагне, сприймає, впроваджує, а їхня своєрідна універсальність і трансцендентність стають тією єдиною умовою, що визначає і сенс, і перспективи життя загалом. Неструктурованість і позасоціальність цінностей адекватно впливає не лише на неструктурованість форм буття людини, а й на самі темпи реалізації трансцендентних ідеалів.

В епоху Середньовіччя відбулася чергова переоцінка всіх попередніх цінностей, передусім, через радикальну зміну релігійних вірувань, усунення античного політейзму, доповнення новозавітними істинами. У морально-ціннісному значенні Бог втілює вищу досконалість і благо, триєдність Істини, Добра та Краси. У ньому продовжується та аксиологічна традиція давньої філософії, в якій увиразнився первісний синкретизм ціннісного світовідношення. Відтак знайдено нову священну підвалину їх єдності.

7.2.3. Трансформація системи цінностей епохи Відродження (Н. Мак'явеллі)

Філософська думка епохи Відродження характеризується об'єднанням цінностей реального та ідеального буття, тобто середньовічному теоцентризму протиставляються антропоцентричні, гуманістичні уявлення, які починали складатися в нерелігійній філософії античних часів.

Відбувається перехід від цінностей релігії до цінностей філософії: відроджувався інтерес до учень античних грецьких і римських мислителів. Предметом роздумів мислителів епохи Відродження стає буття людини у всіх його проявах. Філософським змістом цієї епохи став гуманізм. Людині було відведене перше місце в ієрархії живих істот з огляду на володіння незрівнянним божественним даром – розумом.

З еволюцією підходів епохи Відродження особистість, її внутрішнє багатство та гідність стають в один ряд з істиною, добром та красою. Більш того, людина визначається центральним пунктом системи цінностей, її правомірним носієм. Причину такої трансформації слід убачати в конкретно-історичних умовах життя людей, що призвели до змін стосовно такої цінності, як людське життя. Саме в цей період з'являється поняття «політичні цінності» як окремий феномен, вони починають розглядатися в їх сучасному розумінні.

Видатний флорентійський мислитель та державний діяч *Н. Мак'явеллі*, визначаючи новий зміст політичних цінностей, стверджував, що вони мусили б бути вільними від впливу не тільки релігії, а й моралі. У праці «Державець» (1513, опубл. у 1531 р.) він стверджує, що політика несумісна з мораллю (тогочасна мораль була невіддільна від релігії). Політичне життя і політичні рішення повинні прийматися опираючись

на аналіз політичних фактів. Мак'явеллі при цьому не заперечує ні релігії, ні моралі. Просто в політиці свої закони, державець – не приватна особа, і те, що неприпустимо в особистому житті, у родині (неправда, насильство, жорстокість, віроломство) – цілком припустиме в політиці. Держава, на його думку, має своїм матеріалом людину. А звичайна людина має низку якостей, на які повинен опиратися розсудливий політик. Ці якості, на жаль, негативні: жадібність, мстивість, схильність до зрад тощо. «Адже про людей можна взагалі сказати, що вони невдячні, мінливі, боягузливі перед небезпекою, жадібні до наживи», – пише Мак'явеллі. Ця «людина юрби» і визначає дії держави. Опора влади – сила; інша опора – уміло створюваний «культ особистості» державця; третя опора – сильний бюрократичний апарат, і т. д. Держава повинна будуватися з урахуванням реальних фактів і явищ.

Безкінечні війни та державні перевороти феодально подрібненої Італії того часу виробили у Мак'явеллі стійке переконання, що в ієрархії цінностей держави найперше місце займає порядок, тривалість і стабільність державного устрою. На інших, дещо нижчих рівнях, розташовані такі цінності, як свобода, богобоязливність (та її похідна – повага до влади), доблесть і слава. Тривалість і стабільність держави у Мак'явеллі безпосередньо залежить від політичної довіри народу до правителя, оскільки найбільше, чого має боятися державець, – це презирство та ненависть підданих.

Водночас безпосередньо в політичній практиці державець заради ефективності та успіху діє «найрізноманітнішими способами і переважно, найбезсовіснішими». Політична боротьба у великого флорентійця, таким чином, виходить за межі суспільно-політичних цінностей, віддаючи перевагу цінностям інструментального характеру, бо «державець має виявляти м'якість, вірність, людяність, сумління та благочестя, але, за потреби, вони мають перетворюватися на свою протилежність». Інструментального характеру в Мак'явеллі набуває навіть релігія та її цінності, що можуть «сприяти покорі війська, злагоді в народі, присоромленню зла... і як страх Божий є причиною величі держави, так само його (страху) відсутність може стати причиною її занепаду».

Таким чином, цінності певною мірою прагматизуються, перетворюються на своєрідний засіб повсякденного використання.

7.2.4. Аксиологічні підходи до осмислення державного буття у Новий час (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Г. Гегель)

Новітні вимоги часу (розвиток гуманітарних і природничих наук, еволюція європейських політичних систем, зародження нового виду економічних відносин тощо) зумовили потребу в докладнішому розгляді й оцінюванні владних відносин на суспільному рівні, розробці цінностей, що відповідали б динамічній добі змін і перетворень. Новий час по-новому переформовує систему цінностей, особливо у частині її системовизначальних засад і структурних параметрів.

Певний етап у підході до проблеми політичних цінностей започаткований ідеями *Т. Гоббса* та, зокрема, його спробами раціонально обґрунтувати необхідність появи цінностей нового зразка. Розглядаючи людину як основну детермінанту суспільних відносин, мислитель дійшов висновку, що саме егоїстичний стан буття людини як «війни всіх проти всіх» спричинив укладання суспільного договору та створення держави. Гоббс створив образ правителя, який залишається за межами як угоди, так і громадянських законів. Він уособлює іншу систему цінностей, що відрізняється від тієї, якою намагаються керуватися громадяни для збереження мирного співіснування. Адже після завершення процесу творення влади втрачаються будь-які моральні принципи, правові регулятори, на яких мали вибудовуватися відносини. Принцип примусу сили складає основу таких міркувань.

Співзвучно Гоббсу, *Дж. Локк* намагався обґрунтувати появу держави, її інституції в бутті людини за допомогою концепції природного договору. При цьому в основі держави він убачав раціонально виважений прагматизм. Відтак політичні цінності тут не можуть мислитися чимось самодостатнім, зокрема й стосовно особистісних свобод людини. Політична система буття і його цінності за будь-яких умов залишаються включеними в систему інших цінностей, які стосуються особистої свободи індивіда (віра, мета, праця, власність). Вони покликані бути своєрідним інтеграційним, єднальним чинником, який має забезпечити терпимість однієї людини до свобод іншої. Основна цінність держави полягає у тому, що вона гарантує повагу до особистих цінностей людини. Саме завдяки такому підходу до тлумачення суспільного договору держава і політичні цінності мають органічний характер зі своїми чітко окресленими функціями і межами.

Загалом аксіологічні підходи до осмислення державного буття були стрижневими й у теоріях провідних мислителів епохи Просвітництва аж до кінця XIX століття. За цей час переживається певне ціннісне зміщення від державоцентризму до розуміння прав і свобод людини як найважливішої цінності та сенсу існування держави.

Важливо звернутися до *Ш.-Л. Монтеск'є*, який досліджував умови, за яких політична система забезпечує необхідний мінімум людських свобод, і при цьому вважав справедливістю найвищою політичною цінністю. Мислитель визначав форми правління через міру моральності, яку несе в собі політична діяльність. До прикладу, добродетельність зі своїми складовими – патріотизмом, відданістю загальній справі, готовністю до самопожертви – формують демократію; аристократія встановлюється і зберігається завдяки добродетельності та поміркованості; монархія виникає за рахунок честолюбства та честі; страх – формує деспотію.

Підносить свободу і рівність на вершину ціннісної ієрархії *Ж.-Ж. Руссо*. Така свобода природно не може існувати без рівності. Суспільство ж і держава до певної міри розбещують людину, аж до втрати свободи, спричиненої соціальною нерівністю. Руссо визнавав природну нерівність у силі та розумі, але у поєднанні з природною свободою вона позбавлена будь-якого сенсу. Ціннісного значення нерівність набуває лише в державі, коли люди починають порівнювати себе один із одним.

Ціннісна теорія була б неповною без однієї зі центральних категорій у політичній

доктрині *І. Канта* – категоричного імперативу, логічної системи «мораль – право – держава – громадянське суспільство». Людина відтак мислиться найвищою цінністю: «людина та будь-яка розумна істота існують як мета сама по собі, а не лише як засіб для будь-якого використання з боку тієї чи іншої волі». Початок вибудовування громадянського суспільства пов'язаний саме зі взаємозумовлених принципів – автономії особи та ціннісного визначення сутності іншої особи як умови та можливості самоствердження. Людина сприймалася як цінність не тільки з огляду на утилітарну систему взаємокорисних стосунків, як агент певних політико-економічних дій, а взагалі як універсальна значущість дійсності, людина Всесвіту, масштаб буття суспільства, його структури, системи відносин, влади, держави. Кантіанський аксіологічний підхід до людини дав можливість по новому подивитися на роль держави та її найвагомішу функцію – розбудову правового поля. Держава мислилася інституцією, яка покликана втримувати в цілісній системі право та мораль. Отже, з'являються нові критерії визначення політичних цінностей. Цінності передусім стали більш значущими, виходячи не з традицій, природних структур чи віри, а репрезентуючи себе як цінності функціонального характеру, що забезпечують додержання в суспільстві основного принципу – збереження прав і свобод людини як найпершої цінності.

Ключові поняття політичної аксіології запропоновані і у працях *Г.-В.-Ф. Гегеля*, зокрема щодо сутності розуму та свободи. Держава – це «дійсність розуму», а найкращою з держав є та, «в якій найбільше панує свобода». За Гегелем, ціннісна система є формотворчою субстанцією для держави як «дійсності моральнісної ідеї», де політична дійсність цілковито і повністю пройнята ідеєю моральнісною, а сама держава та її громадяни утворюють «органічну єдність». Власну ж політичну сутність людина здобуває лише в державі: «Всю цінність, яку має людина, всю духовну дійсність вона має тільки через державу». У працях Гегеля метою держави (а звідси й основним ціннісним орієнтиром) є не одиничний індивід, а суспільство, «всезагальне життя». Сенсом, цінністю буття особи є лише її загальнозначуще «субстанційне» визначення, а істинністю, моральністю вона володіє, виключно виходячи з того, що є членом держави. Розвиваючи концепцію громадянського суспільства, Гегель виводив суспільні цінності з потреб людини, при цьому громадянин та його свобода, яка реалізується через власність, мають правове визнання і чинність, а додержання їх усіма засобами є справедливістю. Зазначені цінності громадянське суспільство мусить обстоювати у державі. Тому відносини між людиною і державою, громадянським суспільством і державою мають супроводжуватися довірою. Таким чином, Гегель здійснив доволі суттєву трансформацію – синкретизм політичного поля буття «розпадається» на поле політики, держави та громадянського суспільства, а звідси й дві системи цінностей, які є взаємозумовленими. Вони взаємовизначають одна одну, але вже витримують певну автентичність. Саме ця традиція розмежування цінностей, яка остаточно сформувалася у Гегеля, є актуальною й донині.

7.3. Формування аксіологічної теорії XIX – першої половини XX ст.

7.3.1. Аксиологічні підходи мислителів другої половини XIX – початку XX ст. (М. Вебер, О. Шпенглер)

Суспільно-політичне життя XIX століття стало підготовкою до формування цілісної самостійної аксіологічної теорії, зокрема й стосовно визначення політичних цінностей. Застосовуючи аксіологічний підхід до дослідження політики, політичні цінності доцільно розглядаються у контексті економічних, релігійних, правових та інших типів цінностей. У зв'язку з цим особливу увагу привертає аналіз цінностей *М. Вебером*. На його думку, завдання соціальних наук – дати причинне пояснення та розуміння соціальних дій людей у їх конкретних історичних контекстах. Він стверджував, що поведінка людини орієнтована на ті або інші цінності культури суспільства, які є надсуб'єктивними, загальнозначущими в рамках відповідної історичної епохи. На цій основі Вебер проаналізував ціннісно-нормативний зміст і сенс таких феноменів як релігія, господарство, політика, мораль, а також характер їх взаємодій. Обмірковуючи вплив капіталістичної модернізації на систему політико-етичних цінностей європейського суспільства, Вебер виявив зв'язок пануючого у Європі «господарського етосу капіталізму» з процесами, що відбуваються в релігійній сфері, зокрема, зі зародженням і становленням протестантизму.

Ідея аксіологічного плюралізму, тобто відмова від пошуку універсальної системи цінностей та осмислення множинності рівноправних ціннісних систем, характерна і для наукового пошуку В. Дільтея, О. Шпенглера.

Так, *О. Шпенглер* світову історію не вважав єдиним процесом, що невинно розвивається. В такому загальному вигляді її взагалі важко осягнути. Тому, на думку мислителя, історія культури може бути представлена лише як сукупність локальних культур, що виникають послідовно. Кожна культура проходить стадії народження, розвитку, розквіту та занепаду. У замкнутому просторі цивілізації мораль, філософія, право мають абсолютне значення, але за його межами не мають сенсу: «Скільки цивілізацій, стільки і моральних систем». Кожна цивілізація створює власні цінності, абсолютно відмінні від цінностей інших цивілізацій. Релятивістський абсолютизм цінностей Шпенглера полягає у приписуванні абсолютного сенсу цінностям якоїсь цивілізації, але відносно лише її однієї. Як і організми, цивілізації приречені на загибель. Якщо еволюціоністи концентрували свою увагу на логіці розвитку культури, то Шпенглер віддавав перевагу поняттю «душа культури». Виокремлюючи три типи душі («апологічний», «магічний» і «фаустівський»), дослідник вважав, що вони відповідають засадам відповідно античної, візантійсько-арабської та західноєвропейської культур. Культура жива настільки, наскільки вона зберігає глибокий, нерозривний зв'язок із людською душею. Душа культури живе в душах людей, які сприймають символи, смисли, цінності відповідної культури. Коли ж цивілізація придушує та поглинає людину аж до того, що «вогонь душі згасає», вона приречена на загибель.

7.3.2. Ціннісна парадигма як характеристика творчої спадщини мислителів 40-60-х рр. ХХ ст.

(П. Сорокін, А. Дж. Тойнбі, Т. Парсонс)

У середині ХХ століття відбулися зміни у розумінні ціннісних парадигм.

Російсько-американський соціолог і культуролог *П. Сорокін* при дослідженні владно-політичних відносин виокремлював насамперед соціокультурний аспект тієї чи іншої політичної поведінки індивіда. Він вважав, що характер владних структур і політичних відносин не може не визначатися цінностями домінуючої суперсистеми. На його думку, почуттєва форма соціокультурної суперсистеми, де переважає цінність почуттів і заперечуються цінності релігії, моралі, є головною детермінантою почуттєвого суспільства, його способу життя, домінуючої ментальності, прагнення людей, характеру їхньої політики. У такій системі відбувається дезінтеграція моральних і правових цінностей. У цьому Сорокін вбачав глибинні корені індивідуалізму та егоїзму, загострення боротьби за існування, перетворення сили на право, зростання злочинності, виявів радикалізму та екстремізму в політиці. Особливо явно це спостерігається в періоди флуктуації – переходу від однієї соціокультурної суперсистеми до іншої.

У своїх наукових викладах *Т. Парсонс*, акцентує увагу на необхідності збереження будь-якої системи цінностей, що поділяються значною кількістю людей. Такий ціннісно-консолідуючий простір є однією з основних складових як культури, так і соціальності загалом. На думку вченого, стабільний політичний розвиток урешті забезпечується загальною системою цінностей, добровільно прийнятою громадянами. Саме цінності регулюють поведінку людей у суспільстві, у тому числі політичну поведінку. Парсонс стверджує, що американська культура, яка пов'язана з ліберально-демократичними

Цінності... – складові частини соціальної системи..., загальноприйняті уявлення про бажаний тип соціальної системи.

Т. Парсонс, «Американська соціологія. Перспективи. Проблеми. Методи»

Арнолд Джозеф Тойнбі
(1889–1975)

цінностями, створила новий тип соціального суспільства, забезпечуючи стабільну взаємодію, соціальний порядок і суспільну рівновагу не силою примусу, а, насамперед, авторитетом «ціннісних уподобань».

У дослідженнях *А. Дж. Тойнбі* цивілізація постає як спільнота людей, що об'єднана базовими духовними цінностями й ідеалами, має стійкі особливі риси у соціально-політичній організації, культурі, економіці та психологічне почуття приналежності до цієї спільноти. При цьому англійський мислитель одним із головних системоутворюючих чинників цивілізації вважав релігію. Більш того, за Тойнбі, релігія є не лише фундаментом цивілізації, але й визначним чинником специфіки відносин зі світом та іншими цивілізаціями. Від цього аспекту залежать і перспективи її інтеграції до універсальної цивілізації

або ризику дезінтеграційних спрямувань. Отже, проблема суперечливого і динамічного, внутрішнього, духовного та ціннісного складу цивілізації врешті запроваджує поняття про внутрішню суперечливість і динамічність у визначення цивілізаційної реальності, як однієї з центральних проблем цивілізаційного підходу, який в працях Тойнбі визначається як «розкол». Такий розкол виявляється у тому, що основна маса населення як суб'єкта цивілізаційного процесу, з пасивної більшості перетворюється на внутрішній пролетаріат, а молодші суспільства, що існують поряд зі занепадою цивілізацією, – на пролетаріат зовнішній. Проте навіть розколота цивілізація може існувати вельми тривалий час, переживаючи час від часу періоди повторних піднесенень, своєрідних відроджень (палінгенезів), і знову занепадів. При цьому історична виправданість існування цивілізації після розколу зумовлюється, за Тойнбі, тим, що на післянадломних етапах відбуваються творчі, конструктивні процеси (формування універсальної держави, етерифікація (пошук вічних цінностей), створення нової релігії та подібне). Водночас утворення світової держави, за Тойнбі, свідчитиме скоріше про деградацію і навіть розпад цивілізації, а не про її силу чи могутність.

Цінності, і перш за все духовні цінності, зосереджені в людині.

*А. Дж. Тойнбі,
«Дослідження історії»*

7.4. Аксиологічний підхід у політичній думці другої половини ХХ – початку ХХІ ст. (Д. Белл, С. Гантінгтон, Ф. Фукуяма, М. Кастельс, Е. Тоффлер)

Кінець ХХ сторіччя знаковий реанімацією дослідницького інтересу до цивілізаційної проблематики, ревіталізацією та пріоритетністю ціннісно-культурних особливостей етносів і націй. Культурні розбіжності, що були напряду пов'язані із первинними, ірраціональними маркерами національної свідомості, виявилися важливішими за ідеологічні й політичні складові державного та глобального розвитку. Низка авторів другої половини ХХ – початку ХХІ століття показали, що в сучасному світі характер сповідуваних цінностей стає ключовим чинником економічного зростання та політичної стабільності, а дійсно значимий інтерес становить саме аналіз ціннісних установок різних країн.

У цьому питанні ми аналізуватимемо постаті відомих представників сучасної світової політичної думки, які є предметом аналізу й в окремих інших темах підручника. Тому акцентуємо, що вивчаючи підходи таких знакових постатей, як Д. Белл, С. Гантінгтон, П. Бурд'є, М. Кастельс, Е. Тоффлер, Ф. Фукуяма, ми аналізуватимемо виключно аксиологічну компоненту їх наукового доробку.

7.4.1. Ціннісні орієнтації постіндустріального, інформаційного суспільства в інтерпретації Д. Белла

Деніел Белл – американський дослідник, фахівець у галузі історії суспільної думки, політичних течій і соціального прогнозування. Разом із А. Шлезінгером-молодшим очолював так звану «школу консенсусу» (ліберально-центристська течія, що

Деніел Белл
(1919–2011)

домінувала в інтелектуальному житті Америки 1950-х років). Основні праці: «Кінець ідеології» (1960), «Прийдешнє постіндустріальне суспільство» (1973), «Культурні суперечності капіталізму» (1976) та ін.

Одна з теорій Белла – теорія постіндустріального суспільства. Белл вважав, що базисом історичних трансформацій цивілізації є принцип зміни продуктивних сил, поступовий перехід від аграрного виробництва до промисловості, а потім – до сфери послуг. У теорії Белла добре експліковано процес виходу аксіосфери за межі релігійної парадигми, від обмеження та самопожертви до благодіяння та щастя, від протестантської етики до гедонізму. Це дозволяє краще зрозуміти концептуальні засади формування аксіосфери інформаційного суспільства.

У праці «Прихід постіндустріального суспільства» учений викладає основні положення своєї теорії. Теоретична модель суспільства дослідником представлена трьома сферами: соціальна структура (техно-економічна сфера), політична система й культура. Ці сфери детермінуються такими принципами: економіка – ефективністю, політика – рівністю, а культура – самоорганізацією соціальних суб'єктів. У постіндустріальному суспільстві втрачається пріоритетність матеріального над духовним виробництвом, характерним є розвиток сфери послуг, перевага зайнятості у сфері розумової праці тощо.

На думку вченого, постіндустріальне суспільство виникає внаслідок трансформаційних процесів у всіх сферах, зокрема в його соціальній структурі. Більше того, ці сфери є автономними: зміни в одній не завжди обумовлюють зміни в іншій. У постіндустріальному суспільстві домінує економіка послуг та професійна зайнятість. Центральними поняттями виступають відносини між людьми та інтелектуальна технологія, основою якої є інформація та інформаційно-комунікаційні технології, які виникають поряд із традиційною машинною технологією. Белл постіндустріальне суспільство визначає як: «Суспільство, в економіці якого пріоритет перейшов від переважного виробництва товарів до виробництва послуг, проведення досліджень, організації системи освіти і підвищення якості життя, у якому клас технічних фахівців став основною професійною групою і, що найважливіше, в якому впровадження нововведень... дедалі більше залежатиме від досягнень теоретичного знання».

Комунікація, інформація та інформаційно-комунікаційні технології за Беллом конструюють нову реальність постіндустріального суспільства, суттєво впливаючи на ціннісні орієнтири людини у новому інформаційному просторі. Адже закономірно, що становлення нового типу суспільства супроводжується й змінами основних ціннісних орієнтацій та нормоутворень, що від людини вимагає вміння не лише пристосовуватися до мінливих обставин, але й набувати нових якостей, знань, розвивати ті здібності, які б допомагали встановлювати конструктивні відносини з природним довкіллям і соціальним світом. Новий характер взаємодії з навколишнім світом потребує зміни мотивів праці й вчинків, утвердження нових ціннісних орієнтацій, адже

навіть у традиційних суспільствах процеси розвитку та зміни поколінь зумовлювали протидію конкуруючих нормативно-ціннісних систем. А тим паче, роль і місце людини у складній багатогранній системі соціально-економічних відносин постіндустріальної цивілізації не можна визначити однозначно.

Оскільки за своєю природою людина володіє множиною атрибутивних якостей і властивостей, виконує різноманітні соціальні й економічні ролі, й відповідно до цього, займає різне положення в структурі суспільного виробництва та має різний соціальний статус. Тому, цілком логічним є висновок Белла про трансформацію ціннісної системи сучасного суспільства. Дослідник зазначає, що «постіндустріальне суспільство – це перехід від суспільства, яке виробляє товари до інформаційного або ж суспільства знань; щодо форми знань – від емпіризму до теорії та кодифікації теоретичних знань із метою координувати інновації та проводити політику».

Белл також намагався визначити соціокультурне підґрунтя нового типу соціального порядку. Передусім він звертає увагу на крах системи цінностей «індустріального суспільства», основу якої становила система самообмежень, яка заохочувала дисципліну, винагороджувала слухняність, підтримувала ієрархічну структуру цього суспільства. Щодо цього Белл зазначав, що в середині ХХ століття відбулися радикальні зміни в системі світогляду, яка базувалася на цінностях «протестантської етики». «Протестантська етика та пуританські звичаї, – писав він, – були тими кодексами, які підкреслювали значення роботи, тверезості, ощадливості, сексуальних обмежень та всіляких заборон щодо життя. Вони визначали природу моральної поведінки і соціальної респектабельності. Постмодерністську культуру 60-х років, оскільки вона називала себе «контркультурою», тлумачили як виклик протестантській етиці, як таку, що сповіщає про кінець пуританізму і йде в останню атаку на буржуазні цінності».

Утім, розмивання настанов протестантської етики відбулося ще раніше, коли потоково-конвеєрна система виробництва породила сферу масового споживання. Агресивна реклама та система кредитування спонукали індивіда до негайного задоволення гедоністичних потреб. Ці чинники сприяли тому, що у людини виникало переконання, що у споживанні й відбувається її «самоактуалізація» та «самореалізація» як особистості. Поступово «принцип задоволення» почав витісняти «принцип продуктивності» (Г. Маркузе). «Факт, – писав Белл, – що в 50-х роках американська культура стала переважно гедоністичною, пов'язаною з грою, забавою, ексгібіціонізмом і задоволенням, і, що типово для Америки, все це примусовим чином». Водночас, гедоністична орієнтована особистість вступає у конфлікт із попередньою етичною настановою, за якою особистість мала знайти собі покликання у сфері виробництва. Певний час ця суперечність існувала як внутрішня; вона сприяла роздвоєнню особистості, але реально не впливала на соціально-економічну ситуацію.

Утім, на думку Белла, у постіндустріальну добу суспільство розпадається на роз'єднані сфери: техніко-економічну структуру, політику та культуру, які раніше склали певну цілісність. Вони не тотожні одна іншій, мають різні ритми змін, узаконюють різні, навіть протилежні, типи поведінки. Техніко-економічний порядок пов'язаний із організацією виробництва і розподілом товарів та послуг. Осьовим принципом цієї сфери є функціональна раціональність, а регулятивною формою – еко-

номізація. Політика – це арена соціальної справедливості та влади. Осьовим принципом політики є законність, а демократична політика спирається на принцип, за яким можна брати владу та здійснювати управління тільки з дозволу тих, ким керують.

Під культурою Белл розуміє «арену експресивного символізму», тобто сукупність тих зусиль у живопису, поезії та літературі або в середині релігійних форм літанії, літургії та ритуалу, через які намагаються дослідити й висловити сенс існування людини в певні й образні формі. Зрозуміло, що у сфері культури не існує жорсткої детермінації щодо форм розвитку. Як відзначає Белл, «сучасна культура визначається екстраординарною свободою вишукування у світовій скарбниці і поглинанням будь-якого стилю, на який наштотується. Така свобода походить з того факту, що осьовим принципом сучасної культури є вираження і перетворення «Я» заради досягнення самореалізації та самоздійснення. Це вихід за рамки всього досвіду, немає нічого забороненого, усе повинно досліджуватися».

Отже, тенденція до самореалізації є тим осьовим принципом, навколо якого має обертатися культура постіндустріального суспільства. Звичайно, на думку Белла, це спричиняє певні труднощі для суспільства, оскільки основний принцип економічного розвитку, як і раніше, зорієнтований на максимізацію прибутку і вимагає дисципліни та регламентації, тоді як самореалізація має на меті свободу самовираження. Цю суперечність дослідник визначив як розбіжність між осьовим принципом культури (де превалює потяг до самореалізації) та осьовим принципом економіки (де домінують ефективність, максимізація прибутку і регламентовані форми діяльності людини). Самореалізація постає у Белла лише як експресивне самовираження. Тому, на його думку, вона набувала форми боротьби з обмеженнями, що їх накладала традиція, забобони, упередження чи релігійні настанови. Зі середині XIX століття процес секуляризації призвів до того, що сфера демонічного стала предметом вивчення, сприйняття, насолодження. «У заклику до автономії естетичного з'явилася ідея, що досвід сам по собі є найвищою цінністю, все необхідно дослідити, все дозволено аж до уяви, якщо це не діялося в житті».

Свобода самовираження безпосередньо прив'язується лише до ідей модернізму в культурі. Хоча сам Белл вказував також на те, що історично дух свободи супроводжував увесь період становлення буржуазного суспільства і виражався у формуванні нових владних інституцій, зламі традицій, наукових і географічних відкриттях, виробництві дедалі більш різноманітних товарів тощо. Лише у сфері культури свобода самовираження лишалася незмінною, хоча й сприймалася як щось екстравагантне, або маргінальне. Зрештою, через розходження сфер в постіндустріальному суспільстві царина культури постала як щось загрознає для суспільства в цілому. Як відзначав Белл, «у ліберальному етосі, який зараз переважає, модель культурного образу стала модерністським імпульсом із його ідеологічною раціональністю розшукуваного імпульсу як форми поведінки. Це те, що є культурною суперечністю капіталізму». Однак при цьому він не надає особливого значення тому факту, що самореалізація може бути не лише експресивним самовираженням, а й креативністю, спрямованою на самовдосконалення, на реалізацію нововведень, відтворенням неординарних форм, смислів, образів тощо.

У концепції Белла архітектоніка постіндустріального суспільства подана крізь призму п'яти вимірів соціальної реальності. *Першим виміром* є економіка послуг. Зокрема, розвиток економіки послуг зумовлений тим, що фінансове зростання, обумовлене раніше індустріальною фазою розвитку людства, впливає на майбутні прибутки та фінансові можливості, поступово виникають й так звані «потреби у розкоші, тобто послугах готелів, ресторанів і розвагах». Послуги стають цінними, вони набувають соціального значення, тобто мають не лише локальне застосування (в економіці), а й глобальне (суспільно-корисне). Окрім того, провівши кількісний аналіз інформаційних секторів, учений робить висновок про те, що інформація є стратегічним ресурсом постіндустріального суспільства. У зв'язку з появою економіки послуг, пріоритетним статусом інформації, у суспільстві формується нове уявлення про сутність праці. В індустріальному суспільстві цінною була фізична праця, в постіндустріальному – розумова.

Другим виміром постіндустріального суспільства є професійна та технічна зайнятість, основою якої виступають вчені та інженери. Завдяки системі освіти та перекваліфікації вони здобувають знання та навички необхідні для того, щоб забезпечити функціонування постіндустріального суспільства. Ці процеси тісно пов'язані зі зростанням обсягів інформації та прискоренням руху інформаційних потоків. Ключовим фактором під час роботи з інформацією є планування. За таких умов аксіосфера постіндустріального суспільства відображає процес переорієнтації професійної діяльності на людину, а суспільства – на турботу про майбутнє покоління. У зв'язку з цим, ціннісними настановами постіндустріального суспільства виступають наступні: підтримання порядку у всіх сферах життя, продуманість дій, дотримання відповідних правил поведінки.

Третій вимір постіндустріального суспільства обумовлений зростанням ролі інформації та знань. Центральний елемент теорії Белла – теоретичні знання, які проливають світло на різноманітні сфери досвіду, на відміну від емпіризму мислителів індустріалізму. Белл пропонує робочу дефініцію поняття «знання» – «знання є інтелектуальною власністю, що має відношення до індивіда чи соціальної групи, посвідчена авторським правом або іншою формою суспільного визнання (наприклад, публікація)». Цінність теоретичних знань у постіндустріальному суспільстві, за Белом, обумовлюється двома причинами: 1) теоретичні знання розглядаються як феномен, який об'єднує науку та технологію з метою покращення якості наукових досліджень і впровадження інновацій; 2) сфера знань надає велику кількість робочих місць і становить вагомую частку у валовому національному продукті. У контексті третього виміру постіндустріального суспільства інформація та знання постають базовими цінностями розвитку суспільства.

Четвертий вимір тісно пов'язаний із теоретичними знаннями, бо на їх підставі здійснюють технологічне прогнозування. Під цим слід розуміти оцінювання та планування технологічної експансії з метою попередження та усунення небажаних наслідків за допомогою альтернативних технологій. Цей процес повинен бути контрольованим уповноваженими на те інституціями.

П'ятий вимір – це інтелектуальна технологія, в основі якої лежать інформація й знання, інтегровані з комп'ютерами та комунікаційними системами, що застосову-

ють під час прийняття управлінських рішень. Белл стверджує, що комп'ютери – це своєрідний ключ до розв'язання складних проблем, позаяк вони дозволяють враховувати різноманітні змінні та визначати їх комбінації.

Попри критичні зауваження до теорії постіндустріалізму Белла, варто відзначити, що концепція дослідника пронизана гуманістичними мотивами, й людина у ній не є гвинтиком механізму, важливими є її потреби, переживання та сподівання. Проблеми, пов'язані зі станом довкілля, досягненнями у сфері науки та техніки, піклуванням про людей, які потребують допомоги, набувають все більшого значення у порівнянні з питаннями економічного прибутку та конкуренції. Це свідчить про перехід від суто економічного етосу (максимальне задоволення власного інтересу) до «суспільного» способу життя (спроби свідомо оцінити потреби суспільства на підставі чітко сформульованого «суспільного інтересу»). За Беллом, постіндустріальне суспільство не лише людино-орієнтоване, воно націлене на консолідацію людей із метою працювати на благо всього людства, розв'язання не лише індивідуальних проблем, а й суспільних.

Окрім вимірів постіндустріального суспільства, які детермінують й відповідні цінності цього соціуму, для розуміння природи трансформацій системи цінностей варто розглянути культурні передумови. Система цінностей постіндустріального суспільства зазнала впливу капіталістичного порядку та інтелектуальної традиції модернізму. Трансформації соціальної структури та культури призвели до дезорієнтації соціуму, відмови від попередніх етичних доктрин та пошуку нових. Одним із ключових чинників трансформаційних процесів була науково-технічна революція. Вона дозволила подолати ізолюваність та уможливила інтеграцію людей в єдиний культурний і соціальний простір. Такі умови сприяли прийняттю ідеї соціальних змін, а цінності постіндустріального суспільства популяризували ідею прогресу, яка все глибше проникала в соціальні структури та виступала орієнтиром суспільного розвитку. Так, масове виробництво автомобілів стало не просто символом масового споживання, а символом відкритого суспільства, у якому людина, переосмисливши своє ставлення до інших людей та світу, почала виробляти нові цінності. Крім автомобілів, кінематографа та радіо Белл, вказує й на феномен реклами як соціальної інновації. Це був зразок нового стилю життя, передвісник нових цінностей. Система цінностей постіндустріального суспільства виробляється не у процесі безпосередньої інтеракції людей, переживання різних життєвих ситуацій, а на екрані та в журналах. Із появою масового виробництва та активного споживання трансформацій зазнавав життєвий стиль середнього класу, у якому почав домінувати гедонізм. Зростання великих міст, нові соціальні ролі жінок, популяризація національної культури через телебачення та радіо призвели до втрати значимості попередньої системи цінностей. Нова система цінностей пропагувала необхідність у підвищених стандартах життя, прагненні до різноманітності, заперечувала моральні та фізичні обмеження, працю як самоціль.

Таким чином, виходячи з положень теорії постіндустріального суспільства Белла, ми можемо зробити висновок про те, що ціннісні настанови, які виробилися у релігійному середовищі індустріального суспільства, зазнали значного впливу науково-технічної революції та технократизації суспільного життя. Це призвело до того, що

в аксіосфері постіндустріального суспільства почали переважати індивідуалістичні тенденції, інтелектуалізація суспільного життя та трансформація життєвого стилю. Прийняття ідеї соціальних та особистісних трансформацій сприяло інноваційному руху виробництва, культури в цілому. Базисом суспільних перетворень стали ідея прогресу, особистісної свободи, креативності та творчості.

7.4.2. Ціннісна концепція С. Гантінгтона кризь призму цивілізаційного розколу

Семюель Гантінгтон
(1927–2008)

Семюель Гантінгтон – американський політолог, автор численних праць у галузі політичної модернізації, міжнародних відносин, теорії демократії та ін. Основні праці: «Політичний порядок у суспільствах, що змінюються» (1968), «Криза демократії» (1975), «Третя хвиля: Демократизація наприкінці ХХ століття» (1991), «Зіткнення цивілізацій» (1996), «Хто ми?» (2004).

Рефлексією означених на початку викладу питання тенденцій стала, насамперед, робота Гантінгтона «Зіткнення цивілізацій та перетворення світового ладу». Дослідник вважає, що саме відмінності в релігії, ідентичностях, цінностях є базою для виокремлення цивілізацій найвищою формою організації людських спільнот. Інновацією американського дослідника було застосування концепції цивілізації до вивчення політики. Цивілізації,

за Гантінгтоном, є політичними одиницями, утвореними розділеною цивілізацією. Так, Гантінгтон визначає цивілізацію як «найширший рівень культурної ідентичності людей», вище якого розташовується людський рід, а нижче – окремі держави.

«Люди, – зазначає Гантінгтон, – визначають себе, використовуючи такі поняття як походження, релігія, мова, історія, цінності, звичаї і суспільні інститути. Вони ідентифікують себе з культурними групами: племенами, етнічними групами, релігійними общинами, націями і – на найширшому рівні – цивілізаціями». Цивілізація відтак мислиться як «явно виражена культура», це «найвища культурна спільність людей і найширший рівень культурної ідентифікації».

Підкреслюючи багатоманіття цивілізацій та вивчаючи багаторічну історію країн, що входять до цивілізаційних формацій, учений приходить до висновку про їх зіткнення. Особливого значення міжцивілізаційні конфлікти набувають в сучасному світі, що пов'язано зі наслідками глобалізації – розвитком технологій та засобів комунікації, переплетінням міжцивілізаційних взаємодій, а також політико-економічною й ідеологічною експансією Заходу, яка ризикує перетворитися на протистояння цієї могутньої цивілізації з усіма іншими.

С. Гантінгтон, «Зіткнення цивілізацій»

Вивчаючи динаміку та циклічність існування цивілізацій на сучасній стадії людства, Гантінгтон переконаний, що конкуруючі силові блоки в майбутньому стануть

відрізняти приналежність саме до цивілізацій, а не до політичних націй та ідеологій, як це було раніше. Розвиваючи погляди Д. Белла, розкриті ним у роботі «Кінець ідеології», Гантінгтон зазначає, що в сучасному глобальному світі класичні ідеології, які є продуктом виключно Західної цивілізації, все більше відходять на другий план. Натомість їх місце займають цивілізаційні світогляди – ціннісні системи, притаманні найбільшим із можливих соціальних спільнот – цивілізаціям як «найвищим культурним спільностям людей і найширшому рівню культурної ідентифікації, крім того, що відрізняє людину від інших біологічних видів». «Віра і родина, кров та переконання – це те, з чим люди себе ідентифікують і за що вони будуть боротися та помирати. І тому зіткнення цивілізацій замінить «холодну війну» як головний чинник глобальної політики». Різні цивілізації, на його думку, виробляють відмінні культурні цінності, які важче примирити, ніж конфлікт класів та ідеологій. «Оксамитова завіса» культури розділяє народи значно сильніше, ніж «залізна завіса» ідеологій періоду «холодної війни». Гантінгтон вважає культурну приналежність первісною, незмінною, культурні ж цінності нерозривно пов'язані з етнічною і конфесійною ідентичністю.

За Гантінгтоном, цивілізація передбачає і внутрішні поділи, може містити субцивілізації. Приміром, для західної цивілізації це – європейська і північноамериканська цивілізації. Проте сучасні цивілізації, за концепцією Гантінгтона, – це все ж таки гомогенні утворення, які поділяють єдині цінності. І тому посилення зв'язків між ними неминуче призводить до зростання цивілізаційної свідомості, що загострює ворожість й міжцивілізаційні конфлікти. Гантінгтон у своїй цивілізаційній концепції чимало уваги приділяє природі західної цивілізації, підкреслюючи її унікальний характер, виняткову продуктивність при виробленні чіткої системи духовних цінностей, політичних ідеологій та суспільних відносин як вершини розвитку людства. Разом із тим він наголошує на неможливості засвоєння її здобутків іншими цивілізаціями, протиставляючи їй унікальність універсалізму. За Гантінгтоном, Захід відрізняється від інших цивілізацій не тим, як він розвивався, а особливим характером своїх духовних цінностей і суспільних інститутів. Серед них найбільш яскравими є західне християнство, плюралізм, індивідуалізм і верховенство закону, що дозволило Заходу створити сучасний світ, здійснити світову експансію та перетворитись на об'єкт заздрості інших країн. Західна цивілізація складає цінність не тому, що вона універсальна, а тому що дійсно унікальна. Отже, головна відповідальність західних лідерів полягає не в тому, щоб намагались змінити інші цивілізації за образом і подобою Заходу, а у тому, щоб зберегти та оновити унікальні якості західної цивілізації.

Гантінгтон характеризує і східні цивілізації: «ісламські держави і Китай є втіленням великих культурних традицій, які значно відрізняються від західних й, в їх власних очах, безмежно їх переважають. Могутність і наполегливість цих країн зростають у порівнянні зі Заходом, а конфлікти інтересів і цінностей множаться та стають гострішими...». Ісламське відродження та економічний динамізм Азії, зазначає Гантінгтон у іншій своїй праці, наочно демонструють, що інші цивілізації також є життєздатними, активними, і, принаймні, потенційно загрожують Заходу.

На переконання Гантінгтона, особливо важливо вивчати суперечності розвитку локальних цивілізацій у періоди змін поколінь цивілізацій. Саме сьогодні відбувається перехід до нового покоління локальних цивілізацій. Вийшовши на новий етап розвитку, такі цивілізації самі стають центрами глобальної економіки та політики (Китай, Індія, Сінгапур). Ті ж цивілізації, які не потрапили до глобальної, чинять опір її експансії або намагаються створити свої центри впливу. Така ситуація загострює конфлікт між цивілізаціями, створюючи небезпечні у локальному і глобальному вимірах нові геополітичні реалії. Трансформації, що відбуваються на рівні «людина – суспільство», впливають на зміни ціннісних орієнтацій. Перед людством постає проблема глобальних конфліктів цінностей.

7.4.3. Аксиологічний підхід Ф. Фукуяма до «кінця історії»

Френсіс Фукуяма
(нар. 1952)

Френсіс Фукуяма – американський філософ, політичний економіст і публіцист японського походження. Основні праці: «Кінець історії та остання людина» (1992), «Довіра: суспільні чесноти та шлях до процвітання» (1995), «Великий крах: людська природа і відновлення соціального порядку» (1999), «Наше постлюдське майбутнє: наслідки біотехнологічної революції» (2002), «Чи почалася історія знову?» (2002), «Сильна держава: Управління і світовий порядок у XXI сторіччі» (2004), «Америка на роздоріжжі: демократія, влада і неоконсервативна спадщина» (2006), «Виникнення політичного порядку» (2011), «Що таке управління? Моделі історії» (2012), «Політичний порядок і політичний занепад» (2014) та ін.

Фукуяма у праці «Кінець історії та остання людина» розглядає світ як домінування переваг ліберальної демократії. У статті сформульована теза щодо майбутньої безконфліктності світу. Фукуяма стверджував, що крах фашизму, комунізму й інших «викликів», остаточна перемога ліберальних цінностей зробить подальше життя суспільства вільним від подій. «Тріумф Заходу, західної ідеї очевидний перш за все тому, що в лібералізму не залишилися жодних життєздатних альтернатив. У останнє десятиліття змінилася інтелектуальна атмосфера найбільших комуністичних країн, в них почалися важливі реформи. Цей феномен виходить за рамки високої політики, його можна спостерігати і в поширенні західної споживчої культури, в найрізноманітніших її видах».

Фукуяма бачить торжество ліберально-демократичних ідей у повороті соціалістичних країн до демократичних цінностей, використання ринкових механізмів у економіці. Теза кінця історії базується на двох основних постулатах: ідеї остаточної перемоги лібералізму над комунізмом в ідеологічній боротьбі і на представленні сучасного західного суспільства

Саме цінності, якими керуються люди в повсякденному житті, є основою довіри між людьми і їх співпраці. Становлення, зміцнення і занепад моральних цінностей приводить до своєрідної циклічності суспільного життя.

Ф. Фукуяма, «Великий крах»

як деякого демократичного й егалітарного ідеалу, який і досягнутий завдяки лібералізму.

На його погляд, історія та її розвиток раніше відбувалися за рахунок нераціональних чинників, на зміну яким зараз поступово приходять закони розуму. Людство від темної епохи «закону сили» пересувається до найлогічнішого устрою, заснованого на досягненнях західної цивілізації, ринкової економіки та ліберально-демократичної ідеології. Фукуяма вважає, що виникає досить помітний консенсус щодо ліберальної демократії як системи правління, оскільки переважає над протилежними ідеологічними концепціями. Завершується процес формування нових цивілізацій. Починається новий етап розвитку єдиної світової цивілізації, який об'єднає світ в єдину раціонально функціонуючу систему. «...ми, ймовірно, свідки, – не просто кінця холодної війни або чергового періоду післявоєнної історії, але кінця історії як такого, завершення ідеологічної еволюції людства та універсалізації західної ліберальної демократії як остаточної форми правління. Це не означає, що надалі жодних подій відбуватися не буде. Однак є серйозні підстави вважати, що саме цей ідеальний світ і визначить кінець кінцем світу матеріального».

Прагнучи спрогнозувати характер і напрямок розвитку сучасного світового політичного процесу, Фукуяма стверджує, що поширення по всьому світу західних (демократичних) цінностей і ліберальних принципів функціонування економіки неминуче приведуть до формування ліберальної демократії, що є «кінцевим пунктом ідеологічної еволюції людства».

Як і фізичний капітал (земля, будови, машини), як і людський капітал (здібності і знання), соціальний капітал (цінності, що розділяються суспільством) виробляє багатство і, таким чином, є економічною цінністю національної економіки.

Ф. Фукуяма, «Великий крах»

бути джерелом конфлікту для ліберальних суспільств, цей конфлікт походить не з лібералізму, а швидше з того факту, що цей лібералізм реалізований неповністю. Звичайно, значною мірою етнічну і національну напруженість можна пояснити тим, що народи вимушені жити в недемократичних політичних системах, яких самі не вибирали.

Закінчує статтю «Кінець історії?» (1989), Фукуяма такими словами: «Боротьба за визнання, готовність ризикувати життям ради виключно абстрактної мети, ідеологічна боротьба, що вимагає відваги, уяви, ідеалізму, – замість всього цього – економічний розрахунок, безконечні технічні проблеми, турбота про екологію і задоволення витончених запитів споживача. У постісторичний період немає ні мистецтва, ні філософії; є лише музей людської історії, що ретельно оберігається. Я відчуваю в самому собі і помічаю в оточенні ностальгію за тим часом, коли історія існувала. Деякий час ця ностальгія все ще підживлюватиме суперництво і конфлікт. Мабуть, саме ця перспектива багатовікової нудьги змусить історію узяти ще один новий старт?»

Хоча Фукуяма в основному дотримувався оптимістичного бачення долі людства,

однак не утримався і від песимістичних нарікань: «Кінець історії сумний». Його пригнічує перспектива багатовікової нудьги постісторичної епохи, епохи без ідеологічної боротьби. З його точки зору майбутнє – досягнення Заходом бажаного кінця історії через закінчення ідеологічного протиборства у світовому масштабі, в результаті чого Схід теж виявиться в постісторії та зіллється зі Заходом.

Творчість Фукуями часто співвідносять із вибуховою статтею С. Гантінгтона «Зіткнення цивілізацій». Дослідники сходяться на тому, що ці роботи схожі лише в одному – вони не відповідають на питання, а навпаки змушують світову спільноту розмірковувати над тими ідеями, що висловлені як припущення. І хоча стаття Гантінгтона має назву «Зіткнення цивілізацій», вона також відома за крилатою фразою «рewanш Бога». Не зважаючи на зовнішні відмінності, навіть протилежність висновків обох авторів, для їхніх праць характерна загальна властивість – зниження рівня історичності. Кінець історії, що загрожує «нудьгою» світового лібералізму та ситої демократії – у Фукуями чи роздроблення загальної історії в регіональних конфліктах – у Гантінгтона, розвиваються в одній системі координат. До них можна додати «убогість історизму» К. Поппера, постструктуралістську «деконструкцію історії» тощо.

Концепція «зіткнення цивілізацій» внутрішньо полемічна відносно глобальних філософсько-історичних узагальнень на зразок концепції «кінця історії» Фукуями, причому позиція Гантінгтона набагато сильніша. Він переконливо показав, що ні про яке повне і остаточне торжество ліберальної демократії у світі говорити не доводиться. Як справедливо відзначає Гантінгтон, ліберальна демократія зовсім не утвердилася в більшості країн світу, реально існує «безліч форм авторитаризму, націоналізму, корпоративізму і ринкового комунізму (як в Китаї)», кожна з яких є у відповідних країнах досить стійкою альтернативою ліберальній демократії.

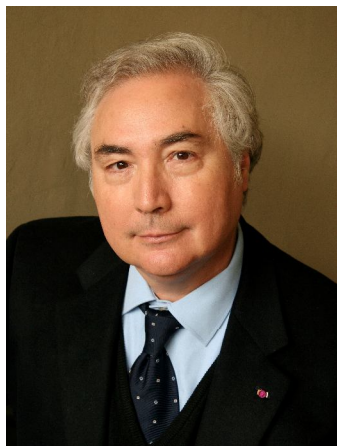
Особливістю цивілізаційного підходу є нове розуміння форм «міжлюдської спільності», порівняно з тим, який пропонує просвітницька парадигма. В останній має місце діадний принцип «людство – народи». Передбачається, що народи-держави утворюють первинні, неподільні «атоми» історичного процесу, у той час як людство є Цілим відносно до таких «частин». Співвідношення цих частин з Цілим виявляється аналогічним відношенню виду до роду у формальній логіці, де конкретна державанація є видовою специфікою загальнолюдського роду. Подібне уявлення очевидне на прикладі вчення Фукуями та його проекту «Кінця історії», що мислиться як досягнення стану гомогенної загальнолюдської однорідності.

Відзначена колізія між універсально-зрівняльним принципом просвітницького мислення та культурним плюралізмом цивілізаційних теорій на новому історичному ґрунті була відтворена у полеміці між Фукуямою (який реанімував просвітницький сценарій «кінця історії» у європоцентристському стилі постулатом щодо ідеального стану світу, який досяг рівня сучасної західної демократії та ринкової економіки) та прихильником цивілізаційного підходу С. Гантінгтоном, який, навпаки, протиставляв просвітницькій версії вічного миру сценарій перманентної війни у результаті неперодоланої безодні між цивілізаціями. На відміну від цих уявлень, цивілізаційний підхід заміняє принцип діади на принцип тріади, де «цивілізація» постає як тип єдності, проміжний між конкретним народом і людським родом.

Остання теза набуває особливої актуальності сьогодні, коли вчені говорять про «зіткнення цивілізацій», наприклад, мусульманського і християнського світів, про «кінець історії», «кінець світу», «апокаліпсис» (різноманітні релігійні вчення тощо, актуальною проблемою залишається збереження і зміцнення миру між народами).

7.4.4. Аксиологічні засади моделі інформаційного та інформаціонального суспільства М. Кастельса

Мануель Кастельс – іспанський дослідник, який вивчав проблематику інформаційного суспільства, у т. ч. з точки зору ціннісного підходу. Основні праці: «Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура» (трилогія, 1996–1998), «Галактика Інтернет: Роздуми про Інтернет, бізнес і суспільство» (2001).

Мануель Кастельс
(нар. 1942)

Насамперед, для термінологічної точності зауважимо, що Кастельс розмежовує концепцію «інформаційного суспільства» (англ. information society) і концепцію «інформаціонального суспільства» (англ. informational society). Саме у концепціях інформаціонального суспільства підкреслюється визначальна роль інформації у суспільстві. «Інформаціональне суспільство» (за Кастельсом) будується так, що генерування обробка та передача інформації стали фундаментальними джерелами продуктивності та влади.

У своїй праці «Інформаційна епоха: економіка, суспільство, культура» він описує характер сучасної цивілізації та роль інформації в розвитку сучасного світу, стверджує, що людство входить в «інформаційну епоху», центральним елементом якої є мережі, що поєднують між собою людей, соціальні інститути та держави. Така концепція інформаційного суспільства є відходом від традиційного для постіндустріальної парадигми методологічного принципу технологічного детермінізму. За Кастельсом, технологія є лише ресурсом розвитку суспільства. Суспільство ж вільне в обранні варіантів вирішення шляхів своєї еволюції. На думку вченого, доступ до новітніх технологій не є технологічно детермінований, бо тоді альтернативою суспільству мереж стала б модель зосередження комп'ютерних технологій у руках транснаціональних корпорацій і держави. Таким чином, соціальні зміни лише частково залежать від технологій.

Суспільства – це не що інше, як культурні конструкти. Культура – це набір цінностей і переконань, які інформують, спрямовують, мотивують поведінку людей.

М. Кастельс, «Підйом мережевого суспільства»

Поряд із технологіями, важливим чинником є влада й культура. За Кастельсом індустріальне суспільство, що постало в результаті промислової революції й технічного прогресу, базувалося на механістичній ідеї праці, ретельно визначеної у часі й просторі. Така модель праці була жорстко вертикально ієрархізована й практично виключала соці-

альну, просторову й професійну мобільність. В індустріальному суспільстві кожній людині раз і назавжди була завчасно визначена певна соціальна роль згідно її кваліфікації. Натомість у перехідний період посткапіталізму, завдяки революції у сфері інформації й засобів масової комунікації, знання стали не просто основним ресурсом сучасного виробництва, але й постійно спричиняють інновації.

Концепція інформаційного капіталізму Кастельса передбачає, що в умовах глобального обміну інформацією й знаннями найбільш адекватною моделлю світу є модель мережевого (мережного) суспільства. Кастельс чітко відмежовує власну концепцію сучасного суспільства від теорій інформаційного суспільства. На його думку, інформаційне суспільство характерне для всіх етапів людської цивілізації, але тільки наприкінці ХХ століття сформувався новий цивілізаційний тип – «інформаціоналізм, пов'язаний із експансією й оновленням капіталізму».

Якщо Д. Белл підкреслює, що інформація є найважливішим ресурсом, то Кастельс уточнює, що інформація лише сировина, а основними засобами виробництва є знання й комунікація. Як вважає теоретик, сучасні розвинені суспільства пронизані мережами суспільних відносин, які замінили традиційну дихотомію ринок – ієрархія. Він говорить про те, що соціальна роль мереж полягає не в їх змісті, а у факті доступу до них, який є найважливішим для культури, оскільки це робить можливим інтерактивне спілкування з будь-ким та будь-де. Кастельс також вказує на зростання ролі «домашнього» способу життя, орієнтованого на розваги та дозвілля. Складна архітектоніка мережевого суспільства, його багатовимірність і поліваріантність ускладнює дослідження його ціннісних систем.

Учений розвиває ідею мережевої економіки, що постає як нова, ефективна форма організації виробництва, розповсюдження та управління. За Кастельсом, не менш важливим соціальним контекстом мережевого суспільства є ринок праці. Таким чином, гнучкість, креативність, ініціативність і комунікабельність є запорукою успішної адаптації індивіда до умов мережевого суспільства. Дослідження показують, що найбільш соціально та політично свідомими й активними є користувачі Інтернету. Однак, головні зміни в соціумі обумовлені не Інтернетом та новими комунікаційними технологіями, а логікою комунікаційних мереж, тобто появою мережевого індивідуалізму. Мережеве суспільство постає як суспільство мережевих індивідів. У сучасному суспільстві трансформації охоплюють й сферу комунікації, зокрема медіа.

Кастельс вказує на такі тренди нової комунікаційної системи: *по-перше*, комунікація одночасно є глобальною та локальною, масовою та індивідуальною, залежною від ринку та продукції; *по-друге*, цифровий формат та інтерактивність комунікаційної системи; *по-третє*, самонаправленість масової комунікації. Важливим виміром соціальних трансформацій є, зокрема, інформаціоналізм, який на думку Кастельса ґрунтується на постійному вдосконаленні вмінь і навичок людей, необхідних для оброблення інформації та комунікації, зумовлених революцією в мікроелектроніці, програмному забезпеченні та генній інженерії. Нова парадигма «інформаціоналізму» є унікальною відносно попередніх історичних форм інформаційно-комунікаційних технологій (наприклад, друку, телеграфу тощо).

У своїх працях Кастельс порушує проблему культури віртуальності, яка починає домінувати у суспільстві. Віртуальність та гіпертекст виступають потужними чинни-

ками аксіосфери мережевого суспільства. Таким чином, на думку мислителя комунікаційна система є базисом нової культури – культури реальної віртуальності. Поряд із культурою реальної віртуальності актуальним є й питання глобалізації культури, зумовлює появу системи цінностей та переконань планетарного масштабу. Як вважає Кастельс глобальну культуру можна спостерігати на трьох рівнях. *По-перше*, у свідомості деякої авторитетної групи людей існує уявлення про долю нашої планети, яке виражене в ідеях збереження довкілля, забезпечення прав людини, дотримання моральних принципів, геополітичної безпеки. Ці ідеї покладені в основу космополітизму, в якому соціальні актори позиціонують себе як громадяни світу. *По-друге*, глобальна мультикультура є гібридом, у ній постійно змішуються різні культури. *По-третє*, важливим аспектом культурної глобалізації є культура споживання, безпосередньо пов'язана з формуванням глобального капіталістичного ринку. Таким чином, культура реальної віртуальності та культурні зміни у глобалізованому світі визначають й культуру мережевого суспільства.

За Кастельсом, суспільства – це не що інше, як культурні конструкти. Під культурою дослідник розуміє систему цінностей і переконань, котрі спрямовують, мотивують поведінку людей. Установлюючи сутність нової культури, необхідно враховувати й усю складність та новизну мережевого суспільства. Мережеве суспільство є глобальним, воно інтегрує різні національні культури. Таким чином, мережеве суспільство розвивається в різноманітті культурних цінностей, сформованих у відповідних історичних контекстах. Така соціальна структура, як мережеве суспільство, виникає в результаті виробництва та засвоєння відповідної системи цінностей.

Актуальними для Кастельса є питання: як формуються цінності мережевого суспільства? що мотивує суспільні відносини та рухає систему виробництва? Так, на думку теоретика, джерелом впливу в сучасному світі є трансформація людських поглядів. Якщо це дійсно так, то медіа виступають ключовими мережами, вони організовані в глобальні конгломерати з їх розвиненими торговими мережами та є головними джерелами інформації, яку сприймає людина. З іншого боку, медіа можна розглядати як бізнес, тоді на перший план виходить логіка рентабельності, комерціалізація медіа рекламною індустрією та оцінювання його активів на фінансовій біржі. З огляду на це, мережеве суспільство – багатовимірна соціальна структура, у якій різні мережі виробляють власну логіку формування цінностей, що залежить від специфіки мережі та її програми. Кожна спроба, як зазначає вчений, звести цінність до загального стандарту нашоветується на непереборні методологічні та практичні труднощі. Наприклад, якщо прибуток – пріоритетна цінність для капіталізму, військова сила закладає фундамент державної влади, а держава має можливість розробляти та встановлювати нові правила для бізнесу, то державна влада, навіть в недемократичному контексті, у великій мірі залежить від переконань людей, від їх здатності розуміти та дотримуватися правил, а також від їх готовності чинити опір. У цьому випадку медіа та інші засоби комунікації можуть передувати державній владі, котра диктує правила формування прибутку та позбавляє грошей ціннісного статусу.

Фактично, цінність, на думку Кастельса, – це вираження влади. І той, хто наділений владою, вирішує, що є цінним. З цієї точки зору, мережеве суспільство не відрізняється від своїх попередників. Що є по-справжньому новим, то це його гло-

бальний характер і мережева архітектоніка. Це значить, що відносини домінування між мережами є стратегічно важливими. Їх характеризує стабільна, гнучка взаємодія, наприклад, між глобальними фінансовими ринками, геополітичними процесами та стратегіями медіа. З іншого боку, логіка формування цінностей, як вираження панування, є глобальною. Це має практичне значення, тому що лежить в основі кризи держави індустріальної епохи. З того часу, як держава застосовує та закріплює правила на власній території, крім випадку альянсу чи втручання, вона повинна стати або суверенною або мережевою відносно інших мереж щодо детермінування цінностей. У глобальному мережевому суспільстві глобальні фінансові мережі мають перевагу як інституції, котрі визначають відповідні цінності. На сьогодні думка людини є важливою рушійною силою розвитку соціальної системи. Так, ідеї можуть сприйматися як головні цінності, як передумови суспільного розвитку.

На думку Кастельса, у глобальному мережевому суспільстві немає точного визначення поняття цінності, це складне питання, що залежить від багатьох соціальних контекстів, а детермінантами ціннісної системи мережевого суспільства виступають виміри соціальних трансформацій (інформаціоналізм, культура віртуальної реальності, культурна глобалізація).

Кастельс також намагається визначити морально-етичне підґрунтя нової економічної системи, яке дає їй змогу функціонувати в якості інформаційно-комунікативної парадигми. У трилогії «Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура» він зазначає, що «насправді існує спільний культурний код у різноманітних облаштуваннях мережевого підприємства. Він складається з багатьох культур, багатьох цінностей, багатьох проектів, які приходять на думку і надають дані для вироблення стратегій різних учасників мереж, змінюючись із таким же темпом, що й учасники мереж... Це справді культура, але культура ефемерного, культура кожного стратегічного рішення, радше клаптикова ковдра, зшита з досвіду й інтересів, аніж хартія прав і обов'язків». На думку дослідника, це багатолика віртуальна культура, яку важко визначити однозначно. Втім, у пізніших працях Кастельс дещо змінює свою позицію. Зокрема, в праці «Інформаційне суспільство та держава добробуту. Фінська модель» (2002), написаною ним разом з фінським ученим П. Хіманеном (автор книги «Хакерська етика і дух інформаційної доби», 2001), він не тільки погоджується з терміном останнього щодо «хакерської етики», а й присвячує окремий параграф питанню зіставлення «протестантської етики» і «хакерської етики», яку він тепер вважає «духом мережевого суспільства».

Кастельс звертає увагу на роль молоді у розбудові Інтернету, а саме на ті цінності свободи, індивідуальної інновації та підприємництва, які походили з культури кампусів 60-х років ХХ століття. Цей потяг до свободи самовиявлення був яскраво виражений у настановах і гаслах представників руху «нових лівих», таких як: «Забороняється будь-що забороняти!», «Вся влада уяві!» та ін. Згодом ці настанови втілювалися в положеннях «контркультури», яку Д. Белл вважав саме «культурою» постіндустріального суспільства. На думку Кастельса, властивий молодіжному руху дух гри, творчості, імпровізації став підґрунтям для формування інноваційного середовища – цієї серцевини розвитку й поширення інформаційного суспільства. Зокрема, він зазначає, що «попри вирішальну роль військового фінансування й ринків у стимулюванні розвитку електронної промисловості на ранніх етапах, у період 1940–60-х років, технологіч-

ний розквіт, який розгорнувся на початку 1970-х, можна певною мірою порівняти з культурою свободи, індивідуальної інновації й підприємництва, що виростили з культури американських кампусів 60-х років».

Слово «хакер» вживається тут безвідносно до комп'ютерних злочинців, а означає індивідуума, який бажає реалізувати свою пристрасть до творчості: хакером рухає ідея, здійснення якої він вважає не лише важливим, а й таким, що приносить задоволення. Перелічуючи ті риси, які характеризують хакерську культуру, Кастельс відзначає такі з них: свобода творити, свобода вільно користуватися усіма наявними знаннями, свобода поширювати ці знання на власний розсуд, у будь-якій формі та через будь-який канал, що обирається хакером. Як зазначає Кастельс, «хакерська культура у своїй суті – це культура зближення людей та їхніх машин у процесі вільної взаємодії. Це культура технологічної творчості, яка ґрунтується на свободі, співробітництві, обопільності та неформальності».

У чому суть цього протиставлення хакерської етики протестантській? Як зазначають Кастельс і Хіманен, ідея праці як обов'язку в протестантській етиці ставиться під сумнів ідеєю пристрасного та творчого ставлення до своєї праці в етиці хакерів, створюючи опозицію між творцями інформації та іншими працівниками. Втім, Кастельс намагається поставити проблему інакше і доводить існування ширшого утворення – інтернет-культури, яка характеризується чотирирівневою структурою (техномеритократична культура, хакерська культура, культура віртуальних громад і підприємницька культура). Як зазначає Кастельс, «разом вони утворюють ідеологію свободи, яка поширена у світі Інтернету». Ці культурні рівні розташовані в ієрархічному порядку і перебувають у певному співвідношенні. Вершиною цієї культурної конструкції є техномеритократична культура науково-технологічної еліти, що виникла головним чином у великій науці та університетському середовищі. Хакерська культура конкретизувала меритократію, посиливши внутрішні межі спільноти тих, хто пройшов технологічну ініціацію, та зробивши її незалежною від існуючої влади. Згодом розбудова інтернет-мережі сприяла формуванню громад он-лайн, які побудували своєрідне нове суспільство. І нарешті, інтернет-підприємці відкрили нову «планету», заселену надзвичайними технологічними інноваціями, новими формами суспільного життя та самовизначальними індивідуумами. Підсумовуючи, Кастельс робить висновок, що «культура інтернету – це культура, побудована на технократичній вірі в прогрес людства завдяки технологіям, утверджена співтовариствами хакерів, існування яких визначається вільною та відкритою технологічною творчістю, втілена у віртуальних мережах, спрямованих на створення нового суспільства, та матеріалізована у функціонуванні нової економіки підприємцями, яких надихала можливість отримання прибутків».

7.4.5. Футурологічний прогноз зміни аксіосфери Е. Тоффлера

Елвін Тоффлер – американський філософ, соціолог, один із найвідоміших футурологів світу. Основні праці: «Футурошок» (1970), «Споживачі культури» (1973), «Третя хвиля» (1980), «Метаморфози влади. Знання, багатство й сила на порозі ХХІ ст.» (1990).

Елвін Тоффлер
(1928–2016)

Тоффлер пропонує власну концепцію розвитку суспільства – концепцію трьох хвиль («хвильова концепція розвитку суспільства»), за якою людство проходить три етапи свого становлення: аграрний, індустріальний та інформаційний. Третя хвиля породжує нову цивілізацію, яка суттєво відрізняється від своїх попередників, оскільки центральним елементом Третьої хвилі, рушійною силою економічного, політичного та соціального прогресу виступає не земля, праця чи капітал, а знання та інформація. Такі трансформаційні процеси суттєво впливають й на аксіосферу, бо цінності невіддільні від суспільства – яке суспільство, політика, економіка, культура, світогляд, життєві орієнтири, такими будуть і

цінності.

Як зазначає Тоффлер, нове суспільство буде суперіндустріальним, а його гасло – «Швидкоплинність, новизна та плюралізм». Воно надасть багато нових можливостей та альтернативних варіантів, нівелює деякі категорії цінностей і замінить їх іншими, такими, що відповідатимуть духу швидких змін.

Тоффлер у своєму науковому дискурсі замислюється над проблемою цінностей аспективно. Усі розвинуті суспільства переживають кризу цінностей. *По-перше*, цінності надзвичайно швидко змінюються порівняно з попередніми історичними періодами. Якщо, наприклад, у минулому індивід зростав у суспільстві, у якому система цінностей залишалась незмінною протягом усього його життя, то сьогодні це характерно для ізольованих і технологічно відсталих суспільств. *По-друге*, фрагментація суспільств приводить до багатоманітності цінностей, тому в прогресивних суспільствах важко дійти згоди з того чи іншого питання. Якщо раніше суспільства мали деякий загальноприйнятий набір цінностей, зрозумілий для кожного, то в майбутньому, зазначає Тоффлер, плюралізм відтіснить єдність поглядів на задвірки цивілізації. Як наслідок, усі соціальні інститути пропагуватимуть абсолютно різні цінності.

Проблема людства не лише в тому, щоб звикнути до змін. Вона в іншому — як зберегти ціннісно-психологічне ядро культури.

Е. Тоффлер, «Футурошок»

Прогноз Тоффлера справдився: аксіологічні бар'єри дедалі частіше стають причиною непорозумінь і конфліктів, як на інституціональному, так й на міжнародному рівнях. Більшість людей не замислюється про свій життєвий стиль, тому, на думку Тоффлера, й виникають труднощі під час визначення цінностей. Ціннісне ставлення до навколишнього світу змінюється на споживче. Аксіосфера обумовлена стилем життя. Як зазначає Тоффлер, у життєвому стилі в основному поєднуються елементи кількох різних моделей. Коли стиль гібридний, надзвичайно складно виявити ті моделі, на яких він ґрунтується. Проте після того, як люди обрали певну модель, вони енергетично борються за її збереження. Стиль стає першочерговим. Це стосується й майбутнього, оскільки стиль життя визначає не лише біхевіоральну модель, але й цінності, поступово люди почнуть усвідомлювати не «свій стиль», а «свій стиль життя». У другій половині ХХ століття він уже

перетворився на спосіб самоідентифікації з тією чи іншою субкультурою, тому що зростання кількості субкультур привело й до зростання кількості стилів життя. Людина в цих субкультурах здійснює перегляд-відбір ідей, друзів, лексики та цінностей, які вона визнає. Для другої половини ХХ століття, на думку Тоффлера, характерною була «втрата приналежності» внаслідок постійної зміни життєвих стилів і «соціального дрейфування» від субкультури до субкультури. Ця тенденція зберігається й нині.

Для того щоб пережити неминучий біль «неприналежності», люди намагаються долати труднощі транзитивного періоду. Під час прийняття будь-якої субкультури або стилю людина, на думку Тоффлера, зберігає частину себе. Її членство у групі дещо поверхове. Вона постійно перебуває в позиції «неслідування», а без дотримання цінностей та стилю групи вона позбавлена критеріїв, які допомагають зробити правильний вибір. Нове суспільство вимагає від людини самовладання та високого рівня інтелекту, щоб зрозуміти сутність суперіндустріального суспільства та швидкі зміни соціальної структури, обрати «правильну» послідовність життєвих стилів і «правильний» життєвий темп. Лише за таких умов людський рід тріумфально подолає усі труднощі та виклики майбутнього, зазначає Тоффлер. Нескінченний вибір життєвих стилів призводить до постійної зміни ціннісних орієнтирів, ціннісне уявлення про світ надзвичайно фрагментарне. У таких умовах складно відрізнити істинні цінності від псевдоцінностей.

Тоффлер розмежовує поняття культури минулого та культури майбутнього. Принципова різниця полягає в тому, що остання постає перед нами як проект, який завдяки продуманій технологічній політиці суспільство впроваджує та координує. Культура ж минулого не залежала від бажання та намірів людини, вона виникла внаслідок історично важливих подій, які змінювали вектор суспільного розвитку, тобто природним шляхом без втручання техногенного чинника. Технологія, як ключовий елемент культури майбутнього, повинна оперувати не лише технічними, а й політичними термінами. Футуролог надає технологічним проблемам статусу політичних та має рацію, оскільки виникає потреба в політичному плануванні та прогнозуванні технологічних процесів, прийнятті технологічних рішень на рівні політичних інститутів. Окрім реальних змін у соціальній структурі, нова технологія впливає й на систему цінностей суспільства. Тоффлер навіть пропонував створити нову професію «прогнозистів ціннісного впливу». Такі фахівці на підставі останніх досягнень різних наук про поведінку могли б визначати вплив технології на ціннісні орієнтири.

Стили життя, субкультури, технологія та постеконімічні цінності, про які йде мова у праці «Футурошок», це своєрідний пролог до фундаментальної праці Тоффлера «Третя хвиля», яка є оригінальною інтерпретацією історії людства та завдяки якій ми зможемо окреслити контур аксіосфери інформаційного суспільства на підставі аналізу найважливіших, з нашої точки зору, соціальних, економічних і політичних трансформацій. На думку Тоффлера, людство вже увійшло в нову еру синтезу. У всіх галузях знання спостерігається повернення до масштабного мислення, бо вивчення кількісних деталей, узятих із контексту, призводить до того, що науковці, зосередившись на окремих аспектах, не приділяють достатньо уваги розв'язанню проблеми в цілому. З огляду на це, особливість підходу Тоффлера полягає в тому, що він розглядає потоки змін не тому, що вони окремо один від одного суттєво вплива-

ють на суспільне життя, а тому, що вони зливаються та утворюють глибші, більші та швидші ріки змін, які у свою чергу перетворюються в дещо глобальне – Третю хвилю. Тоффлер розглядає інформацію як найважливішу сировину для цивілізації Третьої хвилі та цінність. Вона здатна реструктурувати систему освіти, науки та мас-медіа.

Моделі реальності носять тимчасовий характер, оскільки щодня вчені спростовують наукові теорії, ідеології не знаходять підтримки серед громадян, а політики атакують свідомість суперечливими політичними та моральними лозунгами. У таких умовах важко зрозуміти процес виробництва образів, оскільки Третя хвиля змінює глибинну структуру інформації, від якої залежать щоденні дії людини. Унаслідок цього аксіосфера постійно зазнає інформаційних атак, цінності трансформуються під тиском нової інформації та інформаційних образів. Оскільки інформація може бути розглянута як базис інформаційного суспільства, вона може також детермінувати і його аксіосферу, так само як й економічні, політичні, культурні та технологічні фактори.

В умовах Третьої хвилі масовий ринок перетворюється на мережі міні-ринків. Групи, що протягом епохи Другої хвилі боролися за інтеграцію та асиміляцію в масове суспільство, все більше демонструють свою унікальність. Тоффлер вказує на те, що в США та інших країнах швидко прогресує соціальна демасифікація, а націоналізм у високотехнологічному контексті перетворюється на регіоналізм. Такий перебіг подій зумовлений різноманіттям форм енергії та успішним розвитком немасового виробництва. На відміну від високоцентралізованого суспільства, цивілізація Третьої хвилі усвідомлює цінність децентралізованих рішень. У нових умовах цінність знання зростає, оскільки воно перетворюється на джерело розвитку економіки. Як і воєнна сила, економічна сила ґрунтується на сумі знань. Складна сучасна техніка – це матеріалізовані знання. З поширенням суперсимволічної економіки зростає й цінність передового технічного досвіду.

Унаслідок впливу низки описаних вище чинників архітектоніка аксіосфери інформаційного суспільства стає нестабільною, а ціннісні орієнтири – тимчасовими. Життєві стилі та субкультури, про які писав Тоффлер, можуть зумовлювати й еkleктичну архітектоніку аксіосфери інформаційного суспільства, тобто поєднання неподєднаних цінностей.

У футурологічній концепції Тоффлера можна виділити потенційні детермінанти аксіосфери інформаційного суспільства: знання, інформацію, технологію, стилі життя та субкультури. Аксіосфера інформаційного суспільства формується на тлі таких соціальних, економічних і політичних трансформацій, які докорінно реструктурують суспільство та його ціннісну парадигму: розпад технократичного планування та пріоритетність постеконімічних цінностей; криза нуклеарної сім'ї, що нівелює її ціннісну функцію; становлення та розвиток суперсимволічної економіки та «виробництва для себе»; трансформації сфери державного управління; глобалізація.

Аксіосфера інформаційного суспільства загалом може бути розглянута як гетерогенна, демасифікована, транзитивна, складна та деякою мірою глобальна система цінностей і ціннісних переконань.

Підсумовуючи аналіз аксіологічної компоненти політичних ідей мислителів ХХ – початку ХХІ століть, зауважимо: майже всі дослідники відзначають, що в період пере-

ходу до інформаційної доби спостерігається помітне прискорення темпів соціальних і культурних змін, які певним чином впливають на загальну соціально-економічну і політичну ситуацію в суспільстві. Ці зміни зачіпають сферу культури в цілому, і відповідно деякі дослідники вказують на її фрагментацію, відсутність єдиного підґрунтя. А. Моль назвав таку культуру «мозаїчною», Тоффлер – «бліп-культурою», М. Кастельс – «віртуальною культурою», але в цілому вони позначають процес розпаду, фрагментації та видозміни попередньої форми культури.

Оцінка названих видозмін відрізнялася і досі може бути різною. Деякі дослідники бачать в цьому певну загрозу для суспільства, оскільки будь-яка система культури виконує функцію легітимації для економіки і політики даного суспільства. Зокрема, Д. Белл вбачав в культурі самовиразу своєрідний руйнівний елемент (суперечність капіталізму), який виявляє свою несумісність із принципом ефективності, на чому ґрунтується економіка. На відміну від цієї позиції, такі дослідники, як Е. Тоффлер та М. Кастельс вважають, що свобода самовираження є тим підґрунтям, який дозволить відбутися інформаційному суспільству. Тобто свобода самовираження є своєрідною ознакою нового типу суспільства. Саме «ідеологія свободи», на думку Кастельса, сприяла становленню інформаційного суспільства. Фактично, самореалізація стає не лише бажаною, але й конче необхідною для інформаційного суспільства, оскільки від цього залежить економічна ефективність і розвиток цього суспільства.

Свобода самовираження, яка стає характерною для нового суспільства, є похідною від різних соціокультурних процесів, діапазон яких простягається від контр-культурних протестів до потреб бізнесу у гнучкому менеджменті. Тобто, виходячи з передумови, що відбувається перехід від індустріального суспільства до якоїсь нової його фази, дослідники вказують на необхідність вжити відповідних заходів, щоб адекватно зреагувати на нову соціокультурну ситуацію, яка не лише руйнує попередній усталений порядок, ставить підвищені вимоги до працівника інформаційного типу економіки, збільшує ризики щодо невідповідності працівників новим суспільно-політичним умовам, а й вимагає створення інноваційного культурного середовища.

Отже, фактично у всіх західних публікаціях на аксіологічну проблематику мова йде про зміну світоглядних і соціокультурних установок, перехід до нової системи принципів та орієнтацій, тому можна відзначити, що політичні, економічні та соціокультурні зміни, що відбуваються, не лише трансформують повсякденну свідомість, але й стимулюють пошуки нових політико-філософських парадигм, загострюють увагу на критеріях суспільного прогресу, визначають нову світоглядну орієнтацію світової політичної думки.

7.5. Місце та роль аксіологічного підходу в сучасній методології політичної науки

Ціннісний зміст політики привертає значну увагу багатьох науковців, у ньому вбачається надія на порятунок і збереження природи, національної культури, норм загальнолюдської моралі. Адже досягнення консенсусу в суспільстві можливе через взаємне з'ясування і усвідомлення цінностей, властивих різним соціальним

суб'єктам. Інтерес політологів до соціокультурних і морально-етичних проблем пов'язаний із розумінням політики як сфери досягнення цілей, які формулюються у відповідності з пануючими в суспільстві цінностями.

Аксиологічна підсистема є складовою ідеології. Вона закладена в основу оцінки, структуризації та ієрархії образу існуючої дійсності і транспозиції його в образ бажаної дійсності. У західній аксиології виділяють два підходи до цінностей: об'єктивно-ідеалістичний і суб'єктивно-ідеалістичний:

- представники *об'єктивно-ідеалістичний* напрям розглядають цінності як особливий автономний світ, духовну сутність, що знаходиться за межами часу і простору, існує незалежно від людини і людства. Це свого роду фікції, без яких, однак, не може існувати людська культура;
- представники *суб'єктивно-ідеалістичного* напрям аксиології розглядають цінності лише як функцію психічної діяльності суб'єкта, безвідносно об'єкта. Предмет виявляється цінним не в силу притаманних йому якостей, а тільки тому, що на нього спрямований інтерес або діяльність суб'єкта, що його пізнає. Постулат плюралізму думок переноситься в сферу цінностей-оцінок. Об'єктивний зміст цілей підміняється специфічними ціннісними уявленнями індивідів.

Включення цінностей у сферу нормативного, а іноді їх пряме ототожнення, характерне для багатьох сучасних представників західних політологічних шкіл і напрямів. Робиться спроба пов'язати воедино різні соціальні та політичні інститути і тим самим надати стійкість усього соціального організму.

Привертає увагу характеристика цінностей американським політологом Ч. Макмагоном. Він розглядає рівновагу всіх справжніх моральних позицій як публічне благо. Цінності вчений ділить на дві великі групи:

1) сукупність деонтологічних принципів, що встановлюють, якими повинні бути морально прийнятні відносини між людьми;

2) сукупність морально значущих соціальних цінностей (панування права, соціального стану, альтруїзму та ін.), які визначають морально бажаний стан суспільства.

Із таких позицій забезпечення реалізації соціальних цінностей покладено на владні інститути, уряд, які покликані організувати спільні зусилля людей. Саме дотримання цих цінностей забезпечує цілісність суспільства, підтримку громадянами планів розвитку, запропонованих урядом. Складність проблеми полягає в тому, що не існує єдиного розуміння загального блага, соціальних і політичних цінностей. Виникає проблема вибору варіантів, переваги тих або інших цінностей.

Виходячи з вірності традиціям, сучасна політична наука вирішального значення надає правонаступності, єдності історичного минулого, сучасного й майбутнього, історичній свідомості, суспільній пам'яті. Поняття порядку у консервативних традиціях протиставляється хаосу. У забезпеченні порядку функціонування соціальних і політичних інститутів певна роль відводиться державі, яка, стримуючи егоїзм різних соціальних груп, підпорядковує їх загальному благу, розвитку демократії. Ключовим поняттям традиційної свідомості є категорія справедливості, що тлумачиться як причетність до вищого об'єктивного світу істини, до онтологічної системи моралі, виправдовує земне існування соціальних явищ.

При аналізі політичних цінностей учені виходять із необхідності встановити їх взаємодію і з іншими категоріями, що описують політичну сферу. Так, Д. Істон в книзі «Політичні системи» (1953) зазначає, що «дослідження і конструювання розвитку цінностей є невід'ємною частиною вивчення політики». На об'єктивному рівні цінності пов'язані з потребами та інтересами соціальних спільнот, а через потреби – з об'єктивним їх соціальним становищем та місцем у соціумі. На суб'єктивному рівні цінності пов'язуються із системою та механізмом переваги. Категорія «переваги» відображає такі властивості суб'єкта, через які відбувається релятивізація й обмеження його здатності вибору. Переваги розглядаються як онтологічна основа системи цінностей. Цінності визначаються як елемент суспільної свідомості, духовної культури суспільства. Політичні цінності пов'язуються зі системою владних відносин і політичних інститутів. Вони мотивують дії суб'єктів політики і тому носять плюралістично-історичний характер. У цінностях містяться уявлення суб'єктів про майбутні та існуючі у даний час політичні відносини, бажані типи політичних інститутів, що сприяють реалізації поставлених цілей.

При визначенні функцій системи політичних цінностей низка політологів убачають основну вирішальну функцію – інтеграцію соціальної групи або будь-якої соціальної цілісності. Політичні та правові рішення, акти розглядаються не тільки як певні джерела, але і як інститути, що акумулюють моральні цінності та способи їх інтерпретації. Зокрема, американський політолог ініціал Р. Гудріх вважає, що моральні цінності здійснюють вирішальний вплив на інтерпретацію політичних рішень і правових документів, оцінку інформації про події, дії та вчинки.

Аксіологічний підхід до розуміння політичного життя суспільства – це передусім трактування базових його категорій, таких як політична система, держава, громадянське суспільство, політичні режими, демократія та ін.

Розглянемо використання аксіологічного підходу у політичній науці на прикладі аналізу демократії. Істотне місце в сучасному трактуванні змісту демократії належить прихильникам нормативно-ціннісних концепцій. Вони вважають, що неможливо охарактеризувати демократію тільки на підставі наявності або відсутності тих чи інших інститутів. Демократія – це гуманістична цінність, оскільки їй притаманні, перш за все, ідеальні цілі. На виявленні та узгодженні цілей різних соціальних суб'єктів і ґрунтується їх консенсус, згода щодо суті політики або правил конкуренції еліт – визначальних для перспективи цивілізованого політичного співжиття. До цінностей демократії політологи відносять стандарти поведінки, що передбачають цілі, які в значній мірі можуть бути досягнуті морально-правовими засобами. Так, Р. Дворкін вказує, що принципу-стандарту потрібно дотримуватися не тому, що він створює або забезпечує економічні, політичні або соціальні ситуації, що здаються бажаними, а тому, що висловлює вимоги справедливості, чесності чи інших цінностей демократії.

Природно, не можна заперечувати значення ціннісних властивостей демократії, але слід враховувати, що ці цінності своєрідно сприймаються різними соціальними суб'єктами. Проблему цінностей демократії не можна зводити тільки до моральних принципів. Сфера цінностей демократії значно ширша та включає і врахування цих інтересів і потреб.

Дискусійним у політології є питання про співвідношення демократичних інститутів і системи цінностей. Напруга між суперечливими цінностями і політичними інститутами може призвести до національної дезінтеграції (Б. Бланк). Тільки ясне визначення ціннісних принципів може забезпечити стійкість політичних інститутів, узгодженість і раціональне ставлення громадян до політики.

Західні політологи виокремлюють у системі цінностей економічну та політичну свободу, які гарантують невід'ємні права людини. Представники різних напрямів політичної думки вважають, що розширене розуміння рівності загрожує демократії і свободі, яка є природним станом людини, головним принципом організації економіки, політичної системи, духовного життя. М. та Р. Фрідмани стверджують, що політика, яка хоче втілити в життя економічну рівність, суперечить індивідуальним здібностям і волі. Вони рішуче засуджують неоліберальні проекти, державний патерналізм, що як і соціалізм, знижує приватну ініціативу і підприємливість.

Проблемі розв'язання суперечностей між свободою і рівністю присвячені багато досліджень в зарубіжній політології. Виділяють різні підходи до питання про те, як слід здійснювати вибір між цінностями свободи та рівності в політичному житті суспільства. Одні з них пропонують свободу як первинну, головну цінність, а рівність – як результат, що не впливає негативно на розгортання свободи. Таким чином, пріоритет віддається свободі перед рівністю. Інший підхід передбачає вибір, який беззастережно заперечує обидві цінності – свободу і рівність. У книзі В. Лейснера «Держава рівності» (1987) егалітаризм зображується як руйнівна система, що деформує політичне і державне життя.

Протиставлення демократії і свободи соціальної рівності відображені і в міркуваннях французького політолога і юриста Е. Бурдо, який стверджує, що суспільство, де встановлено повну рівність, не може називатися демократичним, якщо індивіди не відчувають себе вільними. Завжди існує ризик того, що вимоги рівності прийдуть у суперечність із вимогами свободи. Зрештою будь-які компроміси зі свободою призведуть до порушення порядку і появи зародків ієрархії, тобто нерівності. В умовах повної рівності дисципліна неминуче вироджується у насильницький порядок, а свобода не може більше відігравати роль першого чинника соціальної диференціації.

Абсолютизація того чи іншого окремого принципу або цінності в суспільному житті має складно передбачувані наслідки. Орієнтація на особистий успіх нерідко призводить до виникнення хвиль комунітарного руху, який заперечує прагнення до індивідуальної свободи та збагачення. З іншого боку, абсолютизація рівності, взаємо-реалізації часто провокує крайній радикальний конформізм, соціальне утриманство, нівелювання індивідуальної продуктивності праці людей. Сама по собі соціальна рівність не зводиться до розподілу, а передбачає можливість участі людини на рівних у змаганні з іншими людьми, до свободи вибору тих чи інших ідеалів і цінностей. Питання про їх співвідношення зі свободою, про їх конкретне втілення не тільки в соціальну дійсність розвинених країн, але й у загальнонародському масштабі, – одне з ключових для сучасного етапу історико-політичного розвитку. Актуальною є необхідність у послідовному, глибинному демократизмі й гуманізмі, гармонійному поєднанні свободи і рівності, солідарності приватних і загальних інтересів, всебічному

розвитку особистості як істоти політичної. На протипагу ідеологічному протистоянню, посилюються вимоги консенсусу, діалогу. Спроби об'єднати теоретичні установки різних ідейно-політичних напрямів свідчать, крім іншого, про те, що найгостріші соціальні проблеми не знаходять свого вирішення у рамках лише однієї концепції і змушують шукати комплексні рішення.

Питання для самоконтролю

1. Ким був запроваджений до наукового вжитку термін «аксіологія»?
2. Визначіть поняття «політична аксіологія».
3. Які можна виділити дослідницькі напрями щодо розуміння феномену цінності?
4. Як розуміли цінності представники натуралістичного психологізму?
5. Що є першоосною існування особистості за конфуціанською аксіологією?
6. У чому виявляється ціннісна проблематика концептів античних мислителів?
7. Визначіть роль і значення держави у ціннісній ієрархії людини доби Середньовіччя.
8. У чому полягає новий зміст політичних цінностей Н. Мак'явеллі?
9. Розкрийте підхід до проблеми політичних цінностей, започаткований Т. Гоббсом.
10. У чому полягає основна цінність держави за Дж. Локком?
11. Назвіть нові критерії визначення політичних цінностей кантіанського аксіологічного підходу.
12. Чим, на думку Т. Парсонса, забезпечується стабільний політичний розвиток?
13. Кому належить вислів: «Скільки цивілізацій, стільки і моральних систем»? Поясніть його зміст.
14. Як А. Тойнбі визначає цивілізацію?
15. У чому Ф. Фукуяма вбачає торжество ліберально-демократичних ідей?
16. Як формується аксіосфера інформаційного суспільства за Е. Тоффлером?
17. Яка роль влади у формуванні цінностей глобального мережевого суспільства за М. Кастельсом?
18. Сучасне трактування змісту демократії прихильниками нормативно-ціннісних концепцій.
19. Як співвідносяться демократичні інститути і система цінностей?

Література

Античные риторика / Собр. текстов, статьи, коммент. и общ. ред. А. А. Тахо-Годи. – М. : Изд-во МГУ, 1978. – 351 с.

Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл; под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – 787 с.

Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства / Д. Белл // *Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія* / Упоряд. В. Лях. – К. : Либідь, 1996. – С. 194–250.

Бурдые П. Социология политики / П. Бурдые ; [сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко; пер. с фр. Е. Д. Вознесенская и др.]. – М. : Socio-Logos, 1993. – 333 с.

Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер; [сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова ; предисл. П. П. Гайденко; пер. с нем.]. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.

Виндельбанд В. Прелюдии : философские статьи и речи / В. Виндельбанд ; [пер. с нем., вступ. ст. С. Франка (1903 г.) ; послесл. О. Бойцовой]. – М. : Гиперборея : Кучково поле, 2007. – 399 с.

Гантингтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / С. Гантингтон; [пер. з англ. Н. Климчук]. – Л. : Кальварія, 2006. – 474 с.

Денисенко В. Дискурс свободи: утопія та реальність вибору / В. Денисенко, В. Климончук, Ю. Привалов. – Л. : Астролябія, 2007. – 212 с.

Дьоміна О. Політичні цінності та їх сутність / О. Дьоміна // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – Сер. 22 : «Політ. науки та методика викладання соц.-політ. дисциплін». – 2014. – Спецвипуск. – С. 105–110.

Дьоміна О. Аксиологічні основи національної ідеї / О. Дьоміна // Гілея. – 2015. – Вип. 93 (2). – С. 201–205.

Дьоміна О. Становлення аксіологічної теорії: філософські витоки, міждисциплінарні грані та політологічні перспективи / О. Дьоміна // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – Сер. 22 : «Політ. науки та методика викладання соц.-політ. дисциплін». – 2016. – Вип. 19. – С. 14–20.

Кавалеров А. Цінність у соціокультурній трансформації / А. Кавалеров. – О. : Астропринт, 2001. – 221 с.

Каган М. С. Философская теория ценности / М. С. Каган. – СПб. : Петрополис, 1997. – 205 с.

Кант И. Основы метафизики нравственности // Кант И. Сочинения : [в 6 т.]. – М., 1965. – Т. 4, ч. 1. – С. 219–310.

Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура / М. Кастельс; [пер. с англ.]. – М. : ГУВШЭ, 2000. – 608 с.

Кастельс М. Интернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства / М. Кастельс – К. : Ваклер, 2007. – 304 с.

Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера ; [пер з нім.] – К. : Тандем, 2002. – 584 с.

Леонтьев Д. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции / Д. Леонтьев // Вопр. философии. – 1996. – № 4. – С. 15–27.

Лісовий В. Цінність / В. Лісовий // Філософський енциклопедичний словник / [гол. редкол. В. І. Шинкарук] ; НАН України ; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. – К., 2002. – С. 707.

Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки. Державець. – К. : Основи, 1998. – 492 с.

Мангейм К. Идеология и утопия / К. Мангейм // Утопия и утопическое мышление: Антология зарубежной литературы / под ред. В. А. Чаликовой. – М. : Прогресс, 1991. – 210–232.

Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс ; [пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева ; под ред. М. С. Ковалевой]. – М. : Аспект-Пресс, 1998. – 270 с.

Підлісний М. Цінності та буття особистості / М. Підлісний, В. Шубін. – Дніпропетровськ : ДДФА, 2005. – 128 с.

Прозерский В. Проблема ценностей и оценки в философии Дж. Дьюи // Проблема ценностей в философии. – М. – Л. : Наука, 1966. – 261 с.

Радченко О. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення / О. В. Радченко. – Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2009. – 380 с.

Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах / Авт. колектив : М. І. Михальченко (керівн.) та ін. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. – 336 с.

Сліпець П. Політичні цінності: теорія і методологія пізнання та реалізації / П. Сліпець. – К. : Знання України, 2009. – 251 с.

Сорокин П. Социальная и культурная динамика: исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений / П. Сорокин ; [пер. с англ., коммент. и ст. В. В. Сапова]. – СПб. : Изд-во Рус. христиан. гуманист. ин-та, 2000. – 1054 с.

Тойнби А. Постигание истории: сборник ; [пер. с англ. Е.Д. Жаркова; сост. А.П. Огурцов; вступ. ст. В. И. Уколовой]. – М. : Прогресс. Культура, 1996. – 607 с.

Тоффлер Е. Нова парадигма влади. Знання, багатство й сила / Е. Тоффлер [пер. з англ. Н. Бордукової]. – Х. : Акта. – 688 с.

Тоффлер Е. Третя хвиля / Е. Тоффлер ; за ред. В. Шовкуна [пер. з англ. А. Євса], 2000. – К. : Всесвіт. – 480 с.

Філософія політики : хрестоматія : у 4-х т. / В. П. Андрущенко (авт.-упоряд.), Л. В. Губерський та ін. – К. : Знання України, 2003. – Т. 1. – 363 с. – Т. 2. – 369 с. – Т. 3. – 406 с. – Т. 4. – 428 с.

Фукуяма Ф. Великий крах: людська природа і відновлення соціального порядку / Ф. Фукуяма. – Л. : Кальварія, 2005. – 380 с.

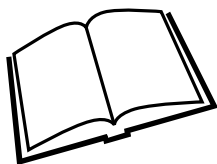
Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма. – М. : Ермак, 2004. – 588 с.

Ціннісні орієнтації : аналіз соціально-філософських концепцій заходу 80–90-х років / НАН України ; Ін-т філософії ; відп. ред. А. Т. Гордієнко. – К. : Наук. думка, 1995. – 208 с.

Шелер М. Избранные произведения / М. Шелер ; [пер. с нем. ; сост., науч. ред., предисл. А. В. Денежкина ; послесл. Л. А. Чухиной]. – М. : Гнозис, 1994. – 490 с.

Ярошенко А. Цінність політична // А. Ярошенко // Політологія: навч. енцикл. словник-довідник / за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. – 2-е вид. – Л. : Новий світ-2000, 2015. – 779 с. – С. 741–742.

ТЕМА 8

МЕТОДОЛОГІЯ ВСТАНОВЛЕННЯ ПОРЯДКУ ДЕННОГО ТА ЇЇ ЗАСТОСУВАННЯ У ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ

8.1. Загальна характеристика теорії встановлення порядку денного та її методологічне значення

8.2. Визначення суспільних проблем і роль мас-медіа у їх конструюванні (М. Е. Мак-Комбс, Д. Л. Шоу)

8.3. Стадійний підхід до дослідження встановлення політичного порядку денного (Е. Е. Шатинайдер, Р. В. Кобб, Ч. Д. Ельдер)

8.4. Цикли уваги до проблеми (Е. Даунс, Т. О'Ріордан, Б. Г. Петерс, Б. В. Гогвуд)

8.5. Модель політико-управлінських потоків і встановлення порядку денного (Дж. В. Кінгдон, Дж. В. Діарінг, Е. М. Роджерс)

8.6. Теорія акцентованої рівноваги (Ф. Р. Баумгартнер, Б. Д. Джонс)

8.1. Загальна характеристика теорії встановлення порядку денного та її методологічне значення

На Заході встановлення порядку денного (англ. *agenda-setting*) використовується різними групами інтересів, які намагаються впливати на ухвалення найбільш вигідних для них політичних рішень. Участь громадськості у цій боротьбі доволі обмежена, проте жорстка конкуренція вимагає від учасників політичного процесу шукати підтримки у населення, для чого доводиться ретельно аналізувати запити суспільства і включати їх у порядок денний. У результаті цього відбувається трансляція приватних питань у публічні, які стають невід'ємною частиною публічного простору і дискурсу, що спричиняє заходи щодо вирішення цих проблем. Розвинені західні демократії побудовані так, що даний процес за допомогою множини взаємодій допомагає політичній системі підтримувати себе. На думку більшості західних учених, визначальною характеристикою демократії є чутливість державної політики до громадської думки, яка проявляється через репрезентацію політичних переваг або пріоритетів громадян. Тобто, при ухваленні будь-якого політичного рішення на початку

необхідно з'ясувати проблемну ситуацію, яку це рішення намагається розв'язати. При ухваленні рішень, які спрямовані на розв'язання цілого комплексу проблемних питань, без застосування спеціального методологічного знаряддя обійтися не можна.

У цілому дослідження теорії встановлення порядку денного проходять за двома ключовими напрямками: 1) вивчення впливу встановлення порядку денного; 2) аналіз процесів встановлення порядку денного. У *першому* випадку досліджуються механізми формування ЗМІ уявлень аудиторії про те, які саме теми набувають значення в даний час, а які є несуттєвими, тобто аналізується ставлення до публічного порядку денного. У *другому* випадку фахівці звертають увагу на те, яким чином відбувається відбір тем і проблем, які вважаються важливими, тобто вивчається ставлення до медіа-порядку.

Політичний порядок денний є невід'ємним атрибутом демократичного політичного процесу та суспільства; є політичним феноменом, для якого притаманні публічність і процесуальність. У цілому політичний порядок денний – це концентроване вираження найбільш значущих, найгостріших проблем, які стоять у той чи інший момент перед громадою. Політичний порядок денний – явище конкретно історичне та динамічне. Набір актуальних політичних тем постійно змінюється; ці зміни в політичному порядку денному здаються на перший погляд логічними, послідовними і плавними. Але насправді актуальність одних проблем із часом зростає, а інших – згасає.

Теорія встановлення політичного порядку денного є результатом синтезу позитивістських досліджень впливу ЗМІ на аудиторію та феноменологічних досліджень мас-медіа як соціального і політичного інституту. Ідейні передумови теорії встановлення політичного порядку денного закладені в працях В. Ліппмана, Б. Коена та П. Лазерфельда.

Волтер Ліппман у праці «Громадська думка» (1922) зазначив, що мас-медіа є основним джерелом тих картинок у наших головах про великий світ державних справ, світ, який для більшості громадян є «поза досяжністю, поза полем зору, поза розуму». Тобто те, що ми знаємо про світ, значною мірою ґрунтується на тому, що ЗМІ вирішили розповісти нам. Ліппман зробив особливий наголос на ролі підбору новин в інформаційних випусках ЗМІ для формування уявлення аудиторії про їх важливість.

Бернард Коен у праці «Преса і міжнародна політика» (1963) сформулював відомий вислів про те, що мас-медіа не можуть вказувати людям, що їм слід думати, але вони мають потужний потенціал для наведення їх на думку, про що саме треба думати. Це вважається одним із кращих визначень політичного порядку денного. На думку Коена, преса є служницею уряду, його пропагандистським рупором, коли справа стосувалася зовнішньої політики. Тобто, правляча еліта використовує ЗМІ для поширення лише тієї інформації, оприлюднення якої вигідно цій еліті. Коен визначив як головну причину такого становища мізерний громадський інтерес до подій на міжнародній арені. З цього приводу він писав: «Головним ринком для висвітлення зовнішньої політики американською пресою є невелика політична еліта». Тому американські мас-медіа не були зацікавлені у висвітленні міжнародних процесів, оскільки рекламодавці

не вбачали комерційну доцільність у цьому через мізерну аудиторію. За цих обставин американський уряд виступав не тільки чи не єдиним джерелом зовнішньополітичної інформації, але і як її витлумач. Незважаючи на такі критичні зауваження щодо мас-медіа, Коен відзначав, що «оскільки уряд залежить від новин, тобто інформаційної діяльності ЗМІ, то преса є учасником формування зовнішньої політики». Яскравим прикладом посилення ролі ЗМІ у формуванні ставлення до зовнішньополітичних подій дослідник називав висвітлення в мас-медіа війни США у В'єтнамі. Через негативне висвітлення в ЗМІ цих подій сформувалася громадська думка, яка негативно оцінювала американську політику у цій східній країні.

Пол Фелікс Лазарсфельд вважав, що «оскільки мас-медіа взагалі можуть сприяти зміні позицій, це відбувається завдяки перевизначенню проблем... Проблеми, щодо яких люди дуже мало думали або не думали зовсім, можуть завдяки передвиборній пропаганді набути особливої важливості». Лазарсфельд у 1940-х роках, досліджуючи вплив мас-медіа на громадську думку під час президентських виборів, виявив, що для виборців міжособистісні контакти мали більшу вагу, ніж інформація, що подавалася в ЗМІ, хоча, як з'ясувалося, самі по собі ці мас-медіа також робили певний вплив. Як виявилось, окремі індивіди, які отримали назву «лідери громадської думки» передавали отримані відомості тим членам співтовариства, які зверталися до них за порадою. Дане відкриття дозволило розробити модель двоступінчастого потоку масової комунікації. З погляду цієї моделі, медіа-вплив послаблюється під час міжособистісного спілкування, при якому використовується інформація, отримана зі ЗМІ. Опитування виборців у місті Ельміра (штат Нью-Йорк) під час президентських виборів 1948 р. показало, що ЗМІ зробили незначний вплив на вибір виборців, а особистий вплив (міжособистісні контакти) був вирішальним фактором, що визначив вибір виборців.

Отже, політичний порядок денний є сукупністю актуальних соціальних проблем, що відбивають потреби суспільства в цілому або вимоги окремих груп інтересів, і на які політики та чиновники готові і здатні реагувати, ухвалювати рішення та вчиняти дії. У цілому порядок денний (англ. agenda) і його встановлення (англ. agenda setting) – це процес, що дозволяє виявити змістовний рівень репрезентації проблеми в трикутнику «ЗМІ – громадськість – держава».

8.2. Визначення суспільних проблем і роль мас-медіа у їх конструюванні (М. Мак-Комбс, Д. Шоу)

Відповідно до теорії встановлення порядку денного вироблення політики розглядається як форма «колективного розв'язання головоломки від імені суспільства; воно вимагає і прийняття рішень, і пізнання» (Г. Гекло). Розв'язання таких головоломок відбувається у формі визначення проблем і формування порядку денного, яке триває упродовж усього процесу здійснення політики.

Те, що вважається проблемою, і те, як проблема визначається, залежить від способу, в якій виробники політики намагаються впоратися з предметом чи подією. Для того, щоб проблема потрапила до порядку денного, її треба визначити, структурува-

ти, локалізувати в певних межах і сформулювати. Те, як цей процес протікає, має вирішальне значення для привернення уваги до проблеми з боку політики. Реальність сприймається людьми через певну теорію чи систему поглядів. Проблеми включають у себе сприйняття, а сприйняття включає в себе конструкції. Головна характеристика проблем політики, на відміну від інших видів проблем, полягає в тому, що вони мають нечітко виражену природу. Тому політичні аналітики мають структурувати і впорядкувати проблеми до того як вони будуть розв'язані тими, хто ухвалює політичні рішення. Політична діяльність починається саме тоді, коли хтось не поділяє сприйняття визначення проблеми або можливих дій із її розв'язання. Проте визначення проблеми – це лише частина проблеми.

Проблеми політики від інших видів проблем відрізняються надзвичайною складністю та важким визначенням. А це вимагає, щоб ті, хто вирішуватиме проблему, брали участь у її визначенні. Усі проблеми мають організаційний чи урядовий контекст, що вирішальним чином впливає на спосіб структурування проблеми. Як правило, погано структуровані проблеми публічної політики нечітко окреслені: не можливо знати, де починається одна проблема і закінчується інша. Вони перекриваються, перетинаються й стикаються одна з одною.

Традиція суспільних обстежень ґрунтувалася на положеннях функціоналізму *Еміля Дюркгейма* та *Талкота Парсонса*. Дюркгейм вважав, що проблеми або відхилення є результатом функціональних розладів у суспільній системі. Суспільні проблеми є неминучими й необхідними: ті, хто виходили із загальних очікувань «нормальної» поведінки, мали визначати, що прийнятне, а що – ні, тобто що є добре, а що – погане. Визнання цих відхилень може допомогти стимулюванню змін, а також дотриманню панівних понять прийнятної поведінки. Головне, щоб відхилення утримувалося в межах, не загрозливих для суспільного порядку. Таким чином, відхилення в межах допустимого можуть фактично бути вигідними суспільству, оскільки вони встановлюють рамки того, що вважається «нормальним», і дають змогу визначити критерії того, що є проблемою. За Дюркгеймом, відхилення від норми було не результатом моральної хвороби, гріховності чи психологічного захворювання, а складовою частиною безперебійного функціонування сучасного суспільства.

Парсонс аналізував суспільства як утворення, що прагнуть до рівноваги: з цієї точки зору суспільні проблеми являли собою пристосування й можливий «збій у функціонуванні» в суспільній «системі». Його послідовники – *Роберт Мертон* і *Роберт Нісбет* – вважали, що проблеми мають об'єктивний і суб'єктивний вимір. Суспільні проблеми можна аналізувати як суспільну дезорганізацію, тобто як «неадекватність у дотриманні однієї чи кількох функціональних вимог системи», і девіантну поведінку, тобто як відхилення від прийнятих та інституціоналізованих суспільних норм.

У функціоналістському ключі вважалось, що всі проблеми – це «факти», які можна вимірити та виявити їх причини. Тобто, проблеми є проявом невідповідного (неналежного) виконання функцій у суспільстві, яке до цього безперебійно функціонувало як система. У цьому значенні проблеми піддаються аналізу стосовно їхнього походження в суспільних умовах. Визначивши умови, які привели до збоїв у функціонуванні, виробники політики можуть впоратися з явними чи прихованими проблемами.

У контексті ролі ЗМІ у конструюванні суспільних проблем теоретичні основи встановлення порядку денного були закладені *Максвелом Е. Мак-Комбсом* і *Дональдом Льюїсом Шоу*. Основні праці: «Встановлення порядку денного – функція мас-медіа» (1972), «Поява американських політичних питань: функція преси у встановленні порядку денного» (1977), «Еволюція досліджень встановлення порядку денного: 25 років на ринку» (1993), «Побудова консенсусу: роль новинних ЗМІ у встановленні порядку денного» (1997), «Комунікація і демократія: вивчення теоретичних кордонів у теорії встановлення порядку денного» (1997), «Дослідження встановлення порядку денного: проблеми, властивості і впливи» (2004) та ін. У своїх працях вони констатували наявність безпосереднього зв'язку між тематикою повідомлень мас-медіа і ступенем важливості, яку надає аудиторія проблемам, що висвітлюються в мас-медіа.

Максвел Е. Мак-Комбс
(нар. 1938)

За Мак-Комбсом і Шоу, основний вплив мас-медіа на аудиторію полягає в «розбудові порядку денного», а не в нав'язуванні певних поглядів та ідей. Виходячи з цього поняття, «порядок денний» визначається ними як сукупність проблемних питань, які потребують вирішення органами влади, стають предметом обговорення в мас-медіа.

Мак-Комбс і Шоу ввели поняття «займання» – підвищену в порівнянні з іншими актуалізованість будь-якої проблеми або теми. На їхню думку, саме зі сюжетів, що «займаються», і формується порядок денний у мас-медіа. Фактично це означатиме, що політизація соціальної реальності в мас-медіа передбачає витіснення одних проблем іншими, які атрибутуються як найбільш політично значимі.

Дональд Льюїс Шоу
(нар. 1936)

Одним із найважливіших досягнень Мак-Комбса і Шоу є поділ усіх проблем на «нав'язливі» і «ненав'язливі». «Нав'язливими» є такі проблеми, щодо яких люди мають безпосередній і постійний досвід. Це, наприклад, такі проблеми як інфляція та безробіття. Ці проблеми набувають суспільної значущості внаслідок особистого досвіду. «Ненав'язливі» проблеми – це такі проблеми, щодо яких у людей немає особистого досвіду, і ЗМІ виступають як єдиний «учитель» і джерело відомостей про ці проблеми. На думку вчених, мас-медіа ефективно впливають на аудиторію саме тоді, коли працюють із «ненав'язливими» проблемами та сюжетами, і значно менш ефективні, коли мова йде про проблеми, з якими люди безпосередньо зіштовхуються в повсякденному житті.

Наявність або відсутність ефектів встановлення порядку денного з боку мас-медіа Мак-Комбс і Шоу пояснюють основною психологічною рисою – потребою людини в орієнтації. На їх думку, вродженою всередині кожного індивіда є потреба у розумінні навколишнього

середовища. Кожного разу, коли людина перебуває в новій ситуації, вона відчуває незручне психологічне відчуття, поки не буде досліджено і хоча б приблизно не буде окреслено контури цієї нової для неї ситуації. Ця вроджена потреба в орієнтації також існує і на громадській арені, особливо, коли громадяни бачать незнайомих кандидатів на виборах або питання референдуму, по якому бракує інформації. У всіх цих ситуаціях, і багато інших, люди відчувають потребу в орієнтації.

У цілому потреба в орієнтації визначається двома компонентами: актуальність і невизначеність. Актуальність є початковою умовою, що визначає рівень потреби в орієнтації для кожного індивіда. Якщо тема сприймається як щось непотрібне – або має дуже низьку значущість – то необхідність орієнтації низька. Люди в цій ситуації приділяють мало або взагалі ніякої уваги повідомленнями новин у мас-медіа і, в кращому випадку, демонструють слабкі ефекти встановлення порядку денного. Для індивідів, серед яких актуальність теми висока, ступінь невизначеності щодо теми визначає рівень потреби в орієнтації. Якщо ця невизначеність замала, тобто вони в основному розуміють тему, то потреба в орієнтації помірна. Люди, для яких ситуація має високу актуальність і низьку невизначеність, будуть відстежувати новини в ЗМІ і, можливо, будуть шукати додаткову довідкову інформацію. Але вони навряд чи будуть завзятими споживачами новин про дану тему. Ефекти встановлення порядку денного серед цієї групи також є помірними. Серед осіб, для яких актуальність і невизначеність ситуації високі, потреба в орієнтації також є високою. Такі люди, як правило, охоче споживають новини і мають сильні ефекти встановлення порядку денного.

Мас-медіа визначають порядок денний тільки тоді, коли громадяни релевантно сприймають свої нові історії.

*М. Е. Мак-Комбс, Д. Л. Шоу,
«Побудова консенсусу: роль новинних ЗМІ у встановленні порядку денного»*

8.3. Стадійний підхід до дослідження встановлення політичного порядку денного (Е. Е. Шатшнайдер, Р. Кобб, К. Ельдер)

Елмер Ерік Шатшнайдер
(1892–1971)

Динамічний аспект встановлення порядку денного розроблений в рамках стадійного підходу. Ідейні передумови стадійного підходу до дослідження встановлення порядку денного були закладені Елмером Еріком Шатшнайдером. Основні праці: «Політика, тиск і тарифи» (1935), «Партія уряду» (1942), «Боротьба за партію уряду» (1948), «Рівновага та зміни в американській політиці» (1958), «Напівсуверенний народ: реалістичний погляд на демократію в Америці» (1960), «Двісті мільйонів американців у пошуках уряду» (1969) та ін.

У своїх працях Шатшнайдер показав, що важливою силою державного управління є його здатність впоратися з конфліктом ще до того, як він виникне. На його думку,

масштаб і широта конфлікту обмежені й конфігуровані домінуючими гравцями в політичній грі. З цього приводу вчений пише: «Ми граємо у гру, структуровану правилами, що відповідають інтересам головних гравців: груп тиску, партій та інституцій. Тобто політична боротьба як конфлікт цінностей, вірувань та інтересів підміняється менеджментом конфліктів». Політична діяльність, за Шатшнайдером, є такою діяльністю, у якій питання включаються та вилучаються, а упередження мобілізуються для того, щоб вирішити і стримати конфлікт. Звідси випливає, що визначення питань є фундаментальною формою політичної влади, а «визначення альтернатив – вищий інструмент влади». А оскільки люди не можуть дійти згоди щодо того, в чому фактично полягає питання, то «той, хто визначає, чого стосується політична діяльність, керує країною, бо визначення альтернатив – це вибір конфліктів».

Ідея Шатшнайдера була розвинена Роджером В. Коббом і Чарлзом Девідом Елдером. Усі форми політичної організації мають схильність до підсилення певного типу конфліктів і придушення інших типів, оскільки організація – це мобілізація упереджень. Деякі питання організуються у політичну боротьбу, тоді як інші – вилучаються з неї.

Е. Е. Шатшнайдер, «Напівсуверенний народ: реалістичний погляд на демократію в Америці»

Кобб і Елдер визначають два типи порядку денного: *систематичний* та *інституційний*. Щоб потрапити до систематичного порядку денного питання повинно мати широку увагу або усвідомлення; спільну турботу сумірної частини громадськості; спільне відчуття того, що питання варто турботи виробників політики. Інституційний порядок денний визначається як набір питань в явному вигляді, призначених для активного розгляду уповноваженими виробниками рішень. Тут може існувати як старе питання, що регулярно порушується чи має періодичний характер, так і нове питання. Очевидно, що питання може потрапити до інституційного порядку денного, якщо воно спочатку не потрапить до систематичного порядку денного.

Роджер В. Кобб
(нар. 1940)

Немає чіткішого способу зруйнувати сенс політичної діяльності, ніж розглядати всі питання, наче вони вільні й рівні. Нерівність питань спрощує інтерпретацію політичної діяльності. Політична діяльність набуває сенсу, коли ми встановлюємо наші пріоритети.

Е. Е. Шатшнайдер, «Напівсуверенний народ: реалістичний погляд на демократію в Америці»

ром, які намагалися з'ясувати те, як конфлікт розширюється і вирішується. Основні праці: «Індивідуальні орієнтації у вивченні політичного символізму» (1971), «Участь в американській політиці: динаміка побудови порядку денного» (1972), «Політичне використання символізму» (1973), «Символічні ідентифікації і політична поведінка» (1976), «Побудова порядку денного та політика старіння» (2005) та ін.

За Коббом і Елдером, динаміка поширення питання до масштабів пункту порядку денного залежить у першу чергу від характеристик самого питання. Учені доводять, що:

- більша невизначеність питання підвищує ймовірність його поширення серед широкої громадськості (ступінь конкретності);
- більше соціальне значення питання підвищує ймовірність його поширення серед широкої громадськості (масштаб соціальної значимості);
- більші часові рамки існування питання підвищує ймовірність його поширення серед широкої громадськості (часова причетність);
- менша кількість технічних деталей підвищує ймовірність його поширення серед широкої громадськості (ступінь складності);
- нестача чіткого прецеденту для питання підвищує ймовірність його поширення серед широкої громадськості (категорійна прецедентність).

Потрапляння питання до інституційного порядку денного залежить від того, якою мірою конфлікт стає очевидним для різних верств громадськості. Як зазначають Кобб і Елдер, чим більша аудиторія, тим більші шанси, що питання потрапить на арену прийняття рішень. Із цього приводу вони стверджують:

– коли конфлікти обмежуються ідентифікованими групами, формальний статус порядку денного найімовірніше буде досягнутий лише тоді, коли конфліктуючі сторони загрожуватимуть розпадом системи;

– конфлікти, до яких прикута увага громадськості, найімовірніше потраплять до порядку денного під загрозою санкцій;

– конфлікти, обмежені увагою громадськості, імовірно потраплять до формального порядку денного через «маклерський» канал (питання порушується добре поінформованими людьми і групами).

На думку Кобба і Елдера, за своїми властивостями публічний порядок денний не зводиться до суми порядків денних індивідуальних акторів. Ініціатором внесення проблеми до порядку денного виступають групи, а вирішальну роль у формуванні порядку денного відіграють структурні чинники. Вони виділяють групи «тригерів» (чи «тригерних пристроїв»), які стимулюють появу того чи іншого питання. Як внутрішні «тригери» Кобб і Елдер виділяють: природні катастрофи; неочікувані людські події; технологічні зміни; нерівність чи упередженість у розподілі ресурсів; екологічні зміни. Зовнішніми «тригерами» виступають воєнні дії; інновації у військових технологіях; міжнародний конфлікт; структури розподілу світу. Проте формування питання залежить не лише від «тригера», а від того чи вдалося встановити зв'язок між «тригером» і невдоволенням (тобто проблемою, що потребує вирішення). Останнє потім трансформує питання в пункт порядку денного.

Кобб і Елдер запропонували власну модель функціонування циклу формування політичного порядку денного. Вони виділили чотири основні етапи побудови політичного порядку денного:

– на *першому* етапі виникає т. зв. приватне питання, яке має значення лише для групи людей, інтереси яких безпосередньо порушені;

Чарлз Девід Елдер
(нар. 1942)

Тема 8. Методологія встановлення порядку денного та її застосування у політичній науці

– на *другому* етапі групи людей, чий інтерес порушений, організують кампанію в ЗМІ, спрямовану проти органів влади, які не вирішують (чи вирішують неналежним чином) проблему; тут приватне питання, яке стосувалося кожного громадянина окремо, починає трансформуватися в суспільну проблему, оскільки навколо останньої утворюється спільнота людей, які виступають її «носієм»;

– на *третьому* етапі суспільна проблема має отримати статус претендента на «питання до порядку денного» – для цього ініціативна група повинна привернути увагу суспільства, тобто розширити її соціальний діапазон;

– на *четвертому* етапі проблема потрапляє до публічного порядку денного, який, в свою чергу, розпадається на два типи – систематичний (який «формується знизу») та «інституційний» (який «формується згори»).

Останній етап є ключовою ланкою у трансформації питань порядку денного у владні рішення, оскільки саме на цьому етапі відбувається висунення політичних проблем на «авансцену політики».

Для Кобба і Елдера ключовим аспектом встановлення порядку денного є визначення проблеми. На їхню думку, кожна людина або група у своєму повсякденному

Систематичний порядок денний складається з усіх питань, стосовно яких існує загальна думка членів політичної спільноти, ніби вони заслуговують громадської уваги і містять питання, які входять до законної юрисдикції чинних урядових повноважень.

Р. В. Кобб, Ч. Д. Елдер, «Участь в американській політиці: динаміка побудови порядку денного»

житті зіштовхуються з проблемами, які вимагають втручання посадових осіб, керівників, уряду. Безліч людей постійно висувують вимоги до влади щодо зростання цін на сільгосппродукти, житло, монопольного становища на ринку цілих галузей окремих виробників тощо. І лише невелика частина цих вимог має підтримку влади. Саме ці вимоги, які виробники політики беруть до уваги і роблять конкретні дії щодо їх реалізації, створюють феномен «авансцени» або власне «порядку денного» управління.

До чинників просування проблеми до порядку денного Кобб і Елдер відносять такі. *По-перше*, існує низка «об'єктивованих» характеристик, коли проблема повинна отримати суспільне визнання «знизу» й офіційну підтримку «зверху», що вимагає, як правило, певного узгодження позицій і балансу сил. Для досягнення подібного «об'єктивованого» необхідного стану треба мати ряд передумов. А саме:

- проблема повинна бути артикульована досить впливовою групою інтересів і підтримана громадською думкою;
- проблема повинна бути озвучена та поширена в засобах масової комунікації, щоб зробити інформацію про неї доступною для населення;
- проблема повинна бути прийнята державними органами влади і переформульована в офіційній площині;
- проблема повинна бути «розв'язуваною», тобто мати потенційну перспективу на її подолання за допомогою знаходяться під контролем державних органів ресурсів та часу, в рамках існуючих норм і процедур.

По-друге, існує низка «суб'єктивних» характеристик, які пов'язані з ціннісними орієнтаціями та ідеологічними поглядами, психологічними установками і соціальними знаннями акторів, що беруть участь у визначенні суспільно-політичної проблеми.

До числа «суб'єктивних» чинників, що впливають на формулювання проблеми, відносять такі:

- плюралізм суб'єктивних бачень і оцінок характеру проблеми, пов'язаний із множинністю порушених соціальних груп, що мають диференційовані інтереси та цінності;
- домінуючу роль в офіційному формулюванні проблеми відіграють політична еліта, бізнес і ЗМІ, які надають їй вигідну для них форму;
- емоційно-психологічне забарвлення проблеми, яка може викликати симпатію чи антипатію, участь або відчуження, занепокоєння або байдужість.

Інституційні порядки денні формулюються в різних органах влади, законодавчих і адміністративних, центральних та локально-регіональних із урахуванням політичних стратегій державних і недержавних акторів. Порядки денні поділяються за сферами і предметами, повноваженнями і функціями на «горизонтальні» (за сферами влади) і «вертикальні» (за рівнями управління), у рамках яких відбувається розподіл різних проблем. Тут також дуже важливу роль відіграє система суспільних пріоритетів, де задається «матриця рангів проблем», що будується на основі сформульованих політичними лідерами стратегічних і тактичних цілей.

8.4. Цикли уваги до проблеми (Е. Даунс, Т. О'Ріордан, Б. Г. Петерс, Б. В. Гоґвуд)

Ідею про те, що увага до проблеми з боку громадськості та ЗМІ відіграє важливу роль у встановленні порядку денного і має циклічний характер, було вперше обґрунтовано *Ентоні Даунсом*. Основні праці: «Економічна теорія демократії» (1957), «Усередині бюрократії» (1967), «Міські проблеми та перспективи» (1970) та ін.

На прикладі проблеми охорони довкілля Даунс виокремлює такі етапи циклу уваги до проблем публічної політики:

- передпроблема: експерти і виробники політики можуть усвідомлювати проблему, може формуватися нове знання, але громадський інтерес незначний;– тривожне відкриття та ейфорійний ентузіазм: предмет визнається як проблема у зв'язку з катастрофою чи подією, що зосереджує стурбованість і призводить до вимоги урядового втручання;
- обрахування витрат і зисків: виробники політики і громадськість усвідомлюють вартість досягнення поступу;

Ентоні Даунс
(нар. 1930)

- послаблення громадської зацікавленості проблемою;
- стан спокою (постпроблема): предмет поступово зникає з порядку денного публічної політики, він заміщається новим предметом.

Взявши за основу модель Даунса, *Тімоті О'Ріордан* запропонував її до розв'язання

Тімоті О'Ріордан
(нар. 1942)

екологічних проблем 1980-х років. Основні праці: «Прогрес у галузі управління ресурсами і планування навколишнього середовища» (1983), «Контроль забруднення навколишнього середовища: зміна і вибір в екологічному регулюванні в Великобританії і Німеччині» (1992), «Інтерпретація принципу обережності» (1994), «Політика зміни клімату: європейська перспектива» (1996), «Сталий розвиток у Західній Європі: Спільні угоди із Порядку денного 21» (1997), «Біорізноманіття, стійкість і людські спільноти: захист поза захистом» (2002) та ін.

На думку О'Ріордана, порядком денним у цей час керували чотири чинники: події; особистості; групи тиску; інституційні невдачі. Враховуючи ці обставини, він стверджував, що «модель Даунса – це меншою мірою цикл і більшою – спіраль. Вона піднімається вгору відповідно до зміни сприйняття виживання, цінування якості життя, морального співчуття до знедолених й тривоги за збільшення знедолених у майбутніх поколіннях, а також визнання нездатності технологій і політичного управління вирішити проблему». У цілому питання охорони довкілля втратили свою винятковість і стали частиною інших питань – економіки, освіти, безпеки, міжнародної політики.

Поширення моделі Даунса на інші питання було здійснено *Брейнардом Гаєм Петерсом* і *Брайаном В. Гогвудом*. Основні праці: «Політична динаміка» (1983), «Патологія публічної політики» (1985), «У пошуках циклу уваги до проблеми» (1985) та ін.

Петерс і Гогвуд зробили спробу застосувати модель Даунса до з'ясування взаємозв'язку між циклом уваги до проблеми та організаційними заходами уряду (створення нових організацій, адаптації наявних організацій чи «продовження політики», а також ліквідація організацій). На їхню думку, зміни відбуваються постійно в процесі здійснення публічної політики. Це є особливо справедливим у державах соціального добробуту, оскільки зміни тут є не стільки результатом оцінювання політики, скільки наслідком попередніх політик.

При дослідженні зв'язку між циклами громадської уваги та організаційними заходами в США у 30–70-х роках ХХ століття Петерс і Гогвуд дійшли до висновку, що:

- крім екології, й інші галузі політики відповідають структурі циклів моделі Даунса;
- періоди між максимумами уваги до питання відрізняються для різних галузей політики;

Брейнард Гай Петерс
(нар. 1944)

- проблеми при проходженні ними циклу громадської уваги отримують більшу увагу після максимуму, ніж до нього;
- організаційна послідовність утворює основне співвідношення організаційних заходів після максимуму циклу громадської уваги;
- наявний зв'язок між громадською думкою й організаційними змінами.

Зв'язок між формуванням питань і громадської уваги та відгуком уряду подається

Характеристики наступництва варто шукати в тому, якою мірою актори політики, процес і сутнісні наслідки процесу наступництва політики формуються наявними політиками, які будуть замінені їхніми наступниками.

*Б. Г. Петерс, Б. В. Гогвуд,
«Політична динаміка»*

у вигляді організаційних змін. Петерс і Гогвуд запропонували розуміти різноманітні дії в термінах таких типів змін:

- інновації політики: коли уряд залучається до вирішення проблеми чи галузі, що є «ною» (в умовах «заселеності» простору сучасної політики, «нова» політика скоріш за все буде формуватися в контексті наявних політик, пов'язаних із нею);
- наступництво політики: передбачає заміну нижніших політик іншими політиками – вона не передбачає фундаментальних змін у підходах, а є продовженням чинної політики;
- підтримання політики: адаптація політик чи їх пристосування до того, щоб політика продовжувала своє існування;
- припинення політики: по суті, є зворотнім боком інновацій.

Зміни політики відбуваються в контексті або інновації, або наступництва.

Інновації спрямовані на мобілізацію необхідної підтримки для того, щоб проблема з новими питаннями потрапила до порядку денного. Ці питання мають тенденцію до формування в контексті чинної політики та інституцій. Також нова політика може виступати як відродження старої політики, або вона може бути впроваджена в старий спосіб із тим, щоб досягти сприйняття політики. Проте частіше інновація містить нові суміші інструментів політики, до яких відносяться: закони; послуги; гроші; податки; економічні важелі; умовляння. Наприклад, інновація в боротьбі з тютюнопалінням може містити умовляння як оздоровче навчання відмови від цієї поганої звички, встановлення вищих податків, виділення більших видатків на забезпечення навчання здоровому способу життя, ухвалення законів, що забороняють тютюнопаління в громадських місцях. Тобто, в цьому прикладі інновація може розглядатися як процес змін у континуумі зі збереженням політики. Також чинна програма може бути розширена, її масштаби збільшені або вона може бути поширена на новий набір клієнтів чи розвинена з тим, щоб охопити нові періоди часу (географічні межі). Розширення політики може відбуватися в наслідок підвищення стандартів якості для чинної програми.

Інновація включає в себе залучення уряду до діяльності, у якій він до того не брав участі. Такі зміни цілеспрямовані за природою, бо уряди зазвичай не втручаються в нову галузь діяльності випадково. Оскільки галузь є новою, не існує попередніх організацій, законів чи публічних затрат. Усе це має бути встановлено з нуля.

*Б. Г. Петерс, Б. В. Гогвуд,
«Політична динаміка»*

Тема 8. Методологія встановлення порядку денного та її застосування у політичній науці

Наступництво відбувається там, де виробники політики прагнуть зберегти неперервність цілей і засобів політики. Петерс і Гогвуд виділяють чотири типи наступництва:

- *лінійне* (пряма заміна однієї політики / програми / організації іншою);
- *консолідація* (переформатування низки політик / програм / організацій в єдину політику / програму / організацію);
- *розщеплення* (розділення пакету політик / програм / організацій на кілька окремих складових);
- *нелінійне* (складна комбінація з інших типів наступництва).

Збереження політики може бути забезпечено також і в умовах припинення. Останнє стосується таких аспектів політики та організацій:

- *функціональні* (закінчення діяльності або відповідальності);
- *організаційні* (ліквідація певної організації, її адаптування до нових умов, злиття з іншою організацією або розпорошення на кілька нових організацій);
- *публічна політика* (скасування чинного підходу, прийняття нової стратегії чи визначення проблеми);
- *програми* (заходи чи інструменти для досягнення цілей політики).

На шляху до припинення політики, за Петерсом і Гогвудом, можуть виникнути певні труднощі, які найчастіше обумовлені такими чинниками: інтелектуальне знеохочення; нестача політичного заохочення; інституційна тривкість; динамічний консерватизм; утворення коаліції проти припинення; законодавчі перешкоди; високі витрати на запускання процесу припинення політики; негативні наслідки (які в пер-

Формулювання проблеми включає в себе процеси, за допомогою яких проблема (можливість або тренд), що визнана як така, і внесена до публічного політичного порядку денного, сприймається різними зацікавленими сторонами; далі вивчається, артикулюється і можливо отримує кількісне вираження, і в деяких, але не у всіх випадках отримує затвердження, або хоча б умовно прийнятне визначення в плані її ймовірних причин, складових частин і наслідків.

*Б. Г. Петерс, Б. В. Гогвуд,
«Політична динаміка»*

шу чергу мають великий громадський резонанс); зволікання та відмова.

Петерс і Гогвуд у своїх дослідженнях дійшли до висновку, що цикли уваги до проблеми відрізняються від галузі до галузі. Тобто виробники політики мають справу з громадським порядком денним і порядком денним ЗМІ, які мають свої максимуми та мінімуми щодо різних питань і галузей політики. Оскільки виробники політики мають прислуховуватися до думки людей, враховувати зміни в громадському порядку денному, то піки уваги до публічних питань суттєво впливають на організаційний порядок ден-

ний уряду. Якщо брати до уваги, що організаційні зміни виступають мірилом чи індикатором, то слід констатувати, що політичний порядок денний виникає на стадії, коли цикл уваги до проблеми знаходиться в максимумі – саме в цей час уряд має вживати певні заходи щодо відповідної проблеми. На думку Петерса і Гогвуда, коли проблема пройде весь цикл, то на наступному циклі вона сприйматиметься на перед-проблемній стадії – попри ослаблення громадського інтересу до цієї проблеми, орга-

нізації, створені чи пристосовані до роботи з нею, через свою бюрократичну природу не припиняють діяльність, навіть якщо громадська увага до неї згасла.

Таким чином, виробники політики на піку своєї важливості питання має три підтримуючих чинники: урядову бюрократію, ЗМІ та громаду політики. Остання складається з осіб та організацій, які залучені чи стурбовані конкретними питаннями. На певному етапі виникає альтернативний погляд на питання, причому джерело такого погляду має володіти довірою. Також формується альтернативне визначення проблеми, її масштабів чи її серйозності. На наступному етапі проблему буде переформульовано, що спричинить більшу різноманітність аргументів, а це, в свою чергу, може знизити бюрократичну участь, зменшити увагу ЗМІ та ослабити зв'язки між членами громади політики. Як наслідок, питання втратить свій пріоритет і буде вилучено з порядку денного політики.

8.5. Модель політико-управлінських потоків і встановлення порядку денного (Дж. В. Кінгдон, Дж. В. Діарінг, Е. М. Роджерс)

У контексті політичного управління проблему встановлення порядку денного розробляв *Джон Веллс Кінгдон*. Основні праці: «Голосування в Конгресі» (1973), «Порядки денні, альтернативи і державна політика» (1984), «Америка незвичайна» (1999) та ін.

На думку Кінгдона, політичний порядок денний як сукупність проблемних питань, які потребують вирішення органами влади і які стають предметом обговорення у засобах масової комунікації, містить три незалежних напрями:

1) *список проблем*, на які органи влади звертають увагу. Тут існує три головні механізми привертання уваги влади: показники (тобто статистика), значимі події та ефект зворотного зв'язку (оцінна інформація, критика);

2) *список політичних рішень*, які вже ухвалені або будуть ухвалені найближчим часом. При цьому враховуються такі критерії: технічна реалізація цих рішень, їх узгодженість з домінуючими в суспільстві цінностями, здатність побачити майбутнє;

3) *політичний напрямок*, який складається з чотирьох головних елементів: громадська думка, політичні організації (здебільшого партії), виконавча влада та колективні переговори.

На думку Кінгдона, формування порядку денного відбувається тільки за умов наявності всіх трьох напрямків, коли «проблему визнано, рішення вироблено й подано на розсуд спільноти політики, політичні зміни створюють зручний момент для змін публічної політики, а потенційні обмеження не надто суворі». Цей унікальний момент Кінгдон називає «політичним вікном», або «вікном політичних можливос-

Джон Веллс Кінгдон
(нар. 1940)

тей». «Вікна» також можуть відчинитися і в разі появи непереборних проблем («вікно» проблеми) чи внаслідок якихось подій у політичному потоці (політичне «вікно») – за таких умов потік має можливість проштовхнути альтернативу і приєднати її до проблеми.

У критичні моменти, коли в соціальному просторі відкривається «вікно можливостей» для з'єднання проблем, рішень і політик, три зазначених потоки зливаються воедино. У підсумку виникає висока ймовірність потрапляння сформульованого питання до політичного порядку денного і прийняття у відповідній сфері управління адекватного публічного рішення.

У своїй фундаментальній праці «Порядки денні, альтернативи і державна політика» Кінгдон визначав те, як питання стають питаннями, як вони потрапляють в поле зору посадовців і виробників політики, як встановлюється порядок денний і чому кожна ідея «має свій час».

Кінгдон пропонує комплексну схему, яка пояснює ініціювання процесу вироблення рішення. Успішний запуск цього процесу обумовлений наявністю трьох ключових умов:

- 1) раніше існуюча проблема має бути актуалізована в гострій і очевидній формі;
- 2) повинні бути сформульовані пропозиції щодо її розв'язання;
- 3) електоральний цикл має знаходитися у сприятливому стані.

Учений також виділяє особливий тип суб'єктів політичного процесу, які виступають каталізаторами політичного процесу, виконують функції як лобістів, так і посередників. У силу цього вони отримали назву «політичні підприємці». Також, підкреслюючи необхідність існування опрацьованих варіантів реагування на проблему, ще до того, як вона потрапить до політичного дискурсу, Кінгдон прямо вказує на ключову роль експертного співтовариства.

Дж. В. Кінгдон, «Порядки денні, альтернативи і державна політика»

Кінгдон виділяє три окремі потоки: «потік проблем» (англ. problem stream), «потік рішень» (англ. policy stream) і «політичний потік» (англ. political stream). Кожен із цих потоків незалежний один від одного та розвивається відповідно до власної динаміки та законів. «Потоки проблем» в окремих сферах політики складаються зі сукупності питань, відібраних політиками і чиновниками з безлічі існуючих. Потрапляння проблем у зону уваги виробників рішень, забезпечують три основних механізми:

– *«індикатори»* – це вимірювання, які слугують для оцінки рангу і характеру проблем (тут важливі офіційні доповіді та оцінки дають картину проблеми і впливають на встановлення та позиції виробників рішень);

– *«події»*, за допомогою яких увага виробників рішень, фокусується на тих чи інших проблемах (наприклад, стихійні лиха або катастрофи);

– *«зворотні зв'язки»*, за допомогою яких виробникам рішень постачається інформація про поточну обстановку та фіксуються труднощі при досягненні цілей, сигналізує про появу неочікуваних наслідків від ухвалених рішень чи невдачу у досягненні цілей.

«Потік рішень» є, як метафорично висловлюється Кінгдон, «протобульйоном», у якому «варяться ідеї-інгредієнти» тих чи інших державних рішень. При цьому одні варіанти рішень спливають на поверхню, тоді як інші опускаються на дно. «Політичні підприємці», що діють у політичному середовищі (яке визначається як казан, де вариться цей «бульйон» із можливих компонентів рішень), «намагаються інвестувати ресурси різних типів у надії на їх повернення у майбутньому у формі бажаних для себе рішень». Але, щоб бути прийнятим суспільством, варіант рішення, запропонований «політичним підприємцем», повинен відповідати наступним критеріям: пропонуване рішення має бути технічно здійсненним, відповідати домінуючим цінностям громадськості і витримати майбутні обмеження, в межах яких воно зможе працювати. Результатом боротьби між різними «політичними підприємцями» (тобто під час «кипіння бульйону») є створення переліку пропозицій, із числа яких і формується пакет альтернатив у порядку денному відповідного органу влади.

Політичний потік значною мірою відокремлений від інших потоків і слугує для визначення статусу окремого пункту порядку денного. Він складається з таких елементів:

- національні настрої, які уособлюються у громадській думці та кліматі її формування;
- організовані політичні сили, які представлені парламентом, політичними партіями, групами тиску;
- державне управління, яке характеризується змінами в штаті державних органів та їх юрисдикцією);
- способи досягнення консенсусу, до яких відносяться торгівля (перемовини), відступні («чайові») та ін.

У цілому Кінгдон розглядав процес встановлення політичного порядку денного як результат конкуренції (на політичній арені, на публічній арені і т. д.).

Значну роль у розробленні теорії встановлення порядку денного в контексті політичного управління відіграли Джеймс В. Діарінг і Еверетт М. Роджерс. Основні праці: «СНІД у 1980-х роках: процес встановлення порядку денного для суспільних проблем» (1991), «Анатомія дослідження встановлення порядку денного» (1993), «Встановлення порядку денного» (1996) та ін.

Свої погляди на проблему встановлення порядку денного в рамках діяльності ЗМІ Діарінг і Роджерс формува-

Рішення і проблеми мають рівний статус як самостійні потоки усередині системи, і популярність певного рішення в певний проміжок часу часто впливає на те, які проблеми стануть предметом розгляду. Те, які проблеми в результаті все-таки будуть розв'язані, залежить від того, наскільки співпадуть між собою проблеми, рішення, лобісти і випадкові можливості в "кошику для сміття".

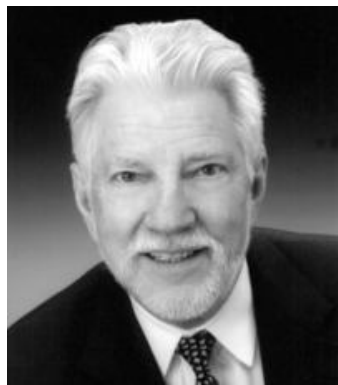
Дж.В. Кінгдон, «Порядки денні, альтернативи і державна політика»

Джеймс В. Діарінг
(нар. 1956)

ли під час розробки теорії дифузії інновацій – у ній вони досліджували поширення нових ідей у суспільстві, починаючи від історії становлення цього міждисциплінарного напрямку та закінчуючи виявленням закономірностей ухвалення індивідуальних рішень і впровадження інновацій в організаціях. Вони також розглядали складники й етапи процесу дифузії інновацій, роль агентів змін і критичної маси, різноманітні типи, властивості й наслідки інновацій. При цьому дифузія інновацій розглядалася ними як різновид соціальної зміни.

Діарінг і Роджерс запропонували триполюсну модель, що описує основні типи порядку денного та їх взаємодію між собою: політичний порядок денний (його встановлює держава), порядок денний медіа (його встановлюють ЗМІ, виходячи зі своїх інтересів), публічний порядок денний (він формується в громадській думці під впливом двох попередніх і особистого досвіду аудиторії та окремих реципієнтів).

Еверетт М. Роджерс
(1931–2004)

Досліджуючи вплив ЗМІ на політичну соціалізацію, Діарінг і Роджерс дійшли до висновку, що нав'язування ЗМІ порядку денного є здатністю мас-медіа структурувати когнітивні можливості аудиторії (перш за все це засвоєні нею знання) і вносити зміни у вже існуючі когнітивні можливості. Тобто, ЗМІ чинять помітний вплив на формування суспільних відносин і привернення уваги громадськості та влади до найважливіших питань суспільного життя за допомогою інформаційних повідомлень.

При цьому вони вважали, що:

- дуже важлива міжособистісна комунікація на рівні людей одного кола та віку;
- патріотичні заклики, які надходять від уряду, неефективні;
- достовірність комунікативного джерела частково визначає успіх кампанії;
- мас-медіа не може змінити поведінку тих, хто дотримується іншої точки зору.

Тобто, на думку Діарінга і Роджерса, ЗМІ хоча і не можуть визначити ставлення аудиторії до тієї чи іншої теми або проблеми, можуть ранжирувати ці теми і проблеми в свідомості аудиторії за ступенем важливості. Саме в такий спосіб порядок денний медіа задає публічний порядок денний.

8.6. Теорія акцентованої рівноваги (Ф. Р. Баумгартнер, Б. Д. Джонс)

Для вивчення процесу творення державної політики на початку 90-х роках ХХ століття була розроблена теорія акцентованої рівноваги (англ. Punctuated-Equilibrium theory, PET), яка спрямована на пояснення різких змін у політичному курсі. Її авторами є Франк Р. Баумгартнер і Брайан Д. Джонс. Їх основні праці: «Динаміка порядків денних і підсистеми політики» (1991), «Порядки денні і нестабільність в американській політиці» (1993), «Руйнування монополії проблем у

Конгресі» (1993), «Політична динаміка» (2002), «У центрі уваги політики: як уряд надає пріоритет проблемам?» (2005), «Політика інформації: визначення проблеми і курс державної політики в Америці» (2015) та ін.

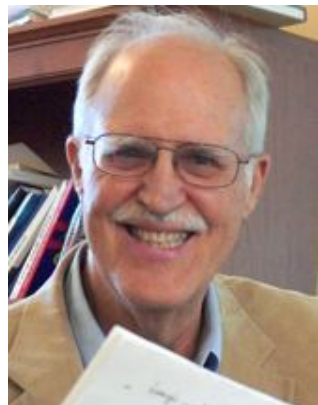
Теорія акцентованої рівноваги Баумгартнера і Джонса визначає, що процес вироблення політики більшу частину часу перебігає плавно через вплив закріплених за допомогою рутинних практик інтересів, особливої інституційної структури і обмеженої раціональності акторів, нездатних у конкретний момент часу оцінити всю повноту і складність політичного питання. Тобто, вироблення політики має великі періоди стабільності, які перемежуються періодами нестабільності. При цьому обмежена раціональність стосується нездатності людей підрахувати витрати й вигоди від потенційного рішення та вибрати найкращий напрям дій. Основою такої нездатності виступають когнітивні та емоційні обмеження акторів. Відмінності між акторами з цієї точки зору впливають на спосіб обробки інформації, характер уваги до проблем, структуру порядку денного.

Переведення пріоритетів (тобто уваги) громадськості у порядку денному інститутів управління є основною формою динамічної репрезентації суспільних проблем у полі публічної політики. Виробники політики мають вибірково надавати увагу до питань громадськості. Коли занепокоєння громадськості щодо певного питання збільшується, вона посиляє сигнал політикам, що це питання вимагає уваги (і справді може зажадати політичних дій). Виробники політики мають приділяти першочергову увагу сигналам від громадськості щодо рейтингу відносної важливості їх питань, а це може, в свою чергу, привести до репрезентації пріоритетів у результатах реальної політики. В силу цього політики з метою реагування на громадську думку можуть використовувати інформацію про відносну важливість питання. Тому загальні очікування щодо динамічної репрезентації в інститутах державної та регіональної влади полягає в тому, що зміни в пріоритетності питань з боку громадськості позначаються на змінах у політичному порядку денному відповідного інституту державної та регіональної влади. Виходячи з цього репрезентація може відбуватися через зв'язок між політичними пріоритетами громадян і політичною програмою уряду.

На основі вивчення загальнодоступних джерел – індексів ЗМІ та звітів про слухання в Конгресі – Баумгартнер і Джонс з'ясували, як конкретні питання порушувалися і включалися до порядку денного протягом усього періоду після Другої світової війни. Емпіричний аналіз проблем у цей період показав, що розв'язання різних питань має схожу структуру еволюції: порушення рівноваги, коли питання виникає,

Франк Р. Баумгартнер
(нар. 1958)

Брайан Д. Джонс
(нар. 1953)

актуалізується спосіб його репрезентації і збурюються інституції, пов'язані з ухваленням рішень щодо цього питання; створення нових інституцій; настання періоду рівноваги. І цикл повторюється. Саме у період нестабільності відкривається доступ до порядку денного і монополія на публічну політику відкривається для критики та ініціативи. Перше включає напади на образи та інституції, що може утворити нові інституції, які замінять стару субсистему політики. Друге має вплив на створення нового набору інституцій. Тобто, доступ до порядку денного акцентує рівновагу й приводить до легалізації інституцій, які залишаються незмінними протягом багатьох років після першої хвилі критики чи ініціативи, за якою були внесені зміни. Отже, Баумгартнер і Джонс довели, що періоди, коли питання досягають свого піку уваги, можуть мати тривалі наслідки завдяки інституціям, які були створені в період найбільшого замовчування.

Учені виділяють два способи оброблення проблем для ухвалення рішення: *паралельний* і *послідовний*. У перший спосіб проблеми обробляються підсистемами політики, експертним середовищем. У кризових ситуаціях проблеми можуть опрацьовуватися лише послідовно – кожна окремо. З цього приводу вони пишуть: «Цей період доступу до порядку денного, коли нові учасники зацікавлюються обговоренням, настає тоді, коли з'являється тенденція до значних змін, що часто руйнує одну або більше субсистем публічної політики. Отже, політична система, що об'єднує системи паралельного й послідовного розгляду багатьох питань, містить у собі неперервне створення й руйнування субсистем політики... існують потужні сили змін, які можуть проходити всією системою. Вони не контролюються і не створюються якоюсь однією групою або особою, а є результатом множини взаємодій між групами, що прагнуть запропонувати нове розуміння питань». У цілому субсистемами політики, хоча й організують мобілізацію інтересів, не мають постійної монополії на питання: вони зростають і занепадають. Політичні еліти, якщо і не контролюють процес встановлення порядку денного, але безперечно вирішальним чином впливають на те, яке питання порушується, яке приглушується, а яке потрапляє до порядку денного.

На думку Баумгартнера і Джонса, основними субсистемами вироблення політики у період стабільності виступають політичні мережі – політичні підсистеми, що функціонують усередині галузей або в міжгалузевому просторі. У мережі діють два типи механізмів зворотного зв'язку – негативний і позитивний (не в оцінному значенні). Як зазначають Баумгартнер і Джонс, «цілісне бачення політичної системи повинно включати як негативні, так і позитивні механізми зворотного зв'язку, оскільки події, що роблять можливими дію одних, також роблять неминучими дії інших». Негативні механізми зворотного зв'язку включаються в формі контролю за системою в разі відходу мережі від виконання заданої мети. В іншому випадку кордони мережі поступово розмиваються, що призводить до зникнення структури. Зокрема, передбачається використання санкцій до учасників мережі з метою коригування їх

Ураховуючи міриади проблем, перед якими постають усі складні суспільства, питання зазвичай повинні бути віднесені до субсистем публічної політики, у яких домінують експерти з цих питань.

*Ф. Р. Баумгартнер, Б. Д. Джонс,
«Динаміка порядків денних і підсистеми політики»*

девіантної або опортуністської поведінки. Позитивні механізми зворотного зв'язку відображають адаптивну стратегію мережі, яка адекватно реагує на виклики зовнішнього оточення та внутрішнього середовища. Вони починають діяти, коли виробники політики усвідомлюють, що на старі проблеми необхідно подивитися по-новому.

Механізм зворотного зв'язку в мережі активують два типи процесів: копіювання та зміщення уваги. Копіювання передбачає вчинення дій за аналогією з тим, як надходять інші. Зсув уваги відбувається в результаті того, що індивіди сприймають лише окремі елементи свого оточення і не можуть сприймати його як єдине ціле. Як наслідок, проблеми або їх елементи, які раніше ігнорувалися в політичному порядку денному, в певний момент часу можуть набувати виняткової значимості, породжуючи низку нових взаємодій всередині мережі. Таким чином, увага учасників мережі залежно від сигналів, що надходять до мережі, зміщується від одних елементів проблеми до інших, що може привести до трансформації мережної структури і переспрямувати обмінні потоки в ній. У політичних мережах ці два типи механізмів зворотного зв'язку взаємодоповнюють один одного, проте в окремих випадках вони можуть і протистояти один одному.

Переведення пріоритетів громадськості до порядку денного політичних інститутів управління є основною формою динамічної репрезентації суспільних проблем у полі публічної політики. Виробники політики мають вибірково надавати увагу до питань громадськості. Коли занепокоєння громадськості з певного питання збільшується, вона посиляє сигнал політикам, що це питання вимагає уваги (і справді може

Коли політика переходить на рівень макрополітичних інститутів для здійснення послідовного процесингу політичних питань, вона зазвичай робить це в умовах зміни визначень питання і загостреної уваги ЗМІ та широкої громадськості.

*Ф. Р. Баумгартнер, Б. Д. Джонс,
«Динаміка порядків денних і
підсистеми політики»*

зажадати політичних дій). Виробники політики мають приділяти першочергову увагу сигналам від громадськості щодо рейтингу відносної важливості їх питань. Це може, в свою чергу, привести до репрезентації пріоритетів у результатах реальної політики. Тому політики можуть використовувати інформацію про відносну важливість питання, щоб реагувати на громадську думку. Тому загальні очікування щодо динамічної репрезентації в інститутах державної та регіональної влади полягає в тому, що зміни в

пріоритетності питань з боку громадськості позначаються на змінах у політичному порядку денному відповідного інституту державної та регіональної влади. Виходячи з цього репрезентація може відбуватися через зв'язок між політичними пріоритетами громадян і політичною програмою уряду. Таким чином, підсистеми політики дають змогу політичній системі розглядати питання паралельно, і лише в періоди нестабільності вони встановлюють порядок денний так, щоб розглядати питання послідовно.

Важливе значення у теорії акцентованої рівноваги надається встановленню порядку денного. Баумгартнер і Джонс визначають встановлення порядку денного як спосіб регулювання чи управління з боку політичної еліти комплексністю за допомогою спрощення, а не «контролю». Перехід від одного питання до іншого (послідовний режим) дає політичній системі змогу працювати з «більшою кількістю змінних

Тема 8. Методологія встановлення порядку денного та її застосування у політичній науці

за той самий час», тоді як (за паралельний режим) субсистеми політики вилучають питання, які є нетривалими й піддаються змінам, ослабленню й заміні.

Тобто, у період стабільності існує значне порозуміння щодо визначення проблем та їх місця в регіональному політичному порядку денному. З часом виникають проблеми, які вносять зміни в політику та її інституційну структуру. Ці нові інституції створюють основу для нового періоду стабільності.

□□□ □□□ □□□ □□□ □□□

Отже, сьогодні при формуванні дієвої політики широко використовується методологія встановлення порядку денного, за допомогою якої політичні актори виявляють проблемні питання, що вимагають нагального вирішення. Проте далеко не всі проблемні питання потрапляють у поле зору влади. На відбір цих проблем впливають різні чинники (ідеологічні, економічні, соціокультурні, демографічні тощо), що й виявляє методологічний підхід «встановлення порядку денного» (англ. agenda setting). Інколи суспільство не доносить до влади важливі питання, інколи самій владі вигідно ігнорувати їх. Крім того, органам влади важко виконати всі запити суспільства, що й вимагає певного звуження набору проблемних питань.

Тобто, формування порядку денного у сфері публічної політики, з одного боку, є процесом просування того чи іншого соціального питання в площину офіційного його визнання, розгляду та обговорення, а з іншого – передбачає формулювання вимог, які політики добирають самі, відчуваючи необхідність реагувати на них у певний час, або хоча б робити вигляд їх розгляду. Видається, що політики та чиновники, які контролюють офіційний порядок денний, завжди обмежені деякими цілями і пріоритетами, ресурсами та часом, а також тиском різних груп інтересів, впливом громадської думки в цілому.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте ідейні передумови теорії встановлення політичного порядку денного.
2. Визначте роль функціоналістського підходу у започаткуванні традиції суспільних обстежень.
3. Дайте загальну характеристику теорії встановлення порядку денного М. Е. Мак-Комбса і Д. Л. Шоу.
4. Розкрийте зміст поняття «займання» в обґрунтуванні ролі ЗМІ у встановленні порядку денного (за М. Е. Мак-Комбсом і Д. Л. Шоу).
5. Визначте внесок поглядів Е. Е. Шатшнайдера у становленні стадійного підходу до дослідження встановлення порядку денного.
6. Порівняйте зміст систематичного та інституційного типів порядку денного (за Р. В. Коббом і Ч. Д. Елдером).
7. Перерахуйте основні чинники використання символів у поширенні питання (за Р. В. Коббом і Ч. Д. Елдером).

8. Охарактеризуйте властивості публічного порядку денного (за Р. В. Коббом і Ч. Д. Елдером).
9. Визначте роль «тригерів» (чи «тригерних пристроїв») у стимулюванні появи того чи іншого питання (за Р. В. Коббом і Ч. Д. Елдером).
10. Прослідкуйте етапи циклу формування політичного порядку денного (за Р. В. Коббом і Ч. Д. Елдером).
11. Охарактеризуйте етапи циклу уваги до проблем публічної політики (за Е. Даунсом).
12. З'ясуйте, в чому полягає модифікація Т. О'Ріорданом моделі привернення уваги до проблеми Е. Даунса.
13. Перерахуйте типи організаційних змін, що відбуваються під впливом громадської уваги (за Б. І. Петерсом і Б. В. Гогвудом).
14. Поясніть взаємозв'язок інновації та наступництва як типів організаційних змін, що відбуваються під впливом громадської уваги (за Б. І. Петерсом і Б. В. Гогвудом).
15. Поясніть взаємозв'язок наступництва та припинення як типів організаційних змін, що відбуваються під впливом громадської уваги (за Б. І. Петерсом і Б. В. Гогвудом).
16. Вкажіть, на якій стадії циклу уваги до проблеми питання включається до політичного порядку денного (за Б. І. Петерсом і Б. В. Гогвудом).
17. Назвіть три ключові умови для успішного запуску процесу вироблення рішення (за Дж. В. Кінгдоном).
18. Перелічте і розкрийте зміст основних механізмів, що забезпечують потрапляння проблем у зону уваги виробників рішень (за Дж. В. Кінгдоном).
19. Визначте, який момент у формуванні порядку денного Дж. В. Кінгдон називає «політичним вікном», або «вікном політичних можливостей».
20. Розкрийте зміст триполюсної моделі Дж. В. Діарінга і Е. М. Роджерса, що описує основні типи порядку денного та їх взаємодію між собою.
21. Охарактеризуйте суть теорії акцентованої рівноваги Ф. Р. Баумгартнера і Б. Д. Джонса.
22. З'ясуйте зміст способів оброблення проблем для ухвалення рішення (за Ф. Р. Баумгартнером і Б. Д. Джонсом).
23. Охарактеризуйте встановлення порядку денного в категоріях теорії акцентованої рівноваги Ф. Р. Баумгартнера і Б. Д. Джонса.

Література

Блумер Г. Социальные проблемы как коллективное поведение / Г. Блумер; [пер. с англ. И. Ясавеева] // Контексты современности: Хрестоматия / сост. и общ. ред. С. А. Ерофеева; 2-е изд., доп. и перераб. – Ч. II: Актуальные проблемы общества и культуры в западной социальной теории. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2001. – С. 150–159.

Тема 8. Методологія встановлення порядку денного та її застосування у політичній науці

Дьякова Е. Г. Массовая политическая коммуникация в теории установления повестки дня: от эффекта к процессу / Е. Г. Дьякова // Полис. – 2003. – № 3. – С. 109–119.

Казаков А. А. Теория установления повестки дня vs фрейминг: к вопросу о соотношении подходов / А. А. Казаков // Полития. – 2015. – № 1 (76). – С. 103–113.

Кобб Р. Использование символов в политике / Р. Кобб, Ч. Элдер; [пер. с англ. И. С. Поляковой] // Политическая лингвистика. – 2009. – № 29. – С. 131–145.

Ковалевський В. Порядок денний: теорія і метод структурування політичної реальності / В. Ковалевський // Наук. зап. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 4 (66). – С. 211–224.

Кужман О. М. Аналітичний потенціал концепції «множинних потоків» Джона Кінгдона у дослідженні регіонального політичного порядку денного / О. М. Кужман // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. – Сер. «Політологія». – 2015. – № 4. – С. 225–232.

Кулик В. Г. Метатеоретичний аспект досліджень політичного порядку денного, проведених у рамках вивчення державної політики / В. Г. Кулик // Наук. праці. – Сер. «Політологія». – 2014. – Вип. 236, т. 248. – С. 7–13.

Мак-Комбс М. Встановлення пріоритетів: масмедіа та громадська думка / М. Мак-Комбс ; [пер. з англ. М. Давиденко]. – К. : К.І.С., 2007. – 256 с.

Парсонс В. Публічна політика: Вступ до теорії й практики аналізу політики / В. Парсонс; [вступ. ст., пер. з англ. О. Дем'янчук]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 549 с.

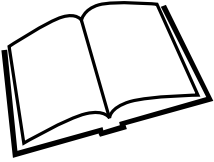
Романець І. Вплив глобалізаційних процесів на формування порядку денного / І. Романець // Ефективність державного управління : зб. наук. праць. – 2015. – Вип. 43. – С. 258–263.

Семигіна Т. Порядок денний політики / Т. Семигіна // Політологія: навч. енцикл. словник-довідник / за наук. ред. д-ра політ. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин ін.]. – 2-е вид. – Л. : Новий Світ-2000, 2015. – 799 с. – С. 534–535.

Хайтам Н. Р. Роль масс-медиа в формировании политической повестки дня / Н. Р. Хайтам // Гілея : наук. вісн. – 2015. – Вип. 94. – С. 391–395.

Шаян О. Л. Деякі аспекти встановлення урядового порядку денного / О. Л. Шаян // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5. – С. 98–105.

ТЕМА 9

ПСИХОАНАЛІТИЧНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ ПОЛІТИКИ

- 9.1. *Психоаналітичний підхід до аналізу політики З. Фрейда:*
 - 9.1.1. *З. Фрейд – основоположник психоаналізу*
 - 9.1.2. *З. Фрейд про ірраціональну природу політики. Постфрейдівський психоаналіз*
- 9.2. *Концепція «колективного несвідомого» К. Г. Юнга*
- 9.3. *А. Адлер про гіперкомпенсацію у політиці*
- 9.4. *Психоаналітичний підхід до політики Г. Лассуела*
- 9.5. *Функціонально-психологічна теорія «політичної підтримки» (Д. Істон, Дж. Денніс)*
- 9.6. *Основні положення гуманістичної психології щодо політики. Е. Фромм про «втечу від свободи»*
- 9.7. *Когнітивізм у політичній психології. Теорія когнітивного дисонансу*
- 9.8. *Психоаналіз Ж. Лакана: специфіка політологічної експлікації*
- 9.9. *Критика «постідеологічності» суспільства С. Жижеком*

Активізація досліджень психіки людини не могла не зачепити політичну науку, позаяк такий потенційний інструментарій може подолати класичні недоліки останньої (схоластично-описовий, декларативно-ціннісний характер). Приклад «класичного» інституціоналізму це непогано ілюструє – емпірика, критика, прогнозування «того, що має бути» рідко коли співвідноситься із «тим, що є». Психологія як така здатна урізноманітнити політичну науку та надати змогу звернути увагу на ті феномени, які до цього практично не розглядалися: природу психічного життя як людини, так і соціуму, при тому без опори на магічні формулювання типу «громадянськості», що вже передбачають логіку «правильного» та «неправильного».

Політична наука, будучи по суті описовою, лише фіксує одиничні явища, охоплюючи при цьому їх індивідуалізовані особливості, на підставі яких розгортає дискурс закономірностей, причин і наслідків. Варто зазначити, що політична наука, як і будь-

яка інша гуманітарна, насправді має справу не із вимірюваним зовнішнім предметом, а з досвідом суб'єктивних переживань та індивідуальною психічною установкою індивіда.

Зважаючи на те, з яким піднесенням чи ненавистю одиничний суб'єкт здатен сприймати політику загалом, політичні інститути та інституції, окремих представників політичної еліти, виникає справедливе припущення, що визначальну роль тут відіграє не інституційний дизайн, не характеристика обставин криз легітимності у формальній площині, а чинник несвідомих проєкцій, що можуть носити як особистісний, так і міжособистісний характер.

9.1. Психоаналітичний підхід до аналізу політики 3. Фрейда

9.1.1. 3. Фрейд – основоположник психоаналізу

Істотний вплив на політичну науку здійснив *психоаналіз*. Він здатен зробити внесок у реалістичність сприйняття та аналізу політичних процесів. Поява психоаналізу та його оформлення пов'язані з постаттю *Зигмунда Фрейда* (також транскрибують прізвище як *Фройд*). Основні твори: «Тлумачення сновидінь» (1899), «Тотем і табу» (1913), «Психологія натовпу і аналіз людського "я"» (1921), «Незадоволення культурою» (1930).

Фрейд – австрійський психолог і невролог юдейського походження, який вивчав людське несвідоме. Він розвинув методику вільних асоціацій і тлумачення сновидінь, яку було покладено в основу психоаналізу, та сформулював концепцію структури психіки (Id, ego та super-ego, або Воно, Я і Над-Я).

Зигмунд Фрейд
(1856–1939)

Первинною проблемою політичного характеру, яка цікавила Фрейда, була проблема влади як форми панування несвідомого над людською свідомістю і поведінкою, а також численних способів боротьби і примирення з цією владою.

Фрейд як теоретик не надавав великого значення питанням політичного, відповідно безпосередній інтерес для політичної науки становлять його пізні праці, як от «Психологія натовпу і аналіз людського «Я»». Сам Фрейд у своїй роботі використовував набагато ширший підхід, активно опирався на літературу та культуру у метафоричному оформленні своїх ідей. Відповідно більшість його концепцій є радше *метаформуваннями*, ніж вузько-спеціалізованим інструментарієм. Відповідно застосування цих метаформувань для пояснення політики є цілком виправданим. Надалі варто розглянути кілька з них для кращого розуміння меж застосування психоаналізу у політиці.

Варто розпочати із того, що перехід від природи до культури Фрейд мислить як незавершений процес, відповідно це і зумовлює принципову, якісну неоднорідність,

Учасники маси потребують ілюзії, що всі вони в однаковій мірі улюблені вождем, але сам вождь не повинен любити нікого.

3. Фрейд, «Психологія натовпу і аналіз людського «Я»

внутрішню конфліктність особистості та й соціуму загалом. Звідси також і гіпотеза про повторення та відтворення архаїчних структур влади в свідомості сучасної людини.

Виникає питання – яким чином ця архаїка може виявляти себе у природі людини, яка по суті вже від народження свого є залежною від культурних і соціальних патернів? Чи здатна модерна людина жити цими переживаннями у світі захисту прав та свобод, рівної цінності кожного життя? Фрейд переконаний, що здатна, оскільки всі конкретні життєві умови, увесь спектр міжлюдських взаємодій, постає у інстанціях влади, явних чи прихованих, пов'язаних відносинами панування та підпорядкування – така модель взаємодій ніяким чином викорінена бути не може.

Ця динаміка на рівні особистості розглядається Фрейдом на двох моделях (їх ще іменують «топіками»). Обидві вони засновані на ідеї «волі до влади» несвідомих потягів. Розглянемо детальніше ці топіки.

По-перше, це топографічна модель свідомості. Тут 3. Фрейд виділяє три рівні.

Перший рівень – це *рівень свідомості*, що складається з відчуттів і переживань, які ми усвідомлюємо у даний конкретний момент. Цей рівень слід розглядати як результат процесу вибіркового сортування, в значній мірі регульованого зовнішніми сигналами. Тобто на цьому рівні ми маємо справу із подразниками, що тут і зараз вимагають нашої реакції, зі стимулами, які її зумовлюють.

Другий рівень – це *сфера передсвідомого*, яку ще іноді називають «доступною пам'яттю». Вона включає в себе весь той досвід, який не усвідомлюється в даний момент, але може легко повернутися, якщо тільки буде на те потреба чи зусилля. Таким чином ми, наприклад, можемо пригадати, що ми робили вчора чи плануємо на завтра.

Третій рівень – це *несвідоме*. Несвідоме є сховищем примітивних інстинктивних спонукань, а також емоції та спогадів, які настільки загрожують свідомості, що були придушені або витіснені в область несвідомого. Невипадково деякі інтерпретатори Фрейда надають цьому поняттю майже містичного значення, іменуючи його «темним і страшним».

По-друге, це топографічна структура особистості. Тут Фрейд також виділяє три рівні.

Першим елементом є *Id (Id)*, що означає виключно примітивні, інстинктивні та вроджені аспекти особистості. Id виражає первинний принцип усього людського

Первинна маса є безліччю індивідів, які поставили один і той же об'єкт на місце свого Я-ідеалу та ідентифіковані внаслідок цього один із одним в своєму «Я».

3. Фрейд, «Психологія натовпу і аналіз людського «Я»

життя – негайну розрядку психічної енергії. Така розрядка отримала назву «принцип задоволення». Цей принцип виражає прагнення тут-і-зараз отримувати насолоду через реалізацію природних потягів. Природа цих потягів не тотожна інстинктивній логіці, вона носить ширший і складніший характер.

Другим елементом є *Ego (Ego)*, що відповідає за прийняття рішень. Ego прагне висловити та задоволь-

нити бажання Id відповідно до обмежень, що накладаються зовнішнім світом. Ego підпорядковується принципу реальності, суть якого у забезпеченні безпеки та самозбереженні організму. Зрозуміло, що природа людських потягів може носити неоднозначний характер і їх реалізація здатна шкодити як людям, що нас оточують, так і нам самим. Зазвичай індивід не здатен уповні зрозуміти логіку своїх потягів, раціонально їх осмислити. Орієнтація на реальність у такому випадку забезпечує баланс між суб'єктом і зовнішнім середовищем.

Третім елементом є *Супер-его (Super-ego)*, що по суті є системою норм і цінностей етичних та моральних переконань, зумовлених поєднанням багатьох чинників, від виховання до орієнтації на поведінку оточення. У підсумку можна сказати, що Super-ego формується у результаті процесу соціалізації, відповідно – це достатньо «рухомий» конструкт, що перебуває у процесі постійної видозміни, тривалістю у життя. Людина не народжується із відчуттям обов'язку – жоден категоричний імператив не закладений у нас априорі. Ми здатні лише здобувати його, розуміти необхідність його засвоєння та переживання собою.

Super-ego передбачає дві підсистеми: *совість* і *его-ідеал*. Совість здобувається за допомогою батьківських покарань; вона включає здатність до критичної самооцінки, наявність моральних заборон. Его-ідеал формується на підставі того, що батьки схвалюють або високо цінують; він веде індивіда до встановлення для себе високих стандартів. І, якщо мета досягнута, це викликає почуття самоповаги і гордості. Як ілюстрацію такого ідеалу на ширшому просторі можна навести категоричний імператив І. Канта, як форму сумування етико-моральної зрілості всієї західної цивілізації.

Ще одним важливим концептом у теорії Фрейда є визначення двох груп потягів.

Перша група під загальною назвою *Ерос, або лібідо*. Саме через дане поняття Фрейда часто хибно звинувачують у пансексуалізмі – мовляв дослідник всюди шукає сексуальний підтекст, як от у теорії сновидінь, коли кожен сон зводиться до метафоричного вияву сексуальності. Насправді все зовсім навпаки: Фрейд намагається показати, де цього потягу немає – його цікавить зовсім інше. Фрейд, обґрунтовуючи лібідо, наголошує, що ми називаємо цим терміном енергію таких потягів, які мають справу з усім тим, що можна охопити словом любов: з одного боку, себелюбовство, з іншого – любов до батьків і дітей, дружба і загальне людинолюбство. Всі ці прагнення є вираженням одних і тих же потягів. По суті любов визначає весь спектр життєвої енергії – від нарцистичного самоствердження до самопожертви. Любов як почуття, як до ближнього так і, наприклад, до батьківщини, є виявом одного і того ж потягу.

Друга група – це *інстинкти смерті*, які ще іменуються *Танатос*. Це начало лежить в основі всіх проявів жорстокості, агресії, самогубств і вбивств. Тобто, ця група потягів відповідає за весь деструктивний потенціал людської природи, що збалансовує останню через співвідношення із лібідо. Це одне з найбільш таємничих і неоднозначних понять у концепції Фрейда. Він вважав, що інстинкти смерті підкоряються принципу ентропії (тобто будь-яка енергетична система прагне до збереження динамічної рівноваги). Як ілюстрацію тут можна застосувати приклади революцій – останні як процес, що вивільняє енергію лібідо, тісно пов'язаний із Танатосом як у контексті власного проведення, так і у контексті постреволюційних трансформацій

політичних режимів і систем. Така трансформація далеко не завжди є сутнісною та докорінною. Революція як повна відмова від минулого є достатньо утопічним явищем – видозміна повинна зачіпати набагато глибші пласти психіки як конкретного індивіда, так і суспільної свідомості загалом. Посилаючись на А. Шопенгауера, Фрейд стверджував, що «метою життя є смерть». Тим самим він хотів сказати, що «всім живим організмам властиве компульсивне прагнення повернутися в невизначений стан, із якого вони вийшли.

9.1.2. 3. Фрейд про ірраціональну природу політики. Постфрейдівський психоаналіз

Природу власних уявлень про політику на метарівні Фрейд репрезентує у праці «Масова психологія і аналіз людського «Я».

Зазначимо: Фрейд розглядав феномен маси в соціальній сфері і, зокрема, політичну його експлікацію як стан регресу до примітивної душевної діяльності, що концептуалізується у понятті «первісної орди». Людина у натовпі знаходиться наче у стані гіпнозу, який спричинює прорив із несвідомого того самого первісного Id («Воно»), що вже не обмежується свідомим контролем Супер-его. В такому випадку і відбувається зникнення «свідомої» особистості – домінувати починають несвідомі потяги, що набувають загального, масового характеру. Все це прекрасно ілюструється через аналіз протестних рухів і натовпів, які мають своєю метою програмне прагнення змінити політичний курс системи чи режиму. Зазвичай, будь-який силовий сценарій із боку влади придушити таку активність є неефективним, оскільки викликає зворотну реакцію.

Сам Фрейд як приклад маси розглядав дві штучні високоорганізовані її форми: церкву та армію. У кожній із цих структур чітко проявляється «чинник лібідо». Щодо церкви, то як приклад цього соціального інституту Фрейд обирає найактуальніший приклад для його часу – католицьку церкву.

Мислитель вважає, що у цих масах функціонує помилкове переконання (ілюзія), що глава – в католицькій церкві Христос, в армії – головнокомандуючий – любить однаково всіх індивідів, що входять у масу. Він зазначає, що від цієї ілюзії залежить все; якщо вона зникне, тоді негайно, оскільки дозволять зовнішні умови, розпадуться як церква, так і військо. Щодо любові Христа сказано достатньо прямо у Новому Заповіті – це символічний Батько для своїх прихожан, символ та опора. Фрейд вважає, що всі вимоги, що пред'являються до індивіда, є похідними цієї любові. Церква відрізняється демократизмом саме тому, що перед Христом усі рівні.

Те саме можна сказати і щодо війська; головнокомандувач – це батько, який однаково любить всіх своїх солдатів. Оскільки у даному випадку символічний батько є живою постаттю, то видимість цієї любові повинна всіляко підкреслюватися, зокрема через комунікативні канали. Фрейд підсумовує, що в обох цих штучних масах кожен індивід прив'язаний лібідозно, з одного боку – до вождя (Христос, полководець), а з іншого боку – до решти індивідів, які входять у масу. При цьому паніка виникає в тому випадку, коли маса розкладається. Взаємні прихильності перестають існувати,

виникає величезний безглуздий страх. Фрейд вважає, що кожна релігія є релігією любові для всіх тих, кого вона об'єднує; і кожній релігії властива жорстокість і нетерпимість до всіх тих, хто не є її послідовником.

Для аналізу політики розгляд цих двох масових утворень є надзвичайно продуктивним, оскільки у соціальних взаємодіях первинною є влада примусу, вторинною щодо якої є політична взаємодія. Політика – явище інклюзивне, ретранслюючи природу цих відносин примусу, показує межі та природу здійснення цього примусу, основи якого закладаються соціальними інститутами.

Зауважимо, що учасники маси потребують ілюзії, що всі вони в однаковій мірі люблені вождем, але сам вождь не повинен любити нікого, бути абсолютно нарцисистичним, самовпевненим і самостійним. Цей тезис добре ілюструється на прикладі політичних лідерів, особливо тоталітарних та авторитарних: чого варта лише масова істерія після смерті Сталіна, тотожна ледь не відчуттю «кінця світу». Справжній політичний лідер так чи інакше є «ідеальним нарцисом».

Фрейд також відзначає, що інтерналізація зовнішніх заборон веде до появи неврозів (через пригнічення внутрішніх лібідозних потягів) і почуття провини (через пригнічення внутрішніх агресивних потягів). Це своєрідна плата людства за цивілізацію. І ця плата проявляється, перш за все, у політиці. Саме тому Фрейд свого часу і відмовив А. Ейнштейну в проханні підписати звернення вчених, які протестували проти Другої світової війни. Він був впевнений у тому, що Танатос – у природі людини.

Стосовно постфрейдівської долі психоаналізу, то тут все не так однозначно. Зважаючи на колосальну популярність цього методу, його використання розгалузилося та імплементувалося у велику кількість напрямів.

По-перше, можна відзначити учнів Фрейда, які ще за його життя розвинули власні, альтернативні концепції, які ґрунтувалися на психоаналізі (А. Адлер, К. Г. Юнг зокрема).

По-друге, це фрейдомарксистки (як от Г. Маркузе, Т. Адорно, Е. Фромм), які через поєднання власної інтерпретації психоаналізу та марксизму аналізували проблему влади, ставлячи перед собою завдання вивільнення лібідозного потенціалу Id. Наприклад, культовий статус Маркузе для студентських рухів у Франції кінця 60-х років, на рівні із Марксом і Мао.

По-третє, домінуюча частина психоаналітиків, на інституційному рівні зокрема, перейшли на сторону дочки З. Фрейда – Анни. У цьому напрямку розвивався і розвивається американський психоаналіз, в основі якого акцент на інстанції «Я», посиленні адаптивних, пристосувальних його функцій щодо дійсності і вимог Super-ego. У такому ключі розвинувся зокрема і політичний біхевіоризм (постбіхевіоралізм). У цьому контексті адаптивні функції в основному розгортаються навколо владних інститутів та політичної системи в цілому («Чиказька школа», Ч. Мерріам, Г. Лассуел та ін.).

По-четверте, окремо можна виділити французькі психоаналітичні школи, як от концепція Ж. Лакана та його учнів («Структурний психоаналіз» із А. Бадью, С. Жижеком та ін.), суть яких якраз зосереджується на інстанції Super-ego, символічному порядку взаємодій.

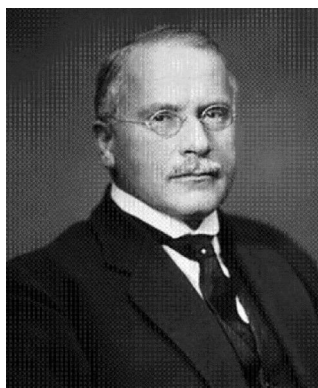
У підсумку все зводиться до ключового питання, на яке сам Фрейд не дає конкретної відповіді, а саме: яка ж мета психоаналізу? Різноманітність можливих відповідей і породжує різноманітність шкіл, кілька варіантів яких і буде розглянуто нами. Для використання психоаналізу у сфері політики, для політичної науки як підґрунтя такого аналізу дана відповідь передбачатиме відмову від ідеологічних ілюзій, вияву реальних закономірностей і спроб діагностування політики як такої, а також обґрунтування трансферу суб'єкта політичних взаємодій до того стану, який передбачатиме трансформацію власних бажань та їх реалізацію у «правильному» векторі.

9.2. Концепція «колективного несвідомого» К. Г. Юнга

Карл Густав Юнг – швейцарський психоаналітик, психолог, філософ культури, родоначальник аналітичної психології. Основні праці: «Психологічні типи» (1921), «Відношення між Я і безсвідомим» (1928) «Проблеми душі нашого часу» (1931), «Форми несвідомого» (1950), «Сучасний міф» (1958).

Перебуваючи у тісному науковому контакті із З. Фрейдом, він поступово відійшов від його переконань і виробив низку власних, аутентичних концепцій, зокрема: архетипу, колективного несвідомого, комплексу, синхронічності. Юнг значно поглибив і розширив уявлення про несвідоме.

Дослідник стверджував, що душа (в теорії Юнга термін тотожний поняттю особистості) складається з трьох окремих, але взаємовпливових структур: *его*, *особистого несвідомого* і *колективного несвідомого*.

Карл Густав Юнг
(1875–1961)

Его є поняттям, що характеризує сферу свідомості. Воно є компонентом психіки, що включає в себе всі ті думки, почуття, спогади, завдяки яким ми відчуваємо свою цілісність, сталість і сприймаємо себе особистостями. *Его* є основою нашої самосвідомості, і завдяки йому ми здатні бачити результати своєї звичайної свідомої діяльності, по суті розуміти логіку власних рішень і приймати їх загалом.

Особисте несвідоме включає в себе конфлікти та спогади, які колись усвідомлювалися, але тепер пригнічені або забуті. У нього входять і ті почуття та враження, яким бракує яскравості для того, щоб бути відзначеними в свідомості. Також комплекс цих спогадів може носити і травматичний характер.

Колективне несвідоме є сховищем латентних слідів пам'яті людства і навіть наших предків. У ньому виражені думки та почуття, загальні для всіх особистостей; вони є результатом нашого спільного емоційного минулого. У широкому сенсі, це сукупність психічних процесів, операцій і станів, не представлених у свідомості індивідуального суб'єкта політичної поведінки, але таких, що здійснюють активний, а в окремих (критичних, зазвичай) ситуаціях визначальний вплив на поведінку неструктурованих спеціальним чином конгломератів людей (наприклад, натовпу).

Головною змістовою складовою колективного несвідомого для Юнга були *архетипи*, які можна пояснити як загальні апріорні схеми поведінки, що наповнюються конкретним змістом в реальному житті особистості, особливі надособисті (видові, групові) способи сприйняття та реагування на події навколо себе, що визначають схожість поведінки людей, які відносяться до деякого «колективу» філогенетичного спрямування (до одного етносу, наприклад). Це поняття не тотожне спогадам або образам у банальному сенсі.

Структурно в рамках колективного несвідомого виділяються *колективні емоції, почуття, настрої, думки, знання, оцінки і судження*. Домінуючу роль при цьому відіграють емоційні компоненти цих складових. Відтак раціональні елементи існують у складі колективного несвідомого лише у вигляді усталених стереотипів, традиційних поглядів і вірувань, що лише здатні намагатися упорядковувати, ієрархізувати, зменшувати та контролювати роль ірраціональних чинників.

Колективне несвідоме проявляється у двох відмінних типах масової поведінки.

Перший тип масової поведінки зводиться до однорідних дій, що передбачають однакову змістову оцінку, поєднують особистостей у цілісну, монолітну масу на основі загального для всіх її членів колективного несвідомого. Зазвичай, це відбувається в результаті захоплення, «зараження» значної кількості людей подібними емоційними станами та масовими настроями. Типовим прикладом тут може слугувати натовп фанатиків, охоплений єдиним поривом екстазу. І це вже чітко політологічна проблематика. Прикладів може бути безліч – від тотального екстазу мас перед диктаторами, суть диктаторства яких ніколи не є можливою без вагомого суспільного сегмента фанатиків до «чорних п'ятниць», коли навіть у демократичних країнах натовп людей біля входу у магазин, поєднаний емоційним поривом прикупити нової білизни чи гаджет, здатен у буквальному сенсі розтоптати того, кому не пощастить впасти.

Другий тип масової поведінки, в якому важливу роль грає колективне несвідоме, навпаки пов'язаний із такими обставинами, за яких емоційні потрясіння не поєднують, а роз'єднують людей. Тоді в дію вступають не загальні, а відмінні, але однакові для значної кількості людей поведінкові механізми, і виникає поведінка, головним змістом якої є спонтанні, однорідні реакції великих множин людей на критичні («межові») ситуації, що виникають об'єктивно та раптово. До таких ситуацій нарівні зі стихійними лихами відносяться війни, революції і т. п. Тут прикладів також безліч: більшість теорій революції приблизно будуються на схожих тезисах.

На переконання Юнга, основними характеристиками подібних обставин є їх непередбачуваність, незвичність і новизна. В силу цих особливостей індивідуальний досвід людини відмовляється адекватно оцінити та відреагувати на ситуацію такого типу. Прикладом таких реакцій є паніка, а також обурення.

Вчинки людей, які залучені до влади колективного несвідомого, неминуче стають ірраціональними. Стрімко зникає практично будь-яка індивідуальна відповідальність

Пригнічена людина має свідому установку на пригнічення; воно вибирає в досвіді саме цей момент і скрізь його відчуває, тому її несвідома установка направлена на владу і перевагу.

К. Г. Юнг,

«Психологічні типи»

за них. Паралізується механізм прийняття особистих рішень. І це зрозуміло з природи самого натовпу – природа його «загальницького» типу дозволяє особистості насолоджуватись емоційною єдністю, при тому не відчуваючи відповідальність ні за чиєсь, ні навіть за своє життя.

Колективне несвідоме нівелює саме поняття особистості – натовп завжди культивує серединну, «просту» людину, як би це безглуздо не звучало. Водночас колективне пробуджує найпримітивніші, некеровані людьми інстинкти, які однак піддаються зовнішнім маніпуляціям.

Колективне несвідоме може бути опорою в тому випадку, коли воно стимулює політичну єдність великих мас людей, натхнених, наприклад, істеричною вірою в харизматичного лідера. У цих випадках колективне несвідоме може виступати основною організованою політичною поведінкою. Авторитарні та тоталітарні лідери будують стійкість своїх режимів саме на цій основі, економіка, громадянські права – все це відходить на другий план і не відіграє особливої ролі, допоки широкі маси людей відчувають цю єдність, почуваються захищеними під її впливом – відсутність відповідальності та відчуття спокою, гордості за лідера і масу відповідно все це пересильє.

Це використовується в практиці маніпулятивного впливу на значні маси людей, наприклад, на мітингах. Відповідно колективне несвідоме вкрай небезпечно у тих випадках, коли руйнує соціально-організовані форми поведінки та протиставляється політиці.

Практично хрестоматійною є теза про те, що колективне несвідоме відіграло значну роль на давніших етапах розвитку людства, а в сучасному, цивілізованому суспільстві його значення знижується. На нашу думку, це поверхнєве судження, що базується на баченні «кінця тоталітаризму». Проте сучасний світ, навіть у вузькому сегменті «цивілізованих» країн, демонструє актуальність маніпулятивного потенціалу колективного несвідомого через його використання у масовій комунікації, ЗМІ, зокрема гібридних війнах.

9.3. А. Адлер про гіперкомпенсацію у політиці

Альфред Адлер – австрійський психолог. Тривалий час він був учнем Фрейда, проте поступово розробив власну, авторську систему індивідуальної психології, на становлення якої вагомий вплив мав його власний життєвий досвід. У студентські роки Адлер занурився в політику. Він захопився соціалізмом і долучався до численних політичних зібрань. Основні твори: «Практика і теорія індивідуальної психології» (1920), «Проблеми людської природи» (1929), «Наука життя» (1929), «Соціальні інтереси: виклик людству» (1938), «Перевага і соціальні інтереси» (1964).

Розглянемо кілька основних тез індивідуальної психології, що мають значення для дослідження політики.

По-перше, індивід є самоорганізованим та єдиним цілим. Ця теза є визначальною у індивідуальній психології. Сама

Альфред Адлер
(1870–1937)

назва теорії зумовлена тим, що в латинській мові слово «індивід» означає «неподільний», тобто позначає сутність, яку не можна розділити. Адлер виходив із того, що жоден прояв життєвої активності не можна розглядати в ізоляції, а лише у співвідношенні із особистістю в цілому. Структуру особистості Адлер визначав як стиль життя.

По-друге, людське життя є активним прагненням до досконалості. Розгляд людини як органічної цілості вимагає єдиного психодинамічного принципу. Адлер вивів його зі самого життя, саме з тієї обставини, що життя неможливо уявити собі без безперервного руху в напрямку зростання та розвитку. Тільки в русі, у напрямку до особистісного зростання та вдосконалення індивід може бути сприйнятий як єдине ціле. Стверджуючи, що людина прагне до досконалості, Адлер виходив із міркування, що люди не відштовхуються від внутрішніх або зовнішніх причин, а радше тягнуться вперед, до самовдосконалення.

По-третє, індивід є творчим цілим. Тобто людина володіє творчою силою, яка забезпечує можливість розпоряджатися своїм життям, тобто по суті бути вільним, а також усвідомлено корегувати власну активність у всіх можливих напрямках, політиці зокрема.

Індивідуальна психологія розглядає та досліджує індивіда включеним у суспільство. Ми відмовляємося розглядати і вивчати людину ізольовано від нього.

А. Адлер, «Відчуття неповноцінності і прагнення до переваги»

По-четверте, соціальна приналежність індивіда. Провідним у теорії Адлера є положення, за яким уся поведінка людини відбувається в соціальному контексті, і суть людської природи можна досягнути тільки через розуміння соціальних відносин. Більше того, у кожної людини є природне почуття спільності, соціальний інтерес, що характеризується вродженим прагненням вступати у взаємні соціальні відносини співпраці.

По-п'яте, це індивідуальна суб'єктивність. Твердо дотримуючись феноменологічної традиції, Адлер вважав, що поведінка завжди залежить від думки людей про себе та про оточення, в яке вони повинні вписуватися. Люди живуть у ними ж створеному світі відповідно до їх власної схеми апперцепції (сприйняття). Адлер переконаний, що люди мотивовані фіктивними цілями – особистими думками про актуальні, тут-і-зараз і майбутні події, які регулюють їх поведінку.

Окрім цих тез Адлер наголошує ще і на почутті неповноцінності і механізмах компенсації, які особливо важливі для розуміння політики. Адлер вважає, що неповноцінність органу, тобто його вроджена слабкість або недостатнє функціонування, може призводити до вражаючих досягнень у житті людини. Але вона ж може спричинити і надмірно виражене почуття власної неповноцінності, якщо зусилля, спрямовані на компенсацію дефекту, не призводять до бажаного результату. По суті це лише підтверджує тезу про дефективність більшості політичних лідерів і схильність до ефективності виборця.

Адлер вважав, що почуття неповноцінності бере свій початок в дитинстві. Він пояснював це так: дитина переживає дуже тривалий період залежності, безпорадності і, щоб вижити, повинна спиратися на батьків. Таким чином, фактично все, що роблять

люди, має на меті подолання відчуття своєї неповноцінності та зміцнення почуття переваги. Однак відчуття неповноцінності з різних причин може у деяких людей стати надмірним. У результаті з'являється комплекс неповноцінності – перебільшене почуття власної слабкості та неспроможності.

В останні роки життя Адлер прийшов до висновку, що прагнення до переваги є фундаментальним законом людського життя; це «щось, без чого життя людини неможливо уявити». Ця потреба «піднятися» від недосконалості до досконалості, від нездатності до здатності сміливо зустрічати проблеми. Адлер був переконаний в тому, що прагнення до переваги є вродженим і що ми ніколи від нього не звільнимося, тому що це прагнення і є самим життям.

Ще одна концепція Адлера – *концепція соціального інтересу*. Вона відображає переконання Адлера, що ми, люди, є соціальними створіннями. Якщо ми хочемо глибше зрозуміти себе, то повинні розглядати наші відносини з іншими людьми через соціально-культурний контекст, в якому живемо. Вираженість соціального інтересу є зручним критерієм оцінки психічного здоров'я індивіда. Адлер посилався на нього як на своєрідний показник «нормальності», який можна використовувати при оцінці якості життя людини. Нормальні, здорові люди по-справжньому турбуються про інших.

Також Адлер розвивав думку про те, що наші основні життєві цілі, що визначають емоційну та змістовну направленість нашого життя, є фіктивними цілями, співвіднесеність яких із «реальним життям» неможливо ні перевірити, ні довести. Відповідно і прагнення до переваги якраз і визначається добраною фіктивною ціллю – по суті сама перевага як фіктивна ціль є результатом самостійно прийнятого рішення. Для політики це практично симптоматичний тезис, що пояснює як поняття політичного лідерства, так і масові феномени, і що важливіше, логіку неприйняття політики на рівні суб'єкта у час суспільної фрустрації через неефективність влади, політичної системи загалом, коли політика нездатна забезпечити поле для самореалізації людини. Коли людина нездатна утвердити себе у житті, сама політика перетворюється на прості несприйняття та яскраво вираженої недовіри та ненависті, суть якої часто полягає у визнанні самим суб'єктом, потенційним виборцем, своєї вищості як розумової, так і моральної, над політиками і політикою – вона нас не заслуговує в такому випадку. Парадокс, але при цьому суб'єкт стає відкритим для маніпуляцій із боку політика, який якраз свою вищість здатен реалізувати у цих умовах – самі умови наче відбирають, фільтрують індивіда такого типу.

9.4. Психоаналітичний підхід до політики Г. Лассуела

Знаковою постаттю у класичній американській науці є постать *Гарольда Дуайта Лассуела*, дослідження якого методологічно ґрунтуються на синтезі здавалося б непоєднуваного, а саме психоаналізу та емпіричних методів дослідження. Основні праці: «Техніка пропаганди у світовій війні» (1927), «Психопатологія і політика» (1930), «Політика: хто отримує що, коли і як» (1936), «Пропаганда, комунікації та громадський порядок» (1946), «Аналіз політичної поведінки» (1947), «Майбутнє політичної науки» (1963) та ін.

Гарольд Дуайт
Лассуел
(1902–1979)

Лассуел вважає, що більшість інших дослідників, які опираються на «класичний» емпіричний базис, не здатні аналізувати політику у повній мірі, оскільки їх методологія не враховує несвідомої природи політичного життя.

З іншого боку ті дослідники, які повністю та безпечливо спираються на психоаналіз, також не здатні зрозуміти логіку політики, оскільки, для прикладу, аналіз ставлення людини до верховної влади, що досліджується із позиції пригніченого почуття ненависті до батька, перенесеного на верховну владу взагалі, не може бути вичерпною інтерпретацією. Вибори з психоаналітичної точки зору можуть розглядатися як сублімація царевбивства або батьковбивства та ін. Сукупність всіх цих і багатьох інших чинників лише під-

креслює коректність такого методологічного поєднання, вважає Лассуел.

У даному контексті варто розпочати із огляду концепту *гіперкомпенсації*. Лассуел вважає, що саме низька самооцінка найчастіше призводить до своєрідних «захисних реакцій» індивіда, які перш за все виявляються в потребі у владі, потребі домінування над іншими людьми.

Індивід, який обирає політику як символ і сферу реалізації своїх потреб та амбіцій, тим самим намагається скорегувати свої внутрішні розлади абсолютно неадекватними способами. За Лассуелом, політика є найлегшим і найефективнішим способом захистити себе психологічно від викликів світу та переживань, при цьому суттєво заглибившись у ілюзію власної переваги чи абстрактної місії. У повній відповідності зі сказаним, «політичним типом» Лассуел називав такий тип розвитку, при якому можливості, що потенційно можуть надаватися владою, у кожній ситуації здаються кращими від альтернатив.

Резюмуючи свої теоретичні конструкції, він підсумовував, що «всі люди народжуються політиками, але більшість із них переростає цей період». Загострене прагнення людини до влади це своєрідне «провисання» у дитинстві.

Суть цієї теорії виражається Лассуелом у формулі $p \cdot f \cdot d \cdot f \cdot r = P$, де:

p – особисті мотиви;
 d – перенесення на суспільний об'єкт;

r – раціоналізація через суспільний інтерес;
 P – людина політична;

f – процес трансформації.

Наведена формула настановує на висновок: «людина політична», як і всі інші люди, володіє p (особистими мотивами) і d (здатністю направити ці мотиви на громадський об'єкт), але відмінною її властивістю є саме r – раціоналізація власних політичних мотивів через суспільний інтерес.

Лассуел вважає, що політика – це процес, за допомогою якого виходить назовні ірраціональна основа суспільства, і політичну діяльність слід розглядати як перенесення приватних афектів на публічні цілі. Процес перенесення відбувається за допо-

могою політичних символів. Такими символами можуть слугувати слова, що позначають партії, класи, нації, інститути, політику, форми політичної участі. Все це ще можна назвати символізацією, природа якої тісно пов'язана із ефективним веденням політики і сьогодні.

Лассуел виділяє низку особливостей, які необхідно враховувати при вивченні політичної символізації.

По-перше, це роль емоційного чинника людських відносин у політиці. Політика починається тоді, коли люди досягають символічного визначення самих себе щодо формування вимог стосовно світу. Просте невдоволення працівника керівником не має політичного значення, якщо воно не означене у політичних символах.

По-друге, роль прихованих мотивів, що визначають політичну поведінку. Якщо припустити, що мотиви більшою чи меншою мірою універсальні, то це не означає, що вони завжди діють однаково інтенсивно. Вони можуть блокувати один одного, поки зовнішні події не порушать рівноваги.

По суті Лассуел вважає, що політика – це процес творення вигаданих цінностей. Слова, в яких індивід формулює власні інтереси, змінюються в залежності від безлічі чинників, але яким би не був вплив умов, кінцеве уявлення про інтерес завжди носитиме нарцистичний характер, а сам політичний символ занадто швидко перестає бути інструментом і стає кінцевою цінністю.

Однією із найвідоміших концепцій Лассуела, що наочно ілюструє синтез психоаналізу та емпіричних методик, є *психопатологічна типологія*, описана ним у праці «Психопатологія та політика». Методологічно при побудові цієї типології дослідник виходив із розгляду руху несвідомих чинників у критичних ситуаціях розвитку кар'єри кожного з цих типів, а також їх роль у становленні певних політичних типів.

Першим типом є «агітатори». Основна функція «агітаторів» – поширення своєї агітації та спілкування із громадянами. Вони цінують риторику, вербальні формули, жести та ритуалізоване повторення основних своїх тезисів. Вони живуть заради того, щоб їх помітили, а чисто адміністраторські функції викликають у них фрустрацію. Це недисципліновані, сварливі політики з яскраво вираженим інтересом, які збуджують публіку закличками, часом навіть лайкою. Для них має цінність емоційний відгук аудиторії.

Це яскраво виражені нарциси (хоча їх нарцисизм примітивний), їх лібідо обертається на власне Я і Я-подібні об'єкти, що веде до появи гомосексуальних схильностей, які проєктуються на абстрактні об'єкти. У минулому – це зразкові діти, які соромливо стримували власні негативні емоції. Однак такий «репресований садизм», не знаходячи виходу в близькому оточенні, переноситься на суспільство. Сучасна українська практика наводить безліч прикладів такого типу поведінки. Зрештою більшість політиків-харизматиків такими і є, оскільки тільки такий «типаж» здатен «запалити» публіку навколо своїх, далеко не завжди новаторських, ідей.

Другим типом є «адміністратори». «Адміністратори», на відміну від «агітаторів», проєктують свої афекти на менш віддалені й абстрактні об'єкти, фокусуючи увагу на маніпуляції певною групою, демонструючи неупереджений безособистісний інтерес

до поставлених перед ними завдань. Їм чужі абстракції, адже вони не потребували їх раніше для вирішення своїх емоційних проблем. Їх не можна назвати безафектними, вони просто більш холоднокровні й афективно збалансовані.

Лассуел виділяв два підтипи «адміністраторів»:

- *перший* підтип характеризується вираженою енергією й уявою, що зовні наближає їх до агітаторів. Однак в центрі їх уваги знаходяться певні індивіди, вони переносять свої афекти на менш загальні об'єкти і не прагнуть «сподобатися» великій кількості громадян. Вони прив'язані до свого оточення і намагаються координувати його дії. Нездатність до досягнення абстрактних об'єктів є наслідком надмірної зайнятості конкретними індивідами в колі сім'ї та труднощами у визначенні там ролі свого «Я». Відповідно цей тип менше схильний до популізму, проте не позбавлений своїх недоліків.
- *другий* підтип є надмірно педантичним і «совісним». Любов таких політиків до рутини та деталей, пристрась до точності, одночасно зберігають цілісність і розвивають відчуження оточення. «Адміністратори» цього типу не мали серйозних потрясінь у перебігу розвитку особистості, не мали надрепресованих емоцій, бо або сублімували їх, або висловлювали в колі сім'ї. Їх педантичність – це спроба продемонструвати свою силу.

Третім типом є «теоретики». «Теоретиків» (експертів та ідеологів) цікавлять віддалені і високо раціоналізовані цілі. На відміну від «агітаторів», які обирають для атаки близькі цілі, «теоретики» прагнуть до абстракції та грандіозності. Розгляд різних ідей часто є для «теоретиків» самоціллю, що дещо віддаляє їх від дійсності. «Теоретику» абстракції необхідні для вирішення власних емоційних проблем. На відміну від «адміністраторів», теоретики страждають при відсутності афектів, адже пережили багато фрустрацій у процесі свого розвитку. Інтелектуалізація – це своєрідна відповідь теоретиків на власні, колись невирішені, емоційні проблеми.

Лассуел вважає, що на побудову політичної кар'єри, стиль поведінки впливає характер політика. Він виділяв два основних типи такого характеру: «примусовий» і «драматизуючий», а також підтип «неупереджений».

Для індивіда з «примусовим» характером властиві жорсткі відносини, однамітність, монотонність самопрезентації, десуб'єктивізація ситуації, заперечення новизни та інші якості «бюрократа». «Драматизуючий» характер, із його схильністю до самомилювання, провокацій, флірту і т. п., є повною протилежністю «примусовому» характеру, основою для розвитку «агітатора» як політичного типу. Індивіди з «неупередженим» характером відрізняються відсутністю яскравих емоційних станів, можуть перетворитися як на добрих суддів, дипломатів і т. д., так і на негідників.

Підсумовуючи зазначимо, що Лассуел зумів синтезувати та спрямувати психоаналіз у відповідності з вимогами американської політичної думки так, щоб суттєво удосконалити «бездумний» емпіризм. Невипадково, що сам автор був радником і консультантом не одного американських президентів. Його доробок чітко показує як, на перший погляд, вузько теоретичні переконання можуть нести практичну користь тут-і-зараз.

9.5. Функціонально-психологічна теорія «політичної підтримки» (Д. Істон, Дж. Денніс)

Однією з найвідоміших політико-психологічних концепцій політичного біхевіоризму (біхевіоралізму) стала теорія «політичної підтримки», розроблена американськими політологами *Девідом Істоном* і *Джеком Деннісом* у 60-х роках ХХ століття. Ця теорія у виразилася у праці «Діти у політичній системі: витоки політичної легітимності» (1969).

Специфіка цієї теорії полягає у тому, що особистість на рівні підсвідомих процесів теоретиків «політичної підтримки» не надто цікавила. Їх завдання полягало в пошуку джерел збоїв у роботі політичної системи. Це власне «класика» системності, психологічний бік якої концентрований навколо проблеми політичної соціалізації та адаптації особистості до соціуму, що як зазначалося у першому пункті, цілком відповідає логіці американської традиції використання психоаналізу та психологічного інструментарію загалом.

Істон і Денніс вважають:

- *по-перше*, що стрес («напруга») системи зменшується, якщо громадяни приймають запропоновані системою «правила гри» без опору, добровільно. Це можливо, якщо вимоги системи засвоюються ними в міру соціалізації, з раннього віку;
- *по-друге*, джерелом психологічних поглядів Денніса й Істона є синтез психоаналізу та біхевіоризму. Вони виходять із того, що політичні установки дорослих є кінцевим продуктом попереднього навчання і що вони в свою чергу визначають їх поведінку.

Зрозуміло, що не політика є центром дитячої психіки, однак основою наших пізніших політичних переконань є загальні (а не власне політичні) установки, що мають свої корені в дитинстві й які обумовлені типом сім'ї, досвідом взаємодії з владою батька чи вчителя.

Теоретики «політичної підтримки» стверджували, що цей досвід визначає подальше ставлення громадянина до влади в державі. Так, якщо дитина виросла в родині з авторитарними батьками, то це може згодом сформулювати її ставлення до очільників держави, які займають у свідомості особистості те місце, яке колись займав батько. Також досвід сімейного сприйняття політики та політичних партій має безпосередній вплив на становлення політичних переконань дитини – тут хорошим прикладом буде традиція голосувати за демократів чи республіканців у США із покоління у покоління – партія тут це не просто політика, це декларація стилю життя та пріоритету певних цінностей.

Істон та Денніс вважають, що доросла людина буде підтримувати політичну систему в тому випадку, якщо в дитинстві її ставлення до системи було позитивним. Дитяча політична картина світу, звичайно, не збігається в деталях із набутими пере-

Девід Істон
(1917–2014)

конаннями у процесі соціалізації дорослої людини, однак базові цінності підтримки залишаються і проявляються в лояльності до влади, довірі до держави, симпатії до національного прапора, ідентифікації зі своєю країною. І навпаки – доросла людина здатна відтворювати ті негативні стереотипи, набуті через переживання у дитинстві. Акція протесту «білий Оскар», суть якої полягала у бойкоті вручення нагород 2016 року темношкірими акторами це яскраво ілюструє – у ситуації, коли всіх дискримінують, але ніхто не є безпосереднім об'єктом такої дискримінації, пошук її підтексту якраз можна вести до дитячої травми «нерівних можливостей». Коли політика сприймається негативно виникають такі її дисфункції або хвороби, як рухи протесту, екстремізм, тероризм, апатія та інші негативні явища.

При цьому формування позитивного образу політики у дітей через виховання повинне бути адекватним стосовно дитячого сприйняття: комікси і мультфільми, ігри та дитячі книги, де різні представники влади (від поліцейського до президента) вводили б дитину в стійкий і «хороший» світ дорослих. Як приклад тут варто згадати популярність образу ветерана війни у В'єтнамі у бойовиках 80-х років ХХ століття – з одного року це мало послужити «виправданням» самих ветеранів та війни як такої, коли сам ветеран є носієм цінності та моральності, здатен боротися проти несправедливості, навіть якщо для цього потрібно трішки обійти закон. Останній відходить на другий план – справедливість є важливішою від умовностей.

Інший приклад – це культура коміксу як така. Супергерої зазвичай ховаються за масками – їх анонімність наче дублює метафорично суть спецслужб. Супергероїв часто не розуміють і засуджують люди, однак у кінці, розуміючи помилковість своїх переконань, власну недалекість, гортаються навколо свободи та демократії. Ілюстрацією може слугувати фільм кінорежисера К. Нолана «Темний лицар».

На наступному етапі розвитку політичної психології дослідники, перевіrivши гіпотезу Істона і Денніса, прийшли до висновку, що в цілому процес був описаний ними правильно. Так, в одному з дитячих садків Нью-Йорка вчені опитали дітей п'ятирічного віку: що вони знають про президента і поліцейського («голова» та «хвіст» політичної системи). Виявилось, що про функції поліцейського діти мають досить докладні уявлення. З президентом було складніше: один хлопчик сказав, що президент (це був Р. Ніксон) схожий на його дідуся, інший, що це президент світу і свободи, третій, що глава держави робить війну. Тільки остання відповідь належала дитині, яка дійсно цікавиться політикою: її улюбленою телевізійною програмою були «Новини». Політичні уявлення інших дітей ще не сформувалися.

Інакша ситуація склалася із розумінням влади у інших соціальних та етнічних групах. Так, в одному з регіонів районів США (Аппалачі), в якому високий рівень безробіття і низка соціальних проблем, політична картина світу у дітей і підлітків інша. На відміну від своїх більш забезпечених однолітків, підлітки цього регіону не усвідомлювали себе американцями, вони не пишалися своєю країною, тобто у них не склалося навіть національної ідентифікації, не кажучи про політичну.

Істон і Денніс вважали, що недолік їх теорії не у неточності теоретичної моделі, а в унікальній ситуації того періоду, яка призвела до перерви поступової передачі політич-

них цінностей від одного покоління іншому. Виникає справедливе питання – наскільки це так? І чи можливо говорити про якийсь певний історичний період, коли поступальність передачі цінностей не буде перериватися жодними суспільно-політичними потрясіннями? Напевно, що ні. Ілюзія такого вакууму може бути присутньою лише у авторитарних і тоталітарних режимах.

Додатково можна критикувати й іншу тезу Істона та Денніса про те, що нормою є абсолютна лояльність громадянина системі, між тим як критичність призводить до її дестабілізації. Знову ж таки, це авторитарницька позиція, а межі здійснення свободи, нехай і абстрактної, на рівні конкретного індивіда, жодна теоретична модель охопити та, що ще важче – спрогнозувати, не здатна. Мабуть, природа цього недоліку якраз і криється в одній із первинних тез теорії – акценті на соціалізації та адаптації. Така позиція якраз пояснює як переваги, так і недоліки цієї теорії.

9.6. Основні положення гуманістичної психології щодо політики. Е. Фромм про втечу від свободи

Ще одним альтернативним прочитанням психоаналізу є *гуманістична психологія*. Великий вплив на політичних психологів даної школи мали ідеї А. Маслоу про ієрархію потреб і ненаправленої психотерапії К. Роджерса. Ідеї цих учених були реакцією на біхевіористське трактування особистості як пасивного об'єкта впливу середовища. Рушійною силою особистісного розвитку, як вважають представники гуманістичної психології, виступають потреби.

Вони виходили з того, що найважливішим мотивом політичної участі є не просто вигода чи політична угода, а глибинні потреби особистості, що утворюють основу її переконань. Ці базові потреби слугують, в свою чергу, фундаментом власне політичних установок.

Американський політичний психолог С. Реншон використовував теорію ієрархії потреб А. Маслоу для дослідження проблеми демократії. Він виходив із того, що тільки та система, яка задовольняє базові потреби людини, може ефективно залучати до політичної участі своїх громадян і розраховувати на їх підтримку. Однією з таких важливих потреб для становлення демократії є потреба людини в участі, яка на психологічному рівні виражається у встановленні особистого контролю над ситуацією. Реншон одним із перших політичних психологів запропонував включити в дослідження політичних проблем, зокрема демократії, психологічні індикатори. Тут можна додати і про актуальність такого підходу до дослідження мобілізації у авторитарних режимах.

Серед безлічі потреб, які можуть детермінувати логіку розуміння та відношення до політики з боку громадян, можна визначити загальну їх спрямованість на встановлення особистісного контролю над ситуацією, дослідженням чого, зокрема, і займався соціальний психолог, філософ, психоаналітик, представник Франкфуртської школи, один зі засновників неофрейдизму та фрейд-марксизму *Еріх Фромм*.

Жоден теоретик не зміг настільки виразно окреслити соціальні детермінанти особистості, як Фромм. Як представник гуманістичного спрямування, Фромм стверджу-

Відчуження панує не тільки в сфері виробництва, а й у сфері споживання. Споживання у нас – перш за все задоволення штучно створених примх, відчужених від істинного, реального нашого «я».

Е. Фромм, «Людина самотня»

вав, що поведінка людини може бути зрозумілою тільки в світлі впливу культури, яка існує в даний конкретний момент історії. З точки зору Фромма, особистість є продуктом динамічної взаємодії між вродженими потребами та тиском соціальних норм і приписів.

Фромм вважав, що невід’ємною рисою людського існування в наш час є самотність, ізоляція та відчуженість. У той же час він був впевнений у тому, що для кожного історичного періоду характерний прогресивний розвиток індивідуальності в міру того, як люди боролися за досягнення більшої особистої свободи в розвитку всіх своїх потенційних можливостей. Однак значна ступінь автономії та свободи вибору, якими насолоджуються люди, що живуть в сучасному західному суспільстві, були досягнуті ціною втрати почуття повної безпеки і появи відчуття особистої незначущості.

З точки зору Фромма, перед сьогodнішніми людьми стоїть хвороблива дилема: небачена свобода від жорстких соціальних, політичних, економічних і релігійних обмежень (як це є сьогодні у цивілізованому світі) зажадала компенсації у вигляді почуття безпеки та почуття приналежності до соціуму.

Фромм вважав, що ця прірва між свободою та безпекою стала причиною безпрецедентних труднощів у людському існуванні. Люди борються за свободу й автономію, але сама ця боротьба викликає почуття відчуження від природи та суспільства. Люди потребують того, щоб мати владу над своїм життям і мати право вибору, але їм також необхідно відчувати себе об’єднаними та пов’язаними з іншими людьми. Інтенсивність цього конфлікту та способи його вирішення залежать, за Фроммом, від економічних і політичних систем суспільства.

Потенційно вся ця відчуженість, це почуття самотності може викликати бажання «втечі від свободи». Фромм описав кілька стратегій, які використовуються людьми для такої втечі.

Перша стратегія – авторитаризм. Він визначається через тенденцію до поєднання самого себе з кимось або чимось зовнішнім, щоб отримати силу, яка була втрачена індивідуальним «Я». Авторитаризм проявляється як в *мазохістських*, так і в *садистських* формах. При мазохістській формі авторитаризму люди виявляють у відносинах із оточуючими надмірну залежність, підпорядкованість і беспорядність. Садистська форма, навпаки, виражається в експлуатації інших, домінуванні та контролі над ними. Фромм стверджував, що у одного і того ж індивіда присутні обидві тенденції. Наприклад, в Україні кілька років тому ієрархія, за якої вище керівництво відчувало абсолютну владу над підлеглими, які, у свою чергу, відчували владу над тими, хто підкоряється їм, була присутня практично у всіх державних структурах. Звідси, як опір самій Революції Гідності, так і складнощі із подоланням корупції, що є прямим наслідком такої владної піраміди.

Друга стратегія – деструктивність. Дотримуючись цієї стратегії втечі, людина намагається долати почуття неповноцінності, знищуючи або підкоряючи інших. За

Фроммом, борг, патріотизм і любов – загальнопоширені приклади раціоналізації деструктивних дій.

Також люди можуть позбутися самотності і відчуженості через *третю стратегію* – шляхом абсолютного підпорядкування соціальним нормам, які регулюють поведінку. Термін «*конформність автомату*» Фромм застосовував до людини, яка використовує цю стратегію, завдяки чому вона стає абсолютно такою ж, як всі інші, і веде себе так, як загальноприйнято. Фромм вважав, що подібна втрата індивідуальності міцно вкоренилася в соціальному характері більшості сучасних людей. Вони поділяють ті ж цінності, переслідують ті ж кар'єрні цілі, купують ті ж продукти, мислять і відчувають практично ідентично.

Відповідно до Фромма, на противагу трьом перерахованим механізмам втечі від свободи існує також досвід *позитивної свободи*, завдяки якому можна позбутися відчуття самотності та відстороненості. Фромм вважав, що люди можуть бути автономними й унікальними, не втрачаючи при цьому відчуття єднання з іншими людьми та суспільством. Він називав цей вид свободи, при якій людина відчуває себе частиною світу і водночас не залежить від нього, *позитивною свободою*. Досягнення позитивної свободи вимагає від людей спонтанної активності в житті. Фромм відзначав, що спонтанну активність ми спостерігаємо у дітей, які зазвичай діють у відповідності зі своєю внутрішньою природою, а не відповідно до соціальних норм і заборон. Фромм підкреслював, що любов і праця – це ключові компоненти, за допомогою яких здійснюється розвиток позитивної свободи.

Крім цього Фромм стверджував, що конфлікт між прагненням до свободи і прагненням до безпеки є найпотужнішою мотиваційною силою в житті людей. Дихотомія «свобода – безпека» обумовлена екзистенційними потребами. При цьому він виділяє п'ять екзистенційних потреб людини:

- 1) *потреба у встановленні зв'язків*. Людям необхідно про когось піклуватися, нести відповідальність за когось. Ідеальний шлях зв'язку зі світом здійснюється за допомогою «продуктивної любові», що допомагає людям працювати разом і водночас зберігати свою індивідуальність;
- 2) *потреба в подоланні*. Люди мають потребу в подоланні своєї пасивної тваринної природи, щоб стати активними й оригінальними творцями свого життя. Оптимальне вирішення цієї потреби полягає у творенні;
- 3) *потреба в коренях*. Люди потребують відчувати себе невід'ємною частиною світу. Тому упродовж життя люди мають потребу в коренях, основі, в почутті стабільності й міцності, подібним до відчуття безпеки, яке в дитинстві давав зв'язок із матір'ю;
- 4) *потреба в ідентичності*. Люди відчувають внутрішню потребу тотожності з самими собою, в ідентичності, завдяки якій вони відчувають свою несхожість із іншими й усвідомлюють, хто вони насправді;
- 5) *потреба в системі поглядів та відданості*. Фромм особливо підкреслював значення формування об'єктивного і раціонального погляду на природу та суспільство. Він стверджував, що раціональний підхід абсолютно необхідний для збереження здоров'я, у т. ч. психічного.

Люди потребують також і об'єкта відданості, вищої мети, в чому полягав би для них сенс життя. Така посвята дає можливість подолання ізольованого існування і наділяє життям сенсом.

Розглядаючи людські потреби в економіко-політичному контексті, Фромм стверджував, що вираз і задоволення цих потреб залежить від типу соціальних умов, в яких живе індивідуум.

9.7. Когнітивізм у політичній психології. Теорія когнітивного дисонансу

Варто зазначити, що політичний біхевіоризм (біхевіоралізм) не отримав статусу панацеї для політичної науки з точки зору врахування усього спектру психологічних процесів – у США і Великій Британії такі концепції критикувалися практиками, які потребували більш ефективних моделей управління поведінкою людини. Розчарувавшись у методах впливу безпосередньо на поведінку, що мала б моделювати процес соціалізації, ці фахівці звернулися до моделей вивчення свідомості і несвідомих структур психіки, здійснюваних психоаналізом. Такий підхід було розроблено у межах когнітивізму – напряму у психології, відповідно до якого індивіди – не просто машини, механічно реагують на внутрішні чинники або зовнішні події. Когнітивний підхід в основному полягає в прагненні зрозуміти, яким чином людина розшифровує інформацію про дійсність і організовує її, щоб приймати рішення або вирішувати нагальні завдання.

Когнітивний напрямок насамперед досліджує процес політичного мислення. У межах такого підходу набуває ключового значення поняття «когнітивна картина світу» – тобто емоційно забарвленої, цілісної системи знань про світ, політичної його складової зокрема.

... влада є владою тільки тоді, коли вона опирається на когнітивну структуру, яка її підтримує та формує довіру об'єкта влади до суб'єкта влади й є генеруванням і трансляцією образів та смислів.

*Л. Фестінгер,
«Теорія когнітивного дисонансу»*

У рамках когнітивізму, що зосереджує свою увагу на особливостях організації, динаміки та формування знань індивіда про навколишній світ, людина розглядається не як машина, а є істотою, яка, будучи наділена розумом, здатна мислити, й на основі цього приймати рішення.

Таким чином, когнітивна система – це система переконань людини, що склалася у її свідомості залежно від типу характеру, особливостей виховання, навчання, спостереження та роздумів про навколишню дійсність. Відповідно до загальних поглядів психологів цієї школи, вибір моделі політичної поведінки опосередковується тими поглядами та цінностями, які становлять зміст свідомості людини. Дослідники при цьому основну увагу приділяють процесу становлення політичної свідомості, а також її структурі. В останні два десятиліття акцент у дослідженнях був зроблений не стільки на динаміці формування політичного мислення в дитячому віці, скільки на тому, чим керується доросла людина, роблячи свій політичний вибір.

Так, англійська дослідниця, політичний психолог Х. Хіммельвайт запропонувала

«споживчу модель», в якій проведено аналогію між прийняттям політичного рішення та рішенням покупця про вибір певного товару. Виборець, який голосує за певного кандидата, шукає максимальну відповідність своїх установок із партійними програмами або найменшу невідповідність між ними. Звичка голосувати за певну партію схожа на прихильність до магазину або фірми-виробника, а вплив референтних груп подібний на вплив способу життя друзів або колег на наші пристрасті.

Роботи когнітивістів доводять, що в країнах зі стабільною політичною системою, де у виборців дійсно є звичка голосувати за одну партію, політична свідомість громадян заповнюється певними «пакетами ідей». На рівні індивідуальної психології ідеологія, що стала частиною свідомості людини, постає як зв'язок ідей в одному пакеті.

Психологи П. Данліві та П. Сондерс використовували «споживчу модель» для опису нового соціального розшарування, що виникає в сучасному постіндустріальному суспільстві по лінії не виробничих відносин, а споживання товарів і послуг. Політична свідомість англійців, наприклад, визначається сьогодні не тільки і не стільки розміром доходу, скільки: а) мають вони будинок у власності чи орендують його; б) мають власний автомобіль чи користуються громадським транспортом; в) купляють у престижних магазинах чи на ринках. Ці суб'єктивні лінії не менш важливі для політичного вибору індивіда, ніж його (індивіда) об'єктивна класова приналежність або рівень доходів.

Водночас поряд із раціональністю значний вплив на дію, яку здійснює людина в кожному окремому випадку, має й *афективний чинник*. Будь-який об'єкт, будь-яка ситуація сприймаються не лише такими, якими є насправді, але й також є результатом певного емоційного переживання. Знання про щось виступають в єдності з особистим ставленням до явища, яке сприймається та розуміється. Індивід у виборі моделі поведінки дедалі більше покладається на особисті емоційні переживання та сформовані стереотипи.

У цьому контексті не можна оминати *теорію когнітивного дисонансу*. Термін «когнітивний дисонанс» був запроваджений американським психологом Л. Фестінгером для означення внутрішнього психічного конфлікту, що виникає при зіткненні в свідомості індивіда суперечливих знань, ідей, переконань або поведінкових установок щодо деякого об'єкта чи явища, за якого з існування одного елемента виникає заперечення іншого. Він розробив свою теорію на основі дослідження комунікацій (проблем ЗМІ, прийняття рішень, масових явищ і процесів, міжнародних відносин). Ключова ідея теорії полягає у тому, що при зіткненні в свідомості двох інформацій (когніцій), що стосуються одного питання, але несумісні між собою, індивід відчуває почуття психологічного дискомфорту. Дискомфорт стає спонукальною силою психічної активності, спрямованої на подолання конфлікту.

Поява когнітивного дисонансу зумовлена дезадаптивними чинниками, що пов'язано із когнітивними процесами, які обумовлюють сприйняття суб'єктом навколишнього світу, й, як правило, окреслюється як відсутність гармонії у будь-чому, неспівпадіння, протиріччя, розлад. В свою чергу це породжує своєрідний *внутрішній конфлікт*, який є психологічно некомфортним та заважає не лише політичній соціалізації особистості, але й породжує маргіналізацію суспільства, ще більше сприяючи маніпуляції.

Це пов'язано з тим, що, на думку представників когнітивної психології, людям властиве прагнення уникати стану сумніву та досягати стану знання. Подолання дисонансу можливе шляхом зміни власних понять, переконань або поведінки чи їх виправдання, тобто шляхом переконання себе в протилежному.

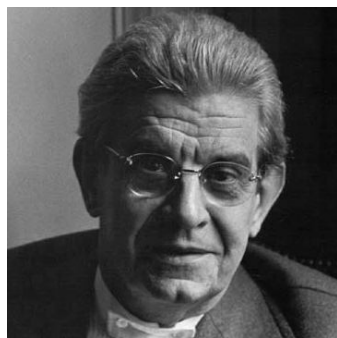
Відповідно громадянин: *по-перше*, прагне зменшити ступінь невідповідності інформації; *по-друге*, активно уникає ситуацій та інформації, які можуть вести до зростання дисонансу. З дисонансом політичної свідомості громадяни стикаються, коли висловлюють свою думку або роблять вибір.

Концепція когнітивного дисонансу, як і когнітивізм загалом, прекрасно вписується у дослідження практичної проблематики – виборів та електоральної поведінки, зокрема. Ця теорія здатна пояснити подекуди парадоксальні метаморфози, які виникають при зміні політичного режиму – і зміна партійного чи ідейного «кольору» ніскільки не лякає громадянина і не викликає сумніву чи почуття відповідальності за минулі помилки – видозміна режимного ландшафту зачіпає свідомість, подекуди із запереченням переконань, якими громадянин міг жити десятиліттями.

9.8. Психоаналіз Ж. Лакана: специфіка політологічної експлікації

Жак-Марі-Еміль Лакан – французький психоаналітик, філософ. Основні праці: «Семінари. Книга 1: Роботи Фрейда по техніці психоаналізу» (1951–1952), «Семінари. Книга 2: «Я» в теорії Фрейда та в техніці психоаналізу» (1952–1953), «Семінари. Книга 5: Виховання несвідомого» (1955–1956), «Семінари. Книга 7: Етика психоаналізу» (1957–1958), «Семінари. Книга 10: Тривога» (1960–1961), «Семінари. Книга 11: Чотири основні поняття психоаналізу» (1959–1960).

В основі психоаналітичної концепції Лакана лежать дві тези:

Жак-Марі-Еміль Лакан
(1901–1981)

1) *несвідоме структурується подібно до мови*. Це означає, що в ньому присутні особливі несвідомі мовні елементи, які не усвідомлюються людиною, але важливі для перебігу та розгортання психічних процесів. Із позиції Лакана, «чисте» несвідоме нам не дано: судити про нього можна тільки на підставі розповіді пацієнта про свої сни та бажання, з одного боку, і аналізу мови пацієнта аналітиком, з іншого;

2) *несвідоме є мовою «Іншого»*. Поняття «Інший» у Лакана багатозначне. На його думку, людина ніколи не тотожна якомусь своєму атрибуту, її «Я» ніколи не може бути визначено, адже завжди знаходиться в пошуках самого себе і здатне бути репрезентованим тільки через «Іншого». Однак при цьому ніхто не може повністю пізнати ні самого себе, ні іншого.

Структура людської психіки, за Лаканом, є сферою складного й суперечливого процесу взаємодії трьох складових – уявного, символічного та реального:

1) *уявне* – це комплекс ілюзорних уявлень, які людина створює сама про себе. Вони відіграють важливу роль психічного захисту (самозахисту). Уявне підпорядковується не «принципу реальності», а логіці ілюзії: воно створює образ «Я», що влаштовує індивіда та формує його роль, як щодо об'єктивної дійсності, так і щодо тих образів цього індивіда, котрі існують у свідомості його комунікаційних партнерів, «інших» в цьому сенсі. Уявне є областю «незнання», омана людини щодо самої себе. Формування уявного відбувається в дитини у віці 6–18 місяців (т. зв. «стадії дзеркала»). Саме в цей період дитина, що сприймала раніше власне відображення як іншу живу істоту, починає ототожнювати себе з ним, упізнавати себе в дзеркалі;

*Політика – це несвідоме.
Ж. Лакан, «Séminaire»*

2) *символічне* – це сфера соціокультурних норм і уявлень, які індивід засвоює, в основному, несвідомо, «символічно», щоб мати можливість нормально існувати в суспільстві. Тобто, це область надособистісних, загальних смислів, що задаються індивіду суспільством. Чим задається і підтримується ідентичність конкретного ідеологічного поля незалежно від будь-якого можливого його змісту? Тим, що їх «буквальне» значення залежить від їх метафоричного «додаткового значення». Наприклад, фемінізм може бути і соціалістичним, і аполітичним, навіть націоналізм буває і елітарним, і популістським;

3) *реальне* – найпроблематичніша категорія Лакана. Це та сфера біологічно породжуваних і психічно сублімованих потреб та імпульсів, які не дані свідомості індивіда в якій-небудь доступній для нього раціоналізованій формі. Реальне у Лакана носить парадоксальний характер. Насамперед, його можна розуміти як тверде ядро, що чинить опір символізації. Це також і причина, яка сама по собі не існує, яка представлена тільки через наслідки.

До прикладу, свобода, «вільний вибір» є тим, що відноситься до «недосяжного реального». Суб'єкт повинен вільно вибрати співтовариство, до якого він спочатку, незалежно від свого вибору, належить; він повинен вибрати те, що вже дано йому. Суб'єкт, який вважає, що може уникнути цього парадоксу і що в нього насправді є свобода вибору, є психотиком. Просто суб'єкт тоталітарного суспільства стоїть ближче до цієї позиції психотика, доказом чого є статус «ворога» в тоталітарному дискурсі. Ворогом є якраз той, хто, маючи свободу вибору, вільно здійснив неправильний вибір.

Так і виник радикальний перегляд Лаканом класичного поняття «суб'єкт». Він вважає, що не культура є атрибутом індивіда, а індивід виявляється «атрибутом» культури, що говорить «за допомогою» суб'єкта. Сам же по собі суб'єкт є «ніщо», якась «порожнеча», що заповнюється вмістом символічних матриць. Звідси постійна взаємодія між суб'єктом, як носієм культурних норм, і «Я», як носієм «бажання», тобто між символічним і уявним. Символічне намагається повністю підпорядкувати собі індивіда, тоді як завдання «Я» полягає в тому, щоб, використовуючи топоси культури, створити з їхньою допомогою власний нарцисичний образ.

Суб'єкт завжди прив'язаний, приколотий до позначуваного, що репрезентує його іншим: так він отримує символічний мандат, місце в інтерсуб'єктивній системі символічних відносин. Отримавши цей мандат, суб'єкт автоматично стикається з тим,

що С. Жижек називає «*Che vuoi?*» (по суті із питанням «чого ж ти хочеш?»), з питанням «Іншого».

Політика, як вважав Лакан, діє за принципом ідентифікації. Вона маніпулює пануючим позначуваням, за допомогою якого прагне захопити суб'єкта. Останній же, за Лаканом, тільки цього і чекає. Будучи суб'єктом несвідомого, суб'єктом, що відчуває потребу в ідентифікації, суб'єктом зникаючим, він чекає, доки «Інший» забезпечить йому стійкість. Це і є роль «Іншого», який став політичним. Це те, що автор назвав «*дискурсом пана*». Психоеаналіз виступає проти ідентифікацій суб'єкта, тим самим він повертає суб'єкта до його первісної порожнечі, виводячи на поверхню несвідомий фантазм, що керує вибором і життям суб'єкта.

Лакан говорить про «Іншого» з великої літери і в однині, як про граничний ідентифікаційний «образ». Пропонуючи формулу «несвідоме – це політичне», Лакан веде мову про дискурс пана, схему якого він розробив відразу ж після травня 1968 р. (нагадаємо, що це час студентських протестів у Франції) і за допомогою якого показав своїм спантеленим слухачам, що вони в цих подіях були співучасниками, рішення проблем вони змогли би знайти швидше в психоеаналізі, а полягає воно в деідеалізації політики.

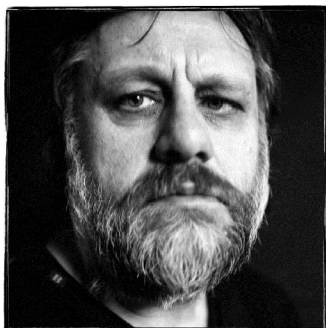
Парадоксально, але політика – це та сфера, де ми постійно стикаємося з питанням: «*Che vuoi?*». Саме політика найчіткіше ілюструє, як надлишкова сигніфікація (означення) маскує фундаментальну нестачу. Суб'єкт якраз і визначається у політико-соціальних взаємодіях цією нестачею, цією неможливістю знайти позначуване, яке стало би «його власним»: невдача його репрезентації є його позитивною умовою наявності. Суб'єкт намагається виявити себе в знаковій репрезентації, репрезентація виявляється безуспішною, замість повноти ми маємо брак, який і обумовлює наявність цих взаємодій.

Не меншим парадоксальним у цьому контексті є те, що лейтмотивом та основною ціллю психоеаналізу, за Лаканом, є теза з майже маніфестаційним посилом: «Не відступай від своїх бажань!». Ця теза цікаво продовжена відомим висловом: «Політика – це несвідоме». Поєднуюча ланка цих висловлювань і відкриває неабияку новизну в застосуванні психоеаналізу Лакана в політичній науці.

9.9. Критика «постідеологічності» суспільства С. Жижеком

Славой Жижек – психоеаналітик лаканівської школи, марксистський соціолог, філософ, культуролог, публіцист і політичний діяч. Основні праці: «Піднесений об'єкт ідеології» (1989), «Те, що ви завжди хотіли знати про Лакана (але побоювалися спитати у Хічкока)» (1993), «Співіснування з негативом» (1993), «Мистецтво смішного піднесеного. Про фільми Девіда Лінча» (2000), «Ласкаво просимо у пустелю Реального» (2002), «Лялька і карлик. Християнство між ерессю і бунтом» (2003), «Паралаксне бачення» (2006), «Як читати Лакана» (2006), «Ідея комунізму» (2010), «Життя наприкінці часів» (2010), «Рік неможливого. Мистецтво мріяти небезпечно» (2011), «Подія: Філософське подорож по концепції» (2014), «Жарти Жижека: (Ви чули один

про Гегеля і заперечення?)» (2014), «Неприємності в раю: від кінця історії до кінця капіталізму» (2015), «Проти подвійного шантажу: біженці, терор та інші неприємності з сусідами» (2016).

Славой Жижек
(нар. 1949)

Жижек вважає, що ідеологія – це не просто «хибна свідомість», ілюзорна репрезентація дійсності; ідеологія є самою цією дійсністю, яка вже повинна сприйматися як «ідеологічна». «Ідеологічною» є соціальна дійсність, саме існування якої передбачає незнання з боку суб'єктів цієї дійсності, незнання, яке є сутнісним для цієї дійсності.

Жижек переінтерпретує поняття ідеології як «фальшивої свідомості», запропоноване К. Марксом, шляхом застосування лаканівської теорії суб'єкта. Домінантні ідеології намагаються повністю структурувати відчуття реальності для суб'єкта, що, однак, має характер певної репрезентації та репродукції та породжує, таким чином, ситуації активного політичного спротиву. У своїх роботах Жижек розкриває суперечності між суб'єктивним та об'єктивним вимірами ідеології.

Поняття «ідеологія» визначається дослідником як «непрозора система ідей», що, стверджуючи свободу на словах, на практиці виправдовує пригнічення та експлуатацію. Панівною ідеологією сучасності Жижек називає «гедоністичний цинізм», головний принцип якої постає у формулі: «не вірте у великі ідеї, насолоджуйтеся власним тілом, речами, бажаннями».

Жижек визначає стан сучасного суспільства як «постмодерність», що ґрунтується на занепаді авторитету «великого Іншого», коли рефлексивність суб'єкта маніфестує себе через прив'язаності до різних форм підкорення, параної та нацизму. Способом уникнення подібних патологій Жижек вважає політичний учинок або революцію, що змінить умови можливості постмодерності і таким чином покладе початок новому типу символічного порядку, в якому зможе існувати новий вид суб'єктивності.

Для того, щоб показати, що твердження, ніби ми живемо в постідеологічному суспільстві, дещо передчасне, Жижек наголошує: цинічний розум ніяк не зачіпає фундаментальний рівень ідеології – рівень ідеологічного фантазму – той, на якому ідеологія структурує власне соціальну дійсність.

Отож, мислитель по-новому трактує марксистське формулювання «вони не усвідомлюють цього, але вони це роблять»: ілюзія має своїм місцем не «знання», вона знаходиться в самій дійсності, в тому, що люди роблять. Індивіди беруть до уваги,

Сумний урок останніх десятиліть – капіталізм, який діє як істинно революційна сила, хоча і турбується тільки про себе. У революційних переворотках діє енергія достатньо утопічних мрій – вона вибухає. І навіть якщо результатом соціального бунту стає комерціалізоване, звичайне життя, цей надлишок енергії, котрий розчиняється у результаті, зберігається. Не в реальності, але як мрія, що не залишає нас і вимагає реалізації.

С. Жижек, «Піднесений об'єкт ідеології»

вони помиляються не щодо дійсності, а щодо ілюзії: ілюзії структурують їх дійсність і реальну соціальну активність.

Якщо користуватися класичним розумінням ідеології, що відносить ілюзію винятково до сфери «знання», то сучасне суспільство виглядає, як постідеологічне: переважає ідеологія цинізму, люди більше не вірять в ідеологічні «істини», вони не сприймають ідеологічні твердження всерйоз. Однак фундаментальний рівень ідеології – це не той рівень, на якому дійсний стан речей постає в ілюзорному вигляді, а рівень (несвідомого) фантазму, який структурує саму соціальну дійсність. Уже на цьому рівні наше суспільство зовсім не є постідеологічним.

Жижекком створено оригінальну методологію дослідження таких феноменів сучасної ідеології, як цинізм, тоталітаризм, мультикультуралізм. Зокрема, основним проявом цинізму ідеології західної демократії, на його думку, є те, що суб'єкти ідеології усвідомлюють дистанцію, яка розділяє ідеологічну «маску» та реальність, але не відмовляються від неї. Головним тлом для ідеології сьогодні виступає «не те, що брехня видається за істину, а те, що істина видається за брехню – тобто обман – у симуляції обману». Тому, розвиваючи у своїх останніх роботах «глобальну теорію безвихіддя політико-ідеологічної репрезентації» сучасної ліберальної демократії, Жижек наголошує на необхідності перегляду ключових ідей марксизму та християнства з позиції винайдення в них революційного початку й об'єднувальних принципів.

Цинічна відстороненість є лише одним із багатьох способів заплющувати очі на впорядковану силу ідеологічного фантазму: навіть якщо ми ні до чого не ставимося серйозно, навіть якщо ми дотримуємося іронічної дистанції, все одно ми перебуваємо під владою цього фантазму. Відповідно, Жижек вважає, що саме з цієї точки зору можна погодитися з формулюванням, запропонованим П. Слотердайком: «Вони чудово усвідомлюють, що роблять, але тим не менш продовжують робити це». Наприклад, вони усвідомлюють, що їхня ідея свободи приховує особливу форму експлуатації, але продовжують наслідувати цю ідею.

Загалом, це лише один із аспектів досліджень Жижека, котрий ілюструє оригінальність дослідника та необхідність внесення його досліджень до розгляду широким колом зацікавлених політичною наукою.

□□□ □□□ □□□ □□□ □□□

Підсумовуючи, підкреслимо, що психоаналіз, як напрям дослідження, форма інтерпретації соціальної дійсності з позицій індивіда, суттєво вплинув на інтерпретацію політики загалом, а також на методологічний інструментарій політичної науки. Наскільки розгалуженим є цей вплив ми окреслили у першому питанні, поступово деталізуючи можливі варіанти застосування психоаналізу стосовно політики, у політичній науці протягом усього розділу.

Що суттєво урізноманітнює інструментарій політичної науки завдяки психоаналізу – це огляд несвідомого. Знову згадаємо Лакана: «несвідоме – це політика», що по суті лише уточнює міжособистісну, соціальну природу політичного без ідеалізму чи віри у визначальну роль метафакторів із боку влади, політичної системи, режиму

тощо. Водночас несвідоме не є ізольованою реальністю, прихованою в індивідуальній психіці. Це несвідоме суб'єкта, який у структурному відношенні пов'язаний із дискурсом Іншого.

Відповідно, розгляд психоаналітичного підходу до політики допомагає розглянути більшість класичних понять, знайомих усім, хто цікавиться політичною наукою, під зовсім іншим кутом зору. При цьому широкий спектр цих підходів збагачує політичну науку практично з будь-якої методологічної платформи.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте суть основних положень психоаналізу.
2. Яким чином психоаналіз застосовується у політичній науці?
3. У чому полягає ірраціональна суть політики за З. Фрейдом?
4. Які типи мас можна розглядати показовими при аналізі влади та політики? Аргументуйте свою відповідь.
5. Яким чином працює механізм гіперкомпенсації? Які його особливості у політиці?
6. Чому Г. Лассуел вважає схильність до політичної практики зазвичай виявом патологічних схильностей?
7. Яким чином представники теорії «політичної підтримки» пояснюють важливість політичної соціалізації людини вже з раннього віку?
8. Які образні механізми політичної соціалізації вважаються найбільш ефективними? Чому?
9. Які форми «втечі від свободи» розглядає Е. Фромм?
10. Що таке когнітивний дисонанс?
11. У чому особливість тлумачення «Іншого» Ж. Лаканом?
12. Як можна проінтерпретувати тезис Ж. Лакана про те, що «несвідоме – це політичне»?
13. Чому С. Жижек вважає некоректним дискурс «постідеологічності» суспільства?
14. У чому суть сучасного модусу ідеології, згідно С. Жижека?

Література

Жижек С. Возвышенный Объект Идеологии / С. Жижек ; [пер. с англ. В. Софронова]. – М. : Изд-во «Худ. журнал», 1999. – 237 с.

Жижек С. Интерпассивность. Желание: влечение. Мультикультурализм / С. Жижек ; [пер. с англ. А. Смирнова; под ред. В. Мазина и Г. Рогоняна]. – СПб. : Алетей, 2005. – 156 с.

Жижек С. Киногид извращенца. Кино. Философия. Идеология / С. Жижек ; [пер. с англ. О. Турухина, Е. Феткуддова, А. Павлов, Б. Скуратов, В. Григорьев, О. Дмитриева]. – Екатеринбург : Гонзо, 2014. – 472 с.

Жижек С. То, что вы всегда хотели знать о Лакане (но боялись спросить у Хичкока) / С. Жижек ; [пер. с англ., словац.]. – М. : изд-во «Логос», 2004. – 336 с.

Жижек С. Хрупкий абсолют, или Почему стоит бороться за христианское наследие / С. Жижек ; [пер. с англ. В. Мазина]. – М. : Изд-во «Худ. журнал», 2004. – 178 с.

Жижек С. Щекотливый субъект: отсутствующий центр политической онтологии / С. Жижек ; [пер. с англ. С. Шукиной]. – М. : Изд. Дом «Дело» РАНХиГС, 2014. – 528 с.

Лакан Ж. Семинары. Кн. 1 : Работы Фрейда по технике психоанализа (1953–1954) / Ж. Лакан ; [пер. с фр. А. Титовой, М. Черноглазова]. – М. : Логос, 1998. – 432 с.

Лакан Ж. Этика психоанализа (Семинары: Кн. VII (1959–60) / Ж. Лакан ; [пер. с фр. А. Черноглазова]. – М. : Изд-во «Гнозис», Изд-во «Логос», 2006. – 416 с.

Лассуэлл Г. Д. Психопатология и политика / Г. Д. Лассуэлл ; [пер. с англ. Т. Самсоновой, Н. Коротковой]. – М. : Изд-во РАГС, 2005. – 352 с.

Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / Л. Фестингер; [пер. с англ. А. Анистратенко, И. Знаешева]. – СПб. : Ювента, 1999. – 321 с.

Фрейд З. Вступ до психоаналізу / З. Фрейд ; [пер. з нім. П. Тарашука]. – К. : Основи, 1998. – 709 с.

Фрейд З. Толкование сновидений / З. Фрейд ; под общ. ред. Е. С. Калмыковой, М. Б. Аграчевой, А. М. Боковикова. – М. : Фирма СТД, 2005. – 680 с.

Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм ; [пер. с англ. Г. Швейника]. – М. : Аст, 2011. – 288 с.

Фромм Э. Иметь или быть / Э. Фромм ; [пер. с англ. Э. Телятниковой]. – М. : Аст, Астрель, 2010. – 320 с.

Фромм Э. Искусство любить. Исследование природы любви / Э. Фромм ; [пер. с англ. Л. Чернышёвой]. – М. : Педагогика, 1990. – 160 с.

Юнг К. Г. Архетипи і колективне несвідоме / К. Г. Юнг ; [пер. з нім. К. Котюк ; наук. ред. укр. вид. О. Фешовець]. – Л. : Астролябія, 2012. – 588 с.

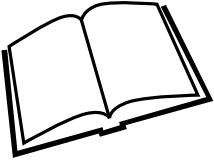
Юнг К. Г. Душа и миф. Шесть архетипов / К. Г. Юнг ; [пер. с нем. А. Спектор]. – М. : АСТ, Харвест, 2005. – 400 с.

Юнг К. Г. Психология бессознательного / К. Г. Юнг ; [пер. с нем.]. – М. : Канон, 1994. – 320 с.

Юнг К. Г. Психологічні типи / К. Г. Юнг. – Л. : Астролябія, 2010. – 692 с.

Юнг К. Г. Символическая жизнь / К. Г. Юнг ; [пер. с англ.]. – М. : Когнито-Цент, 2009. – 336 с.

ТЕМА 10

СЕМІОТИЧНА ПАРАДИГМА СУЧАСНИХ ПОЛІТОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

10.1. Семіотична методологія та можливості її застосування в політичній науці

10.2. Формування семіотико-політичних ідей (стойки, св. Августин, Р. Бекон, У. Оккам, схоласти, Дж. Локк, В. фон Гумбольдт)

10.3. Становлення семіотики як галузі знань і методологічної парадигми політичних досліджень (Ч. С. Пірс, Ф. де Сосюр, Ч. В. Морріс)

10.4. Уявлення про знаковість на межі ХІХ–ХХ століть та їх значення для розвитку семіотики політики (О. Потебня, М. Крушевський, П. Сорокін, Г. Шпет)

10.5. Витоки та специфіка творчості представників тартусько-московської семіотичної школи (М. Бахтін, Ю. Лотман, О. П'ятигорський)

10.6 Семіотико-політичні ідеї у творчості мислителів ХХ століття (У. Уорнер, Р. Барт, М. Фуко, Ж. Бодрійяр, Ф.-Ж. Салазар, Ж. Дерріда)

10.7. Сучасна семіотика політики на пострадянському просторі: основні категорії та напрями досліджень

10.1. Семіотична методологія та можливості її застосування в політичній науці

У процесах, які за своєю сутністю є інформаційними, знаки є елементарними формами відображення даних, а знакові системи – певними базами даних, які мають притаманні їм способи організації. Така база даних є певним символічним образом (моделлю) частини світу, відтвореної в свідомості суб'єкта чи закарбованої в природі (якщо широко розуміти інформаційні процеси). Саме поняття культури відображає не лише сукупність матеріальних і духовних надбань людства, але й знакові посередники між людиною і зовнішнім світом. Культура в такому розумінні є способом відбору та структурування елементів навколишнього середовища (як природного, так і соціального) та власного мислення. Будь-які соціально-культурні феномени відтак можуть розглядатися як знакові об'єкти, отже, потрапляють у поле наукових інтересів семіотики.

Семіотика (грец. *σημείον* – знак, ознака) – це галузь міждисциплінарних досліджень, яка вивчає знаки та знакові системи як засоби зберігання, передавання та переробки інформації у світі в цілому, людському мисленні та суспільстві. Також цей термін використовується для позначення певних знакових систем (семіотика політики, семіотика культури, семіотика мистецтва і под.). В основі семіотики як методологічного підходу до аналізу політичного та теоретичних засад його використання при вивченні політичних явищ лежить розуміння політичної реальності як знакової системи.

Семіотика політики – це міждисциплінарна галузь досліджень і самостійна галузь знань, яка сформувалася у зв'язку із застосуванням досягнень загальної семіотики для аналізу політичних феноменів; філософсько-політологічний підхід, у межах якого політика інтерпретується як знакова система; теоретико-методологічна парадигма філософсько-політологічних досліджень; знакова теорія політики; знакова структура політичної реальності.

Основною *метою* семіотики політики є дослідження політики як знакової системи, аналіз її знакової структурної організації, а також сутності, властивостей, відношень і закономірностей функціонування політичних знаків. *Об'єктом* семіотики політики є політична реальність у її знаковому відображенні. *Предмет* семіотики політики утворюють загальні принципи знакової організації політики, закономірності її розвитку та функціонування як знакової системи, синтактичні, семантичні та прагматичні відношення між політичними знаками, політичними феноменами та носіями політичної свідомості.

Основні *функції* семіотики політики в системі знань про політику: 1) пізнавальна (інформаційна); 2) методологічна; 3) символічно-відображальна; 4) прогностична; 5) евристична. *Структура* семіотики політики: 1) синтактика політики, яка досліджує відношення між політичними знаками; 2) семантика політики, яка досліджує відношення між знаками та політичними явищами, які вони позначають; 3) прагматика політики, яка досліджує відношення людини-суб'єкта політики до політичних знаків, які вона використовує. Основними поняттями семіотики політики є *політичний знак*, тобто елемент дійсності, обраний або створений людиною, який має політичне значення, та *політична знакова конструкція*, тобто стійка конфігурація політичних знаків, яка має самостійне політичне значення.

Семіотичний простір сучасного політичного дискурсу формується різними знаками – *вербальними, невербальними та змішаними*. До *вербальних* належать як окремі слова, так і висловлювання та прецедентні тексти, до *невербальних* – прапори та емблеми, портрети, бюсти, символічні дії, а також знакові символічні особистості – самі політики. *Змішаними* знаками є гімн (доповнення поетичного тексту музикою), герб (поєднання геральдичних символів і девізу) та креолізовані тексти (зображення та текст на пропагандистському плакаті). Як вважають представники семіотичного підходу до вивчення політичної реальності, адекватна інтерпретація політичних текстів потребує врахування всього розмаїття знаків, адже мова політики не зводиться тільки до слів. Як пише К. Гудзон у праці «Мова сучасної політики» (1978), все те, що політики вважають значимим або не значимим, так або інакше знаходить відображення

у стилі життя нації, адже політика – це одяг, їжа, житло, розваги, література, кіно та відпустка тією ж мірою, як і промови та статті. Оскільки значна частина політичних текстів надходить до сучасної людини в широкому екстралінгвістичному контексті, сучасні дослідники семіотико-політичної проблематики звертають особливу увагу на невербальні знаки політичного дискурсу. Коротко розглянемо їх основні типи, виділені за характером знакової субстанції:

1. *Політик як знак*. Вирізняємо два підтипи: політик як представник групи (метонімічний знак, який заміщає групу та персоналізує політичні партії і рухи, символізує політичні погляди, концепції та напрямки) та політик як актор і виконавець ролі (певний образ – втілення рис зовнішності та поведінки, функція агента політики).

2. *Поведінкові знаки*. Дія або вчинок стають знаком, якщо у них з'являється другий план, призначений для символічного «прочитання». Тут варто виокремити *ритуальні* (церемоніальні) та *неритуальні* дії або події. Перші вирізняються відсутністю елемента новизни, прогнозованістю, переважанням фатичної (беззмістовної) комунікації над інформативною (найбільш виразним прикладом є спілкування харизматичного лідера з народом, від якого звичайні громадяни повинні отримувати позитивні емоції). Другі – це театралізовані метафори, які мають політичний характер (наприклад, спалення опудала або акції руху «Femen»).

3. *Символічні артефакти*, якими можуть бути предмети (зокрема, символи вищої влади, одяг, головні убори тощо) та приміщення (соціокультурний локус, тобто соціально значиме місце події, є важливим компонентом комунікативної події – маркуючи ситуацію комунікації, він задає її тональність і стилістику, наприклад, навіює почуття пошани).

Важливим аспектом семіотичних досліджень є і ставлення людини (спільноти) до змісту певного політичного знаку, оскільки множина цих змістів складає суспільну ієрархію цінностей, яка визначає вектори розвитку людства. Семіотичний (синтаксичний, семантичний, прагматичний) аналіз політичних феноменів не лише впорядковує знання щодо принципів організації політичного буття, але й допомагає зрозуміти специфіку сприйняття та відображення світу людиною. Способи та стратегії дослідження політики як певного ідеального об'єкта визначають теоретичну площину семіотико-політичної методології, а прийоми цілеспрямованого перетворення політичної реальності та досягнення бажаних результатів – її практичну площину. І перша, і друга мають спільну основу, спираються на єдину методологічну засаду та ґрунтуються на визнанні політики зразком багатовимірної знакової соціокультурної системи, в якій існують зв'язки між елементами одного рівня, міжрівневі зв'язки, а також зв'язки знаків із об'єктами духовної, соціальної та матеріальної дійсності, які вони позначають.

При цьому, на відміну від альтернативних методологічних систем, які абсолютизують окремі аспекти буття політики та концентруються на тих або інших його властивостях, політика розглядається як форма суспільної свідомості, ціннісна система, практика організації людського життя. За допомогою семіотико-політичної методології кожен структурний рівень політичної реальності аналізується як частина єдиного універсуму. Ці підсистеми, в яких поряд із загальними діють і власні зако-

номірності, визнаються самостійними знаковими об'єктами із специфічними знаковими характеристиками, водночас цей підхід зберігає цілісне уявлення про політику як соціокультурний феномен. Знаковий характер політики дозволяє застосувати досягнення семіотики для аналізу різноманітних політичних явищ, відповідно глибше пізнати політику і побачити інші грані цього системного об'єкта.

Семіотика політики є не лише міждисциплінарною галуззю досліджень знакових вимірів політики. Методологічний аспект розгляду даного поняття можна розкрити за допомогою альтернативного значення більш загальної категорії. Семіотика позиціонується як філософський метод дослідження та інтерпретації дійсності поряд із діалектикою, психоаналізом, герменевтикою, феноменологією, структуралізмом та іншими підходами, які сформувалися на основі філософських напрямів, що дозволяє розглядати семіотику політики як самостійну та повноправну методологію філософсько-політичного дискурсу. Вихідним положенням цього методологічного підходу є утвердження знакової природи політики – твердження про те, що політичній реальності, яка є змістовно багатим і структурно складним утворенням і відображає особливості людського сприйняття світу, а також об'єктивні закономірності співіснування людей у соціумі, теж властива символічність. При цьому не можна досліджувати політичний знак і політичні знакові конструкції окремо від політичної практики, тобто семіотичні дослідження політичної реальності мають виразно окреслений праксеологічний характер.

Теоретичність узагальнення, перенос методів дослідження на інші моделі, системність, структурність і когнітивні паралелі, притаманні семіотичним дослідженням, позитивно характеризують пізнавальні можливості семіотики. У зв'язку з цим, перспективними видаються семіотичні дослідження політики, оскільки вони дозволяють по-новому осмислити співвідношення матеріального світу та нашої свідомості, в якій цей світ постає у вигляді певної символічної реальності.

10.2. Формування семіотико-політичних ідей (стоїки, св. Августин, Р. Бекон, У. Оккам, схоласти, Дж. Локк, В. фон Гумбольдт)

Історично перша антична семіотична традиція представлена вченнями Геракліта, Демокріта, Платона, а також Арістотеля, який у праці «Про тлумачення» (або «Герменевтика», бл. 368-348 рр. до н. е.) писав про необхідність створення науки про знаки. Між стоїками, скептиками, епікурейцями, гностиками та піфагорійцями дискусія в основному точилася щодо трактування сутності слів – одні вважали імена речей відповідними їхній природі, інші ж стверджували, що імена мають умовний характер. Традиційну інтерпретацію природи знаку відображає відома знакова концепція стоїків, за якою знак є логічною імплікацією (якщо є дим, значить, є і вогонь, отже, дим є знаком вогню). Таке обмежене розуміння знаку істотно звужувало і методологічні можливості використання семіотичного підходу для аналізу політичних явищ.

У ранньому Середньовіччі розуміння знаку зазнає істотної зміни. Св. Августин у своєму трактаті «Християнське вчення» (397, 426) визначає знак значно ширше – як

універсальне поняття, яке може бути застосоване до будь-якої реальності та здатне слугувати проміжним засобом пізнання навіть для чогось, відмінного від цієї реальності. Зокрема, св. Августин визначає знак як річ, що чуттєво сприймається (її форма фіксується у відчуттях) та яка сама по собі приводить до пізнання чогось іншого. Таким чином, видатний християнський філософ і теолог започаткував новий підхід в інтерпретації природи знаку, який можна вважати визначальним для всього раннього Середньовіччя, оскільки такі погляди зустрічаємо у працях аж до XIV століття. І хоча він звертає увагу в основному на *словесні* знаки, адже розглядає проблему тлумачення Святого Письма, однак це спонукає його інтерпретувати факти і події, викладені у біблійному тексті, гносеологічно та саме семіотично, інтерпретуючи знак як природну (фізичну, чуттєву) передумову для пізнання створеного світу через тлумачення Божественного Слова. Здійснивши первинне розмежування речей на природні та дані, св. Августин підніс розуміння знаку над розмежуванням природного та культурного буття, тим самим вказав на те, що будь-яка річ, яка у процесі сприйняття приводить думку до іншої речі, крім самої себе, функціонує як знак. Разом із тим, тоді ж почала розвиватися лінія граматичного та лінгвістичного розуміння знаку як слова усної мови, яке дозволяє співбесіднику зрозуміти того, хто говорить (Северин Боецій та середньовічні логіки).

Наступні важливі кроки в розвитку семіотики зробили вчителі церкви св. Ансельм Кентерберійський і св. Бонавентура, а також П. Абельяр, Р. Кілвордбі та Р. Бекон. Останній у праці «Про знаки» (бл. 1265, видана у 1978) запропонував інтерпретацію усного слова, за якою воно первинно позначає не поняття в розумі того, хто говорить, а реально існуючий об'єкт. Таким чином, на основі збереження загальносеміотичної лінії Августина завдяки ідеям Р. Бекона відбувся перехід від суто інтенціонального розуміння природи знаку у царині мови (Боецій виклав його, коли коментував Арістотеля) до екстенціональної семантики, домінування якої можна простежити від XV століття.

Отже, саме у XIV–XVI століттях ці ідеї щодо виведення означуваного об'єкта в реальність поза інтелектом суб'єкта мовлення остаточно утвердились, у тому числі завдяки теорії понять як термінів особливої ментальної мови, сформульованій У. Оккамом. У «Сумі логіки» (1323, видана у 1488) він наводить таку класифікацію репрезентації: одні знаки функціонують як «нагадувальні» (природні знаки, такі, як дим від вогню), а інші – як терміни та речення ментальної мови. Щодо перших, то для того, щоб вони могли репрезентувати означуване, ми вже повинні володіти інформацією про них, знати те, що пов'язує їх із означуваним (вони нагадують, актуалізують вже відому інформацію), що ж до других, то вони здатні приносити нове знання, оскільки вказують на означуване прямо, будучи «прозорими», формально-інтелектуальними замісниками (отже, надають нову, раніше невідому інформацію).

Таким чином, одразу дві тези св. Августина були поставлені під сумнів Оккамом: 1) теза про виключно чуттєвий (такий, що сприймається за допомогою органів чуття, матеріальний) характер знаку; 2) теза про процесуальну послідовність пізнання. Оккам уже не стверджує необхідність первинного пізнання самої речі, яка є знаком, для пізнання об'єкту дійсності, який вона позначає, оскільки внутрішні ментальні

слова вказують на певні речі матеріального світу, тоді як самі можуть бути пізнані лише як об'єкти окремого дослідження, спрямованого на з'ясування їх сутності та природи.

Ще одним предтечею сучасної семіотики є П. У. де Мендоса. У «Курсі загальної філософії» (1617) він пише, що репрезентація об'єкту не тільки пред'являє його пізнавальній здатності, але, встаючи на його місце, ніби заміщає його, подібно до того, як віце-король заміщає короля. Разом із тим, С. Мауро максимально звужує розуміння знаку, визначаючи його у «Філософських питаннях» (1658) як те, що встановлене для того, щоб спеціально приводити пізнавальну здатність до пізнання іншого. Тобто знак, на його думку, це те, що обов'язково приводить пізнавальну здатність до пізнання певної речі, яка відмінна від самого знаку, водночас це приведення відбувається у певний спеціальний спосіб, а знак спеціально встановлений для такого приведення.

Розмаїття підходів до класифікації та типологізації знаку свідчить про ґрунтовну розробку проблеми знаку схоластами. З одного боку, у вченнях мислителів даного періоду бачимо розподіл на природні та конвенційні (встановлені) знаки; нагадувальні, вказівні та прогностичні, а також інструментальні та формальні знаки, з іншого – розподіл на знаки, які обов'язково мають формальну схожість із означуваним (ікони, знаки-копії), та знаки, які такої схожості не мають (знаки-індекси та знаки-символи). Крім того, можна спостерігати розподіл на знаки, які просто вказують на певну річ, та знаки, які не можуть просто і прямо вказати на річ та не мають здатності заміщати її в процесі комунікації. Так само простежується й основна загальноприйнята в семіотичі новітнього періоду класифікація власне на знаки-індекси (дим як слід вогню), знаки-копії (бюст Наполеона) та знаки-символи (наприклад, корона імператора).

Наявні й інші, менш поширені класифікації або розподіли, які не стосуються загальної класифікації за природою знаку та характером репрезентації: розподіл на *доктринальні* та *недоктринальні* знаки (Д. Скот та ін.), *практичні* (дієві) та *споглядальні* (св. Тома Аквінський та інші), *можливі* та *актуальні* (коїмбрські єзуїти), *власні* та *невласні* (насамперед, Ф. де Толедо, а також Ф. де Ов'єдо, С. Мауро та інші). Самі автори праць, у яких здійснювалися узагальнення подібних класифікацій знаків (зокрема, автори коїмбрського курсу логіки Арістотеля), відзначають акцидентальний, другорядний і тимчасовий характер критеріїв розмежування у цих класифікаціях, однак і вони становлять певний інтерес для семіотики політики з огляду на те, що «недоктринальні» знаки – це фактичні знаки політичного буття, тоді як «доктринальні» можуть бути визначені як такі, що використовуються для викладення та передачі політичної доктрини, політичних учень (за аналогією до позиції Д. Скота – це політичні поняття – слова усної та письмової мови, які використовуються у політичній теорії). Споглядальні знаки – ті, які використовуються лише для позначення політичних явищ і подій, а от дієві або практичні (за св. Томою Аквінським) – не лише позначають певний об'єкт, але й мають політичні наслідки, тобто призводять до зміни політичного статусу, реалізуються у владних відносинах.

Якщо узагальнити позиції мислителів, можна зробити висновок, що античні філософи поставили питання про природу знаку, а середньовічні та постсередньовічні схоласти спробували детально проаналізувати його сутність і визначити основні

ознаки, обґрунтувати критерії розмежування та здійснити класифікацію знаків. Вони створили оригінальну семіотичну традицію, яка зберігає свою актуальність донині і досягнення якої можуть використовувати наступні покоління семіотиків. Схоластика розширила розуміння знаку, додавши до числа можливих знаків духовні сутності, тоді як у попередніх ученнях йшлося лише про знаки, які чуттєво сприймаються, внаслідок чого доповнився репертуар і додалася нова класифікація знаків. Подібне визначення знаку дозволяє включити в нього різні духовні утворення (зокрема, категорії, які відображають функціонування політичної свідомості, політичні відносини, політичну соціалізацію тощо) у процесі пізнання світу і насамперед поняття інтелекту, відкриваючи шлях до того, щоб описати весь когнітивний процес як багатofазовий процес означування.

Тобто попередня антична та рання середньовічна традиція обмежувала розуміння знаку, адже, спираючись на дефініцію св. Августина, могла бути застосована лише до тих знаків, які *по-перше*, мають фізичний характер, отже, можуть бути зафіксовані у відчуттях людини, а *по-друге*, повинні бути самі попередньо пізнані у матеріальному сенсі, щоб через них можна було пізнати те, що вони позначають. Таким чином, був введений розподіл на *інструментальні* знаки (ті, які в попередній традиції і є власне знаками, мають чуттєву природу та попередньо пізнаються завдяки їм) та *формальні* знаки (ті, які не сприймаються чуттєво, отже, не можуть бути пізнані попередньо, ведуть до знання про ті речі, які вони означають, та залишаються лише провідниками значення). Крім того, визначаючи знак як «те, що репрезентує дещо пізнавальної здатності» (те, що заміщує собою річ і передає знання про неї), таке розуміння прямо вказало на спосіб приведення пізнавальної здатності до пізнання означуваного як репрезентацію – заміщення однієї речі іншою, в якому вона слугує посередницею у пізнанні заміщуваної речі. Отже, знак є певною річчю, чуттєвою або духовною, яка інструментально або формально приводить нас до пізнання іншої речі.

При цьому саме розмежування на формальні та інструментальні знаки залежить від позиції сприйняття, а сутність речі як знаку не збігається з її фізичною сутністю, але є її семіотичною сутністю, яка вказує на те, що річ співвідноситься, з одного боку, з іншою річчю, яка виступає у якості означуваного, а з іншого боку, – із самою пізнавальною здатністю, а значить – залежить від позиції суб'єкта сприйняття, від установки інтерпретатора.

Природні (політичні знаки-індекси) та *встановлені* (політичні знаки-символи), *інструментальні* (об'єкти, які можуть бути чуттєво пізнані і вказують на політичну дійсність) і *формальні* (політичні поняття, які мають абстрактний характер) знаки, а також інші різновиди знаків, які виділяли схоласти, у політичній реальності відіграють важливу роль, тому їхні семіотичні вчення та розробки наступних поколінь мислителів мають важливе значення для подальшого розвитку сучасної семіотики політики, можуть бути використані як основа для побудови новітніх знакових теорій політичного буття.

Учення про знаки цікавило також багатьох видатних новочасних філософів. Зокрема, Ф. Бекон окреслив різницю між словами та невербальними «знаками речей». Т. Гоббс розробив оригінальне вчення про знаки, в якому визначив їх структуру та

типи. Дж. Локк у праці «Досвід про людський розум» (1690) пише про необхідність піднесення доктрини про знаки на рівень однієї з найважливіших галузей інтелектуальної діяльності, вдруге пропонуючи (як і Арістотель) для неї назву «семіотика», називає слова символами наших ідей. Р. Декарт розглядає репрезентативну функцію знаку в контексті дуалістичності буття та мислення. Г. В. Лейбніц створює теорію історичного походження мови та розвиває вчення про походження назв. Й. Г. Ламберт розглядає невербальні засоби комунікації (гербові знаки, церемонії, музику тощо) та штучні мови наук (алгебри) поряд із природними мовами, істотно розширюючи межі семіотики. І. Кант відносить знаки до засобів дискурсивного пізнання. Г. В. Ф. Гегель відрізняє знак від символу та підкреслює взаємозв'язок знака та мови в пізнанні. Л. Г. Якоб конкретизує співвідношення знака, мови та мислення, виділяє необхідні та довільні знаки, визначає характеристики ефективної знакової системи. В. фон Гумбольдт вважає слово знаком окремого поняття у вченні про внутрішню форму мови, яка акумулює культурний досвід народу. Г. Фреге вводить семантичний трикутник «знак – зміст – значення» як ім'я, аспект розгляду (інформація, яка міститься в імені) та предметну сферу, яка співвідноситься з поняттям. К. Бюлер пропонує класифікацію знаків на симптоми, сигнали та символи. Ф. де Іден та В. Уелбі розвивають сигніфіку – психолінгвістичну теорію знаків.

Якщо семіотика в епохи Середньовіччя та Відродження існувала як частина логіки, то в епоху Нового часу (у зв'язку з доволі широким колом завдань, які перед нею ставилися, та перспективністю) вона почала претендувати на статус частини філософського курсу. Потужний, але поки що прихований потенціал семіотики інтуїтивно відчували вчені, які не лише створили нову систематизовану традицію вчення про знаки, а по суті заклали основи широкого використання семіотичних підходів у наш час. Значення цих розробок не тільки в історичному, але й насамперед у теоретичному плані для сучасної семіотики та семіотики політики складно переоцінити, адже кожна з наведених класифікацій більшою або меншою мірою прийнятна для новітніх знакових теорій і головне – середньовічна та новочасна семіотичні традиції значимі для пошуку і формулювання теоретичних засад семіотики політики як методологічної парадигми сучасного філософсько-політологічного дискурсу.

10.3. Становлення семіотики як галузі знань і методологічної парадигми політичних досліджень (Ч. С. Пірс, Ф. де Сосюр, Ч. В. Морріс)

Теоретичний внесок згаданих у попередньому підрозділі вчених безумовно був істотним, проте конституювання семіотики як галузі знань і методологічної парадигми для низки наук насамперед пов'язане з творчістю двох мислителів – Ч. С. Пірса та Ф. де Сосюра, які писали незалежно один від одного в контексті різних традицій (перший виходив від середньовічної логіки, універсальної граматики та схоластики, про які йшлося вище, та кантіанства, а другий – від лінгвістики).

Чарльз Сандерс Пірс – американський філософ, логік, математик, природознавець, засновник прагматизму та семіотики, який утретє запропонував її відповідну

назву. Основні праці «Що таке знак?» (1894) та «Елементи логіки» (1902) були написані задовго до Ф. де Сосюра, однак зібрання творів було опубліковане вже після смерті вченого (1 том – у 1931, 8 том – у 1958).

Пірс вважав, що мислити без знаків неможливо, та виділив три види знаків за способом позначення свого об'єкту: 1) *подібності* (англ. likenesses) або *ікони* (англ. icons), тобто образи, схеми та метафори, які виконують функцію передачі ідей і репрезентують речі, імітуючи їх (у нас їх ще називають *копіями*); 2) *вказівники* (англ. indications) або *індекси* (англ. indices), які репрезентують речі, тому що фізично пов'язані з ними (наприклад, дорожні знаки, які вказують напрям руху, або займенники, які замість імені позначають даний об'єкт); 3) *символи* (англ. symbols), тобто *імена* або

Те, що відрізняє один знак від інших, і є все те, що його утворює.

*Ф. де Сосюр,
«Курс загальної
лінгвістики»*

загальні знаки, які асоціюються з їх значеннями завдяки звичці (такими є більшість фраз, промов, книг і бібліотек, прапори), тобто *конвенційні знаки*. Також він писав про три основних елементи *семіозису* (знакової дії або невпинного процесу породження значення): *знак* (репрезентант), *об'єкт* (семіотичний об'єкт), *інтерпретант* (переклад, тлумачення, концептуалізація відношення знак/об'єкт у наступному знаці).

Цікавим є також листування Ч. Пірса з В. Уелбі щодо її поглядів на семантику понять, висловлених у праці «Що таке значення?» (1903).

Фердінан де Сосюр – швейцарський учений, засновник лінгвістики та семіології, провісник структуралізму. У «Курсі загальної лінгвістики» (1916), який був укладений студентами на основі конспектів лекцій, Сосюр визначає мову як систему знаків (отже, розглядає лінгвістику як частину семіології), розмежовує мову та мовлення, розрізняє синхронію та діахронію. Він вважає складовими будь-якого мовного знаку (окремої мовної сутності, якій відповідає одне поняття) «означник» і «означуване», а довільність зв'язку між ними та протяжність означника в одному вимірі (часі) визначає основними його властивостями. Для формування методології семіотики політики теоретично цінним стало уявлення про значимість як відношення понять між собою. Погляди мислителя детальніше розглядалися (*див. тему б*).

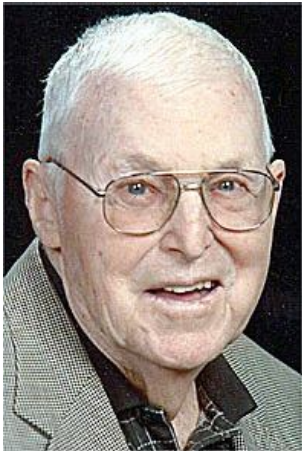
Важливими для подальшого розвитку семіотики були ідеї деяких інших учених, зокрема *Чарльза Вільяма Морріса* – прагматиста та логічного позитивіста, послідовника та систематизатора ідей Ч. Пірса. Його семіотика вирішувала одне із завдань неопозитивізму, яке полягало у створенні єдиної мовної основи для різних спеці-

Чарльз Сандерс Пірс
(1839–1914)

Фердінан де Сосюр
(1857–1913)

Чарлз Вільям Морріс
(1901–1979)

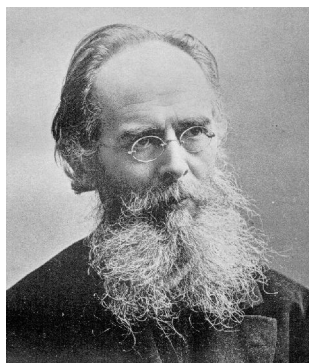
альних наук – фізики, математики, психології, лінгвістики (розвиваючи цю думку, для політичної науки також), а також охоплювала *синтаксис*, *семантику* та *прагматику*. Особливо цінним для становлення семіотики політики було теоретичне відкриття Морріса щодо існування особливого типу *політичного дискурсу* (за допомогою комбінування різноманітних способів використання знаків він виявив шістнадцять типів дискурсу, зокрема, й політичний), а також значиме для PR і політичного маркетингу загалом положення про те, що тільки маючи внутрішню готовність до адекватного тлумачення соціально детермінованих масивів знаково організованої інформації, яка виражається у внутрішньому імунитеті проти знаків, орієнтованих на маніпулювання людьми, особистість може претендувати на ефективне збереження власного автономного «Я».

10.4. Уявлення про знаковість на межі XIX-XX століть та їх значення для розвитку семіотики політики (О. Потебня, М. Крушевський, П. Сорокін, Г. Шпет)

У XIX–XX століттях відбуваються істотні зрушення в гуманітаристиці загалом і в політичній науці, зокрема. Більшість із цих змін були обумовлені суспільними трансформаціями, яких зазнали великі держави у цей час, та народженням низки оригінальних філософських напрямів і галузей знання. Після становлення нових політичних інституцій радянська наука почала активно піддавати ревізії все, що входило за ідеологічні рамки, визначені ленінською інтерпретацією марксистського вчення, а відтак – нівелювала та применшила значення дореволюційних гуманітарних досягнень, тоді як вони вочевидь заслуговують на увагу дослідників, адже кожен із цих підходів згодом став продуктивно використовуватися в різних сферах наукового пізнання.

Багато ідей мислителів указанного періоду у видозміненому вигляді відродилися в радянський період, ще більше – були незаслужено забуті та цікавили виключно вузькопрофільних фахівців. Акцентуючи увагу на значенні даних праць для розвитку багатьох, абсолютно різних галузей знання, відзначимо, що унікальність цих розробок визначалася оригінальністю спрямованістю, новизною, свіжістю ідей мислителів того періоду. Зокрема, саме тоді формувалися погляди на знаковість як таку й знаково-символічне відображення світу в мистецтві та культурі загалом, про яке скаже наступне покоління семіотиків, а також на знакову природу політики.

Хоча предметом навчального курсу «Історія політичних вчень» є світова політична спадщина, ми не можемо з огляду на планетарне значення доробку українських учених, оминати їх у контексті цього підручника. Первинний розвиток семіотичних ідей в Україні пов'язаний із творчістю *Олександра Потебні* – видатного українського

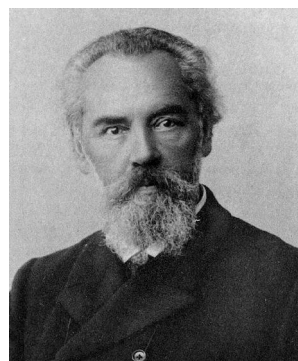
Олександр Потебня
(1835–1891)

філософа, мовознавця, літературознавця, фундатора лінгвістичної поетики, етнографа, педагога і громадського діяча. Основні праці: «Про деякі символи в слов'янській народній поезії» (1860), «Про зв'язок деяких уявлень у мові», (1864), «До історії звуків руської мови» (1871–1883), «Думка і мова» (1862), «Мова і народність» (1895), «Про націоналізм» (1905), «З нотаток із теорії словесності» (1905). Теоретичність, системність і структурність позицій, викладених у цих працях, спрямованість на виявлення когнітивних паралелей, відпрацювання лінгвістичного інструментарію на художніх текстах (а насамперед – на фольклорному матеріалі) відобразились у всьому подальшому розвитку загальної семіотики та семіотики політики.

Учений, теорія поезії якого базується на аналогії між поетичним твором і словом, вивчав внутрішню форму слова, людську комунікацію, поетичне та міфологічне мислення – для нього було важливо виділити різні елементи з поєднання думки та слова. Незважаючи на перше враження, при детальному розгляді можна виявити дуже багато подібного між символічною мовою політики та поетичною мовою. Вчені, які досліджують усталені політичні знакові конструкції, вказують на поширеність використання готових стійких зворотів (кліше) як конструктивних одиниць політичного тексту.

Біля витоків семіотики був і *Олександр Веселовський* – російський філолог, етнограф та історик літератури. Основні праці: «З історії епігета» (1895), «Епічні побудови як хронологічний момент» (1897), «Психологічний паралелізм та його форми у відбитках поетичного стилю» (1898).

До власних теоретичних позицій і висновків Веселовський приходить на основі фундаментальних розробок у галузі порівняльного літературознавства та поетики сюжетів. Його підхід дозволяє зафіксувати єдині схеми організації мовного матеріалу та знайти єдині елементарні одиниці, умовні «цеглинки» – ряди повторюваних форм, які можна потім застосувати при аналізі наступних текстів. Таким чином, він, аналізуючи розмежування мотиву та сюжету, виходить на визначення певного рівня об'єктивності, притаманного побудові мови, якого, власне, і не вистачало гуманітарній науці в цей період її розвитку. Пошук ученого був спрямований на віднайдення повторюваних елементів, і йому вдається вперше зробити це в епігетах, тому, підкреслюючи постійність епігета при певних словах, він вказує на лексичну його обумовленість, тобто засвідчує перетворення синтаксичної одиниці на лексичну. Тим самим він відкриває, що поетичний стиль довго йде у «колії умовності», в якій з-поміж різних епітетів обирається один – найбільш показовий. На думку науковця, поетичні формули – це нервові вузли, дотик до яких будить у нас ряди певних образів відповідно до нашого розвитку, досвіду та здатності примножу-

**Олександр
Веселовський**
(1838–1906)

вати та сполучати викликані образом асоціації. Це – аналог політичних ідеологем та інших знакових конструкцій, які використовуються при пропаганді і контрпропаганді в умовах інформаційної війни.

Наступний етап розвитку ідей Веселовського полягав у виділенні повторюваних формул, коли особистість ще не виділена з колективу, а її емоційність загалом має саме такий колективний характер – складаються дуже короткі формули, які виражаються в загальні, найпростіші схеми найпростіших афектів, нерідко у побудові паралелізму. Ці дослідження стали предтечею виокремлення з символічного поля політичної реальності повторюваних конструкцій, які завдяки емоційному навантаженню є формою збереження й передачі досвіду спільноти та запорукою дієвості політичних ритуалів. Такі конструкції складають основу наративних повідомлень, що виражають, охороняють, зміцнюють, кодифікують політичні уявлення, тобто політичних міфів.

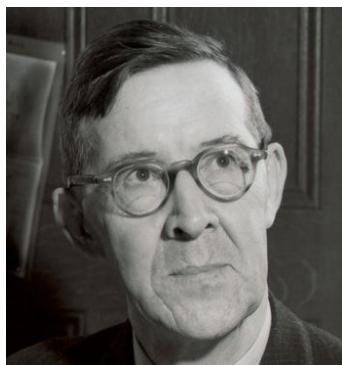
Микола Крушевський – польський мовознавець, фольклорист, перекладач. Основні праці: «Нарис науки про мову» (1883), «Лінгвістичні нотатки» (1880), «Антропофобіка» (1893).

Крушевський у значній мірі реалізує спробу системного погляду на мову з різнорідними мовними параметрами, у «Нарисі науки про мову» пише не тільки про чинники, які створюють мовну систему, але й деструктивні – чинники, які її руйнують – фонетичні, морфологічні, породжуючі та відтворюючі, стверджує, що мова має власну археологію, а безмежність її змінюваності пояснюється символічним характером слова, розвиваючись, мова прагне до встановлення повної загальної та конкретної відповідності кожного слова й поняття. Сучасна наукова теорія обов'язково володіє ознакою системності і це не могло не потрапити в поле зору семіотиків, адже правила порядку в об'єктах семіотики повинні бути адекватними правилам роботи мозку людини. Для семіотики політики синтез філософського, психологічного, лінгвістичного та політичного знання ще попереду, але завдяки таким мислителям він став можливим. Очевидно, для наступних поколінь семіотиків політики подібний системний погляд на мову має велике значення, адже є провісником пошуків первинних елементів політичної комунікації. Крім того, за допомогою «археології мови» можна з'ясувати, що мова прямує до відповідності слів і понять. Це вважається важливою характеристикою мови політики та права, а організація літературної мови близька до структури політичних текстів саме завдяки побудові на основі певних повторюваних конструкцій.

Ще одним предтечею семіотичного підходу можна вважати американського соціолога російського походження *Питирима Сорокіна*. У праці «Системі соціології» (1920) він вивчає провідники-символи (знаки) з акцентом на комунікативній ролі, класифікувавши їх за фізичними властивостями на звукові, світлові, механічні, теплові, рухові, хімічні, електричні, предметні. Останні – це державні, релігійні та сімейні

Микола Крушевський
(1851–1887)

Питирим Сорокін
(1889–1968)

реліквії, гроші. Значущість цих спостережень зростає, адже йдеться про центральні для функціонування політичного суспільства поняття й структури – низку світло-кольорових провідників, які постають у політичному житті та в релігійному культі, в родинних відносинах і побуті – сигнали про капітуляцію, військові накази, символи одруження, почуттів, зміни політичного статусу чи набуття права власності тощо. Вчений розглядає також символічні провідники, які впливають на перебіг процесів взаємодії та руйнування колективних спільнот. Характерно, що відповідна класифікація практично без будь-яких застережень може бути прийнята сучасною семіотикою політики, а приклади, які наводить мисли-

тель, це лише підкреслюють.

Релігійна філософія вплинула на формування семіотики політики через збірку С. Булгакова «Від марксизму до ідеалізму» (1903), опублікований учнями корпус творів М. Федорова «Філософія спільної справи» (1906), в якому обґрунтовується вселюдська єдність і місце самодержавця в спільній справі, працях «Стовп і утвердження істини» (1908), «Іконостас» (1922) та «Імена» (1926) П. Флоренського, «Філософія свободи» (1911) М. Бердяєва, «Анархія та контрреволюція» (1917) Є. Трубецького, а також творчість М. Лосського, С. Франка, Л. Карсавіна та інших мислителів.

Символізм і «символічний містицизм» розглядалися у доповіді В. Іванова «Заповіді символізму» (1910), розробках Б. Бугаєва (Андрія Білого) та М. Волошина, М. Бонч-Томашевського, М. Євреїнова у зв'язку з театральною грою, мовою знаків, дійств, ритму, жесту, музики та іншими явищами. В. Мейерхольд відзначав важливу роль глядача в театрі – четвертого творця після автора, актора та режисера, писав про людське тіло і його пластичне мистецтво, аксесуари навколо нього, відмінний від повсякденного сценічний ритм, живопис, танець, героя та театральну знакову систему. Для розгляду знакової структури політичної реальності важливе значення мають ритуали та церемонії, які мають урочистий та нетривіальний характер, тому знаково-символічні особливості зовнішньої організації театру та особливий ритм театральних дійств, співвідносний за своїм виразом із ритмом окремих ритуалізованих політичних процедур, становить беззаперечний інтерес для семіотики політики.

Культура та цивілізація у всіх складних аспектах взаємодії їх кодів досліджувалася М. Данилевським, зіткнення культурно-цивілізаційних парадигм у період Першої світової війни – В. Ерном та В. Соловйовим, вплив Заходу та Сходу на центральні постаті в історії вивчав В. Ключевський, дуалістичність структур і російську інтелігенцію – М. Гершензон. Дослідниками семіотичних кодів політичної реальності, державницького та імперського мислення, співвідношення європейських та слов'янських ідей москвоцентристського зразка були П. Мілюков та І. Аксаков. Представники школи І. Гревса (П. Біциллі, М. Анциферов, О. Добіаш-Рождественська та інші вчені) розглядали символічний світ Середньовіччя та здійснили реконструкцію його семіотичної системи за збереженими розрізненими знаками, поставили і спро-

бували розв'язати питання про особливості знакових механізмів культури. Інтерес семіотики політики до цієї епохи обумовлений насамперед тим, що вона є принципово символічним середовищем – світом, де всі соціокультурні феномени (політика, право, мораль, мистецтво) були чуттєвим відображенням надчуттєвого буття. Саме середньовічна семіотична традиція може розглядатися як теоретична передумова становлення новочасної семіотики політики.

Визначаючи історичний матеріал, як принципово комунікативний, Г. Шпет у праці «Історія як предмет логіки. Критичні та методологічні дослідження» (1916) вивчав знаковість як властивість історичних фактів та спостереження за ними. Поняття «розуміння», «інтерпретація» є для Шпета досить раціональними, і водночас вони постають методологічними засобами, адекватними для освоєння будь-яких культурних смислів (зокрема, і політичних), що лежать за словом, знаком, фактом. Він одним із перших ужив поняття «семіотичний» та істотно вплинув на наступні покоління дослідників, завдяки яким згодом була створена семіотична традиція 1960-х років. Саме семіотичні ідеї на зламі XIX–XX століть є тим унікальним інтелектуальним феноменом, який став теоретичним і культурно-естетичним джерелом розвитку сучасної семіотики.

10.5. Витоки та специфіка творчості представників тартусько-московської семіотичної школи (М. Бахтін, Ю. Лотман, О. П'ятигорський)

Тартусько-московська семіотична школа – напрям у гуманітарній науці другої половини XX століття, який об'єднав дослідників із Тарту, Москви, Єревана, Риги, Вільнюса й інших міст для структурного аналізу мови та культури як системи бінарних опозицій, що містить певний універсальний код. Первинною моделюючою системою вважалася мова, а політика розглядалася як вторинна моделююча система. Літні школи з вторинних моделюючих систем сприяли обміну досвідом, а результати цього спільного творчого пошуку виходили у «Працях із знакових систем» (з 1964 р. вийшло понад 40 томів). Як вважають дослідники, виникнення тартусько-московської семіотичної школи у 1960-х роках значною мірою було обумовлене прагненням відродити придушені радянським режимом наукові традиції кінця XIX – першої половини XX ст., а її розвитку сприяли наступні зовнішні чинники: релігійний; цивілізаційний; історичний; культурний; еретичний (внутрішньо-еміграційний); особистісний.

Із-поміж мислителів, які формували нову семіотичну школу, варто згадати особистості, ідеї яких були найбільш значимі для розвитку семіотики політики. Заслуговує на увагу Михайло Бахтін – філософ і культуролог, який досліджував три основні рівні семіотичних процесів – «код», «текст» і «висловлювання» та здійснив істотний внесок у семіотичну думку. Він широко тлумачить поняття тексту як

Михайло Бахтін
(1895–1975)

будь-якого зв'язного знакового комплексу, відкриваючи нові сфери застосування наукового апарату мовознавства, водночас суттєво обмежує дослідницькі можливості семіотики, оскільки у праці «Естетика мовної творчості» (1979, 1986) пише, що семіотика переважно вивчає готове повідомлення за допомогою готового коду, тоді як «у живій мові повідомлення ... уперше створюється в процесі передачі та ніякого коду по суті немає». Погляди мислителя вплинули не лише на представників тартусько-московської семіотичної школи, але й на багатьох західних дослідників ХХ століття.

Юрій Лотман – відомий літературознавець, культуролог і семіотик, засновник тартусько-московської семіотичної школи та розробник структурно-семіотичного методу вивчення культури. Семіотику він уявляв як екстраполяцію лінгвістики на пограничні гуманітарні сфери. Основні праці: «Структура художнього тексту» (1970), «Статті з типології культури» (1970-1973), «Семіотика кіно та проблеми кіноестетики» (1973), «Культура та вибух» (1992). Історико-літературні дослідження приводили новатора, який цікавився семіотикою ще у середині ХХ століття, до оригінальних теоретичних і типологічних висновків, значимих для розуміння культури в широкому розумінні.

Усупереч традиційним структуралістським уявленням Лотман не ототожнював

Юрій Лотман
(1922–1993)

код і мову, вважаючи перший штучно створеним об'єктом, а другу – втіленням історії. У поняття тексту вченим вводяться творець і його аудиторія, а знакова комунікація розуміється ним як зв'язок між автономними одиницями. Відмовляючись від структуралістської моделі комунікації, він надає *нерозумінню* творчий потенціал і визначає неадекватність перекладу головною передумовою динаміки культури. Пострадянську дійсність він інтерпретує як спробу переходу від бінарної до тернарної системи, у результаті якої постане щось нове. Його дослідження ієрархічної системи чинів, орденів, зразків державної та приватної поведінки, які визначали семіотичні властивості людини, феномена параду як прояву переміщення ініціативності одиниці в центр і відображення можливості різних людей рухатися одноманітно, а також семіотико-політичні розробки інших знакових об'єктів були високо оцінені послідовниками.

Творчість відомого вченого та правозахисника *О. П'ятигорського* важлива не лише з огляду на сходознавчі відкриття, але й на семіотико-політичні ідеї, які він висловив у праці «Символ і свідомість. Метафізичні роздуми про свідомість, символіку та мову» (у співавторстві з М. Мамардашвілі, 1982), а також більш пізніх «Міфологічних роздумах» (1993), публічній лекції «Міфологія та свідомість сучасної людини» (2006) та книзі «Що таке політична філософія» (2007). Так само інші представники школи (В. Іванов, В. Топоров і Б. Гаспаров) відомі не лише завдяки досягненням у галузі індоевропейістики та славістики, лінгвістики, літературознавства, музикознавства, топоніміки, антропології, психолінгвістики та нейролінгвістики, але й у зв'язку з критикою сталінізму, самостійними політичними поглядами та публікаціями, які призвели до переслідувань у радянський період і еміграції.

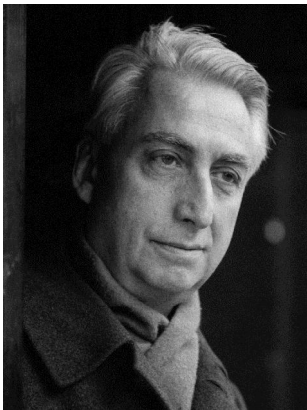
Проблеми влади розглядали також Б. Успенський у праці «Цар та імператор: по-мазанню на царство та семантика монарших титулів» (2000), Ю. Левін у статтях із семіотики лозунгів. Водночас у тартусько-московській школі, на відміну від західної прагматично зорієнтованої соціальної семіотики, *переважають культура й мистецтво як семіотичні об'єкти*. Сьогодні розвивають традиції тартуської школи в напрямку семіотичного аналізу політики за допомогою бінарних опозицій М.-Л. Медісон, О. Пуумейстер, А. Вентсел, П. Селг та інші сучасні естонські дослідники.

10.6. Семіотико-політичні ідеї у творчості мислителів ХХ століття (У. Уорнер, Р. Барт, М. Фуко, Ж. Бодрійяр, Ф.-Ж. Салазар, Ж. Дерріда)

У ХХ столітті для розробки семіотико-політичної проблематики у контексті досліджень зі соціальної та культурної антропології активно використовувався структуралістський підхід. Зокрема, польсько-британський антрополог Б. Малиновський у праці «Наукова теорія культури» (1944) та британський етнограф і соціально-культурний антрополог А. Р. Редкліф-Браун у праці «Природна наука суспільства» (1957) розглядали культуру з цих позицій. Щоправда останній трактував соціальні відносини як результат задоволення базових потреб людини та вважав культуру засобом такого задоволення потреб суспільства в цілому на відміну від Б. Малиновського, який надавав цьому процесу індивідуального характеру, однак обидва віддавали належне структурно-функціональному підходу при вивченні життя соціуму.

Американський антрополог і соціолог У. Уорнер своїми працями «Соціальне життя сучасної спільноти» (1941), «Щоденний радіосеріал: символічний аналіз» (1948), «Американське життя: мрія та реальність» (1953) вплинув на подальші семіотичні дослідження політичної культури, ролі сакрального в повсякденному колективному житті та його ритуалах, соціальної активності у громадянському суспільстві загалом і в структурах, в які воно організоване.

Польсько-австралійська дослідниця А. Вежбицька у праці «Семантика, культура та пізнання» (1992) простежувала вплив семантичних універсалій на формування мов. Етносеміотичні (або ширше, семіотико-культурні) ідеї наявні також у інших антропологічних і етнографічних дослідженнях примітивних спільнот (Е. Холл, К. Леві-Строс), соціальній та інженерній психології високоорганізованого суспільства (А. Чапаніс та інші) та історико-літературознавчих розвідках (Р. Барт, М. Фуко, Ж. Дерріда). Зокрема, К. Леві-Строс – французький етнограф, соціолог і культуролог, який створив школу структуралізму в етнології й оригінальну теорію походження держави та права (т. з. «теорію інцесту»), досліджував примітивні народи (бразильські племена) та продемонстрував багатоманітність культур і міжкультурних відносин у праці «Раса та історія» (1952).

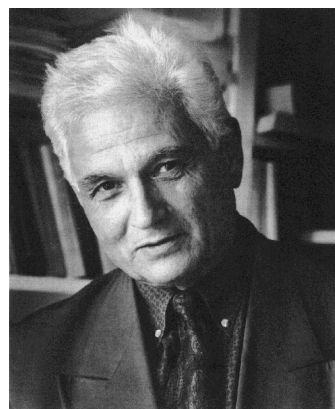
Ролан Барт
(1915–1980)

Ролан Барт – французький структураліст, який у праці «Нульовий ступінь письма» (1953) під впливом лінгвосеміотичних ідей А.-Ж. Греймаса розглядав письмо як певну ідеологічну мережу, розташовану між індивідом і дійсністю, що змушує останнього приймати ті або інші ціннісні (зокрема, й політичні) орієнтації. Намагаючись «марксистувати екзистенціалізм», виявити та описати письмо як третій вимір художньої форми, Барт прийшов до висновку про необхідність семіотичної інтерпретації культурно-соціальних явищ із метою демістифікації масової культури. У «Міфологіях» (1957), «Критичних есе» (1964) та в «Системі моди» (1967) він описує основні міфи буржуазної свідомості, їх відображення в мові та медіа.

Ще один відомий дослідник – М. Фуко – у працях «Слова та речі» (1966) та «Археологія знання» (1969) розглядав відносини між владою і суспільством у контексті структуралістського підходу, істотно вплинув на семіотику політики через намагання розшифрувати дискурсивні практики та генеалогію влади. М. Еліаде у працях «Образи та символи» (1952), «Аспекти міфу» (1964) вивчав сакральне та профанне в історії людства, виділяв елементи культури, які імітують небесний архетип, «центри світу» та світські дії та ритуали, що активізувало подальші семіотичні дослідження політичних міфів.

У контексті перенесення методів соціальної та культурної семіотики, а також структуралістських підходів на політичну площину заслуговує на окрему увагу творчість багатьох інших учених – Н.-Б. Барба, П. О. Брандта, М. Гіршмана, А. Ж. Греймаса, О. Григор'євої, Л. Ельмслева, Р. Кевелсон, Ю. Крістєвої, Л. Марена, К. Меца, Т. Себеока, А. Б. Соломоніка, Х. Телермана, Е. Холла, Р. Й. Якобсона. Разом із тим, італійський філософ, літературознавець і медієвіст У. Еко, якого насамперед знають як автора роману «Ім'я рози» (1980), у працях «Відсутня структура. Вступ до семіології» (1968) та «Роль читача. Дослідження з семіотики тексту» (1979) критикує класичний структуралізм і вважає, що будь-який текст (у широкому розумінні) моделює читача.

Використання постмодерністських підходів у семіотико-політичних дослідженнях практично не вивчалось, тоді як постмодерний проект деконструкції є доволі цікавим. Зокрема, *Жак Дерріда* у праці «Письмо та відмінність» (1967), характеризуючи гуссерліанську феноменологію та гайдеггерівську онтологію, пише, що в «неозорій тіні» Гегеля ці два голоси попри глибоку відмінність звертаються до традиції. Категорії етики в них не тільки роз'єднані з метафізикою, але й приписані чомусь відмінному від себе, попередній і значно більш радикальній інстанції. Коли ж це не так, коли закон, вирішальна влада та відношення до іншого поєднуються в *архї* (з грец. «першоначало»), вони втрачають у ньому свою етичну специфіку. Гайдеггерівській тривозі мислитель протиставляє левінасівський жаж, говорить про його «світ світла та єдності» та пошук соціального ідеалу в ідеалі поєднання (в межах такої геліополітики) – старо-

Жак Дерріда
(1930–2004)

винну співдружність теоретичної об'єктивності та техно-політичного володіння, яку характеризує за допомогою ємкої формули Левінаса «володіти, пізнати, схопити суть синоніми влади».

Розпочавши з деконструкції філософських і літературних текстів, Дерріда розширює сферу її застосування на політику та юриспруденцію. Свою зневагу до традиції, феноменологічного та структуралістського логоцентризму Дерріда, для якого мова первинна відносно буття, реалізує в боротьбі з європоцентризмом, сучасними ліберальними демократіями та їхніми медійними технологіями в праці «Привиди Маркса» (1993). Майбутню демократію, «нове Просвітництво» та «гіпер-політику» він мислить як свободу не робити вибір. Якщо герменевтичний підхід Г. Г. Гадамера заснований на прагненні до розуміння та істини, то з позиції деконструкції вони принципово неможливі.

Дерріда активно займався політикою мультикультуралізму, підтримував нелегальних іммігрантів, засуджував порушення прав людини у Чечні.

Звернемо увагу на низку не менш значущих для семіотики дослідників:

- французький дослідник *Ж. Бодрійяр* у працях «Система речей» (1968), «Суспільство споживання» (1970), «До критики політичної економії знаку» (1972) пояснює споживання з точки зору теорії речей як соціальних знаків із власною ієрархією, а в пізніших – розглядає симуляцію та смерть як основу влади й економії;
- французький філософ, антрополог, філолог і семіотик *Ф.-Ж. Салазар* досліджує політичну владу та розвиває ідеї М. Фюмаролі про роль усного слова в культурі та політиці XVII століття, адаптувавши їх для вивчення сучасної ситуації в африканських країнах, риторики апартеїду, расизму, міжнародних відносин тощо;
- болгарський учений *Р. Стоянов* досліджує відмінності політичної мови, політичного мовлення, політичного дискурсу та політичної пропаганди через призму теорії комунікації та семіотики;
- норвежці *Д. Херадствейт* і *Т. Бьоргу* використовують семіотичну методологію в процесі аналізу динаміки масової комунікації, вивчають семіотику та риторику політичної комунікації.

Сучасні процеси контролю за соціальним життям за допомогою інфостимулів, підпорядкування інтелекту й моральності розрахунку, конформізм як наслідок автоматизації сприйняття сигналів і зростання насиченості інформаційних потоків розглядаються Ф. Берарді в контексті переходу до семіокапіталізму. Використання образу «російського ведмеда» в різних культурах (американській, польській, норвезькій, британській, іспанській та інших) за допомогою семіотичного аналізу різноманітних зрізів політичної реальності досліджують О. Рябов і А. де Лазарі.

У другій половині XX – на початку XXI століття завдяки працям вказаних вище авторів, а також М. Едельмана, Л. Дітгмера, К. Гудзона, П. Бурд'є, Ч. Лемерта, М. Лазара, Е. Ландовскі, У. Хедетофта, В. Дрехслера, а особливо – праці Н. Чомскі «Мова та політика» (1988) і збірці П. Ахонена «Окреслення семіотичних меж політики» (1993) відбувається формування семіотики політики як перспективної галузі знань, яка має свій предмет, функції та структуру.

10.7. Сучасна семіотика політики на пострадянському просторі: основні категорії та напрями досліджень

На сьогодні семіотичні дослідження в нашій державі розвиваються досить активно та різновекторно: з позицій семіотики вивчається не лише власне мова, література, художні та описові тексти, але й мистецтво та культура в цілому. Українські вчені вивчають логічну семіотику (Б. Домбровський), знакову функцію музичного мовлення (С. Шип), семіотику візуально-просторових концептів у творчості Т. Шевченка (Л. Генералюк), міфопоетику метаморфози і способи її об'єктивації у творчості письменників (Л. Дикарева), сакрально-релігійні уявлення, міфи та новели (А. Кирилюк, С. Махліна), міфо-ритуальні аспекти гончарства як полісемантичної знакової системи (І. Пошивайло), семіотику музичного фестивалю (С. Зуєв), семіотичні інтерпретації настанов комунікації (Р. Якуц) та її базові семіотичні моделі (Н. Лікарчук), міф як інструмент легітимізаційної політики (О. Висоцький), семіотичні методи дослідження політичного образу (Н. Юшина), семіотику та семантику тризуба (С. Вовканич) та інші феномени культури в контексті теорії знакових систем.

Крім того, в останні десятиліття на пострадянському просторі з'явилися навчальні видання з цієї дисципліни – курси лекцій Є. Нікітіної, Н. Мечковської, посібники Є. Савелової, Г. Токарева, С. Гринєва-Гринєвича та Е. Сорокіної та інших авторів, низка навчально-методичних матеріалів.

Заслужують на особливу увагу в контексті значення, яке вони мають для розвитку семіотики політики, праці дослідників з історії семіотики та символічна інтерпретація символів тоталітарної епохи (Г. Почепцов, І. Лебедев), мовознавче дослідження семіотики політичного дискурсу (О. Шейгал), семіотичний аналіз взаємодії політичної влади та права (Р. Рахімов, А. Хабібулін), низка авторських розробок у політико-правовій сфері із залученням семіотичної методології (Н. Хабібуліна, Д. Бочаров, В. Вовк, О. Балинська, Т. Луцина, Н. Ковкель, О. Мережко, В. Титов та С. Зархіна, В. Веренич, І. Чернов, І. Честнов, Ю. Чистякова, Н. Юшина), а також аналіз можливостей застосування досягнень загальної семіотики при дослідженні окремих явищ сучасного життя та соціальної реальності в цілому (Ю. Романенко, А. Чантурія).

Разом із тим, фундаментальні українські дослідження, які б достатньо повно відображали зміст і сутність семіотики політики, поки що відсутні. Здійснений аналіз літератури за цією проблематикою свідчить про те, що інтерес до семіотичних досліджень надалі зростає, а теоретико-методологічний потенціал семіотики далеко не вичерпаний. Застосування досягнень семіотики до конкретних сфер суспільного буття та людської діяльності доволі продуктивне, а нові галузі знання, які формуються на основі такого застосування, мають чітко окреслений характер і необхідні підстави вважатися самостійними дисциплінами, прикладом чого є семіотика політики.

Важливе значення семіотика політики має для інтеграції знань із різних дисциплін, зокрема, об'єднання досягнень філософії, логіки, культурології, соціології, психології, лінгвістики, кібернетики, загальної теорії права та політології. Продуктивним наслідком цієї співпраці є дослідження таких феноменів, як політико-правова

комунікація, політико-правова міфологія, політико-правовий універсум, політико-правова реальність і багатьох інших. Крім розробки згаданих вище фундаментальних категорій, актуальними сьогодні є також семіотичні дослідження міжнародних відносин і розподілу ресурсів у сучасному світі, процесів глобалізації, локалізації та глокалізації, проблеми біженців, трудової міграції та її впливу на політичні системи країн-донорів і реципієнтів, інтеграційних, реінтеграційних і дезінтеграційних тенденцій у світовій політиці, напрямів протидії терористичній загрози, реформування системи міжнародної безпеки, перспектив і можливостей створення світового уряду, політичних символів демократії, авторитаризму й тоталітаризму, потенціалу запровадження прямих демократичних процедур і проведення референдуму в інформаційному суспільстві, обрання оптимальної виборчої системи для різних держав, політичної відповідальності народних обранців, популізму, конкуренції ідеологій, можливостей і меж пропаганди, цивілізаційного вибору в умовах інформаційної та гібридної війни, структурування політичних подій у культурних кодах Сходу та Заходу і багатьох інших аспектів політичної дійсності. Ці дослідження ще не реалізовані, але теоретична база для них готується в наш час.

□□□ □□□ □□□ □□□ □□□

Очевидно, що сьогодні інтерес до семіотичних досліджень політичної реальності зростає паралельно зі залученням до поля семіотичного аналізу нових явищ і сфер суспільно-політичного буття. Цей факт зумовлений головною особливістю семіотики, яка полягає в тому, що вона надає можливість побачити онтологічну єдність будь-яких інформаційних процесів, обумовлену використанням у них знаків, отже, семіотика політики дозволяє виявити єдині антропологічні засади, закономірності функціонування та особливості структурної організації політичного буття у зв'язку з особливостями людського сприйняття та відображення світу.

Питання для самоконтролю

1. Чи можна вважати культуру системою знакових посередників між людиною і світом? Яке місце політики в соціально-культурному бутті людства?
2. Яка інтерпретація сутності політики є основною та характерною для семіотичної парадигми політологічних досліджень?
3. Які існують варіанти тлумачення терміну «семіотика політики»? З чим пов'язані відмінності в розумінні цих понять?
4. Як семіотика політики пов'язана із загальною семіотикою, а як – з іншими галузями семіотичного знання? Які з них найбільш плідно взаємодіють із політичною наукою?
5. Яку структуру має семіотика політики як галузь досліджень? Яке її значення для розвитку політичної думки та основні функції в системі знань про політику?

6. Що, на Вашу думку, найбільше сприяло формуванню античної семіотичної традиції? Як давні греки (зокрема, стоїки) визначали поняття знаку? Чому це розуміння обмежує методологічні можливості семіотики політики?
7. Які зміни відбулися в поясненні сутності знаку св. Августином? Що нового він запропонував у визначенні знаку в порівнянні з античними мислителями?
8. Чим пояснюється трансформація розуміння знаку в Середньовіччі? Яким є внесок у цей процес Р. Бекона, У. Оккама, П. де Мендоси та С. Мауро?
9. Як св. Тома Аквінський тлумачив дієві та споглядальні знаки? Яке значення для семіотики політики має цей розподіл і виділення знаків інструментальних і формальних?
10. Які знаки в політичній реальності можна вважати доктринальними, а які – недоктринальними (за Д. Скотом)? Якою є роль середньовічної та постсередньовічної схоластики для становлення сучасних знакових теорій політики?
11. Чому середньовічні схоласти приділяли поняттю знаку значну увагу? Чи можна застосувати схоластичні класифікації в семіотико-політичних дослідженнях?
12. Які мислителі Нового часу здійснили найбільший вплив на процес становлення семіотики як автономної науки?
13. Які головні причини (теоретичні та соціальні передумови) зміни дисциплінарного статусу семіотики на різних континентах наприкінці XIX ст. – на початку XX ст.?
14. Чи відрізняються теоретичні джерела вчень Ч. Пірса та Ф. де Соссюра? Як ці мислителі інтерпретували знакове відношення?
15. Чи можна вважати погляди Ч. Пірса та Ф. де Соссюра на знак предтечею сучасного розуміння сутності та структури політичного знаку? Як Ви можете це обґрунтувати?
16. Як вчення Ч. Морріса та інших послідовників Ч. Пірса вплинуло на сучасне розуміння структури семіотики політики?
17. Кого можна вважати засновником семіотики на українських територіях у XIX ст.? Чому ідеї мислителів того періоду були забуті або гостро критиковані та не отримали подальшого розвитку в наукових дослідженнях аж до початку XXI ст.?
18. Що означає поняття «синтетичне мистецтво»? Що об'єднує семіотику театру та семіотику політики? Що спільного у знакових конструкціях поетичних і політичних текстів?
19. Якого впливу зазнала семіотична думка у зв'язку з творчістю літературознавців, поетів, істориків на межі XIX–XX ст.? Які головні ідеї авторів цього періоду?
20. Чому діяльність представників тартусько-московської школи називають їхньою «внутрішньою еміграцією»? Яких представників цієї школи Ви можете назвати?
21. Чому тартусько-московська школа займалася в основному літературознавчими та культурологічними дослідженнями, тоді як соціально-семіотичні ідеї

на зразок теоретичних відкриттів західних учених почали з'являтися лише у 1980-х роках?

22. Західні семіотично орієнтовані мислителі ХХ ст. приділяли в своїй творчості значно більше уваги політичним питанням, ніж представники попередніх періодів. Як Ви можете пояснити цей факт?
23. Як відомі представники структуралізму (Р. Барт, М. Фуко, К. Леві-Строс) вплинули на становлення семіотики політики?
24. Чи можна вважати творчість постмодерністів культурним явищем, яке гальмує розвиток семіотико-політичних досліджень? Яку користь здатна принести деконструкція як альтернатива логоцентризму феноменології та структуралізму?
25. Чи є специфіка у західної та східної семіотики політики? Які перспективні напрямки семіотико-політичних досліджень в Україні Ви можете окреслити, крім вказаних у навчальній темі?

Література

Борозенец М. От археомодерна к археократии / М. Борозенец // Intertraditionale. Международный альманах Традиции и Революции. – 2010. – № 1. – С. 215–230.

Висоцький О. Ю. Міф як інструмент легітимаційної політики // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. – Сер. : «Філософія. Соціологія. Політологія». – 2006. – Вип. 13. – С. 241–249.

Иванов В. В. Очерки по истории семиотики в СССР / В. В. Иванов. – М. : Наука, 1976. – 298 с.

Лебедев И. А. Семантика и семиотика в культуре тоталитарных обществ : миф, символ, ритуал : дис ... канд. филос. наук: 24.00.01 / И. А. Лебедев. – СПб, 2006. – 163 с.

Лікарчук Н. В. Базові семіотичні моделі комунікації / Н. В. Лікарчук // Наук. часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – Сер. 22 : «Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін». – 2015. – Вип. 16. – С. 69–74.

Лотман Ю. М. Об искусстве : Структура художественного текста. Семиотика кино и проблемы киноэстетики. Статьи. Заметки. Выступления (1962-1993) / Р. Г. Григорьев (сост.), М. Ю. Лотман (сост.). – С. Пб. : Искусство-СПБ, 1998. – 704 с.

Мельникова Е. Эмблема. Очерки по теории и прагматике регулярных механизмов культуры / Е. Мельникова. – М. : Водолей Publishers, 2005. – 232 с.

Павлишин О. В. Українська політико-правова міфологія в контексті семіотичного аналізу феноменів вітчизняної популярної культури / О. В. Павлишин // Українознавчий альманах. – 2012. – Вип. 8. – С. 181–183.

Павлишин О.В. Семіотика політики // Новітня політична лексика (неологізми, оказіоналізми та інші новотвори) / [І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]; за заг. ред. Н. М. Хоми. – Л. : Новий світ-2000, 2015. – С. 352.

Павлишин О. В. Семіотичний підхід до аналізу політичної реальності // Історія політичної думки : підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [І. В. Алексєєнко, Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна та ін.]. – Л. : Новий світ-2000, 2016. – С. 669–688.

Почепцов Г. Г. Семиотика / Г. Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук, 2002. – 432 с.

Почепцов Г. Г. Тоталитарный человек : очерки тоталитарного символизма и мифологии / Г. Г. Почепцов. – К. : Глобус, 1994. – 152 с.

Пятигорский А. М. О некоторых теоретических предпосылках семиотики / А. М. Пятигорский // Избр. труды. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1996. – С. 30–32.

Пирс Ч. С. Что такое знак? / Ч. С. Пирс // Вест. Томского гос. ун-та. – Сер. : «Философия. Социология. Политология». – 2009. – № 3 (7). – С. 88–95.

Рахимов Р. А. Политическая власть и право : проблемы семиотического анализа / Р. А. Рахимов, А. Г. Хабибулин // Правоведение. – 2000. – № 2. – С. 52–59.

Романенко Ю. В. Образи смислоутворюючих чинників в функціонуванні соціальних систем : автореф. дис... док. соціол. наук : 22.00.01 «Теорія та історія соціології» / Ю. В. Романенко. – К., 2006. – 44 с.

«Русский медведь»: История, семиотика, политика / под ред. О. В. Рябова и А. де Лазари. – М. : Новое литературное обозрение, 2012. – 368 с.

Семиотика и Авангард : Антология / Ю.С. Степанов (общ. ред.). – М. : Культура; Академ. Проект, 2006. – 1167 с.

Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / Ф. де Сосюр; [пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко]. – К. : Основи, 1998. – 324 с.

Успенский Б. А. Семиотика искусства. – М. : Школа «Языки рус. Культуры», 1995. – 360 с.

Хабибулина Н. И. Политико-правовые проблемы семиотического анализа языка закона : теоретико-методологическое исследование: дис... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Н. И. Хабибулина. – СПб, 2001. – 335 с.

Чантурия А. В. Семіотичні аспекти дослідження соціальної реальності : автореф. дис... канд. філос. наук : 09.00.03 ; Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2006. – 20 с.

Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса : дис... д-ра филол. наук : 10.02.01, 10.02.19 / Е. И. Шейгал. – Волгоград, 2000. – 431 с.

Юшина Н. Теорія знаків як метод дослідження політичного образу / Н. Юшина // Вісн. Львів. ун-ту. – Сер. : «Філософ.-політолог. студії». – 2011. – Вип. 1. – С. 329–336.

Ahonen P. The Semiotics of Politics and Political Research / P. Ahonen // 11 Semiotische Berichte (Austrian Semiotic Association). – 1987. – № 2. – P. 143–157.

Chomsky N. Language and Politics / N. Chomsky. – Montreal and New York : Black Rose Books, 1988. – 638 p.

Deely J. Four Ages of Understanding : the first postmodern survey of philosophy from ancient times to the turn of the twenty-first century / J. Deely. – Toronto; Buffalo : University of Toronto Press, 2001. – 1019 p.

Drechsler W. Political semiotics / W. Drechsler // Semiotica. – 2009. – 1 (173). – P. 73–97.

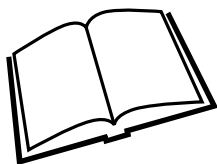
Edelman M. Political Language : Words that Succeed and Policies that Fail / M. Edelman. – New York : Academic Press, 1977. – 164 p.

Meadow R. G. Politics as Communication. – Norwood (New Jersey) : Ablex Publ. Co., 1980. – 269 p.

Meier-Oeser S. Die Spur des Zeichen. Das Zeichen und seine Funktion in der Philosophie des Mittelalters und der Fruhen Neuzeit. – Berlin, New York : W. de Gruyter, 1997. – 483 s.

Tracing the Semiotic Boundaries of Politics / P. Ahonen (Ed.). – Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 2013. – 408 p.

ТЕМА 11

АНАЛІЗ ПОЛІТИКИ ПРЕДСТАВНИКАМИ НЕОМАРКСИЗМУ

11.1. Методологія неомарксизму та можливості її застосування в політичній науці

11.2. Предтечі методологічного напрямку неомарксизму та їхній внесок у його формування (А. Грамші, Д. Лукач, К. Кори)

11.3. Неомарксизм Франкфуртської школи:

11.3.1. Концепція «тотального заперечення» М. Горкгаймера

11.3.2. Дослідження авторитарної особи Т. Адорно

11.3.3. «Одновимірна людина» Г. Маркузе

11.4. Радикальний гуманізм Е. Фромма

11.5. Фрейд-марксизм В. Райха

11.6. Екзистенціалістський марксизм (Ж.-П. Сартр, К. Касторіадіс, К. Лефор)

11.7. «Філософія надії» Е. Блоха

11.8. Структуралістський марксизм Л. Альтюссера

11.9. Неомарксистські ідеї А. Н. Чомські

11.10. Комунікативна раціональність Ю. Габермаса

11.11. Значення неомарксистського підходу до аналізу політики для подальшого розвитку політичної науки

11.1. Методологія неомарксизму та можливості її застосування в політичній науці

Аналіз методологічного простору політичної науки був би неповним без вивчення концепцій, які базуються на основі марксизму та пропонують його творчий розвиток, що дозволяє застосувати марксистський аналіз до умов сучасного суспільства. Ці концепції становлять особливий напрям у спектрі політологічних досліджень. На протигагу ортодоксальному марксизму в науковій літературі прийнято визначення зазначених концепцій як *неомарксистських*.

У загальному розумінні неомарксизм можна вважати особливою течією суспільно-політичної й філософської думки 20–80-х років ХХ століття, що заснована на переосмисленні творчості К. Маркса та його філософії з метою знаходження відповідей на нагальні питання сучасності. У ролі спеціального терміна слово «неомарксизм» починає вживатися з початку ХХ століття і як «новий марксизм» знаходить свій сенс за рахунок деканонізації теоретичної спадщини самого К. Маркса, яку необхідно вписати в проблемний контекст філософії й науки ХХ–ХХІ століть.

Глобальні соціально-економічні, політичні та культурні зміни, що відбувалися наприкінці ХХ століття у світі, сприяли значному розширенню неомарксистської політичної теорії за рахунок залучення елементів інших напрямів сучасної політичної філософії та політології.

На межі ХІХ–ХХ століть увага до напрацювань К. Маркса з боку деяких європейських та американських мислителів, які не належали до когорти ортодоксальних марксистів, значно зросла: читалися лекції про марксизм і соціал-демократію; написано книги про марксизм; видавалися вибірки фрагментів «Капіталу» К. Маркса; в Австро-Угорщині виникла школа австромарксизму, у Кембриджі (Велика Британія) діяв елітарний таємний клуб «Апостоли», на засіданнях якого розглядалися твори К. Маркса. Нова фаза розвитку неомарксизму починається з 1923 р. із виходом праць Д. Лукача, К. Корша та А. Грамші.

Черговим етапом еволюції марксизму стало формування Франкфуртської школи, що склалася навколо Франкфуртського інституту соціальних досліджень, який очолив М. Горкгаймер, задавши дослідницьку парадигму цієї версії неомарксизму. У Франції в центрі розумових зусиль французьких неомарксистів перебувала розробка філософської антропології на базі синтезу західного марксизму й атеїстичного екзистенціалізму. Однак зміною парадигм неомарксистське мислення було зобов'язане в першу чергу Л. Альтюссеру та його школі, які долучилися до критичної кампанії проти сартрівського гуманізму й історизму.

Друга половина 1970-х років стала фінальним етапом західного марксизму як історичної формації неомарксизму. На зламі 70–80-х років ХХ століття західний марксизм фактично припинив своє існування як самостійна ідейна течія у Франції, Італії, Іспанії. У Німеччині та деяких інших європейських країнах (наприклад, у Словаччині) продовжували свою теоретичну діяльність представники наступних поколінь Франкфуртської школи: Ю. Габермас, А. Шмідт, К. Оффе, С. Жижек; видавав і перевидавав свої книги Е. Фромм. Останньою стадією еволюції марксизму став міжнародний постмарксизм, який отримав розвиток упродовж 1980–1990-х років у Європі (*див. тему 12*).

У цілому неомарксизм став реакцією західних інтелектуалів на виклики й суперечності ХХ століття:

- прихід до влади в низці держав Європи тоталітарних режимів, що викликало необхідність в аналізі феномену тоталітаризму;
- вивчення відчуження й одномірності людини в сучасному капіталістичному суспільстві, у зв'язку з чим треба було переглянути традиційні марксистські погляди на пролетаріат як суб'єкт революційного перетворення суспільства;

- потреба в критичному аналізі суспільства й політики, виявленні суперечностей як джерел її саморуку та неспинних змін.

Достатньо поширеним у сучасній політичній науці є підхід, що частково представлений одним із провідних марксистських інтелектуалів П. Андерсоном, за яким неомарксизм фактично ототожнюється з т. зв. «західним марксизмом», куди зараховуються всі нерадянські течії: Франкфуртська школа, фрейд-марксизм, екзистенціалістський марксизм, феноменологічний марксизм, марксистський історизм, школа «Праксис», структуралістський марксизм, аналітичний марксизм, світ-системний аналіз, ліворадикальна критична теорія тощо.

Загалом серед найбільш важливих у неомарксизмі ХХ століття виділяють «діалектико-гуманістичну» традицію, що пропонувала поставити людину в центр марксистської філософії, поєднавши розробки К. Маркса з фрейдизмом, екзистенціалізмом і неогегельянством. До цього напрямку входять Франкфуртська школа (Т. Адорно, М. Горкгаймер, Ю. Габермас, С. Жижек); фрейд-марксизм (В. Райх, Г. Маркузе, Е. Фромм); екзистенціалістський марксизм (Ж.-П. Сартр, К. Касторіадіс, К. Лефор); «філософія надії» Е. Блоха. Другою традицією є т. зв. «сцієнтистський напрям», представники якого пропонували підняти марксизм на високий науковий рівень, очистивши його від абстрактного філософування (наприклад, Л. Альтюссер і його послідовники («структуралістський марксизм»), теорії А. Н. Чомські та ін.).

11.2. Предтечі методологічного напрямку неомарксизму та їхній внесок у його формування (А. Грамші, Д. Лукач, К. Корш)

Теорія неомарксизму виникає як вияв людського критичного ставлення до існуючого світу, починаючи зі всезагальної критичної наукової рефлексії. За допомогою методологічного напрямку неомарксизму можна пояснити значну кількість аспектів сучасного «неокапіталістичного» суспільства, його ідеології, економічних важелів тощо. У своїх розробках неомарксизм використав досягнення класичного марксизму в розумінні історії, індивідуального і суспільного розвитку, його напрацювання в галузі теорії пізнання, діалектики, узагальнив досвід революційних рухів ХХ століття.

У 20-х роках ХХ століття вийшли перші праці Д. Лукача й К. Корша, в яких висунуто вимогу застосувати марксизм до самого марксизму. В Італії в ролі одного з провідних теоретиків західного марксизму можна відмітити лідера Італійської компартії А. Грамші, який сформулював свої головні ідеї у фашистських в'язницях. Саме погляди названих мислителів (разом із ранніми працями самого К. Маркса) формують теоретичні витоки неомарксизму.

Антоніо Грамші – італійський революціонер, теоретик марксизму, засновник і очільник італійської комуністичної партії, найбільш відомим твором якого є «В'язничні зошити» (1929–1935) – записи, зроблені під час фашистського ув'язнення й викладені на сторінках 29 зошитів.

Марксизм й історичний матеріалізм Грамші позначав терміном «філософія практики» («praxis»). Так він підкреслював особливість марксизму як учення, у якому

Антоніо Грамші
(1891–1937)

теорія має перебувати в нерозривній єдності з практикою. Марксизм може допомогти масам стати дієвими особами історії, адже виробляє критичне мислення й цілісне світобачення, що спонукає до активних дій.

Центральним поняттям теорії Грамші є термін «гегемонія», який він запозичив у російських соціал-демократів кінця XIX століття. Гегемонія означає не тільки зайняття провідного місця в політико-економічному житті суспільства, але також отримання авторитету серед народних мас, культурне та моральне лідерство («культурна гегемонія» або «ідеологічна гегемонія»). Без авторитету панування може означати лише диктатуру. Отже, робітничий клас і комуністична партія повинні вести боротьбу не тільки за політичну владу, а й за гегемонію.

Поняття «громадянське суспільство» Грамші вживає на позначення сукупної суспільної діяльності та інститутів, що є частиною держави, але яка не є інструментом безпосереднього володарювання. До цих інститутів належать опозиційні партії, профспілки, добровільні об'єднання громадян, школа, церква. Тобто це сфера, у якій панівний клас «організовує» згоду через ідеологічно-культурну гегемонію (на відміну від політичного суспільства, де панування організоване через примус). У буржуазному суспільстві культурно-ідеологічну гегемонію здійснюють інтелектуали (або «працівники розумової праці»), які обслуговують панівний клас. Це можуть бути «традиційні інтелектуали» з попередніх історичних епох (священники) або «органічні інтелектуали», які виховані самим панівним класом (учителі, офіцери, журналісти, письменники, філософи, політтехнологи тощо).

Грамші стверджує необхідність контакту між «простими людьми» й інтелігенцією, вважаючи необхідною боротьбу за інтелектуальне піднесення мас та відстоюючи ідеї суспільно-активної ролі мистецтва й відповідальності письменника перед народом. Завдання інтелігенції – донести «високі» досягнення культури до народних мас, популяризувати їх, перетворюючи тим самим на основу для практичної діяльності.

Мислитель спробував усебічно проаналізувати феномени фашизму й тоталітаризму як результат кризи політичних і соціальних структур в Італії та Європі в перші два десятиліття XX століття. Як він вважав, політична диктатура стала результатом нездатності правлячого класу отримати підтримку широких соціальних груп. Авто-

Соціальна демократично-бюрократична система породжує величезну кількість людей, які належать до цієї категорії (інтелігенції – авт. теми), що не завжди може бути виправдано з точки зору суспільних потреб виробництва, але пояснюється політичними потребами правлячого класу. Масове «виробництво» інтелігенції призвело до стандартизації особистості і в професійному, і в психологічному відношенні й викликало появу в середовищі інтелігенції тих же явищ, що й в інших стандартизованих соціальних групах: конкуренції, що призводить до створення організацій для захисту професійних прав, безробіття, надвиробництва спеціалістів, еміграції тощо.

А. Грамші, «В'язничні зошити»

ритаризм є формою «пасивної революції», спробою верхів проводити модернізацію економіки, не змінюючи соціальних структур. Для виходу з безвиході тоталітаризму Грамші пропонує комплекс інтелектуальних і духовних перетворень, які зроблять на національному рівні те, що лібералізму вдалося зробити лише для блага окремих верств населення.

Ідеї, які зацікавили А. Грамші, були предметом розгляду також і *Дьйордя (Георґа) Лукача* – угорського революціонера, теоретика марксизму й літературного критика, учасника угорського та міжнародного комуністичного руху, одного із основоположників «західного марксизму».

**Дьйордь (Георґ)
Лукач**
(1885–1971)

Основними його творами є: «Історія та класова свідомість» (1923), «Ленін. Нарис про взаємозв'язок його ідей» (1924), «Знищення розуму» (1954) й «Онтологія суспільного буття» (1971–1973).

Лукач стверджував, що через своє бачення цілісності (тотальності) та зосередженість на центральності товарного виробництва марксизм є найкращим методологічним інструментом критичного аналізу сучасного капіталістичного суспільства; він спроможний відкрити в пролетаріаті силу, здатну на революційне перетворення суспільства.

Лукач вважав, що відчуження набуває дійсно великого масштабу, пояснюючи його перш за все станом людського духу й застосовуючи при цьому елементи соціально-класового підходу. Зняття відчуження він уже в передвоєнні роки пов'язує зі соціалізмом, який постає в його очах чи не як релігійна самопожертва заради великої мети єднання, як моральне перетворення людей, коли все підпорядковане звільненню людини від відчуження. Усе це зумовило ставлення Лукача до Жовтневої революції як до великої очищувальної сили, покликаної зруйнувати ненависний світ відчуження.

Виступає Лукач і проти спрощеного тлумачення співвідношення свободи й необхідності, що полягає в тому, що спочатку відбувається усвідомлення необхідності, а потім, виливаючись у дію, воно дає свободу. Людина дійсно підпорядкована необхідності, але її специфіка полягає у виявленні та створенні найбільш прийнятних можливостей для звільнення від відчужених сил, що панують над нею.

Лукач переосмислив поняття «ортодоксальний марксизм»: він виділяв не вірність догмі, не некритичну віру в ту чи іншу тезу «основоположників» (К. Маркса та Ф. Енгельса), не збереження традицій, а наукове застосування й розвиток марксистського методу в конкретно-історичних умовах.

Поки людина спрямовує свій інтерес суто споглядально на минуле й майбутнє, і те, й інше застигає в певному чужому бутті, і між суб'єктом та об'єктом пролягає непрохідний «шкідливий простір теперішнього». Тільки для того, хто здатний зрозуміти сьогодення як становлення, відкривши в ньому ті тенденції, із діалектичного антагонізму яких він здатний творити майбутнє, – тільки для того сьогодення стає його теперішнім.

*Д. Лукач,
«Історія та класова свідомість»*

Місце Лукача у політичній думці ХХ століття визначається тим, що своєю постановкою проблем він передбачив шляхи, якими пішли багато філософських напрямів цього періоду, особливо неомарксизм та екзистенціалізм. Ставши на позиції Маркса, Лукач зумів осягнути й розвинути гуманістичні традиції його філософії. Міфологічність низки його теоретичних конструкцій була пов'язана з тим, що він не знаходив реальних сил, які могли б утілити ці традиції в життя й звільнити світ від відчуження.

Карл Корш
(1886–1961)

Окрім Лукача серед найбільш видатних та відомих основоположників «західного марксизму» варто згадати *Карла Корша* – німецького революціонера й теоретика марксизму. Найбільш значними його працями є: «Марксистська діалектика» (1923), «Марксизм і філософія» (1923), «Історія марксистської ідеології в Росії» (1932), «Переосмислення головних принципів марксизму» (1937), «Робітнича боротьба з фашизмом» (1941) і «Десять тез про марксизм сьогодні» (1950).

У своїх роботах Корш заявляє про необхідність переосмислення всього розвитку марксизму, починаючи від німецької ідеалістичної філософії як продукту конкретної історичної епохи. За Коршем, марксизм пережив три великі етапи: народження в ролі філософської системи (1843–1848); розпад на політекономію, політику й ідеологію (1848–1900); перетворення на «науковий соціалізм» без безпосереднього зв'язку з політичною боротьбою (після 1900 р.). У цілому Марксова система покликана не збагатити філософію, історію чи соціологію новими відкриттями, а критикувати буржуазну теорію та практику з метою викриття їхньої невідповідності одна одній і пошуку шляхів радикальної зміни матеріальних умов життя та суспільних відносин.

Той факт, що «ортодоксальний марксизм» міг слугувати капіталістичній революції, за Коршем, свідчить про те, що й марксизм (у тому вигляді, як його розвивали Маркс і Енгельс) не зміг звільнитися від своєї буржуазної спадковості. Саме те, що в марксистській теорії та практиці часто виглядало як антибуржуазне, виявилось таким, що може бути легко пристосоване до капіталістичного способу виробництва. Тобто шлях до соціалізму привів до капіталізму нового типу.

Корш зазначав, що аналіз Марксом капіталістичного суспільства зберігає свою цінність, адже жодна зі суспільних проблем, що турбували світ за часів Маркса, не зникла, як і пролетаріат, чисельність якого зростає в ході капіталістичної індустріалізації раніше нерозвинених країн. Якщо в марксистській теорії є недоліки або якщо марксизм сьогодні зазнає поразки як суспільний рух, то це, на думку Корша, вимагає не відмови від марксизму, а марксистської критики марксизму.

Прикладом нової форми мислення є практична критика форм державності, за якої не потрібно намагатися зробити зрозумілими певні історичні форми держави, а необхідно подолати саму розумову форму «держави». Так, подолання держави, на думку К. Корша, є кінцевою політичною метою комунізму.

11.3. Неомарксизм Франкфуртської школи

Франкфуртська школа, що є критичною теорією індустріального суспільства, різновидом неомарксизму й осередком критицизму, була заснована на базі Інституту соціальних досліджень при Університеті Франкфурта-на-Майні. Хоча відлік її існування прийнято вести з 1930 року, коли Інститут очолив М. Горкгаймер, але марксистські дослідження велися тут від моменту його заснування 1923 року.

Прийнято вважати, що в історії Франкфуртської школи можна виділити три найважливіші періоди: «європейський» (від моменту виникнення «школи» до еміграції її провідних теоретиків у США), «американський» (1939–1949 рр.), і «західнонімецький» (після 50-х рр.). Якщо в європейський період було закладено концептуальні основи діяльності Франкфуртської школи, розвинені та конкретизовані протягом подальших етапів її існування, то результатом роботи в США можна вважати оригінальні емпіричні дослідження, у яких було розвинуто теоретичні положення, закладені раніше, та конструктивний розвиток критичної теорії Франкфуртської школи. Що ж до «західнонімецького» періоду, то він характеризується широким розповсюдженням ідей школи (у т. ч. завдяки руху «нових лівих») та поглибленням теоретичних розбіжностей і політичних суперечностей усередині Франкфуртської школи.

Основна тенденція концепцій представників цієї школи полягає в синтезі філософських понять із політологічними та соціологічними. Ґрунтовними ідейними джерелами теорії Франкфуртської школи прийнято вважати марксизм, фрейдизм і гегельянство. Представники школи стверджували, що капіталістичне суспільство перетворилося на масове суспільство споживання, монолітну безкласову тоталітарну систему, у якій революційна роль перетворення суспільства переходить до маргінальних інтелігентів та аутсайдерів. На їх думку, сучасне суспільство технократичне та існує за рахунок розповсюдження хибної свідомості за допомогою ЗМІ, а також популярної культури й нав'язуваного культу споживання. Загальною тематикою досліджень науковці називають руйнування ідеалів Просвітництва під впливом технологічної раціональності, тоді як основними ідеями Франкфуртської школи вважаються такі: зображення пізнього капіталізму та соціалізму як різновиду сучасного індустріального суспільства, абсолютизація діалектичної категорії заперечення, критика гомогенізованого суспільства споживання тощо. Центром дослідження франкфуртців була людина в сучасному масовому суспільстві та виявлення можливостей перетворення західного індустріального суспільства на вільну асоціацію індивідів, де кожен зможе проявити свої можливості для творчості.

До найвідоміших представників цього напрямку відносять М. Горкгаймера, Т. Адорно, Г. Маркузе, В. Беньяміна, Л. Левенталя, Ф. Поллока; до «другого покоління» – Ю. Габермаса, О. Негта та інших. Варто пам'ятати, що термін «Франкфуртська

школа» є збірною назвою, що вживається до мислителів, пов'язаних із Інститутом соціальних досліджень у Франкфурті-на-Майні, хоча представники цієї теорії ніколи не об'єднували себе під такою назвою. Для окреслення основних тенденцій, ідейних джерел, методологічних принципів та основної тематики дослідження Франкфуртської школи пропонуємо розглянути напрацювання М. Горкгаймера, Т. Адорно й Г. Маркузе як найбільш яскравих і самобутніх її представників.

11.3.1. Концепція «тотального заперечення» М. Горкгаймера

Макс Горкгаймер
(1985–1973)

Макс Горкгаймер – німецький філософ і соціолог, один із засновників Франкфуртської школи. Написана М. Горкгаймером спільно з Т. Адорно «Діалектика Просвітництва» (1947) стала програмним виразом філософсько-соціологічних ідей Франкфуртської школи.

У розвиненій ним т. зв. критичній теорії суспільства Горкгаймер намагався поєднати мотиви критики буржуазного суспільства К. Маркса з ідеями гегелівської діалектики, психоаналізу З. Фрейда, а також етики А. Шопенгауера.

Ставши директором Інституту соціальних досліджень у 1930 році, Горкгаймер оголосив його метою розробку «соціальної філософії», доповненої емпіричними дослідженнями. Він вважав, що головним завданням науки в ХХ столітті є допомога людині вистояти під тиском авторитарних методів впливу на індивіда. Ірраціональність сучасного світу можна подолати за допомогою критичного мислення, яке

можливо сформувати тільки тоді, коли людина усвідомлює велич діалектики. У його роботах показано, що діалектика Просвітництва є природним принципом панування, якому підкоряється вся природа і який у європейській культурі модифікувався на основі техніки й технології, заснованої на раціональності. Європейська людина копіює природний принцип панування й за допомогою техніки спрямовує його проти самої природи. У цьому й полягає головна вада європейської цивілізації.

Горкгаймер разом із Адорно розробив т. зв. «теорію панування», у якій історія людства зводиться до історії «панування». Всесвітня історія ним ділиться, на думку дослідників, на три періоди. *Перший* – характеризується пануванням сліпих сил природи над людиною. Це царство хаосу, варварства, відчуження.

Другий період всесвітньої історії, як вважає Горкгаймер, співпадає з історією західної цивілізації. Відділення людини від природи отримується ціною визнання панування,

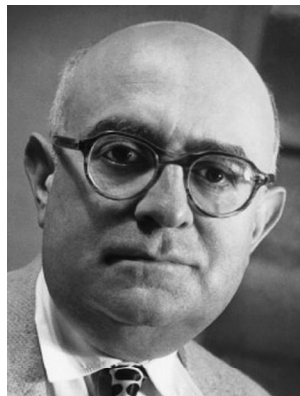
Підвищення господарської продуктивності, яке, з одного боку, створює умови для більш справедливого світу, забезпечує, з іншого боку, технічному апарату й соціальним групам, які його мають у своєму розпорядженні, непомірну перевагу над рештою населення. Тоді як окремих індивідів зникає перед апаратом, який він обслуговує, він забезпечується ним краще, ніж будь-коли.

*М. Горкгаймер,
«Діалектика Просвітництва»*

влади як принципу ставлення людини до природи. Людина намагається не просто нею оволодіти, а прагне до панування. Проте панування людини над природою, навпаки, приковує та робить її рабом природи. *Третій* період мислиться не як царство свободи, а як маніпульоване суспільство. Сучасна епоха є переходом до нього.

Саме під час перебування Горкгаймера на посаді директора Інституту почали розглядатися вагомі актуальні суспільно-політичні проблеми, а Франкфуртська школа стала однією з найбільш авторитетних філософських шкіл.

11.3.2. Дослідження авторитарної особи Т. Адорно

Теодор Адорно
(1903–1969)

Теодор Людвіг Візенгрундт Адорно – німецький філософ, соціолог, музикознавець, представник Франкфуртської школи. Основні твори: «Діалектика Просвітництва» (у спів-авторстві з М. Горкгаймером, 1947), «Авторитарна особистість» (1950), «Негативна діалектика» (1966), «Вступ до соціології» (1968), «Нариси з соціальної теорії та методології» (1970).

У центрі уваги Адорно – рецесивні соціально-антропологічні зміни (відмирання рефлексії, заміна її стереотипними реакціями та уявними кліше), пов'язані з розвитком масової «індустрії культури», зі стандартизацією відносин у монополістичному керованому суспільстві споживання. Він розвинув ідеї «негативної діалектики», у якій зливаються теоретико-пізнавальні та соціально-критичні мотиви: за-

перечення виступає і як відносність будь-якої замкнутої системи понять, і як заперечення існуючої дійсності в ім'я можливості «утопії».

Окремої уваги заслуговує інтерес Адорно до проблеми авторитаризму, що був пов'язаний із виникненням у той час режимів, основним завданням яких було повне й беззастережне підкорення особи представникам влади. Тому в післявоєнні роки *Амбівалентність є масштабною: вона проявляється перш за все в одночасно сліпій вірі в авторитет і готовності нападати на те, що здається слабким і в суспільному відношенні є прийнятним в ролі «жертви».*

*Т. Адорно,
«Авторитарна особистість»*

Адорно та його колеги в університеті Берклі (США) продовжили роботу в цьому напрямі. Вони поставили собі за мету вивчити психологію «потенційного фашиста», описати «новий антропологічний тип», ґрунтуючись на психоаналітичній теорії. Результати роботи стали основою фундаментальної праці «Авторитарна особистість», у якій Адорно та його колеги описують етіологію та особливості «синдрому авторитарної особи».

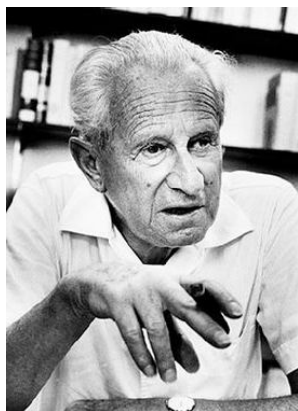
Авторитарний характер можна вважати потенційним ресурсом усіх тоталітарних систем індустріального періоду незалежно від варіацій формальних ідеологічних декларацій. Одним із найзначніших досягнень проекту Адорно можна вважати створення «F-шкали», яка заміряла дев'ять базових особових змінних: 1) традиційність – жорстке дотримання традиційних цінностей середнього класу; 2) авторитаризм – некритич-

не ставлення до моральних авторитетів групи; 3) авторитарна агресія – прагнення до пошуку придушення й покарання людей, які порушують загальноприйняті цінності; 4) антиінтрацепція – опозиція до особового, уявного, «м'якого» мислення; 5) марновірність і стереотипність – віра в містичну приреченість індивідуальної долі, прагнення до мислення в догматичних категоріях; 6) сила та твердість – існування в просторі таких категорій, як «домінування – підкорення», «сила – слабкість», ідентифікація з фігурами влади, перебільшена демонстрація сили; 7) деструктивність і цинізм – загальна ворожість, ненависть до людського, гуманного; 8) проективність – проекція внутрішньо неусвідомлених емоційних імпульсів на зовнішній світ; 9) секс – надмірна заклопотаність сексуальними проблемами.

Для авторитарного синдрому характерне переважно те, що індивід тільки тоді може здійснити власне соціальне пристосування, якщо для нього прийнятні слухняність і підкорення; садомазохістська структура бажань є одночасно й умовою, і результатом суспільної адаптації.

Будучи різнобічною особистістю, Адорно також є автором музичних творів (у т. ч. кількох опер, написаних у близькій до експресіонізму манері), визнаним теоретиком музики.

11.3.3. «Одновимірна людина» Г. Маркузе

Герберт Маркузе
(1898–1979)

Герберт Маркузе – теоретик марксизму, один із представників Франкфуртської школи, філософ, соціолог, психолог, громадський діяч, який значну частину життя прожив у США, де написав більшість своїх творів англійською. Найбільш значними його працями є: «Розум і революція. Гегель і виникнення соціальної теорії» (1941), «Ерос і цивілізація. Філософське дослідження фрейдизму» (1955), «Радянський марксизм. Критичний аналіз» (1958), «Одновимірна людина» (1964) та «Контрреволюція і бунт» (1972).

Осмислюючи теорію К. Маркса, Маркузе вказував, що вона означає кінець класичної філософії та перехід до принципово нового порядку істини, яку не можна витлумачити в термінах філософії. У теорії Маркса будь-яке поняття має принципово інше підґрунтя, подібно до того, як будь-яка нова теорія має нову концептуальну структуру, яку не мож-

на вивести з попередніх теорій.

Протягом життя погляди Маркузе зазнавали змін, проте він завжди вважав, що німецька класична філософія, як і раніше, є актуальною в сучасній соціальній та політичній теорії, при цьому підкреслюючи, що і Маркс, і Енгельс вважали себе спадкоємцями німецького ідеалізму.

Продовжуючи напрацювання теоретиків Франкфуртської школи, Маркузе підкреслює, що сучасна західна культура з її достоїнствами комфорту, технічної оснащеності, зручності буття й безпеки існування породжує репресивну терпимість усіх членів буржуазного суспільства, їхню одновимірність і проінтегрованість у всі сус-

пільні відносини. Він зазначав, що метою суспільства споживання є перш за все збільшення потужності виробництва, проте в цій схемі знеособлюється індивід і втрачається його індивідуальність. Губиться його значущість й унікальність, унаслідок чого виникає почуття безсилля та апатії, втрачається прагнення до активних змін, яке розчиняється в одноманітності. Виникає нова соціальна реальність – суспільство споживачів, які стали одновимірними та проінтегрованими в існуючі суспільні відносини.

Одним із найбільш відомих здобутків Маркузе є концепція «одновимірної людини», тобто такої, яка задана «суспільством споживання». Тут усі ресурси спрямовані на відтворення людини одновимірної свідомості, людини, котра внутрішньо невільна, вважає еталоном мислення та поведінки міркування, що нав'язуються ззовні. Тобто базовими характеристиками «нової» людини стають уніфікованість і знеособленість, через що вона фактично позбавляється можливості чинити ефективний опір маніпулятивному владному впливу.

Маркузе надає великого значення політиці як соціальному явищу, зазначаючи, що внаслідок універсалізації політики та поглинання політикою решти сфер соціального буття, упровадження владного підкорення здійснюється через: політичну маніпуляцію системою штучно нав'язаних («преформованих») потреб; спрощення мовних і мислинневих форм, що контролюють внутрішню свободу індивідів; контроль спогадів і пам'яті; зникнення дистанції між економічною, науковою та політичною сферами. Нова теза, висунута Маркузе, полягає також в абсолютизації засобів масової інформації як знаряддя маніпуляції свідомістю й поведінкою людей «розвиненого індустріального суспільства» за одночасного задоволення їхніх елементарних і створення штучних потреб.

Одним із ключових концептів у роботах Маркузе постає *технологія як форма репресивного контролю*. У цьому сенсі дослідник розуміє технологію не як організаційний початок складної діяльності та послідовність певних операцій, а як засіб тотального панування та регламентації людського існування. В основі сучасної індустріальної цивілізації міститься технологічна раціональність, адже ніколи раніше суспільство не мало у своєму розпорядженні такого багатства інтелектуальних і матеріальних ресурсів і, відповідно, ніколи раніше не знало такого обсягу панування суспільства над індивідом.

За Маркузе, соціальну революцію має замінити «революція людини», її «велика відмова» брати участь у функціонуванні споживачього суспільства й визнавати за

«Сублімоване» рабство... невідчувається як таке, але, навпаки, сприймається як свобода, переживається як повнота життя, усвідомлюється як спонтанна реалізація єдиного можливого способу існування. У робітників не виникає потреби виступити проти існуючої системи виробництва – споживання в цілому, піддавши її революційному запереченню. Одним словом, у людини зникає другий – соціально-критичний – вимір, який раніше виводив її за межі існуючого, вказуючи революційну перспективу.

Г. Маркузе, «Одновимірна людина»

... те, що починалося як підкорення силі, скоро ставало «добровільним рабством», співпрацею з метою відтворення суспільства, що робить рабство все більш щедро винагороджуваним і прийнятним.

Г. Маркузе, «Ерос і цивілізація»

свої ті потреби, які суспільство нав'язує всім; відмова від тієї одновимірної свідомості, яка нав'язується кожному засобами масової інформації, від правил поведінки та норм моралі, які інтегрують людей у це суспільство.

Учений наголошує на екстремістських рухах як основних потенційних суб'єктах *... цілком байдуже, чим забезпечується задоволення потреб, що зростає: авторитарною або неавторитарною системою. В умовах рівня життя, що підвищується, непокора системі здається соціально безглуздою ... а інтелектуальна й емоційна відмова слідувати разом зі всіма уявляється як свідчення неврозу й безсилля.*

Г. Маркузе, «Одновимірна людина»

«радикального перевороту». Політична революція має перерости в зміну свідомості й потреб людини (антропологічний вимір), на культурному рівні нові жанри мистецтва (авангардизм, сюрреалізм і под.) повинні зруйнувати старі форми, які є втіленням репресивної дійсності. За логікою Маркузе, є соціальний прошарок, який більш-менш вільний від «інтеграції» в сучасне індустріальне суспільство. Це вигнанці й аутсайтери, експлуатовані й переслідувані расові меншини, безробітні й ті, хто перебуває на межі безробіття, оскільки внаслідок своєї маргінальності вони менше зазнають негативно-го впливу панівної системи та стоять в опозиції до неї, адже нічим їй не зобов'язані, не мають чого втрачати внаслідок низького статусу та відсутності гарантій.

Маркузе у своїх роботах також пропонує ідеї щодо нового історичного проекту, оскільки технологічне суспільство, що знаходиться на останній стадії придушення природи, на його думку, уже віджило себе. У нього можна знайти два варіанти боротьби з одновимірністю суспільства. Перший полягає в допущенні абсолютно-го руйнування суспільства в результаті впливу деструктивних сил і тенденцій. Другий варіант є більш оптимістичним і полягає в реалізації історичної альтернативи щодо проекту мирного існування нерепресивної цивілізації. У новому суспільстві люди зможуть усвідомити негативи та деструктивну спрямованість одновимірного суспільства, й очевидно стане необхідність зруйнувати його з метою досягнення конструктивних і прогресивних змін у динаміці розвитку суспільства.

Загалом, Франкфуртська школа в історії політичної науки, філософії та соціології ХХ століття залишила помітний слід, розкривши специфіку європейської раціональності, показавши роль і значення соціальних теорій, пов'язаних із практичними діями людей, підкресливши необхідність вироблення нового мислення, що поєднує всі методи й способи осмислення світу – наукові, філософські, політологічні, практичні, естетичні.

11.4. Радикальний гуманізм Е. Фромма

Еріх Фромм – німецький і американський соціальний психолог, філософ, психоаналітик, представник Франкфуртської школи, один із засновників неопрейдизму та фрейдомарксизму. Основними його творами є: «Втеча від свободи» (1941), «Здорове суспільство» (1955), «Мистецтво любові» (1961), «Революція надії» (1968), «Мати чи бути?» (1976).

Еріх Фромм
(1900–1980)

Фромм одним із перших вказав на нездатність ортодоксального фрейдизму та класичного марксизму вирішити проблему взаємодії особи та суспільства. Проте розглядати його як неомарксиста можна тільки в широкому розумінні, оскільки він особливо підкреслює значення соціальної, політичної, культурної й економічної структури суспільства в детермінації поведінки. Важливою характерною рисою його теорії є намагання синтезувати фрейдизм і марксизм, поєднуючи логіку досліджень, характерну для неомарксистів, із психоаналітичними методиками. Теорія Фромма є надзвичайно різноплановою, вона принесла йому світове визнання.

На його переконання, сучасне індустріальне суспільство не дає людині універсальної системи орієнтації та поклоніння. Тому людина не може виробити якого-небудь раціонального порядку у світі для встановлення відносин із самою собою, своїми побратимами та природою в цілому. Невизначеність свободи обтяжує її, вона хоче втікати від цієї своєї свободи. Тому Фромм розрізняє «свободу від» (негативну) та «свободу задля» (позитивну). Безвихідь людських учинків кваліфікується Фроммом саме як «свобода від» – у тому розумінні, що людина втікає від свободи, коли формально її отримує. Зворотним боком «свободи від» є самотність та відчуження, тому така свобода стає тягарем для людини.

Соціальна поведінка людини визначається психологічними механізмами «втечі».

... анонімна влада й автоматичний конформізм у значному ступені є результатом нашого способу виробництва, що вимагає швидкого пристосування до машини, дисциплінованої поведінки мас, спільних смаків...

Е. Фромм, «Здорове суспільство»

Фромм виділяє чотири типи «втечі від свободи»: моральний мазохізм, садизм, деструктивність і конформізм автомата. Суть перших двох полягає в тому, що різні люди знаходять деяке заспокоєння в підкоренні або пануванні. «Деструктивність» виявляється в бажанні знищити все те, що здається сильнішим і більш значущим і породжує відчуття безсилля. Конформізм автомата – це відмова від свого «я», від своєї індивідуальності, розчинення в масі, втрата особи.

Говорячи про садистсько-мазохістську особу в контексті проблеми підкорення, Фромм одним із перших застосовує поняття «авторитарний характер». Цей термін він вважає цілком виправданим, адже особа такого типу завжди характеризується особливим ставленням до влади. Така людина захоплюється владою й хоче підкорятися, вона виправдовує будь-яку владу самим фактом її існування.

Якщо перший механізм утечі від свободи, для якого характерні садистсько-мазохістські тенденції, більше характерний для держав із тоталітарним режимом, то явище «вимушеного конформізму», яке полягає у відмові від самого себе та перетворенні людини на автомат (homo automaton) за одночасної переконаності самого індивіда, що він керується виключно власною волею та власним вибором, характерне для т. зв. західних демократій.

Фромм трактує соціально-політичну деперсоналізацію як відчуження, яке увиразнюється насамперед у деформації потреб індивіда, людина омертвляється під тиском власного розуму, а живуть і процвітають лише організації та машини. Західне капіталістичне суспільство вчений розглядає як середовище для відчуження людської сутності шляхом машинізації, комп'ютеризації та роботизації в ході розвитку НТР.

Важливою рисою доробку Фромма є створення проекту «здорового суспільства», для побудови якого необхідним є усвідомлення й розуміння людиною того, що для гармонізації взаємодії зі світом вона повинна дотримуватися певних норм і змінити свій спосіб життя. Модель нового суспільства має бути заснована на різного роду експериментах, дослідженнях і проектах, які дозволять виявити розбіжності між фактичним і бажаним станом речей, унаслідок чого буде сформовано комплексну стратегію, що базуватиметься на потребах гармонійно розвинутої, творчої особистості. Першим кроком у цьому напрямі має стати здорове споживання, коли цінність предметів споживання та пропонованих послуг визначає здорова раціональність, а не маніпулятивні складові індустрії масового виробництва.

Значну увагу приділяє Фромм особливостям політичного устрою, який має сприяти запровадженню принципів «здорового суспільства»: це має бути демократія, яка

Накази, пропозиції, плани виходять із верху піраміди й прямують до низу. Індивідуальній ініціативі немає місця. Особи – це «випадки»... Тоді як гуманістичне управління – «це вулиця з двостороннім рухом». Цілком можливо поєднувати оптимальну централізацію й участь простих людей в управлінні.

Е. Фромм, «Революція надії»

з пасивної «демократії спостерігачів» має перетворитися на активну «демократію участі», за якої кожен громадянин братиме участь у справах суспільства, як у власних.

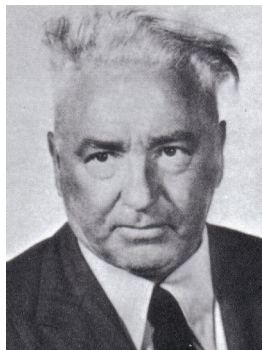
Суттєвого значення мислитель надає створенню ефективної системи розповсюдження інформації, яка виступає вирішальним елементом у формуванні справжньої демократії, пропонуючи створити верховну раду з питань культури, на яку буде покладено обов'язок консультувати політичних діячів, уряд і громадян країни зі спеціальних питань. У разі розбіжності поглядів публікуватимуться як думка більшості, так і думка меншості; причому ця інформація буде доступна кожній людині.

Активна й відповідальна участь у справах суспільства повинна, у свою чергу, привести до заміни бюрократичного, маніпулятивного способу управління гуманістичним. Фромм висуває ідею комунітарного соціалізму, основним принципом якого є участь робітників у процесі ухвалення певних рішень на промислових підприємствах, а мета полягає у створенні такої організації промисловості, у якій кожний працівник був би активним і відповідальним учасником, де робота була б привабливою й осмисленою, де не капітал би наймав працю, а праця – капітал.

За логікою Фромма, людина досягла такого рівня індивідуалізації, за якого тільки цілком розвинена, зріла особа може повноцінно користуватися свободою; якщо індивід не розвинув у собі розум і здатність любити, він, будучи не в змозі витримати тягар свободи й індивідуальності, шукає порятунку в штучно створених зв'язках, що дають йому відчуття приналежності та вкоріненості.

11.5. Фрейд-марксизм В. Райха

Вільгельм Райх – австрійський та американський психолог, один із основоположників європейської школи психоаналізу. Найбільш значними для політичної науки є такі його праці, як «Психологія мас і фашизм» (1930–1933) і «Подивись на себе, маленька людино!» (1946).

Вільгельм Райх
(1897–1957)

Райху вдалося поєднати знання, отримані з клінічної практики, із досвідом, здобутим із громадської діяльності й політичної боротьби активіста комуністичної партії. Результатом цього синтезу стала поява сексуально-енергетичної соціології, у якій Райх органічно поєднує найважливіше з глибинної психології З. Фрейда з марксистським ученням. Його ідеї істотно вплинули на «нових лівих» на Заході.

Значну увагу у своїх роботах дослідник приділяє дослідженню особливостей підкорення особи в контексті аналізу фашизму, використовуючи при цьому свої клінічні знання характерологічної структури особи для дослідження соціальних і політичних явищ. Райх відкидає концепцію, за якою фашизм є ідеологією або результатом діяльності окремої людини, народу, якої-небудь етнічної або політичної групи. Не визнає він і розуміння фашизму, яке обмежене соціально-політичним підходом, що висувається класичними марксистськими ідеологами. Поєднуючи психоаналіз із немарксистським підходом, він відзначає, що фашизм слугує виразом ірраціональності характерологічної структури звичайної людини, первинні біологічні потреби якої пригнічувалися впродовж багатьох тисячоліть. У фашизмі фюрерська ідеологія спирається на традиційну містичну концепцію незмінності людської природи, безпорадність народних мас, їхні прагнення до підкорення авторитету й нездатність до свободи.

Розглядаючи фашизм, Райх підсумовує, що в процесі посилення своєї біологічної жорсткості та втрати властивої їй саморегуляції людина набула всіх тих особистісних особливостей, які призвели до появи «диктаторської чуми»: ієрархічне уявлення про державу, механічне управління суспільством, страх перед відповідальністю, прагнення підкорятися фюреру та владі, потреба підкорятися командам, механічне вбивство на війні. Тобто на зміну кріпацтву приходять внутрішнє рабство.

Одним із перших Райх вказує на небезпечність несвідомості, аморфності, конформізму народу, які є причинами виникнення диктатур, тоталітаризму, фашизму. Схильність підтримувати чинну владу є однією з важливих характеристик авторитарної особистості, характерними для якої Райх також вважав ірраціональність, страх перед свободою та відповідальністю, схилення перед силою й авторитетом влади та прагнення до підкорення.

У цілому характеристика тоталітарного суспільства Райха є послідовністю таких

Фашистська ментальність – це ментальність «маленької людини», поневоленої, такої, яка прагне до влади й водночас протестує.

*В. Райх,
«Психологія мас і фашизм»*

висновків: із біологічної точки зору людство можна вважати хворим; політика слугує ірраціональним виразом цієї хвороби на соціальному рівні; усе, що все відбувається в суспільному житті, визначається психологічною структурою мас; ця психологічна структура існує за рахунок суперечності між пристрасним прагненням до свободи та страхом перед нею.

Наводячи критичну концепцію суспільно-політичного ладу, Райх пропонує шляхи вдосконалення суспільного устрою й говорить про революцію, яка б уможливила людське моральне регулювання й установалення справжніх людських відносин щодо розвитку здібностей людини до праці та пізнання. Він виходить із того, що в процесі трансформації моральних регуляторів капіталістичного суспільства прийде т.

За «демократії праці» ... уперше можливість майбутнього порядку людського суспільства виводиться не з ідеологій або умов, які мають бути створені, а з процесів, які є природними і які завжди були в дії.

В. Райх, «Психологія мас і фашизм»

зв. «демократія праці», тобто таке демократичне

утворення, що не пов'язане з жодними політичними платформами, за якого здійснюється раціональне управління людськими відносинами в процесі їхньої спільної діяльності й природний розвиток усіх життєвих функцій людей через установалення кращих, порівняно з капіталістичним виробництвом, умов праці; ліквідацію відчуження людини від продуктів її праці та процесу виробництва.

11.6. Екзистенціалістський марксизм (Ж.-П. Сартр, К. Касторіадіс, К. Лефор)

Формулюючи основні положення своїх концепцій, неомарксистичні не лише ставали біля витоків нових ідей, але й зазнавали впливів філософських і соціологічних теорій. Однією з таких систем поглядів є відома течія ХХ століття – *екзистенціалізм*. Видатними представниками даного напрямку в ХХ столітті стали Ж.-П. Сартр, А. Камю, Г.-О. Марсель, М. Гайдеггер, К. Ясперс та ін. Будучи самобутньою філософською та літературною течією, екзистенціалізм не залишився осторонь обговорення гострих суспільно-політичних проблем, коло яких багато в чому співпадало із ключовими питаннями, що їх розглядали неомарксистичні.

Жан-Поль Сартр
(1905–1980)

Найбільш сильно зв'язок неомарксизму та екзистенціалізму прослідковується у працях Ж.-П. Сартра, К. Касторіадіса та К. Лефора.

Найбільш відомим представником екзистенціалізму є *Жан-Поль Шарль Емар Сартр* – французький філософ, драматург, письменник (лауреат Нобелівської премії з літератури, 1964), один із найвпливовіших мислителів сучасності. Основні твори: «Нудота» (1938), «Мур» (1939), «Буття й ніщо» (1943), «Екзистенціалізм – це гуманізм» (1945), «Критика діалектичного розуму» (1960).

Будучи самобутнім філософом і літератором, Сартр віддавав належне класичному марксизму, відмічав його

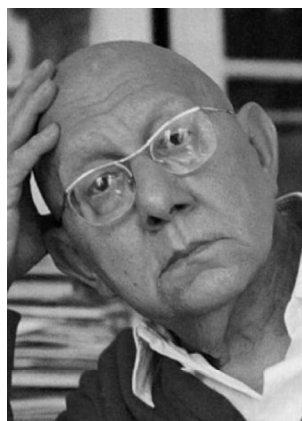
Спроби піднятися «над марксизмом» у гіршому випадку будуть поверненням до домарксистського періоду, у кращому – лише повторенням думок, що вже містяться в цій філософії, навіть якщо автор вважає, що він вийшов за її межі ...

Ж.-П. Сартр, «Критика діалектичного розуму»

індивідуума. У цьому, на думку Сартра, марксизму покликана допомогти органічна інтеграція з атеїстичним екзистенціалізмом і психоаналізом.

Якщо використовувати сартрівську термінологію, можна сказати: людина з'являється у світі як «ніщо», але водночас вона включена в цей світ, злита з ним, підлегла його жорстким законам, а тому є «чимось». Ця відкрита невизначена ситуація трагічна через таку подвійність. Одним із ключових понять концепції Сартра є «відповідальність», щодо якої він зазначає, що людина, будучи засудженою на свободу, несе весь тягар світу на своїх плечах; вона відповідальна за світ і за саму себе як спосіб буття. Він трактує поняття «відповідальність» у його звичному значенні – як свідомість бути безперечним автором події або об'єкта.

Сартр також торкається питання можливості втрати особистістю своєї ідентичності та унікальних особистісних характеристик, вводячи для позначення цієї категорії спеціальні терміни: «автентичність» і «неавтентичність». Із останнього логічно випливає, на думку Сартра, самотність людини, яка є не первинним, початковим станом людини, але виникає лише в умовах певної людської спільності.

Корнеліус Касторіадіс
(1922–1997)

Проблеми самотності особи та шляхи її можливого подолання для сучасного суспільства перебували в центрі наукових пошуків і французького філософа, економіста і психоаналітика грецького походження *Корнеліуса Касторіадіса*, одного із провідних теоретиків групи «Соціалізм чи варварство». Найбільш значними його працями є: «Уявний устрій суспільства» (1975), «Перехрестя в лабіринті» (1983), «Філософія, політика, автономія. Есе з політичної філософії» (1990), «Світ, що настане» (1994).

У методологічному та ідейному інструментарії Касторі-

Автентичність – достовірність людського існування... «неавтентичність», що розуміється як підкорення наперед заданим визначенням, втрата самого себе, підкорення «диктатурі публічності». Будь-які форми соціального існування, колективної дії оголошуються неавтентичними. Недостовірно існуюча людина ... перекладає відповідальність за свої вчинки на природні або соціально-історичні закономірності.

Ж.-П. Сартр,

«Екзистенціалізм – це гуманізм»

адіса виявилися тісно переплетені теоретичні розробки таких авторів, як Платон, К. Маркс, Л. Троцький, З. Фрейд, а також різні інтерпретації цих розробок у рухах «нових лівих» і фрейдомарксистів. Із часом традиційні марксистські установки перестали сприйматися як об'єктивні; однак, незважаючи на очевидне послаблення марксизму, «нові ліві» змогли відродити його як теорію та практику сучасності. Роль Касторіадіса в становленні й розвитку руху «нових лівих», поряд із К. Лефором, Ж.-П. Сартром, А. Камю, А. Лефевром, безперечна.

... Відносини між індивідами й групами, поведінка, мотивації не просто незбагненні для нас, але неможливі самі по собі поза категорію уявного.

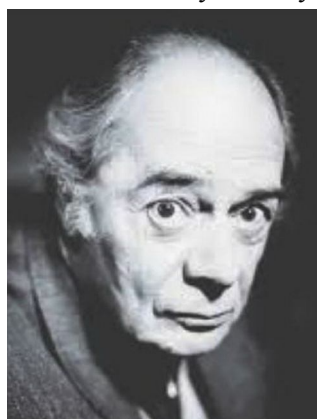
К. Касторіадіс,
«Уявний устрій суспільства»

Можливість побудови суспільства на інших підставах, що настільки переймає Касторіадіса, набуває реального виходу саме на ґрунті марксизму, який наводив наукові докази й обґрунтування трансформації реальності навіть за умови критичного ставлення до них. У вивченні марксизму Касторіадіс пройшов кілька етапів, починаючи з критики Маркса й поступово наближаючись до вироблення власних уявлень, які багато в чому суперечать марксизму й відкидають його як теорію та метод.

Розглядаючи революцію як необхідне явище, оскільки саме революційний проект прагне організувати існуюче суспільство на основі загальної автономії, Касторіадіс відзначає, що реалізація проекту автономії можлива тільки під час і після революції.

Окрему увагу Касторіадіс приділяє ідеї автономії як проекту альтернативного розвитку сучасного суспільства. Він уявляє автономну людину як самозаконодавця, творця установок та інститутів, згідно з якими буде функціонувати суспільство. Касторіадіс бачить в автономії можливість реалізації здатності людей бути повними господарями не лише свого життя, а й життя суспільства з його численними інститутами. Автономне суспільство має на увазі постійне прагнення до встановлення дійсно справедливих суспільних відносин.

Автономний проект Касторіадіса – це класичний зразок політичної думки «нових лівих», він спрямований на радикальну трансформацію реальності на підставі подолання відчуження у світі. Він пропонує своє бачення можливості радикального

Клод Лефор
(1924–2010)

перетворення реальності через розкриття значення автономного суб'єкта та прямої демократії для революційного проекту, тобто переосмислення реалізації соціалістичної революції та соціалістичного вектора розвитку. Значущість проекту автономії для сучасності полягає в тому, що він показує можливості нового антисистемного руху, який має соціалістичні коріння, спирається на демократичні принципи, ставить на чільне місце ідею звільнення людини й саморегулювання суспільства.

Колегою К. Касторіадіса по групі «Соціалізм чи варварство» був Клод Лефор – французький політичний філософ, визнаний дослідник тоталітаризму, основними творами якого є: «Елементи критики бюрократії» (1971),

«Тоталітарний досвід та ідеї політичного» (1976), «Зображення тіла та тоталітаризм» (1979), «Ускладнення. Назад до комунізму» (1999).

Як політичний філософ, Лефор пройшов досить довгий шлях формування в рамках інтелектуальної течії некомуністичних лівих. Однак, незважаючи на значну еволюцію світоглядних установок – від троцькістських поглядів, через групу «Соціалізм чи варварство», до зваженої політико-філософської рефлексії над сучасним демократичним процесом – у центрі його теоретичних інтересів завжди залишалася тема демократії як особливої нової політичної форми сучасного суспільства.

Лефор від початку відмовляється міркувати в логіці протиставлення соціалізму й капіталізму, у якій працювала більшість лівих інтелектуалів 1940–1960-х років. Він замінює її іншою альтернативою, більш характерною, з його точки зору, для сучасного суспільства – альтернативою «демократія/тоталітаризм». На думку Лефора, і демократія, і тоталітаризм є способами інституювання сучасного суспільства; демократія не протистоїть тоталітаризму, а включає його в себе як свою внутрішню тенденцію.

Лефор у буквальному сенсі перевертає відношення між владою й суспільством. Влада – це символічний полюс уявлення, співвідносно до якого конституюється саме суспільство. Її роль – інституювання суспільства за допомогою позначення соціальної ідентичності. Влада функціонує на символічному рівні. Лефор також стверджує, що протилежність інтересів незнищенна, але вона далеко не завжди веде до дезінтеграції соціального тіла. Він вважає, що класовий антагонізм не може бути вирішений і в майбутньому, оскільки це призвело б до гомогенізації соціального простору й відмирання держави. Конфлікт між різними суспільними силами в надрах суспільства не просто нерозв'язний – він є одним із головних джерел формування стійкого соціального зв'язку.

Заперечення внутрішніх поділів політичного призводить лише до нового розколу, у якому – заради спільної згоди та єдності – єдиний Народ протистоїть Ворогові, що є зовнішнім співвідносно до Народу. Знаходження й визначення цього ворога – одна з найважливіших процедур соціального об'єднання.

Оригінальність позиції Лефора полягає в тому, що він пов'язав два великих кола проблем – проблеми процесу становлення й розвитку демократії, який він називав «здобуттям демократії», і проблеми тоталітарного політичного панування.

11.7. «Філософія надії» Е. Блоха

Ернст Сімон Блох – німецький філософ, соціолог і публіцист неомарксистської орієнтації; творець «філософії надії» й «онтології «Ще-Не Буття». Найбільш значними його працями є: «Дух утопії» (1918), «Свобода і порядок. Нарис соціальних утопій» (1946), «Принцип надії» (три томники, 1954–1960), «Основні філософські питання онтології Ще-не-буття» (1961), «Атеїзм у християнстві» (1968), «Experimentum Mundi» (1975).

Блох увійшов в історію філософської й політичної думки перш за все як автор праці «Принцип надії». Зроблена ним енциклопедична спроба виправдання утопії

Ернст Блох
(1885–1977)

з наданням їй нової інтерпретації, привернення уваги до феномену надії значно вплинули на сучасних мислителів. Він був учасником діалогу марксизму й християнства; критично підтримував «нових лівих» та студентський рух 1960-х років.

Блох постійно критикували на Заході за його неомарксистські погляди та спроби синтезувати марксизм із іншими ідеологіями й філософіями, проте й у радянській літературі творчість Блоха отримала однозначно негативну оцінку.

Саме марксизм став відправним пунктом міркувань Блоха про утопію. Незадоволеність теперішнім є найбільш істотною рисою утопізму як світовідчуття, властивою мислителю. Блох бере на озброєння відому критику Марксом утопії як досконалого стану суспільства, як дея-

кої ідеальної, статичної й самодостатньої конструкції, одного разу спорудивши яку, ми доводимо історію до кінця.

Блох став, по суті, першим мислителем ХХ століття, який наповнив поняття «утопія» абсолютно новим змістом: не як проект майбутнього, не як негативне позначення чогось нездійсненого та примарного, як це було раніше, а як невід'ємну

Увесь світ перебуває в дорозі, маршрут якої ще ніде не визначено.

Е. Блох

рису людського існування і світу в цілому. Концепція утопії, що розуміється філософом як постійне дослідження прихованих можливостей світу, актуалізація чогось реально наявного, але ще не проявленого. Урешті-решт утопія, за логікою Блоха, виявляється тісно пов'язаною з проти-

лежною їй матеріальністю та проявляється в будь-якому творчому акті.

Найважливішою рисою, фундаментом думки Блоха була онтологія процесів, яку сам він назвав онтологією «*ще-не-буття*». Й утопія в його онтології іманентна світу, без неї не існують ні людина, ні буття, що її оточує. Блох називає її конкретною (тобто реально можливою) утопією. Утопія проростає зсередини світу як результат певних історичних обставин і тенденцій.

Притаманність утопії світу, її необхідна наявність у будь-якому творчому акті надають їй особливого роду об'єктивності. Блох наполягає на тому, що в науковому пізнанні, релігійній практиці, художній творчості нас супроводжує утопічне мислення як реалізація прихованих можливостей світу, актуалізація чогось реально наявного, але ще не проявленого. Утопічний світогляд є світоглядом критичним, а тому негативним.

Трагування Блохом феномену надії є практично-діяльнісним. Надія завжди пов'язана з дійсністю, спирається на неї й опосередковує її. Багатство надій пов'язане з багатством практики. Надія в блохівському розумінні не послаблює, а посилює індивіда, який практично діє. Надія – це не тільки афект очікування, не тільки рух душі, а й утопічна

Тільки атеїст може бути добрим християнином, тільки християнин може бути гарним атеїстом ... найкращим у релігії є те, що вона породжує єретиків.

Е. Блох, «Атеїзм у християнстві»

функція, що впливає на історичний процес і соціальне життя. Саме у функціональному розумінні надії полягає новизна підходу Блоха. Якщо феномен надії та утопізму притаманний будь-якій людині, то тим самим змінюється уявлення про рушійні сили розвитку самого суспільства й людини. Утопія та її прояви в різних формах стають продуктивною силою.

Блоха також цікавить суспільна перебудова, перетворення об'єктивного світу. У цьому він пов'язує свої надії із соціалістичним робітничим рухом і партією, яка його представляє.

11.8. Структуралістський марксизм Л. Альтюссера

Луї Альтюссер – французький філософ марксистського напрямку, основними творами якого є: «За Маркса» (1965), «Читати «Капітал» (1965), «Філософія і спонтанна філософія вчених» (1967), «Ленін і філософія» (1969), «Філософія і марксизм» (1988), «Майбутнє триває вічно» (1992).

Луї Альтюссер
(1918–1990)

Альтюссер був прихильником комуністичного руху та членом комуністичної партії Франції, однією з чільних фігур структуралізму. Визнаючи кризу марксизму, відмовляючись, проте, визнати її простим результатом догматизації, він долучається до перечитування Маркса та інтерпретує Марксову критику політичної економії. На тлі загального підйому французького марксизму на початку 1960-х років Альтюссер запропонував абсолютно нову, сциєнтистську інтерпретацію творів Маркса, спираючись на французьку традицію епістемології науки, структуралізм, спінозизм¹ і психоаналіз.

Структуралістський марксизм робить спробу максимально широко осмислити реальність, охопити більшість сторін соціальної дійсності. Альтюссер вважав своїм основним завданням показати, що ж саме стверджував Маркс насправді, однак у результаті він розвиває й інтерпретує класичні ідеї марксизму, стаючи творцем самостійної концепції, а не просто коментатором канонічних текстів.

Він часто говорить у своїх роботах про те, що кожна теорія створює власний світ «теоретичних об'єктів», відмінний від світу, що спостерігається в повсякденному житті. Альтюссер стверджував, що спостережуваний світ у деякому ступені «створюється» структурою (проблематикою) використовуваної нами теорії, фактично перифразуючи структуралістську тезу про те, що наші уявлення про світ і є сам світ. З іншого боку, як марксист, він доводить «науковість» своїх побудов у тому сенсі, що вони є дійсним відображенням реальності і здатні цю реальність пояснювати, прогнозувати й змінювати.

¹ Спінозизм – учення нідерландського філософа Б. Спінози, основними рисами якого є пантеїстична метафізика, натуралістичне вчення про природу й раціоналістично-історична критика релігії.

Виділяючи безліч видів конкретних практик, Альтюссер зосереджується на трьох із них: економічній, політичній та ідеологічній, вважаючи їх основними для будь-якого суспільства та індивіда. Терміни «політичний» та «ідеологічний» мають у нього значно ширше значення, ніж зазвичай, і практично містять у собі більшість аспектів соціального життя. Політика та ідеологія не є простим наслідком економіки, вони здатні чинити зворотний вплив на економічні відносини.

Визначивши три основні елементи будь-якої практики, він доводить важливість не цих елементів самих по собі, а значущість їхніх взаємин, сукупності їхніх зв'язків, організації та логіки цих елементів. Ці зв'язки, логіка взаємовідносин визначаються ним як «структури» практик. Структури основних практик – економічної, політичної, ідеологічної – складають відповідні «рівні суспільства», що перебувають, у свою чергу, у певних взаєминах, сукупність яких є «структурою структур» або «соціальною формацією».

У ролі рушійної сили соціального розвитку, що надає динамізму суспільному життю, Альтюссер бачить протиріччя, наявні на кожному рівні (так, наприклад, основним структурним протиріччям економічного рівня є протиріччя між «продуктивними силами» й «виробничими відносинами»). Зміни соціальної системи в цілому розглядаються як результат взаємин протиріч різних рівнів суспільного життя у внутрішній «структурі структур» – соціальній формації. Це взаємовідношення може бути двох видів: або протиріччя різних рівнів підсилюють одне одного, або вони взаємно ліквідуються. Називаючи співвідношення протиріч у «структурі структур» «наддетермінацією», Альтюссер доходить висновку про те, що результатом першого виду взаємовідносин буде революція або бурхливі суспільні зміни, а результатом другого – стагнація й занепад.

Альтюссер і його послідовники, переходячи від економіки до політики й ідеології, не досліджують їхні внутрішні структури, відмінні від економічної, а вважають за краще розглядати «поверхневі» інститути. Справді, якщо у виробничій практиці матеріальний світ багато в чому визначає й контролює поведінку індивіда, то в політичній та ідеологічній (духовній) практиках індивід намагається здійснювати контроль над об'єктивною реальністю. Альтюссер робить висновок про те, що внутрішні економічні структури «породжують» поверхневі ідеологічні та політичні інститути.

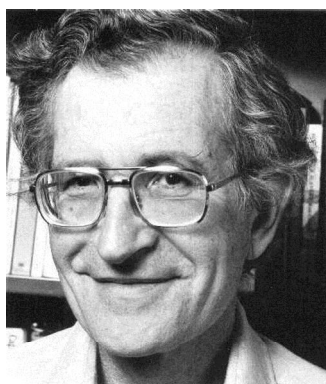
Сформульована Альтюссером теорія ідеології, заснована на поняттях інтерпеляції та суб'єктивації, є однією з найбільш відомих концепцій ідеологій у сучасній політичній філософії. Під інтерпеляцією мається на увазі термін, що описує процес впливу ідеології на окремого суб'єкта, тим самим фактично представляючи його у вигляді явища. Альтюссер виступає проти класичного визначення суб'єкта як причини й сутності: іншими словами, ситуація завжди передує індивідуальному чи колективному суб'єкту, а сам суб'єкт не існує до формування його владою або ідеологією.

Я боровся з усім, що уявлялося мені несумісним із матеріалістичними принципами марксизму, так само, як і з залишками ідеології, особливо з апологетичною категорією «діалектики» й навіть із самою діалектикою, чий відомі «закони» потрібні були, на мою думку, тільки щоб пояснювати постфактум те, що сталося, і які використовувалися керівництвом партії для виправдання своїх рішень.

*Л. Альтюссер,
«Майбутнє триває вічно»*

Життя Альтюссера було затьмарене шизофренією, на яку він страждав багато років, що призвело до передчасного завершення його філософської кар'єри. Проте в цілому роботи мислителя вплинули на ліворадикальні течії 1960-х років, на маоїстські групи французьких інтелектуалів, навколо яких починалося формування пост-структуралізму.

11.9. Неомарксистські ідеї А. Н. Чомскі

Аврам Ноам Чомскі
(нар. 1928)

Аврам Ноам Чомскі (також помилково транскрибується як Хомський) – американський лінгвіст, філософ і політичний активіст, аналітик, літератор. Найбільш значними його працями є: «Проблема знання та свободи» (1971), «Мова і політика» (1988), «Необхідні ілюзії: контроль над думкою в демократичних суспільствах» (1989), «Стримуюча демократія» (1992), «Чого дійсно хоче Дядько Сем» (1992), «Мова та думка» (1994), «Гегемонія або боротьба за виживання: прагнення США до світового панування» (2003).

Чомскі є автором класифікації формальних мов, названої «ієрархією Чомскі». Крім лінгвістичних робіт, він широко відомий своїми радикально-лівими політичними поглядами, а також критикою зовнішньої політики уряду США. Його політична активність полягає переважно в написанні журнальних статей і книг, а також у публічних виступах. Сьогодні він є одним із найвідоміших лівих діячів, особливо серед учених і студентів університетів.

Сам Чомскі характеризує себе в традиціях анархізму (лібертарного соціалізму) – політичній філософії, яку він стисло пояснює як заперечення всіх форм ієрархії та їхнє викорінення, якщо вони не виправдані. На відміну від багатьох анархістів, він не завжди виступає проти виборчої системи; визначаючи себе як «попутника» (англ. «Fellow traveler») анархістської традиції, а не класичного анархіста, пояснюючи цим свою готовність іноді співпрацювати з державою.

Чомскі є послідовним критиком урядів США та їхньої політики, визначаючи США як єдину наддержаву, яка веде агресивну політику. Одним із ключових прагнень наддержав, за твердженням Чомскі, є організація й реорганізація навколишнього світу у власних інтересах із використанням військових та економічних засобів. Він критикував втручання США в справи центрально- й південноамериканських країн і військову підтримку Ізраїлю, Саудівської Аравії та Туреччини. Основними джерелами міжнародного тероризму він вважає провідні світові держави, наприклад США.

Матеріальні та ідеологічні підсумки сприяють вияву розуміння того, що «демократія» за кордоном повинна відображати модель, до якої прагнуть у США: форми контролю, що направляються зверху, коли публіці відводиться роль глядачів; недопущення цієї публіки на арену прийняття рішення, звідки повинні бути вигнані «неосвічені аутсайтери, які лізуть не в свою справу»...

*А. Н. Чомскі,
«Прибуток на людях»*

Дослідник постійно акцентує увагу на своїй теорії, за якою велика частина американської зовнішньої політики базується на «загрозі гарного прикладу», яка полягає в тому, що певна країна могла б успішно розвиватися поза сферою впливу США, створюючи так ще одну дієву модель для інших країн, зокрема тих, у яких США зацікавлені економічно. Це, за твердженням Чомскі, неодноразово спонукало США до інтервенції для придушення незалежного розвитку, незважаючи на ідеологію.

Доступ до Інтернету – велике благо. Однак інформація ця скороминуща й примарна. Якщо ви не знаєте точно, що шукаєте, якщо не зберігаєте знайденого, не підшукуєте правильного контексту – вважайте, що витратили час даремно. Ніякого сенсу немає мати доступ до неосяжних даних, якщо ви не здатні розібратися в них. А для цього потрібно думати, міркувати, вивчати. Вважаю, у сьогоденнішньому світі здатності до цих дій поступово в'януть. Виміряти ступінь деградації не можна, але б'юся об заклад: саме деградація нині й відбувається.

А. Н. Чомскі, «Системи влади»

«помилковий соціалізм» і стверджує, що розпад СРСР треба розглядати як «маленьку перемогу соціалізму», а не капіталізму.

Чомскі відстоює ідею про те, що замість капіталістичної системи, у якій люди – «раби зарплати», і замість авторитарної системи, у якій рішення ухвалюються централізовано, суспільство може функціонувати без оплачуваної праці. Він говорить, що люди повинні бути вільні й виконувати ту роботу, яку самі обрали. Тоді вони зможуть чинити відповідно до своїх бажань, а вільно обрана робота буде й «нагородою самою по собі», і «соціально корисною». Суспільство існувало б у стані мирної анархії, без держави або інших управлінських інститутів.

Чомскі зосереджується на ролі засобів масової інформації в демократичних суспільствах, причому передусім спираючись на те, як працюють мас-медіа в США. Основні пропагандисти ідей у буржуазних демократіях висувують ідеї, що узгоджуються з інтересами еліти. На вершині пропагандистської системи якраз і перебувають різні взаємопов'язані між собою еліти, переважно підприємницькі й урядові. Вони в основному вільні від ілюзій, оскільки для того, щоб зберігати своє становище у світі, вони повинні більш-менш виразно розуміти, як він влаштований, й усвідомлювати необхідність насадження «необхідних ілюзій» поза своїм колом.

Другу групу дійових осіб у пропагандистській машині складають журналісти і «світське духівництво», що переважно складається з представників академічних кіл та різних експертів. Представники цієї групи зазвичай досягають свого становища, пропагуючи погляди, що відповідають інтересам еліти, причому вони також схильні вірити в те, що говорять.

Із одних і тих самих передумов походять згодом три дуже важливі речі: фашизм, більшовизм і корпоративна тиранія.

А. Н. Чомскі, «Класова війна: інтерв'ю з Д. Барзаміаном»

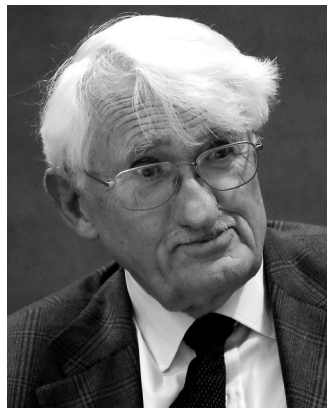
мали у своєму розпорядженні достатню інформацію про те, що насправді відбувається.

Четверту групу складають політично неорганізовані «нижчі класи», які менше виграють від існування цієї системи. Вони, на думку Чомскі, становлять найменшу загрозу для системи, оскільки значно менше інтегровані в неї, до того ж не володіють достатніми ресурсами й можливостями для колективної дії. Цю частину населення активно намагаються відвернути від політичної діяльності за допомогою видовищних заходів, побутових інтересів і релігійного фанатизму.

Чомскі наводить численні приклади того, як працює пропагандистська машина, роблячи висновок про те, що інформація в більшості випадків значно й систематично спотворюється з метою «виробництва згоди». Відхилення від «ортодоксії», особливо серед тих, хто має можливість звернутися до більш-менш широкої аудиторії, неминує викликають санкції.

11.10. Комунікативна раціональність Ю. Габермаса

Юрген Габермас – німецький філософ і соціолог, представник нової генерації Франкфуртської школи, відомий роботами із соціальної філософії, що стали новою основою для критичної теорії: «Маркс у перспективі» (1955), «Пізнання та інтерес» (1968), «До реконструкції історичного матеріалізму» (1976), «Теорія комунікативної дії» (1981), «Моральна свідомість і комунікативна дія» (1983), «Фактичність і значущість» (1992), «До питання про логіку соціальних наук» (1971), «Тексти і контексти» (1991), «Включення Іншого. Студії з політичної теорії» (1997).

Юрген Габермас
(нар. 1929)

Ю. Габермас розпочинав роботу під керівництвом критичних теоретиків – М. Горкгайма та Т. Адорно, значний вплив на нього справив Г. Маркузе. Пізніше їхні погляди почали розходитися через переконання Габермаса, що Франкфуртська школа призупинила розвиток через політичний скептицизм і зневагу до сучасної культури. Ранні ідеї Габермаса формувались також під впливом філософії М. Гайдегера, лекцій Д. Лукача, що спонукало його глибше зайнятись марксизмом.

Теорія соціальної еволюції Габермаса є однією з найбільш обґрунтованих спроб

теоретичного переосмислення марксистської концепції історії, головну ваду якої вчений бачить у розумінні Марксом феномена праці. До специфічно людських форм життєдіяльності еволюція прийшла не тільки під впливом праці, а завдяки спілкуванню й мові. Саме мова є тим надприродним феноменом, який забезпечує рівень соціокультурного розвитку, формування людини як носія загальних комунікативних ролей. Тобто основою суспільства є комунікативні інтеракції, у яких висуваються та відкидаються раціональні аргументи.

Актори йдуть на те, щоб внутрішньо узгодити між собою плани своїх дій і переслідувати ті чи інші свої цілі тільки за умови згоди щодо цієї ситуації й очікуваних наслідків, яка або вже є між ними, або про неї ще тільки мають домовитися.

Ю. Габермас, «Моральна свідомість і комунікативна дія»

У центрі філософських роздумів Габермаса – поняття комунікативного розуму. Сама комунікація не виступає в ролі вищої та останньої інстанції, оскільки її результати залежать від суспільних умов, і на них можуть впливати відносини панування й підлеглості. Тому критика повинна ще раз проаналізувати суспільство, аби відрізнити вільну комунікацію від комунікації, що перебуває під впливом відносин «панування – підлеглості». У цьому контексті зразками для Габермаса виступають К. Маркс і З. Фрейд, які зробили принципово важливий крок на шляху критичного оновлення поняття розуму.

Категорія комунікативної дії вимагає, щоб дійових осіб було розглянуто як суб'єктів, які говорять і слухають і пов'язані будь-якими відносинами з об'єктивним, соціальним або суб'єктивним світом, й одночасно висувають певні претензії на значущість того, про що вони говорять, думають, у чому вони переконані. Тому ставлення окремих суб'єктів до світу завжди опосередковане та релятивоване можливостями комунікації з іншими людьми, а також їхніми суперечками та здатністю дійти згоди. Вільна та відкрита комунікація є основною лінією його теорії, а також політичних поглядів.

Поняття «комунікативна раціональність» стає основним у роботах Габермаса. Комунікативна раціональність покликана регулювати такі важливі життєві сфери, як культурна спадкоємність, виховання, соціальна інтеграція. Однак в умовах західного суспільства комунікативна раціональність витісняється економічною й адміністративною, і в цьому полягає причина несправедливості та кризовості сучасного суспільства.

... я говорив про комунікативну владу, яка, у більшому чи меншому ступені зберігаючи спонтанний характер, може виникати з автономної громадськості.

Ю. Габермас, «Демократія. Розум. Моральність»

У політичному плані значний інтерес становить висунутий Габермасом концепт «громадськості», заснований на протистоянні демократичного суспільства приватновласницьким буржуазним інтересам та авторитарним і тоталітарним тенденціям, які характерні для сучасного суспільства. Габермас аналізує основні небезпеки, що загрожують спонтанному процесу формування самовизначення вільної «громадськості» (інфільтрація в її структури індивідуальних і групових інтересів приватновласницького й тоталітарного характеру; бюрократична держава, дії якої завжди спрямовані на використання її для зміцнення

свого становища; спонтанність самої «громадськості», яка може призвести до розрізненості й аморфності соціальних рухів і структур і викликати деструктивні індивідуальні та групові інтереси, що призведуть до її бюрократизації).

За Габермасом, демократія, яку він називає «чарівним словом» своєї філософії, повинна бути об'єднана з моральністю, а етика нового типу – із філософією та політикою. Суть демократії невідривно пов'язана з поняттям політичної участі. Причому ідея участі в Габермаса пов'язана не лише з рівнем національної держави, але й наднаціональними демократичними інститутами, які він пропонує розвивати в межах Європейського Союзу як альтернативу «технократичній дилемі», коли важливі рішення схвалюються з низькою можливістю громадського контролю.

Для Габермаса Європа визначається як низка товариств, які соціально відповідальні й більш гуманні, ніж США; європейські країни більш толерантні у своїх звичках і більш миролюбні у своїй зовнішній політиці, ніж США. Для нього європейська модель капіталізму є більш регульованою і схильною до впливу з боку держави й суспільства, ніж американська модель. Більшість західноєвропейських суспільств є соціально орієнтованими, і всі вони в сукупності володіють значно меншою військовою міццю, ніж США, більше використовують м'яку силу.

Габермас зробив висновок, що сучасна Європа створила духовні передумови й заклала матеріальні основи для формування сучасного світу агресії, а ідеал Просвітництва (культ розуму) обернувся культом сили – терору держав, організацій, особистостей. Тим не менше, саме Європа, ухиляючись тим часом від антиамериканізму, повинна очолити протистояння культу сили завдяки своїм демократичним традиціям. Оцінюючи перспективи євроінтеграції, Габермас стоїть на позиції необхідності зміни вектора інтеграції з економічного на політичний.

11.11. Значення неомарксистського підходу до аналізу політики для подальшого розвитку політичної науки

Неомарксистські концепції, незважаючи на деяку категоричність і неоднозначність, мали істотний вплив на сучасну політичну думку, причому не тільки лівого й ліворадикального напрямів. На них орієнтувалися «нові ліві», котрі протиставляли себе як буржуазним політичним силам, так і соціал-демократам та комуністам. Неомарксизм було взято за ідейну основу низки важливих суспільно-політичних рухів (наприклад, т. зв. студентської революції 1968 року). Розвиток марксизму в сучасному світі відбувається в рамках більш широкого інтелектуального руху, який часто загалом називають «критичною теорією». У цілому неомарксизм відбивав пошук марксистськи орієнтованими мислителями «третього шляху», вільного як від буржуазності, відчуження та маніпуляцій масовою свідомістю, так і від тоталітаризму із властивим йому засиллям бюрократії та державної ідеології. Соціально-політичні процеси, що відбуваються в сучасному суспільстві, багато в чому підтверджують правоту дослідників, що працюють у неомарксистському напрямі.

Можна підвести деякі підсумки, що характеризують неомарксистські концепції як окрему парадигму в сучасному політологічному дослідженні:

- неомарксизм є критичною теорією не тільки співвідносно сучасного капіталістичного суспільства, але й щодо ортодоксального марксизму, положення якого він критикує та переосмислює;
- неомарксистами не піддається сумніву необхідність перегляду деяких базових категорій, зокрема «звільнення» та «відчуження», адже матеріальний рівень життя широких верств населення зріс настільки, що інтерес суспільства до звільнення вже не можна формулювати лише в економічній термінології. Феномен відчуження вже не може бути зрозумілий тільки в ролі економічного зубожіння. На зміну «тілесній» експлуатації прийшло психосоціальне зубожіння, а відкрите насильство переросло в панування на основі маніпуляцій, які передбачають втручання у свідомість індивідів;
- представники неомарксизму в більшості відмовляються від ідеї збройних революцій на користь більш мирного розвитку подій, тобто відбувається відхід від ідеї насильства за умови збереження самої ідеї революції. У країнах Заходу сфера соціального конфлікту значно звузилася, через що традиційні форми класової боротьби заміщуються боротьбою ідей та інтересів у рамках громадського консенсусу, діалогом і компромісами для досягнення балансу інтересів різних верств суспільства;
- неомарксистами переглянуто ідею вирішальної ролі пролетаріату, оскільки у ХХ столітті в соціально-професійній структурі суспільства відбулися глибокі зрушення, що змінили уявлення про «рушійні сили історії» та способи досягнення соціальної справедливості, зокрема спостерігалось зменшення кількості промислових робітників, пов'язане зі структурними зрушеннями в економіці;
- використовуючи неомарксистський підхід, його представники прагнуть створити нові економічні моделі, трансформуючи основні поняття класової боротьби. Позбавляється свого значення спосіб розгляду, за якого переважна увага віддається економіці. Хибною також вважалася неухважність марксистів до можливостей політичної модифікації ринкового економічного механізму й до можливостей протистояти власне капіталістичним тенденціям розвитку економіки.

У 70-і роки ХХ століття на зміну лівому радикалізму з його захопленням Марксом прийшов неоконсерватизм, який намагався в умовах економічної кризи тих років утримати колишні цінності. Розчарування в ідеях прогресу, гуманізму призводить до відмови від захоплення ідеями Маркса й усією класичною філософією. Теорія, що розвивалася в рамках неомарксизму, переставала давати відповіді на питання, висунуті приходом постіндустріального суспільства.

Властивий неомарксизму антираціоналізм проявляється у відході від марксизму й концептуальному зближенні з теорією психоаналізу на базі трактування раціональності як інструмента придушення. Методологічна обмеженість неомарксизму визначається його негативізмом і гіперкритицизмом, що межують із соціальною деструктивністю, відсутністю емпіричного рівня дослідження за надмірно сильної філософської домінанти. Його перевагами є продуктивна взаємодія з психоаналітичними напрямками, увага до людської особистості й визнання її визначального місця в політичних процесах як ключової цінності.

Дистанціюючись від традиційного марксизму з його економічним детермінізмом у розумінні політики, від позитивізму з його універсалізацією природничої моделі знання, неомарксистська парадигма орієнтується на суб'єктно-антропологічний підхід до політичних феноменів, розглядаючи їх з точки зору співвідношення свободи й репресивності, самовідчуження людини в умовах різних політичних режимів, деформації природних для людини інстинктів у сучасному суспільстві.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягають переваги неомарксистської методології під час проведення політологічних досліджень?
2. Яким є основний, найбільш відомий твір А. Грамші? Де, як і коли його було написано?
3. Роботи яких мислителів можна віднести до теоретичних витоків неомарксизму?
4. У чому саме, на думку К. Корша, має полягати марксистська критика марксизму?
5. Які три періоди виділяє М. Горкгаймер в історії «панування»?
6. Що входить до «F-шкали», розробленої Т. Адорно та його колегами в рамках проекту «Авторитарна особистість»?
7. Які основні загрози «суспільства споживання» виділяє Г. Маркузе?
8. Кого визначає Г. Маркузе як основних потенційних суб'єктів «радикального перевороту»?
9. Яким є ставлення С. Жижека до політичної революції?
10. Які механізми «втечі від свободи» виділяє Е. Фромм?
11. Які конкретні шляхи пропонує Е. Фромм для побудови «здорового суспільства»?
12. Якими, за В. Райхом, є особистісні особливості, набуття котрих призводить до появи тоталітарних режимів?
13. Поміркуйте, у чому полягає зв'язок та спорідненість неомарксизму й екзистенціалізму.
14. Якого трактування надає К. Касторіадіс ідеї автономії? Чому саме цей проект можна вважати класичним зразком політичної думки «нових лівих»?
15. У чому полягає внесок Е. Блоха в розробку концепції утопії ХХ століття?
16. Якою уявляє структуру сучасного суспільства Л. Альтюссер?
17. Дайте характеристику ролі засобів масової інформації в демократичних суспільствах згідно з концепцією А. Чомскі.
18. Якими, згідно з Ю. Габермасом, є значення та роль комунікативної раціональності в умовах західного суспільства, що модернізується?
19. Чим зумовлена методологічна обмеженість марксизму?

Література

Афонін Е. Фромм Еріх / Е. Афонін, Т. Новаченко // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ–2000, 2014. – 765 с. – С. 666–667.

Бекешкіна І. Адорно Теодор Людвіг Візенгрундт / І. Бекешкіна // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ–2000, 2014. – 765 с. – С. 8–9.

Бурковський П. Проблема визначення влади у XX столітті. Реконструкція відносин панування у критичних концепціях А. Грамші і Франкфуртської школи / П. Бурковський // Людина і політика. – 2003. – № 1. – С. 70–83.

Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: Дослідження категорії громадянське суспільство / Ю. Габермас. – Л. : Літопис, 2000. – 318 с.

Горкгаймер М. Критика інструментального розуму / М. Горкгаймер; [пер. з нім. М. Култаєвої]. – К. : ППС-002, 2006. – 282 с.

Грамші А. В'язничні зошити. Вибрані записи / А. Грамші; [пер. з італ. Р. Тиси]. – К. : Вперед, 2014. – 241 с.

Зінченко В. Лукач Георг (Дьйордь) / В. Зінченко // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ–2000, 2014. – 765 с. – С. 394–395.

Ілляшук О. Онтологія неомарксизму: тотальність історії та комунікативність розуму / О. Ілляшук // Людина і політика. – 2004. – № 2. – С. 89–97.

Литовченко А. Д. Аналіз політики представниками неомарксизму / А. Д. Литовченко, О. С. Мурадян / У кн.: Історія політичної думки: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [І. В. Алексєєнко, Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна та ін.]. – Л. : Новий Світ–2000, 2016. – 1000 с. – С. 512–531.

Литовченко А. Горкхаймер Макс / А. Литовченко // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ–2000, 2014. – 765 с. – С. 170–171.

Литовченко А. Маркузе Герберт / А. Литовченко // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ–2000, 2014. – 765 с. – С. 417–418.

Льовкіна О. Г. Проблема відчуження в соціальній філософії Франкфуртської школи (спроба осмислення в контексті глобалістики) : дис... канд. філос. наук : 09.00.03 / Льовкіна Олена Геннадіївна; АПН України; Ін-т вищої освіти. – К., 2003. – 211 арк.

Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Философское исследование учения Фрейда / Г. Маркузе. – К. : Иса, 1995. – 352 с.

Романюк А. Хомський (Чомскі) Ноам Авраам / А. Романюк // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ–2000, 2014. – 765 с. – С. 684–685.

Самардак М. «Одномірна людина» Герберта Маркузе в контексті соціальної філософії Франкфуртської школи / М. Самардак // Вісн. Житомир. держ. пед. ун-ту ім. І. Франка. – 2000. – Вип. 5. – С. 7–11.

Соловійова А. С. Витоки теорії авторитарної особистості у зарубіжній політичній науці (30–70-і рр. XX ст.) / А. С. Соловійова // Матеріали за 5-а міжнародна научна практична конференція «Новини от научния напредък–2009». Том 3. История. Философия. Политика : София, «Бял ГРАД-БГ» ООД, 2009. – С. 72–76.

Тема 11. Аналіз політики представниками неомарксизму

Соловйова А. С. Історія становлення та теоретична спадщина Франкфуртської школи (30–60 рр. XX століття) / А. С. Соловйова // Гілея. – 2009. – Вип. 22. – С. 415–421.

Соловйова А. С. Проблема конформізму як прояву прагнення особи до підкорення у зарубіжній політичній думці 30–70-х рр. XX століття / А. С. Соловйова // Наукові праці. Політичні науки. – Вип. 118. – Т. 131. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – С. 44–50.

Соловйова А. С. Проблема підкорення особи владному впливу у праці Е. Фромма «Втеча від свободи» / А. С. Соловйова // Наукові праці. Політичні науки. – Вип. 97. – Т. 110. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – С. 34–38.

Соловйова А. С. Проблема технології як форми репресивного контролю та панування у якості провідного мотиву творчості Г. Маркузе / А. С. Соловйова // Наукові праці. Політичні науки. – Вип. 109. – Т. 122. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – С. 15–20.

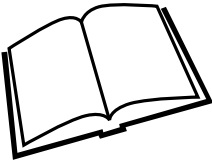
Соловйова А. С. Сучасні соціально-політичні феномени: конформність та авторитарне підкорення / А. С. Соловйова / У кн.: Історія політичної думки XX–XXI століть у першоджерелах: навч. посіб. / [А. І. Колісніченко, Ю. Л. Подаєнко, А. С. Соловйова та ін.]. – Т. 2. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – 292 с. – С. 141–177.

Танчин І. Грамші Антоніо / І. Танчин // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ–2000, 2014. – 765 с. – С. 188–190.

Фромм Е. Мати чи бути? / Е. Фромм ; [пер. з англ. О. Ю. Михайлова, А. Ю. Буряк] – К. : Укр. письм., 2010. – 222 с.

Фромм Е. Революція надії [урибки] / Е. Фромм // Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія. – К. : Либідь, 1996. – С. 135–192.

ТЕМА 12

ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ПОСТМАРКСИСТІВ

12.1. Постмарксизм: світоглядні взаємозв'язки та ідейна спадковість

12.2. Соціально-політичні та соціально-економічні ідеї представників постмарксизму

12.3. Постструктуралістський напрям постмарксизму (Е. Лакло і Ш. Муфф)

12.4. Соціально-психоаналітичний постмарксизм (А. Бадью, С. Жижек та ін.)

12.5. «Антитрудовий» постмарксизм (Р. Курц та об'єднання «Криза»)

12.6. Лібертарний комунітарний постмарксизм (лібертарний комунітаризм)

12.7. Деліберативний постмарксизм

12.8. Субсидіарний постмарксизм

12.9. Глобалістика постмарксизму

12.10. Значення ідей постмарксизму для сучасної політичної думки

12.1. Постмарксизм: світоглядні взаємозв'язки та ідейна спадковість

Постмарксизм може бути адекватно зрозумілий як певний, на сьогодні завершальний, етап марксистської інтелектуальної традиції, якому передували інші етапи:

1) етап закладення основ традиції К. Марксом, який відмовлявся визнавати себе «марксистом»;

2) етап поділу цієї традиції на течії – «ортодоксальний марксизм» із різноманітними соціально-політичними та соціально-економічними доповненнями, поглибленнями, «ревізіями» відповідно до змін у розвитку соціумів, економіки, політики на кшталт «ленінізму», «соціал-демократизму», «демократичного соціалізму» тощо (К. Каутський, Г. Плеханов, В. Ленін, Р. Гільфердінг, Р. Люксембург);

3) критичне дослідження марксизму, відзначене прагненням низки європейських інтелектуалів викласти ключові ідеї та теорії Маркса на мові європейської філософії та науки кінця ХІХ – початку ХХ століття (Ф. Теніс, Б. Кроче, Г. Зіммель, Ж. Сорель);

4) «неомарксизм» як певний етап протиборства «ленінізму» (спадкоємно пов'язаного з «ортодоксальним марксизмом») і «західного марксизму» (Д. Лукач, К. Корш, А. Грамші, А. Паннекук, М. Горкгаймер, В. Бен'ямін, Г. Маркузе, Е. Блох, Ю. Габермас, Ж.-П. Сартр, А. Лефевр, Л. Гольдман, Г. Д. Вольпе, Л. Альтюссер, Е. Томпсон, Н. Пулантзас та ін.).

Про постмарксизм у континентальній Європі як про сформовану ідейно-філософською програмою течію є сенс говорити з другої половини 1980-х років, після відкоту лівої європейської інтелігенції, «знерухомленою» «консервативним реваншем», від марксистської традиції і, що вкрай важливо, після розпаду неомарксистської школи Л. Альтюссера.

Постмарксизм (і в цьому його основна відмінність від тісно пов'язаного з ним неомарксизмом) зосереджений на розробці постметафізичної суспільно-політичної теорії, в центрі якої – ідея загальної емансипації. Політична, політико-онтологічна, соціальна і політекономічна теорія постмарксизму зі самого початку виникає як вираження людського критичного відношення до світу даного та повсякденного, здійснюючи аналіз не окремих недовершеностей буття та соціуму, а починаючи його з усезагальної критичної наукової рефлексії, показуючи, що усе наявне має соціально обумовлений зміст. Згідно цієї теорії, суспільство є нерозумним і нелюдським, якщо воно керується стихійними, незалежними від людей тенденціями. Декларуючи потребу збереження зберегти вірність почину Маркса, констатується, що цього можливо досягти лише тільки піддавши радикальній ревізії концептуальний апарат ортодоксального марксизму.

Поняття «постмарксизм» підкреслює одночасно спадкоємність із традицією марксизму та необхідність радикального подолання теоретичних безвиходей марксистського спадку, особливо тих, які виникли у новітній історичний період. У найважчі для сучасного соціалістичного руху роки (80–90-ті рр. ХХ ст.) постмарксистки зберегли прихильність марксистським гуманістичним (розробка та теоретичне обґрунтування звільнення людства від гноблення і матеріальної скрути, злиденності) і науковим принципам (акцент на антагоністичній природі сучасного типу соціуму), чим сприяли збереженню спадкоємності марксистської думки.

Головна методологічна відмінність постмарксизму від попередньої традиції виражається в повороті від марксистського філософського об'єктивізму до соціального конструктивізму. Тобто, тепер, в умовах розмитої соціальної структури, соціальний конструктивізм надає методологічний простір для роботи з усіма різними пригнобленими соціальними групами з метою формування у них якоїсь певної інтеркласової ідентичності.

Завдання ж соціального дослідження полягає у тотальному аналізі соціуму і систематичній критиці ідеології як помилкової свідомості та колективного засліплення. Але, на відміну від неомарксизму, ідеологія вивчається постмарксизмом не тільки з метою критики існуючого соціального порядку, а й для творення нових ідеологічних зразків, навколо яких можна було б відтворити соціалістичний проект.

Аналіз ключових для постмарксизму понять у контексті сутності й аспектів суспільного буття передусім здійснюється на основі попередніх розробок концепцій

неомарксистів різних напрямів, зокрема, Франкфуртської школи соціальних досліджень, «діалектико-гуманістичного» напрямку, суспільної онтології Д. Лукача, «гуманістичного автентичного марксизму», школи «Праксис», «революційної есхатології» («філософії/революції надії») Е. Блоха, фрейдомарксизму, аналітичного марксизму, екзистенційного марксизму, феноменологічного марксизму, сцієнтистського марксизму, структуралістського неомарксизму. Оскільки основу школи неомарксизму створювали саме інтелектуали, які співчували боротьбі робітничого класу, але були достатньо далекими від революційної практики, то цей напрямок часто критикується іншими марксистами за відсутність чіткої методологічної вимоги марксизму – нерозривного зв'язку між теорією та суспільною практикою. Приходило розуміння, що покладатися виключно на просвітницькі та моралізаторські методи у досягненні основ комунізму чи демократичного соціалізму було б щонайменше наївно.

Починаючи зі середини 1960-х років ситуацію намагається виправити найперше масовий міжнародний рух «Нових лівих»: масовий рух лівого студентства, яке налагодило співпрацю та єдність дій із організованим робітничим рухом, організації «позапартійської опозиції», ліворадикальні об'єднання. Вони закидали «традиційним» лівим партіям «інтеграцію до капіталістичної системи», «відмову від революційності», вказуючи на те, що їм необхідно враховувати, що виключно парламентські методи суспільного реформування без розвитку політичної культури та політичної активності народу можуть створити ситуацію вимушеного пристосування лівих до політики правих партій, втрати власної ідентичності, загублення електорального поля (що і трапилося у період 80–90-х рр. ХХ ст.). Частина молоді Європи, США, Латинської Америки, Південно-Східної Азії захоплена ідеями соціалістів-революціонерів, В. Леніна, Л. Троцького («перманентна революція»), Мао Цзедун («гвинтівка дарує владу»), Г. Маркузе («антисистемна боротьба у метрополіях»), спробувала «пришвидшити» суспільні зміни, загострити класову боротьбу, спровокувати хаос у суспільстві, зруйнувавши громадянською непокорюю і терором державний механізм, створивши революційну ситуацію. Маються на увазі «Червоні бригади» (італ. *Brigate Rosse*) в Італії, «Фракція Червоної Армії» (нім. *Rote Armee Fraktion*) в Німеччині, «Червона армія Японії» (Ніхон секігун), «Червона Армія дії» (Ренго секігун) у Японії, «міські партизани» і «сапатисти» в Латинській Америці та інші, починаючи зі середини 1970-х років і донині.

У цей же час комуністи і соціал-демократи Заходу, зайняті чварами між собою, випустили з-під уваги ціле покоління лівої молоді. Зі середини 1980-х років унаслідок цього почався право-консервативний і неоконсервативний ренесанс у світогляді значної кількості громадськості розвинених країн.

Тому у лівоорієнтованому науковому і суспільно-політичному середовищі формується розуміння того, що громадянська та інституційна практика в умовах глобалізації потребує якісного методологічного підґрунтя, яким має стати *постмарксизм*. До його представників відносять: А. Бадью, Р. Курц і об'єднання «Криза», Е. Балібар, С. Жижек, Е. Лакло, Ш. Муфф, К. Маккіннон, М. Постоун, А. Тарасов, Б. Кагарлицький, Ж. Рансьєр, Г. Райхельт, А. Хеллер, І. Месарош, Ф. Фехер та ін.

Постмарксизм формує наукову та світоглядну систему, яка інтегрує в собі на-

працювання політології, соціальної філософії, економічних, управлінських наук і моделей громадянської інституалізації з обов'язковим: а) урахуванням специфіки впливів процесів; б) розробкою практичних форм реалізації теоретичних концепцій в суспільному житті. Це здійснюється постмарксистами на основі, зокрема, світ-системного аналізу, макросоціального підходу, концепції залежності (залежного розвитку) і постімперіалізму, теорій субсидіарності, комунітаризму, концепцій суспільної деліберативності та лібертаризму в контексті формування глобального розуміння суспільного розвитку в концепціях «соціальної деліберативності», «суспільної субсидіарності», лібертарного комунітаризму, субсидіарного демократичного соціалізму, «перманентної соціальної теорії», теорії суспільної комунікативності.

Представниками постмарксистизму досліджено трансформаційні моделі глобалізованого світового розвитку та міжнародно-економічних відносин, що є важливим сьогодні для обговорення та розуміння таких проблем: ступінь адекватності аналізу головних моделей розвитку і кризи глобальної системи капіталізму («неокапіталізму», «пізнього» капіталізму, індустріалізму, посткапіталізму тощо); природа сучасних проявів соціальної революції; трансформацій ідеології світового і суспільного розвитку; перспективи функціонування ринкової економіки; доктрина глобалізації та її ідеологічне прикриття.

12.2. Соціально-політичні та соціально-економічні ідеї представників постмарксистизму

Сучасні зміни в природі розвиненого індустріального суспільства призвели до того, що вузькоспеціалізований аналіз ринкового механізму не може вже надати реального уявлення про структуру суспільної системи: держава стала невід'ємним елементом функціонування економіки, і в певному значенні усе суспільство перетворене в економічний апарат. І навпаки, спостерігаємо масштабне явище державно-політичного інтервенціонізму в економічну систему. Різні елементи суспільства пронизані економічною та політичною раціональністю. На зміну класичній ринковій економіці прийшов не просто монополістичний та олігополістичний ринок, а складна структура керованих і взаємозалежних процесів.

Для постмарксистської політичної теорії інтеграція розвинених суспільств у сучасній «неокапіталістичній» (або за іншою термінологією, «неоіндустріальній») фазі їхнього розвитку є об'єктом серйозних досліджень, що показують, як сучасним розвиненим державам вдається інституціоналізувати і контролювати соціальні взаємовідносини (початок цьому був покладений ще дослідженнями неомарксистів М. Горкгаймера, Г. Маркузе, Ю. Габермаса) – зокрема, у дослідженнях І. Месароша, Р. Курца, А. Екснера, Т. Майера, О. Лафонтена, К. Оффе, П. Кокшотта, А. Котрелла, К.-Г. Рота та ін. Це, перш за все – аналіз глобальних економічних, політичних, світоглядних і суспільних трансформацій, функціонування ідеології, систем управління, освіти та виховання, ЗМІ, методів обмеження соціальної боротьби рамками формалізованої системи, розвитку інститутів соціуму та контролю за ринком.

Досвід тотальної інтеграції суспільних груп на основі «консенсусної згоди» (тер-

мін Ю. Габермаса) у неокapіталістичних суспільствах робить кордони між соціальними класами дедалі умовнішими. В індустріальному суспільстві виробничі відносини остаточно скидають із себе тягар позаекономічних форм, здобуваючи відносну самостійність від політики і разом із тим такий спосіб регулювання економічних процесів, як анонімний цінорегульований ринок. Економіка і політика вперше стають автономними сферами суспільного розвитку, отримують можливість не підмінювати одна одну, а лише взаємно обмежувати.

У сучасного неоіндустріального/постіндустріального суспільства є здатність стримувати соціальні якісні зміни, які зумовили б встановлення суттєво відмінних інститутів, нових виробничих процесів і форм людського існування. Це стримування соціальних змін є одним із знаменних досягнень розвиненого неоіндустріального суспільства. У цих умовах маніпулювання духовними потребами виявляється лише опосередковано, як похідне від економічного і частково політичного маніпулювання.

Із точки зору постмарксистів, сучасний світ, зокрема, Захід, це вже не традиційний капіталізм. Закони, які, на думку Маркса, повинні були призвести капіталізм до свого власного усунення, більше не діють: ні про абсолютне, ні навіть про відносне зубожіння пролетаріату не може вже йти мова. Пролетарська класова свідомість у сучасного робітничого класу відсутня і взагалі, є питанням, – чи взагалі існує зараз так званий «пролетаріат» у класичному розумінні? Капіталізм, безумовно, якісно змінився, він перемиг анархію товарного виробництва. Але це відбулося за рахунок вторгнення в нього того, що не є властивим капіталізму, чужим його природі – це, перш за все, планування суспільного виробництва. Роль держави як загального капіталіста навіть зросла, та й *теорія імперіалізму* (у формі *постімперіалізму*) зовсім не застаріла, є актуальною. Але, як і раніше панування над людьми здійснюється за допомогою економічного процесу, пригноблення окремих індивідів і цілих народів – це реальність, тільки нині воно здійснюється анонімно.

12.3. Постструктуралістський напрям постмарксизму (Е. Лакло і Ш. Муфф)

Група британських теоретиків, що фактично одними з перших назвали себе «постмарксистами» (Е. Лакло і Ш. Муфф), вважають, що плюралізм суб'єктів соціальних змін, об'єднаних у широкий демократичний союз, означає неможливість встановлення під час боротьби за демократію якоїсь єдиної суспільної системи. Соціалізм стане однією з необхідних складових частин автономного самоврядного суспільства. Їхня гносеологічна позиція не дозволяє їм надати які-небудь конкретні його характеристики і оцінити перевагу тієї або іншої форми організації суспільства як прогресивнішої. Вони вважають, що зберегти вірність ідеям Маркса можна тільки піддавши радикальній ревізії концептуальний апарат ортодоксального марксизму. Це здійснюється на основі розробки постметафізичної політичної теорії, в центрі якої – ідея загальної емансипації.

Суспільство розглядається як дискурсивна формація: відмова від *холізму* (лат. *holos* – цілий, увесь; «філософія цілісності» – напрям у сучасній європейській фі-

лософії, який розглядає цілісність світу як наслідок творчої еволюції, що спрямовується нематеріальним і непізнаним «фактором цілісності») й *есенціалізму* (лат. *essentia* – сутність; це уявлення про те, що філософія чи наука може досягнути та представити абсолютну істину) у розумінні соціального. Суспільство – це символічна реальність, «тканина» якої утворюється у процесах проліферації, злиття, підпорядкування, згасання та ін. нестабільних дискурсивних систем. «Поле дискурсивності» (англ. *general field of discursivity*) – це нередукована сфера «сенсонародження», котра опосередковує наш контакт зі світом.

«Політичному» надається буттєвий, онтологічний статус, утверджуючи «примат політичного над соціальним». Політичне є фундаментальним виміром, що передує суспільному. Політика є частиною дискурсивної практики та способом формування, зміни соціального світу. Суспільства як об'єктивного явища не існує, воно знаходиться в постійному становленні. Поняття політичного «ворога» слід замінити на поняття «суперник». Радикальна демократія передбачає збереження основних демократичних правил, але при цьому суперники по-різному їх інтерпретують для здійснення соціальних змін. Ніяка гегемонія не вічна. Таким чином, соціальні системи змінюють один одного випадковим, хаотичним чином. Соціальні системи за суттю випадкові, але це означає не відсутність будь-якої логіки всередині соціальних систем (оскільки індивід завжди перебуває в конкретних ситуаціях). Якщо соціальне існує тільки як часткова спроба сконструювати себе як об'єктивну і закриту систему відмінностей, то антагонізм, як свідчення неможливості остаточного усунення розривів (англ. *final suture* – остаточний шов), є досвідом «кордонів соціального».

Видається, що Е. Лакло і Ш. Муфф своїми ідеями розробляють своєрідний проєкт емансипації в умовах пізнього капіталізму. За ним:

1) необхідне встановлення еквівалентності між частковими вимогами ізолюваних один від одного протестних груп (феміністок, екологів, борців за права працюючих, за мир, національне самовизначення тощо) в «історичний блок» прогресивних сил;

2) для встановлення «вузлів солідарності» необхідна «прив'язка» цінностей локальних груп протесту до ідеологічного поля, центральним значенням якого повинна стати ідея «радикальної та плюральної демократії» (ідея поступальної перебудови усіх сфер суспільного життя на принципах свободи та рівності);

3) гегемонізуючою силою можуть стати ліві сили. З неминучістю повинна змінитися ідентичність «гегемонізуючої сили», тобто – лівих. Із урахуванням завдання репрезентації усього прогресивного блоку традиційне змістовне наповнення «лівизни» неминуче спустошується та наповнюється новим змістом.

Це означає формування «колективної волі»: необхідність трансформації ідентичності учасників «історичного блоку». Тобто у світлі ідеї «радикальної та плюральної демократії» ідеологічні установки локальних груп повинні отримати нове звучання, а сама ідентичність цих груп повинна трансформуватися (відхід від замкнутості і партикуляризму до більш «об'ємної», колективістської ідентичності, визнання рівнозначності власної боротьби та форм боротьби «інших»).

12.4. Соціально-психоаналітичний постмарксизм (А. Бадью, С. Жижек та ін.)

Новопостала постмарксистська «радикальна політична філософія», як правило, наполягає на тому, що психоаналіз може забезпечити розуміння специфічного виміру політичного; важко поставити під сумнів його корисність у з'ясуванні лібідальних основ цілої гами «регресивних» феноменів (від етнічного насильства до «аполітичної» пасивності постмодерного суб'єкта), все ж психоаналіз не здатний пояснити дивовижного виникнення егалітарного демократичного ентузіазму – беззастережної вимоги того, що Е. Балібар називає *егалібертарністю* (фр. *egaliberte* – рівносвобода).

Концепція веде початок із 1970–80-х років у соціально-критичних дослідженнях неомарксистів і близьких до них студій П. Фрейре, Г. Маркузе, Ч. Рейча, І. Ілліча, Р. Лейнга, К. Ліча та ін. Використовуються також деякі напрацювання та моделі соціуму, особистості, соціальної поведінки, психіки Ж. Дельоза, Ф. Гваттарі, М. Фуко, Ж. Лакана. Наприклад, створена Лаканом услід за Фрейдом модель людської психіки слугує одному з найбільш знаних сучасних постмарксистів С. Жижеку універсальною метафорою сучасних суспільств. Відштовхуючись від зауваження Лакана, що винаходом симптому ми зобов'язані саме Марксу, Жижек спершу вводить поняття «несвідомої товарної форми», яке дозволяє перейти до смислообразу суспільної дійсності, для якої умовою можливості є саме це несвідоме, незнання її суб'єктів.

Зараз цей міждисциплінарний напрям очолюють філософи, політологи, економісти, соціологи, психологи, педагоги, культурологи Д. Келлнер, Р. Ліктмен, Р. Якобі, І. Бенджамін, Р. Ліктмен, Р. Якобі, Д. Купер, А. Яппе, А. Бадью, М. Дебез, Г. М'єрі, С. Жижек, Р. Д. Аннеман та ін. Методологічні принципи в дослідженнях цього напрямку спираються на критичну теорію соціальних досліджень і сформовану на її основі соціальну філософію, зокрема, в концепціях «соціальної деліберативності», «суспільної субсидіарності», лібертарного комунітаризму, за якими суб'єкт та об'єкт є взаємодіючими чинниками в середовищі сукупності усієї суспільної практики на інституційному рівні даного етапу її історичного розвитку.

Вважаємо, що спільне, «конвергентне» в ідеях цих мислителів, які можуть бути застосовані для переборення економіко-політичних і соціально-психологічних криз сучасності – це, перш за все, просвітництво та раціоналізм, проблема відчуження, фетишизму та хибної свідомості. Вони ґрунтуються на тому, що хибні форми нашої свідомості є необхідним проявом відчуженого суспільства. Ілюзії виникають тоді, коли суб'єкт відчуває свою діяльність як відділення від свого власного контролю, як прояв соціального відчуження.

Необхідно враховувати той факт, що свідоме і несвідоме є не тільки сферами індивідуально-природного, але й соціально-історичного буття людини. *Несвідоме* за такого підходу є вираженням надперсонального відчуження людей і поєднується з марксистською концепцією фетишизму та оречевлення. Так, Р. Ліктмен виявляє в соціальному психоаналізі розкриття *індивідуально-репресивного*, а в марксизмі – *соціально-структурного несвідомого*, яке є наслідком репресивного суспільного пригноблення. Соціальна структура детермінує індивідуальну репресію; взаємозв'язки

між репресивним несвідомим і структурним є діалектичними. Кожне з них обумовлює і визначає інше.

Ричард Ліктмен
(нар. 1931)

Ричард Ліктмен – соціальний і політичний філософ, соціальний критик, політолог, психолог, почесний професор психології в Інституті Райт у Берклі, який спеціалізується на дослідженні взаємовідносин і взаємодій між соціальними, психологічними та політичними вимірами людського життя; його підхід є широко міждисциплінарним. Книги і дослідження охоплюють питання економічної, соціальної та політичної теорій.

За Ліктменом, несвідоме не слід ототожнювати тільки з певною сукупністю психічних процесів. Воно характеризує також деякі форми соціальної надіндивідуальної поведінки людей, розвитку і функціонування культури і соціуму – норми і стереотипи, ідентифікація, наслідування, соціально-культурні міфи тощо. Тому поряд із по-

няттям «психічне несвідоме» є необхідним виділити і «соціальне несвідоме». Воно є такими формами культури, поведінки і пізнання, вплив яких актуально не усвідомлюється і не контролюється людьми. Несвідоме у своїй основі детермінується суспільством, яке породжує ірраціональні пристрасті і наділяє своїх членів різноманітними вигадками, перетворюючи таким чином істину у полонянку хибної раціональності. *Репресивне несвідоме* у своїй основі є соціальним. Фундаментальні протиріччя індивідуально-соціального життя виникають унаслідок ірраціональності соціальних структур. «*Структурне несвідоме*» (за Ліктменом) є розпадом відчуженої системи суспільних відносин, що були конституційовані капіталізованою реальністю та ідеологією. «*Репресивне несвідоме*» – це резервуар біологічних потягів, які виникають унаслідок непримиренних конфліктів між прихованою капіталізованою реальністю і дійсністю, видимістю.

Неможливо адекватно охопити життя людини без зосередженого врахування взаємозв'язків між розумінням Фрейдом репресивного несвідомого і відкриттям Марксом фетишизму соціально-економічних структур.

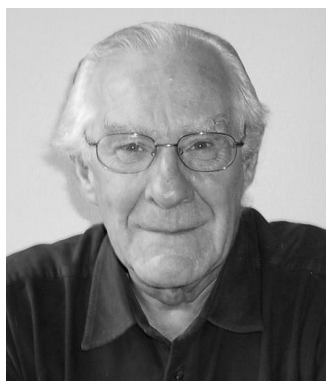
Р. Ліктмен, «Виробництво Бажання. Інтеграція психоаналізу в марксистській теорії»

Структурне і репресивне несвідоме знаходяться у нерозривній єдності, дзеркально відображаючись одне в одному. Тим самим несвідоме постає не тільки як біолого-психічна, а й як соціальна реальність. У «демістифікації» та реконструкції соціального життя досягнення марксизму полягає у виявленні ідеології та хибної свідомості, за допомогою концепції товарного фетишизму розкриваючи як відносини між людьми приймають видимість відносин між речами, що, у свою чергу, породжує різноманітні ілюзії, деперсоніфіковані уявлення про людину. Психоаналіз же, в свою чергу, встановлює, що глибинні конфліктні соціальні структури маскуються за допомогою феноменальних форм індивідуального життя, містифікуючи (відчужуючи) глибинну початкову сферу несвідомого. Р. Якобі про це пише: «Негативний психоаналіз знає лише негативні взаємозв'язки; він розглядає психічні форми, котрі відхиляли та руйнували історичну і класову свідомість».

Значною мірою це пов'язане з явищем так званої *соціальної амнезії* – процесу втрати суспільної пам'яті як деякої соціальної хвороби. Це один із різновидів відчуження, репресії, які суспільство здійснює над своїм власним історичним, інтелектуальним минулим, ідеологією, духовною культурою. *Соціальна пам'ять* є не просто сховищем знань і духовної культури, а активним процесом відбору інформації за ступенем її корисності для прогресу людства, зберігаючи, у першу чергу, цінний досвід попередніх поколінь, їхні досягнення у духовному і матеріальному житті, в науці і техніці, мистецтві та світогляді. В умовах антагоністичного суспільства посилюється і поглиблюється процес руйнації соціальної пам'яті, який виявляється у різних формах відчуження особистості в суспільстві та сім'ї.

Критичний, «негативний» постмарксистський психоаналіз досліджує суб'єкта, суб'єктивність якого пригноблюється суспільством і державою; експлуатація паралізує особистість як активну історичну силу. Наприклад, програма С. Жижека, його ідея «піднесеного об'єкта ідеології» – це, як зазначає мислитель, – програма постмарксистзму. «Піднесений об'єкт ідеології» – це об'єкт, просочений Еросом, пожадливістю, бажанням, насолодою, які несвідоме на ньому, об'єкті, фокусує. Дослідження сутності та функції ідеології в капіталістичному суспільстві носить у Жижека характер розгортання висхідної метафори: як у результаті послідовного розвитку метафори остання з простої метафоричної ознаки стає складною метафоричною темою. А таке утворення, «сама будова якого передбачає певне незнання з боку суб'єкта», – це, за визначенням, є симптом. Від симптому Жижек просувається до *ідеологічного фантасму* (грец. *Φάντασμα* – привид, уява, уявлення) – порушення пам'яті, різновид парамнезії; події, які придумала або уявила людина, їй здаються такими, що відбулися насправді, від нього до віри і потім – до надлишкової насолоди, за яким ховається «Реальне».

У будь-якій соціальній революції завжди є момент контрреволюції, поразки, відновлення влади та панування, який пов'язаний із існуванням у самій людині несвідомих ірраціональних сил, що перешкоджають можливості її звільнення від пут соціального та психічного відчуження. Причиною цього і яскравою особливістю є т.зв. «корпоративна держава» – продукт поєднання фінансово-промислових і тор-

Ален Бадью
(нар. 1937)

говельних корпорацій із політичною владою держави, що найяскравіше відображається саме в умовах інтернаціоналізаційних та глобалізаційних процесів, транснаціоналізації капіталу. Вона втілює в собі специфічну форму раціональності, яка є індиферентною щодо усіх питань про сенс і цінності людського існування. Ця особливість перетворює корпоративну державу в антигуманну силу.

А. Бадью у зв'язку з цим вважає, що подія є «Істиною ситуації», тим, що робить видимим/прочитуваним те, що «офіційний» стан ситуації змушений «притлумлювати», але вона також завжди локалізована, тобто Істина є завжди Істиною специфічної ситуації. Наприклад, революція є «Подією», яка робить видимими/прочитуваними

крайнощі (надлишки) та непослідовності (суперечності), тобто «брехню»; і саме істина є тим, що локалізується, або прикріплюється до неї. Подія, таким чином, включає свою власну серію елементів. наприклад, «Істина-Подія Революції» робить видимим те, що несправедливості є не маргінальними проблемами у функціонуванні, а наслідками самої структури системи. Революція також дозволяє чітко ідентифікувати способи, якими можна зрадити подію Істини.

Бадью привертає увагу до того, що демократичні системи та індивідуальні свободи капітулюють перед гігантськими адміністративними установами та корпораціями – бюрократичне свавілля займає місце формального права. Праця втрачає будь-який творчий і життєвий сенс, крім питання фізіологічного виживання. Індивід не в змозі знайти творчу наснагу й у сфері культури, оскільки вона набула форми комерційного підприємства у розумінні якого людське життя та потреби особистості мають фабрикуватися на кшталт товарів для прибуткового розпродажу. Віддаючи свою енергію та більшу частину свого часу діяльності відчуженим від людини установам, сучасна особистість позбувається сім'ї, з котрої є вихолощене її справжнє призначення, втрачають реальність стосунки спілкування і дружби і, що є найголовніше, – здатність до творчої уяви та діяльності, модернізуючи себе як виробничу силу масового технологічно-комерціалізованого суспільства. Основними цінностями цього типу суспільства, які водночас постають ефективними важелями соціального управління, є раціональна ієрархічна дисциплінованість та ірраціоналізоване масове споживання (як основна форма міжіндивідних відносин). Раціональна, однак невідконтрольна людині система державної влади, експлуатує і, в підсумку, руйнує природу та сутність людини.

Організація та бюрократія, які з'явилися тільки лише як додатки до сучасної психології та соціальних інститутів, невблаганно диктують нам, як ми будемо жити далі, нав'язуючи логіку організаційних структур, які руйнують усі інші цінності.

Ч. Рейч, «Екологізація суспільства»

Капіталізована індустріальна система суспільства трансформується внаслідок власних потенційних можливостей; звідси – опір панівних сил та інститутів, їхня протидія прояву об'єктивних можливостей, які є притаманними технічно-виробничому прогресу, що забезпечує їхню владу. Технічний прогрес йде своїм шляхом, однак моделюється і спрямовується, контролюється і відхиляється з урахуванням його ваги як політичного панування. Звільнювальні соціально-психічні потенції пригнічуються і свідомо увічнюється існуюча система як «природно необхідна». Сила заперечення застарілої суспільної системи може реалізуватися за умови, що використання об'єктивних соціальних передумов буде поєднуватися з психічно-антропологічними та культурними змінами в індивіді.

12.5. «Антитрудовий» постмарксизм (Р. Курц та об'єднання «Криза»)

У 1986 р. у Німеччині було створено постмарксистське об'єднання «Криза» як «теоретичний форум для радикальної критики капіталістичного суспільства». До

1989 р. об'єднання називалося «Марксистська критика». До «Кризи» входили сучасні філософи, соціологи, правознавці, економісти (Р. Курц, Р. Шольц, Н. Тренкле, Е. Лохоф, А. Белгарт, Ф. Шандл та ін.). Об'єднання критикує сучасне капіталізоване суспільство, засноване на фундаментальному переосмисленні понять товару, вартості і грошей, проаналізованих К. Марксом у «Капіталі». У «Маніфесті проти праці» (1998) об'єднання «Криза» виступає проти твердження Маркса про класову боротьбу як двигун історії. Боротьба між пролетаріатом і буржуазією не є боротьбою революційного класу зі своїм пригноблювачем, а є боротьбою двох протилежних інтересів, інтегрованих у капіталізм. На думку представників групи «Криза», боротьба проти капіталізму – це не боротьба за звільнення праці, а боротьба за звільнення від праці. Суспільна суперечність між працею і капіталом – усього лише суперечність між різними (хоча володіючими різною силою) інтересами внутрішньокапіталістичної самоцілі. Класова боротьба була формою виразу цих протилежних інтересів на загальному соціальному ґрунті системи товарного виробництва.

Критика вартості, котра розуміє «реальний соціалізм» як один із варіантів товарного виробництва і відповідно критикує його, створювала переконливі рамки для його інтерпретації. Наприклад, *Роберт Курц* різко критикує основоположні форми капіталістичного суспільства: працю, товар, вартість, гроші. Він дорікав традиційному марксизмові та неомарксизму в недостатності аналізу та критики, які націлені лише на рівень розподілу багатства, але залишають без уваги форму цього багатства і те, як воно виникає. Він вважав характер капіталістичного способу виробництва саморуйнівним: завдяки підвищенню продуктивності, «субстанція праці», за рахунок якої живе товарне виробництво, безперервно зменшується і з часу мікроелектронної революції вже не може уловлена за допомогою розширення виробництва. Звідси: теза про «крах» розумілася спочатку як катастрофічна подія («колапс»), а потім – як процес розпаду товарного виробництва.

У суспільстві, де як самоціль володарює товарне виробництво, дійсним багатством може вважатися тільки те, що існує в грошовій формі. Цим і визначається поняття праці, воно охоплює решту сфер, але лише негативно, відтіняючи їх як залежні від себе. На місце товарного виробництва повинні прийти відкрита дискусія, обговорення та спільне ухвалення рішень членами суспільства щодо розумного використання ресурсів.

Панування праці розколює людську індивідуальність. Воно відокремлює економічного суб'єкта від громадянина, особистості, абстрактне публічне від абстрактного приватного та протиставляє ізольованого одинака його власному суспільному цілому як чужій, пануючій над ним силі. Супротивник праці прагне до ліквідації цього стану шляхом привласнення суспільного цілого усвідомлено діючими людьми.

Для здійснення соціальної революції необхідний клас-каталізатор соціальних

Роберт Курц
(1943–2012)

змін, але він зможе виконати свою місію лише, якщо звільниться від усіх репресивних преформацій. У постмарксисті це пов'язано з новим розумінням «*пролетаріату*», під яким розуміються соціальні групи, які не зацікавлені в увічненні системи відносин найманства, а прагнуть до її трансформації. Постмарксист звертає увагу на те, що панування класових сил у середині «розвиненого суспільства» за нових форм соціального контролю втрачає абсолютний політичний характер. На думку Курца, соціальна група, клас, якщо хочуть знаходитися у центрі суспільної боротьби та бути виразником інтересів усього суспільства, повинні поставити на чолі своєї боротьби не тільки власні вузькоекономічні цілі, а проблеми усього суспільства, зокрема: бюрократичне (і зокрема, техnobюрократичне) панування, етатизм, маніпуляція свідомістю та поведінкою мас, експлуатація, засилля масової культури, протиріччя між зловживанням і розбазарюванням виробничих сил та усім тим, що створюють сучасна наука, техніка та праця, що дедалі більше перетворюється у суспільну силу, головний антагонізм.

Постмарксист вважає, що у такому суспільстві, яке у своїй тотальності визначається економічними відносинами, причому визначається так, що нічим не стримувана економіка панує над усіма людськими відносинами, усі неекономічні елементи визначаються економікою. Коли це панування скидають, то виявляється, що розумна організація суспільства, на яку націлена критична теорія, є чимось більшим, ніж поновому улаштована економічна форма. Це має вирішальне значення, адже завдяки йому суспільство і стає розумним: підпорядкування економіки потребам окремих індивідів. Соціалізація засобів виробництва як така є лише «суто економічним фактом». Побудова нового суспільного ладу залежить від того, як людина далі буде використовувати соціалізовані засоби виробництва. Життя повинно визначатися вже не самоціллю праці та «зайнятості», а організацією розумного застосування загальних можливостей, регульоване не автоматичною «невидимою рукою», а свідомою суспільною дією. Самоорганізація та самовизначення прямо протилежні державі та політиці. Завоювання соціально-економічних і культурних просторів свободи здійснюється не на обхідному, підпорядкованому, помилковому шляху політики, а як будівництво контр-суспільства. Свобода означає: не дозволяти ринку відчужувати себе, а державі – управляти собою; це означає – організувати суспільне ціле під своїм власним керівництвом, без посередництва проміжних, відчужених механізмів.

12.6. Лібертарний комунітарний постмарксистизм (лібертарний комунітаризм)

*Лібертарний комунітарний постмарксистизм*¹ – це політологічна та соціально-філософська концепція, а також політична модель у сучасному постмарксисті, присвячена опору авторитарному примусу та соціальній ієрархії, зокрема, інститутам капіталізму й держави, виступаючи за скасування приватної власності на засоби ви-

¹ Також використовуються терміни «лібертарний комунітаризм», «лібертарний комунізм», «лібертарний соціалізм», «лібертарні ліві».

робництва і скасування держави як непотрібного і шкідливого інституту. Характеризується антикапіталізмом, антинеолібералізмом, антиавторитаризмом, антиетатизмом, підтримує революційні дії і також не заперечує за певних обставин і суспільних потреб антипарламентаризм.

Попри ідейне різноманіття включає в себе «Школу лібертарного комунітаризму» і «лівих лібертаріїв» (П. Валлентайн, Г. Штайнер, Н. Чомські, М. Оцука, А. Горц, К. Скьябарра, Р. Лонг, Ч. Джонсон, К. Карсон, А. Зільбер та ін.; основних сучасних представників соціально-екологічного лібертарного комунітаризму – М. Букчин, М. Шнайдер, А. Горц, К. Шерер та ін.; у суспільно-політичних напрямках – соціальний анархізм, який включає в себе: *демократію участі* (Т. Фотопулос, А. Гарє, Д. Фріман та ін.); *соціальну екологію* (М. Букчин, А. Горц), *партисипативну економіку* (М. Альберт, Р. Хенель); *ситуаціонізм* (Г. Дебор, О. Троччі, Р. Рамні, А. Йорн, А. Котана, М. Бернштейн, Р. Ванейгем); *автономізм* (зокрема, об'єднання «Джонсон-Форест» у США та група «Соціалізм чи варварство» з Франції, Р. Алкуаті, Ф. «Біфо» Берарді, С. Болонья, П. Вірно, Д. Монтальді, А. Негрі, Р. Панцьєрі, К.-Г. Рот, М. Тронті, М. Хардт); *сапатизм* (С. Яньєс, субкоманданте Маркос, команданте Рамона, Ф. Муноз та ін.); *лібертарний муніципалізм* (М. Букчин, Г. Штайнер, К. Шерер).

Засновники-предтечі ідей – *анархісти* (С. Фор, Л. Мішель), *анархо-комуністи* (П. Кропоткін), *анархо-колективісти* (М. Бакунін), *синдикалісти* (Е. Маллатеста, Е. Лопес Аранго, Р. Роккер та ін.). Сучасні теоретики *лібертарних лівих* – Н. Чомські, П. Валлентайн, Г. Штайнер, М. Оцука, А. Горц, М. Букчин, К. Скьябарра, Р. Лонг, Ч. Джонсон, К. Карсон, А. Зільбер та ін. Основними сучасними теоретиками лібертарного комунітаризму є М. Букчин, М. Шнайдер, А. Горц, К.-Г. Рот, К. Шерер, Ф. Вілмар та ін.

Метою лібертарно-комунітарних ідей і суспільно-політичної діяльності є поєднання управління та самоуправління, відповідальності і співвідповідальності, праці та засобів виробництва, подолання відносин панування і підкорення, відносин експлуатації та відчуження людини на максимально широких рівнях суспільного життя. Лібертарні ліві акцентують увагу на рівнозначній цінності суверенітету особистості та рівності на відміну від лібертаріанців, які гіперболізують природні права та необмежений суверенітет особистості, вільний ринок і необмежену конкуренцію, невтручання (навіть заради суспільного блага) у ці процеси (англ. *laissez-faire*), вважають несправедливими будь-які обмеження на власність, володіння, використання та присвоєння, забезпечують соціальний перерозподіл і підтримують соціальну нерівність за рахунок егалітаризму.

У питаннях власності лібертарні комунітаристи і лібертарні соціалісти також чітко відрізняються від лібертаріанців, які обстоюють нерівність у володінні природними та сировинними ресурсами. На противагу цьому, лібертарні комунітаристи стверджують, що природні ресурси у світі мають належати у рівною часткою всім, тобто перебувати у спільній суспільній власності. Спільним для усіх представників цього напрямку є й те, що ними усіма досліджується специфіка стратегій суспільного розвитку і взаємодії самоорганізаційних, субсидіарних, самоуправлінських (лібертарних) структур та інститутів влади в умовах глобалізації в сучасних розвинених

індустріальних системах. Ними формуються світоглядні, економічні, політичні тенденції, перспективи та форми їх подальшого розвитку.

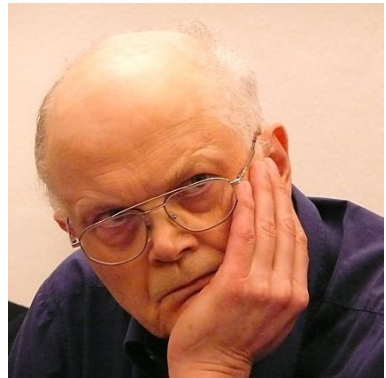
Лібертарна модель ґрунтується на відносинах суспільного самоуправління як заперечення всіх форм ієрархії, підтримує різні форми низової самоорганізації, включаючи ради різного типу та форм, незалежні профспілки та синдикати, добровільні асоціації, комуни, кооперативи, розробляючи та впроваджуючи механізми прямої демократії та демократії участі. Сучасні теоретики самоуправлінського суспільства, зокрема *лібертарного постмарксисту*, в соціальному аналізі соціуму і державної влади майже ніколи не послуговуються терміном «громадянське суспільство» як таким. Проте, лібертарні самоврядні, самоорганізаційні, субсидіарні моделі не тільки позитивно відносяться як до самого принципу участі людей в ухваленні суспільних рішень (як це було з громадянами грецьких полісів або середньовічних міст-комун), але і вважають таку організацію своїм ідеалом (система загального самоврядування).

Лібертарний комунітаризм поєднує як ідеї економічної та політичної свободи, а також контролю за виробництвом безпосередньо працівниками, а не власниками і керівниками, які стоять над ними і контролюють усі рішення, заперечуючи системи, які базуються на різних типах і рівнях контролю, а не на (само-)організації й ефективності.

Карл-Гайнц Рот – німецький історик, соціолог і лікар. Він також є одним із значних теоретиків *автономізму*, свого часу був активістом Соціалістичного союзу німецьких студентів в Гамбурзі, пізніше став теоретиком *операїзму*, розвинувши ці ідеї до концепції автономізму і лібертарного комунітаризму. Основні твори: «Незнання як імпотенція» (1970), «Глобальна криза. Всесвітня криза? Всесвітня пролетаризація?» (2010), «Глобалізація» (1999), «Настав час автономії» (1993), «Довга Депресія» (2010) та ін.

Рот звертає увагу, що замість ліберально/неоліберальної капіталістичної системи, в якій люди – «раби зарплати», і замість авторитарної управлінської системи, в якій рішення ухвалюються централізовано, суспільство може функціонувати альтернативно нині домінуючій глобальній парадигмі – тобто самоорганізаційно. Люди повинні бути вільні свідомо (а не з примусу) виконувати ту працю/роботу, яку самі обрали. Тоді вони зможуть діяти як відповідно до своїх бажань, так і для спільного блага, а вільно обрана праця та робота будуть й «нагородою самою по собі» і «соціально корисним» чинником.

Суспільство в описаній Ротом моделі існувало б у стані мирної й ефективної самоврядності, самоорганізації, без держави або інших управлінських інститутів. Праця/робота, яка принципово неприємна всім, якщо така знайдеться, розподілялася б паритетно між усіма членами суспільства. Дослідник вважає (і ця ідея є характерною для усіх лібертарних комунітаристів), що важливим наслідком «руйнування суспільства» і його «колонізації державою» стало уявлення про необхідність «відродити»

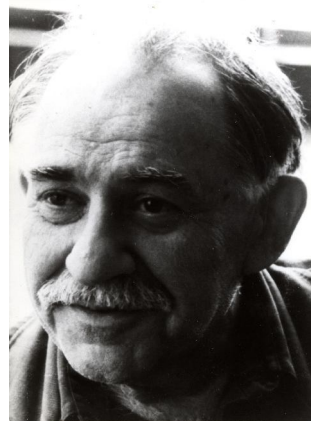
Карл-Гайнц Рот
(нар. 1942)

його, тобто «відновити» зруйновані соціальні зв'язки між людьми, засновані на самоорганізації, солідарності та взаємодопомозі.

Практично усі лібертарні комунітаристи сходяться у тому, що таке «відновлення» не відбувається «автоматично», але може здійснитися лише в процесі боротьби людей за свої права – економічні, соціальні, духовні. Тільки така боротьба може додати людям стимул до об'єднання своїх зусиль і до взаємодопомоги, тобто розбудити їх сплячі соціальні інстинкти. Проте лібертарії розходяться в думці, якими шляхами йти до цієї мети. Наприклад, європейський *революційний синдикалізм* і *анархо-синдикалізм* пропонує, по суті, щось на зразок створення паралельних соціальних механізмів опору, які могли б здійснити революцію і замінити собою існуючі механізми держави і поглинені нею суспільні сфери. Ця ідея була вперше розвинена у французькому синдикалізмі. Передбачалося, що революційні профспілки, ведучи боротьбу як за повсякденні інтереси, так і за соціальне звільнення трудящих, могли б поступово залучити до своїх лав усіх виробників, а потім захопити у свої руки управління підприємствами, розподілом і соціальними питаннями і стати, таким чином, готовою основною одиницею майбутнього вільного, бездержавного суспільства.

У сучасній концепції лібертарного комунітаризму вважається, що в сучасних суспільствах можна виявити три нерівні соціально-економічні сфери: 1) держава як інституціоналізована сфера влади та панування; 2) капіталізоване суспільство сучасної глобальної неоліберальної моделі «пізнього капіталізму» (нім. *spätkapitalismus*), яке створює неінституціоналізовану основу держави і також пройняте духом і логікою панування, ієрархії та експлуатації; 3) елементи альтернативного глобального суспільства (у потенціалі – лібертарного), що само організаційно й самоуправлінськи розвивається знизу, яке прагне звільнитися від панування, ієрархії й експлуатації. Будучи історичним розвитком людської схильності до взаємної допомоги, ці елементи виступають у формі самоорганізації та самоврядування людей: робітничих, трудових організацій, громадянських ініціатив, об'єднань жителів, різних комун, самоврядних груп і асоціацій виробників і споживачів тощо – тобто, у вигляді різноманітних добровільних соціальних експериментів, що дозволяють будувати життя і проводити по-новому.

Вагомим теоретичним і, водночас, політико-прикладним формою лібертарного комунітаризму є *лібертарний муніципалізм*, розробником основних ідей якого є *Мюррей Букчин*, котрий і сформулював основне завдання цього типу муніципалізму: «найважливіша проблема полягає в тому, щоб змінити структуру суспільства так, щоб люди отримали владу. Кращим майданчиком для цього є муніципалітети – міста, селища і села – де у нас є можливість створити пряму демократію. Його ідеї викладені у таких основних працях: «Наше синтетичне оточуюче середовище» (1962), «Екологія свободи. Поява і розпуск ієрархії» (1982 і 2005 рр.), «Повстання урбанізації та занепад громадянства» (1987), «Лібертарний муніципалізм» (1997),

Мюррей Букчин
(1921–2006)

«Анархізм, марксизм і майбутнє лівих» (1999), «Соціальна екологія та комуналізм» (2007).

Букчин був першим, хто використав термін «лібертарний муніципалізм» для опису системи, в якій лібертарні установи прямих демократичних зібрань виявляться протиставлені та згодом замінять державу конфедерацією вільних муніципалітетів. На формування ідеї лібертарного муніципалізму вплинула *соціальна екологія*, і ця ідея є альтернативою синдикалістським методам організації робітничого руху, а також критикою його економічних ідей. Для муніципалізму важлива не тільки економічна сфера, але й система організації суспільного життя, через яку можна здійснювати зміни. Таким чином лібертарний муніципалізм виступає з позицій звільнення муніципалітетів, протиставляючи їх державній владі задля створення альтернативної муніципальної організації – федералістської альтернативи централізму, безпосередньо пов'язаної з економічним устроєм (меркантилізм, корпоративізм і т. д.). У цьому процесі, лібертарні муніципалітети перш ніж досягти глобальних змін у соціальній сфері, стали б визначати новий спосіб життя та суспільне життя, яке виходить із лібертарних етичних цінностей, й організоване на їхніх принципах. Це сприяло б переосмисленню в суспільстві взаємовідносин між людиною та природою. Також була б сформована федерація муніципалітетів, що призвело б у підсумку до розриву зі системою організації на принципах національної держави.

Проблема, яка постає перед лібертарним муніципалізмом, це, як в існуючих державних рамках домогтися створення лібертарних муніципалітетів. Це призвело до прийняття позиції участі у муніципальних виборах через створення політичних партій, структурно організованих на принципах прямої демократії, розширюючи їх організацію на весь муніципалітет як тільки будуть зміщені буржуазні партії. Тим не менш муніципалізм не обмежується виборчою стратегією: одночасно з цим висувається стратегія створення суспільної організації, створюваної знизу вгору, через створення організацій на території округу (виробничі, споживчі, ідеологічні, культурні та в інших галузях), і здатних стати досить сильними для повалення буржуазної влади на користь суспільства. Вони, як пише Букчин, «через свої інститути прямої демократії здатні визначати продуктивне життя суспільства, культуру та дозвілля, крім усього іншого».

Лібертарний комунітаризм вагомо представлений у сучасний період у політичних партіях і внутрішньопартійних течіях. Так, у Європі – це представлені у Європарламенті європейські партії (загальноєвропейські об'єднання партій) – *Європейські антикапіталістичні ліві* (Революційна комуністична ліга/Соціалістична Англія й Уельс – Соціалістична робітничка партія, Німецька комуністична партія, Організація комуністів-інтернаціоналістів Греції «Спартакос», Соціалістична партія Ірландії, «Антикапіталістичні ліві» Іспанії, «Зутію» Країни Басків, «Ліві» Люксембургу, «Червоні» Швеції, Польська партія праці, Лівий блок Португалії, Нова антикапіталістична партія Франції, Швейцарська організація «Солідарність», Соціалістична партія Швеції); *Партія європейських лівих «Європейські ліві»* (Комуністична партія Австрії, у Бельгії Соціалістична партія (Валлонія) і Соціалістична партія (Фландрія), Партія демократичного соціалізму Чехії, Червоно-зелена коаліція Данії, Об'єднана ліва пар-

тія Естонії, Комуністична партія Фінляндії, Лівий союз Фінляндії, Французька комуністична партія, Ліва партія Франції, Унітарні ліві Франції, Робітничка партія Угорщини, Швейцарська партія праці, Об'єднані альтернативні ліві Каталонії, Румунська комуністична партія, Комуністична партія Іспанії, Партія комуністичного відродження Італії, партія «Сінаспізмос» у Греції); *Північний альянс зелених і лівих* – альянс п'яти лівих політичних партій країн, які входять у Північну раду (і двох партій із володінь Данії) і входять у Європарламенті в групу Європейські об'єднані ліві/Ліво-зелені Півночі (Гренландія – Народне співтовариство, Данія – Соціалістична народна партія, Ісландія – Ліво-Зелений рух, Норвегія – Соціалістична ліва партія, Фарерські острови – Республіканці, Фінляндія – Лівий союз, Швеція – Ліва партія); *Європейські об'єднані ліві/Ліво-зелені Півночі* (Комуністична партія Греції, Соціалістична народна партія Данії, Лівий альянс Фінляндії, Ліва партія Швеції, Німеччина – «Ліві», Велика Британія – Шинн Фейн, Франція – Лівий фронт, Нідерланди – Соціалістична партія, Комуністична партія Чехії та Моравії, Франція – Лівий фронт/Ліва партія).

Найвпливовішими і послідовними лібертарно-комунітарно-соціалістичними партіями є: у ФРН представлена фракціями у Бундестазі та Європарламенті партія «Ліві» – напрям «емансипативні ліві», об'єднання «Соціалістична альтернатива (SAV)», «лібертарно-соціалістична платформа» в турецьких Партії свободи і солідарності та Партії зелених і лівого майбутнього, бразильська Партія соціалізму і свободи.

Хоча суперечка про шляхи та форми відновлення суспільства продовжується у лібертарному русі й досі, сам цей принцип практично не ставиться під сумнів. Сьогодні, в епоху продовження атомізації соціуму і розповсюдження соціал-дарвіністського менталітету, лібертарії ставлять питання про «відтворення суспільства» у боротьбі людей за свої права. І, як і раніше, представники цього напрямку постмарксизму наполягають на тому, що таке відродження можливе, урешті-решт, тільки за повного звільнення від держави. Людина має підвищити себе від об'єкта до суб'єкта суспільних сил, тобто коли вона замість предмета маніпуляції стане вільно діючою людиною – із виконавця перетвориться на творця.

12.7. Деліберативний постмарксизм

Деліберативність (деліберативна демократія) (лат. *deliberatio* – обговорення) охоплює суспільствознавчі дослідження, які розглядають нинішній стан суспільства і його систем як тимчасовий, перехідний та етапний, як такий, що потребує перманентних комплексних освітньо-культурних, економіко-політичних, суспільно-управлінських і державно-правових змін і є зручною основою для поступового реформування подальшого, ефективнішого суспільного розвитку. Деліберативні дослідження концептуально розробляють теорію про необхідність зміни експлуатаційних і антагоністичних відносин між людьми у всіх сферах суспільного та індивідуального життя.

Деліберативна модель громадянської демократії (Е. Мандель, О. Лафонтен, П. Кокшотт, А. Котрелл, А. Екснер, І. Месарош, А. Хеллер, Ф. Фехер та ін.) на суспільному, політичному і економіко-виробничому рівнях прагне створити умови для досягнення стану безконфліктності на основі узгоджених дій, що спрямовані на задово-

лення спільних інтересів, участь працівників (виробництво) і громадян (суспільство) у структурах влади та управління.

Соціальна теорія, суспільна практика та моделі деліберативної демократії концентруються на необхідності ґрунтовного аналізу феноменів глобалізації, інституалізації та самоорганізації, влади й управління, моделей демократії в підсистемах суспільства (економіки, політики, держави). Проте, на відміну від інших теоретичних концепцій, суспільних практик і дослідницьких програм, метою соціального аналізу, політичної діяльності у розвитку деліберативної демократії не є виключно фіксація та констатація існуючої суспільно-державної, освітньо-виховної та економіко-виробничої даності. Навпаки, критичний аналіз соціуму, освіти та економіки передбачає виявлення існуючих антагоністичних, відчужуючих чинників, які деформують суспільну комунікацію.

Оскар Лафонтен
(нар. 1943)

Як відзначає *Оскар Лафонтен* (багаторічний голова Соціал-демократичної партії Німеччини, нині – очільник партії «Ліви»), «метою аналізу соціальної деліберативної теорії є визначення ключових рис і механізмів побудови суспільства, в якому немає незалежних від волі людей суспільних і виробничих відносин, тобто в якому скасовані відносини примусу та панування одних людей над іншими. Контроль над процесами виробництва і суспільного функціонування повинен перейти до безпосередніх учасників суспільного виробництва (як у галузі матеріального виробництва, так і у сфері продукування ідей і управлінських рішень)».

Попередні *об'єкти* виробництва, влади і управління (люди) повинні стати *суб'єктами* політичної, виробничої, суспільної організації і управління з метою реалізації своїх і колективних, загально-суспільних потреб, здібностей. Створюється система спільних стимулів і спільної зацікавленості завдяки співучасті в управлінні, яке в результаті набуває рис самоуправління. У такому випадку норми та рішення можуть бути легітимізованими на основі спільної комунікації, яка є регулятивним принципом. Створена структура повинна надавати однакові умови для рівноправного вибору дій, виключаючи примус і панування.

Деліберативна демократія відзначає, що не можна вважати по-справжньому легітимним те рішення, яке опирається на заздалегідь вироблену та затверджену формулу дій і рішень (на кшталт, «Я знаю, чого хоче народ» тощо). Не існує єдиної, заздалегідь сформованої «волі народу». Метою деліберативної моделі є постійне зменшення наймансько-експлуататорських відносин; розширення системи самоврядування (як суспільного, так і на рівні підприємств. Тоді суб'єкт суспільних і трудових відносин буде також суб'єктом (а не об'єктом) системи управління, розподілу та контролю. Демократія в усіх формах суспільного життя перш за все – це *комунікація*, яка в процесі найширшого обговорення раціонально формує волю її учасників. Тобто необхідно виходити не з наперед визначених поглядів і рішень, а з процесів їх формування у

комунікативному дискурсі. Розвиток нового суспільства має здійснюватися як вільна справа звільнених індивідів.

За підходами представників деліберативного постмарксизму, метою суспільного розвитку й усіх соціальних інститутів має стає досягнення демократичного консенсусу в ухваленні рішень. На рівні суспільства і підприємства норми та рішення формуються в результаті компромісу і спільного узгодження, комплексної згоди (консенсусу) між усіма зацікавленими учасниками, які мають рівні права у рівному ж для усіх них доступі до управління та влади. Водночас виключається надмірний тиск із боку однієї із сторін, не надається нікому привілейованого владно-управлінського статусу. Консенсус досягається завдяки процедурі загального комунікативного формування рішень, які ґрунтуються на рівних інтересах кожного, знаходять обґрунтоване схвалення всіх. Кожен індивід у цій моделі отримує можливість брати участь у виробленні стратегії функціонування суспільства, що приводить до врахування інтересів окремих індивідів і соціальних груп, а також поглиблює їх взаєморозуміння. Суспільні утворення постають завдяки відносинам взаємного визнання, обговоренню та компромісу, який означає добровільну відмову від вузькоєгоїстичних індивідуалістських чи групових інтересів, якщо вони стоять на заваді взаємній згоді і розширенню відкритості суспільної, управлінської та політичної комунікації. У такому випадку норми та рішення можуть бути легітимізованими на основі спільної комунікації, яка є регулятивним принципом. Створена структура повинна надавати однакові умови для рівноправного вибору дій, виключаючи примус і панування.

Отже, представники деліберативного постмарксизму ведуть мову про зміну сутності суспільства – доповнення до наявних соціальних завоювань розширеною системою відносин самоврядування (у суспільній, виробничій і політико-державній сферах), зменшення простору відносин адміністрування, найманства та експлуатації. Це має призвести, на переконання представників деліберативного постмарксизму, до збільшення залежності управлінської сфери від громадянської суспільності, завдяки її повсякчасному впливу на ухвалення суспільно вагомих рішень. Усвідомлення можливості свого реального впливу на управлінські процеси, сприяє формуванню так званого «випереджаючого реформаційного мислення» у представників суспільно-управлінської еліти, яке не пристосовується до наявної економіко-політичної реальності, а, навпаки, формує та спрямовує її розвиток.

Представники деліберативного постмарксизму вважають, що самоуправлінське, самоорганізаційне деліберативне суспільство у перспективі може бути (і повинно стати) світовою системою, тому що на рівні окремої країни можливі лише елементи «громадянської самоуправлінської (самоврядної) суспільності» у тій чи іншій економіко-політичній і суспільній сферах.

12.8. Субсидіарний постмарксизм

Субсидіарний постмарксизм, який нерозривно пов'язаний деліберативним постмарксизмом (фактично є його певною модифікацією, пристосованою реалізації

до конкретних громадянських, економіко-виробничих і прикладних суспільно-політичних завдань), вважає, що еволюція суспільно-політичних моделей у сучасний період призвела до чіткого розподілу у політико-економічній практиці на так звані «традиційні» і «субсидіарні» течії. Традиційна суспільна модель класичного типу в економіці та політиці прагне лише до неістотних і несуттєвих корекцій у наявному типі соціуму, політики, виробництва, товарних відносин, не змінюючи його сутності. Це призводить до соціальної, економіко-виробничої та політичної стагнації, призупинки суспільного прогресу та втрати громадянської ефективності, ідейної та управлінської ефективності.

Субсидіарність (англ. subsidiarity) – організаційний, управлінський, політичний, правовий, економіко-господарський принцип, який припускає те, що завдання ефективного функціонування і розвитку спільнот, громад, колективів, територій, регіонів, держав, галузей, повинні вирішуватися на якнайнижчому, віддаленішому від центру рівні, тобто на такому, на якому їх вирішення можливе та ефективне (за виключенням сфер виняткової компетенції спільноти). У цьому власне і полягає субсидіарність як можливість суб'єкта (суспільства, економіки, політики, держави, території тощо) самоврядно і безперешкодно здійснювати та реалізовувати увесь обсяг існуючих завдань у обсязі реально існуючих потреб і цілей, які не протистоять загальним, спільним.

Субсидіарна деліберативна демократія – термін міждисциплінарної і «міжтеоретичної» «Субсидіарної школи», яка розвивається і діє на межі кількох ідейних напрямів постмарксисту. Ця концепція охоплює суспільствознавчі дослідження тих економістів, соціологів, політологів, правознавців, які репрезентують ідеї субсидіарності у різних моделях і напрямках постмарксисту (І. Месарош, А. Горц і Т. Майер, Г. Вайссер і С. Міллер, Р. Шольц і Н. Тренкле, О. Лафонтен, Е. Лохоф і А. Белгарт, Ф. Шандл, Р. Курц і Г. Райхельт та ін.). Спільним для цих досліджень є те, що вони розглядають нинішній стан суспільства і його інститутів, систем як тимчасовий, перехідний та етапний, як такий, що потребує перманентних комплексних освітньо-культурних, економіко-політичних, суспільно-управлінських і державно-правових змін. Згадані дослідники вважають, що завоювання економічної і політико-правової демократії призвели до закріплення в розвинених державах цивільно-політичних свобод, формально-юридичної рівності всіх громадян, широкої системи соціального захисту. Цей стан є зручною основою для поступового реформування подальшого, ефективнішого суспільного розвитку.

Представники субсидіарного постмарксисту вважають, що в економічній сфері суспільства необхідно враховувати, що той або інший тип власності як такий не містить суспільної негатиї (тобто не чимось антисуспільним). Відчужуючим, нелюдським чинником є власницько-експлуатаційні відносини щодо людей і спільнот.

У суспільно-політичній сфері субсидіарна демократія, виходячи зі своїх ідейних принципів, практичного досвіду і поставленої мети тотального подолання експлуатації та відчуження, не може дозволити собі концентруватися виключно на суто акціонованих і формально-парламентських формах економіко-політичної діяльності.

Представники субсидіарного постмарксисту підкреслюють, що *акціонерно-власницька* (економічна сфера) та *формально-парламентаристська* (і взагалі, традиційна

парламентсько-політична) діяльність спрямовані одночасно на: 1) формування групи капіталістів-власників, орієнтованих у своїх цілях так званою «ідеальною підприємницькою метою» – прагненням до необмеженого збільшення прибутку будь-якими засобами (у тому числі і антисуспільними); 2) професійних політиків кланового типу, які використовують сферу політичної влади та політичного управління для лобювання у державній діяльності своїх фінансово-промислових інтересів. Це може призвести до концентрації сфер економічного та політичного управління у руках певних замкнено-«елітних» угруповань, перетворити сферу управління на *клановий привілей*. У той же час це відчужує від управлінської суспільно-політичної та економіко-політичної діяльності, і взагалі від *управлінської культури*, широкі верстви насе-

Використання будь-яких форм власності для встановлення відносин співробітництва, солідарності – у яких узгоджуються як індивідуальні, так і суспільні інтереси – навпаки, сприяє розбудові суспільної та індивідуальної свободи на засадах співвідповідальності.

Г. Райхельт, «Нове прочитання Маркса. До критики логіки соціальних наук»

лення, активність яких буде епізодичною, – під час отримання дивідендів, виборів (економічна сфера), акцій громадянської непокори, страйків або масових безладів (соціум, політика).

Представники субсидіарного постмарксизму виступають за залучення до повсякденної управлінської економіко-політичної діяльності більшості населення, охоплення його сферою економічного та політичного просвітництва. Управлінська економіко-політична діяльність самоорганізації може відбуватися, на їх думку, у кількох формах:

– *перша форма* – розширення сфери так званої

«суспільності» – форм діяльності працівників і громадян у самоорганізаційному самоврядуванні своїм повсякденним, професійним, творчим життям через розширення сфери вільних від системи ієрархічної влади асоціацій і об'єднань, у яких люди здійснюють реальне управління власною долею з урахуванням аналогічних потреб і прав інших. Це призводить до поєднання діяльності з метою вирішення власних повсякденних побутових, професійних та інших вузькогрупових і класових інтересів зі загальносуспільними, що також стимулює суспільно-управлінську активізацію людей. Унаслідок цього управлінська економіко-політична діяльність перетворюється з епізодичної на перманентну, таку, що активно еволюціонує;

– *друга форма* – це методи суспільно-політичного, громадянського і економіко-політичного тиску (акції громадянської непокори, страйки, революційні дії тощо), які змушують змінювати сутність сфери управління і зокрема, держави та її органів із захисника вузькогрупових потреб на функцію виразника і регулятора інтересів колективних і загальносуспільних. Самоуправлінська та самоврядна громадянська, суспільно-політична, економіко-політична діяльність самоорганізації не дозволяє консервуватися суспільній системі та методам управління, стимулює їх еволюцію до постійної демократизації.

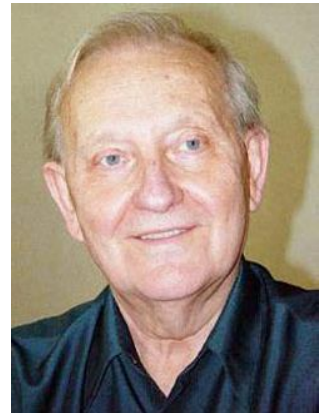
Представники субсидіарного постмарксизму звертають увагу на взаємозв'язок суспільно-колективних дій, інтерперсональної взаємодії творчих осіб із типом політичної ідейності соціуму. Видається істотним і обґрунтованим твердження, що ефективні громадянські асоціації будь-якого рівня і типу здійснюються не на основі

рішень більшості і навіть не на основі консенсусу, а на ґрунті внутрішньої узгодженості суспільних орієнтирів і ціннісних прагнень. Суспільні реформи як самоціль самі по собі не здатні вирішити фундаментальні суперечності, що роздирають світ. Необхідні також і радикальні революційні зміни, яких можна досягти завдяки широким масовим діям і розвитку системи самоорганізації та самоуправління. Тому деліберативна економіко-політична концепція зберігає у своєму арсеналі класичне вчення про *перманентну соціальну революцію*, під якою розуміється необхідність солідарних дій суспільства та людства щодо вирішення вищезазначених проблем.

На думку субсидіарних постмарксистів, будь-які ізольовані та локальні спроби досягнення свободи уразливі, наражаються на постійну небезпеку інтеграції в існуючу експлуататорську систему. Стійкість субсидіарної моделі можлива лише, якщо вона буде поширена на увесь світ і його складові частини – окремі суспільства, тобто на макросоціальний рівень.

Наприклад, угорський філософ-постмарксист *Іштван Месарош* вважає, що соціальна революція, яка стоїть на порядку денному, не буде соціалістичною – вона буде антикапіталістичною, себто задавати напрямок руху в бік подолання диктатури капіталу в суспільстві. Постреволюційні (посткапіталістичні) суспільства залишатимуться частиною систему капіталу доти, доки антикапіталістичний рух не охопить всю планету, що означатиме світову соціалістичну революцію, яку Месарош розглядає не як єдиний радикальний акт, але як процес.

На думку Месароша, важливість розробки «теорії перехідного періоду» є надзвичайно вагомою, адже саме вона має підказати форми, що в них захоплення влади може призвести до скасування капіталу. Якщо таку теорію не буде розроблено, соціалістичний рух не зможе вийти з безвиході, в якій він перебуває останні десятиліття. При цьому треба уникати пастки утопізму – намагатися вже тепер докладно описувати майбутнє суспільство. Хоча утопічні схеми можуть задовольнити безпосередню потребу бачити альтернативу сучасному світу капіталу, вони зазвичай не спроможні піднести думку вище горизонту тієї суспільної формації, яку ці схеми покликані критикувати.

Іштван Месарош
(нар. 1930)

12.9. Глобалістика постмарксизму

У ситуації переходу до *неокапіталізму* («нового індустріального», «постіндустріального» суспільства) прагнення до стабілізації системи виявляє недостатність тільки економічних важелів. Виникає потреба у безпосередньому впливі на свідомість мас, створенні загальносуспільного ринку товарів духовного виробництва як інтегруючої, об'єднуючої суспільної сили. Науково-технічний процес, перетворення науки у безпосередньо виробничу силу, революція у сфері

засобів масової комунікації полегшують це завдання. Це стало новим історичним кроком на шляху створення реальних передумов як для матеріальної, так і для духовної інтеграції. Технічний прогрес, що розповсюдився на усю систему панування та координації, створює форми життя і влади, які замирюють сили, опозиційні щодо системи і руйнують або знищують будь-який протест іменем історичних перспектив звільнення від важкої праця та панування.

Моделі глобального суспільного розвитку у глобалістиці постмарксизму в багатьох своїх ідеях мають свої витoki в *теоріях імперіалізму* Д. Гобсона, В. Леніна, Р. Гільфердінга, Р. Люксембург, Ф. Штернберга, за якою внаслідок територіальної та економіко-фінансової експансії промислово розвинених держав йде встановлення їхнього панування над рештою світу, а під маскою здійснення цивілізаційної місії йде пограбування колоніальних і залежних країн, в підсумку – виникає об'єднання цих держав, яке житиме за рахунок народів решти світу. Імперіалізм ототожнювався з політичним проявом процесу нагромадження капіталу. «Плід» світового фінансового експансіонізму (*глобальний імперіалізм*), пройшовши модифікації після двох світових воєн, поєднувався з політичним проявом процесу нагромадження капіталу в його конкурентній боротьбі за залишки некапіталістичного світового середовища.

Дослідження концепції і моделей так званого *«імперіалізму»* важливе сьогодні для обговорення і розуміння таких проблем: оцінка ступеня адекватності аналізу головних моделей розвитку і кризи капіталізму («пізнього» капіталізму, індустріалізму, посткапіталізму тощо); з'ясування природи сучасних проявів соціальної революції; вивчення трансформацій ідеології світового суспільного розвитку; визначення перспектив функціонування ринкової економіки; процеси формування доктрини глобалізації та її ідеологічне прикриття.

Серед цих концепцій:

- *концепції залежності* (або «залежного розвитку») і *«периферійного капіталізму»*, які слугують для формування теоретико-практичної моделі функціонування сучасного глобального соціуму як квазіімперської системи, що складається з двох або трьох сегментів: метрополії – країн «першого світу» – і периферії – країн «третього світу»;
- *теорії «пізнього капіталізму»* та *«постімперіалізму»*, з яких використані напрацювання щодо явищ зростаючої централізації олігополістичного капіталу, що призвела до становлення сучасної інституалізованої системи так званого «колективного імперіалізму»;
- *світ-системний аналіз*, який методологічно сприяє створенню цілісної картини розвитку цивілізованого людства, в якій враховувалися б, якщо змога, усі «горизонтальні» (міжсоціорні) суспільні зв'язки в умовах глобалізації.

У теоріях *«пізнього капіталізму»* (М. Горкгаймер, Ю. Габермас, О. Лафонтен, Е. Мандель, А. Горц, Р. Курц, А. Екснер, Г. Райхельт та ін.), *«неокапіталізму гегемонії»* (І. Месарош, Е. Лакло, Ш. Муфф, Е. Балібар, А. Бадью, С. Жижек, К.-Г. Рот, Е. Гобсбаум та ін.), *постімперіалізму* (І. Месарош, А. Хеллер, Ф. Фехер, А. Негрі, М. Хардт, П. Кокшотт, А. Котрелл, А. Каллінікос та ін.) глобальна модель сучасного розвитку розглядається як така, що створюючи на периферії анклав сучасного ви-

Явним політичним вираженням нейтралізації панування є зростаюча надійність у розвинутих країнах політичних партій, які раніше знаходилися в опозиції одна до одної, у стратегії, цілях, уніфікації політичної мови і політичних символів.

Е. Мандель, «Вступ до марксизму»

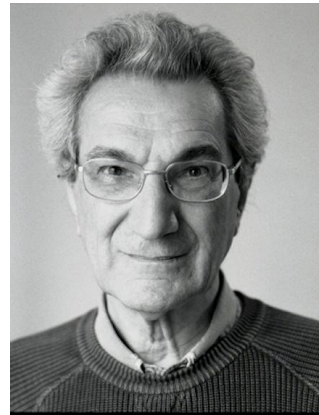
робництва, пануючий ззовні неокapіталізм метрополії обов'язково проводить «демодернізацію» і навіть архаїзацію решти частини виробничої системи. На відміну від метрополій, суспільства яких втілили у самій своїй структурі цивілізуючі функції капіталізму, суспільства залежної від нього *периферії* з'явилися структурною матеріалізацією суспільно-економічної архаїки.

Капіталізм змінився, і він не може допустити появи на його периферії системи, яка відтворювала б ранні форми капіталізму метрополії. Це стає помітним

й процесі пом'якшення боротьби за існування, зростанні гуманізованих потреб і нерепресивних тенденцій. Цей процес спостерігається у трансформації явища *панування* (пригноблення управлінсько-виховними і політико-економічними інститутами суспільства свободи людини), що існує як нейтральний феномен, характерний для усіх розвинутих країн світу. Нові, зрілі форми (монополістичний капіталізм, «пізній капіталізм», «посткапіталізм» тощо) неминуче знищують у зародку ранні, «юні» форми буржуазного суспільства поза своїм «центром».

Цей принцип актуальний сьогодні для транзитивних («перехідних») суспільно-державних і економічних систем, тому що він підтверджує неможливість ліберальної утопії побудови «ринкової економіки» з уламків планового господарства. Тут можливе лише створення структур *периферійного капіталізму*, тобто анклавів сучасного виробництва, що діють як елементи доповнюючої економіки під контролем метрополії, при архаїзації господарських устроїв більшості населення. Але цього не відбудеться, оскільки архаїзація країни, що вже досягла високого рівня індустріального розвитку, викликала б швидку загибель великих мас населення. Достатньою силою для утримання цих мас в покорі нинішня пануюча меншина не володіє. Насправді, анклави капіталізму, створювані за допомогою капіталу метрополії в периферійних суспільствах, якісно відмінні від капіталізму в ядрі системи. Це – вогнища доповнюючої економіки, не інтегровані в народне господарство периферії і нездатні існувати в рамках капіталізму на периферії при розриві зв'язків з метрополією.

Антоніо Негрі та Майкл Хардт обрали для нинішньої глобальної системи назву «Імперія». Вибір цього терміна пов'язаний із їх прагненням відокремити його головні характеристики від того, що визначає сутність «імперіалізму». Імперіалізм у цьому визначенні зведений до суто політичного виміру, тобто до розповсюдження формальної влади держави за її межі. Імперіалізм таким чином зміщується з колоніалізмом. Звідси постає, що колоніалізму більше не існує, так само як і імперіалізму. Хардт і Негрі вважають, що ми вже досягли того історичного перелому, коли класи (разом із

Антоніо Негрі
(нар. 1933)

державами і народами), більше не є суб'єктами історії. Замість цього, ним стає індивід. Цей перелом призводить до формування того, що вони називають «множиною», що визначається як «тотальність продуктивних і творчих суб'єктивностей». Вони говорять про перехід до «когнітивного капіталізму» або появу «нематеріального виробництва», нового «мережевого» суспільства і «детериторіалізації».

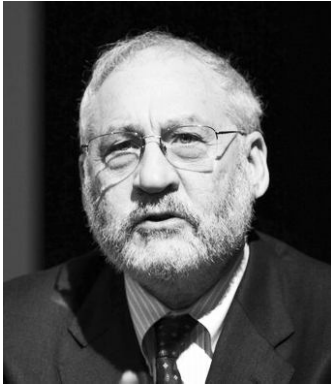
Світ-системний підхід розглядає світ не як суму країн, що паралельно розвиваються, а як єдину систему, де є світові «верхи» і світові «низи», держави-експлуататори і держави-експлуатовані, які отримали назви відповідно «ядро» і «периферія». Це положення щодо сучасності висунуте ще в середині ХХ століття аргентинським економістом Р. Пребішем і його школою в різних версіях теорії «залежного розвитку». Сформувалася школа світ-системного аналізу, найвизначніші представники якої – А. Г. Франк, С. Амін, Дж. Аррігі, Б. Гіллс, Ж. Абу-Лугход. Вони зробили спроби створити, керуючись світ-системним підходом, картину якщо не усієї світової суспільної історії, то історії цивілізованого людства або її вирішальних епох.

У межах цього підручника світ-системному аналізу приділяється значна увага у межах інших тем (див. *пнт.* 4.7.), тому ми у межах цього викладу звернемо увагу лише на кілька аспектів. Світ-системний аналіз прагне створити повну картину розвитку цивілізованого людства, в якій враховувалися б по можливості усі «горизонтальні», міжсоціорні зв'язки. Він не вважає капіталізм вічним, пов'язуючи майбутнє з ліквідацією соціальної нерівності у масштабах усього людства. Світ-системний аналіз заперечує існування окремих суспільств, вважаючи світи-системи єдиною соціальною реальністю; заперечується існування у сучасному світі інших систем, окрім капіталістичного світу-економіки (КСЕ), що втягнув у себе решту усього світу вже на початку ХХІ століття.

За І. Валерстайном, на основі наднаціонального, глобального поділу праці в економічних центрах поступово розвинулись національні індустріальні системи, в яких існує тісний взаємозв'язок між економікою і політикою. Період мирного розвитку КСЕ, як пише Валерстайн, закінчений. Подальше розширення політичних прав і перерозподіл матеріальних благ поставлять під загрозу систему капіталістичного накопичення. Тепер буржуазія спиратиметься тільки на силу. Поки існує КСЕ, існує і його ядро, яке не може розширитися, якщо не розширюється КСЕ, а йому тепер розширюватися нікуди. Коли КСЕ займає весь світ, ядро стабільне; якщо одна країна займе у ньому місце, це означатиме, що інша країна його втратить, тільки і всього. При цьому розрив доходів між секторами КСЕ як єдиного цілого може навіть збільшитися. *Перевага* цього підходу – спроба поглянути на світову капіталістичну систему історично, розглянути процес її виникнення та розвитку. *Недоліки* – теоретичне заперечення реальності існування соціоісторичних систем (при практичному визнанні цього факту), і недооцінка, а потім і відмова від стадіальної типології суспільств.

Майкл Хардт
(нар. 1960)

Джозеф Стігліц
(нар.1943)

Концепції деглобалізації представлені насамперед лауреатами Нобелівської премії з економіки Дж. Стігліцем і П. Кругманом, професором соціології Філіппінського університету У. Белло. Вони, констатуючи загальну кризу неоліберальної глобалізації, вважають, що деглобалізація надає нам значні можливості, оскільки її мета полягає у тому, щоб вийти за вузькі рамки концепції економічної ефективності, в якій головною мотивацією є зниження собівартості, незалежно від того, які соціальні та екологічні лиха можуть стати результатом цього процесу. Ефективна економіка, навпаки, підсилює соціальну солідарність, підпорядкувавши ринкові процеси ідеалам рівності, справедливості та колективізму завдяки розширенню сфери демократичного управління. Принцип делегування повноважень на нижчий рівень виконавчої влади повинен бути утверджений у суспільному й економічному житті завдяки організації виробництва товарів на рівні місцевих громад, а також на загальнонаціональному рівні (якщо це може бути організовано без надмірних витрат із метою підтримки суспільної єдності). Структури громадянського суспільства повинні уважно стежити за діями держави і приватних корпорацій, і цей процес необхідно інституалізувати.

Якщо узагальнити нарис припущень, які сформульовані з цього питання постмарксистом і його глобалістикою, побачимо, що у минулому імперіалізм був постійним конфліктом між різними імперіалістичними державами, а нині зростаюча централізація олігополістичного капіталу призвела до становлення «колективного» імперіалізму тріади (США, Європа й Японія). З цієї точки зору, пануючі сектори капіталу мають загальні інтереси щодо управління своїми прибутками в новій імперіалістичній системі. Тобто, на Землі зараз існує тільки одна глобальна світова система – неокапіталістична/постімперіалістична. Вона є *суспільно-історичним центром*, усі країни, які не входять до неї, утворюють *суспільно-історичну периферію*. І цей глобальний надорганізм в умовах, коли на землі існує ортокапіталістичний центр (грец. *орθος* – прямий, справжній), що експлуатує велику частину периферії, і експлуатована цим центром периферія, з неминучістю виникає як *класовий соціоісторичний організм*. Він розколений на два глобальні класи. Один глобальний клас – країни-експлуататори. Вони разом узяті постають як клас експлуататорів. Інший глобальний клас утворюють країни нової та старої залежної периферії – країни *паракapіталізму* (грец. *παρά* – біля, поблизу). А наразі глобальний соціоісторичний організм розколений на класи, з яких один експлуатує інший, а тому в ньому з неминучістю повинна бути глобальна класова боротьба.

Пол Робін Кругман
(нар.1953)

На думку постмарксистів, звільнення від експлуатації з боку центру, ліквідація постімперіалізму – це життєво необхідне завдання периферії. Без цього периферійні країни ніколи не отримають можливості успішного суспільно-економічного розвитку. Створення справжньої альтернативи сучасній системі глобалізованого ліберального капіталізму потребує інших вимог, зокрема, визнання величезної безлічі потреб і прагнень народних класів світу. Але щоб досягти такої мети країни периферії повинні об'єднатися, створивши демократичні, народні та національні гегемоністські блоки, здатні подолати силу, представлену як імперіалістичними, так і компрадорськими гегемоністськими блоками. Створення таких блоків відбувається в конкретних умовах, які дуже сильно відрізняються в різних країнах, оскільки загальної моделі (у дусі «множин» або ще якому-небудь) не існує.

На цій основі у підсумку починає формуватися *глобально-стадіальне розуміння світового суспільного розвитку*, яке з необхідністю припускає дослідження взаємодії між окремими конкретними суспільствами – як *соціоісторичними організаціями* (та їх різними системами), – які існували водночас поруч одне з одним. Виник цей підхід через потребу поєднати ідеї єдності людства та поступального характеру його історії з фактами, які свідчать про розділення людства на відокремлені утворення, які виникають, розквітають і гинуть. І тому має сенс розглядати суспільну історію з позиції історичної естафети, а також виниклого в результаті її розробки глобально-стадіального розуміння історії.

Соціоісторичні організми завжди так чи інакше впливали один на одного. І нерідко дія одного соціоісторичного організму на інший призводила до істотних змін у структурі останнього. Такий вплив можна назвати *економіко-соціоісторичною індукцією*. У цьому випадку суспільно-економічні формації постають, перш за все, як стадії розвитку людського суспільства в цілому. Вони можуть бути і стадіями розвитку окремих соціоісторичних організмів. Але це абсолютно не обов'язково. Зміна формацій у масштабах людства в цілому може відбуватися і без їхньої зміни як стадії розвитку соціоісторичних організмів. Одні формації можуть бути втілені в одних соціоісторичних організаціях та їхніх системах, а інші формації – в абсолютно інших соціоісторичних організаціях і їх системах. А це припускає передачу історичної естафети від одних систем соціоісторичних організмів до інших систем. Така інтерпретація унітарно-формаційного, а тим самим і взагалі унітарно-стадіального підходу до суспільної історії, є *глобально-формаційним*, а ширше – *глобально-стадіальним* розумінням суспільного розвитку та історії.

12.10. Значення ідей постмарксизму для сучасної політичної думки

Постмарксизм у своїх ідеях, стратегії, тактиці та цілях опирається і концептуально розробляє теорію К. Маркса та неомарксизму про потребу зміни експлуатаційних і антагоністичних відносин між людьми в усіх сферах суспільного та індивідуального життя.

Наукова школа постмарксизму дослідила і пояснила значну кількість аспектів сучасного «неокапіталістичного» суспільства, його ідеології, економічних важелів,

водночас проаналізувавши причини та витоки тоталітарних деформацій так званого «реального соціалізму» державно-бюрократичного зразка, суспільного розвитку в сфері трансформаційних соціальних процесів і перспектив історичного та антропологічного розвитку сучасного «нового індустріального»/«постіндустріального» суспільства.

Постмарксистський підхід пропонує аналіз суб'єкта історії як сукупності різних соціальних блоків, здатних у рамках послідовних фаз народної боротьби перетворювати суспільні відносини на користь пригноблених класів і народів. Із цієї точки зору, поєднання демократичних досягнень і соціального прогресу буде частиною тривалого переходу до світового соціалізму, разом із утвердженням автономії народів, націй і держав, яка надасть можливість замінити багатобічною глобалізацією одномірну глобалізацію, яка нав'язується пануючим капіталом (узагальнено його можна назвати «ПостІмперією») і, таким чином, поступово знищити постімперіалістичну систему.

Метою людства у постмарксистській історичній поступ до свободи, яка є визначальною початковою для постмарксизму та його концепції демократії, соціалізму, демократичного соціалізму поряд із настільки ж фундаментальними цінностями соціальної справедливості, міжлюдської комунікації, солідарності. Постмарксист констатує, що у всіх сферах людського буття є панівними хибні потреби, нав'язувані певними соціальними угрупованнями з метою утиску індивідуальної, суспільної та творчої свободи. Ці потреби закріплюють відносини панування та підкорення, продукують експлуатацію, агресію, суспільні конфлікти, соціальну несправедливість. Відносини антагонізму призводять до появи та закріплення явища відчуження, протистоять людському взаєморозумінню і є основним каталізатором розвитку помилкової, «ідеологізованої» свідомості, хибного, «поза історичного» буттєвого існування. Його політичний, політико-онтологічний і соціальний аналіз передбачає виявлення сутності і причин відчужуючих чинників, які деформують суспільну міжлюдську комунікацію та розробку методології їхнього скасування.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає ідейно-світоглядний і політичний взаємозв'язок постмарксизму та неомарксизму?
2. Обґрунтуйте відмінності між «раннім» і «пізнім» капіталізмом.
3. Чому пропонується «примат політичного над соціальним» у постструктуралістській версії постмарксизму?
4. Якою є сутність явища «соціального несвідомого» і його взаємодії з явищами «структурного несвідомого» і «репресивного несвідомого»?
5. Розкрийте специфіку феноменів «корпоративної держави» та «принципу панування» як продуктів поєднання фінансово-промислових і торговельних корпорацій із політичною владою держави.
6. Чому критикується «субстанція вартості» та «панування праці»?

7. Якою є мета лібертарно-комунітарних ідей і суспільно-політичної діяльності?
8. У чому проявляється специфіка явища соціальної революції?
9. Якою є специфіка, взаємозв'язок і відмінність моделей «деліберативної» та «субсидіарної» демократії?
10. Чому у ситуації переходу до неокapіталізму («нового індустріального», «постіндустріального» суспільства) прагнення до стабілізації системи виявляє недостатність тільки економічних важелів?
11. Якою є специфіка теорій постімперіалізму та пов'язаних із ним концепціями «пізнього капіталізму», «периферійного капіталізму», «неокapіталізму гегемонії»?
12. Вкажіть на досягнення та недоліки світ-системного підходу у методології всесвітньої історії та глобального суспільного розвитку.
13. Поясніть сутність глобально-стадіального розуміння світового суспільного розвитку.
14. Розкрийте основні принципи моделі деглобалізації.
15. Що призвело до появи глобально-стадіальних досліджень і концепцій?
16. Чому постмарксистська педагогіка та концепції освітнього розвитку є за своєю сутністю соціально-політичними?

Література

Альтерглобализм и антиглобалистские движения в современном мире. Социальные и экономические аспекты глобализации. Антология. – М. : ИНИОН РАН, 2006. – 152 с.

Бадью А. Мета/Политика : Можно ли мыслить политику? : Краткий курс метаполитики / А. Бадью ; [пер. с фр. Б. Скурагова, К. Голубович]. – М. : Логос, 2005. – 240 с.

Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості. Дослідження категорії громадянське суспільство / Ю. Габермас ; [пер. з нім. А. Онишка]. – Л. : Літопис, 2000. – 319 с.

Гололобов И. В. Эрнесто Лаклау и его «субъект политики» / И. В. Гололобов // Гуманитарная мысль Юга России. – 2005. – № 1. – С. 127–132.

Зінченко В. В. Антикризова лібертарна альтернатива: деліберативна комунітарна стратегія деконструкції «Spätkapitalismus» / В. В. Зінченко // Антикризівий розвиток соціальних та економічних процесів в умовах глобалізації. – 2012. – Вип. 3.– С. 23–28.

Зінченко В. В. Глобалізація і глобалістика / В. В. Зінченко. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 420 с.

Зінченко В. В. Громадянське суспільство: шляхи, форми та перспективи (соціально-філософські ідеї і політико-правові тенденції сучасності) / В. В. Зінченко. – К. : МАУП/КАРПУК, 2007. – 468 с.

Зінченко В. В. Менеджмент. Системи управління в умовах інституційної глобалізації / В. В. Зінченко. – К. : Люксар, 2012. – 864 с.

Зінченко В. В. Общественно-экономическое измерение институциональных идеологем бессознательного и потенциал антропологическо-социальных трансформаций / В. В. Зинченко // Перспективы науки и образования. – 2013. – № 5. – С. 31–38.

Зінченко В. В. Онтология делиберативной коммуникации и системные трансформации глобального социально-экономического развития / В. В. Зинченко // Вещи и коммуникация:

экономические и культурные взаимодействия в креативной индустрии меняющегося общества / под ред. А. В. Бирюкова, В. И. Ионесова. – Самара : Изд-во ВЕК #21, 2012. – 514 с. – С. 356–386.

Зінченко В. В. Соціально-філософська альтернатива стратегій суспільного розвитку: самоврядний лібертаризм versus неолібералізм / В. В. Зінченко // Гуманітарні студії. – 2012. – Вип.14. – С.117–133.

Кагарлицкий Б. Ю. Управляемая демократия / Б. Ю. Кагарлицкий. – Екатеринбург : Ультра.Культура, 2005. – 575 с.

Каллиникос А. Антикапиталистический манифест / А. Каллиникос. – М. : Праксин, 2005. – 192 с.

Майнхоф У. М. От протеста – к сопротивлению / У. М. Майнхоф ; [пер. с нем. А. Н. Поддубного]. – М. : Гилея, 2004. – 190 с.

Пребиш Р. Периферийный капитализм: есть ли ему альтернатива? / Р. Пребиш ; [пер. с исп. и под ред. В. Вольского, И. К. Шереметьева]. – М. : ИЛА РАН, 1992. – 333 с.

Рансьер Ж. Несогласие: Политика и философия / Ж. Рансьер ; [пер. с фр. и прим. В. Е. Лапицкого]. – СПб. : Machina, 2013. – 192 с.

Сумерки глобализации. Настольная книга антиглобалиста / Н. Покровский, К. Момджян, У. Бек и Ко. – М. : АСТ, Ермак, 2005. – 352 с.

Тарасов А. Революция не всерьёз: штудии по теории и истории квазиреволюционных движений / А.Тарасов. – Екатеринбург : Ультра.Культура, 2005. – 528 с.

Тиса Р. Месарош Иштван / Р. Тиса // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 432–433.

Якубін О. Кругман Пол Робін / О. Якубін // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 350–352.

Exner A. Die Grenzen des Kapitalismus / A. Exner. – Wien : Ueberreuter, 2008. – 223 s.

Bookchin M. Hierarchie und Herrschaft / M. Bookchin. – Berlin : Kramer, 2011. – 175 s.

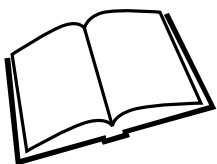
Kurz R. Schwarzbuch Kapitalismus. Ein Abgesang auf die Marktwirtschaft / R. Kurz. – München : Ullstein, 2009. – 456 s.

Reichelt H. Neue Marx-Lektüre. Zur Kritik sozialwissenschaftlicher Logik / H. Reichelt. – Hamburg : Das Vorwärts Buch, 2008. – 384 s.

Sintschenko V. V. Die ideologischen kriegler der globalisierung: feindschaft ideologische front des neoliberalismus gegen gesellschaftliche alternativen / V. V. Sintschenko // Dny vědy. – 2013. – Dil 24. – Praha. – S. 46–51.

Zinchenko V. Institutional Aspects of Globalization and Regionalization in the Context of the Transformation of Society / V. Zinchenko // Journal of Social Sciences and Humanities. – 2015. – Vol. 1. – № 4. – p. 415–421.

ТЕМА 13

ЕВОЛЮЦІЯ ПАРАДИГМИ СОЦІАЛЬНОГО КОНСТРУКТИВІЗМУ ЯК ПОСТНЕКЛАСИЧНОЇ ТЕОРІЇ ПІЗНАННЯ

13.1. Філософські витоки конструктивістської парадигми

13.2. Сучасний етап розвитку конструктивізму (Е. фон Глазерсфельд, П. Ватцлавік, Ж. Піаже, Дж. Келлі та ін.). Основні ідеї та течії

13.3. Еволюція методологічних принципів соціального конструктивізму:

13.3.1. Теорія соціального конструювання реальності П. Бергена і Т. Лукмана

13.3.2. Структуралістський конструктивізм П. Бурд'є

13.3.3. Системний (операціональний) конструктивізм Н. Лумана

13.4. Соціальний конструкціонізм та його версії (К. Джерджен, Р. Харре, Б. Девіс, Дж. Шоттер, Дж. Кітсьюз, П. Ібарра, В. Кронен та ін.)

13.5. Конструктивістські дослідження науки та техніки (М. Малкей, Д. Блур, Б. Барнс, Б. Латур, С. Вулгар, К. Кнорр-Цетіна та ін.)

13.6. Наукові рефлексії соціального конструктивізму в політичній науці

13.7. Конструктивістські інтерпретації безпеки: теорія сек'юритизації (Б. Бузан, О. Вевер, Я. де Вільде, Д. Біго та ін.)

13.1. Філософські витоки конструктивістської парадигми

Проблема формування політичної (і ширше – соціальної) реальності завжди була предметом вивчення суспільних наук. У сучасних наукових дослідженнях дедалі більшого поширення набувають ідеї формування, творення соціальної реальності. Одним із прикладів їх концептуалізації є конструктивістська парадигма (або конструктивістський підхід) (англ. *constructivism*, від лат. *constructio* – побудова), що виступає постнекласичною теорією пізнання, методологією соціальних наук, які пропонують відмінні від позитивістських підходів відповіді на розуміння організації та здійснення процесу пізнання людиною суспільства.

Термін «конструктивізм» широко використовується в сучасній науці, культурі, мистецтві. Відомо, що конструктивізм як особлива течія абстрактного авангардистського живопису виникає на початку ХХ століття; її родоначальником став росій-

ський (радянський) художник першої половини ХХ століття В. Татлін. Поняттям «конструктивізм» також позначають архітектурний стиль, що зародився у 20–30-х роках ХХ століття у СРСР і відображав «лаконічність пролетарської естетики».

Конструктивізм як теорія пізнання (епістемологічний конструктивізм), що визначає методологію та основні принципи соціального конструктивізму, формується та активно розвивається у 70–80-х роках ХХ століття. Він розглядається вченими як альтернатива епістемологічному (науковому) реалізму, в основі якого – уявлення про реальність (соціально-політичну також) як незалежну від людського досвіду й сприйняття, або ж як «об’єктивну реальність»; у цій реальності факти мають місце незалежно від їх опису та висловлювань про них. Відповідно, суб’єкт пізнає незалежну від нього реальність і соціальну дійсність. Згідно ж епістемологічних засад конструктивізму знання не знаходяться безпосередньо в об’єкті пізнання (тобто в об’єктивній реальності), а будуються (конструюються) суб’єктом у вигляді різних ідей, теорій, поглядів і под.; причому вони можуть бути і альтернативними, і взаємно доповнювати один одного. В цьому сенсі конструктивізм знаходиться на позиціях плюралізму (множинності) знання (істини) і співвідноситься з постмодерністським світоглядом.

Будь-яке знання прив’язане до дії; знати об’єкт або подію означає використовувати його в тій або іншій діяльній схемі...

Е. фон Глазерсфельд Соціально-гуманітарний поворот у науці, характерний для її постнекласичного етапу, звужив використання поняття «об’єктивна реальність» на користь поняття «соціальна реальність», яке відображає мережі взаємозв’язків і взаємодій, що з необхідністю включають людину як суб’єкта. А. Шюц визначав соціальну реальність, як «сукупність об’єктів і подій у соціокультурному світі, досвід буденної свідомості людей, які живуть повсякденним життям серед собі подібних і пов’язані з ними різноманітними відносинами інтеракції. Це світ культурних об’єктів і соціальних інститутів, в котрому всі ми народилися, усередині котрого ми повинні знайти точку опори і з котрим ми повинні налагодити взаємовідносини». Конструктивісти не заперечують існування об’єктивного світу, але стверджують, що знання про нього фактично не можливе, бо людина має справу лише з конструкцією, яку вона створила. Особливістю політичної реальності як частини цілісного соціального світу є наявність нормативного порядку, який визначає не лише правила взаємодій, способи здійснення влади, а й усталені в суспільстві уявлення про них. Політична реальність виникає лише там, де є люди, що мають подібні уявлення й розуміють смисли та значення дій один одного.

Основою формування епістемології конструктивістської парадигми у суспільних науках стали праці Е. фон Глазерсфельда, П. Ватцлавіка, Г. Рота, Б. ван Фраасена та інших дослідників у сфері спеціальних наук – психології, нейробіології, кібернетики. Окремі аспекти конструктивізму досліджували математики й фізики: Н. Бор, П. Бріджмен, В. Гейзенберг, В. Лефевр, А. Пуанкаре та ін. У філософських рефлексіях конструктивізму вони опиралися на ідеї, висловлені вченими в минулому щодо співвідношення знання та реальності.

Американський філософ і психолог, один із перших теоретиків конструктивізму, Е. фон Глазерсфельд прослідкував епістемологічну традицію, близьку конструкти-

Джамбатіста Віко
(1668–1744)

візму, ще у вченнях античних філософів. Наприклад, скептики першими висловили сумнів у можливості пізнання світу «таким, який він є насправді». Примітними є слова грецького філософа Ксенофана: «Недосяжна людині і ніколи не була досяжна істина про Бога і світ; навіть тоді, коли людина натрапляє на абсолютну істину, сама зрозуміти вона про це не може. Лише видимість призначена нам».

«Першим істинним конструктивістом» Глазерфельд назвав італійського філософа та історика *Дж. Віко*. У праці «*De Antiquissima Italorum Sapientia*» (1710) Віко стверджував, що пізнання реального світу доступне лише Богу: він його сотворив, знає будівельний матеріал і план побудови. Так само і людина може пізнати лише те, до чого сама приклала руку: лише будівельнику відомі речі, які він конструює, з чого вони складаються і як поєднані. Іншими словами, людській свідомості доступне лише те, що створене людиною. «*Verum ipsum factum*» (істина є створене), – проголосив Віко, підкреслюючи, що ми можемо пізнати кінцеву істину лише щодо того, що самі сотворили. Раціональне знання не торкається реального (об'єктивного) світу, воно обмежується досвідом, який створюється людиною. Зазначимо, що актуальною залишається конструктивістська позиція Віко щодо дослідження історичного минулого. Він вважав, що люди не можуть реконструювати минуле таким, яким воно було, оскільки не в змозі уникнути його інтерпретації в контексті ідей, які володіють ними сьогодні.

Джордж Берклі
(1685–1753)

доступні лише ідеї, що є змістом її свідомості.

До філософських джерел конструктивізму як теорії пізнання вчені одностайно відносять і роботи відомого представника німецької класичної філософії XVIII століття *I. Канта*. «Першим епістемологічним конструктивістом» його визнали дослід-

візму, ще у вченнях античних філософів. Наприклад, скептики першими висловили сумнів у можливості пізнання світу «таким, який він є насправді». Примітними є слова грецького філософа Ксенофана: «Недосяжна людині і ніколи не була досяжна істина про Бога і світ; навіть тоді, коли людина натрапляє на абсолютну істину, сама зрозуміти вона про це не може. Лише видимість призначена нам».

«Першим істинним конструктивістом» Глазерфельд назвав італійського філософа та історика *Дж. Віко*. У праці «*De Antiquissima Italorum Sapientia*» (1710) Віко стверджував, що пізнання реального світу доступне лише Богу: він його сотворив, знає будівельний матеріал і план побудови. Так само і людина може пізнати лише те, до чого сама приклала руку: лише будів-

Майже одночасно з Віко схожі ідеї висловив ірландський філософ *Дж. Берклі*, сформулювавши принцип «*esse est percipi*» (бути – означає бути сприйнятим), який передбачає, що все знання залежне від чуття та відчуття. Відповідно – факт сприйняття чогось може засвідчити реальність існування. Берклі не заперечував, що людські відчуття та сприйняття нестійкі, рухливі, але світ і реальність стабілізує божественний розум, який утримує світ у стані актуального буття, а людина внаслідок її природи й обмеженості, може сприймати світ лише через власні відчуття. Берклі визнавав існування світу у трьох випадках: коли цей світ сприймає «я»; коли його сприймає «хтось»; коли він існує у розумі Бога як сукупність «ідей», що становлять єдино можливу основу людських відчуттів. Отже, за Берклі, людині (суб'єкту)

ники конструктивізму Т. Рокмор і В. Лекторський. Глазерсфельд також погоджувався, що знання у філософській системі Канта є результатом конструювання, а саме пізнання – конструктивною діяльністю суб'єкта. Рокмор вказує на можливість застосування терміну «конструктивізм» для позначення кантівського «коперніканського перевороту» в теорії пізнання: подібно до того як Копернік «зрушив Землю» (яка до того вважалась нерухомим центром Всесвіту), Кант «зрушив» людину як суб'єкта пізнання. До Канта вважали, що пізнання є результатом дії на людину зовнішніх чинників; вона сприймалась пасивним учасником процесу пізнання. Кант «перевернув» це співвідношення, проголосивши: пізнання і знання постають результатом людської (насамперед – розумової) активності. Людина пізнає тією мірою, якою сама вибудовує розумові гіпотези і конструкції: «Природознавці зрозуміли, що розум бачить лише те, що сам створює за власним планом, що він із принципами своїх суджень повинен йти попереду... і змушувати природу відповідати на його запитання». Отже, у Канта людина постає діяльним суб'єктом, при тому, чим вона активніша, тим ширші її знання. Її пізнання залежить не від об'єктивної реальності, не від «речей в собі», а від предметів, які створені (сконструйовані) нею. Кантівська позиція сприяла розвитку конструктивістських ідей у працях Й. Фіхте, Г. Гегеля, К. Маркса. Так, Фіхте розвинув ідею активності суб'єкта (людини) в процесі пізнання: «Будь-яка реальність діяльна, і все діяльне є реальністю». А конструктивізм Маркса часто ілюструють відомою фразою: «Філософи лише по-різному *пояснювали* світ, а справа полягає в тому, щоб *змінити* його».

Отже, у філософії Нового часу була сформульована центральна ідея сучасної конструктивістської епістемології – знання не є відображенням і репрезентацією об'єкта, а активною побудовою його образів у свідомості суб'єкта. Ще одна риса сучасного соціального конструктивізму, пов'язана з посередництвом мови у процесі пізнання, була обґрунтована німецьким філософом та лінгвістом В. фон Гумбольдтом. Він наголошував: «Різні мови не є різним позначенням одного і того ж предмету, а різним його баченням». Наприкінці XIX століття німецький філософ та історик В. Дільтей увів у науковий обіг поняття «*соціальна реальність*», яке стало одним із основних у дискурсі сучасних соціальних конструктивістів.

Присутність конструктивістських ідей в європейській філософії та політичній думці з часів античності дала підстави російському досліднику А. Кезіну розрізняти «*старий*» (у фокусі уваги якого – проблема обґрунтування знання) і «*новий*» (пошук відповіді на питання – як виникає знання) конструктивізми. Їх об'єднує ідея конструювання як відображення творчого, активного начала людської свідомості та пізнання.

На формування конструктивістської парадигми у XX столітті також вплинули феноменологічна соціологія А. Шюца, символічний інтеракціонізм Дж. Міда (соціальний світ є атрибутом потоків символічних інтеракцій) і культурно-історична психологія Л. Виготського. Одним із витоків конструктивізму вчені також визначають етнометодологію (Г. Гарфінкель), яка досліджує когнітивні та комунікативні форми суспільного життя, і засновується на ототожненні соціальних взаємодій та мовної комунікації і відповідно – ототожненні дослідження з інтерпретацією дій та мови. Значною в утвердженні конструктивістської інтерпретації наукового знання є роль

роботи Т. Куна «Структура наукових революцій» (1962), в якій аналіз зосереджено насамперед на культурно-історичних аспектах науки, і менше на її технологічних чинниках. Ідеї Куна поставили під сумнів уявлення, що пошук об'єктивної істини є основним завданням науки.

13.2. Сучасний етап розвитку конструктивізму (Е. фон Глазерсфельд, П. Ватцлавік, Ж. Піаже, Дж. Келлі та ін.). Основні ідеї та течії

Попри довгу інтелектуальну традицію в європейській філософській думці, пов'язану з принципами скептицизму й суб'єктивного ідеалізму, конструктивізм у всіх проявах і наукових версіях є усе ж явищем ХХ століття; він відображає культурну ситуацію (пост)сучасності, що характеризується розпадом ідеологічних і соціальних основ світогляду та життя людини, і зумовлений відповідними проблемами науки. Методологія та система аргументації сучасного конструктивізму побудовані на соціологічних, антропологічних, лінгвістичних, психологічних, нейробіологічних та інших дослідженнях в науці і не мали аналогів у минулому. Сучасний конструктивістський рух зазнав серйозних «предметних зрушень». Як уже зазначалось, на перший план виходить не проблема обґрунтування знання, а сам процес конструювання реальності, частиною якої є суб'єкт, що спостерігає, пізнає і творить. Зміна «дослідницької орієнтації» залучила до лав конструктивістів учених, що працюють у різних галузях науки і техніки: біологів, нейрокібернетиків, психологів, соціологів та ін.

Серед теорій і течій, які сформували філософський і теоретичний простір парадигми сучасного конструктивізму, умовно можна вирізнити кілька *напрямів*. Відмінності у цих напрямках італійські вчені Г. Чіарі та М. Нуццо вбачають у ставленні до зовнішньої, незалежної від суб'єкта, реальності. *Епістемологічний конструктивізм* допускає існування незалежної реальності, яка може бути пізнана посередництвом роздумів про неї, а знання розглядає як компіляцію з конструкцій, що створюються людьми й опосередковують їхнє розуміння світу. Оскільки не можна стверджувати, що створені пізнавальні конструкції повністю відповідають реальності (об'єктивній), вони розглядаються з позиції життєздатності та корисності. *Герменевтичний конструктивізм* навпаки заперечує існування незалежної від спостерігача (суб'єкта) реальності, а осмислене знання виникає через взаємодії суб'єкта й об'єкта та є результатом лінгвістичної активності суб'єкта. Допускається множинність систем знань, оскільки може існувати багато груп, що за допомогою різних дискурсів відстоюють свою позицію. Відповідно центральними в герменевтичному конструктивізмі є категорії мови, дискурсу та комунікації, які використовуються для підтримки цих систем. Знання (та істина) з погляду герменевтичної традиції розглядається як історично обумовлена та контекстуально верифікована мовними засобами інтерпретація, що утверджується в соціальному середовищі.

Американський філософ Дж. Раскін вирізняє три найвпливовіші версії конструктивізму: 1) *особистісний* конструктивізм (англ. personal constructivism) або інша назва – теорія особистісних конструктів (Дж. Келлі); 2) *радикальний* конструктивізм; 3)

соціального конструктивізму. Вони характеризуються спільністю методологічних засад і взаємовпливом у процесі становлення та розвитку. Головною течією, в рамках якої аналізується функціонування знання в соціальному (і політичному) контексті, є соціальний конструктивізм.

Поняття «*конструктивізм*» в сенсі теорії пізнання вперше було використане в працях Ж. Піаже та Дж. Келлі в 50-х роках ХХ століття. Повноправного статусу наукового поняття набуло після виходу друком збірника «Винайдена реальність» (1981) за редакцією австро-американського психолога та філософа П. Ватцлавіка. У передмові до збірника учений системно виклав програму радикального конструктивізму, акцентуючи не лише на конструюванні знань, а й на конструюванні реальності.

Ернст фон Глазерсфельд
(1917–2010)

Поняття «*радикальний конструктивізм*» уперше використав *Ернст фон Глазерсфельд*, аналізуючи концепцію пізнання Піаже (1974). Учений разом із Ватцлавіком вважаються засновниками радикальної версії конструктивізму. Її радикальність, за Глазерсфельдом, проявляється у відмежуванні з усіма поглядами на теорію пізнання, які допускають певною мірою відповідність знання об'єктивній реальності: «Уже з причини того, що радикальний конструктивізм передбачає *радикальний* перегляд понять знання, спілкування та розуміння, він не може бути вписаним в жодну з традиційних епістемологічних теорій».

Глазерсфельд визначає радикальний конструктивізм:

- як «некласичний підхід до проблем знання та пізнання»;
- як обґрунтування того, що «знання, незалежно від того, як їх визначати, існують в індивідуальних головах»;
- «суб'єкт мислення не має іншої альтернативи, крім як конструювати своє знання на основі власного досвіду».

Отже, основний принцип радикального конструктивізму Глазерсфельда – уявлення про знання як суб'єктивний конструкт і заперечення принципу відображення об'єктивного світу в процесі пізнання. Реальність поза свідомістю суб'єкта є фікцією чи вірою в об'єктивний світ.

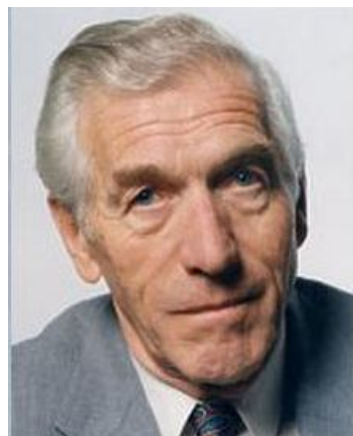
Жан Піаже
(1896–1980)

Глазерсфельд у розробці засад радикального конструктивізму опирався на ідеї швейцарського психолога *Жана Піаже*, які, за визнанням ученого, надихали його. Глазерсфельд розвиває висновки Піаже, викладені у праці «Конструювання реальності у дитячій свідомості» (1954), що знання (когнітивні структури) виникають як результат активної діяльності суб'єкта – чи то фізичної, чи то ментальної. В генетичній епістемології Піаже інтелект розглядається як інструмент адаптації

до світу, що проживається, а його розвиток – як конструювання дедалі ефективніших пізнавальних (когнітивних) схем. Саме теза Піаже – «розум організовує світ у процесі організації самого себе» – став програмним для радикального конструктивізму. Піаже з погляду біології розглядав когнітивні здібності не репрезентацією реальності, а інструментом пристосування до реальності, що проживається людиною. Пристосовуватися – означає знаходити можливості та засоби, щоб подолати опір середовища. Піаже називав це конструюванням, яке сприяє виживанню певних способів дій і поведінки суб'єкта.

Отже, центральна ідея радикального конструктивізму в тому, що знання є не картиною об'єктивної дійсності, а швидше певним способом організації й узгодження власного досвіду у процесі життєдіяльності. Саме тому замість понять «відповідності дійсності» в епістемології й «адаптації організмів до дійсності» в біології Глазерсфельд пропонує поняття «придатності» (знань, теорій) і «життєздатності» (організмів, когнітивних структур).

Інший представник радикального конструктивізму – *Пауль Ватцлавік*, що працював під керівництвом відомого антрополога-конструктивіста Г. Бейтсона, визначає конструктивізм як «науку про реальність»; реальність розглядається ним конструкцією того, хто її спостерігає. Описуючи поняття «реальність», Ватцлавік вказує, що вона: 1) продукт людського спілкування; 2) множинна, плюралістична; 3) не є репрезентацією вічних, незмінних істин чи об'єктивної реальності. Особливо вчений підкреслює плюралізм реальностей. Він писав: «Віра в існування єдиної реальності є небезпечною оманю. Єдине, що існує – безліч різних версій реальності, деякі з них суперечать одна одній; всі вони є результатом комунікації, але не відображенням якоїсь вічної об'єктивної істини».

Пауль Ватцлавік
(1921–2007)

Особливістю конструктивістського бачення реальності Ватцлавіком є поділ картини світу на реальність першого та другого порядку, які конструюються суб'єктом. «Перша» реальність пов'язана з фізичними, об'єктивними властивостями предметів і правильним сенсорним сприйняттям, здоровим глуздом, науковою верифікацією. «Друга реальність» – це смисловий і ціннісний атрибут цих предметів, що є результатом комунікаційних процесів, де в принципі не може бути ніяких об'єктивних, науково верифікованих істин. Іншими словами – перша реальність є світом «голих фізичних фактів», друга – світом смислів і цінностей; «світи» відрізняються різною мірою їх усвідомленості.

Реальність «другого» порядку Ватцлавік називає «комунікаційною дійсністю» (акцент на комунікації дав підстави деяким ученим називати його теорію «комунікаційним конструктивізмом»), яка неможлива поза спілкуванням двох або більше

суб'єктів. Суть людських відносин (комунікації) – чисте конструювання на основі уявлень, які, або певною мірою співпадають, або ж не співпадають зовсім. Ототожнення дійсності й «уявлення про дійсність», а також ототожнення реальності «першого» та «другого порядку» є основними причинами конфліктів, які Ватцлавік ілюструє на прикладі арабо-ізраїльського конфлікту. Уявлення про реальність, спочатку сконструйовані в процесі спілкування (комунікації), потім «опиняються зовні», за межами свідомості, що їх породила. Цей процес учений називає «придумуванням порядку» та формуванням реальності «по ту сторону», котрі стають інструментом селекції та впорядкування дійсності, що сприймається суб'єктом.

Джордж Александер Келлі
(1905–1967)

Ще один представник психологічної науки – *Джордж Александер Келлі* – сформулював теорію особистісних конструктів (особистісний конструктивізм) і визначив свою конструктивістську позицію як альтернативну, підкреслюючи множинність можливих моделей світу та себе самого (Я). Основне поняття цього напрямку – конструкт інтерпретується засобом витлумачення світу, завдяки якому людина пояснює, описує, оцінює його, а також може передбачати події в майбутньому. Іншими словами, конструкти – класифікаційно-оціночні шаблони, моделі, які людина витворює для передбачення подій і через які вона сприймає світ. Без них світ постає для людини «недиференційованою однорідністю» і вона не в

зможі досягнути його сенс. Створення конструктів відбувається і на індивідуальному рівні (як полярні значення, наприклад, добрий – поганий), і на суспільному, де вони вкорінені в тій чи іншій культурі. Конструкти, в яких знання найбільше відповідають реальності, найближчі до істинного пояснення світу. З цього приводу Келлі зазначав: «Існують різні способи тлумачення світу. Одні з них беззаперечно кращі, ніж інші. З нашої, людської, точки зору, вони кращі тому, що сприяють зрозумілішим і точнішим передбаченням щодо більшої кількості подій. Оскільки абсолютне тлумачення світу нездійсненне, ми вимушені задовольнятися низкою послідовних наближень до нього». Конструкти як категорії людської свідомості опосередковують сприйняття соціальної реальності. Їхня трансформація змінює і людську поведінку, а відтак – і соціальну реальність. У контексті конструктивізму знання (про політику також), складається зі соціальних і лінгвістичних конструктів, які визначаються соціально-політичними процесами, ідеологічними переконаннями суб'єктів і структурою владних відносин.

Зауважимо, філософські й епістемологічні принципи радикального конструктивізму є лише частиною конструктивістського дискурсу. Інша його частина – концепції й теорії природничих наук (біологія, нейробіологія, психологія) і міждисциплінарних досліджень (синергетика), які акцентують увагу в дослідницьких програмах на проблемі *як* (а не *чому*) знання конструюються живими організмами. Наприклад, чилійські нейробіологи У. Матурана і Ф. Варела, обґрунтовуючи теорію аутопоези-

су (грец. *αὐτός* – сам і *ποίησις* – створення) як «способу організації живих систем», розглядали пізнання не як репрезентацію світу, а як безперервний процес творення світу безліччю автономних організмів, кожен із яких є закритою саморганізуючою (аутопоезною) системою. Це дає підстави стверджувати про дві теоретичні основи соціального конструктивізму – *філософську* та *природничо-наукову*.

13.3. Еволюція методологічних принципів соціального конструктивізму

13.3.1. Теорія соціального конструювання реальності П. Бергера і Т. Лукмана

Дослідницька програма соціального конструктивізму була сформульована в кінці 60-х років ХХ століття австро-американським соціологом *Пітером Бергером* і німецьким соціологом, учнем та послідовником А. Шюца, *Томасом Лукманом*.

Бергер став відомим після публікації книги «Запрошення до соціології: гуманістична перспектива» (1963). Він також автор багатьох праць із соціології релігії – «Священна Завіса: елементи соціологічної теорії релігії» (1967), «Чутки про ангелів: сучасне суспільство та відкриття заново надприродного» (1969), «Релігійна Америка, секулярна Європа» (у співавторстві з Г. Дайві та Е. Фокас, 2008), «Діалог між релігійними традиціями в добу релятивізму» (2011), «Численні вівтарі сучасності. До питання про парадигму релігії в добу плюралізму» (2014). Проблемам модернізації та соціальних змін в епоху плюралізму та глобалізації присвячені монографії Бергера «Бездомний розум: модернізація і свідомість» (1973), «Піраміди жертв» (1974), «Обличчям до сучасності» (1979), «Капіталістична революція: п'ятдесят пропозицій щодо процвітання, рівності і свободи (1986), «Чотири обличчя глобальної культури» (1997), «Багатолика глобалізація. Культурна різноманітність у сучасному світі» (у співавторстві зі С. Гантінтоном, 2002). Співавтору Бергера – Лукману – також належать праці зі соціології релігії: «Проблема релігії в сучасному світі» (1963), «Невидима релігія» (1967), походження та соціології мови – «Соціологія мови» (1973), феноменології – «Структури життєсвіту» (у співавторстві з А. Шюцем, закінчив книгу після його смерті (1973)), «Життєсвіт і соціальна реальність» (1983), «Теорія соціальної дії» (1992) та ін.

У спільній праці «Соціальне конструювання реальності. Трактат зі соціології знання» (1966) Бергер і Лукман започаткували формування соціального конструктивізму як самостійного наукового напрямку пізнання в суспільних науках. Окрім феноменологічної соціології знання А. Шюца інтелектуальними джерелами своєї теорії вони назвали філософську антропологію М. Шелера, Х. Плеснера, А. Гелена, ранні роботи К. Маркса, соціологію знання К. Мангейма, соціологічні концепції Е. Дюркгейма та М. Вебера.

Бергер і Лукман у теорії соціального конструювання реальності акцентували на значимості дотеоретичного (повсякденного) знання у формуванні соціальної дій-

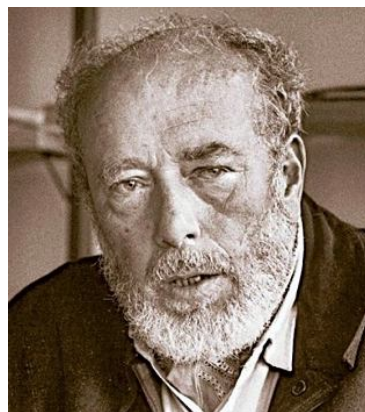
Пігер Людвіг Бергер
(нар. 1929)

сності. Відповідно, основними проблемами дослідження вчених стали пошуки відповідей на питання: як індивід конструює свій світ, повсякденну реальність і як вони впливають на людину, формують її. Учені зазначають: «Серед великої кількості реальностей існує одна, яка представляє собою реальність *par excellence*. Це – реальність повсякденного життя. Її привілейоване становище дає їй право називатися найвищою реальністю». Привілейованість повсякденної реальності визначається тим, що в її межах проходить «життя індивіда «тут-і-зараз» – «навколо «тут» мого тіла та «зараз» мого теперішнього часу». Вона дана індивідам як спільна реальність, як «реальність, що розуміється сама по собі».

Суспільство визначається Бергером і Лукманом як соціальна реальність, яка конструюється в процесі повсякденної взаємодії людьми, що володіють знаннями або як суб'єктивними значеннями, або як колективними уявленнями (в такому сенсі воно є інтерсуб'єктивною реальністю). Відповідно суспільство й інститути є залежними від знань його членів, оскільки соціальна реальність конструюється конкретними суб'єктивними значеннями людей у процесі їх діяльності та комунікації. Хоча деякі знання даються індивіду *a priori* у процесі соціалізації й символізують попередній суспільний досвід, через який він формує власну картину світу, очевидними є лише ті знання, які легітимізовані соціокультурним середовищем, оскільки будь-яке знання є сприйняттям реальності завдяки здоровому глузду і відбувається та підтримується соціальними відносинами.

Особливістю конструктивістської теорії Бергера та Лукмана є характеристика суспільства в термінах «об'єктивної фактичності» та «суб'єктивних значень», що дає змогу розглядати суспільство як єдність об'єктивної і суб'єктивної реальності. Отже, з погляду Бергера та Лукмана суспільство володіє подвійним онтологічним статусом.

Бергер і Лукман запропонували чотири способи (і рівні) соціального конструювання соціальної реальності. *Перший* із них – *габітуалізація* (англ. *habitual* – звичайний) – озвичаювання людської діяльності, її рутинізація й перетворення у повсякденність. Конструювання такої реальності відбувається значною мірою через відтворення індивідом традицій і пам'яті попередніх поколінь. *Другий* рівень конструювання реальності – *типізація* – диференціація інших на класи (наприклад, «бізнесмен», «європесць»). Індивід сприймає іншого як тип і взаємодіє з ним у ситуації, яка також є типовою. Сукупність типізацій формує постійно відтворювані зразки взаємодій, які складають соціальну структуру як один із

Томас Лукман
(нар. 1927)

головних елементів повсякденної реальності. Типізації формують також колективні уявлення, які поширюються ЗМІ, лідерами думки, експертами, наукою та мистецтвом.

Третім рівнем і способом соціального конструювання реальності, за Бергером і Лукманом, є *інституціоналізація*, що нормативно закріплює типізацію. Інституціоналізація забезпечується колективними уявленнями та зусиллями, спрямованими на досягнення типізацій, вона «має місце всюди, де здійснюється взаємна типізація узвичаєних дій». Така типізація є, за визначенням учених, інститутом, який втілює ідеї, уявлення, соціально визнані суспільством. Інститути, окрім колективних уявлень, включають також ролі, статуси, зразки поведінки, закони, кодекси, санкції, які підтримують нормативний порядок, задовольняють різноманітні потреби індивідів і суспільства. Слід зазначити, що без колективних уявлень, досягнутих на етапі типізації, соціальна структура та діяльність інститутів не можуть бути функціональними.

Бергер і Лукман також підкреслюють, що інституціоналізація потребує не лише типізації спільних дій, але й типізації діячів у інститутах: «інститут виходить із того, що дії типу *X* повинні здійснюватися діячами типу *X*». Інститути передбачають історичність («завжди мають історію»), яка надає їм об'єктивності, та контроль за людською поведінкою, оскільки встановлюють «передбачувані її зразки». Отже, за теорією Бергера та Лукмана, інститути є елементами об'єктивної реальності, але ця об'єктивність, створена людиною, – є «сконструйованою об'єктивністю». Об'єктивністю володіє також мова як основа взаємодій та комунікації. Вона виступає для індивіда «зовнішньою фактичністю» і впливає на нього «примусово», підкорюючи його своїм структурам.

У процесі інституціоналізації Бергер і Лукман розрізняють два асиметричні етапи: *перший* триває доти, доки інститути через єдність історії та біографії діячів залишаються самоочевидними; *другий* починається тоді, коли інституційний порядок треба передавати наступному поколінню, а інститути вже не можуть підтримуватися пам'яттю та габітуалізацією діячів. Це вимагає їх виправдання та пояснення – «когнітивної та нормативної інтерпретації», у термінах Бергера та Лукмана – *легітимації*, що є завершальним – *четвертим* – рівнем конструювання соціальної реальності. Вона включає у себе знання (чи їх продукування) про інститути та формування цінностей. Знання про інститути передбачають розподіл ролей, які встановлюють правильні і неправильні дії у наперед визначених інституційних межах. Тобто, у процесі легітимації спочатку відбувається пояснення, чому індивід повинен діяти певним способом, а потім – чому порядок речей є таким, яким він є; знання у процесі легітимації передає цінностям.

Бергер і Лукман описують чотири рівні легітимації: від найпростішого лінгвістичного рівня (дотеоретичного знання – пояснень типу «так завжди було», «це знає кожний») до складного символічного універсуму (всезагальної системи знань у різних сферах соціально об'єктивованих і суб'єктивно реальних значень, які складають уявлення індивіда про світ; відображення інституціонального порядку у його цілісності). Між ними вчені вирізнили рівні зародкової теоретичної форми пояснення (здоровий глузд) і рівень теорій як диференційованого наукового знання. Основним інструментом легітимації інституційної реальності, тобто виправдання того чи іншого інституційного (і соціально-політичного) порядку, виступає мова, оскільки пояс-

нення сенсу існування інститутів зумовлюється ані їхньою внутрішньою логікою, ані функціональністю, а – інтенціональністю рефлексуючої людської свідомості.

Інститути утверджують свою владу над індивідом незалежно від суб'єктивних значень, які він надає кожній конкретній ситуації. Проте, якщо інститути стають реальностями, відірваними від первісних соціальних процесів (інтерацій), у межах яких вони виникли, відбувається відхилення від «запрограмованих» і передбачува-

Те, що реально «зовні», відповідає тому, що реально «всередині». Об'єктивна реальність може бути легко «переведена» в суб'єктивну реальність, і навпаки. І звичайно, мова – головний засіб відображення і поширення цього неперевного процесу переходу в обох напрямках.

П. Бергер, Т. Лукман

них зразків поведінки. Тому в умовах радикальних соціально-політичних змін і руйнування повсякденності, відбувається і руйнування типізацій, тобто зразків соціальних взаємодій і соціальної структури. Прикладом руйнування типізацій є нівелювання у суспільстві моральних принципів, зокрема добра та зла, критерії свого і чужого.

Отже, соціальний (і політичний) порядок, за Бергером і Лукманом, виникає і підтримується завдяки інституціалізації моделей поведінки, легітимізації інститутів, наділенню людей обов'язковим

знанням у процесі соціалізації і його відтворення у повсякденних взаємодіях, надання індивідам репертуару значимих ідентичностей.

Соціальне конструювання реальності в теорії Бергера та Лукмана невіддільне від соціалізації індивіда. Вчені визначають цей процес як «всестороннє та послідовне входження індивіда в об'єктивний світ суспільства чи окремої її частини» (політичної передовсім) і вирізняють у ньому два основних елементи – *інтерналізацію* й *ідентифікацію*. У процесі інтерналізації індивід засвоює знання як зовнішні значення і смисли, перетворює їх у внутрішні, тобто такі, які він вважає «своїми» і через які сприймає інформацію зовнішнього світу. Бергер і Лукман визначають інтерналізацію основою розуміння і людей, які оточують індивіда, і світу як «значимої соціальної реальності». Вона відбувається в результаті «запозичення-від-іншого» того світу, в якому інші уже живуть», і який сприймається як природний, єдино можливий, тобто безальтернативний. Цей етап відповідає первинній соціалізації, коли дитина усвідомлює соціальну реальність як уже сконструйовану, інтерналізує мову, схеми мотивацій та інтерпретацій. Це дає змогу дитині ідентифікувати себе зі «значимими іншими» (передовсім батьками), котрі виступають посередниками між нею і об'єктивним соціальним світом, сформувати зрозумілу для себе ідентичність. «Мати ідентичність» означає займати особливе місце у світі, приписане правилами (інститутами).

Вторинна соціалізація передбачає засвоєння індивідом нових сфер соціального світу і суспільства, через «інтерналізацію інституціональних або інституціонально обґрунтованих «підсвітів» і відповідних їм ролей, знання та мови. «Підсвіти» також є цілісними реальностями зі своїми нормативними, емоційними і когнітивними елементами. Іншими словами, якщо первинна соціалізація є засвоєнням «базового світу», то вторинна – його частини і дозволяє освоювати нові сфери соціального світу та суспільства (і політичну також).

Бергер і Лукман підкреслюють, що процес ідентифікації, який характеризує і первинну та вторинну соціалізацію, передбачає діалектичний зв'язок між ідентифі-

кацією з боку інших і самоідентифікацією, тобто між ідентичностями – об'єктивно приписаною і суб'єктивно встановленою. Ідентифікація є вища ступінь інтерналізації, на якій індивід здатний представляти самого себе у соціальних взаємодіях і впливати на них.

Вирішальним етапом соціалізації вчені визначають формування у свідомості індивіда «узагальненого іншого», який символізує абстрагування від ролей і установок конкретних значимих інших (батьків, вчителів, друзів і под.). Це означає, що індивід ідентифікує себе не лише з ними (сім'єю, групою), а й зі суспільством. Його самоідентичність стає стабільною та цілісною, поєднує різні інтерналізовані ролі та установки: «Суспільство, ідентичність і реальність викристалізовується у свідомості суб'єкта в тому ж самому процесі інтерналізації». Отже, соціалізація включає прийняття суспільства як встановленої об'єктивної реальності та суб'єктивне встановлення цілісної особистісної ідентичності. Бергер і Лукман знову акцентують на важливості мови у процесі соціалізації, називаючи її найважливішим інструментом. Мова, стверджують учені, спрощує інституціональні значення соціального світу через стереотипізацію, сприяє їх запам'ятовуванню і робить процес подальшої соціалізації ефективнішим. «Завдяки здатності виходити за межі «тут-і-зараз» мова об'єднує різні зони реальності повсякденного життя й інтегрує їх в єдину смислову цілісність».

Описуючи процес соціалізації, учені звертають увагу на два важливі аспекти. *Перше*, процес соціалізації індивіда не закінчується на певному етапі, а інтерналізована на етапі первинної соціалізації реальність багаторазово і в різних аспектах переструктурується на наступних етапах під впливом реальності. *По-друге*, реальність на всіх цих етапах не є фактом лише спонтанної діяльності індивіда, а сконструйована соціально. Вони підкреслюють, що індивід не може сконструювати нову реальність із нічого (*ex nihilo*), одного разу сконструйована реальність (вірніше її образ, сприйняття) нікуди не зникає, вона продовжує своє існування, а нові когнітив-

Порівняно з реальністю повсякденного життя, інші реальності виявляються кінцевими сферами значень, анклавами в межах вищої реальності, окреслені характерними значеннями і способами сприйняття. Найвища реальність оточує їх зі всіх сторін і свідомість завжди повертається до вищої реальності, як з екскурсії.

П. Бергер, Т. Лукман

ні елементи – смисли, установки, цінності – повинні накладатися на вже існуючу реальність, узгоджуватися з первинно сконструйованою і тим образом світу, який їй відповідає. Тому в процесі конструювання нових реальностей (світів) поведінка людини відповідає сформованому в його свідомості первинному образу світу, політики або зумовлена їх неприйняттям; в останньому випадку її виявами можуть стати бунт або ж соціально-політична апатія.

Наголошуючи на проблемах взаємозв'язку індивіда та суспільства як відносинах між творцем і продуктом, Бергер і Лукман відзначають, що вони мають

діалектичний характер, оскільки індивід не лише створює продукт (реальність), але й останній має на нього зворотній вплив. Чинниками цього безперервного діалектичного взаємозв'язку є три взаємозалежні процеси: 1) екстерналізація; 2) об'єктивізація; 3) інтерналізація.

Екстерналізація є для індивіда «антропологічною необхідністю» висловлювати себе зовні через діяльність щодо конструювання реальності, яка стає значимою для нього та інших, тобто людська діяльність об'єктивується в продуктах діяльності доступних не лише її творцям, але й іншим, зокрема в інститутах. Створений таким чином соціальний світ стає об'єктивною реальністю; вона, як це не парадоксально на перший погляд, сприймається незалежною стосовно індивідів, що її створили. Процес, через який екстерналізовані продукти людської діяльності, набуває характеру об'єктивності, Бергер і Лукман називають *об'єктивацією*; будь-який інститут є об'єктивована людська діяльність. Через інтерналізацію об'єктивованій соціальний світ переводиться у свідомість у процесі соціалізації. Діалектичний характер зв'язку людини та суспільства, суб'єктивності та об'єктивності Бергер і Лукман узагальнюють формулою: «Суспільство – людський продукт. Суспільство – об'єктивна реальність. Людина – соціальний продукт» і вказують на три базові виміри соціального світу: 1) соціальне середовище, створене індивідом; 2) об'єктивована ним реальність соціального порядку; 3) сам індивід як соціальний продукт. Перші два виміри створюються процесами екстерналізації й об'єктивації, третій – у процесі інтерналізації. Аналіз соціального світу, наголошують учені, буде неповним без урахування цих аспектів. При цьому соціальне знання розглядається не інструментом опису та пояснення соціальної дійсності, а інструментом організації суб'єктивної реальності, тобто основою соціального порядку.

Узагальнюючи, відзначимо основні тези теорії соціального конструювання Бергера та Лукмана:

- реальність конструюється не індивідом, а суспільством (це відрізняє соціальний конструктивізм від радикальної версії);
- будь-які соціальні феномени (конструкції) є продуктом комунікації та спільної діяльності людей; інституціалізуючись як правила та традиції, вони регулюють соціальні взаємодії;
- соціально сконструйована реальність є динамічним процесом, знаходиться у постійному розвитку через інтерпретації її індивідами та відтворюється у нових знаннях.

13.3.2. Структуралістський конструктивізм П. Бурд'є

Французький соціолог *П'єр Бурд'є* створив структуралістську версію соціального конструктивізму або *структуралістський конструктивізм*. Бурд'є – автор багатьох праць із етнології, філософії та соціології, зокрема: «Ремесло соціолога» (1968), «Наукове поле» (1976), «Розрізнення: Соціальна критика спроможності судження» (1979), «Практичний смисл» (1980), «Начала» (1987), «Соціальний простір та класи» (1985), «Відповіді» (1992), «Соціологія політики» (1993).

Той простір, в якому ми живемо і який ми пізнаємо, є соціально окресленим і сконструйованим.

П. Бурд'є

Структуралістський конструктивізм як дослідницька програма у працях Бурд'є сформувався у кінці 70-х роках ХХ століття. Він віддзеркалював критичність і рефлексивність його методів дослідження соціальної реальності,

діалектичне та нерідко парадоксальне мислення вченого. «Те, що П'єр Бурд'є назвав структуралістським конструктивізмом, добре відображає всю оригінальність його методу», – зазначає Ф. Коркюф. Сам учений визначає структуралістський конструктивізм як поєднання об'єктивного і суб'єктивного: «з допомогою структуралізму я хочу сказати, що в соціальному світі, а не тільки в символіці, мові, міфах, існують об'єктивні структури, незалежні від свідомості та волі агентів, здатні спрямовувати або долати їхні практики й уявлення. З допомогою конструктивізму я хочу показати, що існує соціальна генеза, з одного боку, схем сприйняття, мислення і дії, котрі є складовими частинами того, що я називаю габітусом а з іншого боку – соціальних структур, і зокрема того, що я називаю полями або групами і що зазвичай називають соціальними класами». Тому структури соціальної реальності «ведуть подвійне життя», існують у двох іпостасях: як «реальність першого порядку», що дається через розподіл матеріальних ресурсів, присвоєння престижних благ і цінностей (капіталу), і як «реальність другого порядку», яка існує в уявленнях, схемах мислення і поведінки, тобто як символічної матриці практичної діяльності та емоційних суджень соціальних агентів. Суб'єктивне бачення суспільства як «реальності другого порядку» означає, що світ є «контингентний і протяжний в часі» завдяки здійсненню діяльності уповноважених агентів, котрі постійно конструюють соціальний світ через практичну організацію повсякденного життя. Контингентний (лат. *contingere* – траплятися) означає випадковий, ситуативний (такий що міг відбутися, або ж не відбутися), прив'язаний до певного місця та часу, що зумовлює наперед невизначеність і непередбачуваність людського існування в мінливому світі. Така інтерпретація реальності дозволила Бурд'є виявити латентні структури різних соціальних середовищ, які формують соціальний порядок і відтворюють його.

Отже, у межах структуралістського конструктивізму Бурд'є обґрунтував можливість аналізувати розвиток суспільства як процес взаємовпливу об'єктивних чинників – соціальних структур і суб'єктивних – моделей сприйняття, мислення поведінки людей, що формуються у процесі інтеріоризації соціальних відносин. Об'єктивні структури соціальної системи та інститути, незалежні від свідомості та волі людей, створюються соціальними практиками агентів.

Бурд'є використовує поняття «агент» (лат. *agere* – діяти, фр. *agent, agir* – діяти), яке стало важливим елементом конструктивістського дискурсу у соціальних науках, на противагу «суб'єкту» у структуралізмі й «індивіду» у феноменологічній (конструктивістській) традиції. Вчений підкреслює, що поняття «суб'єкт» відображає об'єктивістський погляд, коли дослідник бачить у суб'єкті лише маріонетку «структур» і «правил», відмовляючи йому у праві на індивідуальну активність, яка відображає цілеспрямовані практики суб'єкта, але в межах певних правил. На противагу суб'єктам, агенти, за Бурд'є, реалізують стратегії як своєрідні практики, мотивовані метою, але не керовані свідомо, тобто дії агента є результатом реалізації «несвідомих стратегій». Отже, відносини між агентами та соціальною реальністю детерміновані ані раціональними чинниками (прагненням реалізації свідомо визначеної мети), ані пристосуванням до реальності («механічною детермінацією»). Вони, на переконання Бурд'є, зумовлені «практичним почуттям», диспозиціями, сформованими на основі

досвіду та змінюваними залежно від місця та часу. Саме для їх позначення вчений використовує поняття *габітус*, через яке дослідник описує *соціальні практики* – зміст і результат діяльності агентів.

Габітус (лат. *habitus* – властивість, зовнішність, стан, становище; від лат. *habere* – мати) у науковому дискурсі Бурд'є – система диспозицій сприйняття, уявлень, що є результатом досвіду і соціалізації агента («його історії») – засвоєння та присвоєння ним соціальних структур. Ф. Коркюф інтерпретує габітус у теорії Бурд'є способом, яким «соціальні структури відбиваються в наших головах і тілах через інтеріоризацію зовнішнього». Диспозиції – схильності сприймати, відчувати, діяти і мислити певним чином, підсвідомо інтеріоризовані й інкорпоровані індивідом в об'єктивних умовах його існування і соціального становища. Ці диспозиції стійкі, оскільки вкорінені в структурі особистості та її досвіду й забезпечують спадковість у діяльності агентів, часто опираючись змінам. Диспозиції, сформовані в одній сфері, легко переносяться на інші, а також об'єднуються, створюючи систему когнітивних мотивуючих структур. Отже, габітус є одночасно результатом інтеріоризації соціальних відносин, що існують об'єктивно, і необхідною суб'єктивною умовою практик агентів. Габітус можна також визначити як соціальні структури суб'єктивності агентів, які первісно формуються його досвідом. У книзі «Начала» Бурд'є акцентує на соціально сконструйованій природі габітусу як інтеріоризованих внутрішніх схем сприйняття, оцінювання, класифікації та діяльності і так намагається «зняти» протиставлення соціальної структури й індивідуальних практик.

Габітус є структурованою системою диспозицій, генерує та структурує соціальні практики та уявлення так, що вони виявляються об'єктивно адаптованими до системи соціальних відносин, продуктом яких він є. Бурд'є стверджував, що «габітус забезпечує присутність минулого досвіду, який, існуючи у вигляді схем сприйняття, мислення і дій, дає більшу гарантію тотожності і постійності практик у часі, ніж усі формальні правила і явно сформульовані норми». Це, однак, означає, що після зміни соціальних відносин, агент деякий час відтворює старі соціальні відносини, продуктом яких є його габітус, опираючись нововведенням.

Габітус породжує «загальноприйнятні», «резонні» моделі поведінки, тому виступає у теорії Бурд'є уніфікуючим началом і дозволяє агентові орієнтуватися у соціальному просторі та реагувати на події, ситуації, оскільки, зводить «характеристики будь-якої позиції в єдиний стиль життя, тобто в єдиний ансамбль вибору людей, благ і практик». Одночасно габітус залежить від практик тих, хто його формує, – дії людей сформовані у процесі соціалізації, життєво досвіду, схильності реагувати різноманітно дозволяють агентові конструювати об'єкти.

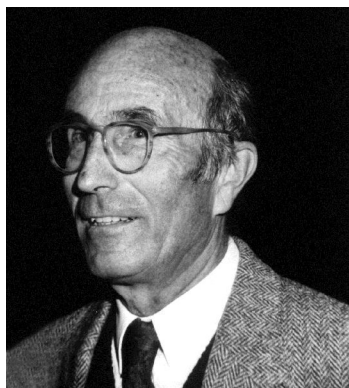
Габітус формує соціальні практики з урахуванням *соціального капіталу*, яким володіє агент, що надає йому впливу та влади, і *поля*, де здійснюються практики, і в якому вже задані «правила гри». Соціальний капітал – це ресурси агента в різних соціальних структурах. Його позиція визначається домінуючим видом капіталу, яким він володіє, і вагою кожного з видів капіталу в системі соціальних ресурсів. Поле – специфічна система об'єктивних зв'язків між різними позиціями, що знаходяться або в конфлікті, або в кооперації, визначаються соціально і загалом не залежать від фізичного існування

індивідів, які займають ці позиції. Поля є історично сформовані автономні сфери соціального життя (економіка, політика, релігія і под.), яким властиві відмінні від інших полів соціальні відносини, цілі і ресурси. Пунктом зіштовхування агентів, що займають домінуючі позиції в різних полях, де поєднуються різні поля і капітали (економічний, символічний) є *поле влади*; це «поле боротьби за владу між власниками різних форм влади». Поле характеризується специфічними механізмами формування капіталу, функціонує за принципом ринку, а отже є полем *гри*. Для того, щоб поле функціонувало, необхідні: а) визначення ставок у грі; б) готовність агентів грати у цю гру; в) знання та визнання правил гри, які є елементом їх габітусу. Крім агентів і їхніх груп важливими учасниками гри є інститути, що визначаються Бурд'є як форми функціонування полів. Формою ж функціонування інституту є інкорпорація, що представляє диспозиції агентів, завдяки яким інститути функціонують і за які агенти борються.

Отже, версію соціального конструктивізму Бурд'є можна розглядати як одну зі спроб подолати протиставлення об'єктивного та суб'єктивного в аналізі соціально-політичної дійсності. Соціальна реальність у теорії Бурд'є представлена у двох вимірах: суб'єктивному й об'єктивному. Хоча вчений надає пріоритет об'єктивним структурам, незалежним від волі і свідомості агентів, з іншого боку, він доводить, що ці структури опосередковуються суб'єктивними сприйняттями й схильностями. У зв'язку з цим Ф. Коркюф зазначає, що теорія Бурд'є сприяла збагаченню соціального конструктивізму, але з іншого боку – обмежувала його рамками об'єктивних структур.

13.3.3. Системний (операціональний) конструктивізм Н. Лумана

Німецький соціолог *Ніклас Луман* сформулював системну версію соціального конструктивізму. Наукові погляди Лумана, викладені у понад 40 книгах і численних

Ніклас Луман
(1927–1998)

статтях, присвячених дослідженню соціальних систем – «Функції і наслідки формальної організації» (1964), «Поняття мети і системна раціональність» (1968), «Легітимація шляхом процедури», (1969), «Влада» (1975), «Суспільна структура і семантика» (1980), «Соціальні системи: нарис загальної теорії» (1984), «Соціологія ризику» (1991), «Спостереження сучасності» (1992), «Право суспільства» (1993), «Реальність мас-медіа» (1996), «Суспільство суспільства» (в 5-ти частинах, 1997), «Політика суспільства» (2000, опублікована по-смертно на основі рукописів) та ін.

Соціальний конструктивізм Лумана методологічно близький до ідей радикального конструктивізму, зокрема поглядів Ф. Варели та У. Матурани про самоорганізовані системи. Матурана розглядав пізнання органічних систем як основоположну форму їхньої життєдіяльності. Луман переніс цю рису на соціальні системи і об-

грунтував їхню здатність до спостереження. У Лумана спостереження – не автентично сприйняттю, воно є видом системних операцій. У ширшому розумінні спостереження це – «розрізнення, що створює розрізнення», тобто операція, що передбачає розрізнення. Вона визначає один аспект форми, і тим самим відрізняє її від іншого. Визначення сторони, де знаходиться спостерігач, є самореференцією системи, визначення іншої сторони – інореференцією. Між двома сторонами спостерігач формує комплексні смислові структури. Спостерігач може бачити все, але не бачить себе у спостереженні. Цю операцію може спостерігати лише інший спостерігач, «спостерігаючи спостерігача». Луман таким чином розрізняє спостереження першого та другого рівня. Спостереження першого рівня можливе лише з точки зору спостереження другого рівня. Повнота спостережень забезпечується на вищих рівнях. Людський розум володіє здатністю саме до спостереження другого рівня, яка одночасно може привести до ситуації, коли «спостереження може мати справу не з реальністю, а лише зі спостереженнями, плутаючи їх з реальністю». Прикладом Луман розглядає штучно створені ЗМІ віртуальні реальності.

У луманівській теорії спостерігачами є не індивіди, як це видається на перший погляд, а система. Кожна система, і соціальна також, є спостерігач, який здатний до розрізнення і визначення. Спостерігачем, за Луманом, є також і кожна теорія. Системна теорія є авторефлексивною: вона є продуктом спостереження суспільства, яке ж сама спостерігає.

Поняття спостереження у луманівській теорії змістило акцент із пізнання суб'єктно-об'єктних відносин, на відносини системи та середовища у спостереженні. «Усе що відповідає пізнанню, залежить від розрізень, у середині яких воно визначає «щось» як «це» або «не це», стверджував Луман. Іншими словами: розрізнення виступає у теорії Лумана засобом конструювання об'єктів. Соціальна система не може вийти за свої межі і користується лише власними визначеннями. Когнітивні операції є внутрішніми операціями систем, які Луман, як і Матурана, називає *аутопоезисними*.

Викладене дало змогу Луману розглядати суспільство як самореферентну (самореференція – посилання на самого себе) соціальну систему, яка організовує саму себе, при цьому вирізняючи себе від середовища. Відповідно і суспільство є соціальним конструктом, походження якого можна пояснити лише «зі самого себе», різновидом систем, що «споглядають самих себе». Суспільство як різновид соціальної системи аналізується Луманом через такі поняття: «*аутопоезис*» – самовідтворення системою своїх елементів власними операціями; «*оперативна замкненість*», яка означає, що на структуру системи можуть впливати тільки вироблені нею операції; і, нарешті, «*структурне поєднання*» – зв'язок між системами, зокрема соціальний, засобом якого є мова. Суспільство як аутопоезисна система є автономне і самодостатнє.

Операційна замкненість систем суспільства передбачає їхню автономію та власний принцип аутопоезисного відтворення, однак це не виключає існування між ними причинних залежностей високої складності. Впливи, наголошує вчений, можуть здійснюватися лише через співвиконання з боку системи, що зазнає впливу. Водночас існують характерні «відбитки» такої залежності: певні слова, що їм надає перева-

гу свідомість, описування окремих ситуацій. У цих словах та описуваннях свідомість частково ідентифікує себе з комунікацією, а комунікацію, вказує Луман, доводиться повсякчас пристосовувати до рухливої свідомості. Автопоезиси цих систем ніколи не змішуються, а перебувають у стані високого ступеня коеволюції, розвиненої здатності реагувати.

Політична система у Лумана є однією зі функціональних систем, основою якої є влада. Влада дозволяє окреслити межі політичної системи, є критерієм розрізнення. Визначаючи владу, Луман акцентує на основній системотворчій функції – здатності до колективно зв'язуючих рішень. Рішення відповідно утворює основний елемент політичної комунікації, де кожне окреме рішення є, з одного боку – наслідком, з іншого – передумовою інших рішень. Постійність і неперервність цього процесу обумовлюють самовідтворення політики як системи.

Особливістю соціальних систем, за Луманом, є оперування на основі комунікації. Наявність комунікації – основна ознака суспільства, яка надає йому системного характеру. Тому поняття «комунікація» має принципове значення для аналізу суспільства.

Те, що нам відомо про наше суспільство і навіть про світ, в якому ми живемо, ми знаємо завдяки мас-медіа.

Н. Луман Оперативно комунікація функціонує як єдність розрізнення інформації (інформація є подією, що конститує стан соціальної системи та змінює його), повідомлення (відображає форму комунікації – мовлення, письмо, міміка) і розуміння смислів, які виступають структурними елементами комунікації. Сенси попередніх комунікацій, на котрі орієнтуються наступні, «зберігаються» головним чином у пам'яті систем свідомості, хоча й набувають там індивідуальних відтінків.

Обґрунтовуючи з конструктивістського погляду теорію комунікації, Луман підкреслює момент розрізнення: в комунікацію вступають, щоб «позначити розбіжності», а не «досягти згоди». Він погоджується, що комунікація неможлива «без якоїсь згоди»; але неможлива і «без певної розбіжності». Для Лумана консенсус у комунікації є неприйнятним, оскільки він знищує комунікацію: комунікація створює альтернативи з ризиком виникнення біфуркації (відхилення). Вибір із можливих альтернатив у ситуації біфуркації закладає основу автопоезису (самодобудовування) системи, підґрунтя її власного продовження та розвитку.

Для мотивування участі у комунікації, Луман пропонує такі механізми: 1) символічно (знаками) генералізовані комунікаційні медіа (системи смислів), якими є істина, право, влада, віра, цінності і под.; 2) процеси бінарного кодування – розрізнення між позитивною і негативною цінністю за принципом «так»/«ні» (істина – помилка, влада – безвладдя, право – безправ'я). Ці комунікаційні медіа тісно пов'язані зі суспільними функціональними системами: наукою (кодом є істина), політикою (кодом є влада), юриспруденцією (кодом є право) і под. Предметні коди формуються програмами кодування і залежать від історичної семантики культури.

Луман стверджує, що соціальна система – це відтворення комунікацій: «Соціальна система встановлюється завжди, коли здійснюються аутопоезисні відносини комунікації, які вирізняються від середовища через обмеження комунікацій. Соціальна система таким чином складається не з людей або дій, а з комунікацій».

Отже, основним предметом аналізу у Лумана є не система, її функції чи дії, а саме – *розрізнення* (диференціації) зі середовищем й іншими системами.

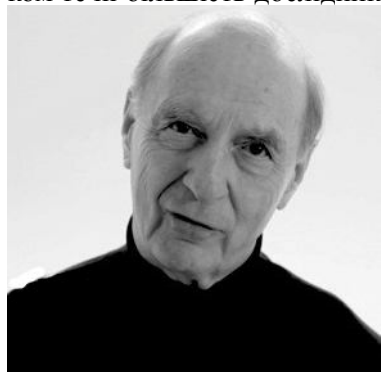
Особлива роль у конструктивістській теорії Лумана належить поняттю «*контингенція*», яку він визначає як «можливість бути іншим» і пов'язує її зі спостереженнями другого порядку, коли певні характеристики приписуються не так реальності, як спостерігачеві: не реальність сама по собі є якоюсь, а спостерігач сприймає її такою. У цьому контексті Луман аналізує вплив на сучасні суспільства системи мас-медіа, яка конструює для інших соціальних систем «реальність» того навколишнього світу, котрий для них недосяжний.

Як власну теорію Луман обрав, як він зазначив у праці «Реальність мас-медіа», «опцію операціонального конструктивізму» (дослідники доробку вченого називають її ще *системним конструктивізмом*). У її межах «всяке пізнання (а отже, будь-яка реальність) є конструкцією». Воно конструюється на основі розрізнення, само-віднесення або іншо-віднесення, які здійснюються в самій системі. Реальність «виробляється всередині системи через «надання сенсу». Операціональний конструктивізм Лумана не заперечує існування «зовнішнього світу», але вважає його «неосягненим». Єдина можливість його пізнання – «конструювати реальність» і «спостерігати спостерігачів у тому, як вони конструюють реальність».

13.4. Соціальний конструкціонізм та його версії

(К. Джерджен, Р. Харре, Б. Девіс, Дж. Шоттер, Дж. Кітсьюз, П. Ібарра, В. Кронен та ін.)

Інтерес до дискурсивних аспектів конструктивізму сприяв формуванню у 80-х роках ХХ століття ще однієї версії конструктивістської парадигми – *соціального конструкціонізму* (англ. social constructionism). Автором цього терміну і родоначальником течії більшість дослідників вважають американського психолога та філософа К.

Кеннет Джерджен (Герген)
(нар. 1935)

Джерджена (Гергена), який у 1985 р. опублікував у журналі «American psychologist» програмну статтю «Рух соціального конструкціонізму в сучасній психології» (існує також традиція визначати початки конструкціонізму від поглядів відомого математика, програміста, психолога й педагога, учня Ж. Піаже – С. Паперта (Пейперта). Відомими представниками конструкціонізму є також Р. Харре, Дж. Шоттер, Дж. Кітсьюз, П. Ібарра, В. Барр, Б. Девіс, У. Пірс, В. Кронен та ін.

Конструкціоністські ідеї *Кеннет Джерджена (Гергена)* виклав у багатьох працях, зокрема: «Я-концепція» (1971), «Трансформація соціального

знання» (1982), «Текст як ідентичність» (у співавторстві зі Дж. Шоттером, 1989), «Насичена самість» (1991), «Реальності і відносини» (1994), «Контекст соціального конструювання» (2001), «Соціальне конструювання і трансформація соціальних наук» (2005) та ін.

Джерджен підкреслює зв'язок конструкціонізму з класичною теорією Бергера та Лумана і вбачає завдання соціальних наук, теорії яких містять замасковані цінності та приписи, у конструюванні нових форм соціальних відносин і поведінки людей. Основоположні постулати конструкціонізму спрямовані на осмислення соціального світу як сфери комунікативної смислоутворюючої взаємодії людей і соціальних груп. У процесі обміну смислами та символами виникають локальні, відносно стійкі, але історично релятивні «форми розуміння світу» – описи і пояснення соціальної практики у вигляді лінгвістичних образів. Ці форми виступають конституюючими елементами соціальних практик і є невід'ємною частиною соціальних шаблонів і зразків (поведінкових, комунікативних, когнітивних, лінгвістичних). Із позиції конструкціонізму знання перестає бути «приватним, індивідуальним», а перетворюється у продукт спільної діяльності членів соціальної спільноти. Воно інтерпретується як соціальний конструкт, який знаходиться не в об'єктивній реальності, не в індивідуальній свідомості людей, а виникає у процесі соціальних комунікацій і дискурсивних практик. Соціально-комунікативні відносини індивідів конструюють повсякденну реальність при посередництві мови (дискурсу, наративу) і наповнюють її смислами і значеннями. Підкреслимо: конструкціоністи розглядають комунікацію, а також мову й дискурс, соціальним процесом побудови світу та когнітивним процесом його пізнання.

Ще один важливий, якщо не головний, пункт соціально-конструкціоністської теорії (що є чинником розрізнення зі соціальним конструктивізмом) – заперечення індивідуалістичної концепції пізнання й утвердження пріоритету соціального над індивідуальним: «локусом пізнання замість індивіда стає сфера його відносин» (К. Джерджен). Канадські вчені Дж. Поттер і М. Везерелл також підкреслюють, що у конструкціонізмі фокус аналізу зміщується «із вивчення Я-як-сутності на методи конструювання «Я». Предметом соціального конструктивізму є концепція соціально-дискурсивного походження «Я».

Одна з найбільш обіцяючих альтернатив, що з'являється на культурному горизонті, – звернення до відносного, тобто перехід від концептів Я і групи до таких концептів як взаємозалежність, спільне конструювання сенсу, обопільно взаємодіючі групи та системний процес.

К. Джерджен

У праці «Насичена самість» учений обґрунтував, що всі форми розуміння індивідом світу і себе є продуктами соціуму, історично та культурно обумовленого взаємодіями між людьми та групами. Особливу роль у конструюванні самості індивіда (Я) відіграє мова як основний засіб інтеракцій між індивідами. Мова є головним чинником в культурному середовищі індивіда, що створює умови інтеракцій, які соціальні конструкціоністи називають *дискурсом*. Тобто, під дискурсом вони розуміють соціокультурний контекст, що висловлюється можливостями мови і впливає на розуміння людиною світу та позиціонування в ньому своєї самості

(ідентичності). Дискурс є і способом інтерпретації світу, і самою ситуацією, в якій відбувається комунікація.

У рамках конструкціоністського підходу «Я», «соціально насичений» через велику кількість інформаційних потоків, інтеракцій, ролей, не є усталеною когнітивною структурою, а суб'єктом соціального обміну в межах певної культури. Іншими словами: ідентичність розглядається не як стан свідомості чи внутрішня цілісність індивіда, а як «потенціал для комунікації і самопрезентації». Ідентичність – результат не свідомості, а відносин. Опис інтеракцій між індивідами в контексті значущих подій

...конструкціоністський діалог зміщує нашу увагу з індивідуального суб'єкта дії (актора) до скоординованих взаємодій і взаємовідносин індивідів.

К. Джерджен

Джердженом інтерпретується як процес саморозповіді (Я-нарративу). Хоча, з точки зору вченого, нарратив створюється індивідом, він тим не менше формується в межах соціокультурних обмежень, що накладаються мовою. А сама реальність є мережею взаємних ідентичностей, які постійно потребують взаємної участі для досягнення інтелігібельності (лат. *intelligibilis* – пізнаваний, мислимий) Я-нарративів. Таким чином, підсумовує Джерджен, Я-оповіді – не індивідуальні імпульси, які стають соціальними; це соціальні процеси, реалізовані на індивідуальному рівні. Джерджен створив концепцію дискурсу, в основі якої знаходиться не індивід, а контекст його відносин.

Принципи соціального конструкціонізму, які стали пізнавальними інструментами не лише для соціальної психології, а й інших соціальних наук, і політичної також, Джерджен підсумував у шести тезах:

- *по-перше*, поняття, якими індивіди пояснюють зовнішній світ і самих себе, не задаються предметом пояснення, а є соціальними артефактами – продуктами взаємообміну між членами соціальних спільнот;
- *по-друге*, ці поняття набувають значення виключно в контексті поточних соціальних взаємодій і мають «міжіндивідуальний характер». Тому всі наукові поняття є результатом домовленостей (конвенцій) наукових спільнот відносно деяких мовних конфігурацій і способів оперування ними; поза ними наукові пояснення втрачають сенс;
- *по-третє*, усталеність образу світу не залежить від об'єктивної цінності пропонуваного пояснення, а визначається мінливістю соціальних процесів. Відповідно цінність методу наукового пізнання обумовлена виключно його поширеністю в локальній науковій спільноті;
- *по-четверте*, роль мови у життєдіяльності людей детермінована характером її функціонування в контексті певного типу соціальних відносин. Відповідно лише в їх межах поняття (як дискурсивні моделі) набувають цілісності та завершеності;
- *по-п'яте*, оцінка існуючих понять одночасно є оцінкою прийнятних культурних зразків життєдіяльності та потенціалу розширення їх форм;
- *по-шосте*, соціальний конструкціонізм розширює сферу діалогу опозиційних точок зору, виключаючи тим самим право на домінування якоїсь із них.

Відповідно завданнями науки Джерджен визначив: 1) *деконструкцію* (відмова від беззастережного прийняття постулатів істини, раціональності та добра як абсолютних критеріїв оцінки наукової практики); 2) демократизацію, що передбачає залучення до наукового дискурсу дедалі нових учасників; 3) реконструкцію або моделювання нових форм соціальної реальності та практики.

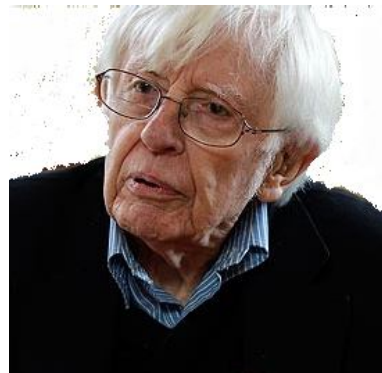
На першорядній ролі дискурсу та відносин між людьми у конструюванні світу і власного «Я» наголошують й інші конструкторі. Серед них – британський філософ

У соціальному світі нічого не виникає доти, поки не буде введено у цей світ соціальною конструюючою дією людини.

Р. Харре

Ром Харре, автор багатьох праць із філософії науки та соціальної психології («Теорії та речі» (1961), «Принципи лінгвістичної філософії» (у співавторстві з Ф. Вайсманн, 1968), «Соціальне буття: теорія для соціальної психології» (1979), «Різновиди релятивізму» (у співавторстві з М. Крауз, 1995), «Люди і суспільства» (у співавторстві з Л. ван Лангенхоменом, 2010)).

Харре, розвиваючи ідеї конструювання соціальної реальності Джерджена та принципи символічного інтеракціонізму Дж. Міда, сформулював поняття «дискурсивних практик», які визначені як сукупність ймовірних символічних способів формування соціальної реальності. Дискурси як інституціоналізована форма застосування мови або інших знакових систем, пов'язаних із дисциплінарним, політичним чи культурним рівнем, розглядаються як «публічний процес», через який відбувається динамічне творення різних версій реальності. Подібно до Джерджена, Харре вважав, що дискурс первинно є суспільним; він не лише конституює реальність для своїх носіїв, він одночасно продукує їхню власну суб'єктивність як єдність ідентичності особи та динаміки її багаточисельних Я.

Ром Харре
(нар. 1927)

У процесі лінгвістичних інтеракцій відбувається формування «позицій» (близька поняттю «роль»). Кожен індивід займає в процесі комунікації конкретну позицію, яка може змінюватися залежно від дискурсу. Вибір тієї чи іншої позиції чи їх набору у певний час Харре та його співавторка Б. Девіс називають позиціонуванням (англ. positioning). Щойно прийнявши певну позицію як свою власну, індивід починає сприймати реальність із точки зору, властивій цій позиції, і в термінах образів, метафор і концепцій, які релевантні позиціонованій дискурсивній практиці. У концепції позиціонування Харре і Девіс наголошують, що у соціальному дискурсі для людини доступною є низка позицій, із якими вона може себе ідентифікувати у процесі взаємодії із іншими.

Подібною позиції дотримується американський учений *Джон Шоттер*. Відзначимо його найвідоміші праці: «Образи людини у психологічному дослідженні» (1975), «Соціальна відповідальність і замість» (1984), «Культурна політика повсякденного життя: соціальний конструкціонізм, риторика і знання третього типу» (1993),

Джон Шоттер

«Розмовні реальності: конструювання життя у мові» (1993) та ін.

Шоттер розглядає мову як граматичну систему, що забезпечує механізми участі індивідів у дискурсі та типологічний вибір засобів репрезентації і конструювання власного Я. Відповідно одним зі способів аналізу конструювання Я є вивчення «граматичної матриці» і повсякденного використання мови, метафор та аналогій.

Узагальнені мовно-комунікативні принципи соціального конструкціонізму сформулювали Джерджен і Шоттер, головними з яких є:

- повідомлення про реальність виникають у розгорнутому в часі вільному потоці безперервної комунікативної активності людських спільнот;
- висловлювання набуває сенс тільки як конститутивна частина діалогу; окремо взятий вислів не має сенсу;
- відповіді на висловлювання створюють нові смисли й обумовлюють розвиток діалогу, постійно змінюючи контекст розмови;
- у міру того як лінгвістично координовані соціальні відносини стають «історією» і впорядковуються або ранжуються, з'являються «офіційні» версії опису світу і власних «Я», тобто локальні дискурсивні онтології та санкції для їх підтримки;
- локальні онтології та системи моралі у «західній» культурі відводять пріоритетну роль індивідуальності.

Шоттер, як і Джерджен, критикує традиції європейської науки основну увагу приділяти «ізолюваному індивіду» та нехтувати процедурами формування смислів, котрі доступні завдяки соціальному порядку. Саме ці процедури, на його думку, є фундаментальними складовими соціального буття індивіда.

Американський соціолог *Джон Кітсьюз* і його канадійський колега *Малькольм Спектор* у роботі «Конструювання соціальних проблем» (1977) використали дослідницький потенціал конструкціонізму для вивчення суб'єктивної природи соціальних проблем, поставивши під сумнів релевалентність традиційних для вивчення соціальних наук об'єктивних чинників їх виникнення: треба вивчати не обставини й умови, стверджували вони, а те як індивіди та групи поводяться відповідно до цих обставин. Соціальні проблеми вони визначили як активність соціальних груп зі створення вимог і своєрідні форми інтеракцій. Іншими словами: те що вважається соціальною проблемою є не об'єктивним фактом, умовою, а результатом дискурсивного визначення. Активність у висуненні вимог завжди політична, в її процесі групи конкурують у визначенні сутності та причин виникнення конфліктних ситуацій і виробництва смислів, які співвідносяться з ними. Цінності дослідники розглядали також як лінгвістичні засоби, через які учасники конфлікту артикулюють свої вимоги претензії, прохання.

У пізнішій роботі «Простонародна мова як елемент морального дискурсу: інтер-
Конструкціонізм – це акціоністська пропозиція вивчення соціальних проблем» (у співавторстві з П. Ібарроу, 1993) Дж. Кітсьюз закликає зосередитись у дослідженні соціальних проблем на мові та риториці дискурсу, акцентуючи на значимості суспільних вимог, а не позиціях учених. Вони акцентують на суб'єктивно діяльній стороні соціальних феноменів: проблеми – це те, що люди вважають соціальними проблемами і які зумовлюють їхню діяльність.

Дж. Бест

Такий підхід, близький до інтеракціонізму, називають «строгим» конструкціонізмом (Дж. Бест), на протигагу «контекстуальному», який дозволяє аналітику «створювати відсилання або ілюзії щодо об'єктивного світу», якщо «питання пов'язані з процесом створення людського смислу» (Д. Лосик).

Розглядаючи соціальний конструкціонізм у межах традиції філософського прагматизму, американський учений В. Кронен виділяє п'ять його принципів:

1. комунікація – це первинний соціальний процес. Вона не «обслуговує» інші види діяльності, не розглядається засобом для виконання інших завдань, зовнішніх щодо неї, або як другорядний процес, що протікає на тлі, до, після або поза іншим, принциповішим діянням;

2. первинним об'єктом для спостереження, одиницею аналізу є «люди в розмові», за висловом Р. Харре, *persons in conversation*. Кронен наголошує, що «люди в розмові» є єдиною сутністю, а не трьома дискретних об'єктами (одна людина плюс інша людина плюс розмова між ними);

3. соціальні діяння часто характеризуються притаманною лише їм революціонізуючою раціональністю;

4. соціальний конструкціонізм стоїть на позиціях реалізму, але не об'єктивізму. Індивіди – учасники інтеракцій, розглядаються як живі, тілесні, матеріальні, по суті, належать «зовнішньому» світу, світу «речей»;

5. фактична достовірність можлива тільки у межах «граматики» якоїсь мовної гри (за Л. Вітгенштейном), як осягнення єдиного даного «досвіду», але не у формі універсальних, узагальнюючих суджень або інтерналізованих когнітивних сутностей.

Розвиток і вплив соціального конструктивізму на методологію соціальних наук зумовив проблему його співвідношення зі соціальним конструктивізмом. Окрім розрізнення цих версій конструктивістської парадигми у сучасній науковій літературі (критерії якого залишаються дискусійними) часто зустрічається їх ототожнення (особливо у вітчизняній науці), або сприймається ілюстрацією «термінологічного хаосу» (М. Венланд). Обґрунтованим є також підхід, за якого *соціальний конструктивізм* можна розглядати «слабкою» версією конструктивістської парадигми, а *соціальний конструкціонізм* – «сильною». В основі такої класифікації – міра радикальності в інтерпретації реальності.

Аналіз текстів і критичних праць із конструктивізму загалом дає змогу визначити такі індикатори розрізнення: існування реальності за межами дискурсу, джерело конструювання дійсності, ставлення до процесу пізнання, уявлення про причинність.

А. Улановський вирізняє такі особливості соціального конструкціонізму, які відрізняють його від соціального конструктивізму: 1) індивіди конструюють світ не індивідуально, а спільно – в розмовах, угодах, соціальних практиках; 2) основними поняття соціального конструкціонізму є поняття спільноти, відносин між людьми, соціальних конвенцій, мови, дискурсу, нарративу, діалогу, соціальних практик. Дж. Грабі характеризує соціальний конструкціонізм як напрям, який, на відміну від конструктивізму, зосереджений, передусім, на соціальних процесах самих по собі, і культурних артефактах, які вони продукують і які визначають їх. Загалом можна визначити такі принципи-індикатори соціального конструкціонізму: антиіндивідуалізм, культурно-історична обумовленість істини, релятивізм, антиесенціалізм.

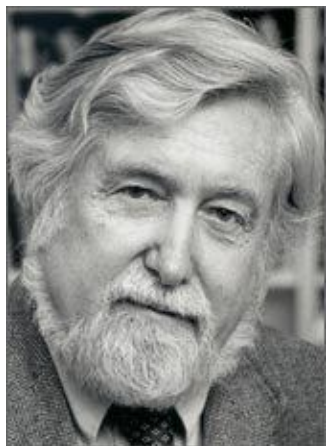
Проте, незважаючи на різноманітність версій і течій конструктивізму/конструкціонізму, значну кількість прикметників, які описують їхню ідентичність, усе ж можна визначити спільні епістемологічні засади, які є основою подальшого розвитку парадигми. До них А. Улановський відносить: 1) знання – це вибудовування, конструювання – центральна ідея, котра закладена у самій назві; 2) істина множина; 3) критерій доброго знання» – придатність. Дж. Раскін додає ще один спільний принцип – погляд на знання як інтерпретацію.

Отже, конструкціонізм на сучасному етапі, виникнувши в межах психологічної науки, перетворився на широкий міждисциплінарний інтелектуальний рух, що об'єднує представників різних соціальних наук і сприймається ними як методологічна матриця формування нових наукових підходів дослідження психологічних, соціокультурних, лінгвістичних чинників буття людини та суспільства.

13.5. Конструктивістські дослідження науки та техніки (М. Малкей, Д. Блур, Б. Барнс, Б. Латур, С. Вулгар, К. Кнорр-Цетіна та ін.)

Зі середини 70–80-х років ХХ століття під впливом ідей В. Куайна, І. Лакатоса, Т. Куна відбувається перегляд концептуальних позитивістських схем дослідження науки. Його результатом стала поява цілого спектра наукових теорій, об'єднаних у «соціологію наукового знання» (SSK – *sociology of scientific knowledge*), що методологічно ґрунтувалась на пізнавальних принципах соціального конструктивізму. В межах цих теорій передовсім підкреслювалась обумовленість виробництва та відтворення наукового знання соціальними і культурними чинниками, на відміну від позитивістів (реалістів), які розглядали знання відображенням об'єктивної реальності та результатом інтерпретації експериментів і спостережень на основі наукових теорій. Із погляду конструктивістів не внутрішньонаукові принципи, а соціально-культурні чинники детермінують не лише форму, а й зміст наукового знання, визначають логіку розвитку науки. Відповідно соціальні дослідження науки, які фокусуються на зовнішніх соціальних (економічних і політичних) чинниках характеризуються методологічним *екстерналізмом* (лат. *externus* – зовнішній). «Сильна версія» або «*сильна програма*» екстерналізму, яку в соціології знання представляють М. Малкей Д. Блур, Б. Барнс, К. Кнорр-Цетіна, засновується на твердженні, що на розвиток наукового знання вирі-

шально впливають процедури його соціального конструювання в процесі діяльності вчених у лабораторіях.

Майкл Малкей
(нар. 1936)

Перспективи екстерналістського підходу в сучасній соціології науки з конструктивістських позицій обґрунтував британський соціолог, професор Йоркського університету *Майкл Малкей* у працях «Соціальний процес інновацій: дослідження соціології науки» (1972), «Наука і соціологія пізнання» (1979), «Відкриваючи скриню Пандори: соціологічний аналіз висловлювань учених» (у співавторстві з Дж. Гілбертом, 1984). Основна ідея Малкея: зовнішні стосовно науки соціальні та культурні чинники безпосередньо впливають не тільки на напрями її розвитку, а й на «на зміст того, що вчені називають істинним знанням», тобто на її поняття, емпіричні результати і способи інтерпретації. Критикуючи «стандартну» концепцію науки (представлену, на переконання Малкея, Р. Мертоном і К. Мангеймом – репрезентантами «ослабленої» версії екстарналізму), він доводить, що вчений не

просто «реєструє сигнали, що приходять із зовнішнього світу», але й «інтерпретує їх на основі культурних ресурсів, які є у його розпорядженні». Іншими словами: опис фізичного світу опосередковується наявними культурними ресурсами. До них Малкей відносить ресурси, що були створені і «науковою спільнотою», і суспільством. Зі зростанням наукової спільноти розширювались її власні ресурси.

Для ілюстрації своєї позиції Малкей аналізує історію становлення теорії еволюції Ч. Дарвіна, акцентуючи на соціальних витоках його вчення. Вчений довів, що теорія Дарвіна засновується на ототожненні природного та штучного відбору. Принципи природного відбору інтерпретацію селекції домашніх тварин і рослин Дарвін поширив на види, що живуть у природних умовах. Метафору природного відбору (яка передбачала, що існує хтось, хто здійснює цей відбір) Дарвін обґрунтував на основі філософського принципу одноманіття природи Ч. Лаєлла та законів народонаселення Т. Мальтуса. Неможливість представити детальні, систематично накопичені емпіричні свідчення, зумовила, як стверджує Малкей, «осяяння», що закони Мальтуса можуть також бути застосовані до тваринного та рослинного життя. Це «перенесення ідей» Малкей пояснює впливовістю ідей Мальтуса, які на початку XIX століття слугували «для багатьох сфер інтелектуального життя одним із основних культурних ресурсів». Запозичення природознавством ідей, розроблених в інших сферах, й обумовило метафоричність основного поняття еволюційної теорії Дарвіна.

*...не може бути універсального і незалежного від соціального контексту прикладання загальних критеріїв оцінки за явок на нове наукове знання...
М. Малкей, «Наука і соціологія знання»*

Отже, конструктивістський характер пізнання впливає, на переконання Малкея, з факту, що теоретичні положення логічно не виводяться з наявних результатів

спостереження, а сконструйовані соціально науковою спільнотою з використанням наявних культурних ресурсів. Соціально в цьому контексті розглядається як сфера позанаукового, що є джерелом інтерпретаційних засобів емпіричних даних. Це дало змогу Малкею дійти висновку, що «наукове знання з необхідністю передбачає такий опис фізичного світу, який є опосередкований культурними ресурсами». Окрім того, вчений вказує й на такі соціальні передумови появи теорії Дарвіна: його високий соціальний статус, достаток, який дав змогу вченому в ситуації «економічної та політичної експансії Європи» подорожувати, збирати емпіричний матеріал; високий рівень розвитку скотарства і рослинництва у Британії, що став джерелом величезного масиву емпіричного матеріалу зі селекції тварин та рослин, і який на основі віри в універсальну єдність світу був перенесений на природу загалом.

У книзі «Відкриваючи скриню Пандори», написану спільно з Дж. Гілбертом, М. Малкей доводив залежність і варіативність висловлювань вчених від соціокультурного контексту, розвінчуючи міфи про їхню «політичну нейтральність».

«Сильна програма» у соціології знання обґрунтована британськими вченими Девідом Блуром і Баррі Барнсом – чільними представниками Единбурзької школи. Вони

Девід Блур
(нар. 1942)

спільно написали праці «Релятивізм, раціоналізм і соціологія знання» (1982), «Наукове пізнання: соціологічний аналіз» (у співавторстві з Дж. Генрі, 1996).

Д. Блур – автор програмної для цього напрямку книги «Знання і соціальні уявлення» (1976), а також праць, які вказують про вплив на його теорію ідей пізнього Вітгенштейна («Вітгенштейн: соціальна теорія пізнання» (1983), «Вітгенштейн: правила та інститути» (1997)), «Анти-Латур» (1999). Б. Барнс написав книги «Наукове пізнання і соціологічна теорія» (1974), «Про науку» (1985), «Природа влади» (1988), «Елементи соціальної теорії» (1995).

Основою «сильної програми» у соціології знання є інтерпретація знань як *переконань* (англ. beliefs), котрі притаманні людям у повсякденному житті. Тобто знання – гуманітарне чи природниче, за Блуром і Барнсом, це те, що люди вважають знанням, і в якому не може бути об'єктивної й позасоціальної істини. Цей висновок, зроблений на основі проведеного соціологічного аналізу математики, дає змогу, на думку вчених, застосовувати принципи соціології знання до будь-якого типу наук.

Переконання та вірування («соціальні образи») породжені соціально-культурними умовами; відповідно – знання, його зміст – від первісної магії до сучасних природничих наук – детерміновані соціальним середовищем. Отже, «сильна програма» передбачає обґрунтування істинних чи хибних теорій соціальними чинниками, передовсім культурним контекстом і особистими вподобаннями науковців, а людське знання, що є результатом пізнання, обов'язково містить соціальні компоненти, визначення котрих сприяє повнішому його аналізу. Іншим важливим компонентом знання Блур називає *досвід* (англ. experience).

«Сильна програма» засновується на чотирьох принципах, які обґрунтовані у книзі Блур «Знання і соціальні уявлення»: 1) *казуальності* (соціологія знання повинна пояснювати умови, що формують ті чи інші уявлення та знання); 2) *безсторонності* (об'єктивності) – соціологія знання повинна пояснювати всі види знання, безвідносно їх істинності чи хибності, раціональності чи ірраціональності; 3) *симетрії* (істинне чи хибне, раціональне чи ірраціональне знання повинно пояснюватися одним і тим же типом причин); 4) *рефлексивності* (соціологія знання повинна застосовувати до самої себе ті ж пояснювальні конструкції, як до інших систем знання). Цей принцип уможливорює пошук спільних пояснень різних типів знання.

Іншим аспектом «сильної програми» Блур є обґрунтування конвенціональної та інституціональної природи знання. Розглядаючи знання як соціальний інститут, у праці «Вітгенштейн: правила та інститути» дослідник стверджує, що «речі, які

Баррі Барнс
(нар. 1943)

мають статус соціальних інститутів», тісно пов'язані з об'єктивністю, відповідно інституціоналізоване знання є об'єктивним. До основних аспектів знання як соціального інституту Блур відносить: 1) єдність знання і культури, що дає змогу розглядати його культурним феноменом; 2) зведення феномену знання до суспільної комунікації та діяльності (передовсім колективної), які конституюють знання. Відповідно Блур зміщує акценти зі знання як продукту (результату) на знання як процес конструювання понять і теорій. Для нього головне питання, на яке повинна відповісти соціологія знання, – як вчені приходять до згоди стосовно «істинного» чи «хибного» знання? Наукові теорії, методи і самі результати пізнання є пере-

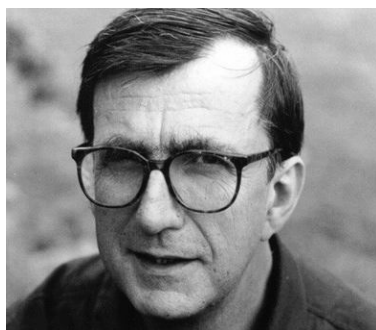
довсім «соціальною конвенцією». Саме конвенціональне прийняття теорії науковою спільнотою забезпечує їй статус знання, оскільки така теорія стає основою для розуміння нею дійсності. Соціальний характер знання та визначає його об'єктивність, воно незалежне від свідомості та волі окремого індивіда і є *колективним*. Статус наукового відкриття забезпечується тільки соціальним консенсусом учених. Блур підкреслює пріоритет суспільних практик як пояснювального ресурсу перед будь-якими індивідуальними переконаннями й знаннями, і відповідно – значення колективного суб'єкта пізнання та комунікативної діяльності вчених.

Суспільний і надособистісний характер знання дає змогу Блуру прослідкувати аналогію між суспільно-політичним устроєм та уявленнями його членів про картину світу, взаємозалежність знання і суспільства. Тому суспільство розглядається ним «архетипом» знання, а наука – явищем конкретної культури у межах певної історичної епохи. Отже, феномен соціального конструювання знання розглядається Блуrom і Барнсом у термінах об'єктивності, яка визначається незалежністю від індивідуальної свідомості.

Розмірковуючи про знання і про владу, ми говоримо про одну й ту ж реальність. Суспільство, завдяки тому, що воно є певним розподілом знань, є й організованим порядком влади...
Б. Барнс, «Природа влади»

Б. Барнс також розвинув концепцію влади як знання, в загальних рисах обґрунтовану М. Фуко. У книзі «Природа влади» дослідник стверджував, що знання та влада є однією реальністю, а суспільство можна розглядати «організованим порядком влади» тільки завдяки «певному розподілу знань». Завдання вченого – вивчення змін і розподілу людських переконань (і відповідно – знань) у часі та просторі.

Наприкінці 80-х років ХХ століття об'єктом соціального конструктивізму в дослідженні науки і техніки стає життя лабораторій та повсякденна наукова діяльність учених. Визнаним зразком такого підходу є книга французького соціолога й антрополога *Бруно Латур* та його британського колеги *Стіва Вулгара* «Життя лабораторії: соціальне конструювання наукових фактів» (1979). Книга стала результатом дворічного «польового спостереження» Латура за роботою ендокринологів в Інституті Солка у Сан-Дієго (США). Латур і Вулгар розглядають лабораторію як «фабрику з виробництва наукових фактів», акцентуючи на формах і правилах організації повсякденного життя вчених, тобто на процесі дослідження. Автори зупиняються на конкретному прикладі та показують соціальну детермінацію конструювання одиничного наукового факту, який потім вбудовується в основний масив знання. Зокрема, вони обґрунтували, що відкритий біологами у лабораторії Солка гормон тирео-тропін-релізинг є соціальним конструктом, ситуативним феноменом, оскільки створений у процесі наукових практик і комунікації вчених у певному соціально-політичному контексті.

Бруно Латур
(нар. 1947)

Свідчення впливу соціальних чинників на конструювання фактів Латур і Вулгар знаходять у процесі повсякденної комунікації і дискусій учених: вони керуються безліччю інтересів і мотивацій соціального характеру – успіху, статусу, добробуту та ін., тому явища можуть бути інтерпретовані лише в їхньому контексті. Іншими словами: для того, щоб зрозуміти сутність будь-яких явищ, необхідно дослідити організацію контексту, в межах яких вони були висловлені. Сама лабораторія є середовищем, де

Стів Вулгар
(нар. 1950)

діяльність ученого набуває сенсу та соціальної спрямованості, а соціальна реконструкція лабораторного життя розглядалася Латуром та Вулгаром як «деконструкція реальності», що характеризується локальністю, контекстуальністю і різноманітністю наукових практик.

Латур і Вулгар розглядають комунікацію вчених як мікропроцес (на відміну від Блур і Барнса, які акцентували на впливі макросоціальних чинників у виробництві знань) і показують, що наукові переконання, аргументи виникають у результаті практик інтерпретації текстів, яких на робочому столі в лабораторії, що виступає центром виробництва знань, два види: тексти, що з'явилися ззовні (наукові статті, книги) і тексти «вироблені» у самій

лабораторії за допомогою «пристроїв запису», які трансформують матеріальну субстанцію у числові дані, графіки, діаграми і використовуються членами лабораторії. Часто в процесі наукових дискусій первісні наукові гіпотези суттєво трансформуються: від протоколів лабораторних досліджень до підсумкового звіту – дистанція, протягом якої відбувається узгодження позицій учених лабораторії, її оформлення у текстах і наукових дискурсах. Отже, наукові факти за Латуром й Вулгаром – це конструкти, що стали результатом консенсусу в групі вчених, це щось соціально сконструйоване в процесі дослідження та комунікації вчених. Однак, вони підкреслюють, що наукові факти конструюються не людьми, а *науковими практиками*.

Наукові практики, за Латуром і Вулгаром, включають архітектуру, інструменти, тексти, записуючі пристрої, тварин та інших посередників, частина з яких ніколи не виходять за межі лабораторії. Ці не-людські елементи («речі») створюють матеріальний фундамент, «на який потім надбудовується соціальний світ знаків і репрезентацій».

Етнографічний аналіз життя лабораторії дав змогу Латуру й Вулгару стверджувати, що наукові факти і реальність (суспільство) загалом конструюються взаємодією соціального та матеріального, людського (humans) і не-людського (non-humans), і поставити під сумнів тезу, що конструктивізм передбачає виключно людську активність. Такий «поворот до матеріального» (англ. *material turn*) знайшов своє відображення й у тому, що з назви другого видання «Життя лабораторії» (1986) зникає слово «соціальне». За визнанням Латура, його довелося «зі соромом зшкрябувати» з підзаголовка. Він дійшов висновку, що матеріальне і соціальне безперервно і взаємно конструюють одне одного. В. Вахштайн назвав конструктивізм Латура «реципрокним» (англ. *reciprocity* – взаємний).

Ідею взаємопроникнення соціального і матеріального Латур розвинув згодом у книзі «Ми ніколи не були сучасними» (1991) (у рос. перекладі «Нового времени не было»), інтерпретуючи сучасний світ як гібридний, який символізують соціо-технічні гібриди – «людина-автомобіль», «людина-комп'ютер». Подібно Бейтсону, Латур не надає переваги ні людським, ні не-людським елементам реальності («речам»), вказуючи, що матеріальне і соціальне взаємообумовлює один одного, утворюючи мережу соціально-технологічних відносин, а матеріальні та символічні (у т. ч. політичні) порядки – симетричні. Це означає, що поділ на людей і «речі» та, відповідно, на природничі та суспільні науки – повинен зникнути, а науковий дискурс – стати однако-вим для їхнього опису: «суспільствознавці і фізики рано чи пізно зможуть забути про те, що їх роз'єднує, і об'єднатися у спільному дослідженні речей, які за своєю природою є гібридами, і уже (багато десятиліть) об'єднують їх на практиці». Над цими ідеями Латур, відійшовши від соціального конструктивізму, продовжує працювати в межах сформульованої ним *акторно-мережевої теорії* (Actor Network Theory, ANT).

Ідеї соціального конструювання наукових фактів засобами мікросоціального аналізу також обґрунтував британський соціолог та історик науки *Ендрю Пікерінг* у книзі «Конструюючи кварки: соціологічна історія фізики елементарних частинок» (1984). Будь-який фізичний закон чи феномен (зокрема кварк), за Пікерінгом, не «предерміновані природою», а сконструйовані вченими й визначені соціокультурним

контекстом. Відповідно «реальність – результат наукової діяльності, а не її причина». Пікерінг підкреслює, що вчені в процесі конструювання створюють не ідеї об'єктів, а самі об'єкти, отже факт – не лише дискурсивний, а й реальний матеріальний конструкт. Він заперечує існування стійких позачасових об'єктів, котрі, за висловом уже згаданого Б. Латура, «мовчки очікують, поки їх відкриють». Те, що світ розказує нам про себе, визначено соціальною і культурною позицією дослідника, а також пізнавальною традицією.

Суспільство, на переконання Пікерінга, не відзначається позаісторичною об'єктивністю соціального порядку і також залежне від фізичного світу, що привело вченого до висновку: соціальне і матеріальне, люди і речі – поєднані. У книзі «Вальці практики» (1995) він розвиває ідею симетрії об'єктивного та суб'єктивного, людських і не-людських агентів. На відміну від Блурра, який наполягав на рівноправності (симетричності) істинного і хибного у знанні, Пікерінг інтерпретував симетрію принципом рівноправності всіх елементів пізнавального процесу – людей і речей. Він показав, що тією мірою, в якій «становлення машин залежить від людей, наше становлення, цілі і наміри, соціальні та політичні ролі, відносини – залежать від машин». За приклад він обирає виникнення, розвиток і технологічне вдосконалення парових машин, які спричинили «колосальні соціальні зміни», що відбувалися в межах т. зв. індустріальної революції – від появи фабрик, розвитку індустріальних міст і промислового будівництва до виникнення нових класів і класової боротьби. Розвиток людського соціального простору, на переконання Пікерінга, у цей історичний період структурувала нова сила – паровий двигун. Це означає, що «людська історія пишеться в тому числі і можливостями машин».

Для позначення такої симетрії Пікерінг використовує метафору «вальці практики» (англ. *tangle of practice*). Практика як діалектична єдність «опору» і «приспосовування» об'єктів природи і людей (соціального) подібно до вальців машини «взаємно прокочує», «пропускає» соціальні, матеріальні, технологічні й інші компоненти світу, які володіють властивістю *становлення* (англ. *becoming*) і взаємно коректують поведінку один одного. Пікерінг пропонує розглядати будь-який факт *гібридом*, що знаходиться в точці перетину всіх компонентів, на межі *humans* і *non-humans*, акцентуючи на «постгуманістичному переміщенні інтерпретаційних рамок».

Австрійський соціолог й антрополог *Карін Кнорр-Цетіна* (також прізвище перекладають як Кнорр Цетіна) у своїх роботах («Виробництво знання: есе про конструктивістську і контекстуальну природу науки» (1981), «Етнографічне вивчення наукової праці: до конструктивістської інтерпретації науки» (1983) та ін.) досліджує «етнографію природно-наукового пізнавального виробництва». «Етнографію науки» вона розглядає реалізацією конструктивістської програми вивчення науки, яку про-

Ендрю Пікерінг
(нар. 1950)

Карін Кнорр-Цетіна
(нар. 1944)

тиса представляє дескриптивній («суто описовій») інтерпретації знання.

Поняття знання Кнорр-Цетіна розглядає не лише «природно-науковими результатами в історико-соціальної обгортці», а й «конкретно сконструйованими в лабораторії», акцентуючи на процедурах і способах обґрунтування їхньої фактичності, які конституюють і об'єкти, і структуру знання. Учена нагадує, що, з погляду конструктивізму, проблема фактичності полягає не у відображенні природи наукою, а у співвідношенні знання та соціального середовища. Для неї продукти науки – результат процесу «рефлексивної фабрикації»: конструювання фактів у лабораторії передбачає вирішення наукових тверджень різної модальності – від припущень і спекуляцій до безумовного знання – та їх

відбору (на різних рівнях) у процесі низки переговорів і рішень дослідників. Лабораторна діяльність учених – безперервна боротьба за прийняття тверджень, яким приписують значення визнаних фактів і, одночасно, вилучення висловлювань слабкої модальності. Вилучення та відбір тверджень здійснюється безпосередньо в процесі комунікації вчених й дозволяє трансформувати довільне чи ймовірне знання в об'єктивне, достовірне, істинне. Цей процес є випадковим й ситуативним і здійснюється в конкретному контексті. Реальна наукова діяльність залежить від багатьох, нефіксованих заздалегідь, але зумовлених конкретною ситуацією, критеріями, у тому числі – фінансування, вимог інвесторів, системи звітності і т. п. Тому продукти науки представляють у дослідницькій програмі Кнорр-Цетіни «контекстуально-специфічні конструкції», позначені ситуаційною специфікою й інтересами, що їх породили. Це означає, що процес фабрикації знання – не іррелевантний його продуктам, а продукти знання повинні розглядатися в контексті процесу їх виробництва. Отже, продукти науки не можуть бути адекватно інтерпретовані без аналізу процедури його конструювання. Науковий факт (лат. *facere* – те, що зроблено), підкреслює Кнорр-Цетіна, перестає бути даністю; він – «продукт», який створюється, конструюється. Завдання дослідників – з'ясувати, не наскільки точно знання відтворює реальність, а як знання конструює соціальну реальність, оскільки у сучасному світі «проблема соціального порядку» «перетворилась у проблему когнітивного порядку».

Із філософської точки зору факти – зовсім не скеля, на якій будується наше знання.

*К. Кнорр-Цетіна,
«Фабрикація фактів»*

Отже, конструктивістський підхід, на думку Карін Кнорр-Цетіни, дозволяє зрозуміти, як об'єкти «виробляються в лабораторії» і як твердження вчених набувають статусу «природних фактів». Соціальна обумовленість наукового знання виступає у Кнорр-Цетіни формою досягнення консенсусу серед учених, який і визначає твердження істинним. У цьому сенсі етнографічне вивчення науки передбачає якісний аналіз локальних груп учених і міжособистісної комунікації, механізмів подолання

суперечностей між групами вчених. Кнорр-Цетіна розглядає наукову спільноту певної спеціальності групою, що має свої цінності, формальних і неформальних лідерів, механізми інтеграції. В межах цієї групи безкінечно конструюються відносини, які дозволяють вважати непізнаний світ інтенціональним об'єктом. У результаті об'єкт стає функцією постійно змінної практики, завдяки якій і формується пізнаний світ; його Кнорр-Цетіна називає «артефактним». Наукові результати, доводить Кнорр-Цетіна, «практично ідентифікуються» з обставинами їх «відкриття». Відповідно спільнота вчених вирішальне значення надає контексту відкриття, якщо мова йде про його істинність.

Окрім етнографії науки Кнорр-Цетіна приділяє увагу розвитку ідей «матеріального повороту» в соціальних дисциплінах. Вхідження у життя сучасної людини складних приладів та інструментів, стверджує вчена, створює якісно нову соціальну реальність (в якій відносини між людьми опосередковуються, залежні або заміщені об'єктами) або ж *об'єкт-центричну соціальність* (англ. *object-centered sociality*). Її основою стають «експертні співтовариства» та «культури знання». Іншими словами: нові соціальні (*постсоціальні*) відносини вибудовуються навколо об'єктів пізнання і передбачають взаємодію між людьми і матеріальними об'єктами (наприклад, комп'ютери, гаджети). Відповідно «речі» стають інструментами соціальної взаємодії та джерелом самоідентифікації й соціальної інтеграції.

Отже, використання методології соціального конструктивізму зумовило формування міждисциплінарної стратегії дослідження науки та техніки на основі локальних досліджень наукових практик методом включеного спостереження запозиченого з етнографії та етнометодології.

13.6. Конструктивістські рефлексії у політичній науці

Поняття політична реальність як об'єкт вивчення політичної науки концентрує в собі характеристики та особливості соціальної реальності, хоча й має специфічні риси. При цьому політична реальність постає своєрідною картиною, образом політичного світу, що формується суб'єктами відповідно до їхньої когнітивної структури (картини світу) та повсякденного досвіду й екстраполюється на політичні інститути. Таке розуміння політичної реальності зумовлює релевантність соціального конструктивізму як однієї з дослідницьких стратегій політичної науки.

Актуалізація конструктивізму у політичній науці стала реакцією на виклики комунікаційної революції та посилення ролі когнітивних складових – ідей – у політичному процесі. В останні п'ятнадцять років відбувся своєрідний *ideational turn* – поворот до вивчення «ідеальних» чинників політики як значимих змінних для пояснення причин і передумов подій і процесів на макрорівні політики. Ідеї – уявлення, переконання, норми, цінності, ідентичності, фрейми, тобто все, що «знаходиться в головах», формують дискурсивні умови і задають рамки для діяльності суб'єктів і подій, не детермінуючи їх однозначно. Це дає підстави конструктивістам розглядати ідеї в політиці первинними й основними чинниками конструювання інтересів, структур, інститутів та їх функцій на протигагу позитивістам, які вважа-

ють, що структуру інтересів задає матеріальний контекст, об'єктивно й аналітично верифікований. Хоча ідеї завжди знаходяться в «головах людей», вони мають соціальну природу, тому методологічні засади конструктивізму, що розглядають індивідів і соціальні структури як продукти суспільних відносин, значно розширюють пізнавальні можливості сучасних політологічних досліджень, де когнітивні структури розглядаються як незалежні змінні, що пояснюють трансформацію та виникнення нових інститутів, структур і режимів. У цьому сенсі конструктивістська методологія суттєво доповнює та збагачує дослідницький потенціал порівняльної політології, неоінституціоналізму, теорії міжнародних відносин та ін.

Потреба враховувати стан когнітивних структур у перехідних суспільствах, що зумовлюють сприйняття (або ж несприйняття) й інтерпретацію нових інститутів і правил, які формуються у процесі демократизації, стала одним із поштовхів до переосмислення на сучасному етапі принципів транзитологічних теорій. Адже «старі ідеї» – установки, переконання, цінності, ідентичності можуть нівелювати демократичний потенціал нових інститутів, бути причиною деформалізації та деінституціоналізації норм і правил. Їхнє врахування пояснює успішність чи неуспішність тих чи інших проектів демократизації перехідних суспільств.

Загалом особливість конструктивістського бачення політики полягає в тому, що політичні відносини, відображені у владі, конституціях, нормах, культурних традиціях і под., розглядаються конструктами колективних вірувань, масової свідомості, сформованих інтерсуб'єктивно. Влада в межах конструктивістської парадигми постає дискурсивним конструктом, породженим і формами сприйняття масової повсякденної свідомості, соціально-політичних почуттів, і політичними технологіями, а політичний порядок – сформований не лише наслідками діяльності інститутів і соціальних груп, а й значною мірою завдяки різним дискурсам, що спрямовують соціальні рефлексії у процесі соціальних інтеракцій.

Отже, конструктивістські пізнавальні стратегії у політичних науках формується як альтернатива матеріалістичному детермінізму та теорії раціонального вибору, які акцентують і перебільшують раціональні чинники політичної діяльності. Конструктивісти ж вагомими елементами формування інтересів і спрямованості суспільно-політичної діяльності загалом вбачають у людській свідомості та її феноменах, що мають соціальну природу. Це дає змогу застосовувати ці стратегії до широкого спектра проблем політичної науки.

Сучасні американські дослідники *М. Фінемор* і *К. Сіккінк* вирізнили такі теми політологічних досліджень, де застосування методології соціального конструктивізму доповнює та поглиблює традиційні підходи: 1) ідеї та політичні зміни; 2) політична культура; 3) теорія суспільних рухів; 4) ідентичність і етнічність.

Відзначимо основні сфери політичної науки, де соціальний конструктивізм «завоював» міцні методологічні позиції. Передовсім це – теорії етнічності, націоналізму та ідентичності, в межах яких сформувалися конструктивістські підходи до їхнього аналізу. Конструктивістську традицію у вивченні етнічних спільнот започаткував норвезький етнолог *Ф. Барт*, який описав етнічну групу як особливу форму соціальної організації культурних відмінностей, а етнічність – як категорію самовіднесення та самоідентифікації.

Знаковою для поширення конструктивізму у дослідженні етнічних та національних спільнот стала робота американського політолога і синолога Б. Андерсона «Уявлені спільноти» (1983). На думку Андерсона, нація – уявлена (англ. *imagined*) спільнота, що виникла завдяки новим соціальним інститутам і засобам комунікації й системі освіти. Конструктивісти наполягають, що етнічні та національні групи створюються не об'єктивними, незалежними від волі людей, чинниками, а системою їхніх уявлень і є наслідком соціального конструювання, заснованого на вірі в те, що члени групи пов'язані природними зв'язками, єдиним типом культури та ідеєю (або міфом) про спільність походження та спільну історію. Чільними представниками цього напрямку є також Е. Гобсбаум, Р. Брубейкер, Е. Геллнер та ін.

Конструктивізм заперечує принципи *примордіалістського* (лат. *primordial* – первинний, висхідний) підходу (П. ван ден Берг, Е. Шилз, К. Гірц), в основі якого – ототожнення етносу та нації й розуміння їх субстанцією, сформованою об'єктивним історичним розвитком і наділеною вічними, незмінними рисами.

У дослідженні ідентичності у політичній науці також сформувалися подібні два підходи – есенціалістський і конструктивістський. *Есенціалістський* (лат. *essentia* – сутність) аналогічний примордіалізму, який розглядає ідентичність як усталену, незмінну сутність – набір характеристик і властивостей, притаманних суб'єкту, що й забезпечують його самототожність завжди і за будь-яких ситуацій. Іншими словами – ідентичність суб'єкта завжди та ж сама. Більшість сучасних досліджень ідентичності все ж засновуються на *конструктивістському* підході, який, акцентує на змінності та сконструйованості тотожності суб'єкта. Ідентичність у соціальному конструктивізмі розглядають як об'єкт постійних змін і перетворень, що відбуваються внаслідок причин внутрішнього і зовнішнього характеру; вона постає гібридним утворенням.

Як один із типів уявлюваних спільнот конструктивісти розглядають і регіони, а регіоналізм – як моделі соціально-культурної та політичної самоідентифікації територіальних спільнот, які проявляють себе в ідеях, настроях, діях, спрямованих на збереження самобутності регіону або підвищення його статусу в системі держав-націй. Регіон у розумінні конструктивістів (М. Кітінг, О. Вевер, І. Нойманн, А. Паасі та ін.), – культурний і соціально-політичний конструкт, результат реалізації колективного дискурсу. Фінський учений А. Паасі стверджує, що регіони виникають та існують завдяки соціальним практикам і дискурсам. Вони інституціоналізують регіон і формують відповідну ідентичність.

Методологічний інструментарій соціального конструктивізму відповідний і дослідженням *публічної політики* і *політичних мереж*, у межах яких конструюються взаємовідносини між державою та громадянським суспільством, тобто між державними управлінськими структурами, з одного боку, і громадськими некомерційними організаціями, приватними фірмами та бізнес-асоціаціями, з іншого. Сфера публічної політики розглядається як інформаційно-комунікативний простір активності груп громадськості та конструювання дискурсів. Соціальний конструктивізм досліджує як когнітивні структури – ідеї, вірування, символи, міфи – формують політичні мережі, як відбувається створення спільних ідей, які впливають на виникнення та зміни інститутів публічної політики, мобілізаційні здатності політичних мереж і форму-

вання нових соціальних спільнот (наприклад, онлайн-спільнот) та рухів. Дослідники М. Залд, Д. МакАдам, Д. МакКарті розкривають зміст та цілі соціального руху через вивчення колективних ідентичностей і дискурсивних практик (їх єдності або ж конфліктності) всередині руху.

Як альтернативна мобілізації ресурсів у дослідженні нових соціальних рухів сформувався концепт фреймінгу (англ. *frame* – каркас, рамка), який згодом поширився і на інші сфери публічної політики та політичної комунікації. Поняття фрейму започатковане у роботах Г. Бейтсона і методологічно пов'язане з конструктивістською парадигмою (конструкціонізмом) та теоріями дискурсу. Д. Сноу визначає фрейми як стратегічні зусилля груп людей із конструювання світу і самих себе, що легітимізують і мотивують колективні дії. Трансформація фреймів створює нові цінності, вірування, смисли, нові ідентичності. Фрейм можна визначити колективним та інтерактивним способом надання акторами смислу своїм діям. Відповідно фреймування є процесом, в якому актори одночасно створюють значення, смисли подій або ситуацій і регулюють свою поведінку в цих ситуаціях відповідно до сконструйованих значень.

Фреймінг, фреймування широко випростовується в аналізі політики і належить до групи методів, які застосовуються в емпіричних дослідженнях процесів смислотворення (англ. *sense-making*). До цієї групи також відносять *дискурс-аналіз*, спрямований на реконструкцію процесів, які відбуваються в соціальному конструюванні, об'єктивації, комунікації та легітимізації когнітивних структур в інституційній сфері та публічній політиці. В цьому сенсі конструкціоністи розглядають дискурс основним принципом соціального конструювання.

Універсальну теоретичну модель дискурс аналізу з позицій соціального конструкціонізму сформували М. Йоргенсен і Л. Філліпс у книзі «Дискурс аналіз як теорія і метод» (2002). Ця модель засновується на чотирьох теоретико-методологічних підходах, об'єднаних принципами соціального конструкціонізму: 1) теорія-дискурсу Е. Лакло і Ш. Муфф; 2) критичний дискурс-аналіз; 3) дискурсивна психологія; 4) комбінований підхід, якій інтегрує елементи трьох попередніх підходів і є ідеальною моделлю сучасних теорій дискурсу. М. Йоргенсен і Л. Філліпс визначили таку модель *соціал-конструкціоністською*; в її основі такі постулати: 1) наші знання – продукт дискурсу; 2) дискурс – форма соціальної поведінки, що репрезентує соціальний світ; 3) знання виникають у процесі соціальної взаємодії, де люди конструюють істини і переконують один одного в їхній істинності або помилковості; 4) відповідно до світогляду деякі види поведінки фіксуються як природні, інші – як неприйнятні. Отже, соціальний конструкціонізм виступає метатеорією, в межах якої формувалися ці теорії дискурсу. Прихильники соціал-конструкціоністського підходу твердять, що «наш спосіб спілкування не тільки відображає світ, ідентичності і соціальні взаємовідносини, але, навпаки, відіграє активну роль у його створенні і зміні». Це дає змогу розглядати і конструктивізм/конструкціонізм і дискурс-аналіз у одному методологічному контексті. Для конструктивістського напряму загалом характерний інтерес до дискурсивних та наративних практик, котрі або тотожні картині світу (і політичного також), або є засобом її формування.

13.7. Конструктивістські інтерпретації безпеки: теорія сек'юритизації (Б. Бузан, О. Вевер, Я. де Вільде, Д. Біго та ін.)

Прикладом застосування епістемологічних принципів соціал-конструктивістської парадигми у дослідженнях безпеки є *теорія сек'юритизації* (англ. securitization), розроблена групою вчених Копенгагенської школи досліджень безпеки (Copenhagen School of security studies) – неіснуючого на сьогодні Копенгагенського інституту досліджень миру (COPRI), де в різний час працювали найбільш відомі її представники – британський учений-міжнародник, професор Лондонської школи економіки Б. Бузан, професор університету Копенгагена, данець О. Вевер (Вейвер), нідерландський дослідник Я. де Вільде, а також дослідники безпеки Й. Вуорі, С. Гуцціні, Р. Еммерс, Р. Калюранд, М. Мак-Дональд, Л. Хансен та ін. Теорія сек'юритизації переосмислює сутність і виміри сучасної безпеки в межах постпозитивістських дебатів у теорії міжнародних відносин.

Баррі Бузан
(нар.1946)

Конструктивістський напрям вивчення безпеки започаткувала книга Б. Бузана «Люди, держави та страх: проблема національної безпеки в міжнародних відносинах» (1983), в якій, за визнанням багатьох дослідників,

запропоновано концепцію, альтернативну традиційно-позитивістському (силовому) розумінню безпеки. Бузан, за аналогією з рівнями аналізу міжнародних відносин К. Волтца, розглядає безпеку на трьох рівнях – індивідуальному, державному та міжнародному – й пропонує розширену інтерпретацію її структури, яка, окрім традиційного військового сектора, включала економічний, політичний, екологічний і *безпеку суспільства* (англ. societal security). Учений акцентував на вагомості соціетального виміру безпеки (не ототожнюється з соціальною безпекою, яка мала економічний та особистісний вимір).

Соціетальна безпека пов'язувалася конструктивістами з відсутністю загроз культурі, мові, релігії та національній ідентичності. На початку 90-х років ХХ століття О. Вевер запропонував дуалістичну концепцію безпеки, яка включала безпеку держави та безпеку суспільства; об'єкт загроз державі – суверенітет, суспільству – ідентичність. Безпека суспільства визначалась його «здатністю зберігати свої основні риси у мінливих умовах». Іншими словами: основою розуміння безпеки суспільства є ідентичність – набір ідей і практик, через які індивіди ототожнюють себе зі соціальними групами. Ідентичність є основним чинником в усвідомленні екзистенційних загроз суспільству, тобто загроз виживанню спільноти.

Серед екзистенційних загроз представники Копенгагенської школи в контексті конструктивістської методології вирізняли загрози реальні й ті, які такими сприймаються. Основним предметом дослідження безпеки визнається ставлення акторів до загроз, оскільки їх сприйняття чи несприйняття більшою мірою визначають їхню поведінку, аніж змістовні (об'єктивні) підстави загрози.

Теоретичної завершеності концепт безпеки в інтерпретації Копенгагенської школи набув у спільному дослідженні Б. Бузана, О. Вевера й Я. де Вільде «Безпека: нова структура для аналізу» (1998) та у книзі Б. Бузана й О. Вевера «Регіони і держави: структура міжнародної безпеки (2003), в яких обґрунтовано основне поняття конструктивістського розуміння безпеки – поняття *сек'юритизації*.

Оле Вевер
(нар. 1960)

У широкому розумінні сек'юритизація окреслювалась ученими Копенгагенської школи як соціальний процес, в межах якого об'єкт представляється проблемою безпеки і починає розглядатися як загроза. Основними елементами цього процесу є *сек'юритизуючий актор* і *референтний об'єкт*. Ключова роль належить *сек'юритизуючим акторам* (ними можуть бути уряд, політичні лідери, бюрократія, еліти, партії, групи тиску, недержавні актори та ін.), які надають проблемі статус загрози безпеці *референтному об'єкту* – державі, її суверенітету, території, етнічній, регіональній чи соціальній групі, правам людини, колективним ідентичностям, природному середовищу,

загалом будь-якому явищу, пов'язаному з визначеними секторами безпеки. Основа процесу сек'юритизації – *мовний акт* (англ. speech act), завдяки якому в аудиторії з допомогою *функціональних акторів* (клани, олігархічні групи, лобі, ЗМІ), що не є ініціаторами сек'юритизації, проте істотно впливають на її динаміку, формується переконання у наявності екзистенційної загрози. Успішною сек'юритизацію можна визнати лише за умови сприйняття аудиторією загрози, що конструюється через мовний акт. Тому сек'юритизація пов'язується не стільки зі суб'єктивним сприйняттям загроз (суб'єктивним знанням), а розглядається процесом інтерсуб'єктивним і соціально сконструйованим у межах відносин «актор – аудиторія». А для окремого індивіда, за логікою соціального конструктивізму, знання про загрозу набуває об'єктивності, оскільки воно сконструйоване не індивідуально, а соціально. Розуміння чогось як загрози стає частиною суспільного дискурсу та елементом соціальної реальності.

Визначення безпеки через критерій ставлення (сприйняття) проблеми, а не через зміст загрози, дала змогу представникам Копенгагенської школи розглядати процес сек'юритизації своєрідною шкалою сприйняття суспільних проблем – від деполітизованих (не є питанням політичного обговорення) до політизованих (є частиною політичного дискурсу) і до сек'юритизованих (надано статус пріоритетних). Сек'юритизована проблема вимагає (чи допускає) прийняття надзвичайних рішень та засобів (англ. emergency measures), що виходять за межі чинних норм і процедур (англ. legitimize the breaking of rules). Отже, сек'юритизація «виводить» проблему за межі нормативної політики, оскільки передбачає способи її вирішення поза встановленими легітимними правилами. Відповідно сек'юритизацію Б. Бузан, О. Вевер і Я. де Вільд визначають *радикальною політизацією* будь-якого явища, що починає сприйматися як екзистенційна загроза.

Усвідомлення суспільством загрози конструюється впливом сукупності текстів

про неї, тобто дискурсом. Іншими словами: проблема сприймається такою після *акту публічного проголошення* (англ. *performative speech act*) впливовим актором, наприклад державою, її інститутами. Будь-яке явище, вважають учені, може сек'юритизуватися через відтворення загрози у дискурсі. Саме дискурс «драматизує та представляє проблему як питання найвищого пріоритету», що дає змогу сек'юритизуючим акторам – передовсім політичним елітам – легітимізувати використання надзвичайних засобів і дій для її вирішення поза чинним законодавством.

Дискурс дозволяє трансформувати будь-які проблеми у питання безпеки, що мають першочергове значення. В такому сенсі сек'юритизація є дискурсивним конструюванням загроз, а безпека, за визначенням Л. Хансон, – дискурсивною практикою, що формує ієрархію суспільних пріоритетів. Сек'юритизація – завжди свідомий вибір актором (елітою) технологій інтерсуб'єктного конструювання загрози як екзистенційної, яка, проте, може бути і реальною, і надуманою. Еліти або інші групи і актори можуть зловживати сек'юритизацією тих чи інших проблем з метою мобілізації певних соціальних (електоральних) групи, чи суспільства загалом, отримання переваги у боротьбі за владу, доступу до ресурсів або ж легітимізації певних дій чи стратегій. Вевер пояснює, що влада використовує сек'юритизацію тієї чи іншої проблеми для контролю над нею.

Вказуючи на небезпеки надмірної, надуманої (або ж маніпулятивної) сек'юритизації, Вевер доповнив процеси політизації та сек'юритизації поняттям *десек'юритизації* (англ. *desecuritization*); зміст його у виключенні проблеми з порядку денного безпеки, яка зміщуються по шкалі сприйняття у протилежному напрямі – від «життєво важливої» до «просто важливої» або «малозначущої». Відповідно суспільство відмовляється від мобілізації ресурсів і жертв для вирішення цієї проблеми; вона більше не розглядається «проблемою безпеки». Наслідком десек'юритизації є або зниження ступеня загрози, або повна втрата нею статусу екзистенційної. Десек'юритизація є протилежний сек'юритизації дискурсивний процес, вона також здійснюється через мовний акт, який або нівелює (через представлення загрозами інших проблем), або мінімізує сприйняття загрози і «повертає» вирішення проблеми у нормативне русло, або повністю його деактуалізує. Успішна десек'юритизація веде до повного виведення питання зі сфери безпеки.

Основні поняття концепції безпеки Копенгагенської школи – політизація, сек'юритизація, десек'юритизація, деполітизація – не лише фіксують статус проблеми, яка формує уявлення про екзистенційні загрози, а й вказують на динаміку її трансформації у масовій свідомості. В цьому сенсі сек'юритизацію розглядають як ступеневий процес, в якому вирізняють (1) представлення засобами мови проблеми як екзистенційної загрози для безпеки об'єкта або, як його визначають теоретики Копенгагенської школи, *сек'юритизуючий рух* у формі висловлювань. Проте використання «мови безпеки» не означає її автоматичного перетворення у проблему безпеки й успішного завершення процесу сек'юритизації. Проблема сек'юритизується лише тоді, коли (2) аудиторія сприймає дискурс сек'юритизуючого актора, а саму проблему – реальною загрозою, що відображується у відповідних політичних практиках. Завершений акт сек'юритизації має два виміри – дискурсивний (мовний акт, розу-

міння) і конотативний – реалізація політики, колективні дії як результат мобілізації аудиторії.

Умови успішної сек'юритизації поділяються на *текстуальні* або лінгвістично-граматичні (правильність побудови мовного акту) і *контекстуальні*, пов'язані зі соціальними обставинами (контекстом), а яких здійснюється мовний акт. У пізніших роботах Вевер акцентує на необхідності для політиків вміти представляти «переконливий наратив» щодо проблем, які сек'юритизуються. Проте його переконливості сприятимуть і зовнішні умови (соціальний контекст), до яких Б. Бузан та його колеги відносять: позицію сек'юритизуючого актора і відповідно симетричність чи асиметричність взаємодії з аудиторією, його соціальний капітал (авторитет), «когнітивну схильність аудиторії», яка формується під впливом певного типу політичної культури і т. п.

Отже, Копенгагенська школа розглядає безпеку як дискурсивний процес конструювання екзистенційних загроз. За висловом Вевера, політичні актори, називаючи будь-яку проблему загрозою, «роблять» її такою. Проте критики вказують й на певні обмеження такої інтерпретації безпеки. Наприклад, під сумнів ставиться очевидність

Дід'є Біго
(нар. 1956)

будь-якої загрози, вказується на необхідність дослідження не лише ставлення акторів і сприйняття ними загрози, а й її змістовних аспектів; неоднозначним є визначення акту сек'юритизації, тобто її завершеності, на основі дій лише домінуючих акторів і дослідження характеру цих дій виключно з точки зору способу визначення загрози.

Критика сек'юритизації характерна і для групи вчених, що об'єдналися навколо *Паризької школи безпеки* (Paris School of security studies) у 80-х роках ХХ століття, започаткованої М. Фуко, П. Бурд'є та французьким політологом, професором Королівського коледжу Лондона *Дід'є Біго*. Відомим представниками цієї школи також є *Елспет Гілд*, *Анастасія Цукала (Тсукала)*, *Айше Джейхан* та ін. У межах постструктуралістської традиції

аналізу практик М. Фуко і П. Бурд'є вчені Паризької школи переосмислюють поняття «сек'юритизація», критикуючи зосередженість представників Копенгагенської школи у процесі сек'юритизації на мовному акті. Вони стверджують: відтворення сек'юритизації відбувається не дискурсивними засобами, а конкретними, щоденними, рутинними (а не надзвичайними) практиками – створенням нових інститутів, прийняття законодавчих актів і т. д. Аналітична модель, яка акцентує на практичних аспектах безпеки, названа вченими Паризької школи *теорією інсек'юритизації* (англ. *insecuritisation theory*). Д. Біго і А. Цукала наголошують, що процес (ін)сек'юритизації відбувається «не лише завдяки успішній політичній промові», а й через «безліч бюрократичних рішень у повсякденній політиці, веберіанську практику раціоналізації, використання технологій, особливо дистанційних з використанням метабаз даних і швидкісного обміну інформацією». Дискурсивна структура (мовні акти) сек'юритизації швидше відображає структурну конкуренцію суперечливих ви-

значень безпеки між акторами з різними формами капіталу. Основними акторами сек'юритизації Паризька школа визначає «професіоналів безпеки» – спільноту поліцейських, митників, військових, суддів, дипломатів і парламентарів. Практики їх взаємодії – переговори, ратифікації угод – сформували (передовсім в межах європейської спільноти) «континуум безпеки» – систему уявлень про взаємозв'язок між загрозами транснаціонального характеру, до яких передовсім відносять проблеми міграції, біженців, організованої злочинності, тероризму, наркоторгівлі.

Отже, у межах Паризької школи безпека – це те, що з нею робиться, як вона практикується. Актори через участь у практиках забезпечення безпеки, постійно відтворюють і підтримують її незалежно від політичних промов і спеціальних політичних зусиль. Окрім того, вчені Паризької школи переконані, що сек'юритизація стосується не стільки проблем виживання (екзистенційних загроз), а нетерпимого ставлення до відмінностей, сприйняття об'єктивних соціальних і глобальних змін як загроз. Д. Біго зазначив: «Безпека – ні в якому разі не є відображенням зростання загроз у сучасну епоху – вона є пониженням рівня прийнятності Іншого; це спроба інсек'юритизації щоденного життя професіоналами і посилення політичного потенціалу до дії»; вона «процес сек'юритизації або інсек'юритизації кордонів, ідентичності й уявлень про порядок».

Отже, конструктивістський підхід до інтерпретації безпекових проблем і теорії сек'юритизації та інсек'юритизації, що сформувались на основі його пізнавальних принципів, розглядає безпеку у сучасному світі не як *стан* (відсутності загроз), а як соціально сконструйований (дискурсивними засобами, соціальними практиками) *процес* визначення та висування на порядок денний пріоритетних проблем безпеки. В основі конструктивістського бачення безпеки – суб'єктивність сприйняття та контекстуальність загроз, що дало змогу відійти від вузького (воєнного) розуміння безпеки й розширити та поглибити значення концепту «безпека».

□□□ □□□ □□□ □□□ □□□

Отже, конструктивізм сформувався як сукупність поглядів, соціальних і пізнавальних практик, теорій та концептів, об'єднаних спільними світоглядними й методологічними принципами. У політичній науці конструктивізм не лише доповнив і поглибив пізнавальні інструменти вивчення політичної реальності, але й збагатив політологічний дискурс, стимулював розвиток і поширення нових міждисциплінарних теорій, наукових підходів у політичних науках (наприклад, мережевий підхід, дискурс-аналіз, фреймінг і под.).

Питання для самоконтролю

1. Які риси та принципи конструктивістської парадигми конституюють її як постнекласичну теорію пізнання?
2. Визначіть філософські джерела сучасного конструктивізму.

3. Визначіть конструктивістські ідеї у вченнях античних філософів.
4. Які конструктивістські ідеї були обґрунтовані у працях європейських філософів Нового часу?
5. Чим пояснюється присутність конструктивістських ідей в європейській філософії та політичній думці з часів античності?
6. З'ясуйте внесок І. Канта у формування конструктивістської традиції у європейській науці.
7. Назвіть теорії та течії, які вплинули на становлення конструктивістської парадигми в ХХ ст.
8. Визначіть основні течії (версії) конструктивістської парадигми.
9. Використовуючи поняття парадигми Т. Куна, обґрунтуйте можливість його використання щодо сукупності конструктивістських теорій.
10. На основі праць П. Ватцлавіка та Е. фон Глазерсфельда поясніть сутність радикального конструктивізму, з'ясуйте, у чому полягає його радикальність.
11. З'ясуйте критерії поділу світу на реальність першого і другого порядку у теорії П. Ватцлавіка. Проілюструйте їх прикладами політичного життя.
12. Обґрунтуйте вплив природничих наук на формування соціального конструктивізму.
13. З'ясуйте особливості теорії соціального конструювання реальності П. Бергера й Т. Лукмана й її відмінності від інших версій конструктивізму.
14. Визначіть чинники формування та підтримання соціально-політичного порядку у теорії П. Бергера й Т. Лукмана. Екстраполюйте їх на сучасну українську дійсність.
15. Чи може теорія П. Бергера та Т. Лукмана бути використана для аналізу політичних процесів суспільств, що трансформуються?
16. Визначіть і проаналізуйте особливості дискурсу структуралістської версії конструктивізму П. Бурд'є.
17. З'ясуйте основні поняття конструктивістського аналізу соціальних систем Н. Лумана.
18. Визначіть роль комунікації та мови у конструктивістській інтерпретації Н. Лумана.
19. Сформулюйте сутність конструкціоністської версії конструктивізму, визначте основні її поняття.
20. Проілюструйте на прикладі політичної реальності конструкціоністські принципи К. Джерджена.
21. На прикладі теорій К. Джерджена, Р. Харре та Дж. Шоттера з'ясуйте конструкціоністську інтерпретацію ідентичності (самості).
22. Розкрийте сутність позиціонування у конструкціоністській теорії Р. Харре.
23. У чому полягає антиіндивідуалізм соціального конструкціонізму?
24. Чи можуть конструкціоністські погляди Дж. Кітсьюза, М. Спектора, П. Ібарри стати основою для дослідження соціально-політичних проблем і політичних конфліктів у сучасних суспільствах?
25. Як співвідноситься соціальний конструктивізм і соціальний конструкціонізм?

Тема 13. Еволюція парадигми соціального конструктивізму як постнекласичної теорії пізнання

26. Визначіть основні параметри дослідницької програми соціології знання та її конструктивістські принципи. Проілюструйте, як вона може бути використана для обґрунтування нових концептів у політичній науці.
27. У чому сила «сильної програми» Д. Блура і Б. Барнса? Визначіть основні принципи «сильної програми» у соціології знання.
28. На основі теорії М. Малкея визначіть соціальні чинники конструювання політологічного знання (теорій, концептів).
29. У чому полягає принцип симетрії у конструктивістській соціології знання?
30. Визначіть чинники соціальної обумовленості знання у конструктивістській програмі.
31. З'ясуйте спільні принципи конструктивістської стратегії дослідження науки.
32. Розкрийте переваги та недоліки конструктивізму як дослідницької програми вивчення етнічності, націоналізму та ідентичності.
33. Прослідкуйте методологічний зв'язок конструктивізму/конструкціонізму і дискурс-аналізу.
34. Визначіть конструктивістські принципи аналізу безпеки в теоріях сек'юритизації та інсек'юритизації.
35. З'ясуйте, в чому відмінність між теоріями сек'юритизації та інсек'юритизації.
36. На основі аналізу політичного процесу виокреміть найбільш сек'юритизовані проблеми сучасного політичного життя в Україні. З'ясуйте, хто є основними (сек'юритизуючими акторами), їхню аудиторію та засоби сек'юритизації.
37. Визначіть відмінності та особливості процесу сек'юритизації у демократичних та авторитарних суспільствах.

Література

- Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування про походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон; [пер. з англ. В. Морозова] – К. : Критика, 2001. – 271 с.
- Бергер П.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
- Бест Дж.* Конструкционистский подход к исследованию социальных проблем / Дж. Бест // Контексты современности – II: Хрестоматия; 2-е изд., перераб. и доп.; сост. и ред. С. А. Ерофеев. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2001. – С. 164–175.
- Биго Д.* Проблемы безопасности: теоретические дискуссии и институциональный контекст / Д. Биго // Международные отношения: социологические подходы; рук. авт. колл. проф П. А. Цыганков. – М. : Гардарика, 1998. – С. 266–304.
- Блур Д.* Сильная программа в социологии знания / Д. Блур // Логос. – 2002. – № 5–6. – С. 164–182.
- Брокмейер И.* Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы / И. Брокмейер, Р. Харре // Вопросы философии. – 2000. – № 3. – С. 29–42.
- Бурдые П.* Начала / П. Бурдые; [пер. с фр. Н. А. Шматко]. – М. : Socio-Logos, 1994. – 288 с.
- Бурдые П.* Социология политики / П. Бурдые; [пер. с фр., сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко]. – М. : Socio-Logos, 1993. – 336 с.

Гилберт Дж. Открывая ящик Пандоры: Социологический анализ высказываний ученых / Д. Гилберт, М. Малкей: / [пер. с англ. ; вступ. століття В. П. Скулачева; общ. ред. и послесл. А. Н. Шамина и Б. Г. Юдина]. – М. : Прогресс, 1987. – 269 с.

Глазерсфельд Э. Введение в радикальный конструктивизм // Вест. Моск. ун-та. – Сер. 7: «Философия». – 2001. – № 4. – С. 59–81.

Джерджен К. Дж. Социальный конструкционизм: знание и практика : сб. статей; [пер. с англ. А. М. Корбута]; под общ. ред. А. А. Полонникова. – Мн. : БГУ, 2003. – 232 с.

Ибарра П. Дискурс выдвигения утверждений-требований и просторечные ресурсы / П. Ибарра, Дж. Китсьюз // Социальные проблемы: конструкционистское прочтение : Хрестоматия. – Казань : Изд-во Казанск. ун-та, 2007. – С. 55–114.

Келли Дж. Теория личности: психология личных конструктов / Дж. Келли. – СПб.: Речь, 2000. – 249 с.

Кнор-Цетина К. Наука как практическая рациональность / К. Кнор-Цетина // Ионин Л.Г. Философия и методология эмпирической социологии: уч. пособ. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004. – С. 318–331.

Кнорр Цетина К. Объектная социальность: общественные отношения в постсоциальных обществах знания / К. Кнорр Цетина // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2002. – Т. V. – № 1. – С. 101–124.

Козаченко Н. П. Підгрунтя та перспективи епістемологічного конструктивізму / Н. П. Козаченко // Интелект. Особистість. Цивілізація : темат. зб. наук. пр. із соц.-філос. проблем / [гол. ред. О. О. Шубін]. – Донецьк : ДонНУ-ЕТ, 2012. – Вип. 10. – С. 302–307.

Конструктивизм в теории познания; отв. ред. В. А. Лекторский. – М. : ИФРАН, 2008. – 236 с.

Коркюф Ф. Новые социологии / Ф. Коркюф; [пер. с фр. Е. Д. Вознесенской, М. В. Федоровой; науч. ред. Н. А. Шматко]. – М. : Ин-т эксперимент. социологии; СПб.: Алетейя, 2002. – 172 с.

Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун ; [пер. з англ. О. Васильева]. – К.: Port-Royal, 2001. – 228 с.

Латур Б. Дайте мне лабораторию, и я переверну мир / Б. Латур // Логос. – 2002. – № 5-6. – С. 211–242.

Латур Б. Когда вещи дают сдачи: возможный вклад «исследований науки» в общественные науки / Б. Латур // Вест. МГУ. – Сер. 7: «Философия». – 2003. – № 3. – С. 20–39.

Латур Б. Коперниковский переворот в политической теории. Брюно Латур [пер. А. Кузнецова] // Социология власти. – 2012. – № 6–7. – С. 235–254.

Латур Б. Лабораторная жизнь. Конструирование научных фактов. Глава 2: Антрополог посещает лабораторию / Б. Латур, С. Вулгар [пер. А. Кузнецова] // Социология власти. – 2012. – № 6–7. – С. 178–234.

Латур Б. Надежды конструктивизма / Б. Латур // Социология вещей : сб. статей; [под ред. В. Вахштайна]. – М. : Изд. дом «Территория будущего», 2006. – С. 169–199.

Латур Б. Нового Времени не было. Эссе по симметричной антропологии / Б. Латур ; [пер. с фр. Д. Я. Калугина; науч. ред. О.В. Хархордин]. – СПб. : Изд-во Европ. ун-та в Санкт-Петербурге, 2006. – 240 с.

Луман Н. Общество как социальная система / Н. Луман; [пер. с нем. А. Ю. Антоновский]. – М. : Логос, 2004. – 200 с.

Луман Н. Реальність мас-медіа / Н. Луман; за ред. В. Іванова та М. Мінакова. – К. : ЦВП, 2010. – 158 с.

Тема 13. Еволюція парадигми соціального конструктивізму як постнекласичної теорії пізнання

Малкей М. Наука и социология знания / М. Малкей; [пер. с англ. А. Л. Великовича, послесл. Б. Г. Юдина]. – М. : Прогресс, 1983. – 253 с.

Мальована Ю. Бурд'є П'єр / Ю. Мальована // Політологія: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 98–99.

Матурана У. Р. Древо познання. Биологические корни человеческого понимания / У. Р. Матурана, Ф. Х. Варела; [пер. с англ. Ю. А. Данилова]. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 224 с.

Рокмор Т. Кант о репрезентационизме и конструктивизме / Т. Рокмор // Эпистемология & Философия науки : Науч.-теор. журнал по общей методологии науки, теории познання и когнитивным наукам. – М. : «Канон+». – 2005. – № 1. – Т. II. – С. 35–46.

Пикеринг Э. О становлении: воображение, метафизика и валки / Э. Пикеринг // Российский научный журнал. – 2008. – № 6. – С. 73–92.

Смагина М. В. Социально-конструктивистская парадигма в социальном знании как альтернатива традиционной методологии / М. В. Смагина // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2007. – Т. X. – № 2. – С. 73–84.

Спектор М. Конструирование социальных проблем / М. Спектор, Дж. Китсьюз // Контексты современности – II: Хрестоматия; 2-е изд., перераб. и доп.; сост. и ред. С. А. Ерофеев. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2001. – С. 160–164.

Улановский А. М. «Новая парадигма» социальных наук: линии развития современного конструктивизма / А. М. Улановский // Социальная эпистемология: идеи, методы, программы; под ред. И. Т. Касавина. – М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2010. – С. 279–298.

Филлипс Л. Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод / Л. Дж. Филлипс, М. В. Йоргенсен; [пер. с англ.] – Х. : Изд-во «Гуманитарный Центр», 2004. – 336 с.

Харре Р. Конструкционизм и основания знания / Р. Харре // Вопросы философии. – 2006. – № 11. – С. 94–103.

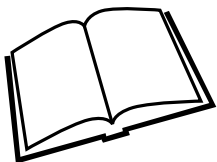
Цоколов С. Радикальний конструктивізм: нетрадиційна епістемологія сучасного міждисциплінарного дискурсу / С. Цоколов // Філософська думка. – 2000. – № 6. – С. 103–122.

Шоттер Дж. М. М. Бахтин и Л. С. Выготский: интериоризация как «феномен границы» / Дж. Шоттер // Вопросы психологии. – 1996. – № 6. – С. 107–117.

Шюц А. Структури життєсвіту/ А. Шюц, Т. Лукман. – К. : Укр. Центр духовної культури, 2004. – 560 с.

Finnemore M. Taking Stock : The Constructivist Research Program in International Relations and Comparative Politics / M. Finnemore, K. Sikkink // Annual Review of Political Science. – 2001. – № 4. – P. 391–416.

ТЕМА 14

ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ПРЕДСТАВНИКІВ ТЕОРІЇ СУСПІЛЬНОГО ВИБОРУ

14.1. Суспільний вибір: методологічні особливості формування

14.2. Передумови оформлення та тенеза теорії суспільного вибору:

14.2.1. «Суспільний вибір та індивідуальні цінності» за К. Ерроу

14.2.2. Теорема середнього виборця Д. Блека

14.2.3. Концепції суспільного вибору Дж. Б'юкенена та Г. Таллока

14.3. Теорема медіанного виборця за Е. Даунсом, Т. Ромером і Г. Розенталем

14.4. Роль коаліцій та особливості формування груп інтересів у працях В. Райкера та М. Олсона

14.5. Сучасні дослідження теорії суспільного вибору:

14.5.1. Д. Мюллер і перспектива розвитку теорії суспільного вибору

14.5.2. Трансформаційні процеси в арені колективних дій у працях Е. Остром

14.5.3. Теорія суспільного вибору як науковий експеримент

14.1. Суспільний вибір: методологічні особливості формування

Досить часто теорія суспільного вибору (англ. public choice theory) згадується як школа економіки або спеціальна субекономічна дисципліна. Проте ця теорія не намагається пояснити, як працює економіка, а використовує економічні методи та інструменти для дослідження діяльності уряду і політики в цілому. Тому теорія суспільного вибору радше слугує підходом до політичної науки, який дозволяє проникати в суть політичних процесів. Виникає теорія суспільного вибору як напрям у політичній науці в 50–60-х роках ХХ століття. До засновників цієї теорії належать Дж. Б'юкенен, Е. Даунс, М. Олсон, К. Ерроу, В. Райкер та Е. Остром.

Суспільний вибір можна визначити як застосування моделі раціонального вибору для неринкового прийняття рішень, тобто застосування економіки у сфері політики,

Тема 14. Політичні ідеї представників теорії суспільного вибору

тому теорію суспільного вибору інколи називають «*нова політична економія*». Виникає питання: навіщо використовувати економічний інструментарій у політиці? Представники теорії суспільного вибору дійшли висновків, що:

- *по-перше*, під час дослідження державного регулювання об'єктом аналізу мають бути не кредитно-грошові та фіскальні заходи, а сам процес ухвалення урядових рішень;
- *по-друге*, якщо ринок виявляє механізми індивідуальних переваг щодо виробництва приватних благ, то держава – це аналог ринку, що виявляє переваги індивідів щодо виробництва суспільних благ, тому в політиці мають також діяти закони економіки. При цьому політичний процес трактується як процес обміну;
- *по-третє*, люди діють у політичній сфері, керуючись особистими інтересами, тому немає особливої межі між бізнесом і політикою. Однак держава – це особливий ринок. Його учасники мають певні права: виборці можуть вибирати представників до органів влади, депутати – ухвалювати закони, чиновники – стежити за їх виконанням. Виборці й політики трактуються як індивідууми, що обмінюються голосами й передвиборними обіцянками.

Передумови теорії суспільного вибору можна розглянути з двох точок зору: теоретичної та методологічної. У рамках теоретичних передумов підґрунтям виникнення теорії суспільного вибору є неінституціоналізм та теорії раціонального вибору. Здійснюється спроба пояснити багато актуальних та складних економічних і політичних проблем у їхньому взаємозв'язку. Наприклад, чому в країні з хронічним бюджетним дефіцитом неухильно розростається бюрократія, хоча проголошується курс на боротьбу з бюрократичним механізмом?

В історичній ретроспективі витоками теорії суспільного вибору стають роботи математиків XVIII–XIX століть, які цікавилися проблемами голосування (Ж. Кондорсе, Т. Лапласа, Ч. Доджсона). Важливе значення у формуванні теорії суспільного вибору мали праці політичних філософів (Т. Гоббса, Б. Спінози), а також політологічні дослідження (Дж. Медісона й А. де Токвілля). У розробці теорії суспільного вибору основоположну роль відіграли праці Дж. Б'юкенена, Д. Мюллера, В. Нісканена, М. Олсона, Г. Таллока, Р. Толлісона, Ф. Гаєка та інших учених. За аналогією з ринком досконалої конкуренції вони починають свій аналіз із прямої демократії, переходячи потім до представницької демократії як обмежувального чинника.

До методологічних передумов належать: концепція «економічної людини», методологічний індивідуалізм і трактування політики як обміну (за Дж. Б'юкененом). Теорія суспільного вибору – це теорія, що вивчає різні способи й методи, за допомогою яких люди використовують урядові установи у власних інтересах.

Основні положення концепції «економічної людини» (англ. *homo economicus*):

- людина в ринковій економіці надає переваги певному товару;
- прагнення ухвалити такі рішення, які максимізують значення функції корисності;
- раціональність рішень (усі – від виборців до президента – керуються у своїй діяльності передусім економічним принципом, тобто порівнюють граничні ви-

годи та граничні витрати). $MB > MC$, де MB – граничні вигоди (англ. *marginal benefit*), MC – граничні витрати (англ. *marginal cost*).

Теорія суспільного вибору пропонує людині такі ролі: 1) виборця; 2) політика; 3) бюрократа; 4) раціонального егоїста; 5) суб'єкта господарювання, діяльність якого спрямована на максимізацію результатів.

Ця теорія виходить із того, що держава як активний учасник економічного життя не є ефективною. Постійно спостерігаються проблемні точки її функціонування, названі провалами держави.

Методологічний індивідуалізм ґрунтується на тому факті, що в умовах обмеженості ресурсів кожен стоїть перед вибором однієї з можливих альтернатив. Методи аналізу поведінки індивіда в умовах ринку є універсальними, вони можуть бути застосовані в будь-якій сфері, у якій діє людина. У такому разі немає жодної відмінності між полем бізнесу та політики.

Трагування політики як процесу обміну викладено в дисертації шведського економіста К. Вікселя «Дослідження з теорії фінансів» (1896). Основна відмінність між економічним і політичним ринками вбачається в умовах прояву інтересів людей. Цю ідею взято за основу в роботах американського економіста Дж. Б'юкенена, який отримав 1986 р. Нобелівську премію за дослідження в галузі теорії суспільного вибору. «Політика, – пише Дж. Б'юкенен, – є складна система обміну між індивідами, у якій останні колективно прагнуть до досягнення своїх приватних цілей, оскільки не можуть реалізувати їх шляхом звичайного ринкового обміну. Тут немає інших інтересів, крім індивідуальних. На ринку люди міняють яблука на апельсини, а в політиці погоджуються платити податки в обмін на блага, необхідні всім і кожному: від місцевої пожежної охорони до суду». Але якщо на ринку здійснюється обмін одного товару чи послуг на інші, то в політиці платять податки в обмін на суспільні блага. Цей обмін важко назвати раціональним, оскільки оподаткування має «добровільно-примусовий» характер, та й податки в більшості випадків сплачують одні, а блага за їхній рахунок отримують інші.

Теоретичні підходи, що впливають із методології суспільного вибору, базуються на договірній концепції держави. Відповідно до неї застосовують єдиний практичний механізм визначення того, що є справедливим із погляду суспільства на певному історичному відрізку та щодо конкретних проблем загалом.

Об'єктом аналізу теорії є суспільний вибір в умовах як прямої, так і представницької демократії. Сферою дослідження теорії суспільного вибору виступає вивчення взаємозалежності й взаємодії політичних та економічних явищ. Метою аналізу суспільного вибору є спроба зрозуміти, як саме економічні стимули та особистий інтерес впливають на політичні рішення. Теорія суспільного вибору вивчає, як розробляються та виконуються державні рішення за допомогою аналізу поведінки індивідів усередині кожної з чотирьох груп (або учасників) політичного процесу, а саме: виборців, політиків, груп корпоративних інтересів і бюрократів.

Теорія суспільного вибору намагається відповісти на питання: чи можливо знайти справедливе колективне рішення? Як «виміряти» думку окремих виборців? Чому голосування на основі принципу більшості не забезпечує виявлення справжніх пере-

ваг суспільства? Як вплинути на співгромадян, щоб було ухвалено потрібне рішення? Яка мета суспільного добробуту? В інтересах кого має передусім розвиватися суспільство? Чому інтереси споживачів беруть гору в політичних дебатах, хоча політику контролюють інтереси виробників? Як створити коаліційний уряд? Які причини стійкості коаліцій? Як люди отримують вигоду за допомогою політичного процесу? Чому відбувається перекидання демократичного ідеалу, а закон перероджується у свавілля? Як запобігти перетворенню демократії на авторитарний режим?

Тому основними напрямками теорії суспільного вибору вважається виборчий процес, діяльність депутатів, теорія бюрократії, політика регулювання й конституційна економіка. Тобто представники цієї теорії зосереджують свою увагу на проблемах, пов'язаних із державними фінансами, процесами голосування, контролем за економікою, підтримкою гарантованих цін на сільськогосподарську продукцію, приватизацією майна підприємств, податковою системою, діяльністю уряду тощо.

Отже, дослідження на основі теорії суспільного вибору в його вузькому значенні передбачає аналіз «провалів держави». Держава, представлена на «політичному ринку» акторами, що діють у власних інтересах, часто виявляється не в змозі скорегувати «провали ринку» або ж збитки від цього коригування виявляються аж ніяк не меншими, ніж витрати від самого збою. У широкому ж плані теорія суспільного вибору – це, як висловився Д. Мюллер у книзі «Суспільний вибір III» (2003), «економічний аналіз політичних інститутів». Тобто, представники школи «суспільного вибору» поступово створили методологію аналізу політики як різновиду методології аналізу ринку, де важливу роль відіграє ефективна співпраця між організаціями лобювання та групами виборців, які вимагають реформ і преференцій для себе, з одного боку, і політиками, основна мета яких – максимізація голосів, з іншого боку. Така співпраця визначає політичні рішення й розмір державного сектору. До того ж за умови зростання державного сектору та досягнення ним відповідних розмірів він може розвиватися «сам по собі» на основі внутрішніх законів політичного механізму прийняття рішень. Тобто, в практичній площині поняття «політик» не обов'язково має передбачати освічену людину з високим рівнем знань, чиї політичні рішення мають виходити тільки зі загального блага, із прагнення стабілізувати та покращити ситуацію в господарстві країни або її регіону. У політиків головна мета – максимізація голосів, а отже, вони ухвалюють рішення, які із «суто економічної» точки зору здаються не найкращими. За таким алгоритмом будуть працювати й політики-адміністратори, основною метою діяльності яких є максимізація влади та впливовості в державі, що й може виступати рушійною силою швидкої державної експансії.

14.2. Передумови оформлення та ґенеза теорії суспільного вибору

Попередників теорії суспільного вибору можна поділити на дві школи: *італійську* та *шведську*. Уперше ці ідеї було сформульовано ще наприкінці XIX століття представниками італійської школи державних фінансів (М. Панталеоні, У. Маццола, А. де Вітті де Марко та ін.), які першими використали граничний аналіз та теорію

ціни для вивчення бюджетного процесу, а також для моделювання попиту та пропозиції на ринку суспільних благ.

Подальшого розвитку цей підхід набув у працях представників шведської школи в економічній науці – К. Вікселя та Е. Ліндаля, які першочергову увагу приділяли політичним процесам, що забезпечували б визначення державної бюджетної політики. Ці підходи тривалий час залишалися практично невідомими для дослідників, які працювали в традиціях неокласичного напрямку. Безпосередній імпульс теорії суспільного вибору дали дискусії 30–40-х роках ХХ століття із проблем ринкового соціалізму та економіки добробуту (А. Бергсон, П. Сам'юельсон). Водночас у 40–50-х роках уявлення про раціональний характер поведінки індивідів у політичній сфері почали активно проникати в наукові дискусії завдяки виданим у цей період працям Й. Шумпетера, К. Ерроу, Д. Блека та ін. Витоки теорії суспільного вибору можна знайти саме в працях математиків XVII–XIX століття, які цікавилися проблемами голосування: Ж. Кондорсе, Т. С. Лапласа, Ч. Доджсона (Л'юїса Керолла), дослідження яких розпочав у 1948 році шотландський економіст Д. Блек.

Д. Блек та К. Ерроу спробували застосувати методи економічного аналізу до політичних процесів. У подальшому цей напрям розвивався в тісному зв'язку з неокласичними та інституціональними моделями. Об'єднання двох зазначених вище наукових напрямів (італійської школи державних фінансів та шведської школи) і стало основою для розробки комплексу ідей, які на сьогодні стали відомі як теорія суспільного вибору.

14.2.1. «Суспільний вибір та індивідуальні цінності» за К. Ерроу

Як самостійний напрям політичної науки, теорія суспільного вибору сформувалася лише в 50–60-ті роках ХХ століття. Широкий резонанс у 1960-ті роки викликала докторська дисертація американського економіста К. Ерроу «Суспільний вибір та індивідуальні цінності» («Social Choice and Individual Values», 1951), у якій проводилася аналогія між державою та особою.

Кеннет Джозеф Ерроу
(нар. 1921)

Кеннет Джозеф Ерроу – американський економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки 1972 р. «за новаторський внесок у загальну теорію рівноваги та теорію добробуту». Основні праці: «Суспільний вибір та індивідуальні переваги» (1951), «Нариси лінійного та нелінійного програмування» (1958), «Економічний зміст пізнання через практику» (1962).

Спираючись на праці П. Сем'юельсона та Г. А. Бергсона, Ерроу спробував визначити умови (якщо такі існують), за яких групові рішення можуть впливати з індивідуальних переваг раціональним і демократичним шляхом. Використовуючи знакову систему символічної логіки в той час, коли економісти були з нею знайомі, Ерроу запропонував рішення політичного питання, яке жоден еконо-

міст, та й мало хто з політологів коли-небудь ставив: чи можна створити таку систему голосування, щоб вона була одночасно раціональною (без протиріч), демократичною (одна людина – один голос) і вирішальною (дозволяла здійснити вибір)?

Замість того, щоб здійснювати спроби пошуку такої системи, К. Ерроу запропонував набір вимог, аксіом, яким ця система повинна відповідати. Ці аксіоми були інтуїтивно зрозумілі, прийнятні з точки зору здорового глузду й допускали математичне вираження у вигляді деяких умов. На основі цих аксіом К. Ерроу спробував у загальному вигляді довести існування системи голосування, що відповідає одночасно трьом перерахованим вище принципам: раціональності, демократичності й вирішальності:

- *перша аксіома Ерроу* вимагає, щоб система голосування була досить загальною для того, щоб враховувати всі можливі варіанти розподілу голосів виборців. Інтуїтивно цю вимогу виконати можна, заздалегідь передбачивши розподіл голосів. Абсолютно необхідно, щоб система була дієвою за будь-яких переваг виборців. Ця аксіома отримала назву *аксіоми універсальності*;
- *друга аксіома Ерроу* – *аксіома одностайності*. Відповідно до неї необхідно, щоб колективний вибір чітко повторював одностайну думку всіх, хто голосує. Якщо, наприклад, кожен із голосуючих вважає, що кандидат А кращий за кандидата В, то й система голосування повинна приводити до цього результату;
- *третья аксіома Ерроу* отримала назву *незалежності* від незв'язаних альтернатив. Нехай виборець вважає, що з пари кандидатів А та В кращим є А. Ця перевага не повинна залежати від ставлення виборця до інших кандидатів. Третя аксіома досить приваблива, але не настільки очевидна з точки зору щоденної людської поведінки. Так, в одній із робіт наводиться переконливий приклад порушення цієї аксіоми. Відвідувач ресторану спочатку порівнює страву А та В і хоче замовити А, тому що приготування страви В вимагає високої кваліфікації кухаря, а на його думку, такий кухар навряд чи є в цьому ресторані. Раптом він помічає в меню страву С – дуже дорогу, яка також вимагає високого мистецтва приготування. Тоді він обирає страву В, вважаючи, що кухар уміє добре готувати. Однак, без сумнівів, до системи голосування має бути залучена функція незалежності;
- *четверта аксіома Ерроу* має назву *аксіоми повноти*: система голосування повинна порівняти будь-яку пару кандидатів, визначивши, хто з них кращий. При цьому є можливість оголосити двох кандидатів однаково привабливими. Вимога повноти не є дуже суворою для системи голосування;
- *п'ята аксіома Ерроу* є умовою *транзитивності*: якщо відповідно до думки виборців кандидат В не кращий за кандидата А (гірший або еквівалентний), кандидат С не кра-

За ідеальної диктатури у виборі бере участь тільки одна воля, в ідеальному суспільстві, що керується звичаєм, існує тільки божественна воля і, можливо, припустимо, загальна воля всіх індивідуумів щодо колективних рішень, так що в жодному з цих випадків немає конфлікту волі індивідуумів.

К. Ерроу, «Суспільний вибір та індивідуальні цінності»

щий за кандидата В, то кандидат С не є кращим, ніж кандидат А. Вважається, що система голосування, що не допускає порушення транзитивності, поводить-ся раціонально.

Визначаючи п'ять аксіом (бажаних властивостей системи голосування), Ерроу дійшов висновку, що всі системи, які задовольняють цим аксіомам, мають неприпустимий із точки зору демократичних свобод недолік: кожна з них є правилом диктатора – особистості, яка нав'язує решті виборців свої переваги.

Результати, виявлені Ерроу, отримали широку популярність. Вони розвіяли надії багатьох економістів, соціологів, математиків знайти досконалу систему голосування. Але якщо всі вимоги належать до «правила диктатора», то автоматично виключається можливість створення системи голосування, що відповідала б усім аксіомам Ерроу. Саме на зазначеному положенні ґрунтується «теорема неможливості Ерроу».

Теорема Ерроу стверджує, що уникнути логічних глухих кутів, які призводять до авторитаризму, можна лише за однієї умови: якщо зняти як мінімум одну з граничних умов демократії, наприклад умову свободи вибору. Тобто на учасників голосування здійснюватиметься сторонній вплив, що позначатиметься на їхній точці зору. Це може бути вплив певної авторитетної особистості, або загроза життю всіх членів суспільства, або сильна релігія в країні з великою кількістю однаково віруючих. Але в будь-якому разі під час голосування буде виявлятися вже не воля тих, хто голосує, а нав'язана ззовні так звана суспільна думка.

Теорема неможливості Ерроу стала застосовуватись науковцями в різних сферах, зокрема в економіці, філософії, суспільних науках. Перед філософами вона постає під час аналізу практичного значення утилітаризму – етичної доктрини, яка стверджує, що правильність дій залежить від їхніх наслідків для народного благоденства, і вимагає знайти метод для об'єднання індивідуальних переваг. Учені, які займаються суспільними науками, натрапляють на цю проблему під час визначення або оцінки правил голосування для комітетів або законодавчих органів. Економісти стикаються з нею у вивченні нормування та інших неринкових методів розподілу ресурсів. Одним із наслідків доведеної теореми Ерроу стало судження про те, що виявити волю більшості неможливо, тому що її не існує.

14.2.2. Теорема серединного виборця Д. Блека

Створити «чисту науку політики» мріяв *Дункан Блек* (1908–1991) – шотландський економіст, один з ініціаторів політології, заснованої на аналітичних методах дослідження. Створення «чистої науки політики» дозволяло б будь-яку політичну систему уявити у вигляді певного набору дефініцій та аксіом.

Основні праці: «Про обґрунтування прийняття групових рішень» (1948), «Теорія комітетів і виборів» (1958). Найважливіший внесок Блека в політологію – *теорема серединного (медіанного) виборця*, що спала йому на думку 1942 р. під час чергування в пожежній команді. Блек досліджував політичні рішення в умовах крайньої поляризації суспільства й описав феномен віддалення політичних програм від вимог медіанного виборця. Це відбувається в тому випадку, коли партія, пропонуючи більш

м'який варіант своєї програми, втрачає більше «своїх» голосів, ніж виграє в партій із протилежною політичною орієнтацією. Блек поставив просте питання: як саме комітети досягають рішень, дотримуючись правила простої більшості голосів?

Свою теорію Блек будував на основі праць Ж. А. Кондорсе, Л'юїса Керолла та ін. і дійшов висновків, що необхідно проаналізувати властивості ухвалення рішень простою більшістю, відкрив пов'язану з цим проблему циклічності. Існують ситуації, де жоден із можливих варіантів вибору не може отримати підтримку більшості, порівняно з іншими альтернативами, незважаючи на узгодженість набору вподобань кожного члена групи, який робить вибір. У таких умовах циклічної більшості неможливо досягнути стабільного групового рішення, ухвалюючи рішення простою більшістю голосів; група не може ухвалювати колективні рішення, вона не може нічого вирішувати. Проте, розглядаючи циклічність в ухваленні рішень простою більшістю голосів, Блек стверджував, що існують певні конфігурації вподобань, за яких ці цикли можуть не виникати. Якщо розмістити варіанти для колективного вибору так, щоб індивідуальні впорядковані вподобання були однопиковими щодо всіх цих варіантів для всіх виборців цієї групи, то ми отримаємо єдиний результат під час ухвалення рішень більшістю голосів, який перемає решту результатів у серії попарних голосувань за того ж принципу ухвалення рішень. Цей результат чи вибір буде таким, порівняно з іншими можливими результатами, що найкраще задовольняє виборця, який є медіанним серед решти виборців. Умови, що вимагають однопиковості, із великою ймовірністю мають місце в ситуаціях, у яких альтернативи для колективного вибору може бути зведено до кількісних варіацій в одному вимірі. Наприклад, якщо розглянути шкільний комітет, який складається з трьох членів, один із яких надає перевагу високим витратам на освіту, інший – середнім, третій – низьким. Доки прихильник високих витрат надає перевагу середнім витратам над низькими, а прихильник низьких витрат надає перевагу середнім витратам над високими, у результаті ухвалення рішень простою більшістю комітетом із трьох членів буде мати місце стабільний результат на користь середніх витрат.

Ця тенденція ухвалення рішень більшістю голосів приводить за певних умов до раніше відомих результатів, які відповідають уподобанням медіанного виборця, що сприяло виникненню багатьох як аналітичних, так і емпіричних досліджень (особливо активно теорія суспільного вибору застосовувалася у сфері суспільних фінансів, тобто в діяльності органів місцевого самоврядування). Проте модель медіанного виборця не спрацьовує вже у вирішенні простих проблем розподілу бюджету, коли вводиться більше ніж один вимір, наприклад голосування стосовно витрат місцевого бюджету на освіту та міліцію.

Тобто теорема говорить: якщо всі учасники голосування (у будь-якому органі – комітеті, легіслатурі, електоральному співтоваристві) визнають один основний вимір (наприклад, від лівого до правого, коли всім лівим найменше подобається найбільш правий вибір, а всім правим – найбільш лівий вибір), то за будь-якої розумної процедури голосування перемає позиція середнього виборця. Тому середній виборець

Якщо індивідуальні переваги є одновершинними, то найбільшу підтримку отримає варіант медіанного виборця.

*Теорема медіанного виборця
Д. Блека*

може виступати від імені всіх, хто голосуватиме. Як результат, політики, діяльність яких не відповідає інтересам середнього виборця, навряд чи матимуть успіх, навіть якщо якийсь час перебуватимуть під захистом виборчої системи.

14.2.3. Концепції суспільного вибору Дж. Б'юкенена та Г. Таллока

Новий імпульс розвитку теорії суспільного вибору надала праця *Джеймса Макгілла Б'юкенена і Гордона Таллока* «Обчислення згоди: логічні засади конституційної демократії» (1962). У праці вперше розкрито механізм узгодження політичних рішень у суспільному виборі.

На противагу підходу К. Ерроу, Б'юкенен і Таллок провели аналогію між державою та ринком. Відносини громадян розглядалися при цьому за принципом «послуга за послугу». До виходу книги «Обчислення згоди: логічні засади конституційної демократії» вважалося, що втручання держави в справи ринку базується на гіпотезі про політичні рішення, які ухвалюються, виходячи з аналізу економічної ситуації, і спрямовані на досягнення максимальної вигоди для всього суспільства. Б'юкенен і Таллок уперше обґрунтували, що такий погляд на політику є ідеалізованим. Вони вважають, що більш реальною є гіпотеза про політичні рішення, які формуються за принципом максимального зиску для самих політиків, який відповідає їхнім політичним та економічним інтересам. Якщо підприємства треба розглядати як такі, що «налаштовані на максимальний прибуток», то політиків необхідно розглядати як «налаштованих на максимум голосів», а державну владу – як «налаштовану на максимальне зростання своїх розмірів» та впливу.

Що стосується безпосередньо *Дж. М. Б'юкенена*, то на нього особливий вплив мали праці видатного шведського економіста, засновника «стокгольмської школи економічної теорії» К. Вікселя. Основні праці Б'юкенена: «Суспільні фінанси в демократичному процесі» (1966), «Межі свободи» (1975).

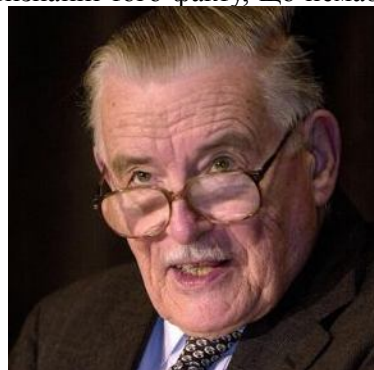
Б'юкенен вважають засновником теорії суспільного вибору. Послідовно використовуючи принципи класичного лібералізму та неокласики, він сформулював методологічні засади дослідження суспільного вибору:

1) методологічний індивідуалізм, який полягає у визнанні того факту, що немає нездоланної межі між політикою та бізнесом;

2) концепція «економічної людини» (англ. *homo economicus*), яка надає універсального значення визнанню раціональності людини;

3) аналіз політики як процесу обміну, що дозволило розглядати політичний ринок за аналогією з товарним.

Розглядаючи теорію суспільного вибору в умовах представницької демократії, Б'юкенен аналізує виборчий процес, діяльність депутатів, теорію бюрократії та політику державного регулювання. У результаті він доводить, що представницька демократія має

Джеймс Макгілл Б'юкенен
(1919–2013)

певні недоліки: результати голосування залежать від обраного регламенту ухвалення рішень, а демократична процедура ухвалення рішень у парламенті не захищає державу від економічно неефективних рішень. Тобто голосування на основі принципу більшості не забезпечує виявлення дійсних переваг суспільства щодо економічних благ. Це твердження називають «парадоксом голосування».

Б'юкенен дискутує з Вікселем щодо питання конституційного закріплення економічної політики. У своїй Нобелівській праці «Конституція економічної політики» Б'юкенен акцентує увагу на тому, що «ступінь удосконалення роботи політичних інститутів повинен вимірюватись не в одиницях наближення до якогось абстрактного ідеалу, що ігнорує людину, а навпаки, – в одиницях забезпеченості людей усіма потрібними їм благами. Звичайно, потреба в благах може бути спільною для багатьох індивідів. Але відмінність між ринковим і політичним обміном, безсумнівно, полягає в тому, що учасники політичного процесу прагнуть до різних цілей. Їхня однастайність, можлива тільки в ідеалі, зовсім не заперечує індивідуальних цінностей. Вона сама по собі швидше є результатом вибору, зробленого індивідами (щоправда, теоретично). Суспільний договір у філософському сенсі означає порозуміння, що впливає із взаємодії самих індивідів, а не загальне схвалення якогось абстрактного ідеалу».

Практичне завдання конституційної політекономії – це допомога виборцям, які контролюють, зрештою, свою соціальну систему, у їхньому постійному пошуку таких принципів політичної гри, які найбільше відповідали б їхнім різноманітним інтересам.

Дж. Б'юкенен, «Конституція економічної політики»

У свою чергу, Г. Таллок першим використовував економічні принципи для ухвалення колективних рішень. Таллок разом із Б'юкененом написав книгу «Обчислення

Гордон Таллок
(1922–2014)

згоди: логічні засади конституційної демократії» (1962). Однак у своїх працях він пішов навіть далі від свого співавтора й відіграв вирішальну роль у спробі реанімувати старомодний політичний анархізм як новий напрям лібералізму. Основні праці: «Політика бюрократії» (1965), «Соціальна дилема: Економіка війни і революції» (1974), «Сучасна політична економія: вступ в економічну науку» (1978). Ці праці присвячені економіці організації, вирішенню конфлікту, поведінці виборців на виборах на основі теорії суспільного вибору в поєднанні з теорією прав власності. Усі роботи Таллока різнопланові й охоплюють широкий спектр проблем – як економічних, так і політичних, соціальних, юридичних. Але всі ці проблеми об'єднує єдина ідея – поведінку людей потрібно розглядати як «раціональну» відповідь на подвійний тиск із боку навколишнього середовища й соціальних інститутів.

Таллок доходить висновків, що необхідним аспектом у системі голосування є заохочення (стимул) до голосування. Слабкість таких стимулів призводить до виникнення проблем у всіх системах голосування. Дієвим стимулом, як вважає Тал-

лок, може виступати ідея вирішального голосу, коли людина голосує, віруючи в те, що її голос є вирішальним і зможе щось змінити. Неучасть у голосуванні означає ризик втратити можливість змінити результат за вигідну ціну, але ймовірність надати вирішальний голос настільки мала, що люди мають повне право вважати, що голосування не варте витрачених на нього зусиль. Виборець може мати вирішальний голос тільки за умови однакової кількості інших виборців на кожній стороні.

Важливою проблемою всіх систем голосування є слабкість стимулів для голосування. Єдиним дієвим доказом індивіда на користь участі в голосуванні є ймовірність, що його голос буде вирішальним...

Г. Таллок, Т. Н. Тайдман, «Новий і кращий процес здійснення суспільного вибору»

14.3. Теорема медіанного виборця за Е. Даунсом, Т. Ромером і Г. Розенталем

Свою теорему медіанного виборця запропонував *Ентоні Даунс* – американський економіст та політолог. Основні праці: «Економічна теорія демократії» (1957), «Усередині бюрократії» (1967).

Даунс зробив припущення, що кожна людина за допомогою раціональної діяльності може досягти максимальної особистої користі. Він запропонував таку концепцію: суперництво на виборах створює свого роду політичний ринок, де політиків можна уявити як підприємців, які прагнуть отримати владу, а виборців – як споживачів, які голосують за ту партію, політична лінія якої найкраще відображає їхні вподобання.

Даунс доходить висновків, що кандидати формулюють політику для того, щоб виграти вибори, а не виграють вибори для того, щоб формулювати політику, і на основі цього побудував базову модель політичної конкуренції. Даунс представив політичну позицію як точку ліберально-консервативної (ліво-правої) осі. Кожен виборець має найбільш бажану позицію на цій осі, якій і повинен відповідати його кандидат. Чим далі кандидат знаходиться від цієї позиції, тим менш бажаним є його обрання для виборця. Отже, модель Даунса передбачає одновершинний графік переваг. Якщо кожен виборець голосує за найближчу й найкращу для нього позицію кандидата, то у випадку з двома кандидатами обидва кандидати будуть зміщуватися в бік тієї позиції, яка найкраща для медіанного виборця. Кінцевий результат нагадує теорему Д. Блека для прямої демократії, згідно з якою відбираються варіанти, у яких зацікавлений медіанний виборець. Проте в моделі медіанного виборця Даунса існує проблема, що потребує вирішення: як далеко вліво або вправо за своїми політичними поглядами буде знаходитися обраний кандидат?

Якщо всі виборці голосують, то незалежно від розподілу переваг у результаті буде отримано медіанний результат. Однак результат може бути іншим у разі, якщо розподіл переваг виборців або асиметричний, або має місце кілька піків, і вони утримуються від голосування внаслідок почуття відчуження. Якщо розподіл переваг виборців має два піки, то відчуження виборців може «відкинути» кандидата з медіанної позиції в бік одного з піків. Однак і це не обов'язково. Якщо відчуження досить

слабке, медіанний результат може залишитися незмінним, або в такому разі взагалі не буде ніякого стійкого набору стратегій. Така сила прагнення до середини існує в рамках двопартійної системи, коли «переможець отримує все». Висновки про нестійкість рівноваги за правила більшості у світі з кількома вимірами може бути прямо перенесено на модель представницької демократії.

За Даунсом, система відкритих і змагальних виборів гарантує демократичність тим, що віддає владу в руки партії, філософія, цінності та політика якої найбільше відповідають уподобанням чисельно найбільш сильної групи виборців.

Основні положення економічної демократії знайшли своє відображення в ринковій теорії демократії. Ринкова теорія демократії заснована на законах ринкової економіки шляхом експансії цих законів і звичаїв на всі сфери, не тільки економічні, але й на соціально-політичні відносини. Тому ринковою демократією називають демократію, за якої різні соціальні блага розосереджуються між соціальними групами з тим, щоб індивід, який має низький показник доступу до одних соціальних благ, міг компенсувати цей дефіцит доступом до інших благ. Ринкова демократія побудована на принципі декомпозиції соціальної нерівності.

Свій внесок у теорему медіанного виборця зробили *Томас Ромер* та *Говард Розенталь* у колективній статті «Невловимий медіанний виборець» (1979). Учені зазначають, що теорія медіанного виборця полягає в тому, що вона дозволяє аналізувати соціальні проблеми за допомогою переваги одного інституту – медіанного виборця, який теоретично має відігравати ключову роль у політичних процесах. Свої ідеї щодо

Томас Ромер
(нар. 1955)

теорії медіанного виборця Ромер та Розенталь застосовують до аналізу місцевої політики, оскільки:

- на місцевому муніципальному рівні витрати мають кількісний вимір, що дозволяє зробити об'єктивні вимірювання альтернатив, а отже, й отримати об'єктивні результати;
- місцеве населення має тенденцію до однорідності більше, ніж населення країни в цілому;
- найбільше місцеві витрати здійснюються у сферу освіти, що формує свій елемент одновимірності (коли в масштабах всієї держави зосереджена значна кількість альтернатив для витрат).

У своїй статті «Невловимий медіанний виборець» (1979) Ромер і Розенталь для пояснення результатів референдуму (пряма демократія) із суспільних витрат розширили модель монопольної бюрократії американського економіста В. Нісканена. В. Нісканен запропонував альтернативну неконкурентну модель бюрократії, що передбачала фінансування виробництва суспільних благ, ґрунтуючись не тільки на перевагах законодавчого рівня влади або виборців, а й на монопольній владі, якою вона володіє. Формальна модель Нісканена спирається на ідею, що чиновники зацікавлені в зростанні бюрократичних структур, оскільки влада посадових осіб, можливості кар'єрного росту й інші відкриті перед ними перспективи є зростаючою функцією від розміру бюджету, яким вони розпоряджаються.

Бюрократична організація стикається з обмеженням: електорат буде виступати проти продовження державних програм, за якими сукупні витрати перевищують цінність наданих благ.

У розширеній моделі Ромера і Розенталя передбачається, що бюрократія аналогічно до моделі Нісканена максимізує бюджетні витрати, але, на відміну від первісної моделі, робить це не безпосередньо, а пропонуючи певний набір суспільних витрат на референдумі. Основна ідея цієї моделі полягає в тому, що бюрократія, знаючи переваги медіанного виборця, може запропонувати на референдум такий набір суспільних витрат, що обраний виборцями рівень витрат максимізує корисність бюрократії. Передбачається, що виборці мають можливість обирати тільки між пропонованим чиновниками рівнем витрат і деяким резервним рівнем витрат, який забезпечується їм конституцією в разі, якщо бюджет не пройде на виборах (тобто рівень, який залежить від структури податкової системи для певного регіону). У разі повної інформації, коли чиновники знають уподобання виборців і рівень явки на вибори по всіх верствах суспільства, передбачається, що повторні вибори не відбудуться або інтервал між ними досить тривалий (наприклад, рік).

Говард Розенталь
(нар. 1939)

Автори доходять висновків, що за будь-якого рівня резервних витрат, що відрізняється від медіанного, чиновник досягає більш високих бюджетних витрат, ніж бажаний медіанним виборцем. У разі часткової невизначеності, коли чиновник знає вподобання виборців, але не знає, чи підуть вони на вибори, автори вважають, що існує ймовірність (τ) того, що виборець піде на вибори. Випадок, коли чиновники справді знають уподобання виборців, досить часто зустрічається на практиці, особливо коли вибори відбуваються в невеликих муніципалітетах (регіонах), де влада знаходиться досить близько до населення, або коли існує історія виборів, досить велика для того, щоб за нею можна було зробити висновок про переваги виборців.

Результат розв'язання задачі чиновника залежить від рівня альтернативних витрат. Так, якщо альтернативні витрати дорівнюють 0, то для будь-якого обмеженого симетричного розподілу бюджету в умовах невизначеності буде менше бюджету, якого може досягти чиновник в умовах повної явки виборців. У разі, якщо передбачені законом альтернативні витрати вищі від рівня, якому надає перевагу медіанний виборець, ситуація в умовах невизначеності протилежна. В умовах повної явки краще, що може зробити чиновник, – це встановити рівень витрат, що дорівнює альтернативному рівню. В умовах невизначеності, якщо існує хоча б один виборець, для якого найкращий рівень витрат перевищує резервний, чиновник може запропонувати бюджет більший, ніж передбачений законом, як альтернативний, оскільки тепер є ненульова ймовірність того, що бюджет пройде на виборах. Отже, у цьому разі очікуваний бюджет за умови неповної інформації буде вищим, ніж бюджет за умови повної явки.

14.4. Роль коаліцій та особливості формування груп інтересів у працях В. Райкера та М. Олсона

Математичний підхід до визначення політики також застосовував *Вільям Гаррісон Райкер*. Основні праці: «Теорія обчислення голосування» (1968), «Теорія політичних коаліцій» (1962), «Вступ до позитивної політичної теорії» (1972).

Райкер сформулював основні положення теорії ігор та теорії суспільного вибору. Він висунув тезу про те, що для того, щоб зрозуміти політичну поведінку індивіда, його інстинкт раціональності має проявлятися в спеціальних установах – комітетах, законодавчих органах, судах, бюрократичній структурі, партії, виборчих ситуаціях, навіть у революційних групах. Вивчення політики з цієї точки зору він назвав *позитивною політичною теорією* (щоб відрізнити її від нормативної політичної теорії).

Крізь призму позитивної політичної теорії Райкер формує *теорію коаліцій*. Сенс її в тому, що коаліція повинна складатися з мінімально необхідної для перемоги кількості членів, бо розширення рядів зменшує розмір винагороди, що припадає на кожного члена коаліції (у цій іпостасі можуть, наприклад, розглядатись посади в уряді й інші важливі призначення). Тестуючи свою тезу, Райкер застосував її до аналізу президентських виборів 1964 р. у США. Тоді президент Л. Джонсон «приєднав» успадкованих ним прихильників Дж. Кеннеді до власних послідовників із південних штатів. У результаті вийшла невиправдано широка коаліція. У ситуації, що склалася, Л. Джонсон цілком міг би дозволити собі «втратити» багатьох зі своїх південних прихильників, бо займав прогресивну позицію з питання про громадянські права.

Особлива важливість роботи Райкера полягала в тому, що його теоретичні умови були сформульовані стосовно політичної сфери. Партії, за підходами Райкера, намагаються вибирати такі конфігурації коаліцій, які відповідають критерію мінімального розміру. Ця конфігурація передбачає максимально велику частку прибутку для учасників. Райкер виходив із того, що партії – це раціональні політичні суб'єкти, які мають на меті розширення своєї влади. Влада в умовах парламентаризму – це участь в уряді, а зростання влади ідентичне збільшенню кількості урядових постів. Допускаючи в коаліцію малу партію, основні партнери скорочують власне представництво в уряді. Тому участь малих партій прийнятна для них тільки тоді, коли без цього вони не здатні утворити парламентську більшість.

На практиці може скластися ситуація, коли жоден із можливих варіантів коаліцій не задовольняє гравців, і тоді «право на життя» отримують кілька «мінімально виграшних коаліцій», тим самим передбачувана сила теорії Райкера знижується. Принцип мінімального розміру коаліції полягає в тому, що чим більша за розміром коаліція, тим менша частка влади припадає на кожного її учасника. Ознакою «мінімальної

Вільям Гаррісон Райкер
(1920–1993)

перемоги коаліції» є те, що за умови виходу з неї будь-якої однієї партії вона втрачає характер переможності.

В основу теорії політичних коаліцій Райкера закладено такі положення: раціональність (вступаючи в коаліції, актори оберуть той варіант, який веде до найбільш привілейованого результату); переможець отримує все; усі актори повинні бути поінформовані щодо правил гри та дій інших акторів; актори повинні враховувати можливі наслідки від укладання коаліції; усі члени коаліції-переможця отримують винагороду та мають право допускати або не допускати нових членів).

Позитивна політична теорія Райкера стала новим поштовхом у розвитку теорії суспільного вибору. Райкер, використовуючи математичний підхід, побудував теоретичну базу для політичного аналізу, перетворивши важливі частини політичних досліджень із описових на прикладні.

Мансур Олсон
(1932–1998)

Свій внесок у розвиток теорії суспільного вибору зробила концепція колективних дій американського економіста *Мансура Олсона*. Основні праці: «Логіка колективних дій: суспільні товари і теорія груп» (1965), «Влада і процвітання. Переростаючи комуністичні та капіталістичні диктатури» (2000), «Диктатура, демократія і розвиток» (1993), «Великі гроші під ногами: Чому одні народи багаті, а інші бідні» (1996).

В основі теорії колективних дій Олсона є ідея, що індивід є раціональним та егоїстичним суб'єктом, який планує свою поведінку й наперед «прораховує» позитивні та негативні наслідки своїх майбутніх дій. Індивід не обов'язково є розумним та послідовним у своїх діях, але він ніколи не забуває про свій інтерес. Останній, як правило, повинен мати актуальний характер, тобто бути не тільки передбачуваним, але й швидко реалізованим. Раціоналізм та егоїзм за Олсоном є центральними рушійними мотивами в поведінці індивіда.

Аналізуючи індивідуальні та групові інтереси, Олсон зазначає, що думки про те, що групи діють в ім'я власних інтересів, ґрунтуються на припущенні, що індивіди певної групи діють відповідно до власних інтересів. Якби індивіди виявилися альтруїстами й відсунули на другий план власний добробут, то вони навряд чи б знайшли для себе щось привабливе в загальногрупових інтересах. Подібний альтруїзм вважається винятком, а егоїстична поведінка, зазвичай, правилом, принаймні коли справа стосується економічних питань. Нікого не здивує, що індивідуальний підприємець зацікавлений в отриманні більш високого прибутку, індивідуальний робітник – більш високої зарплати, а індивідуальний споживач – низьких цін.

Передбачається, що ідея про прагнення груп діяти в загальногрупових інтересах логічно впливає зі загальноновизнаної тези про раціональну й егоїстичну поведінку індивіда. Іншими словами, якщо в членів якої-небудь групи є спільний інтерес або мета і якщо всі вони виграють від досягнення цієї мети, то цілком логічно припустити, що індивіди в цій групі, якщо вони раціональні й егоїстичні, будуть спрямовувати

свої зусилля на досягнення цієї мети. Проте, як зазначає Олсон, насправді не факт, що ідея про дію групи в ім'я власних інтересів логічно впливає з передумови про раціональну й егоїстичну поведінку. Якщо всі індивіди в групі виграють від досягнення спільної мети, невідомо, будуть вони діяти для досягнення цієї мети чи ні, але якщо вони будуть діяти, то незважаючи на всю їхню раціональність та егоїстичність. Справді, доти, доки не існує будь-якого примусу, або група недостатньо мала, раціональні, корисливі індивіди не будуть докладати жодних зусиль для досягнення загальногрупових цілей. Тобто Олсон доходить висновку, що навіть якщо всі індивіди цієї великої групи раціональні, діють у власних інтересах і матимуть прибуток від членства в цій групі за умови досягнення спільної мети, вони все одно не стануть добровільно докладати зусиль для досягнення цієї мети. Зауваження, що групи індивідів діятимуть для досягнення загальногрупових інтересів, далеко не є логічним висновком із припущення про те, що індивіди в групі раціонально просувають свої індивідуальні інтереси. Насправді такий висновок не сумісний із цим припущенням. Якщо учасники великої групи раціонально намагаються максимізувати свій індивідуальний добробут, вони не стануть докладати ніяких зусиль для досягнення загальногрупових цілей доти, доки на них не буде чинитися тиск або кожному з них не буде запропоновано індивідуальний мотив до подібної дії, який не збігається із загальним інтересом групи, мотив, який реалізується за умови, що члени групи візьмуть на себе частину витрат із досягнення спільної мети. Великі групи не будуть формувати організацію, спрямовану на досягнення загальногрупової мети, за відсутності будь-якого примусу або індивідуальних спонукальних мотивів. Ці положення справедливі навіть у разі існування одностайного рішення в групі щодо змісту суспільного блага й методів його отримання.

Олсон дискутує з ученими, які займаються суспільними науками, стосовно думки, що групи мають тенденцією докладати зусиль для досягнення своїх цілей, принаймні тоді, коли вона заснована, а зазвичай вона справді заснована, на припущенні, що групи діють у своїх інтересах виключно тому, що індивіди зазвичай входять до цієї групи на основі спільних інтересів. Існує, однак, парадоксальна логічна можливість для груп, що складаються з альтруїстів або ірраціональних індивідів, іноді діяти у своїх інтересах. Але, в емпіричній частині свого дослідження, Олсон приходить до висновків, що ця логічна можливість зазвичай не реалізується на практиці. Отже, традиційна точка зору, що групи індивідів із загальними інтересами прагнуть просувати ці загальні інтереси, виявляється, має досить невелике, якщо взагалі має яке-небудь наукове значення.

Аналізуючи малі групи, Олсон зазначає, що жодне з вищенаведених тверджень не підходить до них повністю. У малих групах можливе добровільне сприяння індивіда просуванню мети групи; проте в більшості випадків воно припиниться швидше, ніж досягне оптимального для групи рівня. Якщо ми розглянемо внесок кожного з індивідів у досягнення спільної мети, то виявимо цікаву тенденцію до «експлуатації» більшістю меншістю.

Найважливіший тип організації, за Олсоном, – національна держава. Патріотизм у державі, на думку вченого, виступає найсильнішим серед неекономічних мотивів

для створення організації. Олсон, зазначає, що наше століття іноді називають століттям націоналізму. Багато націй черпають додаткову силу й почуття з ідеології, наприклад, демократії або комунізму, загальної релігії, спільної мови або культурної спадщини. І держава не тільки ґрунтується на всіх цих дуже сильних джерелах, вони дуже важливі з економічної точки зору. Майже будь-який уряд економічно вигідний для своїх громадян, завдяки тому, що закон і порядок, які він забезпечує, є передумовою будь-якої цивілізаційної економічної діяльності. Але, незважаючи на велику силу патріотизму, привабливості національної ідеології, що об'єднує силу загальної культури й обов'язковості закону та порядку, жодна велика держава в сучасній історії не була здатна підтримувати себе тільки за рахунок добровільних внесків або пожертв. Філантропічні внески, на думку Олсона, не є настільки значущою частиною в доходах більшості країн, а податки, примусові платежі є такими за своїм визначенням.

Якщо держава з усіма її «емоційними» джерелами підтримки не може фінансувати свою основну життєво необхідну діяльність без залучення примусових платежів, має сенс припущення, що великі приватні організації також будуть стикатися з труднощами під час залучення індивідів у групу (чиї інтереси вони підтримують), навіть якщо вони зроблять необхідні внески добровільними.

Причина того, що держава не може вижити за рахунок добровільних внесків і платежів та змушена спиратися на оподаткування, полягає в тому, що основні послуги, які надаються державою й певним чином нагадують підвищення цін у галузі на ринку вільної конкуренції, повинні бути доступні всім, якщо вони доступні хоч кому-небудь. Основні й найбільш елементарні види послуг, що надаються державою (оборона, система закону та порядку), стосуються всіх або практично всіх громадян.

Також Олсон дає визначення поняттю «суспільне благо». Загальну або колективну вигоду, що забезпечується державою, економісти зазвичай називають «суспільним благом»; концепція суспільного блага – одна з найстаріших і найбільш важливих ідей, що виникли в процесі вивчення державних фінансів. Колективне або суспільне благо визначається Олсоном як будь-який товар або послуга, які мають відповідати такій вимозі: якщо їх споживає будь-який індивід X_i з групи $X_1, \dots, X_i, \dots, X_n$, то їх може споживати й решта членів групи. Іншими словами, ті, хто не купують або не платять за це суспільне благо, не можуть бути виключені з його споживання (якщо ж вони виключаються, то ми маємо справу з несупільним благом).

Учені, які вивчають державні фінанси, однак, ігнорували той факт, що досягнення будь-якої спільної мети чи задоволення будь-якого загального інтересу означає, що для цієї групи було забезпечено суспільне благо. Сам факт, що мета або намір є загальним для групи, означає, що жоден член цієї групи не виключений із отримання вигоди або задоволення від досягнення цієї мети.

Олсон не припускає, що держави або інші організації забезпечують тільки суспільне благо. Уряд часто забезпечує неколективні товари, такі як електрика, і, наприклад, може продати ці товари на ринку, як це роблять приватні фірми. До того ж, як зазначає дослідник, великі організації, які не здатні забезпечити примусове членство, повинні також пропонувати будь-які неколективні товари, щоб у потенційних членів з'явилися спонукальні мотиви для вступу в організацію. Однак суспільні блага ви-

ступують як характерні «організаційні товари», тоді як звичайні неколективні блага можуть забезпечуватися індивідуальною дією тільки там, де зачіпаються інтереси суспільства або колективні блага, справді необхідні дії організацій чи груп або суспільства в цілому. Так, наприклад, якщо тариф може бути суспільним благом для певної галузі, то його скасування може бути суспільним благом для споживачів продукції цієї галузі.

Пізніше в статті «Великі гроші під ногами: Чому одні народи багаті, а інші бідні» (1996), дослідником було запропоновано широкий аналіз причин стійкої бідності країн. Тут Олсон поставив питання про те, чому потоки людей, ідей і капіталів не приводять до зближення рівнів доходу в різних країнах.

Із характерною для нього яскравою образністю він розповідає анекдот про економіста, який, побачивши на тротуарі стодоларову купюру, пояснює, чому він не нагнувся за нею: якби вона була справжньою, її б уже давно хтось підняв. Ми потребуємо, розмірковує Олсон, більш адекватного пояснення того, чому бідні країни залишають без уваги гроші, що лежать під їхніми ногами. Він відкидає пояснення, що зводить бідність до нестачі ресурсів (особливо людського капіталу) та технологій. Здатність і бідних, і багатих підбирати багатство, що знаходиться під ногами, залежить від інститутів та економічної політики, тобто від речей, які визначаються в першу чергу національними кордонами. Він доходить висновку, що краще, що може зробити країна – це «порозумнішати». А це значно залежить від того, чи зможуть економісти краще пояснити те, як економічне зростання залежить від структури стимулів. Помилково, вважає Олсон, просто розраховувати на те, що політичний торг приведе до першості у світі. Цей погляд спростовується не тільки теорією, але й великою кількістю прикладів безвихідної бідності багатьох країн світу.

14.5. Сучасні дослідження теорії суспільного вибору

Сучасна теорія суспільного вибору виходить із передумови, що методи аналізу ринкової поведінки індивіда універсальні. Їх з успіхом може бути застосовано до будь-якої зі сфер, де людина повинна зробити вибір. Основна передумова теорії суспільного вибору полягає в тому, що люди діють у політичній сфері аналогічно до сфери бізнесу. Сучасна теорія суспільного вибору намагається за допомогою математичних методів прорахувати всі можливі варіанти розвитку подій у виборчому процесі. Основною одиницею аналізу сучасної теорії суспільного вибору є індивід.

14.5.1. Д. Мюллер і перспектива розвитку теорії суспільного вибору

До сучасних дослідників теорії суспільного вибору належить австрійський та американський економіст, доктор філософії *Денніс Мюллер*. Основні праці: «Капіталізм і демократія» (2003), «Суспільний вибір» (2003).

Праця Мюллера «Суспільний вибір» є найповнішим систематизованим оглядом теорії суспільного вибору. Робота містить дискусії стосовно емпіричних робіт із тео-

Денніс Мюллер
(нар. 1940)

рії суспільного вибору. Книга є третім оглядом – суттєво доповненим новими ідеями та відкриттями у сфері суспільного вибору. Дослідник звертає увагу на пояснення існування держави, правила голосування, федералізм, теорію клубів, двопартійні та багатопартійні електоральні системи, пошук ренти, бюрократію, групи інтересів, диктатуру, розміри держави, участь виборців та політичні ділові цикли. Також розглядає нормативні питання теорії суспільного вибору: нормативний аналіз правила простої більшості, функції суспільного добробуту Бергсона – Сам’юельсона, теореми неможливості К. Ерроу й А. Сена, теорію суспільного договору Дж. Роулза та конституційну політичну економію Дж. Б’юкенена і Г. Таллока.

Досить цікавими є думки Мюллера стосовно бюрократичної системи. Він доходить висновків, що зарплата бюрократів не пов’язана або побічно пов’язана з ефективністю, а можливо, перебуває у зворотній залежності від її підвищення. Вивчаючи тенденції розростання державного апарату в сучасних країнах, Мюллер зазначає, що збільшення чисельності державних службовців пов’язане з вигодами їхнього економічного становища, а саме: зниження можливості контролювати діяльність державних службовців. Вихід із цієї ситуації – у припиненні монопольної діяльності «бюро» (державного апарату).

Також Мюллер звертає увагу на актуальну для сьогодення проблему корупції в державних органах. Він зазначає, що корупція зазвичай розглядається як яскравий приклад провалів держави й виправдання того, щоб не вдаватися до державного втручання.

Аналізуючи виборчі системи, зокрема теоретичні розробки методів «виявлення переваг», мета яких – домогтися від виборців справжньої інформації про те, наскільки важливі для них ті чи інші альтернативи, Мюллер із оптимізмом ставиться до цих методів, вважаючи, що вони в кінцевому підсумку допоможуть удосконалити механізм колективного ухвалення рішень. Однак його дослідження демонструють, що в багатьох випадках більш ефективний варіант – це «голосування ногами»: у рамках децентралізованої політичної системи індивіди отримують бажане поєднання суспільних благ і податків за рахунок переміщення в ті адміністративно-територіальні одиниці, де умови в цьому плані їх влаштовують найбільше. Вони демонструють свої реальні переваги вибором місця проживання.

У своїй новій книзі Мюллер також аналізує численні рекомендації щодо вирішення проблеми «виборчого парадоксу». У їхній основі міститься загальна думка: особистий інтерес треба розглядати не у вузькому, а в широкому значенні цього слова: виборець, напевно, думає не тільки про конкретні вигоди, які принесе йому перемога «його» кандидата. Інші переваги можуть бути пов’язані із задоволенням від можливості висловити свою волю або відчуті себе частиною колективу (подібно до вболівальників, які скандують гасла під час спортивних змагань), почуттям виконаного морального обов’язку або бажанням, щоб його вважали «свідомим громадянином».

До того ж, за деякими даними, волевиявлення виборців часто йде врозріз із їхніми вузькокорисливими інтересами. Одним словом, вигоди, одержувані індивідом під час голосування, пов'язані зі здійсненням їхніх «суспільних вигод». Виборець порівнює ці вигоди, які не залежать від того, переможе чи програє «його» кандидат, із витратами участі у виборах. Чим вищими є ці витрати (за інших рівних умов), тим нижча явка виборців. Мюллер згадує про результати досліджень, за якими у період до скасування збору за участь у виборах у південних штатах США скорочувалася ймовірність того, що виборець прийде до урн для голосування. Виборці діють раціонально – вони беруть участь у виборах із причин, не пов'язаних з очікуваними вигодами від політики пріоритетного для них кандидата, але при цьому «зважують» ці причини співвідносно до витрат, пов'язаних із голосуванням.

Також Мюллер аналізує ухвалення рішень у демократичних суспільствах і за умов диктатури. Він зазначає, що за диктатури від раціонального громадянина можна очікувати приховування свого істинного ставлення до диктатора та його політики, і це стосується як середньостатистичної людини з вулиці, так і найближчих та найвпливовіших радників диктатора. Як результат, виникає дилема диктатора: чим більш абсолютною є його влада і більш жорсткими репресії, які проводить диктатор для збереження влади, тим бідніші джерела інформації про те, як здійснювати владу найбільш ефективно.

У своєму «Суспільному виборі III» Мюллер дає досить повний огляд літератури з проблеми суспільного вибору, що вийшла за останні півстоліття. Ця книга ввійде в історію як *Summa Theologica* теорії суспільного вибору на початок XXI століття.

Парадоксально, але справжня влада диктатора, який використовує страх і репресії для збереження свого статусу, насправді може скорочуватися в силу того, як часто він знову використовує ці стратегії.

Д. Мюллер, «Суспільний вибір III»

14.5.2. Трансформаційні процеси в арені колективних дій у працях Е. Остром

Еліно́р Остро́м
(1933–2012)

Еліно́р Остро́м – лауреат Нобелівської премії з економіки 2009 р. Учена розвінчала поширену думку про те, що колективне управління власністю неефективне й що її необхідно або приватизувати, або націоналізувати.

Дослідивши численні приклади громадського регулювання рибальства, користування пасовищами, лісами, озерами й підземними водами, Остром у своїх працях показала, що в багатьох випадках результати виявляються значно кращими, ніж прогнози стандартних моделей. Вона розкрила закони формування складних практик ухвалення рішень і забезпечення взаємин, спрямованих на успішне врегулювання конфліктів інтересів.

Основні праці: «Керуючи загальним. Еволюція інститутів колективної діяльності» (1990), «Теорія раціонального

вибору колективної дії. Біхевіористський підхід. Звернення президента Американської політологічної асоціації» (1997), «Розуміння інституційної різноманітності» (2005), «Розуміння знання як надбання: від теорії до практики» (2007).

У ході своїх досліджень Остром намагається відповісти на такі питання:

1. Як інтегрувати результати досліджень пізнавальної науки з моделями дослідження та пояснення людського вибору в різноманітних інституційних умовах, включно із соціальними дилемами, проблемами колективного вибору, бюрократією та складними взаємопов'язаними громадськими відносинами?
2. Як інститути отримують інформацію про те, що індивідууму необхідне ухвалення рішення?
3. Які упередження або їхні недоліки впливають на ухвалення колективних рішень?
4. Як змінюються різні переваги завдяки взаємодії з різними інституційними структурами?
5. Як теорія раціонального вибору впливає на систему місцевого самоврядування управління?

Так, у 1990 р. результати досліджень Остром було сформульовано й висвітлено в книзі «Управління суспільством: еволюція інститутів колективної діяльності», у якій відкидалася поширена точка зору про те, що державний контроль або приватизація як такі забезпечують кращий спосіб управління суспільною власністю. У роботі показано, що результати створення суспільних благ залежать не від форми власності як такої, а від того набору правил, який регламентує створення й використання суспільних благ.

У цій роботі Остром наводить унікальну базу емпіричних даних, що дозволяють досліджувати умови, за яких проблему загальних ресурсів було вирішено і за яких вона так і залишилася невирішеною. Остром описує три моделі, що найчастіше використовуються під час ухвалення рішення щодо форми власності – приватної чи державної, після чого називає теоретичні та емпіричні альтернативи цих моделей, аналізуючи різноманітність можливих рішень. У роботі проводиться інституційний аналіз для дослідження різних варіантів правил, як успішних, так і невдалих, використовуваних у процесі створення суспільних благ; робиться висновок про те, що проблеми суспільних ресурсів можуть іноді вирішуватися різними організаціями добровільно, а не методом примусу через державні структури.

Остром у своїй роботі не робить далекосяжних висновків на основі проведених досліджень, вона лише намагається знайти пояснення процесам, що відбуваються, використовуючи емпіричні дані, одержувані з різних регіонів Землі. Дослідження Остром показують, що стосовно економічних благ, як, наприклад, ліс, на спонтанному порядку й ринковій взаємодії можна виробити механізми

Для того, щоб людина взяла на себе обов'язок дотримуватись певних правил, узгоджуючи свою поведінку з іншими, необхідно, щоб вона отримувала інформацію про те, у якому ступені інші дотримуються цих правил. В іншому разі індивід не буде мати можливості свідомо дотримуватись узгодженої дії інших стратегій.

Е. Остром, «Керуючи загальним. Еволюція інститутів колективної діяльності»

володіння й користування ресурсом без зовнішнього втручання держави. У трактуванні Остром, порятунок світової економіки – не в її глобалізації чи в обожнюванні приватного підприємництва, а в експансії різних модифікацій колективних спільнот – від комун і сіл до маленьких містечок і кооперативів. Саме вони є найбільш ефективними й безконфліктними суб'єктами господарювання.

У своїх дослідженнях Остром довела, що в разі провалу ринку вирішення проблем, які виникли, за допомогою держави не є єдиним із можливих виходів. Вона виступає на захист того, щоб люди розбиралися з проблемами самі, а не покладалися на рецепти, скинуті зверху.

Остром ідентифікує вісім основних принципів проектування управління стабільними місцевими колективними ресурсами:

- 1) чітке визначення кордонів (визначення вмісту загальної кількості ресурсів і недопущення зовнішніх прав на ресурс);
- 2) визначення правил присвоєння та надання загальних ресурсів, адаптованих до місцевих умов;
- 3) вироблення колективного вибору механізмів, що беруть участь у процесі ухвалення рішень і дозволяють більшості ресурсів присвоюватися;
- 4) здійснення ефективного моніторингу спостерігачами, які підзвітні громаді;
- 5) введення та градування шкали санкцій для порушників правил спільноти на присвоєння;
- 6) вироблення механізмів вирішення конфліктів, які є дешевими й легкими;
- 7) органи влади повинні визнати самоорганізовану громаду;
- 8) у разі великої кількості загальних ресурсів необхідно організувати у формі кількох шарів вбудовані підприємства з невеликою місцевою кількістю загальних ресурсів на базовому рівні.

Остром зазначає, що ці принципи в подальшому може бути змінено й розширено для того, щоб включити низку додаткових змінних, які дозволяють впливати на успішність самоорганізованої системи управління, ефективно спілкування, внутрішню довіру та взаємність, а також характер ресурсної системи в цілому.

14.5.3. Теорія суспільного вибору як науковий експеримент

Значний внесок у розвиток та застосування лабораторних методів у політології та економіці зробив американський економіст *Чарлз Плотт*. Основні праці: «Суспільний вибір і розвиток сучасного лабораторного експериментального методу в галузі економіки та політології» (2014), «Особисті роздуми щодо впливу Б'юкенена, Таллока та обчислення згоди» (2012).

У 1970-х роках Плотт почав активно впроваджувати лабораторні експериментальні методи в політичну науку, зокрема використання лабораторних методів тестування для кращого розуміння політичної теорії. Використання методів Плотта в політичній науці набуває дедалі більшої популярності сьогодні, а його лабораторія експериментальної економіки та політичних наук у Каліфорнійському технологічному інституті є зразком для інших у всьому світі.

Чарлз Плотт
(нар. 1938)

Тестуючи політичні теорії в контрольованих лабораторних умовах, Плотт створює реальні умови для реальних учасників, тобто для дослідження політичних теорій учений застосовує фінансову мотивацію, щоб учасники експерименту були реально зацікавлені у своїй рольовій позиції. Такі методи сприяли новим відкриттям у політології, зокрема принципів, що визначають стійкість і відповідність ринкових систем та процесів голосування. Крім того, він розробив методи для застосування лабораторних інструментів для складних питань політики.

Останні дослідження Плотта зосереджені у двох напрямках. *Першим* із них є розробка механізмів агрегації інформації, що пов'язані з класичними уявленнями про раціональні очікування й використовуються для збору корисної інформації, яку продують люди у вигляді інтуїтивних чуттів та висловлювання думок. *Другою* проблемою є розробка й реалізація експериментів зі складними системами, які можуть успішно працювати в умовах, що часто викликані невдалими ринковими процесами. Такі дослідження включають у себе методи для тестування систем під час роботи у значних масштабах. Плотт уперше проводить експерименти, у яких беруть участь люди з усього світу в межах одного ринку. Він зазначає, що теорія суспільного вибору тісно пов'язана з експериментом та спирається на загальні принципи, так само, як закони попиту й пропозиції, які, як відомо, працюють незалежно від часу, місця, людей та багатьох інших змінних. Вважає, що теорію суспільного вибору доречно розглядати в межах конституційної політичної економії, оскільки розуміння державного сектору може бути досягнуте шляхом вивчення ефективної діяльності державних інститутів, на відміну від дослідження альтернативних філософій суспільних уподобань, що можуть відрізнятись від уподобань окремої людини.

Аналізуючи «теорему медіанного виборця Д. Блека, Плотт доходить висновків, що теорія суспільного вибору має поведінковий характер, оскільки громадські рішення передбачають урівноваження взаємодії між окремими особами й інститутами; зазначену рівновагу дослідник називає «досконалим балансом». За допомогою теорії суспільного вибору має бути визначено теоретичні та емпіричні завдання. Поведінкові принципи суспільного вибору формуються взаємодією індивідуальних переваг та установ, що й визначає соціальний вибір. Цю взаємодію Плотт визначає за допомогою «фундаментального рівняння», що формує методологічний базис у розвитку й застосуванні експериментальних методів.

Рівновага в багатовимірному просторі існує тоді й тільки тоді, коли позиції всіх виборців лежать на прямих, що перетинаються в одній медіанній точці, де є свій виборець...

Теорема медіанного виборця
Ч. Плотта

Рівняння Ч. Плотта:

Преваги × інститути × фізичні можливості = > результати

Рівняння узагальнює гіпотезу про те, що положення, які визначають суспільні (і приватні) рішення та їхні результати, розташовані в індивідуальних перевагах над результатами інститутів, які контролюють їхню інформацію, визначають певну поведінку, що обмежується фізичним середовищем. Між індивідом та інститутами має існувати «досконалий баланс», що забезпечує рівновагу під час колективного ухвалення рішень. Тобто теорема медіанного виборця Ч. Плотта говорить, що рівновага за умови правила більшості існує тоді, коли воно є максимумом для одного (і тільки одного) індивіда, а решту індивідів може бути розбито на пари з діаметрально протилежними інтересами. Тобто існує точка, у якій деякий виборець отримує максимальну корисність, а для будь-якого іншого виборця, який хотів би іншу рівновагу, знайдеться виборець, який прагнув би такого ж відхилення від рівноваги, але в протилежному хибному напрямку. Запропонована умова «досконалого балансу» забезпечує рівновагу в умовах правила більшості на основі передумови суворої симетрії в розподілі переваг, яка передбачає, що будь-який перегляд рішення завжди пов'язаний із симетричним переглядом і компенсує перерозподілом вигод.

ooo ooo ooo ooo ooo

У цілому теорія суспільного вибору на сьогодні стала переважно емпіричною наукою. Вона оперує насамперед економетричними моделями, займаючись обробкою величезного масиву фактичних даних.

Для сучасної української політичної науки питання дослідження теорії суспільного вибору залишається відкритим. *По-перше*, недостатньо досліджень суспільного вибору саме політологічного спрямування. *По-друге*, ті дослідження, які є, переважно мають узагальнюючий характер закордонних наукових здобутків стосовно теорії суспільного вибору. *По-третє*, усе ще залишається термінологічна проблема стосовно перекладу терміна «public choice», зокрема: переклад слова «public» можна зустріти у варіаціях «суспільний», «публічний», «громадський». В англійській мові визначення терміна «public» передбачає вибір виборців, публіки; а коли говорять «публічна політика», мають на увазі ту сферу політичного управління, яка контролюється суспільством, публікою. Однак термін «публічний вибір» досить новий в українській політологічній термінології, тому найчастіше використовується термін «суспільний вибір», що передбачає не вибір суспільством соціально-економічного устрою, а вибір, який здійснюють громадяни, народ.

Питання для самоконтролю

1. Чому теорію суспільного вибору називають «новою політичною економією»?
2. Назвіть методологічні передумови виникнення теорії суспільного вибору.
3. Поясніть, чому виникає необхідність економічного аналізу політичних про-

цесів.

4. Охарактеризуйте передумови оформлення теорії суспільного вибору.
5. Проаналізуйте аксіоми К. Ерроу.
6. У чому сутність теореми неможливості К. Ерроу?
7. Охарактеризуйте ідею циклічності Д. Блека.
8. Поясніть суть теореми серединного виборця Д. Блека.
9. Охарактеризуйте методологічні засади дослідження суспільного вибору за Дж. Б'юкененом.
10. Проаналізуйте ідею заохочення до голосування Г. Таллока.
11. У чому полягає суть теореми медіанного виборця Е. Даунса?
12. Чому Т. Ромер та Г. Розенталь теорію суспільного вибору застосовують до аналізу місцевої політики?
13. Проаналізуйте теорію колективних дій М. Олсона.
14. У чому сутність теорії коаліції У. Райкера?
15. У чому полягає внесок Д. Мюллера в теорію суспільного вибору?
16. Розкрийте ідею колективних дій Е. Остром.
17. Проаналізуйте теорію суспільного вибору як науковий експеримент.

Література

Баранов Н. А. Современная демократия: эволюционный подход / Н. А. Баранов. – СПб., 2007. – 208 с.

История экономических учений (современный этап) : [учеб.] / под общ. ред. А. Г. Худокормова. – М. : ИНФРА-М, 2002. – 733 с.

Коган Н. Общественные предпочтения и общественный выбор [Электронный ресурс] / Н. Коган // Наука и техника. – 2008. – № 4. – Режим доступа : <http://frecho.narod.ru/Choice.htm>.

Краснікова Л. І. Критерії вибору серед ефективних розподілів при оцінці урядових політик / Л. І. Краснікова // Вісн. Нац. транспортногo ун-ту. – Вип. 17. – К. : НТУ, 2009. – Ч. 1. – С. 229–232.

Кузьменко В. П. Теорія суспільного вибору: ретроспективний аналіз у контексті транзитивної економіки / В. П. Кузьменко // Наук. записки Нац. ун-ту «Києво-Могилянська Академія». – 2004. – Том 30. Економічні науки. – С. 3–12.

Ларичев О. И. Теория и методы принятия решений / О. И. Ларичев. – М. : Логос, 2000. – 296 с.

Лебедюк В. М. Політичні підходи представників теорії суспільного вибору (public choice theory) / В. М. Лебедюк // Історія політичної думки : підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [І. В. Алексеєнко, Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна та ін.]. – Л. : Новий Світ – 2000, 2016. – С. 632–646.

Мюллер Д. Общественный выбор 3 / Д. Мюллер ; [пер. с англ.] ; под ред. А. П. Заостровцева. – М. : Изд-во ГУ ВШЭ, 2007. – 1000 с.

Нуреев Р. М. Теория общественного выбора. Курс лекций : [учеб. пособ.] / Р. М. Нуреев. – М. : Изд-во ГУ ВШЭ, 2005. – 531 с.

Олсон М. Власть и процветание. Перерастая коммунистические и капиталистические диктатуры / М. Олсон. – М. : Новое изд-во, 2012. – 212 с.

Тема 14. Політичні ідеї представників теорії суспільного вибору

Олсон М. Диктатура, демократия и развитие / М. Олсон // Теория и практика демократии. – М. : Ладомир, 2006. – С. 375–382.

Олсон М. Логика коллективных действий: общественные товары и теория групп / М. Олсон – М. : ФЭИ, 1995. – 174 с.

Остром Э. Управляя общим. Эволюция институтов коллективной деятельности / Э. Остром. – М. : Мысль, ИРИСЭН, 2011. – 447 с.

Плутник Д. А. Правила в общественном секторе в свете Нобелевской премии: вклад Элинора Остром в исследования коллективных действий / Д. А. Плутник // Вопросы государственного и муниципального управления. – 2010. – № 1. – С. 52–68.

Проблемы перехода от выборности к назначаемости губернаторов / Консорциум по вопросам приклад. экон. исслед., Канад. агентство по междунар. развитию [и др.]. – М. : ИЭПП, 2007. – 342 с.

Таллок Г. Новый и лучший процесс осуществления общественного выбора / Г. Таллок, Т. Н. Тайдман // Вехи экономической мысли. Экономика благосостояния и общественный выбор. – Т. 4. / Под общ. ред. А. П. Заостровцева. – СПб., 2004. – С. 393–413.

Федоренко В. С. Теорія суспільного вибору та реалії приватизаційних процесів / В. С. Федоренко, О. П. Процьків // Вісн. экон. науки України. – 2008. – № 2. – С. 149–152.

Щур А. В. Теорія групової дії М. Олсона / А. В. Щур // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. – 2007. – Сер. : «Філософія. Політологія». – № 87–88. – С. 135–138.

Эрроу К. Коллективный выбор и индивидуальные ценности / К. Дж. Эрроу. – М. : ГУ ВШЭ, 2004. – 201 с.

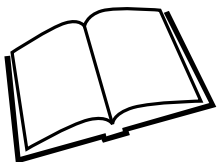
Olson M. Distinguished Lecture on Economics in Government: Big Bills Left on the Sidewalk: Why Some Nations Are Rich, and Others Poor / M. Olson // Journal of Economic Perspectives. – 1996. – Vol. 10. – № 2. – P. 3–24.

Plott Charles R. Personal Reflections on the Influence of Buchanan, Tullock, and the Calculus of Consent / Charles R. Plott // Public Choice. – 2012. – № 152 (3–4). – P. 293–298.

Plott Charles R. Public Choice and the Development of Modern Laboratory Experimental Method in Economics and Political Science / Charles R. Plott // Constitutional Political Economy. – 2014. – № 25 (4). – P. 331–353.

Romer T. The Elusive Median Voter / T. Romer, H. Rosenthal // Journal of Public Economics. – 1979. – Vol. 12. – № 2. – P. 143–170.

ТЕМА 15

ТЕОРІЯ ІГОР ЯК МЕТОДОЛОГІЯ АНАЛІЗУ ПОЛІТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

15.1. Теорія ігор та можливості її застосування в політичній науці

15.2. Дж. Нейман, О. Моргенштерн: передумови оформлення та генеза теорії ігор

15.3. Некооперативна рівновага або рівновага за Дж. Нешем

15.4. Стратегія конфлікту Т. Шеллінга

15.5. Нескінченно повторювальні ігри Р. Умана

15.6. Кооперативна теорія ігор Л. Шеплі та практичне її застосування Е. Ротом

15.7. Рівновага в підіграх Р. Зелтена

15.8. Ігри в умовах неповної інформації Дж. Харсані

15.1. Теорія ігор та можливості її застосування у політичній науці

Теорія ігор (англ. game theory) – це розділ прикладної математики, яка надає інструменти для аналізу ситуацій, у яких учасники (т. зв. гравці) приймають взаємозалежні рішення. Ця взаємозалежність змушує кожного гравця розглянути можливі рішення або стратегії іншого гравця в процесі розроблення власної стратегії. Рішення гри описує оптимальні рішення гравців, які можуть мати аналогічні, протилежні або змішані зацікавлення, а також результати, які можуть виникнути в результаті цих рішень.

Хоча теорія ігор може бути і була використана для аналізу азартних ігор, але її застосування набагато ширше. Теорію ігор розробив американський математик угорського походження Дж. фон Нейман і його колега американський економіст німецького походження з Принстонського університету О. Моргенштерн для вирішення проблем в економіці. У своїй книзі «Теорія ігор і економічна поведінка» (1944) автори стверджували, що математичний інструментарій для фізичних наук, який описує безкорисливий характер природи, є поганою моделлю для економіки. Нейман і Моргенштерн зазначили, що економіка дуже схожа на гру, у якій гравці намагаються передбачити дії один одного, що вимагає формування нового виду математики, яку охарактеризували як теорію ігор.

Теорія ігор була застосована до різноманітних ситуацій, у яких вибір гравців взаємодіє між собою та впливає на результат. Підкреслюючи стратегічні аспекти прийняття рішень або аспекти, контрольовані гравцями, а не чистою випадковістю, теорія ігор виходить за межі класичної теорії ймовірностей. Теорію ігор використовують, наприклад, щоб визначити, які політичні коаліції ймовірно утворяться, якою може бути оптимальна ціна товару чи послуг в умовах конкуренції, як розподілиться влада між політичними гравцями в органах влади, наскільки легітимні системи голосування, а також якою буде поведінка деяких тварин і рослин у боротьбі за виживання. Проте було б дивно, якби якась одна теорія могла б вирішити такий величезний діапазон «ігор», тому насправді не має єдиної теорії ігор. Існує низка теорій, застосованих до різних ситуацій, кожна зі своїм понятійним апаратом та принципами, що лежать в основі теорії ігор.

Із початку створення теорія ігор виконувала стратегічну роль під час «холодної війни». Практично всі основоположники теорії ігор, зокрема Дж. Нейман, Т. Шеллінг, Р. Ауманн, К. Ерроу, були співробітниками RAND Corporation¹. В Агентстві США з контролю над озброєнням і роззброєнням працювали Р. Зелтен і Дж. Харсані. З часом застосування теорії ігор стало популярним. У провідних американських університетах створено аналітичні центри з використання теорії ігор у суспільних науках, зокрема в Каліфорнійському університеті та Массачусетському технологічному інституті.

У нашому викладі ми спробуємо розкрити методологічний потенціал теорії ігор для політичної науки насамперед при розгляді проблематики міжнародних відносин. Щоб теорію ігор розглядати як теорію міжнародної політики (а не тільки як загальну теорію стратегічної взаємодії), потрібні деякі припущення. Наприклад, визнаючи, що основними суб'єктами на міжнародній арені є держави, які максимізують свій вплив, теорія ігор стає на позиції реалізму. Однак теоретико-ігровий підхід не еквівалентний реалізму. Для теорії ігор обов'язковою умовою є раціональність поведінки учасників, проте зовсім не обов'язково, що ключові учасники – це держави, а їхній основний мотив – максимізація міжнародного впливу.

Основною складністю в процесі побудови теоретико-ігрових моделей щодо міжнародних відносин є виділення пріоритетності різних стратегій поведінки для протилежних сторін. Головна проблема тут не у відсутності раціональності поведінки держав на міжнародній арені, а в правильній оцінці альтернатив із боку різних держав. Найчастіше шкала цінностей однієї держави не збігається зі шкалою іншої, наприклад, замість цілком відчутних торгово-економічних переваг на перше місце стають міркування іміджу, моральні норми, інші чинники, які повинен побачити дослідник. Класичним прикладом міжнародної ситуації, до якої застосовано теоретико-ігровий аналіз, є Карибська криза 1962 року. Тодішнє складне міжнародне становище аналізували багато дослідників й автори більшості підручників із теорії ігор для політоло-

¹ Аналітичний центр, створений під егідою Військово-повітряних сил США в м. Санта-Моніка (штат Каліфорнія) для досліджень у галузі використання міжконтинентальних балістичних ракет.

гів. Карибську кризу неодноразово використовували як прототип імітаційної гри для вищого військового і політичного керівництва США і країн НАТО.

Після закінчення «холодної війни» сфера застосування теорії ігор у міжнародних відносинах зазнала значних змін. Теоретико-ігрові моделі міжнародних відносин стали більш складними з погляду не тільки математичного апарату, але й використуваних у них політичних теорій і емпіричних даних. До класичних питань ведення ядерної війни та гонки озброєнь долучили теоретико-ігровий аналіз етнічних конфліктів, гуманітарної інтервенції, ядерного нерозповсюдження, економічних санкцій, установа демократичних режимів, світової торгівлі та глобалізації, формування наднаціональних органів.

Деякі дослідники активно застосовували теорію ігор до розв'язання різноманітних політологічних проблем. Залежність зовнішньої політики держави від форми її правління (президентська чи парламентська республіка) розглянуто в роботах Г. Целбеліса, Х. Мілнера та П. Розендорфа. Дж. Фірон і низки інших науковців (А. Тарара, П. Партелл і Г. Палмер). Вони у своїх працях підтвердили «гіпотезу Шеллінга» про те, що демократіям простіше брати участь у міжнародних конфліктах і переговорах, оскільки вони мають більш жорсткі внутрішні обмеження переговорної позиції. Використовуючи апарат теорії ігор, Р. Пауел виокремив низку заходів, до яких вдається держава для нейтралізації загрози з боку суперника на міжнародній арені: милітаризація, політика компромісу, створення альянсів з іншими державами. П. Єхіль описує з позиції теорії ігор долю ядерної зброї, яка перебувала на території України за радянських часів.

Після розпаду біполярної системи міжнародних відносин теоретико-ігровий аналіз змістився з питань ядерної війни до ведення звичайної конвенційної війни. При цьому насамперед зросла кількість досліджень із питань переговорів. Дж. Фіронов ставить дослідницьке питання, за яких умов починається війна між двома «раціональними» державами: 1) неможливість перейти до врегулювання конфлікту; 2) неможливість обміну достовірною інформацією один про одного; 3) неподільність «блага», через яке виникла суперечність. Якщо раніше наголошували на переговорах щодо недопущення війни, то останнім часом – на переговорах із припинення військових дій за взаємною згодою сторін.

Події 11 вересня 2001 р. спровокували зростання уваги до проблеми міжнародного тероризму, зокрема з погляду теорії ігор. Деякі дослідники (Т. Сандлер, Х. Лапан, В. Ендерс та ін.) використовували теорію ігор для оцінки так званого ефекту заміщення – готовності терористів відповісти на прийняті проти них контртерористичні заходи терактами більшої або меншої сили. Новою темою для досліджень став аналіз уразливості будівель і споруд із позиції міжнародного тероризму. При цьому застосовують теоретико-ігрові моделі, аналогічні використуваним для розрахунків утрат від міжконтинентальних балістичних ракет. За допомогою теорії ігор також вивчають питання, чи варто вести переговори з терористами. А. Кідд і Б. Вальтер, аналізуючи мотивації терактів на Близькому Сході, доходять висновку, що основна їхня мета – зрив мирних переговорів.

15.2. Дж. Нейман, О. Морґенштерн: передумови оформлення та ґенеза теорії ігор

До середини ХХ століття чинні фундаментальні засади економічної теорії засвідчили свою неспроможність. Особливо це помітно у відсутності актуальної методології щодо прийняття рішень учасниками ринку. Тобто головне питання того часу: на підставі чого учасник ринку приймає рішення в ході своєї діяльності? Чинні тоді моделі прийняття рішень розглядали учасника ринку як егоїстичного індивідуума, який стурбований збільшенням тільки власного прибутку та не бере до уваги діяльності інших учасників ринку. Це суперечило реаліям ринкової економіки, де на поведінку учасників ринку впливає конкуренція.

Розглядаючи різні економічні моделі поведінки учасників ринку, Дж. фон Нейман та О. Морґенштерн дійшли висновку, що поведінка учасників ринку схожа на гру проти інших гравців. Так ідея набула форми економічної моделі.

Джон фон Нейман
(1903–1957)

Джон фон Нейман – американський математик угорського походження, який разом із О. Морґенштерном заснували теорію ігор як цілісну математичну науку. Розкрили її в праці «Теорія ігор і економічна поведінка». Основні роботи: «Теорія стратегічних ігор» (1928), «Теорія ігор і економічна поведінка» (у співавторстві з О. Морґенштерном, 1944).

Нейман у праці «Теорія стратегічних ігор» довів знамениту теорему про мінімакс (у серії статей французького математика Е. Бореля, опублікованих упродовж 1921–1927 років, трапляються перші згадки про стратегії гри), що згодом лягла в основу створеної теорії ігор. Ця стаття вийшла в результаті дослідження гри в покер двох партнерів і обговорення оптимальної стратегії для кожного з гравців. Теорема мінімакс утверджує, що в іграх із нульовою сумою та з повною інформацією (гра, у якій гравці знають усі свої ходи, наприклад, шахи) існує кілька стратегій для обох гравців, що дозволяє кожному мінімізувати свої максимальні втрати. Розглядаючи кожну можливу стратегію, гравець повинен розглянути всі можливі відповіді свого супротивника. Тоді гравець обирає стратегію, яка призведе до мінімізації його максимальної втрати. Звідси і назва теореми – мінімакс (англ. *minimax theorem*).

Основні положення теорії ігор описано в праці «Теорія ігор і економічна поведінка»:

- «гра» – це діяльність двох і більше учасників (гравців), що має умови деякого «виграшу» і «програшу», у якій усі учасники розпоряджаються певними ресурсами, взаємодіють між собою та мають мету «виграти», приймаючи рішення, основані на поведінці інших гравців;
- будь-яка система, яка має конфлікт, – це гра. Конкретизації складників, які задають гру, зумовлюють різноманітні типи ігор;

- прийняттям рішення вважають вибір окремим гравцем чи коаліцією гравців своєї стратегії;
- стратегія – це можливі дії, що дозволяють гравцеві на кожному етапі гри вибрати з певної кількості альтернативних варіантів такий хід, який, на його думку, є найкращою відповіддю на дії інших гравців;
- стратегії, які зводять до мінімуму максимальні втрати для кожного гравця, називають оптимальними. Пошук оптимальних стратегій у такій грі вираховують математично з певною ймовірністю.

Теорему мінімакс було удосконалено та розширено з урахуванням ігор із неповною інформацією та ігор із більш ніж двома гравцями. Нейман і Моргенштерн за допомогою математичного аналізу науково обґрунтували поведінку гравців у будь-яких іграх, що передбачають суперництво між гравцями (некооперативні ігри). Автори наголошують, що теорія ігор сфокусована на елементі блефу – особливості, відмінній від чистої логіки гри в шахах або теорії ймовірності в рулетці.

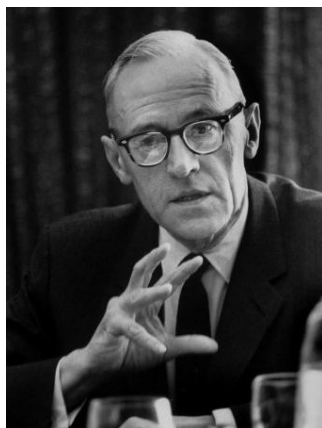
Ігри класифікують відповідно до певних характеристик, найбільш істотним є поділ за кількістю гравців. Отже, розрізняють ігри за участю одного гравця, двох гравців і більш ніж двох гравців. Крім того, гравець не обов'язково повинен бути фізичною особою; це може бути нація, етнічна група, політична партія чи протестний рух, що об'єднує людей зі спільними інтересами. Будь-яку гру можна описати за допомогою матриці виграшів (кожен рядок описує стратегію одного гравця, а кожен стовпець описує стратегію іншого гравця) або «дерева рішень», де кожна вершина є гравцем, а кожна гілка – вибір гравцем рішення.

Якщо люди не вважають, що математика проста, то тільки тому, що вони не розуміють, наскільки складне життя.

*Дж. фон Нейман,
«Теорія стратегічних ігор»*

Ступінь, у якому цілі гравців збігаються або конфліктують, є основою для класифікації ігор із постійною чи змінною сумою. Гравці в іграх із постійною сумою мають абсолютно протилежні інтереси (наприклад, покер, де сукупний статок гравців залишається незмінним, але перерозподіляється в ході гри), тоді як в іграх зі змінною сумою всі вони можуть бути переможцями або переможеними (наприклад, існує конфлікт між роботодавцем та профспілкою, але обидві сторони виграють, якщо запобігти страйку).

Своєю чергою, ігри з постійною сумою поділяють на ігри з повною інформацією (наприклад, шахи, де кожен гравець знає все про гру) та ігри з неповною інформацією (наприклад, покер, де гравці не знають усіх карт своїх опонентів). Ігри зі змінною сумою поділяють на кооперативні й некооперативні. У кооперативних іграх гравці можуть спілкуватися і, найголовніше, укладати обов'язкові угоди (наприклад, продавець і потенційний клієнт – це учасники кооперативної гри, якщо вони домовилися про ціну товару/послуг і згодні підписати контракт), а в некооперативних іграх гравці можуть спілкуватися, але не можуть укладати обов'язкових угод (наприклад, якщо продавець і потенційний клієнт торгуються для досягнення оптимальної ціни для себе).

Оскар Моргенштерн
(1902–1977)

Оскар Моргенштерн – американський економіст німецького походження з Принстонського університету, один із авторів теорії ігор. Основні праці: «Про точність економіко-статистичних спостережень» (1950), «Проблема національної оборони» (1959), «Теорія ігор і економічна поведінка» (у співавторстві з Дж. фон Нейманом, 1944), «Математична теорія, що розширюється, і економіки, що стискаються» (1976).

Теорія ігор виражає математичною мовою опис механізмів прийняття рішень раціонального індивіда (гравця), який опинився в змодельованій ситуації (грі). Прийняття будь-якого рішення в такій ситуації зводиться до системи рівнянь, де гравці та сама гра представлена сукупністю формул, параметрів і показників. Що більше елементів – то довше рівняння.

У монографії «Теорія ігор і економічна поведінка» Нейман і Моргенштерн стверджували, що, приймаючи рішення в умовах вибору між альтернативними варіантами, гравець буде тяжіти до того варіанту, який забезпечує максимальну очікувану корисність. Підхід Неймана – Моргенштерна оснований на спільному використанні теорії корисності й теорії ймовірності та призначений для кількісного вимірювання очікуваної корисності. В основу методу розрахунку очікуваної корисності покладено напрацювання швейцарського математика Д. Бернуллі.

Теорія Неймана – Моргенштерна, або теорія очікуваної корисності, – це методологія прийняття оптимального рішення в умовах ризику. Поведінка раціонального гравця в теорії очікуваної корисності ґрунтується на чотирьох аксіомах:

1. *Аксіома повноти.* Для будь яких A, B повинно виконуватися співвідношення $A > B$, $B > A$ або $A = B$.

2. *Аксіома транзитивності.* Якщо $A > B$, $B > C$ то $A > C$.

3. *Аксіома незалежності.* Припустімо, що $A > B$ і $p \in (0; 1]$, тоді $pA + (1 - p) C > pB + (1 - p) C$.

4. *Аксіома протяжності.* Припустімо, що $A > B > C$, тоді B можна представити як $pA + (1 - p) C$ де $p \in (0; 1]$.

Функцію очікуваної корисності Неймана-Моргенштерна можна представити як формулу: $U = \sum_{i=1}^n p_i U_{x_i}$ де $\sum_{i=1}^n p_i = 1$. Очікувана корисність рішення дорівнює сумі ймовірностей результатів помножена на вагу корисності цих результатів.

Як вирахувати очікувану корисність від прийняття певного рішення? Розглянемо це на прикладі. Виборець планує віддати свій голос за одного з кандидатів. Під час оцінки того чи іншого кандидата виборець звертає увагу на дві умови: ідеологічна послідовність кандидата та якість передвиборчої програми. Кожну з цих умов виборець оцінює за десятибальною шкалою, тобто присвоює їм певну вагу, де 10 означає найвищу відповідність умові, а 1 – найменшу. Вага може бути виражена за допо-

гою порядкової або метричної шкали й має основне значення у вирішенні завдань, що вимагають прийняття рішення. Проблему вибору в цьому прикладі можна представити в такій таблиці:

Кандидат	Ідеологічна послідовність	Якість передвиборчої програми
K_1	7	5
K_2	3	6

За якого кандидата проголосує виборець? Використовуючи лінійну стратегію, виборець оцінює корисність згаданих умов із імовірністю 0,5. Вираховуючи функцію очікуваної корисності Неймана – Моргенштерна для кожного рішення, ми отримуємо такі результати:

$$K_1 = 7 * 0,5 + 5 * 0,5 = 6,$$

$$K_2 = 3 * 0,5 + 6 * 0,5 = 4,5.$$

Отже, виборець визнає, що за таких умов віддати свій голос за кандидата K_1 буде оптимальним рішенням.

Наведений приклад досить суттєво спрощує ті завдання, що вимагають прийняття рішення в реальних інституційних системах та в повсякденному житті. Як відомо, кожен результат має практично нескінченне число характеристик. Гравець, який приймає рішення, ураховує лише деякі з них. У виборі вимірювань основне значення мають цілі, до яких прагне гравець, що вирішує завдання. Приміром, для одних виборців важливіша ідеологічна послідовність кандидата, а для інших – якість передвиборчої програми.

Як і будь-яка математична модель, теорія очікуваної корисності є абстрактним спрощенням реальності, однак математична точність теорії допомагає оцінювати відхилення від очікуваної корисності прийнятого рішення. Нейман і Моргенштерн стверджують, що для прийняття рішення в умовах невизначеності однаково важливі вимірювання й розважливості. Розумні люди намагаються об'єктивно оцінювати інформацію: якщо їхні прогнози і виявляються помилковими, то це швидше випадкові помилки, ніж результат схильності до оптимізму чи песимізму. Такі люди сприймають нову інформацію відповідно до чітко вираженого набору пріоритетів. Вони знають, чого хочуть, і використовують інформацію для реалізації своїх переваг.

15.3. Некооперативна рівновага або рівновага за Дж. Нешем

Перші концепції теорії ігор Неймана та Моргенштерна аналізували антагоністичні ігри, у яких беруть участь два гравці, виграші яких протилежні (приклад некооперативних ігор). У вересні 1951 р. у журналі «Annals of Mathematics» за результатами докторської дисертації було опубліковано статтю «Некооперативні ігри», у якій автор

Дж. Неш розкриває методи аналізу ігрових стратегій, де всі учасники або виграють, або програють.

Джон Форбс Неш
(1928–2015)

Джон Форбс Неш – американський математик, лауреат Нобелівської премії з економіки 1994 р. за «аналіз рівноваги в теорії некооперативних ігор». Основні праці: «Проблема торгів» (1950), «Рівноважні точки в іграх із N -гравцями» (1950), «Некооперативні ігри» (1951), «Кооперативні ігри з двома гравцями» (1953).

Неш увів поняття «гра з ненульовою сумою», у якій виграш не є константою (це властиво для ігор із нульовою сумою), а може змінюватися залежно від дій гравців. Це був великий прорив того часу, який наочно демонстрував некоректність «класичного» поняття конкуренції (коли кожен сам за себе). Навіть більше, він розширив теорію ігор, припустивши ситуації, коли гравці не конкурують між собою, а кооперуються для досягнення загальної мети (кооперативні ігри). Найбільше відкриття Неша – це виведені математичні принципи теорії ігор, які досліджують супер-

ництво між конкурентами зі змішаними інтересами, відомі як «рівновага Неша», за яку вчений отримав Нобелівську премію. «Рівновага Неша» описує ігрову стратегію, у якій виграш не зможе збільшити жоден учасник, якщо змінить своє рішення в односторонньому порядку. Гравцям вигідно зберігати цю рівновагу, бо будь-яка зміна погіршить їхнє становище. Тобто, у такій ситуації гравці використовують оптимальну стратегію, що і призводить до створення стійкої рівноваги. Гра може мати кілька «рівноваг Неша» або не мати взагалі. Наприклад, страйк робітників (вимагає підвищення соціальних пільг) може завершитися угодою сторін або ж масовими заворушеннями. Для взаємної вигоди дві сторони конфлікту повинні використовувати ідеальну стратегію.

У кооперативній грі, у якій група гравців отримує максимальний виграш (порівну на всіх, скооперувавшись), гравець має можливість зробити хід в односторонньому порядку, що збільшує його виграш за рахунок зменшення виграшу інших гравців. Це називають «рівновагою за Парето». Отже, за стратегії «кожен сам за себе» гравці рано чи пізно прийдуть до «рівноваги за Нешем», а за стратегії «кооперуємось» – максимізують загальний виграш і приходять до «рівноваги за Парето».

У статтях «Проблема торгів» і «Рівноважні точки в іграх із N -гравцями» (1950) учений вивів правила дій учасників (гравців), які виграють відповідно до обраної стратегії. Кожен із гравців намагається знизити ступінь ризику за допомогою найвигіднішої стратегії, тобто шляхом постійного пристосування до поведінки тих, хто теж хоче досягти найкращих результатів. Неш прагнув зрозуміти, як компанії приймають рішення, пов'язані з ризиком, чому покупці діють так, а не інакше. Адже

*Стійкий стан системи, згідно з якою кожен учасник реалізовує оптимальну стратегію, передбачаючи дії суперників, називаємо некооперативною рівновагою.
Дж. Неш, «Некооперативні ігри»*

керівники організацій повинні враховувати не тільки останні, але й попередні кроки конкурентів, а також ситуацію на всьому ігровому полі (наприклад, економічному, політичному чи міжнародному).

«Стратегію» як основне поняття теорії ігор Неш пояснює на основі «гри з нульовою сумою» («симетрична гра»), коли кожен учасник має певну кількість стратегій. Виграш кожного гравця залежить від обраної стратегії, а також від стратегії його конкурентів. На цій основі будується матриця для знаходження оптимальної стратегії, яка під час багаторазового повторення гри забезпечує певному гравцеві максимально можливий середній виграш (або максимально можливий середній програш). Оскільки цьому гравцеві невідомо, яку стратегію обере противник, йому самому доцільніше вибрати стратегію, розраховану на найнесприятливішу для нього поведінку суперника. Діючи обережно й уважаючи конкурента сильним, цей гравець вибере для кожної своєї стратегії мінімально можливий виграш. І так з усіх мінімально виграшних стратегій обере таку, яка забезпечить йому максимальний з усіх мінімальних виграшів (т. зв. «максімін»). Його суперник, імовірно, міркує так само. Він знайде для себе найбільші програші в усіх стратегіях цього гравця, а потім із цих максимальних програшів вибере мінімальний (т. зв. «мінімакс»). У разі рівного розподілу «максіміна» / «мінімаксу» рішення гравців будуть стійкими, а гра матиме рівновагу. Стійкість (рівновага) рішень (стратегій) полягає в тому, що обом учасникам гри буде не вигідно відходити від обраних стратегій. Коли ж немає рівного розподілу «максіміна» / «мінімаксу», то стратегії обох гравців, якщо вони хоча б якоюсь мірою вгадали вибір стратегії супротивника, будуть нестійкими.

Для розуміння «рівноваги Неша» наведемо класичний приклад із теорії ігор – «дилема ув'язненого» (англ. Prisoner's dilemma¹), згідно з якою «раціональні» гравці не завжди будуть співпрацювати один із одним, навіть якщо це в їхніх інтересах.

Ув'язнений <i>A</i>	Ув'язнений <i>B</i>	
	мовчати	сказати
мовчати	1; 1	10; 0
сказати	0; 10	5; 5

У в'язниці перебувають двоє ув'язнених, яких підозрюють у скоєнні тяжких злочинів. Є підстави вважати, що вони діяли за змовою, і поліція, ізолювавши їх один від одного, пропонує їм одну й ту саму стратегію: якщо один ув'язнений свідчить проти іншого, а другий зберігає мовчання, то першого звільняють за допомогою слідству, а другого позбавляють волі на 10 років. Ув'язнений, зрозуміло, хоче меншого терміну для себе. Якщо обидва мовчать, то їхню поведінку перекваліфікують за легшою статтею і кожного з них засуджують до одного року ув'язнення. Натомість, якщо

¹ Суть проблеми сформулювали у 1950 р. Мерил Флад (Merrill Flood) і Мелвін Дрешеру (Melvin Dresher), які працювали в корпорації RAND. Назву дилеми дав математик Альберт Такер (Albert W. Tucker).

обидва свідчать один проти одного, вони отримують по п'ять років в'язниці. Кожен ув'язнений може або свідчити про те, що інший учинив злочин, або мовчати. Однак жоден із них не може знати, що зробить інший. Яку стратегію оберуть ув'язнені?

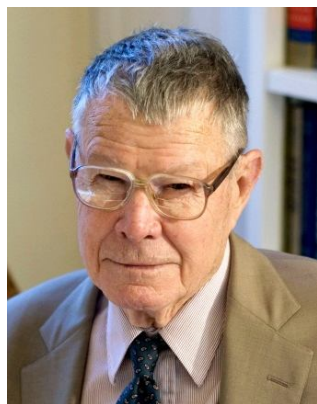
У цій ситуації виходить, що кожен ув'язнений може боятися зради й вирішити, що п'ять років краще, ніж десять. У результаті буде реалізований варіант (5,5), що і є оптимальною стратегією або «рівновагою Неша». Отже, не змовляючись між собою, вони можуть прийти до якогось оптимального в певних умовах рішення. «Рівновага Неша» говорить нам про те, що такий результат можливий у будь-якій некооперативній грі.

Одним із численних прикладів реалізації «дилеми ув'язненого» в реальному житті є, наприклад, гонка озброєнь між двома протиборчими країнами, кожна з яких не може розраховувати на дотримання формальних обіцянок припинити взаємне нарощування військового потенціалу. Кожна з країн змушена продовжувати гонку озброєнь, зумовлюючи значні матеріальні витрати. Однак через відсутність довіри і надійних механізмів узгодження стратегії між протиборчими сторонами вибір найбільш оптимальної для обох сторін стратегії (що полягає в припиненні гонки озброєння) малоімовірний. Навіть більше, у суспільному та політичному житті ми часто можемо натрапити на дію «рівноваги Неша». Наприклад, коли одна й та сама гра повторюється час від часу (із тими самими чи іншими гравцями), може виникнути певна суспільна домовленість, певна норма поведінки, у якій гравці будуть чітко знати, хто якої стратегії дотримуватиметься.

15.4. Стратегія конфлікту Т. Шеллінга

Теорія ігор тісно взаємопов'язана з конфліктологією – наукою, що вивчає поведінку людей у процесі конфліктної взаємодії. Конфлікти є частиною нашого життя, тому застосування теорії ігор для аналізу поведінки гравців дає змогу вибрати відповідну тактику управління конфліктами.

Томас Кромбі Шеллінг – американський економіст, лауреат Нобелівської премії (2005) «за розширення розуміння проблем конфлікту і кооперації за допомогою аналізу в теорії ігор». Основні праці: «Стратегія конфлікту» (1960), «Зброя і вплив» (1966), «Мікромотиви і макровибір» (1978), «Вибір і наслідки» (1985).

Томас Кромбі Шеллінг
(нар. 1921)

Під час гонки озброєнь між США та СРСР Шеллінг, використовуючи теорію ігор для прийняття раціональних рішень в умовах недостатньої інформації про можливі наслідки, у своїй книзі «Стратегія конфлікту» розглядає можливості вирішення стратегічних конфліктів і способи уникнути війни.

Шеллінг намагався відповісти на питання: «Чому деякі групи людей, організацій і країн процвітають у співпраці, тоді як інші страждають від постійних конфліктів?». У своїй книзі «Стратегія конфлікту» вчений розглядає різні

«стратегії» поведінки учасників конфлікту» та вказує, наприклад, що здатність ужити заходи у відповідь може бути більш ефективною, ніж здатність витримати атаку. Шеллінг уперше вивчив стратегії поведінки в конфліктних ситуаціях і увів поняття «конфліктна поведінка» (англ. conflict behavior).

На думку вченого, під час довгострокової взаємодії гравців формуються т. зв. фокальні точки (англ. focal points або schelling point) – взаємовигідні рішення, які обумовлені знаннями про взаємні переваги сторін. Тобто, точка Шеллінга – це рівновага в координаційній грі, обрана всіма гравцями на основі загального знання, що допомагає їм скоординувати свій вибір. Такі точки дуже корисні в переговорах, тому що ми не можемо повністю довіряти словам наших партнерів. При цьому учасник конфлікту може посилити свої позиції шляхом надання достовірних зобов'язань (англ. credible commitments) – переконливих доказів, що він буде слідувати обраній стратегії, незважаючи ні на що. Наприклад, у ядерній гонці озброєнь вигідно дотримуватися концепції автоматичного удару у відповідь, коли об'єктами захисту стають насамперед не міста, а ракетні шахти.

Якщо під час переговорів Ви переконаєте іншу сторону, що готові взяти на себе більш високий ризик, ніж той, що існує, Ви виграєте.

Т. Шеллінг, «Стратегія конфлікту»

Провівши експеримент, Шеллінг доводить, як на практиці працює пошук фокальної точки на основі загального знання всіма гравцями. Випадково відібраним парам людей, не знайомих один із одним, було поставлено завдання – зустрітися у визначений день у Нью-Йорку. Однак ні часу, ні місця зустрічі їм не сказали. Упізнати один одного вони можуть тільки за фотографіями, які їм видали. У разі зустрічі – гарантована винагорода. Таким чином, учасники експерименту повинні вибрати куди й о котрій годині прийти. У цій ситуації рівноваг достатньо. Наприклад, якщо учасники вирішують зустрітися біля хмаросягу Емпайр-Стейт-Білдинг (Empire State Building) – це рівновага, якщо вирішують зустрітися біля одного з найвідоміших у світі парків Central Park, то це теж рівновага. У результаті експерименту майже всі пари учасників зустрілися опівдні біля хмаросягу. Тому з цілої низки рівноваг вони вибрали найбільш логічну. Такі рівноваги Шеллінг запропонував називати *фокальними точками*.

У роботі «Зброя і вплив» Шеллінг розробив концепцію реальної загрози в переговорах, що стосуються обмеження та запобігання ядерній війні. У процесі переговорів між учасниками конфлікту вигідним є «блеф», коли для посилення власної позиції одна зі сторін навмисно приховує свою інформованість про позицію опонента. Наприклад, під час переговорів щодо ядерної зброї може бути вигідно показати зневіру в можливості й бажанні противника нанести автоматичний удар у відповідь.

У роботах Шеллінга 1950–1970-х років доведено, що за раціонального підходу до зовнішньої політики нарощування ядерної зброї призводить до зниження ймовірності будь-якого військового конфлікту (навіть із використанням звичайного озброєння) між учасниками гонки озброєнь. Аргументи Шеллінга лягли в основу ядерної стратегії США і сприяли тому, що зростання ядерних арсеналів не призвело до глобального військового конфлікту.

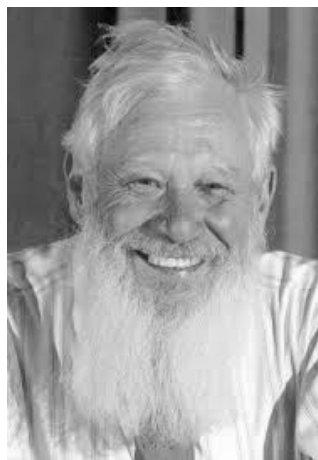
Одна з найбільш цитованих праць Шеллінга «Мікромотиви і макровибір» вивчає причини формування територіальної сегрегації (англ. segregation). Учений моделює

індивідуальну поведінку людей у бінарних групах (наприклад, чорні і білі, чоловіки і жінки, солдати й офіцери, франкомовні й англomовні). Шеллінг пояснює, що люди мають тенденцію рухатися один за одним, поки вони перебувають у соціально незручному становищі. Дослідник з'ясував, що більшість білих сімей залишалася в районі доти, поки кількість чорношкірих сімей була відносно малою. Однак у певний момент, коли чорношкірих сімей стало багато, решта білих сімей починають рухатися до подібних собі. Шеллінг назвав це «переломним моментом». Його модель вивчає динаміку расово змішаних кварталів, а поданий історичний приклад відомий як «білий політ». Шеллінг був одним із перших, хто почав вивчати соціокультурні проблеми поведінки індивідів і вказав на причини виникнення гетто або «Чайнатаунів». Аналіз такої поведінки отримав назву – «динаміка Шеллінга», яка пояснює варіації, що мають значні відмінності – стать, вік, раса, національність, мова, сексуальна орієнтація та релігія.

Шеллінгові належить ідея податку на викиди вуглецю. Дослідник вважає, що зміна клімату серйозно загрожує країнам, що розвиваються, але загроза Сполученим Штатам перебільшена. Опираючись на свій досвід роботи з планом Маршалла після Другої світової війни, Шеллінг стверджує, що вирішення проблеми глобального потепління є проблемою переговорів. Якщо світ здатний скоротити викиди, бідні країни отримають більшу частину переваг, але багаті країни матимуть більші витрати. Такі аргументи вченого було покладено в основу політики США щодо невідання Кіотського протоколу на тій підставі, що зв'язок між парниковими газами і глобальним потеплінням недоведений, а така багатонаціональна угода може бути нездійсненною.

15.5. Нескінченно повторювальні ігри Р. Умана

Вивченню теорії нескінченних повторюваних ігор присвятив свою діяльність Р. Уман, який намагався відповісти на питання, як можна підтримувати певні результати у відносинах упродовж тривалого часу?

Ізраель (Роберт Джон)
Уман
(нар. 1930)

Ізраель (Роберт Джон) Уман – ізраїльський математик, лауреат Нобелівської премії з економіки (2005) «за розширення розуміння проблем конфлікту і кооперації за допомогою аналізу в теорії ігор». Основні праці: «Майже суворо конкурентні ігри» (1961), «Змішані й поведінкові стратегії в нескінченно розширених іграх» (1964). Внесок Умана у формування сучасної теорії ігор полягає в застосуванні математичного апарату.

Дослідження Умана базувалися на ідеї про те, що співпрацю в багатьох ситуаціях легше встановити в ході довготермінових стабільних відносин. Аналізуючи розвиток конфлікту в часі, теорія Умана пояснює, чому важче досягти співпраці між великою кількістю учасників, ураховуючи наскільки часті, тривалі й надійні контакти між ними і наскільки кожен учасник може передбачити дії інших. Роботи вченого спрямовані на пояснення таких

економічних конфліктів, як цінові та торгівельні війни, розкриття механізму переговорів у різних умовах – від вимог про підвищення заробітної плати до укладення міжнародних торгівельних угод. Вивчення повторюваних ігор свідчить, що кращий результат здобувають стратегії, які менше зацікавлені у вигоді «зараз», а більше – у вигоді «потім».

Якщо спочатку теорія ігор передбачала повне знання всіма гравцями всіх аспектів їхньої взаємодії, то завдяки Уману в поле дослідження потрапили реальні ситуації з обмеженими знаннями гравців один про одного. Кожен із учасників конфлікту, як правило, має неповну інформацію про можливості інших. Наприклад, держави мають лише приблизну інформацію про чисельність і озброєння іноземних армій. Водночас деякі параметри взаємодії відомі всім сторонам, а також відомо, що ці параметри всім відомі. Тому під час прийняття рішення кожна зі сторін повинна враховувати не тільки наявну в неї інформацію, але й те, чи доступна ця інформація іншим сторонам.

Результати Умана використовують для пояснення механізму функціонування «невидимої руки» ринку, коли кожен із учасників ринкових угод зацікавлений у чесному дотриманні контрактів. Науковець доводить, що в разі конкуренції кількох великих фірм їм вигідніше не вести «цінову війну», а домовитися про розподіл ринків збуту.

Щоб пояснити основні напрацювання Умана, потрібно розглянути відомий приклад із теорії ігор – дилеми ув'язненого. Очевидно, що найбільш вигідна стратегія для кожного ув'язненого – не зізнаватися. Однак кожен, думаючи, що інший почне свідчити, робить те саме, і це призводить до того, що обидва отримують по 10 років в'язниці. Тобто, некооперативна (стосовно партнера) поведінка виявляється єдиною рівновагою в цій грі, причому не вигідною для обох партнерів. Уман пішов далі в теоретизуванні цієї проблеми та поставив низку дослідницьких питань: а що буде, якщо цю гру грати кілька разів? чи буде так само вигідно кожному ув'язненому продовжувати некооперативну поведінку? Опис цієї проблеми спонукав до розроблення теорії повторюваних ігор із неповною інформацією. Основи теорії Уман заклав у 60-х роках, використовуючи різноманітні моделі поведінки під час опису функціонування різних інститутів – від союзу підприємців до мафії. Особливе значення теорія повторюваних ігор справила на гонку озброєнь¹.

Важливість повторюваних ігор полягає в тому, що результати нашої поведінки в якомусь турі гри можуть впливати на майбутні тури тієї гри. Наприклад, якщо ми постійно укладаємо угоду з якоюсь фірмою, то, можливо, у якийсь момент їй вигідно порушити угоду, але водночас вона втрачає постійного клієнта в майбутньому, що може бути не вигідно їй стратегічно. Саме такі міркування часто визначають поведінку серйозних фірм на ринку. Важливо те, як партнери повинні розкривати інформацію, якою вони володіють, щоб «не прогадати».

Коли Бог створював чоловіка і жінку, він знав про теорію ігор.

Р. Уман, «Лекція Нобелівського лауреата»

¹ Упродовж 1964–1965 рр. Агентство з контролю над озброєнням і роззброєнням США розпочало дослідницьку роботу для підготовки переговорів із роззброєння між СРСР і США (Женева, 1965). Серед учасників цієї робочої групи були такі видатні вчені, як Р. Уман, Р. Зелтен, Д. Харсані та інші. Під час дослідницького проекту вперше обговорювали основи теорії повторюваних ігор із неповною інформацією.

Уман увів у теорію ігор нову концепцію рівноваги – *сувору рівновагу*, яка виникає за наявності кількох гравців і полягає в тому, що не тільки кожному гравцеві окремо, але й коаліції таких гравців, не вигідно дотримуватися некооперативної поведінки. Очевидно, що це узагальнено поняття рівноваги Неша. Інше узагальнення рівноваги Неша – так звана *кореляційна рівновага*, за якої стратегії гравців можуть бути статистично залежними. Це поняття пов'язує концепції рівноваги в некооперативних іграх із Байєсовим підходом у теорії рішень.

Найважливіший внесок Умана полягає в дослідженні так званих *неатомічних ігор* – ігор із нескінченним числом учасників, але таких, що кожен гравець не грає важливої ролі в процесі й результаті гри. Прикладом таких ігор можуть слугувати вибори, де кожен окремо взятий виборець майже не впливає на результат виборів. Також дослідник застосовував теорію ігор для аналізу процедур голосування.

Уман вважає, що війна як явище не «іраціональна», а повинна бути вивчена і зрештою подолана. Проста миротворчість може призвести до війни, а от гонка озброєнь, невідворотна загроза війни чи гарантованого взаємного знищення можуть надійно запобігти війні. «Основною причиною військових конфліктів є незнання того, що вимагає інша сторона конфлікту», – вважає Уман. Країни-конкуренти знають лише власні переговорні позиції. Кожна зі сторін конфлікту знає лише ту ціну й міру компромісу, на яку вони готові піти до того, як розпочнуть війну. Якщо говорити мовою економіки, кожен знає свою ціну, яку він вважає для себе прийнятною. Однак ніхто не знає, якою мірою своїми цілями дорожить інша сторона. Критичний момент настає, коли переговори підходять до тієї межі, де обидві сторони говорять «ні». Якщо обидві сторони конфлікту впевнені, що ціна з іншої сторони низька, вони намагатимуться отримати чергові переваги і поступки на свою користь. Саме така поведінка сторін може стати цілком раціональним поштовхом для початку війни. Прикладом може бути Корейська війна в 1950-х роках. Північна Корея напала на Південну, оскільки була впевнена, що для США Південна Корея не становить такої цінності, щоб розв'язати через неї війну.

15.6. Кооперативна теорія ігор Л. Шеплі та практичне її застосування Е. Ротом

Новий розділ теорії ігор пов'язаний із *кооперативною теорією ігор*. У таких іграх наголос зміщено зі стратегічних аспектів на можливості коаліцій. Тобто, гравці можуть утворювати будь-які коаліції, брати на себе певні зобов'язання та укладати угоди. Таким чином кожній коаліції притаманна певна множина корисності, розподілена серед її членів.

Ллойд Ставелл Шеплі – американський економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки (2012) «за внесок у теорію стійкого розподілу і практику моделювання ринку» спільно з американським економістом *Елвіном Ротом*. Основні праці: «Значення ігор із n -учасниками» (1953), «Спосіб оцінки розподілу влади у виборних органах» (у співавторстві із М. Шубіком, 1954), «Вступ до коледжів та стабільність шлюбу» (у співавторстві із Д. Гейлом, 1962), «Концепції та теорії чистої конкуренції» (1967), «Санкт-Петербурзький парадокс: шахрайство?» (1977).

Шеплі почав застосовувати теорію ігор у політичній науці. У праці «Спосіб оцінки розподілу влади у виборних органах» Шеплі та Шубік уперше розробили індекс, який давав можливість досліджувати розподіл впливу між суб'єктами прийняття колективних рішень. Це стало новим поштовхом у розвитку теорії ігор. Запропонований *індекс Шеплі – Шубіка* обчислюють для коаліцій, коли всі гравці є ключовими, за принципом домінування фракції в можливих коаліціях:

$$\varphi_i = \sum_s \frac{(s-1)!(n-s)!}{n!},$$

де, n – кількість усіх учасників, S – кількість учасників коаліції.

Індекс вираховують як суму всіх виграшних коаліцій, у яких гравець є ключовим. Розглянемо приклад. Обчислимо індекс Шеплі – Шубіка для законодавчого органу на 100 місць, у якому представлено три фракції: А, В і С ($n = 3$) із відповідною кількістю голосів – 50, 49 і 1. Рішення приймає більшість. Отже, виграшними коаліціями будуть: А+В, А+С та А+В+С. Фракція А відіграє ключову роль у всіх трьох коаліціях, фракція В і С в коаліціях А+В та А+С відповідно. Оскільки фракція А відіграє ключову роль у трьох коаліціях, індекс Шеплі – Шубіка для фракції А складається з трьох елементів і обраховується так (для двох перших коаліцій $s = 2$, бо коаліції А+В і А+С складаються з двох учасників, а для третьої коаліції $s = 3$:

$$\varphi_i(A) = \frac{(3-2)!(2-1)!}{3!} + \frac{(3-2)!(2-1)!}{3!} + \frac{(3-3)!(3-1)!}{3!} = \frac{2}{3}$$

Відповідно для фракції В та С отримуємо:

$$\varphi_i(B) = \varphi_i(C) = \frac{(3-2)!(2-1)!}{3!} = \frac{1}{6}$$

Результати індексу вказують, що кількість голосів фракції може бути непропорційна їхньому впливу. Індекс Шеплі – Шубіка для фракції В та С однаковий, хоча різниця в кількості голосів досить суттєва – 49 проти 1. Вплив фракції А в чотири рази більший, ніж фракції В, хоча різниця лише в один голос.

Із часу створення першого індексу Шеплі – Шубіка було сконструйовано безліч індексів вимірювання впливу суб'єктів на прийняття рішень. Із розвитком знань у цій галузі дослідники почали вивчати вплив гравців за умов урахування ідеологічних розбіжностей і стратегій поведінки. Постає проблема навчитися вимірювати вплив гравців за умови, що не всі суб'єкти будуть співпрацювати між собою (через політичні, ідеологічні або інші чинники). Індекс Шеплі – Шубіка було модифіковано¹.

У задачах прийняття політичних рішень існує одне фундаментальне питання, яке існувало ще до того, як ця наука була створена: чи завжди вигідно чесно голосува-

¹ Детальніше можна ознайомитися в праці: Олейник В. В., Лебедюк В. Н. Распределение влияния между фракциями и группами в Верховной Раде Украины (1990–2012 гг.) : препринт WP7/2013/08 / В. В. Олейник, В. Н. Лебедюк ; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2013. – 76 с. – (Сер. WP7 «Математические методы анализа решений в экономике, бизнесе и политике»).

ти? Причому це не завжди стосується загальних виборів, на яких ми обираємо президента. Шеплі вважає, що на загальних виборах завжди вигідно голосувати чесно. Хоча можуть бути особливі випадки. Проте часто голосування відбувається в радах, комісіях, зборах чи серед членів акціонерних товариств. Чи завжди в таких ситуаціях вигідно голосувати чесно? Підняти завісу допомагає теорія ігор.

У своїй фундаментальній праці «Вступ до коледжів та стабільність шлюбу» Шеплі спільно з Гейлом поставили принципово нове для економіки завдання – побудову узагальнених відповідностей. Розглянуто таку модель. Є певна кількість абітурієнтів і коледжів. Кожен коледж має інформацію про рівень підготовки абітурієнтів до навчання (у формі рейтингу всіх вступників). Кожен абітурієнт, своєю чергою, має власні переваги щодо певного коледжу. Деякі коледжі можуть бути абсолютно неприйнятні для абітурієнта, і симетрично деякі абітурієнти можуть бути неприйнятні для певного коледжу. Крім того, число місць у кожному коледжі обмежена квотою, причому квота в кожному коледжі своя. Завдання полягає в тому, щоб розподілити абітурієнтів по коледжах із урахуванням переваг усіх учасників і квот. Фактично така постановка задачі відповідає пошуку рівноваги на ринку, проте в цьому випадку відсутній ключовий інструмент досягнення ринкової рівноваги – гроші. Втім з'ясувалося, що таку безгрошову рівновагу можна досягнути.

Шеплі та Гейл увели поняття сталого розподілу (стабільної відповідності між членами двох множин елементів згідно з їхніми перевагами для кожного елемента). Відповідність стійка, якщо виконано певні вимоги. *По-перше*, жоден абітурієнт не зарахований у неприйнятний коледж і жоден коледж не отримав неприйнятної абітурієнта (вимога індивідуальної раціональності). *По-друге*, якщо в коледжі залишилися порожні місця, жоден абітурієнт із числа зарахованих до інших місць не бажає перейти в цей коледж (вимога ефективності). *По-третє*, не знайдеться такої пари, абітурієнта і коледжу, що абітурієнт хотів би перевестися в певний коледж, а коледж готовий відрахувати когось із розподілених йому студентів на користь зазначеного абітурієнта (вимога попарної стійкості). Виявляється, така стійка відповідність завжди існує. Запропонований механізм отримав назву «алгоритм відкладеного прийняття» (англ. deferred acceptance algorithm).

Алгоритм можна застосовувати під час розміщення студентів у гуртожитку і в процесі вирішення безлічі інших питань: як розподілити студентів у виші, як знайти найбільш вдалі пари між чоловіками і жінками. Тут ситуацію ускладнює те, що потрібно враховувати двосторонню перевагу – і чоловіки, і жінки мають власні переваги. Як працює алгоритм Шеплі – Гейла в цій ситуації? Чоловіки роблять одну пропозицію. Жінки відкидають усі, крім кращого (це не означає, що він буде обраний!). Відкинуті чоловіки роблять нову пропозицію. Процес повторюється доти, поки не будуть досягнуті всі стійкі відповідності.

На початку 80-х років до розвитку теорії ігор долучився Е. Рот, який намагався застосувати алгоритм Шеплі – Гейла до вирішення реальних проблем. Практичне застосування алгоритму продемонструвало, що ним можна рятувати життя людей. За допомогою алгоритму був налагоджений інструмент обміну

Вибір стабільного партнера неможливий з першої спроби, якщо тільки це не станеться випадково.

Л. Шеплі, «Вступ до коледжів та стабільність шлюбу»

між донорами нирок, кожен із яких був готовий пожертвувати орган своїм близьким. Основна проблема полягала в тому, що нирка повинна підходити за багатьма різними

Елвін Еліот Рот
(нар. 1951)

параметрами. Тому і знадобився взаємообмін між донорами. Внесок Рота полягав у тому, щоб переконати госпіталі закупувати обладнання, виділяти палати, організувати роботу лікарів так, щоб можна було проводити одночасні операції.

Елвін Еліот Рот – американський економіст, професор Гарвардського університету, лауреат Нобелівської премії з економіки (2012) «за внесок у теорію стійкого розподілу і практику моделювання ринку» спільно з американським економістом Л. Шеплі. Зробив значний внесок у теорію ігор, теорію устрою ринку й експериментальну економіку. Основні праці: «Аксіоматичні моделі переговорів» (1979), «Теоретико-ігрові моделі переговорів» (1985), «Теорія ігор у традиціях Боба Вілсона» (2001), «Лабораторні експерименти з економіки: шість поглядів» (2008), «Хто отримує, що і чому» (2015).

Основне наукове зацікавлення Рота впродовж кар'єри – дизайн ринків і механізмів. Це найважливіший розділ сучасної економіки, завдання якого – розроблення механізму (правил досягнення домовленостей) до будь-яких ситуацій, де має місце зіткнення інтересів. Під час проектування механізму потрібно, щоб окремі учасники, діючи в особистих інтересах, досягали суспільно прийняттого результату. Однією з найважливіших проблем в алгоритмах побудови узагальнених відповістей є проблема маніпулювання, тобто учасник може умисно спотворити свої переваги, щоб отримати для себе кращий результат.

Розглянемо приклад маніпулювання коледжів у разі використання алгоритму відкладеного прийняття. Два абітурієнти, a і b , претендують на місця в двох коледжах, A і B . Абітурієнт a обрав коледж A , а абітурієнт b – коледж B . Тоді як переваги коледжів влаштовані зворотним чином: коледж A волів би зарахувати студента b , а коледж B – студента a , однак справжні переваги всіх учасників такі, що не існує неприйнятних один для одного студентів і коледжів.

Якщо студенти і коледжі повідомлять свої справжні уподобання і абітурієнти почнуть робити пропозиції відповідно до алгоритму відкладеного прийняття, то на першому кроці алгоритму ми отримуємо стабільний розподіл ($a - A$, $b - B$). Однак варто зауважити, що коледж B може поліпшити своє становище, обманувши систему. Справді, коледж B може повідомити, що студент b абсолютно неприйнятний для нього (наприклад, коледж може підвищити межу мінімального балу так, щоб абітурієнт b не пройшов за нового обмеження). У цьому випадку на першому кроці алгоритму відкладеного прийняття абітурієнт a буде тимчасово прийнятий у коледж A , а ось абітурієнт b отримає в коледжі B відмову. Тоді він звернеться до коледжу A . Коледж A , вибираючи між двома абітурієнтами, вибере b . Тепер a виявився відкинутим і зму-

шений буде на третьому кроці звернутися до коледжу В. Отже, остаточний розподіл тепер: $(a - B, b - A)$. Такий розподіл, звичайно, подобається коледжу В більше, ніж тоді, коли він говорив правду про свої уподобання. Таке спотворення повідомлених переваг, яке в результаті застосування механізму призводить до поліпшення стану кандидата, порівняно з його станом у разі повідомлення справжніх переваг, називають маніпулюванням.

Ротом було встановлено, що не існує неманіпулювального механізму побудови стійкої відповідності. Іншими словами, як би не була влаштована процедура розподілу, хоча б один учасник (абітурієнт або коледж, залежно від процедури) зможе спотворити свої справжні уподобання так, що його положення в підсумковому розподілі покращиться.

Розглянемо наступний приклад – вступна кампанія до вищих навчальних закладів. Абітурієнти формулюють переваги на множині спеціальностей, на які вони хотіли б потрапити, а виші мають переваги (визначені результатами складання ЗНО) щодо абітурієнтів. Обмеження на кількість вишів, у які дозволено подавати документи, призводить до побудови нестабільного й неефективного паросполучення. Кількість вишів, у які може подавати заяву абітурієнт, на сьогодні обмежена п'ятьма, при цьому абітурієнт не зобов'язаний інформувати виш про інші альтернативи.

Сильні абітурієнти, подаючи заяви відразу в кілька вишів, займають місця всіх інших абітурієнтів. Водночас кількість хвиль зарахувань обмежена, тому в разі дотримання всіх наявних правил постраждають (не доберуть абітурієнтів) виші середнього рівня. Отже, чинна система вимагає маніпулювання як із боку абітурієнтів, так і з боку вишів.

Рот розвинув теорію Л. Шеплі, використавши експериментальну економіку й ринкове моделювання для вирішення проблем реального світу. Учений відзначає роботу Шеплі «Вступ до коледжів та стабільність шлюбу» (у співавторстві із Д. Гейлом, 1962), у якій ідеться про те, що можна в числовому вигляді оцінювати ігрові рішення та інші види взаємодій між людьми. Дослідження було теоретичним і абстрактним, і, можливо, воно здавалося дивним або навіть марним, але висновки, яких дійшли вчені, лягли в основу відкриттів, що поліпшили життя безлічі людей. Рот використав алгоритм, аби переробити схему добору лікарського персоналу, яку використовували з 1952 р., так, щоб пари «лікар – лікарня» були найбільш стабільні. Цей алгоритм також виявився корисним у тому, як районна влада розподіляла учнів по школах. Справжній прорив відбувся 2004 року, коли Рот розробив принцип добору, який допомагає пацієнтам знаходити донорів органів, а дітям у притулках – сім'ї.

15.7. Рівновага в підіграх Р. Зелтена

Райнгард Зелтен – німецький економіст, лауреат Нобелівської премії (1994) «за фундаментальний аналіз рівноваги в теорії некооперативних ігор» разом із американським дослідником Дж. Харсані. Варто відзначити, що Зелтен став першим німецьким економістом, який отримав Нобелівську премію, та є засновником теорії некооперативних ігор. Основні праці: «Розгляд моделі олігополії з інерцією попиту в

Райнгард Зелтен
(1930 – 2016)

теорії ігор» (1965), «Новий погляд на концепцію рівноваги в екстенсивних іграх» (1975), «Моделі стратегічної раціональності» (1988), «У пошуках кращого розуміння економічної поведінки» (1993).

Учений першим здійснив спробу розширити застосування концепції «рівноваги Неша», допрацював та удосконалив її, зокрема щодо некооперативних ігор із неповною інформацією, що мають більше однієї рівноваги. Принципова ідея полягала у використанні суворіших умов гри, щоб не тільки зменшити кількість можливих рівноваг, а й уникнути рівноваг, безглузвих в економічному аспекті. Натомість концепція «рівноваги Неша» базувалася на наявності загроз або обіцянок із боку можливого конкурента, змушуючи інших гравців обирати певні стратегії поведінки, незважаючи на те, що ці загрози й обіцянки могли

бути помилковими, оскільки їх реалізація не входила в зацікавлення жодного гравця. Зелтен спробував вилучити подібні порожні погрози й обіцянки, запропонувавши рішення у формі так званої «досконалої рівноваги» (англ. perfect equilibria).

Відповідно до класичної економічної теорії, монополії втримують рівновагу на ринку та свої панівні позиції тому, що будь-який новий конкурент стикається із загрозою цінової війни, якщо він захоче ввійти на цей ринок. Цю загрозу враховують у концепції «рівноваги Неша», хоча її не можна серйозно брати до уваги, оскільки жодна з фірм не може собі дозволити вести торговельну війну. Увівши в концепцію рівноваги так зване «завершення підгри» (англ. subgame perfection), Зелтен продемонстрував вирішення цієї пробле-

ми в умовах конкуренції кількох продавців. Концепція Зелтена вимагає від гравців раціональної поведінки в будь-яких ситуаціях, урахувавши ті, які не можуть бути досягнуті лише раціональними діями. Водночас до уваги взято тільки ті загрози, які заслуговують довіри. Концепцію рівноваги Зелтена, як найбільш фундаментальне вдосконалення «рівноваги Неша», широко використовують в аналізі олігополії, зокрема у вивченні динаміки стратегічних взаємодій. Наприклад, між фірмами, які прагнуть домогтися панівних позицій на ринку, а також у дискусіях щодо ймовірності проведення певної економічної політики на рівні уряду.

У своїй праці «Розгляд моделі олігополії з інерцією попиту в теорії ігор» Зелтен розробив «чисту стратегію» з інтуїтивним вибором. Послідовно ускладнюючи й уточнюючи зазначену «рівновагу» додатковими умовами, дослідник розвивав її з погляду динаміки і наближав до умов реального життя. Зелтен на протилежних прикладах довів, що навіть точки рівноваги можуть бути викликані ірраціональною поведінкою. На думку вченого, тільки спеціальний клас точок рівноваги (Зелтен на-

Найбільш ефективний спосіб удосконалення прийняття рішень – це вдосконалення інтуїції. Вона більш придатна для практичного життя, оскільки надзвичайно рідко люди приймають рішення лише на основі даних і розрахунків.

Р. Зелтен, «Розгляд моделі олігополії з інерцією попиту в теорії ігор»

звав їх «справжніми», або «досконалими точками рівноваги») забезпечує насправді раціональну поведінку в безкоаліційній грі.

Зелтен сформулював поняття – «*рівновага тремтячої руки*» (англ. *trembling hand perfect equilibrium*), яке інтерпретує як принцип оптимальності в некооперативних іграх. Поняття являє собою «рівновагу Неша», що володіє додатковими властивостями стійкості до досить малих відхилень гравців від рівноважних стратегій. «Рівновага тремтячої руки», як і «рівновага Неша», існує в будь-якій некооперативній грі з кінцевою множиною стратегій гравців.

Поняття «рівновага Неша» поширено на *теорію динамічних ігор*. У цьому випадку кожен учасник вибирає стратегію (тобто план дій для кожного періоду гри), яка максимізує його виграти за заданих стратегій інших гравців. Основна проблема з «рівновагою Неша» полягає в тому, що в останньому періоді гри гравці можуть поводитися ірраціонально. Тоді, коли стає зрозуміло, що цей період гри останній, раніше обрана дія може виявитися ірраціональною (не максимізує вигоду).

Удосконалене поняття рівноваги, яке запропонував Зелтен, дає змогу позбутися непередбачених передумов під час вибору стратегії. Поняття «досконалої рівноваги Неша», або рівноваги в підіграх, передбачає, що стратегії, обрані гравцями, рівноважні за Нешем у кожній підгрі (тобто в кожній одноперіодній грі основної гри) незалежно від того, які дії були виконані раніше.

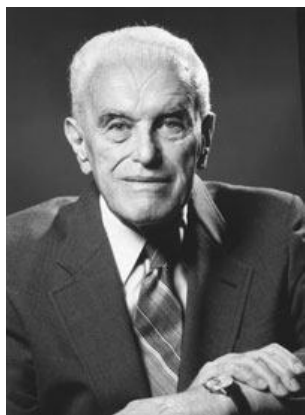
Саме Зелтен виявив можливість використання моделей у політиці. Рівновагу Неша можна застосовувати під час вивчення процесу ведення політичних переговорів і економічної поведінки, зокрема на олігопольних ринках¹. Його співпраця з американським політологом А. Пелмутером дозволила розробити так званий *сценарій пакетного методу* – систематизований спосіб створення простих моделей гри реальних міжнародних конфліктів, завдяки яким можна здійснювати експертні перевірки емпіричних фактів.

Зелтен працював у наукових і прикладних проектах, наприклад, у дослідницькій фірмі MATHEMATICA, що виконувала замовлення для американського Агентства з контролю над озброєнням та з питань роззброєння (ACDA). Кращі ігрові теоретики зустрічалися в Вашингтоні й досліджували проблематику ведення переговорів в умовах неповної інформації та ядерного стримування, що було надзвичайно актуально в часи «холодної війни».

15.8. Ігри в умовах неповної інформації Дж. Харсані

Поява в науці рівноваги Дж. Неша спричинила численні дослідження, що наближали її до реальної дійсності. На вдосконалення рівноваги Неша були спрямовані праці багатьох учених, з-поміж яких – Дж. Харсані, автор багатьох робіт з утилітарної етики, економіки добробуту, а також із галузі, що межує з економікою і моральною філософією.

¹ Форма організації ринку, де існує кілька виробників однорідного або диференційованого товару.

Джон Чарльз Харсані
(1920 – 2000)

Джон (Янош) Чарльз Харсані – американський економіст, лауреат Нобелівської премії (1994) «за фундаментальний аналіз рівноваги в теорії некооперативних ігор» разом із німецьким економістом Р. Зелтенем. Основні праці: «Ігри з неповною інформацією, зіграні байсіанськими гравцями» (1967), «Есе з етики, соціальної поведінки і наукового пояснення» (1976), «Рациональна поведінка та рівновага переговорів в іграх і соціальних ситуаціях» (1977), «Роботи з теорії ігор» (1982), «Загальна теорія вибору рівноваги в іграх» (у співавторстві із Р. Зелтенем, 1988).

Перші наукові роботи Харсані були присвячені проблемам використання функції корисності Неймана – Моргенштерна в економіці добробуту й етиці. Предметом дослідження вченого були складні ситуації, які трапляються за наявності асиметричної інформації. У грі з повною інформацією всі гравці знають переваги інших, а в грі з неповною інформацією вони потребують таких знань. Оскільки тлумачення «рівноваги Неша» базувалося на прогнозі, що гравці знають переваги інших, усі методи були не ефективні для аналізу ігор із неповною інформацією, незважаючи на те, що такі ігри повніше відображають стратегічні взаємозв'язки в реальному світі.

Ситуацію радикально змінили дослідження Харсані. У своїй праці «Ігри з неповною інформацією, зіграні байсіанськими гравцями» вчений уважав, що кожен гравець є одним із кількох «типів», а кожен тип відповідає набору можливих переваг для гравця і ймовірно розподіляє майже всіх гравців на типи. Тому кожен гравець у грі з неповною інформацією вибирає стратегію одного з таких типів. Харсані довів, що для кожної гри з неповною інформацією існує еквівалентна гра з повною інформацією. Тобто учений трансформував гру з неповною інформацією в гру з недосконалою інформацією. У такому разі гру можуть регулювати стандартні моделі.

Прикладом гри з неповною інформацією може бути ситуація, коли приватні фірми і фінансові ринки точно не знають переваг центрального банку щодо дилеми між інфляцією та безробіттям. Відповідно невідома і банківська політика щодо майбутніх відсоткових ставок. Взаємодію між очікуваннями і політикою центрального банку можна проаналізувати за допомогою методик Харсані. У найпростішому вигляді банк може або орієнтуватися на боротьбу з інфляцією і, отже, готуватися до обмежувальної політики з високими відсотковими показниками, або буде боротися з безробіттям за допомогою низьких відсоткових показників.

Дослідження Харсані заклали теоретичний фундамент для порівняно нової галузі економічної науки – економіки інформації, яка вважає, що суб'єкти економічних відносин приймають рішення на ринку або всередині організації, маючи доступ до різної

Я не грав у шахи впродовж кількох десятиліть. У якийсь момент я втратив більшість навичок у цій грі. Тоді я зрозумів, що багато хто з моїх конкурентів запам'ятовували кращі ходи, і я вчинив відповідно.

*Дж. Харсані,
«Роботи з теорії ігор»*

інформації, прагнуть вибрати оптимальну стратегію поведінки, не знаючи при цьому цілей (переваг) один одного. Цей клас завдань досить широкий, починаючи від контактів між власниками акцій і менеджерів компаній до різних інститутів. Наприклад, діяльність міжнародних організацій можна проаналізувати з позицій некооперативної гри з неповною інформацією.

□□□ □□□ □□□ □□□ □□□

Теорію ігор, як один із підходів у прикладній математиці, застосовують для вивчення поведінки людини в різних ситуаціях. Спочатку теорія ігор почала розвиватися в економічній науці, дозволивши зрозуміти і пояснити поведінку економічних акторів у різних ситуаціях. Пізніше її застосування було розширено на інші соціальні науки. На сьогодні теорію ігор використовують для пояснення поведінки акторів у політології, соціології та психології.

Теорія ігор і далі відіграє роль «поліції логіки», роблячи більш чітким неформалізований політологічний аналіз в експлікативних теоріях, зокрема неореалізмі. Передбачається, що держави проводять свою зовнішню політику, маючи на меті самозбереження і виживання у світі, повному анархії. Теоретико-ігровий підхід дає змогу ґрунтовніше відобразити мотивації різних суб'єктів міжнародних відносин.

Теорії ігор використовують, щоб з'ясувати, як будуть розвиватися події, як люди і організації діють у реалізації своїх інтересів. Теоретико-ігрова модель розглядає варіанти для різних гравців, визначає їхній імовірний курс дій, оцінює їхню здатність впливати на інших і, отже, передбачає хід подій. Однак прогнози помиляються, коли люди несподівано піддаються «нераціональним емоціям», зокрема ненависті, а не слідуєть раціональній стратегічній поведінці.

У політичній науці теорія ігор має своїх прихильників і критиків. Проте, більшість убачає великий потенціал теорії ігор як евристичного механізму для розуміння основних політичних явищ. Критики навпаки стурбовані обмеженнями теорії ігор: чи можна вважати людей раціональними та розумними? як ми можемо виміряти «виграш»? (Наприклад, 1 рік у в'язниці може видатися інакшим молодикові, чия дружина щойно народила дитину, ніж 40-річному чоловікові, у якого немає сім'ї). Більшість моделей теорії ігор обмежені кількістю гравців до 2 або 3. Як прийняття рішень змінюється, якщо кількість гравців збільшується?

На сьогодні прикладні теоретико-ігрові дослідження міжнародних відносин проводять у наукових центрах, які працюють у царині стратегічного вивчення міжнародних конфліктів, проблем війни та миру, міжнародних переговорів і співробітництва. Провідна роль належить низці установ: корпорація RAND, Массачусетський технологічний інститут, Каліфорнійський університет, Інститут прикладного системного аналізу в Лаксенбурзі (Австрія), Центр вивчення раціональності Університету Єрусалима (Ізраїль).

Основні публікації з цієї тематики виходять у провідних журналах із політології («American Journal of Political Science», «American Political Science Review», «World

Politics», «International Studies Quarterly»), з міжнародних переговорів, конфліктів («International Negotiations», «Negotiation Journal», «Journal of Conflict Resolution», «International Organization»), в економічному журналі («Econometrica») і спеціалізованому журналі з теорії ігор («International Journal of Game Theory»).

Теорія ігор допомагає вирішити низку практичних проблем і знайти відповідь на питання про те, як обмежити розширення військової присутності Росії на сході України, як вибудувати відносини з регіональними державами (Польщею та Туреччиною), яку політику вести Україні під час Нормандського формату чи Мінських переговорів, які потенційно можливі політичні коаліції в парламенті тощо. Однак на сьогодні бракує навичок прикладного використання теорії ігор у політологічному аналізі, оскільки в навчальних планах українських вишів відсутня відповідна дисципліна для політологів і міжнародників.

Питання для самоконтролю

1. Що таке гра? Інтрепретуйте це поняття, надавши йому політологічного звучання.
2. Яку гру називають грою з нульовою сумою?
3. Що таке чиста стратегія?
4. У чому полягає принцип мінімаксу?
5. Чому теорія ігор вимагає від суб'єктів раціональної поведінки?
6. Поясніть сутність змішаної стратегії?
7. Що називають рішенням гри в змішаних стратегіях?
8. Як Ви розумієте зміст корисної стратегії?
9. Що стверджує основна теорема теорії ігор?
10. Як неповна інформація впливає на результат гри?
11. Чим відрізняються кооперативні та некооперативні ігри?
12. Що таке «рівновага Неша»? Поясніть на прикладі дилеми ув'язненого.
13. Складіть матрицю для ігрової ситуації та поясніть вибір дій кожного з гравців: прийняття постійними членами РБ ООН рішення щодо резолюції, яка засуджує ядерну зброю та закликає до її знищення.
14. Складіть вичерпний перелік можливих дій гравців у такій ситуації: незалежний кандидат балотується до парламенту в одномандатному окрузі, а йому конкуренти – кандидати від двох основних партій.
15. Яка з присутніх у Парламенті України група депутатів має найбільший індекс влади (впливу) під час прийняття законопроектів? Обчисліть індекс впливу кожної групи народних депутатів, використовуючи індекс Шеплі – Шубіка. Поясніть результат.

Література

Алескеров Ф. Т. Роберт Ауман и Томас Шеллинг – Нобелевские лауреаты по экономике 2005 г. / Ф. Т. Алескеров // Экономический журнал Высшей школы экономики. – 2005. – Т. 9. – № 4. – С. 566-572.

Алескеров Ф. Т. Выборы. Голосование. Партии / Ф. Т. Алескеров, П. Ордешук. – М. : Академия, 1995. – 208 с.

Белянин А. Томас Шеллинг, Роберт Ауман и теория интерактивных взаимодействий / А. Белянин // Вопросы экономики. – 2006. – № 1. – С. 4-21.

Біла С. О. Інституціональні теорії еволюції суспільного розвитку в працях лауреатів Нобелівської премії : [Г. Мюрдаль, Дж. Б'юкенен, Р. Коуз, Д. Норт, Дж. Неш, Дж. Харшані, Р. Зелтен] / С. О. Біла // Держава та регіони. – Сер. : «Економіка та підприємництво». – 2008. – № 1. – С.9-14.

Боришполец К. П. Методы политических исследований : учеб. пособ. / К. П. Боришполец. – М. : Аспект Пресс, 2005. – С. 101-103.

Дегтерев Д. Теория игр и международные отношения / Д. Дегтерев, А. Дегтерев // Мировая экономика и международные отношения. – 2011. – № 2. – С. 79-89.

Довбенко М. В. Селтен Рейнхард (Німеччина) / М. В. Довбенко // Видатні незнайомці: (наукові ідеї, здобутки та життя економістів – лауреатів Нобелівської премії) / М. В. Довбенко. – К. : [б.в.], 2000. – С. 254-257.

Довбенко М. В. Современные экономические теории в трудах нобелиантов : учеб. пособ. / М. В. Довбенко, Ю. И. Осик. – М. : Изд-во «Академия естествознания», 2011. – 305 с.

Заостровцев А. П. Теория общественного выбора и конституционная политическая экономия / А. П. Заостровцев. – СПб. : Изд-во СПбГУ ЭФ, 2009. – 202 с.

Захаров А. В. Теория игр в общественных науках : [учеб.] / А. В. Захаров. – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2015. – 304 с.

Зельтен Р. Общая теория выбора равновесия в играх / Р. Зельтен, Дж. Харшаньи; [пер. с англ. Ю. Донца, Н. Зенкевича, Л. Петросяна, А. Лукьяновой, В. Должикова; под ред. Н. Зенкевича]. – СПб. : Экон. школа, 2001. – 424 с.

Катренко А. В. Теорія прийняття рішень / А. В. Катренко, В. В. Пасічник. – К. : Видавнича група ВНВ, 2009. – 440 с.

Корнієнко В. О. Моделювання процесів у політико-комунікативному просторі / В. О. Корнієнко, С. Г. Денисюк, А. А. Шиян. – Вінниця : УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2009. – 185 с.

Нагайцев В. В. Методология анализа социальных конфликтов в контексте современной теории игр / В. В. Нагайцев // Известия Алтайского гос. ун-та. – 2006. – № 2. – С. 71-73.

Небава М. І. Теорія корпоративного управління: вузлові питання / М. І. Небава. – К. : ЦНЛ, 2004. – 295 с.

Олейник В. В. Распределение влияния между фракциями и группами в Верховной Раде Украины (1990–2012 гг.) : препринт WP7/2013/08 / В. В. Олейник, В. Н. Лебедюк ; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2013. – 76 с.

Політична наука: методи досліджень : підр. / за ред. О. А. Габрієляна. – К. : Академія, 2012. – 320 с.

Цыганков П. А. Теория международных отношений : учеб. / П. А. Цыганков. – М. : Гардарики, 2002. – С. 70-74.

Шеллинг Т. Стратегия конфликта / Т. Шеллинг. – М.: ИРИСЭН, 2007. – 366 с.

Шиманська О. Новаторський аналіз рівноваги в теорії ігор та його застосування в економіці : [Дж. Неш, Дж. Харшані, Р. Зелтен] / О. Шиманська // Вісн. Терноп. нац. екон. ун-ту. – 2009. – Вип. 2. – С. 117-121.

Шпиґа С. Гра на виліт / С. Шпиґа // Куншт. – 2016. – № 3. – С. 32-35.

Clarke K. Modernizing Political Science: A Model-Based Approach / K. Clarke, D. Primo // Perspectives on Politics. – 2007. – Vol. 5. – Issue 4. – P. 741-753.

Ericson R. Ukraine Crisis 2014: A Study of Russian-Western Strategic Interaction / R. E. Ericson, L. A. Zeager // Peace Economics, Peace Science and Public Policy. – 2015. – Vol. 21. – Issue 2. – P. 153–190.

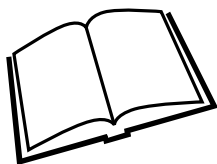
Gates S. Games, Information and Politics. Applying Game Theoretic Models to Political Science / S. Gates, B. Humes. – Ann Arbor : The University of Michigan Press, 1997. – 192 pp.

James D. Morrow Game Theory for Political Scientists / D. James. – Princeton: Princeton University Press, 1994. – 400 pp.

Powell R. Bargaining Theory and International Conflict / R. Powell // Annual Review of Political Science. – 2002. – Vol. 5. – P. 1-30.

Tsebelis G. Veto Players: How Political Institutions Work / G. Tsebelis. – Princeton : Princeton University Press, 2002. – 344 pp.

ТЕМА 16

КОМПАРАТИВНИЙ МЕТОД У ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ: АНАЛІЗ ПІДХОДІВ ПРЕДСТАВНИКІВ

16.1. Сутнісні характеристики компаративно-політологічного підходу

16.2. Становлення порівняльно-політологічного напрямку (кін. ХІХ – 20-ті рр. ХХ ст.): Е. Фрімен, Дж. Брайс

16.3. Порівняльний метод у політичних дослідженнях довоєнного періоду (30–40-і рр. ХХ ст.): К. Шмітт, Г. Дж. Ласкі, А. Зігфрід, Г. Файнер, К. Й. Фрідріх

16.4. Р. Макрідіс та Еванстонський семінар (50-ті рр. ХХ ст.): оновлення підходу

16.5. Г. Екстайн і Т. Гур: теоретичне поглиблення напрямку та власна версія теорії конгруентності

16.6. Компаративно-політологічні дослідження в Європі 60–70-х рр. ХХ ст. С. Роккан

16.7. Експансія компаративного підходу в політології (70–80-ті рр. ХХ ст.): Г. Алмонд, С. Верба, С. Гантінгтон, Б. Андерсон

16.8. Сучасні компаративно-політологічні дослідження (90-ті рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.): Дж. Сарторі, А. Лійнгарт, П. Шаран

16.1. Сутнісні характеристики компаративно-політологічного підходу

Порівняння та співставлення як методи політичного дослідження є такими ж давніми, як і вивчення політики. Ними користувався вже Арістотель, коли разом зі своїми учнями провів дослідження суспільно-політичного ладу 158 давньогрецьких міст-полісів. Порівняльне або ж компаративне (англ. *compare* – порівнювати) політичне дослідження, починаючи з перших своїх етапів, об'єднувало ідеї політичної філософії та політичної теорії з емпіричними подіями та явищами. Найпершою провідною темою таких досліджень стала влада, а акцент був зроблений на відмінностях політичних систем і засобах її організації в різних державах. Отже, порівняльний аналіз завжди займав важливе місце в політичних дослідженнях.

У найбільш загальному плані сутність компаративного підходу в політичній науці може бути визначена як *систематизоване дослідження світових політичних сис-*

тем на основі порівняння, що здійснюється з метою визначення спільних і відмінних рис. Утім, за допомогою порівняльного методу можна вивчати широкий спектр політичних питань, пов'язаних із відповіддю на питання: чому одні країни стабільні та процвітаючі, у той час як інші – відстають за темпами розвитку; чому різні типи управління домінують у тих чи інших регіонах; як конкретні індивіди або групи людей можуть впливати на публічну політику і т. д. Тобто, використання компаративного методу уможливило глибину та аналітичність політологічного аналізу, включення конкретних досліджень (регіональних або секторальних) у ширший контекст.

Способи порівняння, які застосовуються в політології, досить різноманітні. До провідних належать: *порівняльно-зіставний метод*, орієнтований на вияв природи різнорідних об'єктів; *історико-типологічне* та *історико-генетичне* порівняння. Мистецтво компаративістики полягає в умілому використанні й комбінуванні всіх цих методів, проте в порівняльних політологічних дослідженнях найчастіше застосовується перший названий із них. За допомогою порівняння визначаються кількісні й якісні характеристики предметів, явищ, класифікується, упорядковується, оцінюється зміст тих або інших процесів. Абсолютно природно розглядати політичні інститути, процеси та явища, співвідносити їх з подібними в інших країнах або історичних епохах. Сам принцип порівняння властивий більшості політологічних досліджень, особливо це стосується класифікації та типізації.

Методологія застосування порівняння в політології – загальнотеоретична конструкція, закладена в основу всього дослідження і є основою дослідження, задані рамкові умови, відповідно до яких в порівняльному ключі здійснюються постановка мети та завдань дослідження, визначаються методи збору інформації, способи її обробки й аналізу, формуються висновки та узагальнення. Метод порівняння – точковий спосіб отримання конкретного знання, який є процедурою зіставлення за принципом «у нас – у них». Американський учений Ч. Реджин вважає, що порівняльний метод у суспільно-політичних дослідженнях – це перш за все порівняння великих макросоціальних одиниць, але самі «одиниці аналізу» в політичній компаративістиці можуть розумітися по-різному: це можуть бути і системи в цілому, і окремі підсистеми, і елементи систем, і інститути, і процеси тощо.

Типи компаративних досліджень, які можуть застосовуватися в політології, досить різноманітні. Так, російський учений Л. Сморгунів класифікує порівняльні дослідження виходячи з параметрів простору та часу, поділяючи їх на: *монографічні* (окремий випадок), *бінарні* (порівняння двох країн), *регіональні* (порівняння більше двох країн), *глобальні*, *крос-темпоральні* (синхронні чи асинхронні, секторальні і лонгітюдні). Типологізацію порівняльних досліджень, яка претендує на універсальність, пропонує російський дослідник М. Ільїн. Він виділяє такі типи порівнянь:

- *морфологічний* – передбачає зіставлення явищ, які розглядаються за формою, переважно за структурою та функціями. Використовуються при дослідженні політичних систем, інститутів, тобто формалізованих структур;
- *субстанційний* – базується засновано не на порівнянні форм (структур), а на їх наповненні (матерії, субстанції). Використовуються для порівнянь політичних об'єктів, які мають суперечливу, аморфну структуру, такі, наприклад, як політична культура;

Тема 16. Компаративний метод у політичній науці: аналіз підходів представників

- *міфологічний* – порівняння синтетичних категорій та антикатегорій. Наприклад, категорії Європа, Захід, цивілізація та парні категорії Азія, Схід, варварство;
- *міфологічний* – передбачає аналіз за обраними дихотомічними парами, які можуть мати певне ідеологічне значення, що в свою чергу може привести до стандартизації деяких наукових результатів, незважаючи на те, що вони будуть доведені емпірично.

Американський політолог Б. Петерс класифікує порівняльне дослідження за такими параметрами:

- за поділом об'єктів дослідження на одиничні та чисельні, та за опозиційністю якісних і кількісних методів аналізу: одиничні описи політики країн;
- аналіз схожих процесів та інститутів в обмеженому числі країн, відібраних за аналітичними обставинами;
- використання типологій та інших форм класифікаційних схем, як для порівняння груп країн, так і для прояснення внутрішньої політики в окремих країнах;
- статистичний або дескриптивний аналіз сукупності країн, виокремлених за географічним або еволюційним показниками, для перевірки будь-якої гіпотези про співвідношення перемінних «вибірки», що розглядається;
- статистичний аналіз загальносвітового рівня, спрямований на виявлення структур і/або тестування відносин у всьому масиві політичних систем.

Типологізувати порівняльні дослідження можна також і за об'єктами, що розглядаються: порівняння політичних інститутів (держави, партії, групи інтересів і т. д.) і порівняння політичних процесів (трансформація, модернізація, прийняття рішень і т. д.). Необхідно розрізняти також порівняння відносно стабільних і нестабільних (динамічних) явищ.

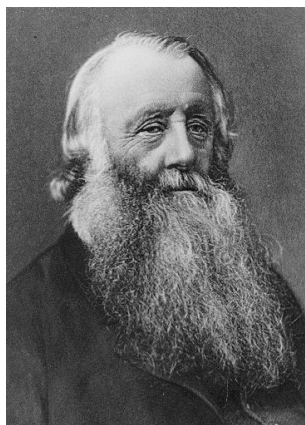
Перед тим почати порівнювати, дослідник повинен керуватися одним із двох принципів відбору країн (об'єктів) для аналізу: 1) принципом максимальної подібності систем; 2) принципом максимального розходження систем. Якщо ми порівнюємо схожі країни (об'єкти), то зосереджуємо увагу на відмінностях, а якщо ми порівнюємо різні країни (об'єкти), то на подібностях.

Таким чином, застосування компаративного підходу в політологічних дослідженнях має свої особливості, які розкриваються в меті, методології та методах порівняння.

16.2. Становлення порівняльно-політологічного підходу (кін. XIX – 20-ті рр. XX ст.): Е. Фрімен, Дж. Брайс

Становлення порівняльного методу як методологічної матриці політичного дослідження розпочалося з описового підходу, який успішно застосовував перший професор історії та політичної науки Колумбійського коледжу *Ф. Лібер*, із діяльністю якого зазвичай пов'язують впровадження історико-порівняльного методу в політичні дослідження.

У науковий обіг поняття «порівняльна політика» (англ. comparative politics) увів британський історик, професор Оксфордського університету *Едвард Фрімен*. Основні

Едвард Фрімен
(1823–1892)

роботи: «Історія норманського завоювання» (1867–1879), «Розвиток англійської Конституції» (1872), «Порівняльна політика» (1873), «Османська влада в Європі, її природа, ріст та падіння» (1877), «Історична географія Європи» (1881), «Методи дослідження історії» (1886), «Основні етапи європейської історії» (1887) та ін.

Особливу значимість має праця Фрімена «Порівняльна політика». Вона включає курс із шести лекцій, прочитаних на початку 1873 р. в Королівському інституті, а також лекцію про єдність історії, прочитану в Кембриджі. Предметом даного курсу було порівняльне вивчення політичних інститутів і форм правління, насамперед тих, що «належать до часів і країн надзвичайно віддалених один від одного». Фрімен вважав, що потрібно лише трохи поміркувати та підкріпити роздуми деякою практикою досліджень відповідного роду, щоб «легко углядіти дійсну схожість, приховану поверхневою відмінністю». Порівняльне дослідження, на думку вченого, може стосуватися трьох типів подібності. *Перший* тип пояснюється прямими запозиченнями, *другий* – подібністю умов середовища, а *третій* (найцікавіший для Фрімена) – генетичною спільністю. У своїй книзі вчений звернувся до порівняльно-історичного мовознавства як до джерела методологічних установок і зразка наукової творчості при порівняльному вивченні політичних інститутів і форм правління. Він намагався виявити та пояснити подібні риси різних народів і держав їх походженням із спільних коренів. Уже тоді (1873 р.) Фрімен висловив переконання, що порівняльний метод у політичній науці дає значні перспективи відкриття універсальних законів за допомогою глобальних досліджень.

Особливу популярність «порівняльна політика» отримала в США. Саме порівняльно-історичний і правовий аналіз політичних інститутів стає основним методом академічної політичної науки в США у другій половині XIX століття. Заслужують на увагу праці американського політолога і державного діяча, 28-го президента США *В. Вільсона* «Держава. Елементи історичної та практичної політики» (1889), американського політолога *Дж. Берджеса* «Політична наука та порівняльне конституційне право» (1890), в яких застосований порівняльний аналіз. Згадані дослідження базуються на формально-легальному описі політики як інституційної сфери, що спирається на формалізовані норми та принципи.

У такому ж позитивістському (описовому) дусі написані роботи європейських вчених *О. Гірке* та *М. Ковалевського*. Однією з найвідоміших робіт стала книга правознавця, історика і політолога *М. Острогорського* «Демократія і організація політичних партій» (1898).

Якщо моя книга має якусь особливість, то це – її метод. Вона є порівняльним вивченням. Це спроба застосувати метод, який вважається таким продуктивним у природничій науці, до політичної науки й юриспруденції.

Дж. Берджес, «Політична наука та порівняльне конституційне право»

Характерний для тих часів підхід до порівнянь найбільше увиразнився в працях англійського державного діяча, історика, політолога, правознавця *Джеймса Брайса*. Основні роботи: «Священна Римська імперія» (1864), «Американська республіка» (1888), «Синя книга» (1916), «Сучасні демократії» (1921).

Власне наукове кредо Брайс сформулював у праці «Сучасні демократії». На його думку, завдання дослідника полягає не в тому, щоб пропонувати теорії, а в тому, щоб узагальнювати дані: «Те, що нам необхідно – це факти, факти, і ще раз факти». Книга Брайса виявилася практично єдиним прикладом наукового обговорення методології порівняльних досліджень на той час.

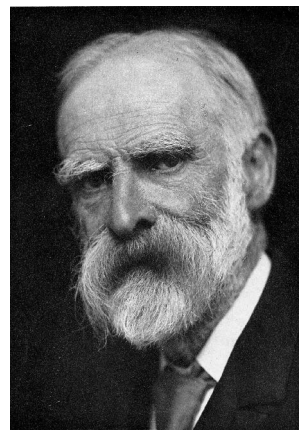
Брайс підкреслює: «Існують два методи розгляду предмета. Один використовувався моїми попередниками. Він полягає в систематичному описі рис демократичного правління в цілому, використовуючи факти окремих демократій як ілюстрації запропонованих принципів. Інший метод, прославлений Монтеस्क'є і Токвілем, безпосередньо пов'язує його з ключовими конкретними феноменами людського суспільства, дозволяючи йому слідувати за аргументами й оцінювати критику, оскільки останні тісніше пов'язуються в нашій пам'яті з фактами, які їх зумовили».

Крім того, він був одним із перших, хто спробував поставити питання про сутність демократії та відзначив той факт, що науковці припинили її (демократію) вивчати з причини звичності, ніби зрозумілості. Брайс ідеалізував американську демократію, спираючись на порівняння обмеженої кількості країн, насамперед США, Канади, Австралії та Нової Зеландії, Франції та Швейцарії.

У цілому, період другої половини XIX – 20-х років XX століття позначений впровадженням компаративного методу в дослідження політичних проблем, проте основним недоліком його застосування була методологічна невизначеність, описовість, формальність, обмеження незначним переліком досліджуваних країн.

16.3. Порівняльний метод у політичних дослідженнях довоєнного періоду (30–40-і рр. XX ст.): К. Шмітт, Г. Дж. Ласкі, А. Зігфрід, Г. Файнер, К. Й. Фрідріх

Ситуація в методології компаративних політичних досліджень починає змінюватися на початку 30-х років XX століття. Саме в ці часи в політичній науці починає панувати інституціоналізм. Вивчалися і порівнювалися конституції та поправки до них, форми державного устрою, управління, владних повноважень, юридичних і законодавчих механізмів у різних країнах, розподіл влади між державою і суспільством, центральною та місцевою владою, адміністрацією і бюрократією, процедури голосування, роль громадської думки та преси та ін. У число прихильників цього напрямку входять багато вчених, зокрема німецький дослідник К. Шмітт.

Джеймс Брайс
(1838–1922)

Карл Шмітт
(1888–1995)

Карл Шмітт – німецький юрист, політолог і філософ. Він мав неоднозначну репутацію в науковому світі з причин співробітництва з нацистами під час Другої світової війни. Основні праці: «Політичний романтизм» (1919), «Диктатура» (1921), «Політична теологія» (1922), «Духовно-історичний стан сучасного парламентаризму» (1923), «Поняття політичного» (1927), «Вчення про конституцію» (1928), «Гарант конституції» (1930), «Легітимність та легальність» (1932), «Простір і великий простір у праві народів» (1940), «Державний суверенітет та відкрите море» (1941), «Земля і море» (1942), «Номос Землі» (1950), «Теорія партизана» (1964).

Політика в розумінні Шмітта є втіленням волі народу, що виражається в різних формах юридичної, економічної і соціально-політичної сфер. Вона безпосередньо пов'язується з історичною специфікою того чи іншого суспільства або держави, традиції та минуле яких, на думку вченого, концентруються та виявляються в політиці.

Сутність і критерій політичного – уміння розрізнати друзів та ворогів. Якщо немає такого розрізнення – немає політичного життя. Причому ворог у Шмітта не є символом чи абстракцією, це реальність, частина буття. Розподіл за принципом «друг – ворог» стосується в першу чергу міждержавних відносин, але подібний підхід розповсюджується й на внутрішньополітичну сферу.

Пара «друг – ворог» є політичною необхідністю для існування політично повноцінного суспільства, вона повинна бути прийнята й осмислена. Це політичний імператив історії, – вважав Шмітт.

Однією з найбільш блискучих і водночас суперечливих сторін концепції вченого є принцип «виняткових обставин», зведений у ранг політико-юридичної категорії. Це момент, коли політичне рішення приймається в ситуації, яка не може більше бути регламентована звичайними юридичними нормами. Рішення у «виняткових обставинах» передбачає поєднання безлічі різноманітних чинників, враховуючи традиції, історичне минуле, культуру, спонтанне волевиявлення, героїчне подолання, пристрасний порив, раптовий прояв глибинних енергій. Справжнє рішення приймається саме в стані «розриву» юридичних і соціальних норм.

Шмітту також належить ідея «Великого простору», сенс якої полягає в окресленні географічних регіонів, у рамках яких різноманіття політичного самовиявлення конкретних народів і держав, що входять до складу цього регіону, може знайти гармонійне і несуперечливе узагальнення, виражене у «Великому Геополітичному Союзі».

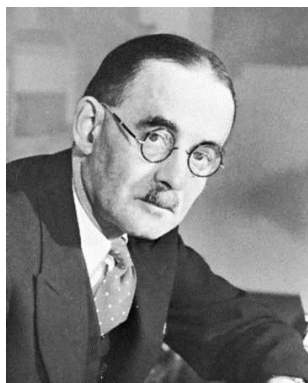
У цей же хронологічний період у Великій Британії прихильниками інституційно-

Народ існує політично тільки в тому випадку, якщо він утворює незалежну політичну спільність і якщо він при цьому протиставляє себе іншим політичним спільнотам, як раз в ім'я збереження свого власного розуміння своєї специфічної спільності.

К. Шмітт, «Поняття політичного»

Тема 16. Компаративний метод у політичній науці: аналіз підходів представників

го підходу до компаративних політологічних досліджень були Г. Дж. Ласкі, А. Дженнінгс, Е. Баркер.

Гарольд Джозеф Ласкі
(1893–1950)

Гарольд Джозеф Ласкі – британський політолог, діяч Лейбористської партії. Основні праці: «Основи суверенітету» (1921), «Влада в сучасній державі» (1919), «Дослідження проблеми суверенітету» (1917), «Грамматика політики» (1925), «Свобода в сучасній державі» (1930), «Демократія в кризі» (1933), «Держава в теорії і практиці» (1935), «Парламентське управління в Англії: коментарі» (1938), «Американська демократія» (1948).

У наукових працях 1920-х – початку 1930-х років Ласкі проявив себе як один із теоретиків так званого «демократичного соціалізму» та закликав до зміни суспільства не революційним шляхом, а через моральне самовдосконалення людини та примирення класів за поступових соціальних реформ. Хоча у подальшому вчений став песимістичне ставитися до можливості досягнення соціалізму демократичним шляхом. В роботах «Демократія в кризі» та «Держава в теорії і практиці» Ласкі стверджував, що навіть в Англії насилля буде супроводжувати перехід від капіталізму до соціалізму. Останні роки його життя були присвячені дослідженню конфлікту між США і СРСР.

Компаративний метод у політологічних дослідженнях застосовували і французькі вчені, насамперед А. Зігфрід, а також Л. Дюгі.

Андре Зігфрід заклав основи сучасної французької політичної науки та політичної географії. Основні роботи: «Демократія в Новій Зеландії» (1904), «Канада. Дві раси» (1906), «Англія» (1924), «США сьогодні» (1928), «Британський криза в ХХ столітті» (1931), «Канада – міжнародна держава» (1937), «Картина Сполучених Штатів» (1954), «Швейцарія – свідок демократії» (1956).

Праця Зігфріда «Політична картина Західної Франції в Третій Республіці» (1913) започаткувала розвиток електоральної географії та соціології у Франції. Представницькі аспекти демократії як основи внутрішньої геополітики також знайшли своє відображення в роботах ученого.

Уже в першій науковій роботі 1904 р., присвяченій вивченню Нової Зеландії, вчений демонструє свій метод дослідження, який полягає у цілісному вивченні країни з урахуванням її географії, клімату, історії, психологічних рис і характеру населення, специфіки її політичних, соціальних інститутів.

Подібно Токвілю, Зігфрід засновує свій аналіз на дослідженні місця країни в світі. Так, щодо Нової Зеландії, то він прагне зрозуміти роль і значення в житті країни

Андре Зігфрід
(1875–1959)

іммігрантів із середнього класу Великої Британії, ізоляція яких у новозеландському суспільстві, а також достатньо висока матеріальна забезпеченість, створювали можливість для прояву ініціативи та творчості.

Аналізуючи становище Великої Британії, Зігфрід відзначає той факт, що більшість населення, включаючи і трудові верстви, розділяло імперську ідею, якою керувалася в своїй політиці еліта. Населення країни вірило в можливість і далі жити за рахунок отримання доходів від дивідендів, які отримувала Велика Британія від колоній. У випадку США успіх та процвітання країни забезпечувалися за рахунок духу ініціативи, притаманного значній частини населення країни, проте цей дух міг отримати свій розвиток лише в обстановці відсутності війн і загроз для мирного життя. Велич Америки народилася з прагнення отримати вигоду з виняткової позиції і виняткової долі цієї країни. Вивчаючи провідні країни світу, Зігфрід звертав увагу на походження населення, вплив соціальних структур та інститутів на місце країни у світі.

У США прихильниками порівняльного методу в політичних дослідженнях у цей хронологічний проміжок були *Г. Файнер* та *К. Фрідріх*.

Герман Файнер – англо-американський політолог, професор соціальних наук Чиказького університету (США). Основні наукові праці: «Іноземні уряди в дії» (1921), «Теорія і практика сучасного управління» (1932), «Призначення Америки» (1947), «Системи правління великих європейських держав: порівняльне дослідження урядів та політичної культури Великобританії, Франції, Германії та Радянського Союзу» (1956), «Президентство: криза та відродження» (1960), «Основні уряди сучасної Європи» (1962).

Відзначимо ідею Файнера про можливість об'єднання низки країн із створенням наднаціонального уряду, яке він вважав цілком ймовірним, принаймні для західноєвропейських країн («Призначення Америки», 1947).

Його внесок у розвиток порівняльної політології полягає, *по-перше*, в тому, що він одним із перших запровадив в університетах Великої Британії викладання курсів порівняльної політології та управління суспільством як академічні предмети, що сприяло визнанню цього наукового напрямку. *По-друге*, базуючись на методології інституціоналізму, науковець досліджував політичні інститути як в їх легальній формі, так із боку їх функціонування, порівнюючи США, Велику Британію, Францію, Германію, що, безумовно, сприяло розвитку компаративного методу в політології.

Карл Йоахім Фрідріх – американський політолог німецького походження, почесний професор Гарвардського університету. Основні роботи: «Конституційне правління та політика: природа та розвиток» (1937), «Конституційне правління та демократія: теорія та практика Європи та Америки» (1941), «Військова адміністрація» (1950), «Тоталітарна диктатура й автократія» (у співавторстві зі З. Бжезінським, 1956), «Людина та її уряд: емпірична теорія політики» (1963), «Патологія політики...» (1972).

Герман Файнер
(1898–1969)

У роботі «Тоталітарна диктатура й автократія» Фрідріх і Бжезінський відмовилися від абстрактного аналізу та застосували компаративний підхід до дослідження тоталітаризму, визначивши сукупність ознак даного політичного режиму, загальних для фашистських країн та СРСР сталінського періоду.

Отже, у визначений хронологічний період дослідники, які використовували методологічні можливості компаративістики у своїх працях фактично абсолютизували роль формальних інституцій та нівелювали значення неполітичних детермінант політичної поведінки. З одного боку, політичну поведінку індивіда найчастіше розуміли як майже повністю зумовлену інституційними рамками, тими соціальними структурами, в які вписаний індивід та які детермінують конкретні методи досягнення його індивідуальних цілей. З іншого боку, вплив звичок, традицій визнавали не меншим, ніж вплив формальних законів. Як наслідок, індивід був позбавлений свободи у прийнятті рішень і зверненні дій.

Карл Йоакім Фрідріх
(1901–1984)

16.4. Р. Макрідіс та Еванстонський семінар (США, 50–ті рр. ХХ ст.): оновлення підходу

Новий етап розвитку компаративного підходу в політології розпочався у 50-х роках. Методологічному оновленню та підвищенню зацікавленості вчених до порівняльних досліджень сприяло кілька чинників:

- необхідність набути знання про політичний устрій і механізми функціонування існуючих держав світу, а не лише США, Англії та частково Франції;
- зростаюча взаємозалежність держав, вплив внутрішніх подій в одній державі на події в інших, уроки Другої світової війни;
- розпад колоніальної системи, звільнення багатьох країн Африки та Азії в 50-х – на початку 60-х років, зміна стосунків між колишніми колоніями та монополіями;
- науковий вплив європейських суспільствознавців, які виїхали напередодні та під час Другої світової війни до США (Г. Аренд, К. Дойч, Л. Козер, П. Лазарсфельд, Л. Лоуенталь, Г. Моргентау, Г. Маркузе, Ф. Нойман, Л. Стросс, Й. Шумпетер та ін.);
- розвиток власне політології, розширення її емпіричної бази, що стимулювало подальший теоретичний розвиток компаративних досліджень.

Центром руху за оновлення компаративного підходу в політології став *Еванстонський семінар* у Північно-Західному університеті (1952 р., Еванстон, США), який проходив під егідою Ради зі здійснення досліджень в галузі соціальних наук (SSRC), що відіграла в той час роль драйвера всіх досліджень, які здійснювалися в політичній науці. Ідейним лідером семінару був американський політолог *Рой Макрідіс*.

Основні праці: «Порівняльне дослідження систем правління» (1954), «Порівняльне дослідження політики» (1955). Учений критикував попередній етап розвитку порівняльних політичних досліджень за обмеженість вивченням країн Західної Європи, описовість, формалістичність тощо.

Макрідіс, використовуючи документи Еванстонського семінару та наслідки активного обговорення його результатів, сформулював *основні вимоги порівняльного методу*:

- співставлення передбачає абстракцію, конкретні ситуації чи процеси не можуть порівнюватися, оскільки кожний суб'єкт політичного життя є унікальним, порівнювати їх означає підбирати певні типи та поняття, тобто унікальні суб'єкти порівнюються не між собою, а з певною матрицею, ідеальним типом;
- перед порівнянням потрібно визначити критерії релевантності окремих компонентів політичної чи соціальної ситуації, проблеми, що аналізуються;
- необхідно встановити критерії для адекватної репрезентації окремих компонентів, що досліджуються;
- необхідно сформулювати гіпотези, що походять або від формулювання проблеми, або від контексту концептуальної схеми;
- гіпотеза буде доведена (верифікована) лише за умови одночасної фальсифікації;
- краще формулювати серії гіпотез, ніж окремі;
- компаративні дослідження, навіть якщо вони не призводять до появи певної загальної теорії політики, однаково сприяють розвитку теорії за допомогою збагачення наукової уяви за рахунок формулювання гіпотез, виявлення засобів для їх перевірки, пояснень того, що було виявлено;
- важливість попередніх класифікаційних схем ще до формулювання гіпотез.

Макрідіс із застосуванням порівняльного методу досліджував такі явища, як політичні режими, прийняття управлінських рішень. Учений виокремлює та розглядає три типи політичних рішень: 1) *фундаментальні* (суттєво змінюють існуючу політичну систему (легітимні та нелегітимні)); 2) *законодавчі* (стосуються прав та обов'язків багатьох членів суспільства (наприклад, закони)); 3) *адміністративні* або *судові* (рішення, які стосуються окремих, індивідуальних випадків, є технікою застосування рішень другого типу до конкретних ситуацій).

Заслуговує на увагу думка Макрідіса про динамічність і розвиток політичних систем як тих країн, що розвиваються, так і розвинутих індустріальних, оскільки змінюються середовище, еліти, правила гри тощо. При цьому, під політичною системою Макрідіс розумів офіційний механізм, за допомогою якого проблеми та рішення на законних підставах виявляються, опрацьовуються та приводяться в дію.

У цілому, Еванстонський семінар та Р. Макрідіс фактично підштовхнули процес наукової легітимації компаративних досліджень у політичній науці. У заяві, опублікованій у 1953 р. в «Американському огляді політичної науки» («American Political Science Review»), члени семінару звинуватили тогочасну політологію у відриві від реалій політичного життя, переважно описовому характері та запропонували використання науково-порівняльного методу як засобу подолання цих обмежень.

У 50-х роках ХХ століття порівняльні політологічні дослідження базувалися на двох підходах – біхевіоральному та системному. Біхевіоральний підхід спирався на інтерпретацію владних відносин виходячи з природи людини, яка доступна для дослідження за допомогою наукових методів. Ця методологія визнавала безумовну першочерговість політичної поведінки людей та інтерпретацію всіх політичних та інституційних явищ крізь її призму. Представники *системного підходу* виходили з того, що політику як явище і як об'єкт дослідження відрізняють певні організаційні принципи, в першу чергу структурно-функціональні залежності. Детальніше про системний підхід ми уже говорили (див. тему 2).

Поєднання обох згаданих підходів у порівняльних дослідженнях сприяло відкриттю нових методологічних можливостей компаративного аналізу в політології. Зокрема, системний метод сприяв вивченню різноманітних політичних інститутів і суспільних утворень, які були здатні впливати на політику. Біхевіоральний метод стимулював активне вивчення питань, пов'язаних із динамічним і процесуальним

Револуція в порівняльній політології розпочалася з деяких сміливих принципів: бачити за описом більш теоретично релевантні проблеми, бачити за одним фактом – багато фактів, за формальними інститутами – управління політичні процеси та функції; за країнами Західної Європи – нові держави Азії, Африки і Латинської Америки.

С. Верба, «Певні дилеми порівняльних досліджень»

характером політики та різноманітністю політичної поведінки у різних країнах світу. Представником такого інтегративного підходу можна вважати Д. Істона. Про його дослідження уже згадувалося на сторінках цього підручника (див. тему 2). Коротко зауважимо, що американський політолог у своїх роботах («Політична система» (1953), «Системний аналіз політичного життя» (1965), «Розвиток політичної науки: порівняльний огляд» (1991) та ін.) обґрунтував застосування принципів і методів системного аналізу до вивчення функціонування політичних систем, а виокремлення системи у якості макроодиниці порівняльного аналізу стало новацією у політології. Концепція Істона дозволила порівнювати як системи в цілому (наприклад, держави), так і їх складові (міста, профспілки, підприємства та ін.).

Ретельні компаративні дослідження культур і ідеологій, історичного розвитку та цілісних комплексів сил, які прагнуть до завершеного політичного вираження, здатні привести не тільки до кращого розуміння тих країн світу, з якими нам доводиться мати справу, а також має дозволити нам краще зрозуміти самих себе.

П. Херрінг, президент Американської асоціації політичної науки, 1953 р.

16.5. Г. Екстайн і Т. Гур: теоретичне поглиблення напрямку та власна версія теорії конгруентності

Рисою нового етапу в історії компаративного підходу в політології стало поглиблення теоретичного осмислення як методології, так і результатів порівняльних досліджень. До теоретиків цього періоду відноситься *Гаррі Екстайн* – американський політолог німецького походження. Основні роботи: «Порівняльна політологія»

(1964), «Теорія стабільної демократії» (1965), «Оцінка політичної ефективності: проблеми і критерії» (1971), «Природна історія теорії конгруентності» (1980), «Стосовно політики: нариси політичної теорії, стабільність і зміни» (1991) та ін.

Він є автором та співавтором теорій, що сприяли розвитку компаративно-політологічного підходу, зокрема власної версії теорії конгруентності, теорії стандартів владного управління, теорії політичної культури та ін. Вагомим є і його внесок до вдосконалення методики порівняльних політологічних досліджень, пов'язаних із забезпеченням надійності та валідності порівняльних досліджень.

Гаррі Екстайн
(1924–1999)

Для наукового доробку Екстайна характерна критика традиційного порівняльного підходу в політології. Вивчаючи розвиток компаративного підходу в політології, дослідник оцінює його як боротьбу певних парадигм, а саме структурно-функціонального аналізу, теорії еліт, теорії груп, класової теорії, теорії політичної культури та теорії раціонального вибору. Як домінуюче, він називає протиріччя між емпіричною та інституційною компаративістикою. Екстайн визначив недоліки традиційного порівняльного підходу та запропонував власне бачення засобу їх подолання:

- дослідники залишались переважно фахівцями з дослідження окремих країн, а серйозних розробок власне з порівняльного аналізу майже не було. Виключення складало вивчення відмінностей у конституційному устрою окремих країн. Учений наполягав на переорієнтації компаративних досліджень на виявлення загальних проблем функціонування політичних систем;
- переважно регіональний і локальний характер досліджень, обмеження досліджень політичними системами західноєвропейських країн. Екстайн пропонував вивчати всі політичні системи незалежно від їхнього місцезнаходження;
- вузькість та обмеженість розробок новітнім часовим проміжком. Науковець наголошував на необхідності дослідження політичних систем незалежно від історичних рамок їх існування;
- слабка теоретична обґрунтованість, обмеження теоретичного підґрунтя рамками формального легалізму, переважно емпіричний характер досліджень. Екстайн вбачав вихід у запозиченні теорій інших соціальних наук (соціології, соціальної філософії);
- статичність, ігнорування динаміки політичних процесів. Для подолання такого стану Екстайн пропонував запозичення традицій соціології в дослідження динаміки соціально-політичних процесів.

Характеризуючи традиційний етап розвитку застосування порівняльного методу в політології, Екстайн застосовує чотири основні критерії: 1) обсяг емпіричного матеріалу та ступінь його узагальнення; 2) широта локального (регіонального, географічного) та глибина історичного (хронологічного) зрізу; 3) рівень і глибина теоретичних засад дослідження; 4) ступінь розкриття політичних змін і динаміки політичних

процесів. У цілому модель аналізу, яку застосовує Екстейн для характеристики окремого періоду в генезі компаративно-політологічного підходу, може бути використана для аналізу окремих порівняльних досліджень.

Динаміка становлення компаративного підходу в політології розглядається вченим крізь параметри *широти* та *глибини сфери* компаративних досліджень. Критерієм прогресу Екстейн вважав ідеальний рівень глибини та широти, який характеризується такими показниками: здатність теорії забезпечувати проникнення до самої основи явища та розуміння реальності; уніфікованість теорії; здатність теорії до прогнозування; точність та істинність теорії.

Цікавою та продуктивною є ідея Екстейна про багатоскладові суспільства, що розділені «сегментарними протиріччями», тобто ті, де «політичні протиріччя в цілому збігаються з лініями соціальних розколів», – конфесійних, мовних, регіональних, культурних, расових, національних та ін.

Розглядаючи генезу порівняльно-політологічного підходу. У 50–90-х роках ХХ століття, Екстейн в якості маркерів його сучасного стану відзначає домінування вузьких концептуальних схем (вважає регресом) та наголошує на власній прихильності до теорій середнього рівня та підходів, що зорієнтовані на культуру. Як прогресивне явище вчений називає рух до історичної політичної компаративістики, проте регресом вважає відмову від принципу історизму власне у дослідженнях, що пояснює впливом соціологічних методів досліджень, які неможливо застосувати до історичних порівнянь. До прогресивних трендів учений відносить значне розширення області компаративного аналізу в політології.

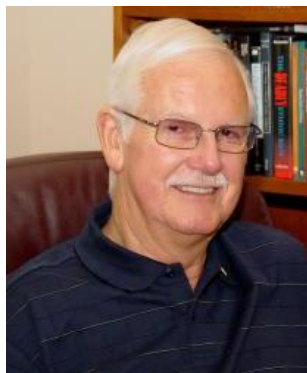
Перспективи розвитку компаративного методу в політології Екстейн пов'язує з проведення політичних компаративних досліджень на макро- та мікрорівнях, системно; формування кумулятивної теорії, яка б синтезувала різноманітні концепції в певну систему, універсалізація категоріального апарату та тезаурусу компаративних політичних досліджень; забезпечення історичної глибини дослідження (вважав, що всі явища, які відбувалися у минулому, мають залишки у сучасному, а сучасний світ стає більш зрозумілим, якщо його розглядати в історичному ракурсі); включення соціально-політичної проблематики до аналізу.

Учений наголошує на необхідності нового розширеного трактування предмета сучасних компаративних досліджень. Він пропонує відмовитися від розгляду виключно держави як особливого предмета дослідження, а включити до нього (предмета) й ті частини (сфери) соціуму, які мають відношення до політичних процесів та явищ.

Наприкінці 1960-х років Екстейн разом із *Тедом Робертом Гуром* провели низку досліджень із вивчення функціонування та причин стійкості політичних систем і режимів («Патерни влади: структурні основи для політичного розслідування», 1975). Ними було встановлено, що ефективність прийнятих політичних рішень сприяє легітимності політичних режимів і знижує ймовірність внутрішньополітичних конфліктів, впливаючи цим на стійкість і довговічність політичного режиму.

Пошуки відповіді на запитання щодо пояснення ефективності політичних рішень привели дослідників до створення власної версії *теорії конгруентності* (англ.

congruence – узгодженість, відповідність). Учені виходили з того, що зразки політичної поведінки формуються не тільки в політичному середовищі, а й в родині, школі, економічних і суспільних організаціях. Отже, уряд буде ефективним тією мірою, в якій моделі політичної влади конгруентні (відповідають) моделям соціальної влади.

Тед Роберт Гур
(нар. 1936)

Учені виділяють два типи конгруентності: *повна* (коли моделі влади в усіх сферах ідентичні) та *неповна* (коли моделі влади в різних сферах тільки схожі один на одного). Якщо відносини в родині, школі, економічних і суспільних організаціях будуються виключно на авторитарних принципах, в суспільстві отримають поширення переважно недемократичні моделі поведінки. Відповідно, в країні не буде стабільної демократії, але можливий стабільний авторитарний режим. Навпаки, авторитарний режим не буде стабільним, якщо в суспільстві поширені переважно демократичні моделі соціальної влади.

Емпірична перевірка цієї версії теорії конгруентності була здійснена авторами у Норвегії. Свійку демократичну політичну традицію цієї держави вони пов'язали із демократичною побудовою її суспільних інституцій. Було зафіксовано високий рівень конгруентності між владними патернами національного уряду, місцевих урядів, профспілок, родин, шкіл, комерційних організацій. Різноманітні норвезькі асоціації копіювали структуру та правила муніципальних органів влади. В усіх цих структурах владні відносини характеризувалися незначною соціальною дистанцією, високим рівнем залученості та делегуванням. Отже, з юнацького віку громадяни отримували досвід роботи в демократичних структурах.

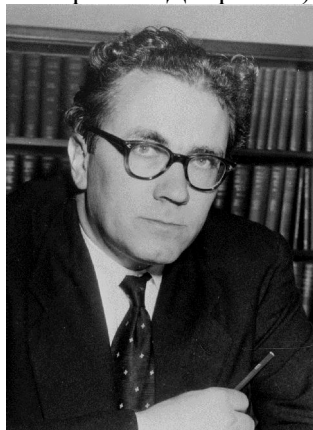
Теорію конгруентності Екстайн і Гур використали для визначення історичних типів суспільств. На їх думку, характер соціальної структури суттєво обмежує варіативність політичних систем, які складаються в певному суспільстві. Відповідно, в історії західної цивілізації вчені виокремили п'ять історичних типів суспільств: первісний, традиційний, сучасний, симбіотичний (переплетіння традиційного та сучасного), перехідний. Лише первісному та традиційному типам суспільств відповідає один загальний тип політичного устрою. Для інших типів характерна наявність двох альтернативних типів: для симбіотичних – це автократична та репрезентативна олігархія, для сучасних – народна демократія та тоталітарне правління, для перехідних – революційний та охоронний типи устрою. Для перевірки зазначених гіпотез Гуром був заснований науковий проект «Політія» («Polity»), спрямований на збір та аналіз даних про політичні інститути та режими в сучасних державах.

16.6. Компаративно-політологічні дослідження в Європі 60–70-х рр. ХХ ст. С. Роккан

У 1960-х роках ініціатива в розвитку порівняльних досліджень перейшла із США до Західної Європи. Ще у 1952 р. було створено Міжнародну раду соціальних наук

(ISSRC) як адміністративну й наукову базу для забезпечення постійної роботи в галузі міждисциплінарних міждержавних порівняльних досліджень. Найбільш плідною робота організації стала після реорганізації 1961 р. Її найважливішим досягненням був розвиток наукової мережі, що об'єднала дослідників-компаративістів у двох постійних комітетах – зі збирання й опрацювання даних і з проблем порівняльних досліджень; ці комітети стали організаційними центрами з підготовки міжнародних конференцій і популяризації ідеї створення архівів даних.

Європейський напрямок компаративних політологічних досліджень в 60-х роках представлений насамперед науковими розробками *Стейна Роккана*, норвезького філософа та політолога. Основні праці: «Громадяни, вибори, партії: підходи до вивчення порівняльного розвитку» (1970), «Економіка, територія, ідентичність: політика західноєвропейських периферій» (1983, у співавторстві із Д. Урвіном). Роккан редагував книги: «Партійні системи і розмежування виборців» (1967, у співавторстві із С. Ліпсетом), «Кліважі, партії та масова політика» (1970, у співавторстві з Е. Аллардом), «Політика територіальної ідентичності: дослідження європейського регіоналізму» (1982, у співавторстві із Д. Урвіном).

Стейн Роккан
(1921–1979)

Роккан успішно поєднував академічну, наукову й організаторську діяльність; був одним із найактивніших прихильників впровадження і використання комп'ютерних технологій у соціальних науках. У сфері наукових інтересів Роккана були політичні орієнтації, електоральна поведінка, політичні партії та партійні системи, формування націй і держав.

Відзначимо електоральні дослідження, які проводив учений у Норвегії. Порівнюючи електоральну поведінку норвежців та американців, Роккан із колегами зафіксували значні відмінності, які пояснювали історичними та регіональними чинниками, що впливають на сучасні політичні орієнтації виборців. Ученим було доведено, що в європейських країнах великий вплив на електоральну поведінку мали історичні та регіональні чинники.

У зв'язку з електоральними дослідженнями до сфери наукових інтересів Роккана (спільно з С. М. Ліпсетом) потрапили *соціальні кліважі* (англ. *cleavage* – поділ, розкол, розшарування), тобто досить широкі та глибокі розколи суспільства за різними ознаками (класовими, расовими, релігійними) або фундаментальні відмінності та конфлікти, які визначають розмір, якість національних партійних систем. Учений запропонував евристичні аналітичні схеми, що пояснюють причини політизації таких розколів. Спільною їх рисою Роккан вважав особливі відносини «центр – периферія», між якими є численні економічні, юридичні, культурні протиріччя. Зазвичай кліважі супроводжуються появою стійких комплексів політичних уподобань, довкола яких формувалися європейські партії. Після виникнення базових електоральних структур відбувається їх «затвердіння», стабілізація, котрі спроможні зберігатися десятиліттями.

У більш пізніших роботах Роккан розглядав питання, пов'язані з націєтворенням і формуванням держав, маючи намір створити «топологічну і типологічну макромодель Європи». Реалізація цієї мети вимагала систематичного порівняння великих масивів географічних, економічних, політичних, соціальних даних щодо європейських країн. Створена ним «концептуальна карта Європи», заснована на поєднанні методів ретроспективного і перспективного аналізу, є надзвичайно насиченою політичними характеристиками і охоплює часовий період у кілька століть. Дослідник запропонував оригінальне пояснення причин відмінності країн із моноцефальною та поліцефальною структурою міст. Цю відмінність він пояснює периферійним чи центральним положенням країни по відношенню до урбаністичного епіцентру континенту, де щільність міст досягала особливої густоти і де традиційно концентрувалися торгові шляхи і комерційні міста Старої Європи. Чим далі від торгових шляхів розташовується політичний центр, навколо якого відбувається державне будівництво, тим більш вагомю столицею він стає як з погляду концентрації населення, так і з точки зору функцій. Чим ближче до торговельних трактів, тим менш самодостатньою виявлялася така столиця.

Однією з ідей Роккана є думка про те, що розвинута система міст виступає важливим буфером проти абсолютистської влади і надцентралізації. Він не розповсюджує свій аналіз на Східну Європу, однак зауважує, що простір між Москвою, Віднем і Константинополем характеризується надзвичайно низькою щільністю міст, тим самим, тяжіє до моноцефальності, і як наслідок – надцентралізації. Отже, рокканівська формула взаємозв'язку між географічним місцерозташуванням в Європі та успішністю формування нації та держави отримала визнання багатьох дослідників.

Співавтором і співредактором наукових праць, написаних і редагованих С. Рокканом, був Д. Урвін, якому безпосередньо належать такі роботи, як «Західна Європа після 1945 р.» (1989), «Спільноти в Європі» (1991), «Словник міжнародних організацій в Європі» (1994).

Таким чином, під керівництвом С. Роккана в європейській порівняльній політології було розроблено та реалізовано низку наукових проектів, які торкалися як розвитку її теоретико-методологічного компоненту, так і емпіричних досліджень.

16.7. Експансія компаративного підходу в політології (поч. 70–80-х рр. XX ст.): Г. Алмонд, С. Верба, С. Гантінгтон, Д. Аптер, Б. Андерсон

Активний розвиток національно-визвольних процесів у колишніх колоніальних країнах Африки та Азії, пошуки шляхів розвитку більшістю країн Латинської та Центральної Америки сприяли появі потреби в окресленні моделей розвитку цих країн. Відсутність досвіду та інструментарію дослідження цих країн одночасно відкривала широке поле для нових досліджень, відповідно залученню цих країн в сферу наукового аналізу. У порівняльних дослідженнях середини 60-х – середини 70-х років XX століття домінували два альтернативні варіанти теорії розвитку (девелопментаризму): теорія модернізації та теорія залежності.

Розглянемо ідеї найвідоміших представників девелопментаризму з точки зору застосування компаративного аналізу та розвитку порівняльної політології: Г. Алмонда, С. Верби, С. Гантінгтона, Д. Аптера, Б. Андерсона.

Габріель Абрахам Алмонд
(1911–2002)

Габріель Абрахам Алмонд – американський політолог, прихильник теорії модернізації. Його постаті ми уже приділяли увагу (*див. тему 2*), тому зосередимося на компаративістській складовій його творчого доробку, яка відображена насамперед у працях «Американський народ і зовнішня політика (1950)», «Громадянська культура. Політичні відносини та демократія в п'ятьох державах» (1963, у співавторстві), «Порівняльна політологія: концепція розвитку» (1966, у співавторстві), «Порівняльна політологія: система, процес і політичний курс» (1978), «Сучасна європейська політика» (1999, у співавторстві), «Сучасна порівняльна політологія» (1-е вид. 1974, 7-е вид. 2000, у співавторстві), «Порівняльна політологія: теоретична структура (1-е вид. 1993, 3-є вид. 2000).

Учений наголошував на необхідності переходу від дослідження формально-юридичних інститутів до більш динамічних чинників, а також від фокусування на країнах Європи до країн третього світу, обґрунтовував необхідність функціонального підходу до політики замість традиційного інституціоналізму. Алмонд вважав, що соціально-економічна модернізація та політичний розвиток нерозривно взаємопов'язані, причому політичний розвиток є наслідком економічного. Звідси, рекомендація політолога західним розвиненим країнам: збільшувати економічну допомогу тим країнам, що розвиваються, щоб гарантувати їх демократизацію. У подальшому ця теза критикувалася науковим товариством за ігнорування політико-культурних відмінностей між країнами, відмінностей у стадіях модернізації, недооцінку традиційних інститутів та ін.

Зауважимо, що Алмонд був одним із перших серед політологів, хто зайнявся проблематикою сучасних політичних систем, і порівняв їх (англо-американська, континентально-європейська, традиційна і тоталітарна).

Відомим представником девелопментаризму є *Сідней Верба* – американський політолог, визнаний класик сучасної політичної науки. Основні роботи, що стосуються порівняльного методу чи безпосередньо порівняння певних політичних інститутів: «Громадянська культура: політичні орієнтації і демократія в п'яти країнах» (у співавторстві з Г. Алмондом, 1963), «Форми демократичної участі. Крос-національне порівняння» (у співавторстві із Н. Наєм та Ж. Кім, 1971), «Кризи політичного розвитку» (у співавторстві із Дж. Коулманом, Л. Паєм та ін., 1971), «Каста, раса і політика: порівняння Індії і США» (у співавторстві із Б. Ахмед та А. Бхатт, 1971), «Громадянська культура: перегляд концепції» (у співавторстві із Г. Алмондом, 1980), «Еліти та ідея рівності: порівняння Японії, Швеції та США» (у співавторстві із С. Келман, Р. О. Гарі, І. Міяке та ін., 1987) та ін.

Сідней Верба
(нар. 1932)

Величезним є внесок Верби та Алмонда в розробку проблематики політичної культури. Дослідники розробили поняття «політична культура» та виокремили її типи, а у подальших дослідженнях («Громадянська культура: перегляд концепції», у співавторстві, 1980) показали, що раніше зафіксовані моделі політичної культури з того часу зазнали значних змін, що дозволило розглядати політичну культуру як «пластичну багатовимірну змінну», яка «дуже чутлива» до структурних змін, особливо демографічних, гендерних, економічних, інформаційно-комунікаційних, що зумовлює певні політичні зміни. Алмонд закликав приділяти увагу не тільки внутрішньополітичним чинникам усіх цих змін, але також і тим, що мають «зовнішнє», міжнародне походження.

На прикладі співставлення політичних культур США, Великої Британії, Італії, Німеччини та Мексики дослідники аналізували типи сучасної політичної культури та визначили три її ідеальні типи – *патріархальна* (відсутність інтересу людей до політики), *підданська* (сильна орієнтація на політичні інститути, але низька індивідуальна активність громадян), *партисипаторна* (висока зацікавленість громадян у політиці, значна активність).

Ще одним дослідником, який використовував компаративно-політологічний підхід для власних теоретичних побудов, був американський політолог, геополітик *Семюел Філіпс Гантінгтон*. Його багатогранній постаті уже приділялася увага у цьому підручнику у межах аналізу інституційних змін (*див. тему 1*) та звертатимемося до його творчого доробку в межах подальших тем (*див. тему 37*). Компаративно-політологічний аналіз використаний дослідником насамперед у роботах: «Політичний порядок в мінливих обставинах» (1968), «Третя хвиля: Демократизація наприкінці ХХ століття» (1991), «Зіткнення цивілізацій» (1993), «Хто ми? Виклики американської національної ідентичності» (2004).

У роботі «Політичний порядок в суспільствах, що змінюються» автор розглядає політичну модернізацію як процес, що включає в себе раціоналізацію влади; диференціацію соціальних, державних і громадських структур; підвищення рівня політичної участі. За критерієм черговості досягнення цих цілей, учений виділив три моделі модернізації: 1) європейсько-континентальна (пов'язана із раціоналізацією влади і диференціацією структур); 2) політична модернізація Великої Британії (парламент як уособлення централізованої влади); 3) політична модернізація в США (зростання політичної участі при збереженні політичних інститутів британського зразка).

Ця робота Гантінгтона спростовувала загальноприйняті погляди теоретиків модернізації, що економічний і соціальний прогрес у нещодавно деколонізованих країнах призведе до розвитку там стабільної демократії. Політолог довів, що економічний розвиток у країнах третього світу веде до соціальної мобілізації та політизації участі нових соціальних сил. У разі якщо політична участь випереджає політичну

Тема 16. Компаративний метод у політичній науці: аналіз підходів представників

інституціоналізацію, це призводить до дестабілізації ситуації, вибухів невдоволення, революцій, переворотів. Політичний розвиток, на думку Гантінгтона, є відносно самостійним феноменом, а не наслідком економічного зростання. Він безпосередньо пов'язаний із рівнем політичної інституціоналізації.

Широку дискусію викликали ідеї Гантінгтона, що містяться в роботі «Зіткнення цивілізацій». Учений віддає перевагу *цивілізаційному підходу*, пропонуючи нову парадигму для теоретичного аналізу та прогнозування світопорядку кінця ХХ – початку ХХІ століть. Він вважає, що поділ світу в період «холодної війни» на країни «першого» (Захід), «другого» (соціалістичний табір) і «третього» світу (нерозвинені країни) більше не відповідає реальності, і тепер буде коректніше згрупувати країни, виходячи не з рівня розвитку їх політичних або економічних систем, а з точки зору їх культури та цивілізації. Гантінгтон розглядає цивілізацію як найвище культурне утворення, що об'єднує людей і забезпечує їм культурну самобутність. На думку дослідника, цивілізація визначається як загальними об'єктивними елементами, такими, як мова, історія, релігія, звичаї, так і суб'єктивною самоідентифікацією людей. Учений виокремлює такі головні цивілізації: західну, конфуціанську, японську, ісламську, індуську, слов'яно-православну, латино-американську і, можливо, африканську. В середині цивілізації

Девід Ернест Аптер
(1924–2010)

завичай є стрижнева країна, яка організовує єдину політику всієї групи країн зі схожими культурними нормами. Кожна цивілізація прагне розширити свій вплив або, принаймні, зберегти свою самобутність від тиску з боку інших цивілізацій. За прогнозами політолога, найбільш значні конфлікти майбутнього відбудуться на своєрідних культурних межах, що розділяють ці цивілізації, тобто на цивілізаційній основі.

Відзначимо також дослідницькі підходи *Девіда Ернеста Аптера* – прихильника теорії модернізації, американського політолога, соціолога, відомого своїми порівняльними емпіричними дослідженнями. Основні роботи: «Політика модернізації» (1965), «Політичний дискурс в Республіці Мао» (1994), «Порівняльна політологія: вчора та сьогодні» (1996), «Легітимізації насильства» (1997).

У першу чергу, заслуговує на увагу аналіз логіки розвитку компаративного напрямку в політологічній науці, здійснений Аптером. Цей аналіз вирізняється певними особливостями:

- обґрунтування циклічності самого процесу застосування компаративного підходу в політичних дослідженнях;
- акцент на об'єктивних чинниках розвитку компаративно-політологічного підходу;
- виявлення теоретичних та історичних коренів провідних компаративних підходів, а також їхнього взаємозв'язку з теоретико-методологічними підходами інших соціальних наук;

- зосередження на сфері проблематики компаративного аналізу;
- розкриття наступності в рамках кожного циклу розвитку, пов'язаної з переносом деяких провідних теоретичних і методологічних позицій попередніх періодів у нову якість;
- персоніфікація як невід'ємна частина аналізу компаративних підходів.

Оцінюючи генезу компаративної науки в другій половині ХХ століття, Аптер вибудовує наступну логіку її розвитку: зміна проблематики визначила виникнення нових концептуальних підходів, що зумовило зміни у використанні методів і операціональних стратегій дослідження. Характерно, що вчений акцентує увагу лише на зміні стилів компаративного аналізу і, фактично, не аналізує питання про перетворення в сфері теорії та методології компаративних політичних досліджень. Основні напрями розвитку компаративної науки Аптер характеризує, спираючись на всебічний аналіз трьох провідних компаративних підходів, до яких він відносить інституціоналізм, девелопменталізм і неоінституціоналізм.

Компаративістський аналіз підвищує чутливість спостерігачів до відмінностей між їхніми власними і іншими суспільствами, а також до наслідків таких відмінностей...

Д. Е. Аптер, «Порівняльна політологія: вчора та сьогодні»

Актуальними для всіх стилів компаративного аналізу, вважає Аптер, залишалися наступні загальні проблеми: застосування компаративних методів дослідження, визначення відповідних одиниць компаративного аналізу, використання теоретично обґрунтованих принципів і ідей для розробки відповідних гіпотез, пошук технологій дослідження, що забезпечують достатню базу для обґрунтованих висновків. Усі новітні напрями в розвитку сучасної компаративної науки, підкреслює учений, відрізняє орієнтація на використання різноманіття емпіричних, функціональних, аналітичних, кількісних, статистичних методів компаративного аналізу на протигагу традиційним дескриптивним методам порівняння, заснованим на компаративних схемах типу: «країна – країна», «політичний інститут – політичний інститут» і под.

Іншим напрямком теоретичних роздумів дослідника була політична модернізація. На його думку, існують два основних типи політичних систем: «сакральна-колективістська» (або мобілізаційна) та «секулярно-лібертаріанська» (або плюралістична). *Перша* модель, що пов'язана з персоніфікованим лідерством, іноді навіть релігійною вірою у харизматичного лідера і гегемонією масової партії (Китай при Мао Цзедуні, Єгипет при Г. А. Насері), протиставляється *другій* ідеальній моделі політичного плюралізму, при якій відбувається диверсифікація влади та лідерства, укладаються численні угоди та компроміси (США). Таким чином, модернізація є окремим випадком політичного розвитку, що пов'язаний із періодом перетворення традиційної, мобілізаційно-автократичної системи на демократичну, «узгоджувальну» модель сучасного типу, де починають працювати більш диференційовані інститути та механізми їх функціонування (плюралістична політична та законодавча системи), яких не має в старій системі.

Компаративно-політологічний підхід використовували й прихильники *теорії залежності* в рамках девелопментаризму (Б. Андерсон, Г. Кітчінг, К. Лейс). Вони ви-

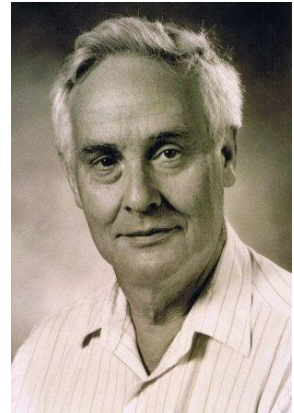
Тема 16. Компаративний метод у політичній науці: аналіз підходів представників

ходили з того, відсталість і бідність певних країн обумовлені їх залежністю від розвинутих капіталістичних країн та експлуатацією перших другими. Ця ідея відображена насамперед у дослідженнях британського політолога, соціолога *Бенедикта Андерсона*. Основні праці: «Ява під час революції» (1944–1946), «Мова і влада: вивчення політичних культур в Індонезії» (1990), «Уявні спільноти: роздуми про походження і поширення націоналізму» (1991), «Під трьома прапорами: анархізм та антиколоніальна уява» (1995).

Для Андерсона дослідження національних держав зводиться до виявлення причин виникнення *націй* як особливого типу спільнот. Нація, на його думку, це, перш за все, уявна спільнота, до того ж вона обмежена та суверенна. Андерсон пояснює, що вона уявлена тому, що представники навіть найменшої нації ніколи не знатимуть більшість зі своїх співвітчизників, не зустрінуть і навіть не чути будуть нічого про них, і все ж в уяві кожного житиме образ їх співпричетності. При цьому нації уявляються обмеженими, оскільки навіть найбільша з них, налічуючи сотні мільйонів, має свої межі, нехай навіть і еластичні, поза якими знаходяться інші нації. Нація є спільнотою, оскільки завжди сприймається як глибоке й солідарне братерство, незважаючи на фактичну нерівність і експлуатацію, які там панують.

Намагаючись простежити виникнення націй, Андерсон виявляє, що основними перешкодами на їх шляху були: 1) релігійна спільнота, яка часто була «наднаціональною» чи «наддержавною»; 2) династична держава, яка об'єднувала різні землі та народи лише завдяки тому, що вони були «власністю» певної династії; 3) концепція часу. Перші два явища робили неможливими модерні уявлення про національну ідентичність: в домодерновий час люди ідентифікували себе за вірою чи династичною залежністю, аніж національністю. З точки зору Андерсона, поява націоналізму в Європі була прямо пов'язана з руйнуванням цих культурних систем, що спричинило фундаментальні зміни у способах усвідомлення та сприйняття світу. Це стало можливо завдяки друкарству та формуванню абсолютистських держав. Друкарство призводить до: а) розмивання релігійних спільнот; б) формування уявлення про однорідний час. Отже, розпад релігійних спільнот і династичних держав просто змінює спосіб уявлення груп, до яких належить індивід: тепер це мовні спільноти, які живуть на одній території в одному часі.

Таким чином, теорії розвитку в її двох альтернативних варіаціях (модернізації та залежності) сприяли порівнянню суспільств із різними соціальними й політичними інститутами та культурним досвідом. Проте вже зі середини 1970-х років домінує думка про кризу у компаративних політичних дослідженнях, що була пов'язана як з методологією як теоретичним підґрунтям досліджень, так і з методами, за допомогою яких вони здійснювалися.

Бенедикт Андерсон
(1936–2015)

16.8. Сучасні компаративно-політологічні дослідження (90-ті рр. XX ст. – поч. XXI ст.): Дж. Сарторі, А. Лійпгарт, П. Шаран

Формування нової картини політичного світу наприкінці XX – на початку XXI століть, її нові якісні характеристики (глобалізація та її наслідки, нестабільність, неоднозначність, віртуалізація, конфліктність світу, поява нетрадиційних акторів політики (неурядових організацій, соціальних рухів та ін.) істотно вплинули на предметне та методологічне поле компаративно-політичних досліджень, застосування порівняльного підходу в політології. На зміну класичним методологіям, на яких базувались компаративно-політологічні дослідження XX століття (інституційний аналіз, системний, структурно-функціональний і біхевіористський підходи), прийшли синергетика, герменевтика, інформаційна парадигма (порівняння у віртуальному політичному світі), постбіхевіоризм, неомарксизм, неоінституціоналізм, фемінізм, конструктивізм, постструктуралізм, які є сучасними методологічними засадами для розвитку політичної компаративістики та здійснення сучасних компаративно-політологічних досліджень. Змінилася й тематика останніх:

- вивчення конкретних випадків (дослідження малого числа випадків);
- моніторингове порівняння країн для пояснення їх подібностей і відмінностей у відношенні до конкретних політичних явищ і процесів;
- аналіз соціальних акторів, які діють у сучасному наднаціональному політичному просторі;
- дослідження прояву світових процесів та їх впливу на політичні системи різних країн.

Серед авторів, яких можна віднести до сучасного етапу розвитку компаративного підходу в політології, визначимо *Джованні Сарторі* – американського політолога, філософа італійського походження, визнаного фахівця із теорій демократії та еліт.

Джованні Сарторі
(нар. 1924)

Основні роботи: «Переосмислена теорія демократії» (1987), «Демократична теорія. Елементи теорії політики» (1990), «Демократія» (1998), «Порівняльна конституційна інженерія: дослідження структур, мотивів і результатів» (1994), «Від соціології політики до політичної соціології».

Сарторі – автор багатьох наукових праць, низки порівняльних досліджень політичних систем Італії та інших західних країн, політичних інститутів, політичної поведінки в демократичних країнах. У праці «Переглядаючи теорію демократії» (1987) учений характеризує правлячий клас крізь призму поняття «контролююча влада». Еліта є такою владою. Вона, на думку дослідника, є політичною у тому випадку, коли її ресурсною базою слугує політична інстанція, а також коли вона діє

Тема 16. Компаративний метод у політичній науці: аналіз підходів представників

через канали політики і впливає на рішення тих, хто її здійснює. Сарторі стверджує, що демократія не тільки не заперечує еліту, а, навпаки, передбачає її. Демократія має горизонтальний і вертикальний виміри: у горизонтальному вимірі вона ґрунтується на принципі рівності і означає правління народу; у вертикальному вимірі демократія визнає рівність як рівність можливостей, ґрунтується на принципі свободи й означає владу множинних конкуруючих меншин або поліархію.

Сарторі виділяє два основні критерії для виокремлення еліти. Перший – *альтиметричний*: еліта є такою тому, що розташовується «нагорі», тобто владу має той, хто перебуває нагорі, незалежно від того, завдяки чому він там опинився. Другий критерій – *меритократичний*: еліта наділена владою й перебуває нагорі тому, що заслуговує на це. Дослідник не уточнює, якими повинні бути ці якості, але еліта повинна підтримувати їх, щоб залишатися при владі. Цей критерій заслуги створює ціннісну опору для представницької демократії.

У праці «Порівняльна конституційна інженерія: дослідження структур, мотивів і результатів» Сарторі звертає увагу на те, що наприкінці ХХ століття людство зіштовхнулося з антиполітичним вибухом. Причинами цього є: 1) розрив довіри між громадянами й обраними ними представниками, що зумовлює зростання розчарування політикою; 2) домінування телебачення, що призводить до підвищення показної мобілізуючої участі в умовах зменшення та збідніння інформації; 3) розпад ідеології (критика старої політики без жодної поради, як поліпшити становище або змінити його на краще); 4) політична корупція, яка досягла тієї межі, коли вона згубно впливає на демократичну політику (насамперед через втрату етики державних послуг і наявність занадто великої кількості грошей у політичній сфері). За таких умов конституції повинні стати насамперед інструментами управління, що лімітують, обмежують і передбачають контроль за здійсненням політичної влади. Політолог справедливо зауважує, що чим більше приймають конституцій, які все регулюють і все обіцяють («конституційна графоманія»), тим більше це сприяє їх порушенню і державній катастрофі.

Визначним представником сучасного компаративно-політологічного підходу є *Аренд Лійпгарт* (також прізвище транскрибують як *Лейнхарт*) – американський політолог, професор політології Каліфорнійського університету Сан-Дієго, фахівець у галузі порівняльних політологічних досліджень, визнаний авторитет у дослідженні феномена демократії. Основні праці: «Демократія в багатоскладових суспільствах» (1977), «Демократії: типи мажоритарного і консенсусного правління в двадцяти одній країні» (1984), «Електоральні правила та їхні політичні наслідки» (1986), «Виборчі системи і партійні системи: дослідження двадцяти семи демократичних держав, 1945–1990» (1994), «Моделі демократії: форми правління і переваги в тридцяти шести країнах» (1999, 2012).

У праці «Демократія в багатоскладових суспільствах» дослідник увів у політологічний обіг поняття «*консоціативна демократія*». Політолог доводив, що майбутнє – за цим типом демократії в умовах сучасних багатоскладових, тобто гетерогенних в економічному, соціальному, етнічному тощо вимірах суспільств. Пізніше Лійпгарт відійшов від використання поняття «консоціативна демократія», віддав-

Аренд Лійпгарт
(нар. 1936)

ши перевагу поняттю «консенсусна демократія», оскільки, з його точки зору, цей тип демократії є універсальним і може бути реалізований як у багатоскладових суспільствах, так і в суспільствах гомогенних.

Лійпгарт виокремив чотири компоненти консенсусної демократії, причому кожний із них він ілюструє широким емпіричним матеріалом порівняльного характеру: 1) здійснення влади великою коаліцією політичних лідерів; 2) взаємне «вето» чи правило «більшості, яка співпадає» як гарантія інтересів меншості; 3) пропорційність як головний принцип політичного представництва; 4) висока ступінь автономності кожного сегменту в управлінні внутрішніми справами, особливою формою якої є федералізм. Учений визначав, що суттєвим недоліком даної моделі демократії є її невисока гнучкість і низький темп

при прийнятті політичних рішень, але це стосується короткострокових рішень, проте вона є надзвичайно ефективною в реалізації стратегічних завдань.

У результаті порівняльних досліджень політичних режимів різних країн, Лійпгарт виокремив їх наступні типи:

- *основні*, що відповідають всім чотирьом зазначеним ознакам (Швейцарія, Австрія, Бельгія, Нідерланди);
- *доцентрові*, де є суперництво еліт та гомогенна структура суспільства (США, Велика Британія, Швеція, Норвегія, Данія, Фінляндія, Ісландія);
- *відцентрові*, які характеризуються нестабільністю, неефективністю, негнучкістю демократії (Франція часів Третьої та Четвертої республіки, Ваймарська республіка, післявоєнна Італія та ін.);
- *гібридні*, тобто ті, які поєднують у собі ознаки різних режимів.

Окрім того, вагомим є внесок ученого в розробку такого методу порівняльно-політичних досліджень як кейс-стаді (англ. case-study). Основними типами кейс-стаді, на думку Лійпгарта, є: 1) теоретичні – традиційно аналіз однієї країни або випадку здебільшого є описовим; інтерпретація існуючої теорії для опису окремих випадків; 2) інтерпретативні – пояснення існуючої теорії для опису окремих випадків; 3) генерування гіпотез – аналіз випадків для формулювання гіпотез; 4) випадки, які підтверджують теорію; 5) випадки, які спростовують теорію; 6) девіантні – дослідження окремих випадків, які є відхиленнями від норм. Отже, Лійпгарт відзначився як теоретико-методологічними, так і методичними розробками у політичній компаративістиці.

Новою тенденцією сучасного етапу компаративно-політологічних досліджень стало розширення географії політологів, що працюють в галузі компаративістики. Так, сучасний індійський політолог *Пармата Шаран* у «Порівняльній політології» зазначав, що під порівняльною політологією потрібно розуміти «свідоме порівняння» політичного досвіду, інститутів чи утворень, які прямо чи опосередковано пов'язані

Тема 16. Компаративний метод у політичній науці: аналіз підходів представників

з формальними державними органами, процесами, поведінкою в політичній сфері. Він вважає, що порівняльна політологія пройшла досить довгий шлях розвитку, який містить три етапи: найпростіший (від античності до Першої світової війни), ускладнений (між двома світовими війнами) та сучасний (з другої половини ХХ століття).

Провідною темою наукової діяльності Шарана є дослідження еліт. В роботі «Теорія порівняльної політології» (1984) учений звернув увагу на те, що зрілість суспільства, характер культурних цінностей багато в чому визначають імідж еліти, ресурси її домінування та впливу. На цій основі він виділив *традиційну* й *сучасну еліту*. Ресурсами традиційної еліти є релігія, звичаї, традиції, культурні стереотипи тощо. У середині цієї групи Шаран розрізнив кілька «керівних категорій», вплив яких порізному виявляється в традиційних і передсучасних суспільствах. Так, влада релігійних еліт в Європі, за винятком Ватикану, помітно ослабла в епоху секуляризації, проте є значною на Сході (зокрема, в Ірані, в країнах Перської затоки та ін). Ще більше втратила свою роль родова знать (від вождів до королівських родин), проте зріс вплив військової еліти. Так, в Африці військові представляють найбільш освічену та прогресивно налаштовану частину суспільства, чого не можна сказати про військових у Латинській Америці.

Сучасний етап розвитку порівняльного підходу в політології відзначений узагальнюючим працями Ж.-Е. Лейна та С. Ерсона «Порівняльна політика: вступ та нові підходи» (1994), П. Пенінгса, Х. Кемана та Я. Кляйннууса «Проведення досліджень в політичній науці. Вступ до порівняльних методів та статистики» (1999), Г. Пітерса «Порівняльна політика. Теорія та методи» (1998) та ін. Найчастіше компаративісти використовують сьогодні такі методи порівняльних досліджень, як кейс-стаді, бінарне, регіональне, тематичне, крос-національне й крос-темпоральне порівняння. Так, прикладами використання кейс-стаді є праці Б. Мура «Соціальні джерела диктатури і демократії» (дослідження капіталістичних демократій Англії, Франції, США та азійського фашизму (Японія), комунізму (Китай) і парламентської демократії (Індія); Р. Бендікса «Королі або народи» (аналіз традицій, інститутів та соціального розвитку Великої Британії, Франції, Німеччини, Росії і Японії); Т. Скокпол «Держави і соціальні революції» (порівняння французької, російської та китайської революцій) тощо. Значна кількість і регіональних досліджень, зокрема: В. Богданор «Коаліційне урядування в Західній Європі»; З. Ергас «Трансформація африканської держави»; Р. Моргентау «Однопартійні системи в Західній Африці»; Д. Джермані і К. Сілверт «Політика, соціальна структура та військова інтервенція в Латинській Америці»; Д. Білл та К. Лейден «Середній Схід: політика й влада»; М. Хадсон «Арабська політика: пошук легітимації» та ін.

□□□ □□□ □□□ □□□ □□□

Зміст компаративно-політологічного підходу полягає у співставленні різноманітних політичних об'єктів і виявленні загального та особливого в їх функціонуванні. Він має широкі евристичні можливості, бо дозволяє краще зрозуміти ті процеси, що відбуваються як у конкретній країні, так і у глобальному контексті; виявити альтернативні варіанти розвитку; врахувати загальні тенденції та особливості певної країни

та ін. Особливо актуально це у глобалізовані епоху кардинальних і швидких змін, нестабільності, широкої різноманітності політичного світу.

Застосування порівняння в політичних дослідженнях має давню історію, проте про певну науковість таких робіт можна казати з кінця XIX століття. Працям дослідників другої половини XIX – початку XX століття був притаманний типовий паралельний опис окремих національних політик. Переломний момент у застосуванні компаративного підходу в політології відбувся у середині 50-х років минулого століття, що пов'язано з діяльністю Еванстонського семінару та Р. Макрідісом. Подальший розвиток порівняльного підходу в політології забезпечили теоретичні розробки Г. Екстейна та С. Роккана, а у подальші роки – Г. Алмонд, Д. Аптер, Р. Даль, Ш. Ейзенштадт, С. Гантінгтон, Дж. Сарторі та ін. Цей етап був присвячений переважно вивченню і вирішенню проблем політичного розвитку. Сьогодні компаративні політичні дослідження відрізняє методологічний плюралізм, застосування як кількісних, так і якісних методів дослідження, розширення тематичного поля тощо. Серед сучасних дослідників компаративістики можна виділити А. Лійпгарта, П. Шарана, Х. Мелчоу, Дж. Б. Пауела та ін.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає сутність компаративно-політичного дослідження? Якими, на вашу думку, є евристичні можливості компаративно-політологічного підходу?
2. Назвіть типи порівняльних досліджень, що можуть використовуватися в політології, визначте їх особливості.
3. Розкрийте думку Е. Фрімена щодо порівняльного методу та його особливостей.
4. Які недоліки супроводжували компаративно-політологічні дослідження періоду другої половини XIX – 20-х рр. XX століть?
5. Розкрийте зміст інституціоналізму як провідної методології компаративних політичних досліджень 30-х рр. XX ст., його переваги та обмеження.
6. Чому теоретичний спадок К. Шмітта водночас вважають як блискучим, так і дуже суперечливим? Аргументуйте відповідь.
7. Поясніть, чому Еванстонський семінар вважається початком нового етапу компаративно-політологічного підходу? Хто був його ідейним натхненником?
8. Доведіть, що з науковою діяльністю Г. Екстейна та С. Роккана відбулося теоретичне поглиблення компаративно-політичних досліджень.
9. У чому полягала критика Г. Екстейном традиційного порівняльного підходу в політологічних дослідженнях? Які шляхи учений запропонував для подолання негативних моментів, які були ним визначені?
10. Які дві теорії розвитку (девелопментаризму) набули розповсюдження наприкінці 60-70-х рр. XX ст.? Кого з політологів, які займалися порівняльними дослідженнями, можна вважати прихильниками першої та другої теорій?

Тема 16. Компаративний метод у політичній науці: аналіз підходів представників

11. Визначте сутність політичної модернізації в інтерпретаціях Г. Алмонда, С. Гантінгтона та Д. Аптера. У чому полягає відмінність в їх трактуваннях модернізації?
12. Розкрийте логіку розвитку компаративного напрямку в політології за Д. Аптером.
13. Розкрийте зміст методологічної кризи в порівняльно-політичних дослідженнях середини 70-х рр. ХХ ст.
14. Визначте загальні риси сучасного стану компаративно-політологічного підходу. Чим він обумовлений?

Література

Алмонд Г. Сравнительная политология сегодня: мировой обзор : учебн. пособ. / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон [пер. с англ. А. Богдановского, Л. Галкиной; науч. ред. перевода М. В. Ильин, А. Ю. Мельвиль]. – М. : Аспект-пресс, 2002. – 537 с.

Ачкасов В. Сравнительная политология / В. Ачкасов. – М. : Аспект Пресс, 2011. – 400 с.

Висоцький О. Шмітт Карл / О. Висоцький // Історія політичної думки : навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 724–725.

Доган М. Сравнительная политическая социология / М. Доган, Д. Пеласси ; [пер. с англ. Т. І. Шуміліної]. – М. : Ин-т социал.-полит. исслед. : Соц.-полит. журн., 1994. – 272 с.

Долженков О. Порівняльний аналіз як метод політологічних досліджень / О. Долженков // Social science. – 2013. – №1. – С. 45–49.

Історія політичної думки : підруч. / за заг. ред. Н. М. Хоми; [І. В. Алексеєнко, Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна]. – Л. : Новий світ-2000, 2016. – 1000 с.

Кармазіна М. Становлення і розвиток порівняльної методології в політичних дослідженнях / М. Кармазіна, Л. Могилевець // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – С. 3–17.

Кіндратець О. Порівняльна політологія / О. Кіндратець // Політологія: навч. енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.], 2-е вид. – Л. : Новий світ-200, 2015. – 779 с. – С. 531–533.

Кобильник В. В. Компаративістика як галузь політичної науки: історія та сучасність / В. В. Кобильник // Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – Сер. : «Філософія. Політологія». – 2015. – № 1 (119). – С. 110–113.

Лебедюк В. Лейпхарт Арндт / В. Лебедюк // Історія політичної думки : навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 371–372.

Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительные исследования / А. Лейпхарт ; [пер. с англ. Б. И. Макаренко]. – М. : Аспект-пресс, 1997. – 286 с.

Миколаєнко І. Компаративістика як метод політології / І. Миколаєнко // Методологія політичної науки : матеріали Всеукр. наук. конф. «Перші методологічні читання» / Укл. Денисенко В. М., Угрин Л. Я. – Л. : ЛНУ, 2010. – 130 с. – С. 9–12.

Мэр П. Сравнительная политология: общие проблемы / В кн. : Политическая наука: новые направления / под ред. Р. Гудина и Х. Д. Клингеманна. – М. : Вече, 1999. – С. 309–330.

Пауел Дж. Б. Сучасні демократичні країни. Участь у політичному житті, стабільність і насильство / Дж. Б. Пауел ; [пер. с англ. О. В. Христенко, В. К. Горбатька]. – К. – Х. : Каравела, 2004. – 288 с.

Роккан С. Политика территориальной идентичности. Исследования по европейскому регионализму / С. Роккан, Д. Урвин // Логос. – 2003. – № 6. – С. 117–132.

Романюк А. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи: навч.-метод. посіб. / А. Романюк. – Л. : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – 329 с.

Романюк А. Розвиток порівняльної політології у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. / А. Романюк // Політична наука в Україні: стан і перспективи: Матеріали всеукр. наук. конференції / Укл. Поліщук М., Сковчиляс Л., Угрин Л. – Л. : ЦПД, 2008. – 308 с.

Сартори Дж. Порівняльна конституційна інженерія: дослідження структур мотивів і результатів / Дж. Сартори; [пер. с англ.; під заг. керівн. О. І. Мороз]. – К. : АртЕк, 2001. – 224 с.

Сморгунов Л. В. Сравнительная политология : учеб. / Л. В. Сморгун. – СПб : Питер, 2012. – 448 с.

Сравнительная политология: учеб. / под ред. О. В. Гаман-Голутвиной. – М. : Аспект-пресс, 2015. – 752 с.

Фісанов В. Роккан Стейн / В. Фісанов // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 565–566.

Фісун О. А. Концептуальна карта Європи Стейна Роккана / О. А. Фісун, Н. С. Кочилкова // Гілея. – 2011. – Вип. 54. – С. 417–422.

Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце ХХ века / С. Хантингтон [пер. с англ. Л. Ю. Пантиной]. – М. : РОССПЭН, 2003. – 368 с.

Чилкот Р. Х. Теории сравнительной политологии. В поисках парадигмы / Р. Х. Чилкот ; [пер. с англ. В. А. Галкина, В. П. Михайлова]. – М. : ИНФРА-М, 2001. – 560 с.

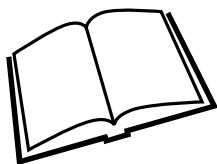
Шаран П. Сравнительная политология : в 2-х ч. / П. Шаран ; [пер. с англ. ; под ред. Т. Верхейна]. – М. : Луч, 1992. – 224 с.

Шмитт К. Понятие политического / К. Шмитт ; [пер. с нем. А. Ф. Филиппова]. – М. : Наука, 2016. – 570 с.

Эндрейн Ч. Ф. Сравнительный анализ политических систем. Эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования : учебн. пособ. / Ч. Ф. Эндрейн; [пер. с англ. И. И. Мюрберг]. – М. : Инфра-М, Весь мир, 2000. – 318 с.

Яшкова Т. А. Сравнительная политология : учеб. / Т. А. Яшкова. – М. : Дашков и К°, 2015. – 607 с.

ТЕМА 17

ПОЛІТИЧНА ГЕРМЕНЕВТИКА: АНАЛІЗ ПІДХОДІВ ПРЕДСТАВНИКІВ

17.1. Герменевтична методологія та можливості її застосування у політичній науці:

17.1.1. Загальна характеристика герменевтики як методології

17.1.2. Можливості застосування герменевтичної методології у політичній науці

17.2. Предтечі політичної герменевтики та їх внесок у теорію дослідження

17.3. Психологічна герменевтика В. Дільтея

17.4. Онтологічна герменевтика М. Гайдеггера

17.5. Історична герменевтика Г.-Г. Гадамера

17.6. Політична герменевтика П. Рікера

17.7. Сучасні тенденції розвитку політичної герменевтики

17.1. Герменевтична методологія та можливості її застосування у політичній науці

17.1.1. Загальна характеристика герменевтики як методології

Герменевтика (дав.-грец. *ερμηνεύειν* – тлумачити; первісно – божественні слова та дії) – це теорія та практика розуміння і тлумачення дискурсу або будь-якого явища,

Герменевтика ... зосереджується на внутрішній стороні спілкування зі ... світом знаків, ... на такому глибоко внутрішньому процесі, як мовлення, який назовні постає як освоєння світу знаків.

Г.-Г. Гадамер, «Семантика та герменевтика»

яке інтегрується як текст – знаково-символічна інформаційна система, продукт пізнавально-творчої та виробничої діяльності. Термін «герменевтика» походить від імені давньогрецького бога пізнання Землі й неба Гермеса.

Герменевтика потрібна для тлумачення, як засіб розуміння там, де існує «нерозуміння» (за В. Кузнецовим). Вона враховує можливість неможливого чи порушеного розуміння, але, за визначенням, вихо-

дить із його «позитивної формули» та наявності умов, які вирішують проблему тлумачення. При цьому «тлумачення» розглядається, за А. Уайтхедом, як приписування сенсу емпірично неосяжним сутностям, а «розуміння» – як фундамент духовної діяльності, синтетична функція розуму.

Герменевтика аналізує розуміння для осягнення сутності свідомості. Це досягається через реконструкцію або «впізнання», з'ясування сенсу, смислу будь-чого, в т. ч. усних чи писемних знакових систем, через внутрішню проникливість (у термінології Е. Корета). При цьому «сенс» постає як буття – інтуїтивно-зрозуміле ідеальне або «точно» виявлене в іншій галузі знань. Розуміння тексту відбувається завдяки передачі інформації (новизни) власною та (чи) іншою (чужою) мовою від одного індивіда до іншого через діалог у рамках комунікативної ситуації. Таке розуміння буває інтуїтивним (як безпосереднє «знання» сенсу) та дискурсивним (при якому в пізнаному цілому виявляється непізнаний «залишок»). «Розуміння» сенсу більше за констатацію відповідності певного знання фактам. Воно – «метод» осягнення істини, пояснення наявного її змісту. Істина більша і за емпіричну достовірність (елементарну відповідність знання його предмету, фактам), і за результати «методичної науки». Тому розуміння – «істина» вищого порядку з повнішим, багатшим і значнішим для людини сенсом (змістом).

Герменевтика визначається як:

- мислення, розуміння себе (саморозуміння) через розуміння іншого (П. Рікер);
- мистецтво «розуміння», «осягнення чужої індивідуальності» (Ф. Шляермахер), необхідне для усунення «бар'єрів» розуміння, подолання ситуацій нерозуміння, вторинний прийом пізнання, послідовні інтерпретації будь-яких пізнаних текстів, завдяки якому зрозуміле уточнюється (Ф. Аст), для виявлення (присвоєння) сенсу, схованого в символі; тлумачення «остатку людського буття» в творі, виявлення того, як на його характер впливає невидиме – індивідуальні (ментальні) риси автора (В. Дільтей);
- техніка, яка надає досліднику засоби практичного тлумачення явища, зокрема, розуміння культури минулого й осягнення будь-яких «життєвих проявів» (В. Дільтей);
- філософія (онтологія) інтерпретації та розуміння – вчення про нього, його принципи, істину та її вияв у людському пізнанні та розумінні (В. Кузнецов);
- епістемологія розуміння як «дисципліна другого ряду» – теорія інтерпретації та розуміння буття, «операцій розуміння в їхньому співвідношенні з інтерпретацією текстів» (П. Рікер) – і герменевтичного методу, і пізнання суспільної (історичної) дійсності, зокрема осягнення, розуміння сенсу в сучасних (порівняно з традицією) філософських контекстах;

Фундаментальна істина герменевтики: істину не може пізнавати і повідомляти хтось один.

Г.-Г. Гадамер, «Актуальність прекрасного»

...герменевтичний досвід осмислення..., яке безперервно продовжує виражати себе засобами мови, ... яке ніколи не починається з нуля і ніколи не замикається на нескінченності – ... першооснова усієї філософської думки.

Г.-Г. Гадамер, «Філософія та герменевтика»

Тема 17. Політична герменевтика: аналіз підходів представників

- основа методології гуманітарних наук, усезагальний (на рівні з філософськими методами) метод дослідження (Л. Любохинець). Хоча герменевтика може пояснювати не лише традиційні, але й незвичні способи розуміння;
- логіка наук, які досліджують історію й культуру (процедуру їх розуміння), «загальні правила тлумачення» тексту. «Герменевтика вводить у науковий дискурс значення, зафіксовані в особистому досвіді та інтенціях авторів, і співвідносить їх зі знаковими системами історичних культур» (О. Цинтила).

Об'єктом герменевтики є людина, яка «розуміє» себе й навколишній «світ» тому, що включена у соціокультурні зв'язки, а її діяльність визначається та спрямовується системою особистісних смислів. Відношення її об'єкта і суб'єкта дослідження (Г. Перес-Серрано) – суб'єктивне, як відношення взаємодії.

Предметом дослідження герменевтики узагальнено вважається текст як феномен гуманітарної культури і механізм управління людським розумінням, пізнанням. Хоча існують й інші визначення її предмета: 1) все багатство мови як «робота» духу й її наслідок (В. Гумбольдт); 2) пам'ятники далекої, чужої культури, відділені від дослідника за часом, мовою та ін. (Ф. Шляермахер); 3) «людський остаток», «внутрішній світ» індивіда об'єктивований назовні, «об'єктивний дух» (культура), втілений у «культурно-історичних структурах» – нормах (права, релігії, мови, моралі), які регулюють суспільну поведінку людей, опосередковують їх спілкування одне-одне з одним і розуміння (В. Дільтей).

Предметом «об'єктивного» розуміння герменевтики за Ф. Шляермахером – сукупної «граматичної» інтерпретації – є мовлення як «факт» мови, творіння як мовне явище, успішність аналізу якого досягається через знання мови на рівні автора тексту та його сучасників. Воно забезпечується через розуміння мовлення як «пункту розвитку» мови та його місця в її сукупності.

Предметом «суб'єктивного» розуміння герменевтики – психологічної інтерпретації – є мовлення як «факт» мислення, «душі» й її ініціатор (автор), «виявлення єдності» життя творця (обставин появи його думок) і твору (впливу цих думок на нього). Природа предмета пізнання герменевтики встановлює межі її пізнавальних здібностей, обмежує застосування у ній раціональних, логічних прийомів.

Метою герменевтичного мистецтва є «розуміння» (М. Іллірійський). «Мета» пізнання герменевтики – опис явища (Г. Перес-Серрано); її погляд на реальність – множинний, холистичний. За Ф. Шляермахером метою герменевтики є «краще» об'єктивне розуміння дослідником тексту та його автора, аніж він суб'єктивно розумів себе і власне творіння.

Завданням герменевтики, на думку П. Рікера, є показ того, що існування людини є зрілим, досягає слова, сенсу, рефлексії через безперервну інтерпретацію всіх значень, які народжуються в світі культури, присвоєння сенсу, наявного «назовні», в творах, встановленнях і пам'ятниках культури, у яких об'єктивується «життя» духу.

Вітчизняний політолог-теоретик О. Алексєєв зауважує, що герменевтика узгоджується із специфікою політики як прагматичної, доленосної сфери людської діяльності, є засобом редукції герменевтичної теорії на предметне поле політичної

науки. Вона досліджує й описує ті його аспекти, які відрізняються: існуванням масивів знань, які неможливо повноцінно квантифікувати (виразити якісні ознаки); неповнотою або суперечливістю вхідної інформації; високою мірою її метафоризації; невідповідністю істинних значень явищ і процесів заявленим; ситуаціями (перетвореннями) невизначеними за тривалістю та наслідками; потребою охоплення їх цілісної картини розвитку; незастосовністю або обмеженістю застосування до них традиційних кількісних та якісних методів пізнання, зокрема, природничо-наукових (аналізу, реконструкції та моделювання). Тому герменевтична рефлексія синтетично осягає політичну організацію суспільства, відображає її як категорію «політичного простору», яка фіксує єдність змісту та форми політичного процесу в його сталому, придатному до вимірювання абстрактному зображенні. Цей простір усвідомлюється

... *герменевтика* [...] через стереотипи, архетипи і под.

може означати теорію і методологію будь-якого інтерпретування...

*М. Гайдеггер,
«Із розмови про мову»*

Предметом дослідження політичної герменевтики є явища, які: «розкладаються» на їх первинні сенси та репрезентаційну оболонку; конвертуються у аналог «тексту», етапи еволюції якого, замислу його автора (-ів) можливо реконструювати через інтерсуб'єктивне проникнення у зміст етноментальних і автороцентричних

детермінант його (їх) свідомості, інтенціональних коренів мотивації, цілісно сприйняти їх подієвий, ситуаційний і часовий контексти.

Серед найпридатніших для герменевтичного дослідження сфер предметного поля політики О. Алексеев виокремлює: приховані етно- та конфесійнообумовлені символи (їх зміст); дискурс; комунікації (їх природу та технологічні засади); неофіційну інформацію (плітки); мислення; переконання, які формують громадську думку; мотиви політичної участі; настрої (масові) й їх зміни; синтетичні «масиви» політичної культури в трансформаційних суспільствах; передбачення порядку денного. Цей різновид герменевтики, який акумулює досвід філософської інтерпретації соціальної реальності: шукає «смысл» і «значення» у «світі» політичного; показує його ідейний модус; поєднує політичний досвід – індивідуальний (дослідника) та людства, розглядає спілкування автора та споживача владного «тексту», зважаючи на їх різницю в культурному, історичному та суспільному сприйнятті «світу»; розкриває значення діяльності (демонстративних актів) як аспекту політичного процесу; відкриває характер влади як відносин; сприяє політичній дієздатності громадян у демократичному суспільстві. Її завданням є глибше осмислення методологічних проблем сучасної політичної науки.

Основою евристичного потенціалу політичної герменевтики (за О. Алексеевим) є наукове пояснення прихованих «снів» і «значень» політичного буття через некластичну реконструкцію первинного змісту подій та явищ на основі чуттєво-емоційного сприйняття (наприклад, мистецького, як у Е. Юнгера, Ф. Ніцше). Вона поляризує прагнення до пізнання «світу» політики у окремого суб'єкта дослідження та експертної (наукової) спільноти в цілому. Ця поляризація розкривається у суб'єктивній природі інтерпретаційного встановлення істини та вимозі об'єктивації результатів наукового пошуку.

Тема 17. Політична герменевтика: аналіз підходів представників

Політичній герменевтиці, стверджує російський політолог І. Василенко, необхідні поняття «об'єкта» та «закону» (для інтерпретації політичного буття), «форми» та «стилю» (для інтерпретації символічних значень). Вона аналізує структурні елементи реальності влади застосовуючи морально-етичні критерії існування людства. Завдяки цьому політична герменевтика дозволяє виявити:

*Г.-Г. Гадамер,
«Актуальність прекрасного»*

джерела духовних і творчих актів формування політичних прагнень; базові засади політичного мислення; архетипові підвалини реакцій і дій носіїв влади; контекстні передумови прийняття політичних рішень; ірраціональні та суб'єктно-обумовлені мотиви формування політичного стилю та естетичного аранжування нормативних актів і проявів владної комунікації як феноменів політики; демаркує науковий і публічний дискурси гегемонії; реконструює (та деконструює) ознаки та наслідки владного примусу у визначенні наукових проблем та їх пріоритетності; показує потенціал естетично-орієнтованих засобів вивчення політики; встановлює мотиви, за якими суб'єкт політичного мовлення намагається приховати істинний сенс своїх дій.

Специфічною відмінністю політичного та філософського (об'єктивного, ідеологічно незацікавленого) варіантів герменевтики є: цілераціональна спрямованість суб'єктного проникнення першого у структуру «снів» політичного буття як «тексту», осягнення поточної логіки співвідношення його мовної, мовленнєвої та екстралінгвістичної обумовленості, «схоплення» реальності та інтерпретація її змісту відповідно до імперативів політичної практики або теорії.

Політична герменевтика є засобом тлумачення ірраціональних явищ у культурному, психологічному та комунікативному аспектах предметної сфери сучасної політичної науки, що залишаються поза межами раціональної емпірико-індуктивної реконструкції їх сутності в «традиційній» політичній науці, як і представлення результатів цих досліджень у «класичній» системі наукових понять. Тому герменевтика обґрунтовує застосування контекстно- та суб'єктно-орієнтованих практик аналізу для інтерпретації та розуміння політичного «тексту» в межах наявної соціокультурної парадигми.

Від «класичної» політичної науки політична герменевтика відрізняється: відносністю передумов свідомого, раціонального дослідження політичної «істини»; прагненням до набуття «вірогідного», а не «точного» знання про об'єкти політичної сфери, шляхом встановлення «істинного» (завжди суб'єктивного, не-логічного, не-раціонального та не-стандартного) сенсу їхнього існування через «розуміння», яке забезпечує проникнення суб'єкта пізнання у латентні структури та причинно-наслідкові зв'язки явищ. Від методик політичної психології політична герменевтика відрізняється виявленням зовнішнього контексту владного дискурсу, його чуттєвою складовою; упорядкуванням його згідно смислів, встановлених суб'єктом дискурсу, орієнтує на інтегральне сприйняття політичної реальності та її теоретичного опису – на відміну від політичної епістемології, яка сприймає політичний дискурс як хаос виразів і виступів.

17.1.2. Можливості застосування герменевтичної методології у політичній науці

Політична герменевтика є частиною методології політичної науки настільки, наскільки вона спрямована на досягнення сенсу «політичного», удосконалення його філософського та психологічного бачення. Посткласична інтерпретативно-символічна методологія (і парадигма), яка зводиться до діалектики пояснення та розуміння при читанні тексту, дозволяє зверненням до неапробованих парадигм і рідко застосованих методів: 1) виявляти вимисел і творчість (та їх межі); 2) аналізувати й контекстуально інтерпретувати їх; 3) розуміти міжсуб'єктний контекст твору (дискурсу), з огляду на те, що соціальна реальність формується через символічні взаємодії, уявлені та сконструйовані правила поведінки людей, їх груп. Ця методологія спрямована на спілкування між автором і реципієнтом дискурсу, зважаючи на їх різницю в культурному, історичному та суспільному сприйнятті «світу»; розуміння суб'єктивного екзистенційного людського пізнання і способу її існування в світі.

...герменевтичне, вжито як прикметник поряд із «феноменологією», не означає, як звично, методологію тлумачення, а саме тлумачення.

М. Гайдеггер, «Із розмови про мову»

Герменевтика, як форма сучасного екзистенціалізму, визначає механізм виникнення та природження знань, світоглядних орієнтацій, напрямів наукових пошуків. Вона дозволяє формувати розуміння істини на принципах, альтернативних до раціоналістичних установок філософії Нового часу і Просвітництва. З огляду на те, що раціоналістичні установки філософії зумовили релятивізм науки та практики, зокрема, політичної, саме використання герменевтики, з її гуманітарним характером, надає екзистенційного сенсу науковим пошукам і, навпаки, і за Ф. Шляєрмахером робить «науковим» знання, отримане за допомогою герменевтичного кола. Її використання зумовлене ускладненням теоретичних досліджень в умовах плюралізму методологій, виникненням філософії «наук про дух», філософської теорії тлумачення «світу» гуманітарної культури. Специфічні методи герменевтики дозволяють обґрунтувати спеціальні області знання, а в поєднанні із логічними методами – формулювати особливу «герменевтичну» логіку й розвивати окремий розділ логічного знання, в рамках якого формулювати нові методологічні узагальнення. Водночас використання процедур дослідження (дешифрування, розуміння, засвоєння, тлумачення) знаків як носіїв інформації ставить питання обґрунтування істинності та методологічного забезпечення теорій, які на його основі виникають.

Застосування герменевтичної методології дозволяє з'ясувати значення та смисл політичного феномену для суб'єкта, визначити структуру цінностей, якою він керується в світі влади. Передумовою успішного застосування цієї методології до аналізу політичного, є його відповідність загальній структурі тексту, його гармонія (метафоричне ототожнення феномену політики та знаково-інтерпретативного виразу знань про нього), урахування структури та контексту її дослідницького поля. Політична інтерпретація політичного «факту», як джерела інтуїції, має тільки евристичне значення та виражається в термінах «співчуття» не пов'язаних із якісними індивідуальними

оцінками описаного явища.

Специфічною передумовою застосування цієї методології є політична дія – прояв спонтанності, спроможності людини започатковувати та перезапочатковувати себе, яка не має під собою жодних мотивів та причин, окрім першопричин (Х. Арендт) – радше трансценденцій, аніж рис людського буття.

Герменевтична методологія дозволяє досліджувати стрімкі, непрогнозовані зміни предметної сфери політичної науки, до аналізу яких незастосовні традиційні методологічні підходи. Наприклад: миттєві трансформації масової політичної свідомості, непрогнозовані соціологічними опитуваннями; особливості ідеологічного обґрунтування позицій політичних сил, які не вкладаються у традиційні схеми класичних ідеологій; тенденції розвитку владного дискурсу в постмодерному демократичному суспільстві; «оціночні властивості мови» – те, як ціннісний словник певної мови конституює суб'єктивні преференції її носіїв, їх моральні оцінки політичних явищ і дій.

Ця методологія (як і інші) традиційно включає в себе парадигми, принципи, підходи та методи, техніки і прийоми.

Політико-герменевтична парадигма встановлює зміст традиційних системних характеристик політичного життя, цілісно сприймає дискурсивну реальність політики, складену з поліваріантних і різноспрямованих висловів. На цій парадигмі й традиції філософської герменевтики загалом базується й парадигма політичного розуміння.

На рівні принципів як компоненту методології герменевтики, на думку В. Кузнецова, є методологічною дисципліною загальнонаукового характеру, вченням про принципи гуманітарних наук. Звідси, принципи герменевтики, як частина її методології, постають частиною методологічних принципів гуманітарних наук загалом, а не лише політичної науки.

Перелік цих принципів, які наводять дослідники в своїх роботах, може відрізнитись, але серед найзагальніших серед них виділяють наступні:

- принцип контекстуального (контекстного) підходу (св. Августина) – знаки розуміються не ізольовано один від одного, а в певному їх контексті;
- принцип конгеніальності – співрозмірності творчих потенціалів дослідника тексту і його творця (св. Августина);
- принцип контекстуальної інтерпретації (як причини зміни смислу слова) – істинний сенс будь-якого слова завжди один («сокровенний»), варіанти ж його вживання конкретизують смислові варіації (М. Іллірійського);
- принцип врахування цілі й замислу (цілепокладання) автора тексту;
- принцип діалогу «тексту» та його дослідника як діалогічного методу аналізу мовних явищ (В. Гумбольдта);
- принцип розділення й єдності об'єктивної та суб'єктивної сторін мови (Ф. Шляєрмахера): об'єктивна мова (її «факт») – предмет граматичної інтерпретації, в якій виясняється ставлення до реально існуючої мови, твору, а суб'єктивна («факт мислення») – психологічна інтерпретація мовлення, як похідної її ініціатора, створеної «сукупністю умов» його «внутрішнього та зовнішнього життя як цілого». Гнучке застосування мистецтва тлумачення до «об'єктивності»

будь-яких предметів (розгляд усіх явищ як дискурсу) зумовлюватиме те, що в кожному конкретному випадку у тлумача тексту одна інтерпретація переважає іншу залежно від предмета дослідження. Хоча теоретично ці тлумачення «рівнозначні» та доповнюють одне-одне.

- принцип залежності логічного методу від предмета його осмислення (тексту);
- принцип діалектичної взаємодії між поясненням, інтерпретацією та розумінням – тлумачення надає матеріал для пояснення, роботи герменевтичного апарату (логіки мислення), який забезпечує осягнення сенсу (розуміння).

Згадані принципи аналізу слова є принципами аналізу культури, бо засобом аналізу гуманітарних явищ є мова, слово якої є принципом

... коли люди «говорять на різних мовах», герменевтична задача постає з усією серйозністю, задача пошуків спільної мови.

*Г.-Г. Гадамер,
«Філософія та герменевтика»*

і системотворчим елементом культури. І. Василенко додатково виділяє основні принципи застосування герменевтики в порівняльній політології:

- діалогу рівноправних суб'єктів на основі світоглядної терпимості;
- загальності й універсальності ціннісних еталонів як джерела помилок;
- істинності та взаємодоповнюваності всіх соціокультурних (ціннісних) систем;
- побудови логіки порівняльного дослідження за принципом додатковості;
- використання гіпотетичних і умовних міркувань, всіх можливих альтернатив, які допускаються цінностями та принципами політичних культур різних цивілізацій;
- урахування і позитивних, і негативних якостей, характеристик порівнюваних об'єктів (культур), визначення чим вони є або не є;
- порівняння цінностей певних політичних культур має приводити до глибинних архетипів і кодів, що формують їх політичні традиції.

Оскільки принципи герменевтики втілюються в рамках певних наукових напрямів (підходів) до дослідження політики, необхідно їх розглянути. При цьому слід враховувати те, що моністичний підхід до розуміння предмета політичної науки, який бачить її як окрему дисципліну із специфічною методологією дослідження, з використанням запозиченої (герменевтичної) методології, несумісний. З огляду на те, що політична наука залучає чужу (філософську, лінгвістичну) методологію, її коректніше розглядати як «федерацію» наук, які досліджують феномен «політичного». І це дозволяє звертатись до відповідних герменевтичних підходів – як політологічного і власне герменевтичного, так і історичного, психологічного тощо.

Власне герменевтичний підхід є способом гуманістичного світосприйняття, орієнтованим на пізнання унікальних, індивідуальних, а не повторюваних (закономірних) політичних явищ. Він виконує функцію теоретичного забезпечення практичної сфери – «спілкування» «автора» будь-якого політичного тексту з його «читачем», пояснює специфіку розуміння цього тексту, його техніки сприйняття. За Гадамером, її основою є діалектика історії та сучасності Гегеля, яка дозволяє «урівняти» виграш і втрати від тлумачення.

Тема 17. Політична герменевтика: аналіз підходів представників

Психологічний підхід до пізнання значення тексту при користуванні знаками (св. Августин). За В. Дільтеєм, аналогічність членів суспільства один-одному дозволяє окремій людині пізнаючи свій внутрішній світ розуміти суспільство. Цей підхід, при нестачі технічного інструментарію, допомагає дослідити текст, «обслуговує» зовнішні моменти розуміння його смислу (елементів його структури). Він займається «розумінням без розуміння» через співчуття, симпатію периферійних, фонових структур слова, політичного тексту, які не стосуються його об'єктивного сенсу.

Історичний підхід до герменевтики (І. Хаденіус) допомагає досліджувати суб'єктивні, історичні й соціальні «умови розуміння» й творення структури політичного дискурсу. Він дозволяє виявити часові імперативи творення політичного тексту, основні ретроспективні моделі співвідношення його стильової оболонки та смислотворення (за О. Алексєєвим).

Історико-поняттєвий підхід – висуває на перший план значення, розвиток і вплив головних понять (віх) політичної філософії, за допомогою яких можна орієнтуватися в історії політичної думки та інтерпретувати вплив цих понять на сучасність.

Генетичний підхід (за І. Василенком) дозволяє встановити відповідність між походженням політичної культури, первинної щодо всіх феноменів «світу» політичного, зокрема політій, їх інститутів і процесів, детермінації їх векторів (ціннісних програм) розвитку і сучасними умовами її спостереження, виходячи з позиції, що все, що стосується генези політичної культури, є правилом, а те, що відноситься до її сучасної структури – винятком.

Семантичний підхід до «ідеальної» реальності (за О. Алексєєвим) – націлений на розуміння семантичного потенціалу явища, ядра тексту в духовності суспільства, що його витворило.

Юридичний підхід до герменевтики – засіб прояснення правових текстів, спосіб усунення їх нерозуміння, виявлення їх істинного несуперечливого змісту задля їх ясного та простого застосування в політичній практиці. Юридичне тлумачення функціонально націлене на створення можливостей для практичного використання норм права (Г. Гроцій).

У межах герменевтичного підходу як засоби дослідження політики виділяють окремі методи. Виділимо їх.

Герменевтика та критика – дві філологічні дисципліни, два вчення про мистецтво, пов'язані між собою, бо заняття одним передбачає інше, і навпаки. Одне з них – це загалом мистецтво правильно розуміти мову, переважно писемну, іншого, а друге – це мистецтво правильно оцінювати та встановлювати справжність писемних джерел і письма з достатніх свідчень та даних.

Ф. Шляєрмахер, «Герменевтика і критика з особливим акцентуванням на Новому Заповіті»

«Методи» медитації та композиції (за Ф. Шляєрмахером) імпліцитно (приховано) застосовуються тлумачем для «об'єктивного» вирішення технічних аспектів і проблем формування задуму твору, його виникнення, визначення основних ліній сюжету. Зокрема, медитація досліджує «генетичну реалізацію твору», а композиція – його «об'єктивну реалізацію».

«Методи» психологічної інтерпретації тексту через розуміння «комплексу думок» як «моменту життя певних людей», конгені-

альне «вживання» тлумача в автора, за Ф. Шляєрмахером – дівінаторний і компаративний. Перший зводиться до відтворення цілого з його частин на основі здогаду, інтуїтивного припущення, безпосереднього пошуку індивідуального в тексті (особливостей життя автора, які вплинули на формування замислу твору та його частин) через інтуїтивне осягнення. Другий має справу зі загальним в тексті та зводиться до порівняння всезагальності інтерпретатора й автора. При цьому суб'єктивне постає наслідком, а не моментом тлумачення тексту. При використанні одного з цих методів не можна посылатись на інший. Якщо отримані завдяки їх використанню результати не суперечать один-одному, узгоджуються – психологічна інтерпретація успішна.

Циклічний «метод» (Ф. Шлегеля) – критичне прочитання будь-якого політичного тексту повторюється.

«Методи» співпереживання, відчуття, симпатичне проникнення у внутрішній світ «іншого», за В. Дільтеєм необхідні для пізнання несвідомого, ірраціонального в політичному творі.

Семіотичні, логічні й феноменологічні методи, за Г. Шпетом, спрямовані на дослідження об'єктивного смислу політичного тексту.

Метод «опитування» (М. Гайдеггера) – правильне формулювання питань щодо політичного тексту важливе при його тлумаченні.

Метод герменевтики (тлумачення) права – при з'ясуванні змісту правових норм, що регламентують професійну діяльність юриста стосовно розв'язання політико-правових проблем і формування професійно-політичної культури.

Методи та принципи герменевтики затребувані при передачі політичного досвіду: 1) «між» суспільствами віддаленими в часі і (та) просторі – локальними (національними, цивілізаціями в розумінні О. Шпенглера та С. Гантінгтона) через його «перекодування»; 2) у рамках одного суспільства для подолання розривів у національній політичній традиції після катаклізмів – революцій, окупацій тощо. Ця герменевтика має практичне значення в періоди суспільних зламів: вона дає змогу витлумачити досвід, наявний у політичній культурі та думці людства чи окремої нації, відповідно до нових потреб, дозволяє давати «відгуки» на нові «виклики» спираючись на унікальні відгуки в минулому. Особливо, якщо мова йде про інтерпретацію змісту та нюансів функціонування або форм права, політичних ідеології, традицій, звичаїв, механізмів відповідно до нових умов. Це можливо тому, що герменевтика є технікою вирішення задач, актуальних для життя і нормального функціонування суспільних інститутів. Переломні моменти в її розвитку співпадають із історичними переломами, які ставили питання, відповідь на які й дає ця техніка.

Елементом цієї методології є універсальна техніка (структура) «смислового руху» між точками фіксації рефлексії тексту, що забезпечують розуміння політичного дискурсу – «уявне», за Ф. Шляєрмахером, «герменевтичне коло». Це сукупність прийомів системного мислення, спрямованих на декодування інформації, вкладеної у твір автором на всіх рівнях розуміння тексту: семантизуючому, когнітивному та розуміння-розпредмечення. Вони перетворюють «нерозуміння» тексту в його «розуміння», надають йому «майстерності». За О. Алексєєвим, герменевтичне коло призначене спрямовувати методи політичної науки до вивчення різних видів політичних

«текстів» як наслідків людської діяльності, встановлення смислового та символного змісту політичних ідеологій. У свою чергу російський політолог І. Василенко вважає, що герменевтичне коло відображає політичну дихотомію: інтереси (фактичні, сьогоденні, поверхневі) – цінності (створена на їх основі картина політичного «світу» в її цілісності та самості, його особливості).

Герменевтичне коло зводиться до комбінації логічних методів: 1) синтезу та дедукції (своєрідно визначеної В. Дільтеєм) і 2) дедукції та аналізу. Перша полягає в осягненні цілого через розуміння його однорідних і різнорідних частин. Таке зіставлення дозволяє зрозуміти кожне індивідуальне речення глибоко, за рахунок взаємозалежності розуміння цілого та частини, їх уточнення на підставі цілого, що зводиться до постійного звернення від окремого до загального та навпаки. Загальне, остаточне «гіпотетичне» розуміння тексту при використанні цієї техніки, за В. Кузнецовим, конструється із «курсорного» прочитання множини змінюючих одна-одну гіпотез про розуміння цілого і, своєю чергою, впливає на розуміння, уточнення та переосмислення попереднього матеріалу, його частин. При цьому на першому ступені рецепції тексту рефлексія фіксується на реалізації семантизуючого розуміння тексту, виникненні на його основі образів реальної дійсності, аналізі засобів побудови тексту з опорою на власний досвід вербальної пам'яті та роботи з текстами (пошук аналогій розуміння), що дозволяє виявити ті елементи тексту, які можуть викликати нерозуміння. Когнітивне розуміння характеризується глибшим проникненням у зміст тексту, при якому його рефлексія над текстом із огляду на досвід, знання і пізнання «обростає» безліччю ноем (мінімальних одиниць сенсу) і виводить реципієнта дискурсу до базових топосів (змістових утворень) онтологічної конструкції (підхід Г. Щедровицького).

Друга комбінація методів забезпечує послідовне розуміння: слова з твору, твору з доробку його автора, доробку як відображення певної школи чи тенденції, останню як частину напряму, а його як частину конкретно-історичного періоду, і врешті-решт, текст як частину культури (цілого), в якому він функціонує. Адже, за Шляєрмахером, окрема думка твору та «окремий» твір загалом зрозумілі виходячи зі сукупності «життєвих відносин» автора тексту, його «багатства мови й історії часу» «як цілого».

Вихід дослідника із «герменевтичного кола», його розрив, і перехід по спіралі в ширше коло можливий лише після досягнення науковцем «повного» «розуміння» і дешифрування тексту, виходу за його межі, у ситуації предрозуміння. Це можливо у випадках: 1) діалектичного синтезу передрозуміння тексту, знання внутрішніх і зовнішніх умов існування його автора; 2) осмислення їх впливу на замисел, «сюжет», зміст і стиль твору; 3) конгеніальності автора й тлумача твору. При цьому предрозуміння, на основі якого передбачається сенс цілого, зводиться до побудови попередньо раціонально усвідомленого припущення (гіпотези), яке змінюється зі заглибленням у структуру цілого. Передрозуміння та герменевтичне коло є стрижнем механізму смислового розуміння – логіки герменевтичного міркування (його онтології).

Також, окрім парадигм, підходів, принципів, методів і технік до герменевтичної методології включають загальні правила тлумачення текстів, сформульовані Ф. Шляєрмахером: а) загальний огляд твору; б) розкриття буття понять твору через

його (і їх) одночасну граматичну та психологічну інтерпретацію; в) концептуальне пов'язування інтерпретацій, забезпечення їх єдності; г) повернення до пов'язування та розкриття доти, доки не буде знайдено причину неузгодженості тлумачень. Причинами неправильного розуміння тексту при застосуванні цих правил є забобони-упередження та поспішні помилкові судження.

На основі узагальнення компонентів герменевтичної методології В. Кузнєцов сформулював її методологічний стандарт: 1) дихотомія природних (монологічних) і гуманітарних (діалогічних) наук; 2) діалоговість як принцип дослідження, 3) розділення об'єктивного (лінгвістичного знакового розуміння) змісту тексту і його суб'єктивних моментів (позалінгвістичного психологічного сприйняття) – контексту, 4) сприйняття множинних результатів інтерпретації тексту досягнутих засобами герменевтичного кола, методиками питання-відповідь, контекстним методом, логічними засобами, семіотичними і психологічними прийомами.

17.2. Предтечі політичної герменевтики та їх внесок у теорію дослідження

За Г.-Г. Гадамером, герменевтика стосувалась проникливих людей, які вміють знаходити підхід до інших і розуміють те, що інші мають на увазі, проте відкрито не висловлюють це. Витоки герменевтики, зокрема політичної, дослідники (А. Левченко) виводять із діяльності оракулів античності (Дельфів та Епіру), яка для людини з міфічним уявленням про світ забезпечувала трактування сакральної символіки, декодування зашифрованої в ній інформації, яка впливала і на політичні рішення, як у випадку із зверненням лідійського царя Креза до оракула з приводу війни з Кіром II Великим.

Згодом, на думку В. Кузнєцова, традицію герменевтики продовжили *софісти*, які, як філологи-сучасники, намагались розтлумачити події минувшини та сучасності, а також змушені були тлумачити архаїчні літературні пам'ятки класиків (Гомера та ін.); їх мова істотно відрізнялась від доби *Сократа* та *Перікла*, але вивчення яких як «національних вчителів» Греції було необхідним для успішної соціалізації (навчання міфології, історії, грамоті, письму) в полісі. Саме розділення зовнішньої оболонки та прихованого змісту стало суспільною вимогою до античної герменевтики, як однієї з найперших форм дослідницької практики. Вона, як зауважує О. Алексєєв, була спрямована на переклад-витлумачування.

Теоретичні аспекти розуміння розглянув у трактатах «Про тлумачення» і «Аналітиках» (опубліковані 50 р. до н. е.) *Арістотель*. Саме від нього походить бачення інтерпретації тексту як «точного» визначення значення слів, які «не є ані істинними, ані хибними», але на основі домовленості (конвенції) виступають знаками певних речей, позначають їх.

Герменевтика активно розвивалась юдеями в добу еллінізму як *екзигетика* – мистецтво тлумачення Тори, ціль якої – розуміння «тексту» виходячи з його «інтенції» (наголосу), з питання, що цей, до певної міри незалежний від людини «текст», хоче «сказати». Першим в екзигетиці був переклад Тори на греку (Септуагінта) в Алексан-

Тема 17. Політична герменевтика: аналіз підходів представників

дрійській школі герменевтики, прихильники якої, згідно уявлення про прихований зміст священних текстів, дотримувались думки: в кожному слові є кілька (більш, ніж один) сенсів.

Згодом у зв'язку з необхідністю тлумачити християнські тексти і вирішувати проблеми, з цим пов'язані, виникла *програмна герменевтика*. Зокрема, захисник раннього християнства *Оріген* запропонував практичні прийоми тлумачення рядків Св. Письма. Вийшла перша фундаментальна теоретична, узагальнююча праця з герменевтики – «Християнська наука, або Основи священної герменевтики й мистецтва церковного красномовства» (395–396) Св. Августина з описом теоретичних принципів герменевтики, ідей логіки та семіотики (знак, його природний і штучний різновиди).

Із віднайденням у 1080 р. зводу римського права і його систематичним вивченням у Болонській юридичній школі виникла *юридична герменевтика*, яку використовували для створення канонічного права католицької церкви після реформ папи Григорія VII.

Деканонізація тлумачення сакральних текстів теоретиком Реформації *М. Іллірійським* («Ключ до тлумачення Священного писання») з 1567 р. заперечила монополію Ватикану на тлумачення й розуміння Св. Письма. Практика релятивної герменевтики (осягнення Біблії через свідомість і серце вірянина) головним об'єктом розуміння визначала душевне життя, стан людської душі.

Завдяки систематизації юридичної герменевтики *Г. Гроцієм* у трактаті «Про право війни і миру...» (1623) ця частина герменевтики стала обов'язковою складовою загальної теорії права. Він висвітлив прийоми інтерпретації слів і технічних термінів, способи виявлення їх широкого і вузького значення залежно від їх контекстів, способи дій при виявленні суперечностей, антиномій, двозначності юридичних текстів. Для цього він сформулював наступні правила тлумачення юридичного тексту: щоб не затіяти сенсу правової норми незрозумілою термінологією, аби не ускладнювати її (норми) розуміння й застосування, користуватись «народним» слововживанням, використовувати фігуральні вирази, прийнятні за звичних обставин; серед багатозначних слів вибирати слово з найширшим значенням, яке включатиме в себе шукане; використовувати терміни з прямим, точним, строгим значенням, заданим у законі, чітко відповідним заданим умовам і уникати слів із переносним значенням.

На початку XIX століття герменевтика оформилась як напрям Західної, переважно німецькомовної, філософії (спираючись на роботи М. Флаціса, Х. Вольфа, І. Хаде-ніуса, В. Гумбольдта та ін.), виробила власний термінологічний апарат. Вона набула ознак наукового знання хоча, як зауважує А. Левченко, зберегла статус «мистецтва» розуміння тексту.

Так, німецький філософ і філолог *В. Гумбольдт* розширив науковий базис герменевтики за рахунок загального мовознавства, поставивши в її рамках питання аналізу розуміння, смислу, мовної свідомості, «природної» мови (її внутрішньої «форми») як системи, яка «внутрішньо» містить у своїй лексиці та способах висловлення думки світогляд певного народу. Ця «внутрішня форма» не співпадає ані з логічною формою думки, ані із зовнішньою формою виразу в слові. Мова відрізняється від мов-

лення, оскільки останнє «сприймається», а перша – «розуміється» як його внутрішній «зміст» (думка за М. Бахтіним). Природа мови володіє потенціалом впливу на дії та вчинки людини, оскільки остання уявляє світобудову безпосередньо з мови, а не із практичного досвіду (власного чи інших осіб).

Теоретичну систему герменевтики – філологічної, але не філософської – розробив богослов, філософ і філолог (перекладач Платона німецькою) *Ф. Шляєрмахер*. Він першим систематично виклав основи теорії герменевтичного методу, спробував побудувати методологію дослідження гуманітарних текстів, визначив проблематику універсальної герменевтики, поставив її основні проблеми, і запропонував їх рішення. Втім його герменевтика застосовна лише до витумачення специфічних об'єктів – історичних пам'яток, відірваних від сучасності, і не відповідає на питання: як твір минулого набуває нового життя в культурі сучасників? Шляєрмахер сприймав та інтерпретував тексти в рамках абсолютизованої універсальної і «психологічної» романтичної герменевтики, заснованій на діалектиці частини й цілого, передрозумінні, що спиралися на романтичну теорію неординарної індивідуальності.

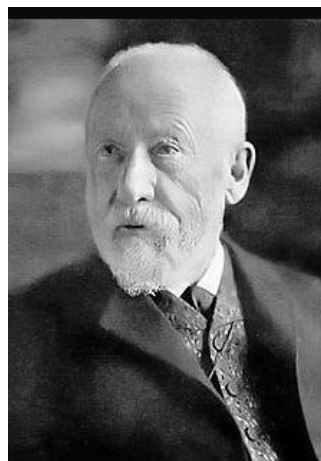
Фрідріх Шляєрмахер
(1768–1834)

Шляєрмахер надав поняттю «розуміння» значення «розуміння думок» як «далекої від будь-якого змістового відокремлення єдності способу дій», вираженої «письмово чи усно, чужою чи рідною сучасною мовою». Воно, на його думку, включає «сторони» (об'єктивну та суб'єктивну) і види: історичний і дівінаторний (через осяяння, яке дає досліднику інтуїтивне розуміння ролі автора у тексті), які формують способи тлумачення творів. Із цього розуміння на початку ХХ століття виріс *психоаналітично-герменевтичний напрям*. Такому розумінню Шляєрмахер надавав особливої ваги, тому що вважав психологічну інтерпретацію текстів, віддалених на тисячоліття, складною через труднощі в розумінні внутрішнього світу людини минулого. Мислитель розумів її текст як об'єктивовану назовні «застиглу мову». Її дослідження базується на вивченні підсвідомого, оскільки людина несвідомо освоює рідну мову та послуговується нею, подібно до того, як вона підсвідомо сприймає оточуючу реальність. Відповідно, зрозуміти суб'єктивні й несвідомі моменти тлумаченого явища складно. І навпаки, мову, культуру, традиції та багато інших об'єктивних контекстів розглянутого явища інтерпретатор знає і розуміє краще, ніж сучасники досліджуваного феномену, саме завдяки їх свідомому вивченню, необхідному для заглиблення в чужий контекст, подолання часових і культурних бар'єрів.

17.3. Психологічна герменевтика В. Дільтея

Вільгельм Дільтей – німецький історик культури, філософ-ідеаліст, літературознавець. Основні праці: «Вступ в науки про дух» (1880), «Побудова історичного методу в науках про дух» (1910) та ін.

Саме його обґрунтування герменевтики, а також розуміючу соціологію Г. Зіммеля та М. Вебера можна вважати історичною формою герменевтики, яка наблизила дану практику пізнання до статусу інструменту політологічного дослідження. Дільтей, як зауважив Г.-Г. Гадамер, «розширив герменевтику до органону наук про дух» («духовний світ» чи «духовну цілісність»). Їх основою була «описова психологія», яка спиралася на внутрішній світ людини, що пізнається через самоспостереження. Дільтей, намагаючись знайти форми інтерпретації та розуміння, засновані на логічних формах вираження міркувань, які би враховували і раціональні й несвідомі елементи розуміння, вивів конкретно-наукову методологічну концепцію герменевтики на філософський рівень, сприяв її перетворенню в філософську та загальнонаукову дисципліну. Він поставив проблеми: герменевтичної логіки й усвідомлення духовного життя суспільства, основ, специфіки й природи гуманітарних наук, перетлумачив проблему Шляєрмахера про несвідоме в гуманітарному пізнанні.

Вільгельм Дільтей
(1833–1911)

Він поставив проблеми: герменевтичної логіки й усвідомлення духовного життя суспільства, основ, специфіки й природи гуманітарних наук, перетлумачив проблему Шляєрмахера про несвідоме в гуманітарному пізнанні.

Дільтей залишався у річищі романтичної герменевтики, яку намагався оперти на феноменологію Е. Гуссерля, поєднати її з набутками позитивізму, прийомами емпіризму, фактами психічного життя. На базі герменевтичної методології з психологічних позицій німецький дослідник намагався обґрунтувати гуманітарні науки («другу півкулю інтелектуального глобуса»). Предметом «історико-суспільних наук» є «система» «власне людського» як «психофізіологічних життєвих єдностей», проявами яких є духовне життя людини, будь-які «духовні сутності», адекватно досліджувані через інтерпретаційні методи та методики. «Розуміння та тлумачення» – «метод» дослідження «наук про дух» який містить у собі «всі істини» цих наук, вважав Дільтей. Пізнання часткового, індивідуального – не менша мета його застосування, аніж визначення «абстрактних закономірностей». Розуміння – не просто «процедура думки». Воно об'єднує в собі всі функції пізнання і в кожній його «точці» відкривається певний «світ». Процедури розуміння свідчать про «цілісність духовного життя», яка проявляється в розумінні (процесі). У всякому розумінні є щось ірраціональне, не репрезентоване формулами логічних операцій, оскільки життя, яке пізнається – ірраціональне. Звідси «достовірність» суб'єктивних висновків, отриманих із співпереживання, не змінює перевірка їх пізнавальної «цінності». Елементарною формою розуміння є «тлумачення» «окремого прояву життя» вираженого в аналогії, а вищою («цілісної зв'язності життя» і «внутрішнього світу людей») – імовірнісний «індуктивний» умовивід (за В. Дільтеєм) чи вивід від множини одиничних проявів до цілого, характерний для практики та неklasичних логік (за В. Кузнецовим).

Способи та наслідки розуміння визначаються «проявами життя», які витлумачують – виразами, які: 1) щось «позначають»; 2) не претендують на те, щоб щось означати чи висловлювати якусь думку, але дозволяють «зрозуміти» «духовне». Так, поняття, судження (міркування) й умовивід, як частина науки, «звільнена від переживань» і «прихованих моментів духовного життя», завжди розуміється однаково і під-

порядковується «закону» тотожності. Натомість учинок, як зовнішній прояв життя, позбавлений зв'язку із останнім після свого здійснення; він не може всебічно визначати зміст «внутрішнього життя», з якого він виник без пояснення того, як у ньому пов'язані його цілі й засоби здійснення, обставини і «життєвий зв'язок». Урешті-решт, «на межі знання та дії» існує переживання із глибин душевного життя. На його вираженні побудоване мистецтво, яке може бути правдивим чи ні, але не «істинним» чи «помилковим». У цій, недоступній спостереженню, рефлексії та теорії області, необхідні особливі, ненаукові форми розуміння.

Розуміння можливе у формі герменевтичного аналізу фізичних процесів, оскільки існує спільність між суб'єктом розуміння та його об'єктом (словом, жестом, вчинком, виразом як станом індивідуальної свідомості). Підґрунтям спільного розуміння є однакові елементи свідомості її членів, відображених у всіх «виявах життя», об'єктиваціях «внутрішнього досвіду» (структурах мови, відносин, організацій і співтовариств). У рамках зв'язків, які формують ці об'єктивації і триває історія. Однак, ця спільність розуміння стосується його засад – не- і підсвідомих умов його здійснення, позамовного контексту суспільної комунікації, а не його способу (і способу обміну інформацією, яку розуміють).

Дільтеєм відзначена спільність суб'єкта та об'єкта розуміння, яка втілюється в тому, що інтерпретатора й автора тексту поєднує спільна (людська) природа, адже «всі індивідуальні відмінності ... зумовлені не якісною відмінністю осіб, а відрізняються лише ступенями їх душевних процесів». Індивід як суб'єкт (читач) наділений спільними властивостями відчуття предмету пізнання (твору).

Саме з ідей Дільтея впливає відзначене О. Алексеєвим пізнання політики як сукупності дослідницьких практик теоретичної та прикладної політичної науки, в межах яких існують спеціальні методи, які разом із особливим предметом, що відрізняється від предмета точних наук, визначають якісну відмінність політичного пізнання від природничо-наукового.

17.4. Онтологічна герменевтика М. Гайдегґера

Мартін Гайдеггер – німецький філософ-феноменолог і мовознавець. Основні праці: «Буття і час» (1927), «Вступ до метафізики» (1935) та ін.

«Герменевтична феноменологія» (екзистенціальна герменевтика й онтологія розуміння) Гайдеггера втілена в роботі «Буття і час» та працях 1950-х років. Він, на противагу неокантіанцям, розглядав проблему герменевтики із погляду теологічної традиції, на яку спирався через осмислення співвідношення логіки й божественної сутності.

Як писав французький соціолог П. Бурд'є, філософія Гайдеггера, як консервативного революціонера в філософії, політична від початку до кінця. Вона є «ефектом надання філософської форми» його політичним чи етичним

Мартін Гайдеггер
(1989–1976)

принципам – їх «філософською сублімацією», зумовленою специфічною цензурою «поля» філософського «виробництва». Першоджерелом особливостей і ефектів філософії Гайдеггера, за Бурд'є, є подвійність її посилянь (філософських і політичних). Адекватне розуміння політичної онтології німецького мислителя повинне враховувати свідоме та методичне встановлення зв'язків політичного і неполітичного, таких як спосіб зайняти політичну «позицію» висловлюючись виключно «по-філософськи». Звідси, у тлумаченні Бурд'є, «криза Німеччини і німецького університету не припиняла осмислювати себе» через Гайдеггера. Він під впливом масового ідеологічного (нім. *völkisch*) налаштування німецької буржуазії осмислив сукупність смутних питань (фантазмів), якими «змушував задуматись над собою»: про техніку, еліту, робітників, народ, історію, батьківщину, в яких об'єктивувались етико-політичні настрої мислителя та його (університетського) середовища.

Герменевтичні ідеї – основа філософії Гайдеггера. Розглядаючи феноменологію

Назва «герменевтика» ... знайома від часів, коли я вивчав теологію. ... мені ... не давало спокою питання зв'язку між словом Святого Письма і теологічно-спекулятивною філософією. Це був ... зв'язок ... між мовою і буттям, хіба що завуальований і мені недоступний...

М. Гайдеггер, «Із розмови про мову»

людського буття, він стверджував, що воно від початку герменевтичне. В його онтології розуміння ставиться питання: в чому специфіка істоти, буття якої полягає в розумінні? Тому герменевтична проблематика є областю аналітики буття *dasein* («ось-буття»), яке існуючи – розуміє. Розуміння у нього – це не проектування чи екстраполяція вольових імперативів людини і не упорядкування нею речей. Воно є: 1) методологічною операцією; 2) складником онтологічного

аспекту людської свідомості; 3) первісною формою людського життя; 4) особливим «способом» людського буття (екзистенції) та його інтенцій. У свою чергу «життя» Гайдеггер тлумачить як елементарну структурну одиницю, в якій витлумачена (структурована) реально неіснуюча однорідність свідомості та її предмета.

Розуміння містить можливість інтерпретації, але не мови, тексту, а буття у світі людини, відзначає А. Суворова. Розуміння, за Гайдеггером, виявляє глибинний рівень буття (дав.-грец. *ὄντεια* – присутності, нім. *dasein* – ось-буття) через його «схоплення» у межах життєвого світу, розкриття можливостей кожного моменту існування, що реалізуються у майбутньому, забезпечуючи єдність знання з його об'єктом. Розуміння («ось» як місце людини в екзистенційному життєвому просторі) є відкритістю людини світу та часу як «власному імені істини буття».

Як пише П. Рікер, Гайдеггер відмовився від дебатів про метод (спосіб) пізнання тексту (історії). Розуміння «тексту» лише передбачає припущення його читачем наявності у ньому певного «сенсу». Г.-Г. Гадамер зауважує, що Гайдеггер розкрив «предструктуру розуміння» і поставив питання про його можливість. Герменевтичне коло він визначив як механізм, у якому читач «припускає» сенс тексту в цілому.

Із [слів Сократа] ясно, що герменевтичне означає не стільки тлумачення, скільки насамперед принесення послання і звістки.

М. Гайдеггер, «Із розмови про мову»

За Гайдеггером розуміння тексту ускладнюється двома моментами:

– *по-перше*, окреме слово в ньому може не лише прояснити, але й затемнити зміст – свій і всього тексту. Адже те, що насправді говорять «суттєві слова» мови – «вісники» буття-часу, через які людина «прислуховується» до буття, легко «забувається» на користь їх «безпосереднього» змісту;

– *по-друге*, тим, що суб'єктом мовлення є не людина, а мова як сутнісна риса людського буття, його, відображення, подія та суб'єкт, яка говорить про щось (буття) і вказує на це, вводить людину в нього.

Подія є «спів-буттям» – співіснуванням в часі буття людини та мови, як горизонтів, у точках перетину яких у кожен момент часу проявляється просвіт буття як істини. Справжнє розуміння можливе тільки в мові і через неї, оскільки вона є його передумовою, дає людині передрозуміння про буття. Мова є началом, яке поєднує все у світі, оскільки надає світу єдності, яким сама володіє, розповідає про те, що увібрала в себе, чим (буттям) вона володіє, і тим сприяє розумінню людиною власного буття. Тому, якщо людина зважає на сутність мови, то остання, як коло передрозуміння, показує особі сутність речі. Щоправда, мова «позбавляє» людину «свого» (мови) достойного мовлення, оскільки людина не зважає на її «первинну намову», приховану в її мовчанні. Натомість людина використовує розповідь мови, щоб сказати щось про себе. Мова не може реалізувати себе інакше, як через людину, яка нею мовить. Адже мовлення – конституюючий момент буття у світі. Ми говоримо мовою, а мова говорить у нас і через нас (це згодом запозичив М. Фуко). Через людину мова здійснює, звершує себе в часі, в чому виявляється омовленість буття.

Оскільки мова, яка піддається герменевтиці, говорить на «мові» буття, то й буття – герменевтичне. Але почути його можуть тільки поети, які мають визначальну характеристику людини – «задумуються» про буття, що вимагає від них зусиль, часу та старанності більших за інші вміння, охоплення і прийняття того, що, на перший погляд, не відповідає одне одному. Натомість інші, здогадуючись, чим є буття і яка його суть намагаються про нього не думати, усунутись від роздумів над сенсом сущого (глибокої задуми, «заглиблення у суть справи»). Сучасна людина з її здатністю мислити втікає від неї, що є «підставою» убогості думки (бездумності). Зокрема науковці, які створюють наукові поняття та концепції, повніше оволодіваючи через них світом, перетворюють його як оточення людини в назви і так «усувають» буття. Причиною цього є неспокійний і неглибокий спосіб мислення науковців і сучасних людей загалом – розрахунковий, плануючий, орієнтований на нові перспективи, шанси.

Мова яка здійснює себе (жива), є мовленням. До нього слід прислухатись, щоб почути істину буття загалом і про себе та своє буття, зокрема. Мовлення, поряд із лексикою і граматикую включає в себе інтонацію і мовчання. Слідуючи за Е. Гуссерлем, Гайдеггер вказує, що останнє, як феномен, відрізняється від німоти. Мовчання (змістовна пауза) як пролог до розмови присутнє тільки в справжньому мовленні. Воно говорить більше за багатослівність (уявну зрозумілість). У свою чергу слухання мови (і мовчання), того «що» і «як» вони «говорять», є передумовою говоріння, його змістовності.

У свою чергу істина буття (визначена як розуміння його сенсу) є його історичним проявом, відкритістю і прихованням водночас. Вона може виражатись у культурі, зо-

крема, мистецтві, як засобах її створення і вираження. Хоча сама його (буття) історія є «майже міфічною». Сутність (історична очевидність і онтологічна істинність) події у нього самовиявляється, розкривши власну «таємницю». В такий спосіб подія постає частиною істини як історичного поняття. Втім, залишається питання істинності події чи висловлювання про неї. Чи воно є семантично істинним, відповідним факту, який описує і наскільки воно є пізнаваним і зрозумілим? (за Е. Коретом). Умовою пізнання та розуміння є історія (процес). Але його умовою є істинність певної події. Правильний погляд на певний аспект дійсності (історію), зрозумілість його змісту відкриваються лише при врахуванні певних умов, історично-обумовленого горизонту розуміння та інших (набутих) знань. Історія темпоральна, а час є протіканням сущого (явищем) і «власним іменем істини буття – (феноменом).

17.5. Історична герменевтика Г.-Г. Гадамера

Ганс-Георг Гадамер – німецький філософ, мовознавець і теоретик. Основні праці: «Істина і метод. Основи філософської герменевтики» (1960), «Маленькі писання / Філософська герменевтика» (1967) та ін.

Концептуальне розгортання філософська герменевтика, онтологічна теорія розуміння отримала у праці «духовного батька» сучасної герменевтичної філософії Гадамера «Істина і метод. Основи філософської герменевтики». Існує думка, що ця праця – найважливіший твір про герменевтику ХХ століття, без якої вона була б «чимось ... іншим». Особливу роль герменевтики в сучасній філософії німецький мислитель пов'язував із тим, що остання – не безпосереднє продовженням філософської традиції, а навпаки – відмежування «від класичних зразків».

Гадамер критично переосмислив традицію герменевтики, поглибив розуміння відзначеного Гайдеггром зв'язку мови і герменевтики, її «онтологічного повороту» до «дороговказної нитки мови». У Гадамера мова, з якої беруться об'єктивні й суб'єктивні передумови герменевтики, є предметом і джерелом її досвіду і рефлексії, умовою пізнавальної діяльності людини загалом. Зокрема, до мови, яку зрозуміти не вдається, до здобутків минулого, належать філософські (чи інші) поняття, якими оперує дослідник. Без неї неможливі життя, свідомість, мислення, почуття, історія, суспільство. Все, що пов'язане з людиною, відображається у мові, як «домі» й способі буття людини, її сутнісній властивості. Тому в герменевтиці Гадамера мова постає: аргументом; посиленням; фактологічною апробацією методу, ідеї (але не ідеєю); «світом», який оточує людину; місцем і способом розкриття істини буття.

Наукова стратегія німецького мислителя мала історичний та діалектичний сенс при спілкуванні не з текстами, а з людьми, соціумом, епохами, які втратили взаєморозуміння між собою, при відновленні їх «спільної мети», порозумінні між ними.

Ганс-Георг Гадамер
(1900–2002)

За своїм історичним походженням проблема герменевтики виходить поза рамки, передбачені поняттям про метод, сформованим у сучасній науці. ... Первісно герменевтичний феномен взагалі не є проблемою методу. [...] і все-таки тут також йдеться про пізнання та істину.

Г.-Г. Гадамер, «Істина і метод»

Упереджень і попередніх міркувань – формує «горизонт розуміння». Упередження як компоненти мови, які об'єктивно впливають на мовлення, мислення і розуміння людини, оскільки вона некритично їх дотримується, і тому вони повинні враховуватись герменевтичними методиками. Питаннями для Гадамера є причини «законності» упереджень як міркувань, наявних до перевірки всіх визначальних моментів судження та спосіб розмежування «законних» (позитивних), істинних упереджень (які сприяють розумінню) від їх інших різновидів (помилкових, негативних, які спричиняють неправильне розуміння), те, як вони виникають і зберігаються.

Проблема нерозуміння, за Гадамером, передусім виникає в ненаукових контекстах – у повсякденному житті, історії, мистецтві, літературі. При пошуку нових знань людина опиняється в ситуації подвійного нерозуміння: з одного боку, вона не розуміє предмета дослідження. З іншого – мовних (змістових, категоріальних) засобів, за допомогою яких його можна було б пізнати (описати). Серед них особливим є символ як різновид знаку, який має щось нагадати. Його зразком, на думку мислителя, був античний різновид перепустки для подорожніх, частини якого можна було скласти докупи – terra hospitalis.

Розуміння сенсу тексту досягнуто, якщо зрозуміле «питання», «відповіддю» на яке є цей текст. Таке розуміння досягається за умови злиття «горизонтів розуміння» тексту та інтерпретатора, який намагається реконструювати питання. Це вимагає реконструкції сенсу тексту самого по собі, а не

Розуміння та тлумачення текстів – не лише наукове завдання, але очевидно відноситься до сукупності людського досвіду загалом.

Г.-Г. Гадамер, «Істина і метод»

«волі» його автора. Гадамер розрізняє: 1) власне «текст» який дозволяє свою інтерпретацію і потребує її для власного відтворення через передачу сенсу; 2) «анти»текст (наприклад, іронічний), який осмислюється лише тоді, коли його обговорюють; 3) «псевдо»текст – чисту риторичну фігуру, яка не передає змісту; 4) «пре»текст – мрію чи ідеологічне твердження, відмінне і(чи) протилежне до вимовленого в ньому.

Для нього істину неможливо виявити через відповідності, оскільки при пошуку аналогів явища істина зводиться до верифікації значення в позитивістському розумінні. Тому він визначає її як «дієво-історичне явище», а саму історію як «історію дій». У її рамках певна подія має бути витлумачена в певному (своєму) сенсі. Колись вимовлене слово минулого в його переказах, поясненнях, трактуваннях має співвід-

На погляд Гадамера, герменевтичне розуміння – наслідок «автентичного» діалогу минулого та сьогодення. Серед існуючих в мові передумов розуміння як моменту людського буття є суб'єктивні й об'єктивні як «передрозуміння», обумовлене традицією – формою авторитету яка пов'язує минуле і сучасність. Традиція виражається в мові як структурному елементі культурного цілого й обумовлюється ним. Сукупність її (традиції) елементів – упереджень і попередніх міркувань – формує «горизонт розуміння». Упередження як компоненти мови, які об'єктивно впливають на мовлення, мислення і розуміння людини, оскільки вона некритично їх дотримується, і тому вони повинні враховуватись герменевтичними методиками. Питаннями для Гадамера є причини «законності» упереджень як міркувань, наявних до перевірки всіх визначальних моментів судження та спосіб розмежування «законних» (позитивних), істинних упереджень (які сприяють розумінню) від їх інших різновидів (помилкових, негативних, які спричиняють неправильне розуміння), те, як вони виникають і зберігаються.

носитись із «світом» нашого історичного горизонту розуміння, завдяки якому це слово й розуміють у певній історичній інтерпретації. Оскільки люди співвідносяться з історією, то розуміють себе «перш за все» у спогадах, в сім'ї, суспільстві, державі, в яких вони живуть. І навпаки, «велика історична дійсність» («реальність»), суспільство і держава визначальні для кожного «переживання».

Співвідношення естетики, філософії, релігії (теологія букв. – мовлення про божественне), поезії (букв. – роблення чогось за допомогою слова) та літератури за Гадамером є герменевтичною темою. Всі ці явища (переживання) виражаються в мові. Але в східному мисленні (індійському, китайському), як і в античному грецькому, поезія, релігія та філософія не розрізняються, як і поетична, і релігійна мова загалом, відзначав Гадамер. Розмежувати мову поезії та міфотворчої традиції взагалі неможливо, оскільки остання передавалась через поетів. При цьому, східне мислення дозволяє тексту «говорити» самому. Натомість у західному інтелектуальному та духовному розвитку (юдео-християнській традиції) від античних часів існує напруження та розмежування згаданих видів мови і сфер діяльності (а також науки). Також це мислення засноване на священному писемному «обов'язковому документі» канонічної цінності (Біблії), змушує говорити у ньому авторитета – його автора-проповідника.

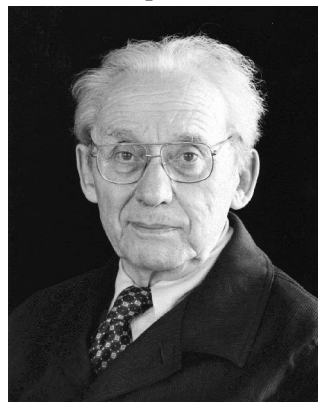
17.6. Політична герменевтика П. Рікера

Поль Рікер – французький філософ, історик і теоретик. Основні праці: «Кант і Гуссерль» (1954), «Школа феноменології» (1986) та ін.

Латентна герменевтика Рікера у своєму підході спирається як на герменевтичні ідеї античної, юдейської та християнської герменевтики, так і на праці Г. Гегеля, засновується на трансценденталізмі, феноменології, психоаналізі, структуралізмі, до яких часто апелювала теорія розуміння. Французькому мислителю у його епістеміології інтерпретації вдалося узгодити суперечливі дискурси лінгвістики, психології, подолати крайнощі суб'єктивного екзистенціалізму, реабілітувати практику біблійної екзегетики, поєднавши її із сучасними методиками тлумачення. Його феноменологічна герменевтика претендує на критичну функцію арбітражу в суперечці інтерпретацій, кожна з яких претендує на істинність.

Інтерпретація (множинних сенсів) – це робота мислення, розшифрування прихованого сенсу, який міститься в очевидному, розкриття тих рівнів значення, які містяться у його буквальному значенні. Вона виходить із багатозначності символів, але практично збіднює їх, «перекладаючи» їх згідно із притаманною конкретному тлумаченню «сіткою прочитання».

Символ – це всяка структура значення, в якій один (прямий, первинний, буквальный, фізичний) сенс водночас означає й інший (вторинний, опосередкований,

Поль Рікер
(1913–2013)

екзистенційний), який може бути зрозумілий через перший. Він змушує задуматись, «закликає» до тлумачення саме тому, що «більше каже, аніж не каже» і ніколи не припиняє заохочувати до мовлення. Багатозначні вирази, в яких є показане та приховане, формують «символіку». «Символ» (П. Рікера) ширший за «аналогію» (неоплатоніків і латинських риторів), але вузчий за «знак» (Е. Кассіра). І зв'язок між розумінням останніх і саморозумінням, і шанс на пізнання суцього, досягаються через рефлексію (сліпу інтуїцію). Вона є сприйняттям реальності через знаки (оскільки реальність – дискурсивна), присвоєнням акту існування (прагнення та зусилля) і здійснюється через критику, спрямовану на твори – знаки цього акту.

Символ (сєнс якого «навантажений» «історичністю») підпорядковує собі міф (розповідь про події початку та кінця фундаментального часу), багатший за нього. Рух від першого до другого – це рух від прихованого часу (із символічною глибиною)

...якщо тлумаченням називати до вичерпаного (без неї). Звідси традиція забезпечує низхідний рух від символу до догми, раціоналізацію символу через літературну обробку міфу. Міфологізуючи символ, обмежуючи об'єм значень його символічної глибини традиція вичерпує себе. Тому вона є спадком, «осадам» вичерпаного часу. Традиція відроджується, підтримується тільки ціною її безперервного тлумачення, співвіднесення міфу із символом і його смисловими «запасами», коли її «черпають пригоршнями» як скарб і, водночас, поповнюють. І герменевтика, і традиція ставлять питання про спосіб оперування часом (інтерпретації, трансмісії). Так, історія (час) інтерпретації є частиною традиції, «належить» їй.

П. Рікер, «Герменевтика і метод соціальних наук»

до вичерпаного (без неї). Звідси традиція забезпечує низхідний рух від символу до догми, раціоналізацію символу через літературну обробку міфу. Міфологізуючи символ, обмежуючи об'єм значень його символічної глибини традиція вичерпує себе. Тому вона є спадком, «осадам» вичерпаного часу. Традиція відроджується, підтримується тільки ціною її безперервного тлумачення, співвіднесення міфу із символом і його смисловими «запасами», коли її «черпають пригоршнями» як скарб і, водночас, поповнюють. І герменевтика, і традиція ставлять питання про спосіб оперування часом (інтерпретації, трансмісії). Так, історія (час) інтерпретації є частиною традиції, «належить» їй.

Мова як сутність втілює символічну функцію, є місцем і способом розкриття істини буття. Вона є вторинним розумінням реальності, засобом, за допомогою якого людина створює «другий світ». Звідси онтологічна герменевтика Рікера, корелюючи проблему мови з сутністю існування, дозволяє зрозуміти існування «до» мови й аналізувати саму мову.

Герменевтику французький мислитель поєднав із проблемами філософії політики. Основною категорією політики для нього є «прощення» – вміння не забувати і не бути заручником власної пам'яті. Завдяки прощенню політика здатна говорити мовою моралі, а політична діяльність може бути духовною та моральною. Пам'ять – матриця історії, хранителька проблематики репрезентативного відношення сучасного до минулого. Вона дозволяє творити індивідуальну й колективну ідентичність. Це створює проблему «справедливої» пам'яті, а також пам'яті-обов'язку – вищу точку використання пам'яті – правильного та неправильного (зловживання) водночас. Так, колективна пам'ять «справедлива». Це пам'ять про моральний обов'язок втілювати справедливість чи допускати її. Справедливість виявляє повчальне значення травмуючих спогадів, перетворюючи пам'ять у «проект», надає обов'язку пам'яті форму веління. Адже в «архівах» колективної пам'яті накопичуються «символічні рани», які вимагають «зцілення». Ці «рани» відображають прокляття тих, хто програв, «надлишковість» їх «пораненої» національної пам'яті про приниження, культивування ними по-

хмурої «насолоди» від нього, прагнення до її повторення. Також ці рани засвідчують «недостатність» пам'яті про торжество і славу тих, хто виграв, їх нечисту совість.

Спогади переможців і переможених відображають глибинну реальність конфлікту й примусу, її «основоположні події» – фізичні акти насильства, відносини війни. Вони, примусивши людей до договірних відносин, подолали «первісний стан» Т. Гоббса і започаткували історичне суспільство. В такий спосіб було забезпечено безпеку через «заднім числом» узаконений правовий стан. Цей стан визнаний суспільством (і суддею, і підсудним) відображає правосуддя – примус у слові, що встановлює істину, «справедливу дистанцію», через правове судження. Словесним примусом правосуддя: 1) кладе край невизначеності й нескінченності (яка би мала місце, наприклад, у випадку помсти); 2) примиряє ворогуючі сторони.

Мова як засіб примусу доповнює фізичну силу. Мова переважає силу, переносячи боротьбу у процедурний словесний конфлікт у суспільному просторі мови (слова та мовлення), регламентацію конфлікту у формі «суду», тобто правову переробку примусу. В такій боротьбі примус набуває форми акту судження (судового, політичного, медичного, історичного) як відношення між зважуванням-обговоренням і рішенням. Переваги у ній має той, хто краще володіє мовою, зокрема через її «збочення» (за принципом «немає тирана без софіста»).

17.7. Сучасні тенденції розвитку політичної герменевтики

Український політолог О. Алексєєв звертає увагу, що прихильники домінуючих на Заході до кінця 1960-х – початку 1970-х років емпірико-біхевіористичних, позитивістських і раціоналістичних підходів до політики неадекватно відображали деякі її виміри, неправильно розуміли природу суб'єктивного «значення» суспільних, зокрема, політичних дій і його застосування для пояснення політичного життя. Через це емпіричні дослідження не завжди давали точне уявлення про політичні явища та складові курсів державної політики або нехтували ними. Наприклад, зв'язком між поясненням політики й її моральною оцінкою.

Натомість триумф політичного радикалізму та деконструктивізму у 1960-і роки відкрив новий рівень тлумачення політичної реальності. Суцільна критика постмодерністами модерністської пізнавальної традиції спричинила зниження статусу об'єктивного (наукового) розуму порівняно із практичним (життєвим), зменшення значення репресивної, за своєю природою, когнітивної істини на користь спонтанних осягнень.

У 1970-х роках герменевтика відмовилась від універсалістських амбіцій філософської методології, оскільки нашттовхнулася на онтологічну перепону, зумовлену зміною типу та засобів комунікації. Монополія писаного (друкованого) тексту, з яким працювала класична філософія мови, закінчилася. Засобами передачі інформації стали і поняття, і образи, і звуки. Рефлексія виключно щодо внутрішнього значення знаку стала неактуальною. В рамках «інтерпретативного повороту», ідеї «метагерменевтичного» проекту, герменевтика трансформувалася з мистецтва тлумачення «класичних» текстів (здебільшого релігійних) у повноцінну систему інтерпретації

всіх «текстів» і «повідомлень» людського буття – тексту, образу і звуку (знаків), «розуміння» будь-якої межової ситуації.

Зараз політична герменевтика широко використовує пояснення та «розуміючі методи», «індивідуальні методи», інтерактивне розуміння, проникнення у сутність досліджуваних явищ чуттєвими засобами, спрямованими на розуміння людини, її внутрішньої суті. Ці засоби, а також врахування екзистенційних і гештальтних чинників, які обумовлюють і визначають внутрішні мотиви політичної діяльності, пропонують політичній науці конкуруючу (або додаткову) перспективу для пояснення політики. Розкриття та уточнення позараціональних і некласично-гносеологічних аспектів політичної сфери є заслугою політичної герменевтики.

Вона забезпечує дослідження явищ політичного життя, які перебувають поза сферою сучасного теоретичного та прикладного політичного аналізу, як неістотні особливості політичної дійсності: політичних текстів, інтерпретацій політичної поведінки та подій, аналізу контекстів політичної ситуації. В такій якості герменевтика дозволяє: 1) витлумачити стійкі, фіксовані, ірраціональні прояви політичних життя, мови, культури минулого, не репрезентовані формулами логічних операцій, не зведені до процедур мислення; 2) встановити перспективні напрями розвитку суспільства, що проявляються не в статистичних закономірностях, а в тенденціях текстуальної та вербальної політичної комунікації медійного та безпосереднього типу; 3) інтерпретувати «глибину» політичних проблем, а не їх буквальний вияв чи опис.

Політична герменевтика актуальна з огляду на те, що погляди і дії кожного нового покоління, яке відтісняє на другий план попередню генерацію шотридцять років, зумовлені його баченням світу та відрізняються від світогляду попередніх поколінь. Вони потребують їх перетлумачення для забезпечення зв'язку генерацій, забезпечення тягlosti політичної традиції (елітарної та масової), заснованої на ній національної (локальної, глобальної) політичної культури (космосу символічних форм, продукуюваного цивілізацією і «в цивілізації» за І. Василенком).

Тією мірою, в якій герменевтика є філософською дисципліною, вона виступає частиною філософії політики – ученням про політичне буття, завданням якого є виявлення онтологічного статусу розуміння політичного, перетлумачення змісту категорій «свобода», «справедливість», «рівність» тощо та визначення їх співвідношення. Саме політична герменевтика забезпечує новизну в політичній філософії.

Політична герменевтика – базовий варіант розвитку політичної теорії, засіб якісного перетворення її методологічних засад, який реактуалізує пошук адекватного відображення політичної реальності суб'єктом політичного пізнання. Це інструмент означення політики як цілісного явища; феномену свідомості, виміри та способи інтерпретації якого залежні від досвіду суб'єкта його сприйняття. Цей різновид герменевтики показує політичній теорії, що її концепції («системи висловлювань») не завжди детерміновані природничо-науковими стереотипами, тобто внутрішньо не є пов'язані жорсткою дедуктивною послідовністю, суворим обґрунтуванням і формально-логічними доказами. Навпаки, когнітивні практики окремих політологів і цілих наукових шкіл гуманітарно обумовлені, референційні, із чуттєво-емоційними контекстами їх часових періодів діяльності та культурних ареалів проживання, знання яких усуває багатозначність їх текстів і уточнює їх значення в цілому і в частинах.

Тема 17. Політична герменевтика: аналіз підходів представників

У цьому контексті перспективним напрямом філософської герменевтики, за О. Алексєєвим, є *нормативна герменевтика*, спрямована на дослідження впливу політичних чинників на формування змістів суспільно-орієнтованих текстів.

Політична герменевтика забезпечує «розуміючу» методологію сучасної компаративістики – дослідження ціннісних вимірів «інших» культур (за І. Василенко). Це зумовлено соціокультурним парадоксом, із яким стикається порівняльний політичний аналіз в умовах глобальності: як людина може порівнювати політичні процеси і об'єкти «своїї» та «чужої» культур не перейшовши в інший соціокультурний вимір? Як зрозуміти «Іншого», зберігши власну соціокультурну ідентичність?

Герменевтика є й етичним чинником формування політичної поведінки, надає політичній діяльності смислотворчого та смислостверджуючого характеру. Звідси, політична герменевтика забезпечує дослідження ціннісних феноменів світу політики – особливостей етики та культури, традицій і звичаїв різних країн, народів як частини конфесійних, етнічних і цивілізаційних чинників гуманітарного поля сучасної політики. Утім, замість порівняння незліченних фактів про політичні культури, вона зосереджується на аналізі їх ціннісних (соціокультурних) програм.

Питання для самоконтролю

1. Що таке герменевтика?
2. Що є об'єктом і предметом дослідження герменевтики?
3. Яка мета герменевтики?
4. Які принципи герменевтики виділяють?
5. Які дослідницькі підходи в рамках герменевтики виділяють?
6. Які методи дослідження виділяють у рамках герменевтики?
7. У чому полягає техніка «герменевтичного кола»?
8. Які прийоми та техніки герменевтики виділяють?
9. У чому полягає специфіка політичної герменевтики?
10. Назвіть предтеч герменевтики.
11. Якою є роль німецьких мислителів у формуванні герменевтики?
12. Опишіть засади онтологічної герменевтики.
13. Охарактеризуйте онтологічну герменевтику М. Гайдеггера.
14. Охарактеризуйте герменевтику Г.-Г. Гадамера.
15. Охарактеризуйте історичну герменевтику П. Рікера.
16. Визначить проблеми і перспективи розвитку сучасної політичної герменевтики.

Література

Актуальні проблеми держави і права. – Вип. 50 («Юридична герменевтика»). – О.: Юридична література, 2009. – 476 с.

Алексєєв О. Є. Герменевтика як засіб політологічного аналізу політичного дискурсу / О. Є. Алексєєв // Наук. вісн. Ужгород. ун-ту. – Сер. : «Соціологія. Філософія. Політологія». – 2008. – Вип. 9. – С. 6–9.

Алексєєв О. Є. Евристичний потенціал політичної герменевтики в контексті розвитку дисциплінарних політологічних досліджень / О. Є. Алексєєв // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. – Сер. : «Філософія; соціологія; політологія». – Вип 16. – С. 215–221.

Алексєєв О. Є. Політична герменевтика та концепції верховенства права / О. Є. Алексєєв // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. – Сер. : «Філософія; соціологія; політологія». – 2008. – Вип. 16. – С. 205–211.

Алексєєв О. Є. Політична герменевтика та предметна сфера сучасної політичної науки / О. Алексєєв // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. – Сер. : «Філософія; соціологія; політологія». – 2007. – Вип. 17. – С. 383–389.

Алексєєв О. Є. Політична герменевтика Ф. Лібера: нова політологічна парадигма / О. Є. Алексєєв // Грані. – 2008. – №3 (47). – С. 36–39.

Алексєєв О. Є. Політична герменевтика як метод політологічного дослідження / Алексєєв Олександр Євгенович : автореф. дис. к. політ. н. ; спец. 23.00.01. Дніпропетровськ : Дніпропетр. НУ ім. О. Гончара, 2008. – 22 с.

Андрюшко І. Правове мислення у контексті герменевтики права / І. Я. Андрюшко // Держава і право. – Вип. 55. – С. 104–109.

Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької. – 2-е вид., доп. – Л. : Літопис, 2001. – 832 с.

Бурдьє П. Политическая онтология Мартина Хайдеггера / П. Бурдьє. – М. : Пракис, 2003. – 272 с.

Вдовичин І. Я. Перспективи застосування герменевтичного підходу для дослідження української політичної думки першої половини ХХ століття / І. Я. Вдовичин // Політикус. – 2015. – Вип. 1. – С. 5–10.

Войтович Р. Виклики глобалізації та їх вплив на державне управління в контексті вирішення герменевтичної проблеми / Р. Войтович // Зб. наук. пр. УАДУ. – 2003. – Вип. 1. – С. 168–183.

Войтович Р. Сучасні глобалізаційні процеси та їх вплив на державне управління (герменевтичний аспект) / Р. Войтович // Наук. вісн. НСОА. – 2011. – №1. – С. 62–70.

Гадамер Г.-Г. Истина і метод. Основи філософської герменевтики: У 2-х т. / Г.-Г. Гадамер. – К. : Просвіта, 2000. – 207 с.

Гайдеггер М. Навіщо поети? / М. Гайдеггер. – Л. : Логос, 1996. – 136 с.

Гайдеггер М. Дорогою до мови / М. Гайдеггер. – Л. : Літопис, 2007. – 232 с.

Головко І. Рікер Поль / І. Головко // Історія політичної думки : навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 558–559.

Гроцій Г. Гл. XVI. О толковании // О праве войны и мира: Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Гуго Гроций. – М. : Ладомир, 1994. – С. 401–418.

Дильтей В. Типы мировоззрения и обнаружение их в мировоззренческих системах / В. Дильтей. – СПб. : Алетей, 1995. – 169 с.

Євсєєв К. Політичний текст як предмет дослідження / К. Євсєєв // Наук. записки ІІІЕНД ім. І. Кураса НАНУ. – Вип. 2 (58). – С. 55–66.

Зубенко А. Деконструкція як шлях до живої справедливості / А. Зубенко // Вісн. НЮАУ ім. Я. Мудрого. – 2010. – № 3. – С. 55–63.

Коваленко І. Про деякі філософські проблеми права в герменевтичній концепції Поля Рікьора / І. Коваленко // Вісн. НЮАУ ім. Я. Мудрого. – 2010. – № 3. – С. 140–149.

Тема 17. Політична герменевтика: аналіз підходів представників

Кузнецов В. Герменевтика и ее путь от конкретной методики до философского направления / В. Кузнецов // Логос. – 1999. – № 10 (20) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ruthenia.ru/logos/number/1999_10/04.htm

Кузьменко Г. Герменевтика і проблеми научного розуміння / Філософія і методологія науки : учебн. / Г. Кузьменко, Г. Отюцкий. – М. : Юрайт, 2014. – 450 с.

Кушакова-Костицька Н. Науковий дискурс як інструмент наукового дослідження: проблемні питання / Н. Кушакова-Костицька // Вісн. НЮАУ ім. Я. Мудрого. – 2010. – № 3. – С. 130–140.

Левченко А. Історія герменевтичних вчень // Актуальні проблеми науки та освіти: Зб. матер. XVI-ї підсум. наук.-практ. конф. викл. МДУ / за заг. ред. К. Балабанова. – Маріуполь : МДУ, 2014. – С. 238–240.

Москаленко Я. Герменевтика та праворозуміння (до питання про підходи до вивчення проблеми) / Я. Москаленко // Держава і право. – Вип. 65. – С. 45–51.

Москаленко Я. Місце і роль юридичної герменевтики в системі наукових знань / Я. Москаленко // Часопис Київ. ун-ту права. – 2014. – № 2. – С. 57–61.

Орлов Д. У. От конституирования к поэзису: герменевтический метод Хайдеггера / Д. У. Орлов // EINA1: Проблемы философии и теологии. – 2012. – Т. 1. – № 1/2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eina1.ru/PDF/2012-01-Orlov.pdf>.

Попова Н. В. Герменевтичні практики і проблема їх філософського осмислення / Попова Наталія Валеріївна : автореф. дис. к. філос. н. ; спец. 09.00.04. – Х. ХНУ ім. В. Каразіна, 2001. – 21 с.

Протас М. Стратегії європейської культури. Деякі аспекти герменевтики / М. О. Протас // МІСТ. – 2009. – Вип. 6. – С. 271–281.

Рікер П. Кант и Гуссерль. Интенциональность и текстуальность. Философская мысль Франции XX века / П. Рікер. – Томск : Водолей, 1998. – 320 с.

Рікер П. Человек как предмет философии / П. Рікер // Вопросы философии. – 1989. – № 2. – С. 41–50.

Рікер П. Держава та насильство / П. Рікер // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – № 25. – 2002. – С. 79–94.

Рікер П. Історія та істина / П. Рікер. – К. : ВД «КМ Академія», 2001. – 396 с.

Рікер П. Навколо політики / П. Рікер. – К. : Дух і літера, 1995. – 335 с.

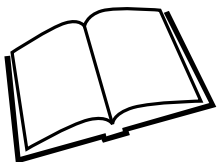
Рікер П. Право і справедливість / П. Рікер. – К. : Дух і Літера, 2002. – 216 с.

Степанов В. Політична герменевтика українсько-німецького дискурсу в рамках урегулювання української кризи / В. Степанов // Вісн. Львів. ун-ту. – Сер. : «Міжн. відносини». – 2015. – Вип. 36. – Ч. 3. – С. 52–59.

Цинтила О. Антисциентичні спрямування нової людиномірної методології / О. Цинтила // Наук. вісн. Чернівець. ун-ту. – Вип. 563/564. – Сер.: «Філософія». – 2011. – С. 211–216.

Цинтила О. Антропологічні витоки герменевтичної філософії та її методологічні можливості / О. Цинтила // Наук. вісн. Чернівець. ун-ту. – 2011. – Вип. 539/540. – Сер. : «Філософія». – С. 89–93.

Чмир О. Герменевтика соціальної реальності П'єра Бурдьє як розуміння сучасного соціально-політичного дискурсу / О. Чмир // Гілея. – Сер. : «Філо. науки». – Вип. 95. – С. 333–337.

ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ПРЕДСТАВНИКІВ МЕРЕЖЕВОГО АНАЛІЗУ

18.1. Методологія мережевого аналізу та концепт «політичної мережі» як моделі представництва та реалізації інтересів суб'єктів політичного процесу

18.2. Етапи становлення методології мережевого аналізу:

18.2.1. Фундатори мережевого аналізу (30-50-і рр. ХХ ст.)

18.2.2. Еволюція мережевого аналізу у 60-80-х рр. ХХ ст.

18.2.3. Мережевий аналіз у політичній науці на сучасному етапі розвитку (від 90-х рр. ХХ ст.)

18.3. Інтегративні методики (мережевий інституціоналізм, мережевий менеджмент, мережева комунікативістика):

18.3.1. Мережевий інституціоналізм (К. Ансель, С. Роккан)

18.3.2. Мережевий менеджмент (Г. Гекло, К. Генф, Л. О'Тул, Д. Ноук та ін.)

18.3.3. Мережева комунікативістика

18.4. Переваги та недоліки використання мережевого аналізу у політичній науці

18.5. Сфери застосування мережевого аналізу у політичній науці

18.1. Методологія мережевого аналізу та концепт «політичної мережі» як моделі представництва та реалізації інтересів суб'єктів політичного процесу

Мережевий аналіз, передбачаючи використання мережевої логіки, відбувся сьогодні як важливий методологічний поступ. Він виокремлює індивіда як структурну одиницю, суб'єкта відносин, наділеного повноцінним ресурсом для формування сталих зв'язків і здійснення обмінів, передбачаючи інноваційність і вибір. Мережевий характер взаємовідносин у політичній сфері, за визначенням вітчизняного дослідника Ю. Павленка, розглядається як поява «інваріанту» співвідношення між модифікаціями політичних позицій. Сьогодні спостерігаємо переформатування суспільства із рухомою системою організації у світлі нових умов існування, що потребує деякої

«неформальної соціальності»: громадянин може визначати дієві механізми впровадження суспільних запитів у життя, долучаючись до вироблення політичної лінії держави.

За допомогою мережевого аналізу можливо виявити всі складні, а подекуди й приховані, процеси у сфері політики.

*Р. Кріст і К. Браун,
«До оцінки мережевого підходу:
зразки, можливості та пастки»*

На методологічному рівні *мережевий аналіз* (англ. network analysis) потрібно відрізнити від *мережевого підходу* (англ. network approach) і *концепції політичних мереж* (англ. policy network concept).

Мережевий підхід є поняттям більш ширшого обсягу, концепція політичних мереж відображає специфічну систему поглядів щодо політичної сфери, а мережевий аналіз – презентований у формі самостійної дослідницької традиції. Англійський дослідник Б. Веллман виокремлює наступні дослідницькі традиції у рамках мережевого аналізу: антропологічний шлях розвитку концепту соціальних мереж, кількісний аналіз і субстанційний підхід пояснення структури політичного процесу.

Мережевий аналіз – емпіричний метод політичної науки, який використовується для дослідження феномену організації суб'єктів політичного процесу (індивідів, формальних і неформальних угруповань, корпорацій, громад тощо) та їх взаємодії в процесі формування горизонтальних зв'язків у політичному середовищі з метою задоволення потреб та інтересів, а також доступу до ресурсів, цінностей, благ.

Німецький дослідник Р. Хойслінг, узагальнюючи епістемологічні можливості мережевого аналізу, характеризує його як метод нового типу, що має два рівні виміру: парадигмальний (метатеорія) та конкретного дослідження. Представники мережевої парадигми вивчають політичні процеси й явища, зміни та трансформації в цілісності, взаємозв'язку. У межах конкретного дослідження вивчається структура та процес взаємодії на рівні локальної мережі.

Усі дослідження виконуються за допомогою кількісного та якісного аналізу. Перевагою кількісного аналізу є відпрацьована процедура збору первинної інформації, яка доступна для вивчення та описової характеристики цілих структур.

Джерелом формування якісного аналізу стала наукова дискусія про представництво приватного інтересу, координацію дій у галузі промисловості, економічних відносин і державного управління, планування й реалізацію публічної політики. Суть якісного підходу полягає у детальному аналізі конкретного об'єкта, в межах якого описуються ознаки мережевої структури, що функціонує у політичній сфері. Політична мережа в цьому контексті використовується як структурна основа політичного аналізу. В узагальненому вигляді, поняття «мережа» визначається як особливий тип зв'язків між позиціями індивідів, об'єктів або подій, які відбираються в залежності від цілей побудови мережі.

На думку російського дослідника О. Курочкіна, впровадження мережевого аналізу у сферу політичної науки необхідно розглядати із позиції двох підходів: гносеологічного та онтологічного:

1) представники *гносеологічного* підходу (Дж. Річардсон, Г. Джордан, Л. О'Тулл, Т. Лоуї) розуміють політичну мережу (основний методологічний інструмент) як пев-

ну абстракцію для пошуку відмінностей між варіаціями у неформальних політичних процесах посередництва між групами інтересів;

2) представники *онтологічного* підходу (Е. Хейвуд, Т. Бьорцель, Д. Ноук) визначають мережу в політиці як реально існуючу форму менеджменту та комунікації між взаємодіючими суб'єктами, котрі сформували розуміння неможливості концентрації влади та ресурсів в одному центрі.

Австралійські політологи Р. Кіст і К. Браун виокремлюють такі сфери застосування мережевого аналізу:

- опис основних учасників мережі, їх позицій і ролей, розподіл ресурсів між ними, результату зміни зв'язків;
- відтворення наочної моделі структури мережі й статистичне виявлення її ядра з метою розкриття можливості впливу на інших суб'єктів;
- визначення кордонів і складу мережі, з'ясування наявності «клік» чи внутрішніх груп;
- ефективне стратегічне планування взаємодії з іншими мережами;
- встановлення ступеня ефективності мережі, виходячи із ресурсного та соціального капіталу;
- відстеження потоків розподілу та передачі інформаційних і матеріальних ресурсів, що допомагає зрозуміти рівень готовності до впровадження інновацій.

Російська дослідниця К. Саворська пропонує дворівневе розуміння суті поняття «політична мережа»: метафоричний і методологічний:

- на *метафоричному* рівні цей концепт виступає теоретичним обґрунтуванням досліджень у сфері політичних відносин. Відтак «політична мережа» трактується як механізм концептуалізації нових політичних реалій і тенденцій. При цьому використовуються традиційні методи вивчення політичних явищ і процесів: case-study, практичних ситуацій, включеного спостереження. Структуру політичної мережі складають такі компоненти: 1) «вузли», що формуються із акторів/позицій/предметів взаємодії; 2) відносини, для яких характерні зв'язки та їх специфікація. У відповідь на критику мережевого аналізу (поч. 2000-их рр.) було проведено багато досліджень і опубліковано їх результати. У методологію «мережевиків» привнесено інновації у форматі таких операцій: специфікації кордонів мережевої структури, вдосконалення механізмів систематизації та обробки інформації. Завдяки цьому мережевий аналіз вийшов на новий рівень конкретизації;
- на *методологічному* рівні концепт «політична мережа» використовується як аналітичний інструмент, що дозволяє за допомогою графічного та статистичного методів виявити основних акторів мережі та динаміку їх взаємовідносин. Використовуючи графічний метод, можемо візуалізувати структуру та діагностувати роботу політичної мережі. Застосовуючи статистичний метод, використовуємо побудови графіків (Булева алгебра, реляційна логіка), які відображають кількісні та якісні характеристики мережі, відносини між акторами.

Пояснимо відмінність між двома поняттями: *мережа політична* та *політична мережа*:

Тема 18. Політичні ідеї представників мережевого аналізу

- *мережа політична* (англ. policy network) – це особливий тип самоорганізації суб'єктів політичного процесу (акторів), які формують горизонтальні зв'язки у конкретній сфері для задоволення первинного інтересу та обміну ресурсами, якими володіє кожний із учасників мережі. Основне призначення мережі – комунікація. Природа політичної мережі пояснюється через аналіз мотивації та поведінки основних суб'єктів відносин;
- *політична мережа* є науковим інструментом аналізу нестійкості, відкритості та нелінійної взаємодії політичних акторів. Вона має ацентричний характер, оскільки онтологічно існують різнозначеннєві конструкти, функціонування яких сфера політики покликана узгоджувати та зводити до спільного знаменника. Політичній мережі притаманні інституційна та неінституційна регулятивні форми, а протиріччя між ними становить основу їхньої легітимації у суспільстві.

Британський дослідник Р. Родес вказує на вагомість інституційної складової політичних мереж, наголошуючи, що вони є комплексом структурних взаємовідносин як усередині інститутів влади, так і поза ними. Данські вчені М. Маркуссен та Й. Торфінг розуміють політичну мережу як «горизонтальну сукупність взаємозалежних, але організаційно автономних акторів, котрі взаємодіють між собою засобами комунікації». Тому управління комунікаційними процесами у мережах можливо здійснювати як: 1) самоорганізацію; 2) управління адміністративного характеру. На думку названих вчених, основна цінність політичної мережі полягає в тому, що вона є не просто засобом комунікації, а механізмом конструювання комунікативного простору суспільства. Ціннішим аспектом постає невимушена горизонтальна комунікація та самоорганізація мережі. Учасники мережі переслідують не сепаративні інтереси, а взаємодіють на основі обміну задля їхнього розвитку та задоволення, навіть якщо це, зі слів американського дослідника Л. О'Тула, «державно-приватне партнерство». Аксіологічний статус політичної мережі проявляється в накопиченні та реалізації особистого й колективного соціального капіталу.

У більш конкретному розумінні політичні мережі включають міжагентські кооперативні позиції та міжуправлінські структури програмного менеджменту.

Формування мережевих структур у політиці визначається такими чинниками (за А. Єгіозар'яном):

- потреба у скоординованих колективних діях учасників за наявності складних політичних проблем;
- високий ступінь невизначеності й ризиків;
- високий рівень взаємодії між учасниками мережі;
- існування складної структури взаємодій, які є тривалими та динамічними;
- проблеми в налагодженні взаємодії, що виникають на основі конфлікту цінностей учасників мережі;
- інноваційні рішення можуть бути прийняті лише на основі взаємної довіри між учасниками мережі.

До базових характеристик політичної мережі відносимо: 1) множинність і різноманітність елементів мережі; 2) незалежність учасників мережі від ієрархічного центру, наявність координаційних центрів («вузлів»); 3) наявність у кожного актора власних інтересів і ресурсів; 4) використання принципів формальної та неформальної комунікації, розвиток горизонтальних зв'язків; 5) формування та реалізація культури кооперативної взаємодії за рахунок акумулювання та обміну ресурсами всередині мережі; 6) взаємне зацікавлення у взаємодії учасників мережі; 7) перманентна активність учасників мережі; 8) здатність до змін формату конфігурацій; 9) добровільний «вхід» і «вихід».

Параметри політичної мережі: 1) учасники (індивідуальні, колективні) із власними характеристиками, потребами, здібностями, ресурсами – формують основу мережевої взаємодії; 2) функції учасників – обмін ресурсами, доступ до каналів політичного представництва, обговорення та координування дій, переговори, співробітництво у розвитку; 3) відносини (систематичні, динамічні, актуальні, результативні) між акторами залежать від таких структурних змінних як чисельність учасників мережі, інтенсивність, взаємність, закритість/відкритість мережі, міцність зв'язків, характер взаємодій (кооперативні, конкурентні, конфліктні, формальні/неформальні); 4) процедурні правила, які формують культуру взаємоіснування усередині структури; 5) право стратегічної ініціативи – залежить від наявних ресурсів, можливостей створювати коаліцію.

Типологія архітектури політичних мереж (за Г. Косовим, В. Потаповим, В. Ширяєвим):

- *прямий («клітинний») тип:* у структурах такого типу відсутня ієрархія, не формуються центри та рівні прийняття рішень; підструктури мають чіткі кордони та розміщені рівновіддалено одна від одної. Прикладом політичної мережі такого формату може бути управлінська структура «Регіони», «Федеративні землі» чи «Штати». Такий поділ на структурні компоненти однієї глобальної мережі вказує на принципи взаємодії «центр-периферія»: організація життя, можливість накопичення та використання ресурсів, прийняття рішення.
- *центричний тип:* а) *підтип шаблонний* – у такій мережевій конструкції є центр, який формує зв'язки із периферійними акторами. Чітко виражена тенденція до розширення та включення нових елементів. У процесі розвитку ця система може стратифікуватися, що супроводжується утворенням нових мереж. Прикладом такого формату відносин може бути співпраця владних структур у певній сфері чи корпорацій; б) *підтип об'ємний:* цій мережевій структурі притаманні два рівні зв'язків – «вузли всередині страти» і «центр-периферія».

Типологія політичних мереж за критерієм функціонального призначення:

- мережі, основною функцією яких є інформаційний супровід громадян;
- мережі, покликані здійснювати консультативні функції щодо розроблення конкретних політичних програм;
- мережі, створені для імплементації прийнятих політичних рішень;
- мережі, долучені до вироблення певної політичної стратегії;

– мережі, які покращують якість політичного процесу.

Розглянемо види політичних мереж, запропоновані Р. Родесом та Д. Марчем («Політичні мережі у політиці Британії», 1992):

- *політичні спільноти* (англ. policy communities) є структурами, які характеризуються стабільністю взаємовідносин, стійким та обмеженим членством, вертикальною взаємозалежністю. Такі мережі є високо інтегрованими, їхня діяльність сконцентрована на основних функціональних інтересах;
- *професійні мережі* (англ. professional networks) характеризуються локалізацією однієї групи людей, об'єднаних спільним інтересом і професійною ознакою. Ці структури володіють високим ступенем вертикальної взаємозалежності, є ізольованими від інших мереж;
- *міжурядові мережі* (англ. intergovernmental network) формуються на основі представництва влади місцевого рівня. Мають розширену структуру горизонтальних зв'язків, широкий спектр інтересів, відтак здатні взаємодіяти одночасно із багатьма мережами;
- *мережі виробників* (англ. producer networks) вирізняються значним економічним інтересом їх учасників у політиці. Центр прийняття рішень у такій мережі є залежним від «великого бізнесу»;
- *проблемні мережі* (англ. issue networks) характеризуються великою кількістю акторів, слабо вираженою взаємозалежністю між ними та нестабільністю.

На думку голландських дослідників К. Прована та П. Кьоніса, політичні мережі повинні мати своїм завданням: інтеграцію нових учасників, вирішення конфліктних ситуацій, ефективний розподіл ресурсів. Учені виокремили такі типи управління мережами:

1) *самоуправління* (англ. participant-governed networks) – управління здійснюється учасниками мережі через децентралізований формат взаємодії. Партиципаторне управління мережами є найпростішою формою;

2) *централізоване управління* (англ. lead organization-governed networks) – управління здійснюється головним «центром» мережі. Ця модель передбачає зосередження управлінських повноважень в одного учасника мережі, що виконує функцію «центру»;

3) *адміністрування* (англ. network administrative organization) – централізоване управління здійснюється спеціально створеною адміністративною структурою (відсутній особистий інтерес), яка визначає динаміку мережі.

На ефективність політичних мереж впливає низка чинників (на думку американського вченого Б. Мілворда та голландського дослідника К. Прована): 1) робота мережі буде якісною, якщо її інтеграція локалізована навколо владного ключового актора; 2) механізми фінансового контролю держави є прямими, а не фрагментованими чи опосередкованими; 3) ефективність мережі є вищою у багатому на ресурси оточенні; 4) високий результат роботи мережі визначається її стабільністю: ресурсне забезпечення, контроль із центру, безпосереднє постачання.

Підсумуємо викладене:

Політична мережа – це, *по-перше*, управлінська структура, яка поєднує приватну та публічну сфери суспільства; *по-друге*, вона є множиною акторів соціально-політичної дії – державних, громадських і бізнес-організацій, наукових та аналітичних, які мають певний корпоративний інтерес у конкретній сфері діяльності; *по-третє*, актори вступають у взаємодію на добровільних засадах і формують «порядок денний» на паритетних умовах; *по-четверте*, форматом їх відносин є досягнення домовленостей для взаємовигідного обміну ресурсами; *по-п'яте*, приймаючи рішення, учасники мережі мають рівні права; *по-шосте*, мережева структура функціонує на основі формальних і неформальних правил комунікації; *по-сьоме*, мережа є відносно сталим і впорядкованим механізмом зв'язку між інститутами політичної влади та соціальним середовищем.

Систематизація доробку представників мережевого аналізу в політологічній традиції.

Перша група: С. Берковіц, С. Боргатті, Р. Брейгер, С. Вассерман, Б. Веллман, Р. Келлі, Дж. Марш, П. Марсен, Д. Ноук, Л. О'Тул, Р. Родес, Дж. Скотт, М. Сміт, Л. Фріман, Л. Фріммен, Р. Ханнеман, а також К. Богуславська, Т. Костюченко, О. Котуков, Є. Сенюшкіна, Л. Сморгунів. Учені здійснили фундаментальні дослідження методології аналізу мереж у політиці. Проте роботи науковців презентують іноді незгоджені думки: здебільшого вони носять або суто теоретичний характер, або відображають спроби застосувати кількісний аналіз у рамках мережевого підходу.

Друга група: Б. Асеведо, К. Ансель, Д. Гацлехурс, М. Гоулет, К. Дінгверт, Р. Каммон, М. Пьоркман, Г. Фолкнер, П. Шихарєв. Ними проведено дослідження, пов'язані з аналізом конкретних емпіричних фактів: взаємодія політичних акторів у межах конкретних програм (урядових, локальних), кооперація учасників політичного процесу в різнорівневих політичних мережах.

Третя група: Р. Барт, Н. Бучен, Р. Дейвз, Р. Кроусон, Ю. Лі, П. Пакстон, Р. Патнам, А. Піклс, М. Фрейтаг, а також О. Демків, С. Долуцька, О. Жулькевська – учені, у роботах котрих відображено результати дослідження взаємодії мережевих акторів як у політичному, так і соціальному контекстах (соціального партнерства, соціального капіталу, реципрокності, політичної довіри).

Четверта група: Т. Браунінгер, В. Ігальфуц, Т. Кьоніг, М. Матілл, Ф. Нунан, К. Села-Сонде, К. Хей, М. Ціммерманн – творчість цих учених зосереджена на вивченні причин формувань політичних мереж, участі, доступу, рольової диференціації акторів, аналізі структурно-функціональних характеристик мережі.

П'ята група: Г. Фолкнер, Дж. Харрінгтон, М-Х. Чанг, О. Алексєєнкова, В. Сергєєв дослідження, в яких акценти зроблено на вивченні динаміки політичної мережі (формування, функціонування, результативність, трансформація).

18.2. Етапи становлення методології мережевого аналізу

18.2.1. Фундатори мережевого аналізу (30-50-і рр. ХХ ст.)

Основи *мережевого аналізу* були закладені у 1930–50-х роках у соціальних науках: соціальній психології (Дж. Морено), соціальній антропології (А. Редкліф-Бра-

ун, Дж. Барнс, Дж. Мітчел), структурно-функціональному аналізу, теорії мобілізації ресурсів (Дж. МакКарті, М. Залд), теорій груп (плюралістський, корпоративістський (неокорпоративістський) підходи), раціональної дії (М. Олсон), соціальної організації, соціальної інтеракції, політичної комунікації, академічної теорії бізнес-адміністрування, графів. Частково концепт політичних мереж розвивався у рамках постмодерністської теорії (ідеї М. Фуко, Ж. Бодрійяра, П. Бурд'є, Ж. Дельоза та Ф. Гватаррі). Теоретики-«мережевики» у сфері політичної науки (К. Ансель, Дж. Бейдернікл, Т. Бьорцель, Ю. Брандес, Дж. Рааб, П. Кеніс, Б. Коулман, Е. Пьорл, К. Дінгверт, К. Даудінг, М. Іванс, Г. Фолкнер, Д. Хацлегурс, М. Гоулетт, М. Кастельс, А. Касца, Е. Клжін, Дж. Коппенжан, Т. Кьоніг, Т. Браунінгер, Т. Льовсет, Д. Марш, М. Матілла, М. Майлс, М. Савард, А. Нольк, Л. О'Тул, Є. Оханян, Л. Пал, С. Параскевопулос, М. Пьоркман, Р. Родес, Дж. Річардсон, Р. Роуз, Дж. Шнайдер, С. Віліс, Е. Лауманн та ін.) вимушені опиратися на вироблену в межах соціології методологічну основу та використовувати її у цілях політичної науки. Уже на останніх етапах розвитку мережевого аналізу безпосередній вплив на нього мали погляди представників теорії посередництва інтересів та управлінської школи. Для удосконалення методологічної основи мережевого підходу та підвищення його ефективності було використано тези теорії ігор.

На початку становлення мережевого аналізу, як окремого напрямку досліджень, німецький соціолог *Г. Зіммель*, вивчаючи логічні зв'язки у конкретних соціальних структурах, виокремив поняття «форми асоціації» на позначення типу організації соціального життя із зв'язками-відносинами заради досягнення конкретного результату.

У 1930-х роках американський соціальний психолог *Дж. Морено* розробив соціометричний метод, за допомогою якого вивчав типологію соціальної поведінки індивідів в умовах групової діяльності (локалізація, спільні інтереси, стійкість у часі). На думку вченого, необхідною передумовою функціонування групи є наявність сприятливого соціального середовища. Воно формується на основі системи установок та очікувань суб'єктів відносин.

Аналізуючи теоретичні засади мережевого концепту, дослідники вказують на вплив теорій інтеракції, в рамках яких політика розуміється як процес взаємодії множини акторів. Мережеві концепти також розглядають питання кооперації учасників. Однак різниця полягає в тому, що мережевий аналіз включає інституційний аспект.

Уже в цей період державна політика США набуває яскравих ознак мережевих відносин: прийняття політичних рішень стає результатом взаємодії бюрократичних кіл, законодавчих органів влади та представників зацікавлених груп (лобі). Паралельно починає формуватися теорія обміну (*Дж. Хоманс, П. Блау*), постулати якої про визначальний вплив приватного інтересу особи та можливості обміну ресурсами в рамках соціальної структури позначилися на становленні мережевого аналізу.

Послідовник *Дж. Хоманса та П. Блау Р. Емерсон* аналізував мережеві структури з позиції виявлення основних її складових: 1) акторів (індивідуальні та колективні); 2) ресурсів; 3) можливостей та відносин обміну між акторами. У мережевих взаємодіях, на думку Емерсона, встановлюються специфічні владні відносини. Рівні актори у

мережі, але такі, що мають більшу кількість альтернатив для досягнення своїх цілей, будуть менш залежні від інших учасників.

Уперше принципи мережевого підходу до політики були сформульовані американським дослідником *Е. Гріффітом*. У книзі «Демократія у глухому куті: дослідження чинного уряду в дії» (1934) він зазначає, що в сучасному суспільстві значно зросла динаміка взаємодії різних суб'єктів політичного процесу. Вчений апелює до існування так званих «вихрових утворень», які здатні притягувати нових учасників політичної та громадянської участі, формуючи при цьому «центри активності» («вузли»). У таких «центрах активності» відбувається комунікація між представниками різних сфер діяльності – законодавцями, адміністраторами, лобістами, вченими, аналітиками щодо вирішення конкретного кола питань. Основним акцентом роботи Гріффіта стала теза про прийняття політичних рішень шляхом налагодження неформальних зв'язків. Саме зв'язки такого типу в подальшому заклали основи функціонування мережевих структур у політиці.

У 50-х роках американський дослідник *Дж. Фрімен* у праці «Політичний процес» (1955) проводить дослідження політичних підсистем мережевого характеру. Вчений описує взаємодію між урядовцями, конгресменами й групами зацікавлених (лобі) як політичну мережу. У своїх висновках учений підійшов упритул до озвучення та з'ясування сутності поняття «політична мережа».

18.2.2. Еволюція мережевого аналізу у 60-80-х рр. ХХ ст.

Цей період розвитку мережевого аналізу в політичній науці пов'язаний з іменами А. Вільдавскі, Д. Марша, Дж. Куклінського, П. Кьоніса, Д. Ноука, Л. О'Тула, Р. Родеса, Г. Гекло, Ф. Шарпфа та В. Шнайдера. В основу їх наукових підходів було покладено розуміння того, що архітектоніка сучасного суспільства є типово мережевою, характеризується функціональною диференціацією і частковою автономністю соціальних підсистем». Приватні актори, котрі володіють важливими ресурсами, все частіше залучаються до формування «порядку денного» державної політики і мають змогу впливати на прийняття рішень через мережевий механізм.

Серед перших досліджень даного періоду зустрічаємо працю (1974) *Г. Гекло* та *А. Вільдавскі* з вивчення функціонування Британського департаменту казначейства. Вчені підкреслюють важливість особистих зв'язків працівників і політиків як відчутній чинник впливу на зміст політичних рішень. У свою чергу Гекло запропонував використовувати термін «*проблемна мережа*» для опису такого формату співпраці як «підсистема».

Джерелом розвитку мережевого аналізу у цей час стають напрацювання із суміжних соціальних наук і концепція «залізних трикутників». Модель відносин у рамках концепції «залізних трикутників» описувала функціонування стабільних утворень (члени комітетів, відомств, груп інтересів) в окремих політико-управлінських сферах. Для них були характерними специфічна корпоративна етика та солідарність, обмежений допуск нових учасників і «тихий» розподіл наявних ресурсів.

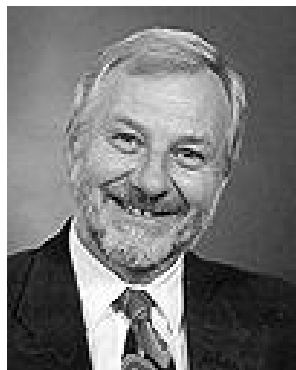
Американський політолог *Т. Лоуї* запропонував своє бачення моделі «залізних трикутників». Вершиною «трикутника» він умовно назвав такі групи акторів як полі-

тики, бюрократи та лобісти, що прагматично взаємодіють задля задоволення власних інтересів. Сторонами «залізного трикутника» Т. Лоуї назвав типи зв'язків і механізми взаємодії акторів. Причому «довжина сторін» цієї конструкції визначається інтенсивністю взаємодії: чим вона сильніша, тим довшими є певні сторони. Проте існує низка чинників, що впливають на динаміку взаємовідносин у межах «залізного трикутника»: інтереси та ресурси (матеріальні, правові, інтелектуальні, духовні) учасників, ідеологія. Якщо «сторони» приблизно рівні, то можна говорити про стабільність функціонування «трикутника». Такий формат відносин описує взаємодію, яка, перелюдим, базується на прагматизмі учасників та є умовно закритою структурою.

Норвезький політолог С. Роккан у дослідженні «Цифрова демократія і корпоративний плюралізм» (1966) також використовує поняття «мережа». Висловлюючись із позиції неоінституціоналізму, він вважає мережеві структури такими, що об'єднують приватний і державний сектори. На його думку, політичні мережі – це важливий паралельний канал взаємодії, що враховує множинність інтересів при прийнятті політичних рішень.

У 1969 р. американський науковець Дж. Розенау закликав наукову спільноту до створення теорії зв'язків, яка б спеціалізувалася на дослідженнях національних і міжнародних каналах впливу – як формальних, так і неформальних. Загалом наприкінці 70-х років формується плюральне розуміння мережевого аналізу та його використання у політологічних дослідженнях. У цей період основні постулати мережевого аналізу активно розвиваються представниками європейської (німецька, британська) та американської наукових шкіл. Основна ідея, на якій вони ґрунтуються – твердження про домінування мережевої форми суспільно-політичної організації життя.

Із середини 80-х років політична мережа обґрунтовується як інноваційна форма організації державної влади при переході від системи публічного управління в нову якість постмодерністської організаційної структури. Учені (зокрема, Дж. Річардсон, Г. Джордан) виходили із того принципу, що в умовах ускладнення, диференціації та пришвидшеної динаміки сучасного суспільства урядування не може відбуватися лише за допомогою державного апарату. Теоретичними витокami мережевого управління стала *conception governance* як результат сталих зв'язків між представниками державної служби та груп інтересів, також критичного переосмислення теорії «нового державного управління» (акцент на методах корпоративного управління).

Джеремі Джон
Річардсон
(нар. 1942)

Джеремі Річардсон та Грант Джордан ввели поняття «політична мережа» та «політичні спільноти» в дискурс наукової школи посередництва інтересів, хоча й не концептуалізували їх. Цьому процесу передували перетрубації в системі державної влади США: актуалізувався розвиток неформальних відносин. У своїх роботах дослідники розробляють такі базові категорії як «соціальна мережа», «інформаційна мережа», «мережевий вузол», «мережева структура» та постулюють ідею про те, що мережі перетворилися

в основну організаційну форму постіндустріального суспільства. Річардсон і Джордан початково використовували концепт мереж здійснення політики та спільнот здійснення політики, які були взаємозамінними для того, щоб показати, наскільки близькі зв'язки між державними службовцями та групами інтересів, з якими вони працювали.

У 1982 р. Річардсон і Джордан увели до наукового обігу більш інституціоналізовану концепцію, суть якої полягає в тому, що політичні спільноти з вироблення політики краще простежуються на прикладі окремих підрозділів/відділень, або урядових департаментів. Зазначене стало основою для розвитку ідеї, яка стверджувала, що спільноти з вироблення політики відрізнялися від спільнот за інтересами або груп інтересів.

Розвиваючи ідеї спільнот політики на компаративному рівні Річардсон і Джордан виходять із того, що різні країни мають різноманітні структури (чи стилі) формування політики та прийняття рішень.

18.2.3. Мережевий аналіз у політичній науці на сучасному етапі розвитку (від 90-х рр. ХХ ст.)

На цьому етапі розвитку мережевий аналіз розвивається в лоні постулатів «нового менеджменту», неінституційного підходу та досліджень інформаційного суспільства (концепції політичних потоків Дж. Кінгдона; спільнот Дж. Річардсона-Г. Джордана; субсистем П. Сабатьєра, Х. Дженкінса-Сміта). Серед основних дослідників виокремлюємо Р. Родеса, Д. Марша, Д. Ноука, Дж. Куклінські, П. Кьоніса, В. Шнайдера, М. Кастельса.

Вагомий внесок у розвиток мережевого інституціоналізму наприкінці 80-х років зробив британський політолог *Родерік Родес*. Основні праці: «Контроль і влада у відносинах центрального і місцевого управління» (1981), «Політичні мережі в британській політиці: критика існуючих підходів» (1992, у співавторстві), «Розуміння управління: політики мережі, управління, рефлексивність і підзвітність» (1997), «Повсякденне життя в британському уряді» (2011).

Родес одним із перших висунув тезу про організацію роботи британського парламенту із позиції мережевого підходу. Політичну мережу він розумів як набір формальних і неформальних інституційних відносин між урядовими структурами та іншими взаємозалежними учасниками, причетними до вироблення та реалізації державної політики. Процес прийняття політичного рішення дослідники розглядають як фрагментарний і розділений на т. зв. *проблемні мережі* (англ. *issue network*). Ті,

Грант Джордан
(нар. 1943)

**Родерік Артур
Вільям Родес**
(нар. 1944)

своєю чергою, складаються із значної кількості «активістів» (англ. policy activists), носіїв спільного інтересу, компетентних у тій чи іншій сфері політики. Метою створення таких мереж є прагматичне вирішення спільних проблем. Проте ціль можливо досягнути лише дотримуючись «правил гри», котрі забезпечують необхідний рівень довіри між учасниками мереж.

Серед інших відомих «мережевиків» цього періоду відзначаємо британського дослідника *Девіда Марша*. Основна праця: «Політичні мережі у Британській політиці» (1992). У своєму науковому доробку він вказує на домінування інституційної складової політичних мереж. Аналізуючи сферу управлінської діяльності, дослідник підкреслює, що політичні мережі формуються в різних секторах політики, і є комплексом структурних взаємовідносин між політичними інститутами та суспільством. Як аналітичний інструмент, на думку Марша, концепт «політична мережа» застосовують до вивчення процесів і явищ у політиці як на мікро-, так і на макрорівні. На макрорівні можна визначити роль тих чи інших груп інтересів у процесі прийняття політичних рішень. Макрорівень аналізу дозволяє вивчити питання розподілу політичної влади у поліцентричному суспільстві.

Марш вважає, що «світ стає децентрованим», а сфера політики і система державного управління почали функціонувати за принципом диференціації. Рисами політико-управлінських мереж Марш називає: обмежене членство; стали інтенсивну комунікацію; спільні цінності; субординаційний баланс влади.

Девід Ноук – доктор філософії, американський науковець в області поведінкових наук, мережевих (політичних, економічних) та організаційних відносин (університет Міннесоти), один із основних співдослідників Національного наукового фонду проєктів. Працює над аналізом мережевих структур різного типу, зокрема так званих «темних» (терористичних). Основні праці: «Організації в Америці: аналіз структури та практики в області людських ресурсів» (1996), «Аналіз соціальних мереж» (2008), «Витоки соціологічного аналізу мережі» (2014).

Науковий однодумець Ноука *Дж. Куклінські* вважає, що актори мережі поділяються на «центри» (формують полюси мереж) і «кліки» – комунікаційні утворення, де взаємодія учасників є найінтенсивнішою. Це відображено у праці «Мережевий аналіз» (1982). Куклінські та Ноук проаналізували структуру політичної мережі. Основний акцент зроблено на учасниках, які об'єднані спільною комунікацією всередині мережі. У рамках *теорії політико-управлінських доменів* (англ. policy domains theory) Ноук підкреслює саме чинник якості взаємовідносин між учасниками мережі. Їхня взаємодія визначається інтенсивністю та спрямованістю ресурсно-обмінних процесів. Окрім акторів, до важливих структурних компонент вони зараховують владні відносини (інформаційно-матеріальні обміни), політичні інтереси та колективні дії (солідарність, лобювання, мобілізація ресурсів, просування актуальних питань).

Девід Ноук
(нар. 1950)

Для мережевого аналізу важливим є розуміння внутрішньої структури самої мережі – характер і конфігурація відносин між акторами.

*Д. Ноук, Дж. Куклінські,
«Мережевий аналіз»*

На його думку Ноука та Куклінські, політико-адміністративна мережа дає змогу описати, проаналізувати діяльність усіх її учасників – від органів державної влади до приватних асоціацій, профспілок та інших громадських об'єднань.

Голландський учений *П. Кьоніс* і німецький дослідник *В. Шнайдер* (праці «Структура політичних мереж», «Політична мережа: емпіричний рівень та теоретичний розгляд») одними із перших виокремили тенденції трансформації політичної реальності. Саме ці висновки й мали в подальшому визначальний вплив на розвиток теорії політичних мереж: зростання кількості суб'єктів політичного процесу, а відтак посилення тиску на органи державної влади; розмивання меж між публічною та приватною сферами; підвищення ролі інформаційного ресурсу, результатів аналітичної роботи.

Теоретичну цінність становлять також праці *Ф. Шарпфа* та *Дж. Шнейдера*, які у рамках управлінської школи розробляли мережевий підхід для аналізу процесів управління за умов існування ресурсної взаємозалежності між акторами мережі.

Вагомий внесок у розвиток мережевого аналізу здійснив іспанський дослідник *Мануель Кастельс*. На його думку, можливості сучасних інформаційних технологій визначають мережевий устрій та інформатизацію суспільства загалом. Основні праці: «Піднесення мережевого суспільства, інформаційна ера» (1996), «Мережеве суспільство: крос-культурна перспектива» (2002), «Мережеве суспільство: від знань до політики» (2006).

Учений, який вперше вжив словосполучення «мережеве суспільство», називає сучасне суспільство «глобальною організацією мережевих структур». На його думку, сам факт приналежності до тієї чи іншої мережі стає найважливішим джерелом влади та змін у суспільстві.

Кастельс підкреслює визначальний вплив мережевих структур, особливо коли «влада структури виявляється сильнішою за структуру влади». На думку дослідника, мережева структура є комплексом взаємопов'язаних вузлів. Конкретний зміст кожного вузла залежить від характеру конкретної мережевої структури. Кастельс підкреслює, що мережевий принцип організації суспільного життя існував завжди, проте в політиці мережеві відносини доповнювали традиційну «ритуальну ієрархічну структуру». Мережа стає одним із способів посередництва при досягненні ефекту структурування соціальних впливів у соціальному просторі. Кастельс стверджує, що така ситуація, зокрема, детермінована посиленням ролі інформаційного ресурсу. Важливим є не стільки домінування інформації, скільки трансформація варіантів її використання. Кастельс виділяє основні характеристики політичної мережі: ацен-

Мануель Кастельс
(нар. 1942)

тричність (децентралізація), система горизонтальних комунікативних зв'язків, підвищений ступінь самоорганізації, гнучкість, поєднання міцності та мінливості.

Таня Аніта Бьорцель
(нар. 1970)

Сучасна європейська політологічна традиція презентує власне розуміння застосування мережевого аналізу в дослідженнях явищ політичного характеру. Серед представників німецької наукової школи *Таня Аніта Бьорцель* (зустрічається також транскрибування прізвища як *Бьорзел*) – дослідниця в галузі політичної науки, директор Центру європейської інтеграції Вільного університету у Берліні. Коло наукових інтересів: інституційні трансформації на прикладі європейських країн, вдосконалення теорії мережевого аналізу в політиці, вивчення функціонування політичних мереж на практиці. Основні праці: «Що такого особливого в політичних мережах?» (1997), «Організаційний Вавилон – на різних концепціях політичних мереж» (1998), «Мережі: матеріалізована метафора чи управлінська панацея?» (2011).

Концепція політичних мереж постає із об'єктивної необхідності змінити ієрархізоване забюрократизоване державне адміністрування на нову ефективну управлінську форму. На думку Бьорцель, політичне середовище перебуває у тісній детермінації з неполітичними субсистемами, що потребує ефективної координації взаємних інтересів. Дослідниця подає своє визначення політичної мережі: «структури, які є набором відносно стабільних взаємовідносин – неієрархічних і взаємозалежних за своєю природою»; «вони пов'язують різноманіття акторів, котрі поділяють спільні погляди відносно політики, обмінюються ресурсами, визнаючи, що кооперація є найкращим способом досягнення спільних цілей» (праця «Що такого особливого у політичних мережах?»).

Концептуальна особливість німецької школи мережевого аналізу описується через поняття «управління» (англ. *governance*), загальна характеристика якого знайшла вираження у формулах «управління без урядування» або «керівництво без урядування». Зміст поняття розкриває характерні ознаки процесу налагодження відносин між учасниками мережі та прийняття політичного рішення. Особливістю процесу «нового мережевого управління» є переговорний характер, усвідомлення акторами спільного інтересу, прагнення вирішити актуальну проблему. Такий тип відносин передбачає також неієрархізовану структуру відносин між учасниками, самоорганізацію та значну автономію.

Дослідниця підкреслює, що на тему використання арсеналу мережевого аналізу у сфері політичної науки є багато праць, проте чимало авторів (насамперед, неоінституціоналісти) нехтують такими конструктами у процесі побудови мережевих відносин як цінності, ідеї, переконання. Існує і моральна сторона питання, тобто включення морального аспекту у процес виробництва політичного рішення.

18.3. Інтегративні методика (мережевий інституціоналізм, мережевий менеджмент, мережева комунікативістика)

18.3.1. Мережевий інституціоналізм (К. Ансель, С. Роккан)

Теорія мережевого інституціоналізму ще недостатньо апробована наукою. На відміну від мережевого підходу, вона не виключає, але враховує вплив інституційної складової (інститутів політичної влади) на сферу приватних інтересів індивіда. Одним із головних принципів мережевого інституціоналізму є звернення до специфіки, динаміки та якості інституційних відносин у політичній площині й поза нею. Як підкреслює американський учений *К. Ансель* (праця «Мережевий уряд: регіональні представництва у Східній Європі», 2000), мережеві перспективи є більшою мірою біхевіористичні, ніж інституційні, хоча відносини між індивідами, групами та організаціями постають основою формування політичних інститутів. Останні, у свою чергу, виступають обмежувачами поведінки акторів, проте забезпечують своїх учасників матеріальними благами, інформацією та підтримкою. На думку Анселя, мережевий аналіз дає змогу пояснити принцип розподілу влади та механізмів впливу, результати політичної діяльності внаслідок взаємовпливів між групами інтересів, громадськими об'єднаннями та органами державної влади. Формально нормативний аспект у межах політичної мережі є вагомим ціннісним орієнтиром. Мережевий тип управління розуміється як процес творення нових інститутів, що є сукупністю формальних і неформальних норм і зразків поведінки. Ці норми структурують діяльність і поведінку акторів, а сам управлінський процес сприймається як зміна правил гри.

На думку норвезького політолога *С. Роккана*, політична мережа в просторі інституційних лімітів постає не лише засобом досягнення цілі чи мобілізації потенційного ресурсу. Тут вона розуміється як обмежувально-стримувальний чинник. Відтак зміст поняття політичної мережі вказує на субституційний та інструментальний виміри розвитку політичної системи. Ця методологічна аксіома порушує важливу політологічну проблему: первинності індивідуального (приватного) та системного (інституційного) у політичній площині. Тому можемо розглядати методологічну пов'язаність із «діалектичною концепцією» мережевого підходу, в рамках якої предметом дослідження постають не лише зв'язки, а й нормативні відносини. В ситуації, коли державно-управлінська сфера формується в результаті відносин між центрами інформаційної взаємодії, політична мережа виступає як адекватна інфраструктура прийняття політичних рішень.

Серед основних принципів взаємодії приватного та інституційного інтересів у рамках політичної мережі названі дослідники виокремлюють: публічність; націленість на комунікацію та дискурс; врахування потенціалу кожного учасника мережі; довіру (яка постає рушієм самоорганізації суспільства та передумовою створення політичної мережі); звітність.

Особливістю мережевого інституціоналізму є широкий вибір кількісних методів розроблених для аналізу властивостей мереж. Розвиток цих методів запозичено з алгебри та графічних теорій для відображення структури й функціонування мережі.

18.3.2. Мережевий менеджмент (Г. Гекло, К. Генф, Л. О'Тул)

Теорія політико-управлінських мереж об'єднує деякі положення плюралістичної та неокорпоративістської моделей представництва інтересів. Основними їх перевагами є акцент на «взаємодії держави та суспільства з позицій взаємовідносин окремих публічно-управлінських, бізнес- і громадських структур.

Концепція політичних мереж змінює кут зору аналізу держави як агента політики: інститути державної влади виступають «одними із» акторів прийняття політичних рішень; державні структури є взаємопов'язаними з іншими агентами політики, відтак змушені вступати у взаємообмін ресурсами.

Уперше поняття «мережева структура» щодо публічної політики та управління було використане Г. Гекло у праці «Проблемні мережі та структура виконавчої влади» (1978). Автор описав мережеву інтеракцію між урядовими підсистемами, законодавчими комітетами та групами інтересів. Згодом така конфігурація врядування стала предметом аналізу щодо різних сфер, галузей і функцій управлінської діяльності в публічному просторі.

Державне управління в рамках мережевого аналізу презентовано не стільки виконавчою функцією держави, скільки одним із суб'єктів суспільно-політичного процесу з напрацювання узгодженого політичного рішення спільно із структурами громадянського суспільства. *К. Генф і Л. О'Тул* зазначають, що для сучасної системи управління характерний способи прийняття рішень, в яких територіальні та функціональні диференціації перетворюють ефективну організацію вирішення проблем у набір субсистемних акторів зі спеціальними завданнями і обмеженими компетенцією та ресурсами. Для державного управління ця особливість виражається у включенні у процес прийняття рішень зовнішніх акторів, а значить – у розвиткові загальносуспільної комунікації й домовленостей.

На думку «мережевиків» (Г. Гекло, Л. О'Тул), поняття «керівництво» відрізняється від традиційного адміністрування, оскільки передбачає конфігурацію окремих, проте взаємопов'язаних елементів: статутів, політичних мандатів, організаційних і фінансових структур, правил і норм. Керівництво здійснюється шляхом організації загальних переговорів між державними та недержавними структурами щодо задоволення взаємного інтересу спільними зусиллями. Даний тип відносин є ефективніший для задоволення загальносуспільних потреб.

Український дослідник О. Молодцов вважає, що в такому типі мережі «фокус аналізу концентрується на зв'язках, а не на суб'єктах та інституціях». Ця модель мережевих відносин відображає «рівноправність, відповідальність, формування спільного інтересу та добровільне співробітництво акторів на основі довіри».

Основним постулатом теорії політико-управлінських мереж є твердження про взаємодію акторів державного та громадського секторів на паритетних засадах. Так, американські вчені *Х. Брайнтон* та *М. Прован* класифікують мережі публічного менеджменту за функціями, які вони виконують:

- мережі поширення інформації; завданням такої мережі є прийняття адекватних рішень через здійснення комунікативних обмінів;
- мережі з надання послуг; завданням такої мережі є максимальне задоволення

потреб та інтересів громадян у тих сферах, де уряд не має достатніх механізмів впливу;

- мережі з вирішення проблем; завданням мережі є вирішення проблем, пов'язаних із надзвичайними ситуаціями;
- мережі соціального капіталу; завданням є накопичення соціального капіталу через реалізацію значущих соціальних проектів.

У рамках теорії політико-управлінських мереж поступово виокремилися концепції дебіюрократизації, співуправління та деінституалізації (М. Кастельс), занепаду інститутів (Ю. Габермас).

18.3.3. Мережева комунікативістика

Оскільки сфера політичної комунікації на сучасному етапі змінилася та ускладнилася, необхідно використовувати методологію, котра дасть змогу відслідкувати багатоаспектність й асиметричність інформаційних взаємодій і залежностей. Комунікаційні системи у сфері політики та простір політичних комунікацій вивчаються як тип суб'єктивно-об'єктивних відносин. Політичні мережі, як і комунікація, орієнтовані на динамічний і відкритий характер існування на основі формальної та неформальної системи кодування.

Методологічною новизною є той факт, що мережевий аналіз, у поєднанні з положеннями теорії комунікації, презентує думку щодо необхідності включення особи, як носія комунікативного потенціалу, у систему політичних відносин. У постіндустріальному суспільстві основою політичних відносин між людьми стає інтелектуальний і комунікативний потенціал. Індивід як «вузловий момент» (за М. Кастельсом) генерує усі комунікаційні потоки. В умовах політичних реалій, коли комунікаційний чинник інтенсифікується, а формування комунікативних зв'язків динамізується, індивід принципово розв'язує проблему пошуку власної ідентичності: звертається до середовища, на яке рефлексивно проектує сутнісні характеристики свого «Я». Таким середовищем для нього стає, зокрема, політична мережа.

Як методологічний інструмент цей концепт використовується щодо аналізу нестійкості та відкритості у процесі взаємодії суб'єктів політики. Він дає змогу відстежувати швидко взаємозаміну неефективних зв'язків – на нові та якісні. Як тип взаємодії та спілкування у політичній мережі переважає дистанційність, неоднорідність мережевого середовища та мережевий дискурс щодо актуальної проблеми. Такі характеристики притаманні групам інтересу, науковому середовищу, аналітикам, інтернет- та блогер-спільнотам.

Так, для російського дослідника О. Назарчука мережі є утвореннями, які здатні створювати найрізноманітніші комунікативні просторово-часові конфігурації. Мережі, на його думку, є конгломератами комунікації, які можуть зв'язувати будь-яку точку комунікативного простору. Дослідник вважає, що феномен «мережевого суспільства» є історичною відповіддю на складну комунікативну ситуацію в усіх сучасних суспільствах.

18.4. Переваги та недоліки використання мережевого аналізу у політичній науці

Політична мережа як сучасний концепт є верифіковано виправданим форматом реалізації прийняття політичних рішень, функціонування громадянських і державних структур як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівнях.

Перевагою мережевого аналізу є вивчення взаємовідносин акторів на трьох рівнях: учасників, двостороннього формату, мережі в цілому.

Р. Кріст, К. Браун, «До оцінки мережевого підходу: зразки, можливості та пастки»

До переваг використання мережевого аналізу відносимо такі: 1) завдяки гнучкості швидко пристосовуються до нових умов та управлінських практик; 2) політична мережа, враховуючи роль множини діючих акторів, пропонує схеми їх ефективної поліцентричної взаємодії; 3) цей формат відносин не дозволяє монополізувати право на прийняття політичного рішення; 4) виступає неформальним координаційним механізмом обміну ресурсами між приватною та державною сферами життя; 5) здатні залучати ресурси приватних акторів; 6) можуть знаходити адекватні компромісні рішення у кризових ситуаціях.

Значний науковий потенціал і достатньо опрацьований методологічний інструментарій мережевого аналізу дають можливість досліджувати взаємодію учасників мережі на трьох взаємопов'язаних рівнях: двосторонніх відносин, усіх акторів, мережі в цілому. Відтак отримуємо цілісне розуміння функціонування мережі на макро-, мезо- та мікрорівні.

Критичне осмислення мережевого аналізу представлено у роботах низки дослідників (Р. Барт, Т. Беннер, К. Богуславська, К. Браун, Г. Гекло, Р. Кріст, Дж. Петерсон, Д. Річардс, К. Хей). Так, у рамках стратегічної реляційної теорії мережевої динаміки К. Хей та Д. Річардса функціонування політичних мереж представлено як динамічний процес, що включає конкретні стадії: передмережевого існування, формування, модифікації, функціонування, трансформації, занепаду та перебудови мережі. Основним недоліком політичної мережі вони вважають тимчасовість її існування.

Американський політолог Г. Гекло у 1970-х роках розкритикував методологічну та структурно-функціональну обмеженість концепції «залізних трикутників», від якої бере свій початок мережевий аналіз. Дослідник зауважив, що акторів мережевих структур об'єднують виключно вузькокорпоративні економічні інтереси тимчасового характеру. На його думку, альтернативою таким структурам є «проблемні мережі» у вигляді «мобільних інституцій із рухомим складом учасників». Вони покликані вирішувати конкретні проблеми. Найчастіше такі структури складаються із представників державно-управлінського сектора, політичних партій, груп інтересів і наукових установ, депутатів різних рівнів, експертів. Риси проблемних мереж: гетерогенний склад; нестабільна комунікація; дисбаланс ресурсів в «одних руках»; нерівномірний розподіл владних повноважень.

Британський політолог Дж. Петерсон стверджує, що політична мережа є кластером акторів, кожен із яких обтяжений відповідальністю. Як методологічний інструмент політична мережа, на його думку, є лише метафорою для досягнення процесів

сучасності, відтак науковий потенціал її мінімальний. *Р. Барт*, вказуючи на суперечливість різноманітних підходів у межах цієї парадигми, стверджує, що «сьогодні існує аморфна сукупність підходів, яку називають мережевим аналізом».

Вітчизняна дослідниця *К. Богуславська* називає такі вади мережевого аналізу: 1) неможливість вивчення позицій і ролей суб'єктів політичної мережі у процесі їх взаємодії; 2) обрахунок та інтерпретація результатів специфіки мережі не дозволяють проаналізувати зміст відносин між суб'єктами, пояснювати процеси обміну ресурсами у мережі; 3) вивчення лише якісних характеристик політичної мережі ускладнює дослідження особливостей структурної організації політичної мережі; 4) аналіз мережевої логіки є цілком доцільним для вивчення динаміки мережі, однак занадто загальним для проведення кількісного дослідження взаємодії політичних акторів.

Серед методологічних прогалин «мережевиків» виокремлюють такі: 1) індивід «губиться» як чинник впливу; 2) особа виступає представником корпоративної думки; 3) людина не завжди є кінцевою інстанцією, на якій завершується комунікація.

У практичному зрізі недоліками функціонування політичної мережі є:

- відносна легітимність, публічність й підзвітність акторів;
- різноманітність і чисельність учасників політичної мережі;
- рівний доступ до мережі, адже мережева участь передбачає завжди наявність ресурсів у її учасників;
- проблеми отримання та верифікації даних щодо контактів між мережевими учасниками;
- штучне спрощення й обмеження кордонів мережі;
- механістичність отриманих результатів;
- неможливість осягнення динаміки структурних позицій акторів;
- неврахування «мережевої спеціалізації» акторів при визначенні схожості їх позицій і статусів за допомогою структурної еквівалентності.

18.5. Сфери застосування мережевого аналізу у політичній науці

Мережевий аналіз цінний для аналізу низки проблем політичної науки, на чому наголошують вітчизняні та зарубіжні дослідники.

1. *Аналіз регіональної політики* (О. Молодцов). Політична мережа є інструментом формування та реалізації регіональної політики. На сучасному етапі розвитку вітчизняної політичної науки мережева концепція є методологічним прикладом застосування мережевого аналізу до вітчизняного політичного ладу в умовах впровадження реформ: децентралізації, розвитку громадянського суспільства та сфери соціальних комунікацій.

2. *Аналіз взаємодії держави та груп інтересів* (А. Бентлі, Р. Даль). Політична мережа розуміється як адекватна форма взаємного функціонування органів державної влади та лобі. В рамках мережевого аналізу вивчаються аспекти мережевих зв'язків акторів у вигляді окремих зацікавлених груп і державних структур; мережевих ком-

понентів діяльності індивідуальних акторів, в яких конкретні суб'єкти виступають лідерами груп інтересів; позицій учасників і мережевих відносин між цими позиціями; процесуальних характеристик щодо обміну ресурсами та структурних характеристик щодо даної взаємодії.

3. *Аналіз публічної політики* (Г. Гелмке, С. Левіцькі). В умовах мультимедійності сучасного суспільства відбуваються процеси сегментації влади, відтак публічна політика починає формуватися не лише урядовими структурами, які володіють формальним статусом, а й низкою неформальних структур. Початково процес вироблення державної політики опирався на взаємодію «управлінських субсистем»: бюрократії, парламентарів і груп інтересів. Сьогодні характер сучасної публічної політики засвідчує, що політична влада поступово набуває нового змісту: поєднує формальні (гілки влади, політичні партії) та неформальні (інститут партнерства) політичні структури.

4. *Аналіз взаємодії інститутів політичної влади та громадянського суспільства* (А. Шадрін, В. Сергєєв, А. Демідов, Є. Белокурова). Політична мережа виступає моделлю взаємодії усіх сегментів суспільства та механізмом залучення громад до процесу прийняття політичних рішень. У такому форматі співпраці велике значення надається поняттю «соціальний капітал», який істотно впливає на динаміку територіального розвитку.

5. *Аналіз соціально-політичних рухів, процесу політичної мобілізації та мобілізації соціального капіталу* (К. Сіккінг, О. Демків, Т. Костюченко). Поняття «мережа» стає методологічним інструментом для досліджень даних аспектів в історичному ракурсі. Рекрутування у соціально-політичні рухи відбувається також засобами мережевих взаємодій (зокрема, так пояснюється виникнення польської «Солідарності»).

Значна увага дослідників-політологів приділяється мережам неурядових організацій міжнародного характеру, які формують «транснаціональні захисні мережі». Щодо соціального капіталу, який розглядається як похідний від соціальної структури, то саме мережевий формат пропонує її відтворення та накопичення якісного ресурсу. На думку американського соціолога М. Грановеттера, слабкі зв'язки виступають основним джерелом соціального капіталу, який формується завдяки цінній інформації, котру індивід отримує із вторинного кола соціалізації.

6. *Аналіз глобального управління та міжнародної політики* (Р. Кохейн, Ш. Штрек, К. Саворська). Політична мережа стала чи не єдиним адекватним форматом взаємодії на міждержавному рівні, а також інструментом дослідження специфіки наддержавного політичного процесу. Для сучасної глобальної політичної спільноти характерний мережевий тип відносин між окремими акторами, що виходить за межі окремих держав, регіонів чи організацій. Мережевий аналіз необхідно застосовувати для оптимізації взаємодії різних учасників світової політики з метою підвищення ефективності наддержавного регулювання.

ooo ooo ooo ooo ooo

Політичні мережі нині – це реальний феномен, а мережеві конструкти у сфері політичних відносин набувають усе більше актуалізуються. Мережевий аналіз як

методологічний інструмент у політичній науці став однією із найбільших інновацій кінця XX – почату XXI століть. Застосування мережевого аналізу детерміновано об'єктивними чинниками: активністю громадського сектору, появою нових суб'єктів політичного процесу, розвитком сфери соціальної комунікації, складністю прийняття політичних рішень, нестійкістю політичної системи, новими викликами та загрозами, «дефіцитом» часу.

Мережевий аналіз у сфері політичних наук з'явився як відповідь на зміни політичної реальності та реакція на складність і динамічність політичного процесу. Ідея лінійних причинно-наслідкових зв'язків у силу об'єктивних обставин вичерпала себе, відтак, в умовах сучасних трансформацій, дослідники акцентують на проблемах горизонтальної взаємодії та координації, характері відносин між інститутами влади та громадянським суспільством.

Не менш важливою є потенційна наукова та практична цінність застосування мережевого аналізу у галузі політології. Сьогодні на політичній арені спостерігаємо появу великої кількості акторів, груп інтересів, зміну акцентів і принципів організації управлінських процесів. Напрацювання представників мережевого аналізу сьогодні можуть і мають використовуватися у сферах прийняття політичних рішень, організації роботи органів державної влади, у сфері державного управління, лобізму.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає суть мережевого аналізу для дослідження політичних явищ та процесів?
2. Назвіть основні напрями мережевого аналізу у рамках політологічної традиції.
3. У чому полягає суть концепції «залізних трикутників»?
4. У чому полягає специфіка використання мережевого аналізу в політичній науці порівняно із використанням його в інших галузях наукового знання?
5. Розкрийте можливості використання мережевого підходу в аналізі процесів публічної політики.
6. Назвіть передумови формування теоретико-методологічних основ мережевого аналізу в політичній науці.
7. Назвіть предтеч мережевого аналізу в політологічній традиції.
8. Чи можна вважати представників теорії соціальних мереж предтечами мережевого аналізу в політології?
9. Вкажіть чинники, які вплинули на використання мережевого аналізу у сфері політичних відносин.
10. Як вплинули теорії корпоративізму та некорпоративізму на становлення мережевого аналізу?
11. Хто ввів у науковий обіг поняття «політична мережа»? Поясніть значення цього концепту.
12. Назвіть «мережевиків» – представників європейської наукової школи.
13. Назвіть «мережевиків» – представників американської наукової школи.

14. Виділіть етапи розвитку та становлення мережевого аналізу у сфері політологічних досліджень.
15. У чому полягає суть політичної мережі як емпіричного інструменту?
16. Назвіть структурні компоненти політичної мережі.
17. Назвіть види політичних мереж за Р. Родесом і Д. Марчем.
18. Які чинники формування мережевих структур у політиці?
19. Які характеристики політичної мережі можна віднести до базових?
20. У чому полягає суть політичного процесу з точки зору представників мережевого аналізу?
21. Назвіть типи управління політичною мережею.
22. Охарактеризуйте політико-управлінську мережу з точки зору мережевого аналізу.
23. Назвіть переваги використання мережевого аналізу у політичній науці.
24. Вкажіть недоліки використання мережевого аналізу у політичній науці.
25. Назвіть напрями розробки мережевого аналізу у вітчизняній політичній науці.
26. Які перспективи використання мережевого аналізу у політичній науці Ви можете назвати, окрім вказаних у матеріалах навчальної теми?

Література

Богуславська К. Становлення та розвиток мережевого підходу до вивчення політичних процесів / К. Богуславська // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4 (19). – С. 80–88.

Богуславська К. Мережевий підхід: причини виникнення, напрями дослідження мереж та їх типологізація / К. Богуславська // Наук. записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2006. – Вип. 32. – С. 402–414.

Богуславська К. О. Мережевий підхід у дослідженні зв'язків політичних акторів / Катерина Олександрівна Богуславська : автореф. дис... канд. політ. наук : 23.00.01. – 2008. – 19 с.

Вінникова Н. А. Вплив політичних мереж на прийняття політико-управлінських рішень / Н. А. Вінникова // Стратегічні пріоритети. – 2013. – № 1 (26). – С. 38–42.

Демків О. Розвиток та основні напрямки мережевого аналізу // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Зб. наук. праць. – Х. : Видавн. центр Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2003. – С. 161–166.

Сгіозар'ян А. Особливості мережевого врядування у сфері публічної політики та управління // Зб. наук. праць «Ефективність державного управління». – 2015. – Вип. 44. – С. 118–124, [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/edu_44/fail/ch_1/16.pdf

Кастельс М. Інтернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства / М. Кастельс. – К. : Ваклер, 2007. – 304 с.

Косов Г. Политические сети: специфика современной архитектуры / Г. Косов, В. Потапов, В. Ширяев // Власть. – 2013. – № 10. – С. 64–69.

Кривошеїн В. Постсистемні підходи до аналізу політики / У кн. : Історія політичної думки: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [І. В. Алексєнко, Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2016. – 1000 с. – С. 614–631.

Мережі та мережеві війни: Майбутнє терору, злочинності та бойових дій / за ред. Дж. Арквіллі, Д. Ротфельда. – К. : Києво-Могилянська акад., 2005. – 350 с.

Мирошниченко И. В. Сетевой подход в политических исследованиях: содержание и направления развития. Человек. Сообщество. Управление. – 2013 – № 3. – С. 68–86. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.chsu.kubsu.ru/arhiv/2013_3/2013_3_miroshnichenko.pdf

Молодцов О. В. Методологічні установки мережевої парадигми місцевого та регіонального розвитку: загальна характеристика основних ідей та принципів // Зб. наук. пр. НАДУ / за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ. – 2005. – № 1. – С. 51–57.

Назарчук А. В. Новая коммуникативная ситуация: рождение сетевого общества / А. В. Назарчук // Философия и будущее цивилизации: тезисы докладов и выступлений IV Российского философского конгресса (Москва, 24–28 мая 2005 г.): в 5 т. – Т. 3. – М. : Современные тетради, 2005. – С. 100–101.

Сергеев В. С. Концептуальні засади мережної методології дослідження політичних явищ і процесів: «політичні мережі» versus «мережне суспільство» / В. С. Сергеев // Грані. – 2011. – № 1. – С. 148–152.

Сергеев В. С. Мережі здійснення політики: точки зору в сучасній політичній науці / В. С. Сергеев // Грані. – 2009. – № 2. – С. 71–76.

Сергеев В. С. Мережний вимір громадянського суспільства / В. С. Сергеев // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. – 2011. – Вип. 1 (2). – С. 247–254.

Сергеев В. С. Методологія дослідження політичних мереж: вимоги політичної науки та політичної практики / В. С. Сергеев // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. – Сер. : «Філософія, соціологія, політологія». – 2009. – Вип. 19. – С. 360–366.

Сергеев В. С. Політичні мережі в інформаційному суспільстві: нові перспективи та проблеми інтеграції / В. С. Сергеев // Грані. – 2008. – № 6. – С. 127–131.

Сергеев В. С. Політичні мережі як форма взаємодії держави та громадянського суспільства / В. С. Сергеев. – Д. : Інновація, 2011. – 304 с.

Сергеев В. С. Конструктивістський підхід до дослідження політичних мереж / В. С. Сергеев // Гілея. – 2010. – Вип. 42. – С. 562–568.

Ситник С. В. Мережева структура публічної політики та управління / С. В. Ситник // Державне управління: удосконалення та розвиток. – 2011. – № 5. [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2011_5_5.

Сморгунов Л. В. Сетевой подход к политике и управлению / Л. В. Сморгунув // Полис. – 2001. – № 3. – С. 103–113.

Стрежнева М. В. Сетевой компонент в политическом устройстве Евросоюза / М. В. Стрежнева // Международные процессы. – 2005. – Т. 3 – № 3. – С. 61–73.

Ткаченко А. В. Сутність та види політичних мереж у контексті політичної взаємодії / А. В. Ткаченко // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. – Сер. : «Політологія». – 2012. – Т. 178, Вип. 166. – С. 91–95.

Хойслинг Р. Социальные процессы как сетевые игры. Социологические эссе по основным аспектам сетевой теории: пер. с нем. – М. : Логос-Альтера, 2003. – 192 с.

Börzel T. Organizing Babylon – on the Different Conceptions of Policy Networks / T. Börzel // Public Administration. – 1998. – Vol. 76. – № 2. – P. 253–273.

Compston H. Policy Networks and Policy Change. Putting Policy Network Theory to the Test. – New York : Palgrave Macmillan, 2009. – P. 135–171.

Тема 18. Політичні ідеї представників мережевого аналізу

Griffith E. The Impasse of Democracy / E. Griffith. – N. Y., 1983. – 329 p.

Hecklo H. Issue Networks and Executive Establishment / H. Hecklo // The New American Political System / ed. by A. King. – Washington, 1978. – P. 87–124.

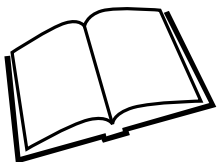
Kenis P., Schneider V. Policy Networks and Policy Analysis: Scrutinizing a New Analytical Toolbox // Policy Network: Empirical Evidence and Theoretical Considerations. – Frankfurt a/M : Campus Verlag, 1991. – P. 25–59.

Hay C., Richards D. The Tangled Webs of Westminster and Whitehall: the Discourse, Strategy and Practice of Networking within the British Core Executive // Public Administration. – 2000. – Vol. 76. – № 2. – 35 p.

O'Toole L. J. Networking in the penumbra: Public management, cooptative links and distributional consequences / Laurence J. O'Toole and Kenneth J. Meier // International Public Management Journal. – 2006. – № 9. – P. 271–294.

Provan K. Modes of Network Governance: Structure, Management, and Effectiveness / K. Provan, P. Kenis // Journal of Public Administration Research and Theory. – Vol. 18. – № 4. – P. 229–252.

ТЕМА 19

ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ІДЕЙ ПРЕДСТАВНИКІВ СИНЕРГЕТИКИ

19.1. Методологічний потенціал синергетики у політичній науці

19.2. Тектологія О. Богданова (Малиновського)

19.3. Теорія відкритих органічних систем Л. фон Берталанфі як підґрунтя сучасної соціальної синергетики

19.4. Некласична кібернетика Н. Вінера як крок до синергетичного розуміння самоорганізації

19.5. Теорія дисипативних структур І. Пригожина як напрям міждисциплінарного синергетичного підходу

19.6. Самоорганізація системи у вченні Г. Хакена

19.1. Методологічний потенціал синергетики у політичній науці

Наука ХХ сторіччя перебуває в такій стадії, коли настав момент вивчення часу, також як вивчається матерія й енергія, що заповнюють простір.

В. Вернадський, «Проблеми біогеохімії»

Синергетика (грец. *synergetikos* – спільний, узгоджено діючий) – це галузь наукового знання, в якій засобом міждисциплінарних досліджень виявляються загальні закономірності самоорганізації, становлення стійких структур у відкритих системах. Від класичної методології вона відрізняється тим, що в її основу покладено принципово відмінний світоглядний підхід – філософія нестабільності.

В умовах сучасного світу, інформаційної революції і комп'ютеризації очевидно, що колишні методологічні підходи до моделювання складних соціальних процесів не враховують або, принаймні, недооцінюють чинників детермінації еволюційних процесів і конструктивність хаотичного начала в еволюції. Нова теорія (нове світобачення), створена у другій половині ХХ століття, у США названа теорією динамічного хаосу (М. Фейгнбаум), у франкомовних країнах – теорією дисипативних структур (І. Пригожин), у Німеччині – синергетикою (Г. Хакен). У вітчизняній літературі засто-

совується ще, наприклад, і «теорія самоорганізації». Проте загальноприйнятим став термін «синергетика» (спільна кооперативна дія). Синергетика передбачає фундаментальний перегляд ролі науки та зорієнтована на адекватне та глибинне розуміння складних соціально-політичних явищ. Вона намагається враховувати такі важливі особливості реальних систем, як невизначеність, нелінійність, поліваріантність.

Передусім витоки синергетики слід шукати в загальній *теорії систем* і *кібернетиці*. Загальним для них є намагання розглядати системні об'єкти, абстрагуючись від конкретної елементної наповненості та зосереджуючись на способі організації зв'язків і відносин між елементами. У цьому сенсі синергетика розглядається як спадкоємиця методологічних традицій, що склалися в рамках кібернетичного та системного наукових рухів.

На думку вітчизняної дослідниці-політолога М. Остапенко, «синергетика має певні переваги в тому сенсі, що вона ґрунтується на більш глибокому розумінні єдності та різноманітності світу, осмисленні загальних механізмів виникнення і розвитку нового на основі процесу самоорганізації, виявленні протилежних, але взаємозв'язаних тенденцій у розвитку самоорганізованого світу, які переходять одна в одну, виявляючи свій динамічний характер. Синергетичний синтез знання і нове бачення світу, що виникає на його основі, пов'язане з пізнанням процесів самоорганізації, розкриттям глибокого зв'язку між порядком і хаосом, зворотними і незворотними процесами, випадковістю та необхідністю, лінійністю і нелінійністю, мікро- і макрорівнями середовища».

Оцінюючи значення цього наукового напрямку, український дослідник-політолог В. Горбатенко зазначає: «... Синергетика передбачає фундаментальний перегляд ролі науки та зорієнтована на адекватне і глибинне розуміння складних соціальних явищ, що відбуваються на планеті, починаючи з другої половини ХХ століття, а також на забезпечення передумов виживання конкретного суспільства через пізнання можливостей його вдосконалення».

За визначенням української дослідниці-політолога Л. Бойко-Бойчук, «поставши як альтернатива лінійним інтерпретаціям соціально-політичної динаміки, синергетика «увібрала» у своє предметне поле причини, умови та наслідки процесів руйнації надскладних систем та нового порядкуутворення. Вона створила нове методологічне підґрунтя для пошуку відповідей на такі питання: чому політичне рішення дає політичні наслідки протилежні очікуваним? якими «малими впливами» на соціально-політичну систему можна сприяти бажаному (альтернативному) її розвитку? в який спосіб доцільно й можливо якнайшвидше вивести соціально-політичну систему зі стану кризи й ін.?».

Таким чином, синергетичний підхід почав активно застосовуватися, перш за все, в різних точних і природничих науках: фізиці, математиці, астрономії, хімії й біології.

Серед безліч почесних титулів, які приніс нашому століттю прогрес науки, «вік нелінійності», — один із найменш звучних, але найбільш значимих і заслужених... Світ нелінійних функцій так само, як і світ нелінійних явищ, що стоїть за ним, страшить, підкорює і чарівно вабить своїм невичерпним різноманіттям. Тут немає місця чинному стандарту, тут панує мінливість і буйство форм.

Ю. Данилов, «Нелінійність»

Здається очевидним, що реальність, включаючи одухотворений і неодухотворений світи (живу та неживу природу), розділена на шари (стратифікована) з різним ступенем організованості. Вищі, більш макроскопічні шари є складеними, і тому «покояться над» нижчими, мікроскопічними шарами... Система – «це більше ніж проста сума її складових».

В. Вайдліх, «Соціодинаміка»

та революційних вибухів – до стагнації та бездіяльності. Саме синергетика здатна запропонувати шляхи уникнення соціально-політичної маргіналізації та одвічної конфліктності українського суспільства та політикуму.

Синергетичний метод є надзвичайно актуальним для сучасних досліджень політичної динаміки. Методологія синергетики за своїм змістом дуже близька до сучасного наукового мислення, яке відкидає тоталітарні підходи, існування єдиної істини про світ та людину, засновані на патернах лінійної екстраполяції методи пізнання. Натомість синергетика розкриває сутність феноменів самоорганізації та нелінійності глобальної еволюції, які користуються підвищеною увагою в більшості наукових концепцій.

Методологічний інструментарій синергетики дозволяє здійснювати інноваційний аналіз рівня відкритості суспільних систем, їх політичного життя, охоплюючи усі суспільно-політичні елементи – від одиничних (відкритість людини) – до всезагальних (відкритість суспільства, держави).

Термінологічний апарат соціальної синергетики є багатoshаровим і за ступенем абстрагування понять, і за їх походженням. Це поняття природничих наук (біфуркація, флуктуація, гомеостаз, ентропія, метаболізм, рівновага, нерівноважність та ін.); поняття загальнонаукових напрямів, що вивчають закони організації, управління, технічного моделювання – теорії інформації, кібернетики, теорії систем (система, структура, організація, інформація, зворотний зв'язок, відкриті та закриті системи, саморегуляція та ін.); філософські категорії для опису більш загальних законів і механізмів процесу розвитку (випадковість і необхідність, мінливість і стійкість); поняття соціальних дисциплін, що акцентують увагу на специфіці розвитку соціальної системи (порядок, революція).

19.2. Тектологія О. Богданова (Малиновського)

Вивчаючи історичну ретроспективу синергетичних ідей на етапі наукового становлення синергетики виділимо теорію російського медика і філософа *Олександра Богданова* – тектологія, написана в 20–30-х роках ХХ століття. Основні праці дослідника: «Короткий курс економічної науки» (1896), «Революція і філософія» (1905),

**Олександр Богданов
(Малиновський)
(1873–1928)**

«Падіння великого фетишизму. Віра і наука» (1910), «Емпіріомонізм. Статті з філософії» (1904–1906), «Курс політичної економії» (у співавторстві з І. І. Скворцовим-Степановим, 1918–1920), «Всезагальна організаційна наука (тектологія)» (у 3 т., 1913–1922).

Тектологія є глибоко розробленою теорією організації, де проблеми порядку, організаційних структур, принципів і механізмів їхнього утворення та розвитку є основним предметом вивчення.

Виходячи зі соціально-філософських ідей К. Маркса й основних положень природничо-наукового позитивізму, синтез яких Богданов назвав «емпіріомонізмом», дослідник запропонував організаційний підхід до науки про суспільство. На цих засадах ним були розроблені начала так званої всезагальної організаційної науки – *тектології* (грец. *tektonike* – будівельник, творець; термін запозичений у німецького біолога Е. Геккеля). Тектологія визна-

чена як «усезагальне вчення про норми та закони організації будь-яких елементів природи, практики та мислення». Теоретична основа тектології стала першою серйозною спробою використання майбутнього системно-кібернетичного аналізу для вивчення соціально-політичних структур і, що є більш важливим, створення «наукових» способів управління ними з метою «перетворення світу в організаційне ціле» і поліпшення «умов життя».

Саме Богданов уперше сформулював ідеї, що пізніше були застосовані в кібернетиці, наприклад, принцип зворотного зв'язку (у Богданова – «механізм подвійного взаємного регулювання», біорегулятор), ідею моделювання тощо. У праці «Всезагальна організаційна наука (тектологія)» Богданов уперше в Росії для опису суспільства використав поняття соціальної системи, відмінна особливість якої полягає в рівновазі сукупності зовнішніх (природне середовище і міжнародна арена) і внутрішніх елементів. Богданов підкреслював велике значення зовнішнього середовища, використання якого дозволяє забезпечити «збереженість системи». Хоча тектологія була задумана як наука про будівництво соціалізму, її загально-теоретична основа, а не специфічна концепція соціалізму, що передбачала, зокрема, відмову від революції та диктатури пролетаріату (за В. Леніним), випередила свій час на кілька десятиліть і загалом продовжує зберігати свою актуальність.

І техніка, і наука мають низку найвидатніших відкриттів, чи не найбільшу кількість їх, завдяки перенесенню методів за межі тих галузей, де вони спочатку були вироблені... Перенесення методів цілком об'єктивно та невідворотно доводить можливість їхнього розвитку до єдності, до монізму організаційного досвіду. Але цей досвід не вкладається у свідомості фахівця, як і взагалі в суспільній свідомості нашої доби... Через це, наприклад, найширша та найглибша з об'єднувальних науку ідей XIX століття – закон збереження енергії – так довго мусила пробиватися, поки її визнали.

О. Богданов, «Тектологія»

У філософському плані тектологія опирається на монізм. У праці «Емпіріомонізм» Богданов розмірковує про значення ідей для підвищення соціальної енергії людей, планомірності й організованості людської діяльності. У майбутньому він бачив як наука, ідеологія, виробництво стануть єдиним цілим і людство, яке розподілилось на групи і класи, знову стане самим собою. У цих мріях відчувається спорідненість із домінуючою тоді вірою серед ідеологів більшовизму у можливість швидких змін суспільних відносин.

Богданов ввів загальнонаукове системне поняття криз, охарактеризувавши основні їх типи: «Перший тип ми визначили як “кризи С”, тобто кон’югаційні, що об’єднують; другі як “кризи D”, тобто диз’юнктивні, що роз’єднують. По суті, усяка кон’югація починається з кризи С, розриву кордонів; і всякий розпад комплексу виходить із кризи D. Розрізнити ці два типи абстрактно, у мисленні, дуже легко, але коли ми починаємо вивчати явище конкретно, як вони виступають у досліді, з’ясується, що справа значно складніша саме тому, що простих криз не буває; кожна криза в дійсності являє собою ланцюг елементарних криз того чи іншого типу» («Всезагальна організаційна наука (тектологія)», т. 1).

19.3. Теорія відкритих органічних систем Л. фон Берталанфі як підґрунтя сучасної соціальної синергетики

Витоки сучасної теорії систем і системного мислення традиційно пов’язують із працями Л. фон Берталанфі, який у 60-і роки ХХ століття розробляв теорію відкритих біологічних систем. Головними принципами побудови системних моделей були принципи виживання, адаптації, розвитку, пристосування до змінюваного зовнішнього середовища.

Карл Людвіг фон Берталанфі – австрійський учений, дослідник у галузі біофізики, фізіології, психології. представник теоретичної біології. Засновник (разом із К. Боулдингом, Р. Джерардом і А. Рапопортом) Товариства розвитку загальної теорії систем (1954; від 1957 – загальних системних досліджень), його віце-президент. Основні праці: «Сучасні теорії розвитку. Вступ до теоретичної біології» (1933, 1962), «Проблеми життя» (1949), «Роботи, люди, розум» (1967), «Загальна теорія систем. Основи, розвиток, сфери використання» (1968), «Психологія організмів і теорія систем» (1968), «Підходи до загальної теорії систем. Науково-філософські дослідження» (1975).

Берталанфі сприяв розвитку філософії та методології науки, насамперед своєю розробкою кінетичної теорії стаціонарних відкритих систем і загальної теорії систем. Він один із перших застосував системний підхід у соціальних науках. У 1930-х роках Берталанфі запропонував загальну теорію систем, під якою розумілася будь-яка

**Карл Людвіг
фон Берталанфі**
(1901–1972)

теоретична система, що об'єднувала проблематику кількох наукових дисциплін і займалася «системними законами в цілому» як універсальна методологія науки. Розроблення ідеї загальної теорії систем Берталанфі по-справжньому розпочалося лише в 1950-ті роки, хоча в 1940-х начерк проекту загальної теорії систем було подано у кількох працях Берталанфі. Дослідник заявляє загальну теорію систем як деяку логіко-математичну методологію, завдання якої полягає у визначенні загальних принципів і понять для систем усіх наук із метою встановлення між ними гомології (ізоморфізму).

Берталанфі критикував необіхевіоризм, вивчав сучасний світ технологій, які не лише відокремили людину від довкілля, але й ізолювали її від інших людей. Берталанфі вважав, що такі проблеми можна побороти шляхом підтримки та розвитку «символічних світів культури», створених людством у ході еволюції.

Ядром загальної теорії систем є сформульована в 1930-і теорія системи організму (англ. organismic system theory). Виходячи з припущення, що всередині органічної системи здійснюється деякий динамічний процес, Берталанфі виводить всі життєві феномени через самовільне групування сил у системі. У 1940-х роках Берталанфі доповнив свої теоретичні розробки дослідженнями з термодинаміки необоротних процесів: замкнена системи визначається кінетично оборотною рівновагою, а відкрита – динамічно необоротним станом стійкості, що дозволяє її компонентам синхронізуватися як один із одним, так і з системою в цілому. Отже, будь-яка загальна система володіє рівнем саморегулювання, що зрівнює її поведінку з поведінкою органічних систем.

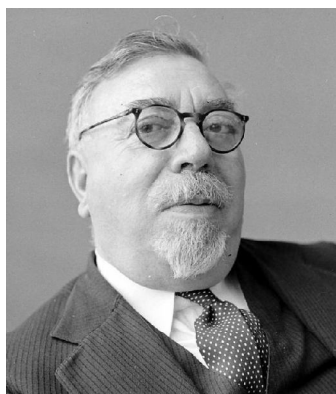
Поєднавши органічний і термодинамічний напрями досліджень, Берталанфі запропонував загальну теорію систем як метатеорію, яка дає можливість визначати побудову моделей у всіх наукових дисциплінах, включаючи політологію. Мета загальної теорії систем була досить амбіційною: вироблення універсальних принципів, прийнятних для будь-яких систем. Нова концепція системи представлялася Берталанфі як сукупність взаємозв'язаних компонент, тобто є комплексним утворенням в просторі та часі, яке демонструє структурні зразки (ізоморфізми). Система самоконструює себе так, щоб її частини зберігали свою структуру, будучи утвореними із дрібніших частин, і могли відновлюватися після руйнувань, викликаних середовищем. Позаяк між живими організмами, кібернетичними механізмами і соціальними системами існують ізоморфізми, то можна створювати міжгалузеві наукові моделі та передавати дані від однієї дисципліни до іншої.

Український дослідник-політолог Б. Юськів у своїх дослідженнях про використання методології синергетики у політичній науці оцінює загальнонауковий внесок Берталанфі як такий, що полягає, насамперед, у розвитку сучасної теорії систем, які вивчають нестационарні структури та динаміку самоорганізації складних утворень (наприклад, таких як політичні системи).

Загальна теорія систем Берталанфі знайшла продовження в роботах У. Р. Ешбі, М. Д. Мессаровича, Я. Такахаши.

19.4. Некласична кібернетика Н. Вінера як крок до синергетичного розуміння самоорганізації

Величезну роль у розвитку синергетики зіграла квантова фізика, це – безумовний поворот у науковій картині світу. Саме вона своїм принципом невизначеності, доповнюваності та імовірнісними уявленнями (разом з теорією відносності) пробила пролом у лінійному світобаченні. Великий вплив на формування синергетики справила кібернетика, яка відкрила, зокрема, механізм зворотного зв'язку: поведінка системи може підсилювати зовнішню дію (позитивний зворотний зв'язок). Як відзначають дослідники, поняття зворотної дії, введене Н. Вінером, «пориває з принципом лінійної причинності і уводить поняття причинної петлі». В основі найрізноманітніших явищ лежать одні й ті самі механізми, негативні і позитивні зворотні зв'язки. Світ – єдиний. Саме це й довела кібернетика.

Норберт Вінер
(1894–1964)

Норберт Вінер – представник так званої неklasичної кібернетики, яка є близькою до синергетичного розуміння самоорганізації є неklasична кібернетика, представлена американським дослідником. Основні праці: «Кібернетика, або управління й зв'язок у тварині й машині» (1948), «Людське використання людських істот» (1950), «Колишній вундеркінд» (1951), «Я – математик» (1956), «Нелінійні завдання в теорії випадкових процесів» (1958).

Вінер сформулював основні положення кібернетики як науки про управління, що народилася при поєднанні наук, що раніше не перетиналися: математики, біології, соціології й економіки – предметом досліджень якої стали управління, зв'язок та обробка даних у техніці, живих організмах і людській спільноті. У другому виданні своєї праці «Кібернетики» (1961) Вінер пише, що його інтерес зміщується від простих лінійних зворотних зв'язків, на яких було зосереджено класичні кібернетичні дослідження, до процесів, що відбуваються в живих організмах і є нелінійною реакцією на випадкові входи. Однак у рамках неklasичної кібернетики ці ідеї також не мали серйозного продовження, оскільки стратегія кібернетичних методологій була спрямована на телеологічні системи, а системні реакції, які вивчаються синергетикою, відносять до нетелеологічних, маючи на увазі те, що мета змін самоорганізацій у таких системах жодним чином не пов'язана з локалізованими внутрішніми управлінськими інстанціями, оскільки вона іманентно властива середовищу.

Заслуга Вінера полягає в тому, що він першим зрозумів принципове значення інформації у процесах управління. Говорячи про управління й зв'язок у живих організмах і машинах, Вінер вбачав головне не просто в словах «управління» та «зв'язок», а в їхній комбінації, точно як у теорії відносності важливий не сам факт скінченності швидкості взаємодії, а комбінація цього факту з поняттям одночасності подій, що протікають у різних точках простору. Відповідно, кібернетика – наука про інформа-

ційне управління, і Вінера з повним правом можна вважати творцем цієї науки.

Вінер увів у вживання в сучасному розумінні терміни «комунікація» й «суспільство комунікації» та визначив кібернетику як «науку контролю й комунікації». Основна думка Вінера полягає в тому, що хоча класичні науки традиційно вивчають тільки внутрішню суть речей, проте головним є зв'язок, тобто відносини між речами. Він запропонував розвивати «поведінковий метод у дослідженні», придатний і для гуманітарних феноменів. Цю пропозицію Вінера швидко забули, але її зміст було взято на озброєння в дослідженні процесів комунікації: зв'язки, що існують між феноменами, розцінюються не як один із інших аспектів, а як головні складові способу існування самих феноменів.

Вінером було сформульоване й положення про те, що «реальність може й має пояснюватися передусім у термінах інформації й комунікації», а позаяк це положення стосувалося всіх наук без винятку, то учений убачав у кібернетиці не нову дисципліну, а можливість оновлення всіх дисциплін. Усвідомлюючи, що його дослідження виходять за вузькі рамки різних наукових спеціалізацій, Вінер запропонував єдиний цілісний погляд на світ. Ядром його теорії стало поняття «комунікація». На думку Вінера, виявлення загальних закономірностей у механізмі комунікативних процесів, властивих складним динамічним системам, сприяло поширенню методів і понять кібернетики на вивчення різних аспектів соціальної дійсності.

Результати досліджень Вінера вплинули не тільки на вчених у галузі природничих наук, а значною мірою дозволили змінити теоретико-методологічні підходи до досліджень у політичній науці.

19.5. Теорія дисипативних структур І. Пригожина як напрям міждисциплінарного синергетичного підходу

Ілля Пригожин – всесвітньовідомий фізик, хімік, автор теорії дисипативних структур, яка широко застосовується в методології політологічних досліджень. У 1921 р.

Ілля Пригожин
(1917–2005)

разом із родиною виїхав із Росії, з 1929 р. жив у Бельгії, певний час працював у США. Основні праці: «Термодинамічна теорія структур, стабільності та флуктуацій» (1971), «Порядок з хаосу. Новий діалог людини з природою» (у співавторстві з І. Стенгерс, 1984), «Філософія нестабільності» (1989), «Кінець визначеності» (1996), «Детермінізму немає ані в суспільстві, ані в природі» (2001).

Починаючи з 40-х років Пригожин веде роботи в галузі хімічної термодинаміки безповоротних процесів. Поштовхом до досліджень послужив ефект так званого хімічного годинника – незгасаюча коливальна хімічна реакція, яка відбувається у відкритому хімічному середовищі. На підставі досліджень Пригожин разом із колегами формулює концепцію дисипативних структур – теорію виникнення структур у відкритому середовищі в умовах постій-

ної дисипації (розсіювання) енергії в зовнішнє середовище та поповнення запасів енергії із зовнішнього середовища. Ця теорія розглядається авторами як доповнення до класичної термодинаміки. У своєму другому законі вона стверджує незмінність руху всіх систем у бік збільшення ентропії, а значить – руйнування структур. Пригожин розглядає появу дисипативних структур як рух системи, який виникає за певних умов, у напрямку, протилежному до вказаного термодинамікою.

Пригожин досліджував відкриті нерівноважні системи. При надходженні енергії з довкілля в системі утворюються нові структури (дисипативні), що веде до її ускладнення. Відхилення від середніх значень (флуктуації) накопичуються, викликають ефект колективної поведінки елементів і розхитують існуючий порядок, призводячи до руйнування системи або виникнення нового порядку. У системі є різні флуктуації, а отже й різні варіанти розвитку. Просторово-часову точку, де наявні кілька варіантів, Пригожин називає «біфуркаційною». Тут здійснюється вибір системою варіанту розвитку, відбувається перехід до нового режиму розвитку (атрактору). Позаяк флуктуації є випадковими, то й вибір атрактора є випадковим.

Отже, якщо за умов рівноваги стан системи обумовлений її станом в попередній момент, тому перспективи еволюції прогнозовані, то при порушенні рівноваги стан є наслідком не одновекторного причинно-наслідкового зв'язку, а перетину тенденцій, конфігурація якого залежить не лише від початкового стану, а й від випадкових чинників. Тому стан системи непередбачуваний. Це означало зміну парадигми досліджень.

Якщо раніше випадкові чинники були перешкодами розвитку, які, не змінювали домінуючий вектор, то у нерівноважних системах вони ставали вирішальним чинником еволюції. З цього впливав й висновок Пригожина щодо співвідношення порядку та хаосу. Нерівноважна система ставала складновпорядкованою, а порядок позбавлявся незмінності. Порядок і хаос співіснували. Дослідження Пригожина зумовили появу поняття «динамічний хаос».

Теорія дисипативних структур стала одним із напрямів міждисциплінарного синергетичного підходу, в рамках якого досліджуються процеси самоорганізації, виникнення та розпаду структур на основі методів математичної фізики. Його принципи: нерівноважність як умова розвитку; обмін енергією з довкіллям; спонтанне утворення мікроскопічних структур, яке веде до змін на системному рівні; корпоративна поведінка елементів системи тощо. Під самоорганізацією Пригожиним розумілося виникнення мікроскопічних впорядкованих структур поблизу від точок біфуркації.

Дослідження Пригожина викликали переворот в науці. Вона переходила від опису стану до опису розвитку. Динамічній системі властиві початковий стан та закон, за яким вона змінює стани. Водночас синергетика вийшла за межі квантової механіки, транслуючи закономірності мікросистем на макросвіт. Для цього Пригожин використав статистичну фізику, яка детермінувала залежність макроскопічних тіл від мікрочасток.

Згідно з положеннями «філософії нестабільності» Пригожина, сучасна наука

Феномен нестабільності природним способом призводить до досить нетривіальних, серйозних проблем, перша з яких – проблема передбачення.

І. Пригожин, «Філософія нестабільності»

спростовує детермінізм. Креативність постає на будь-якому рівні природної організації. Природничі науки стають історичними. Закони природи є конструкціями самої людини. Отже, включення нестабільності до картини всесвіту сприяло зближенню точних і природничих наук, з одного боку, та соціогуманітарних – з іншого.

Ідеї Пригожина для політології були актуалізовані тенденціями суспільного розвитку ХХ століття – диверсифікацією соціальної структури, появою військової, екологічної та інших загроз існуванню людства, прискоренням соціально-політичних процесів, становленням інформаційного суспільства. Зі синергетичної точки зору суспільство – надскладна система.

Сучасні вчені виокремлюють такі висновки з ідей Пригожина для соціальних наук: немає рівноважних станів, усі соціальні системи знаходяться в т. зв. перехідному стані; роль самоорганізації, а звідси спонтанності та флуктуацій у цих системах; важливо не штучно планувати, а шукати шляхи стимулювання самоорганізації; неможливо передбачити, які структури виникнуть унаслідок еволюції.

Важливо, що невизначеність не є перешкодою на шляху креативності. Навпаки, динамічний хаос – це поле можливостей. Як зауважував Пригожин, «ми живемо у небезпечному та невизначеному світі, який вселяє не почуття сліпої впевненості, а лише те саме почуття помірної надії, яке деякі талмудичні тексти Книги Буття приписують Богу». Але слід пам'ятати, що, як звернув увагу російський учений С. Курдюмов, хоча людина, знаючи механізми суспільної самоорганізації, здатна ввести флуктуацію та спрямувати розвиток соціальної системи, напрям її творчості не довільний, а визначається потенційними можливостями системи.

19.6. Самоорганізація системи у вченні Г. Хакена

Ще один засновник синергетики, німецький фізик *Герман Хакен* визначав синергетику як науку про самоорганізацію, теорію «спільної дії багатьох підсистем, в результаті якої на макроскопічному рівні виникають структура і відповідне функціонування».

У 60-70-х роках *Хакен* проводив інтенсивні дослідження в галузі фізики лазера та виявив, що для малих потужностей накачування лазер працює як звичайна лампа, однак за певного порогового значення має місце нове явище: лазер самоорганізується. Складається враження, каже вчений, що якийсь «демон» змушує атоми осцилювати у фазі. У результаті спостережень *Хакен* виходить на проблеми виникнення узгодженої поведінки елементів системи, порядку та параметрів порядку, які виникають у зв'язку з подібною поведінкою. Дослідник виступив із проектом нового дослідницького напрямку, який він називав *синергетикою* – вчення про спільну дію. У рамках проекту планувалося дослідження різних фізичних і хімічних систем, які перебувають далеко від стану рівноваги, однак у яких спостерігається процес спонтанного утворення просторових і часових структур. Зауважимо, що синергетиці *Хакена* передували дослідження Ч. Шеррінгтона, синергія С. Улама та синергетичний підхід Н. Забуського.

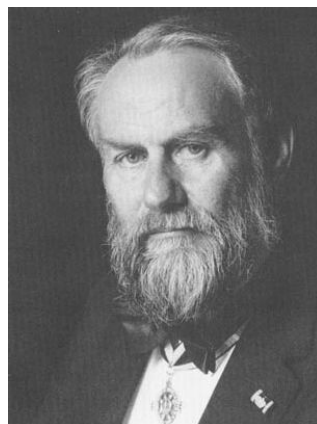
У 1970-ті роки *Хакен*, який зайнявся питанням про наявність загальних законів самоорганізації, запропонував вивчати його у рамках особливої дисципліни, яку він

назвав синергетикою. Хакен звернув увагу на можливість пояснення методами синергетики екологічних, соціологічних та економічних проблем, аналізував процес формування суспільної думки, перехід від повної до неповної зайнятості тих, хто працює, еволюцію суспільства від аграрного до індустріального тощо. Синергетика увібрала в себе всі значущі для дослідження процесів самоорганізації теоретичні і методологічні викладки системних досліджень (Хакен прямо назвав її «частиною загального системного аналізу»). Хакен вважав, що в цьому випадку діє принцип, подібний до дарвінівського виживання, але вже на рівні систем будь-якої природи і аж до клітинного рівня.

Хакен говорив про те, що протягом тривалого часу в науці з'являється дедалі більше дисциплін, і що вони відчують потребу в об'єднуючому їх принципі. Світовий науковий бомонд пропонує низку спроб, щоб знайти точки дотику між різними дисциплінами, і саме синергетика стає своєрідним мостом у цьому процесі. Він підкреслює: «Коли ми розглядаємо різні наукові дисципліни, то з'ясовуємо, що вони часто мають справу з такою проблемою: об'єкти, що досліджуються, складаються з окремих частин, які за допомогою їхньої кооперації можуть виробляти просторові хронологічні або функціональні структури».

Центральним поняттям дослідження проблеми розвитку виступає *самоорганізація складної системи*. На думку Хакена, систему можна назвати здатною до самоорганізації, якщо вона без специфічного зовнішнього впливу створює просторову, часову, або функціональну структуру. Специфічним зовнішнім впливом вважається такий, що нав'язує системі структуру та функціонування. У випадку самоорганізації система має неспецифічну взаємодію з іншими зовнішніми до неї. Структурна самоорганізація політичної системи суспільства постає перед дослідником як нелінійний незворотний процес самоформування компонентно-елементного складу системи через дисипативне (пов'язане з використанням ресурсів, благ) становлення із множини спонтанних кооперативних міжелементних взаємодій системного мікрорівня певних стійких структур-процесів – параметрів порядку, які утворюють мезо- і макрорівень системи на певний період, визначаючи унікальну конфігурацію системно-структурної цілісності.

Хакен перераховує наступні основні положення синергетики: 1. Системи, що досліджуються, складаються з декількох або багатьох однакових чи різнорідних частин, які знаходяться у взаємодії одна з одною. 2. Ці системи є нелінійними. 3. При розгляді фізичних, хімічних та біологічних систем мова йде про відкриті системи, далекі від теплової рівноваги. 4. Ці системи схильні до внутрішніх та зовнішніх коливань. 5. Системи можуть стати нестабільними. 6. Відбуваються якісні зміни. 7. У цих системах виявляються емерджентні (які знову виникають) нові якості. 8. Виникають просторові, часові, просторово-часові або функціональні структури. 9. Структури можуть бути впорядкованими або хаотичними. 10. У багатьох випадках можливою є математизація.

Герман Хакен
(нар. 1927)

Одним із центральних у Хакена є поняття параметрів порядку, під яким розуміються повільні змінні, що підкоряють собі множину змінних, які швидко змінюються, і визначають перебіг макропроцесу, тобто динамічну структуру. Це поняття він поширює на різні сфери. Прикладами є: мова, національний характер, ритуал, тип державного устрою тощо.

□□□ □□□ □□□ □□□ □□□

Отже, привабливість синергетичного підходу в тому, що політологи отримали обґрунтований концептуально та математично метод аналізу динаміки й еволюції політичних процесів, які зазнають драматичних часових змін, і побудови відповідних моделей для вирішення актуальних проблем. Уже сьогодні серед актуальних проблем, які можуть бути успішно вивчені та змодельовані з використанням синергетичного підходу, є: вплив ринкових механізмів на політико-правову сферу та суспільний розвиток у цілому; боротьба за існування, виховання, втілення групових та індивідуальних інтересів у політичній системі; ступінь впливу інформаційних технологій і засобів масової інформації на суспільну свідомість; вивчення громадської думки та чинників, які мають вирішальний вплив на неї (стан економіки, криміногенна ситуація в країні, рівень відповідності декларованих владою цілей суспільно-політичним і правовим реаліям); місце та роль особистості в соціально-політичних процесах та ін.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягають сутність і специфіка синергетичного підходу до аналізу соціально-політичних систем?
2. На вашу думку, для вирішення яких проблем сучасного політичного життя можна з успіхом застосовувати методологічні ідеї синергетики?
3. Визначіть характеристики тектології як теорії організації (за О. Богдановим).
4. У чому полягає внесок Л. фон Берталанфі у становлення сучасної соціальної синергетики?
5. Як результати досліджень Н. Вінера вплинули на теоретико-методологічні підходи до досліджень у політичній науці?
6. У чому полягає концепція дисипативних структур І. Пригожина?
7. Які основні положення синергетики (за Г. Хагеном)?

Література

- Арнольд В. И. Теория катастроф / В. И. Арнольд. – М. : Наука. – 1990. – 128 с.
- Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций : монография / Л. Д. Бевзенко. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2002. – 437 с.

Безвиконная Е. В. Системно-синергетическая модель политической системы / Е. В. Безвиконная // Полис. Политические исследования: Научный и культурно-просветительский журнал. – 2009. – № 3. – С. 113–124.

Берталанфи Л. фон. Общая теория систем – критический обзор / Л. фон Берталанфи // Исследования по общей теории систем / Общ. ред. В. Н. Садовского и Э. Г. Юдина. – М. : Прогресс, 1969. – С. 23–82.

Білоус В. С. Синергетика і самоорганізація в економічній діяльності / В. С. Білоус. – К. : КНЕУ, 2007. – 376 с.

Бойко-Бойчук Л. Суть та можливості синергетичного підходу у дослідженнях політико-владної взаємодії на рівні територіальної громади / Л. Бойко-Бойчук // Наук. зап. ІНіЕПД ім. І. Ф. Кураса. – 2005. – Вип. 28. – С. 359–367.

Бойко-Бойчук Л. В. Синергетичний підхід у політичних дослідженнях (на прикладі аналізу політико-владної взаємодії у територіальних громадах в Україні) : автореф. дис... канд. політ. наук / Л. В. Бойко-Бойчук ; НАН України. ІНіЕПД ім. І. Ф. Кураса. – К., 2006. – 20 с.

Бойко-Бойчук Л. До інтерпретації синергетичного поняття «самоорганізація» для специфіки соціально-політичних систем / Л. Бойко-Бойчук // Totallogy-XXI. – Вип. 12. Постнекласичні дослідження. – К. : ЦГО НАН України, 2005. – С. 83–85.

Бойко-Бойчук Л. Методика синергетичного аналізу соціально-політичних систем (теоретичний аспект) / Л. Бойко-Бойчук // Людина і політика. – 2004. – № 5. – С. 92–105.

Бойко-Бойчук Л. Синергетика як методологічний підхід у дослідженнях соціальних наук / Л. Бойко-Бойчук // Людина і політика. – 2003. – № 5. – С. 56–63.

Буданов В. Г. Методология синергетики в постнеклассической науке и в образовании / В. Г. Буданов ; Рос. акад. наук, Ин-т философии. – М. : ЛКИ, 2008. – 240 с.

Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем (синергетика и теория социальной самоорганизации). – СПб. : Лань, 1999. – 480 с.

Венгеров А. Б. Синергетика и политика / А. Б. Венгеров // Общественные науки и современность. – 1993. – № 4. – С. 55–69.

Винер Н. Кибернетика и общество / Н. Винер. – М. : Изд-во иностр. лит., 1958. – 187 с.

Горбатенко В. П. Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика / В. П. Горбатенко. – К. : Генеза, 2006. – 400 с.

Гошій О. Синергетичне розуміння політичної дійсності / О. Гошій, Ю. Мислюк // Політологічні записки. – 2013. – № 7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Polzap_2013_7_8.pdf. – Назва з екрана.

Дзьобань О. П. Розвиток ідей синергетики як нової парадигми у природничо-науковому і соціальному пізнанні / О. П. Дзьобань // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Сер. : «Філософія, філософія права, політологія, соціологія». – 2011. – Вип. 9. – С. 3–16.

Дзьобань О. П. Сучасна соціальна синергетика: до питання про визначення концептуальний основ / О. П. Дзьобань // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Сер. : «Філософія, філософія права, політологія, соціологія». – 2011. – Вип. 7. – С. 3–15.

Добронравова И. С. Синергетика: становление нелинейного мышления / И. С. Добронравова. – К. : Лыбидь, 1990. – 147 с.

Кілочицька Т. В. Передумови виникнення та становлення синергетики / Т. В. Кілочицька // Наука та наукознавство. – 2014. – № 1. – С. 101–109.

Кривошеїн В. Кун Томас Семюел / В. Кривошеїн // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 357–358.

Максимова О. М. Використання синергетики у дослідженні політичних систем / О. М. Максимова // Вісн. СевНТУ. – Сер. «Політологія». – 2009. – Вип. 100. – С. 45–49.

Місержи С. Пригожин Ілля / С. Місержи // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 542–543.

Назаретян А. П. Синергетика в гуманитарном знании: предварительные итоги / А. П. Назаретян // Общественные науки и современность. – 1997. – № 2. – С. 91–98.

Неліпа Д. В. Системний аналіз в політології: теорія, методологія, практика: монографія / Д. В. Неліпа. – К. : Центр учб. літ-ри, 2011. – 312 с.

Остапенко М. Синергетичний підхід при дослідженні політичного плюралізму // Методологія політичної науки : матеріали Всеук. наук. конф. «Перші методологічні читання» / Укл. Денисенко В. М., Угрин Л. Я. – Л. : ЛНУ 2010. – 130 с. – С. 12–14.

Пригожин И. Р. Время, хаос, квант: к решению парадокса времени / И. Р. Пригожин, И. Стенгерс. – М. : Прогресс, 1999. – 265 с.

Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 312 с.

Пригожин И. Философия нестабильности / И. Пригожин // Вопросы философии. – 1991. – № 6. – С. 46–52.

Сапронов М. В. Синергетический подход в исторических исследованиях: новые возможности и трудности применения / М. В. Сапронов // Общественные науки и современность. – 2002. – № 4. – С. 158–172.

Синергетике 30 лет. Интервью с профессором Г. Хакеном // Вопросы философии. – 2000. – № 3. – С. 53–61.

Сугаков В. Й. Основи синергетики / В. Й. Сугаков. – К. : Обереги, 2001. – 287 с.

Хакен Г. Тайны природы. Синергетика: учение о взаимодействии / Г. Хакен. – Москва – Ижевск : Ин-т компьютерных исследований, 2003. – 320 с.

Юськів Б. М. Синергетична методологія у політичній науці / Б. М. Юськів // Історія політичної думки : підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [І. В. Алексеєнко, Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна]. – Л. : Новий світ-2000, 2016. – 1000 с. – С. 689–688.

Юськів Б. Берталанді Карл Людвиг фон / Б. Юськів // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 74–75.

Юськів Б. Богданов (Малиновський) Олександр / Б. Юськів // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 85–86.

ПОЛІТИЧНА ДУМКА ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ І ДОКТРИНАЛЬНИЙ ПІДХОДИ

ТОМ 1. МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

Підручник

За заг. ред. доктора політичних наук Хоми Н. М.

Підписано до друку __.__.____ р.
Формат 70x100/16. Папір друк. №2. Гарнітура Times New Roman
Умовн. друк. арк.32,25. Тираж ___ прим.

Видавництво ПП «Новий Світ - 2000»
а/с 5026, м. Львів-53, 79053, Україна
e-mail: novyisvit@lviv.farlep.net

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої про-
дукції: серія ДК № 59 від 25.05.2000 року,
видане Державним комітетом інформаційної політики,
телебачення та радіомовлення України

Надруковано в поліграфічному центрі ПП «Новий Світ - 2000»